અધ્યાય ૬ ઠ્ઠો

કર્મકાણ્ડ

અધ્યાય ૭ મો

સમાપ્તિ

અધ્યાય ૧

ભૂમિકા.

જૈન લોક, પોતાના નામના અર્થ પ્રમાણે અમુક જિનો એટલે કે વિજેતાઓના અનુયાયી છે. એ જિનો મહાવિરક્ત પુરૂષો હતા, એમણે બધાં પ્રકારનાં દુઃખ ઉપર વિજય મેળવીને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને ભવસાગરના દુઃખમાંથી મુક્ત કરનાર તથા શાશ્વત નિર્વાણપદનું ઉત્તમ સુખ આપનાર ધર્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો હતો. ગૌતમબુદ્ધ (નિર્વાણ ઇ. પૂ. ૪૮૦ના અરસામાં) પહેલાં સેંકડો વર્ષ ઉપર ઉત્તરભારતમાં જૈનધર્મ જન્મ પામ્યો, અને ધીરે ધીરે એ દ્વીપકલ્પના છેક દક્ષિણ ભાગ સુધી પ્રસર્યો. કેટલાક સમય સુધી એ ખૂબ ફાલ્યોફુલ્યો, વિશાળ પ્રદેશોની વસતિના ધાર્મિક વિચારો ઉપર અને ઉત્કૃષ્ટ જીવન ઉપર એણે ખૂબ પ્રભાવ પાડયો, પણ પછી ફરી બળવાન થતા હિન્દુ ધર્મ અને બળાત્કારે પ્રવેશતા ઇસ્લામ ધર્મ આગળ એને નમતું આપવું પડયું, પોતાનાં અનેક સ્થાનેથી એને વિદાય લેવી પડી અને પશ્ચિમમાં તથા દક્ષિણમાં ૫ માથી ૧૨મા સૈકા સુધી જે પ્રધાનસ્થાન એ ભોગવતો હતો તે સ્થાન એનું ગયું; અને છતાં આજે ય એના અનુયાયીઓ સમસ્ત ભારતમાં વિસ્તરેલા છે. એમની સંખ્યા છે તો થોડી, પણ પોતાના સંસ્કારથી, સામાજિક સ્થિતિથી અને ધનસમ્પત્તિથી તેઓ જેવી તેવી સત્તા ભોગવતા નથી.

જૈનોના સમ્બન્ધમાં આવનાર યુરોપિયન, સિકન્દરના સમયમાં ભારતમાં આવનાર ગ્રીકો અને ડીઆડોખન (Dia dochen) સૌથી પ્રથમ હોય એમ જણાય છે. પણ આ સમયનું જૈનો વિષેનું કશું વર્ણન આપણને મળી આવતું નથી. ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ ‘ નગ્ન જ્ઞાનીઓ ’નું જે વર્ણન આપ્યું છે તે જૈન દિગમ્બર સાધુઓનું હોય એમ સંશોધકો ધારે છે, પણ તે સાચું લાગતું નથી. એ વિષે ક્રિશ્ચિયન લાસન (Christian Lassen) જણાવે છે કે ‘ પ્રાચીન લેખકો જે નિશાનીઓ આપે છે, તે ઉપરથી તેમના

વર્ણનમાં આવતા Tunvodogidrxi (Gymnosophists) તે આ નથી, કારણ કે એ નામ પૂર્ણ નગ્નતાએ નહિ પણ આછે કપડે રહેનાર બ્રાહ્મણ તપસ્વીઓને અને તત્ત્વજ્ઞોને માટે યોજાયું હતું. આ ભેદને અનુકૂળ પાંચમા સૈકાના અન્ત પૂર્વે થઈ ગએલા હેસિકિયોસની (Hesychios) આ પ્રમાણે ટીપ છે.....................૧

મધ્યકાળમાં જે થોડા યુરોપિયનોએ પૂર્વદેશોમાં પ્રવાસ કરેલો, તેમના લેખોમાંથી પણ જૈનો સંબંધીની કશી માહિતી આપણુને મળતી નથી; અને વાસ્કો ડા ગામાએ (Vasco da Gama) ભારતનો જળમાર્ગ શોધી કાઢ્યો, ત્યારપછી પશ્ચિમના જે સાંસ્થાનિકો ત્યાં ગયા તેમણે પણ એમને વિષે બહુ થોડું જ આપણુને જણાવ્યું છે; સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવતી એમની જીવરક્ષા અને તે કારણે એમણે સ્થાપેલી જીવો માટેની ઔષધશાળા (પાંજરાપોળો) વિષેનાં એમનાં પ્રખ્યાત લક્ષણો જેવી થોડીઘણી માહિતી એમણે આપી છે એટલું એજ.

અંગ્રેજી ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના અધિકારીઓએ અને કચેરીઓએ જ સૌથી પ્રથમ આ વિષયમાં વિગતવાર તપાસ કરવા માંડી[૨]. તેમના ધર્મ વિષેની નિશ્ચિત અને સર્વગ્રાહી હકીકત એચ. ટી. કોલબ્રૂકે (H. T. Colebrooke, 1765-1837) આપીને પોતાના મૌલિક ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ કરી અને ખરી રીતે તો ભારતવિદ્યાના (Indologie) અનેક વિષયમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરનાર એ જ પંડિત હતો. કોલબ્રૂકે આપેલાં વર્ણનને હોરેસ હેમૅન વિલ્સને (Horace Hayman Wilson, 1784–1860) વિસ્તાર્યાં ને પુરાં કર્યાં[૩]; આ બે માન્ય પંડિતોનાં પુસ્તકો ઘણા લાંબા કાળ સુધી એકમાત્ર પ્રમાણભૂત સાધન મનાતાં રહ્યાં અને ૧૯ મા સૈકાના સારા પૂર્વાર્દ્ધમાં જૈનધર્મ સંબંધી સર્વે હકીકત એ જ પુસ્તકો આપતાં રહ્યાં. જૈન ગ્રન્થનો સૌથી પ્રથમ અનુવાદ કરવાનું માન તો સંસ્કૃત ડાઇચ શબ્દકોષના સમ્પાદક ઓટો બોટલિંકને (Otto Bothlingk) ઘટે છે, એણે રિયુ (Ch Rieu) સાથે મળીને હેમચન્દ્રના અભિધાન ચિન્તામણિનો જર્મન અનુવાદ ૧૮૪૭ માં કર્યો. ટ્વ. જે.

સ્ટિવન્સને (Rev. J. Stevenson) ૧૮૪૮ માં कल्पसूत्र અને नवतत्त्वને અંગ્રેજીમાં ઉતાર્યાં. ત્યારપછી સંસ્કૃતભાષાના આચાર્ય આલ્બ્રેષ્ટ વેબરે (Albrecht Weber) ૧૮૫૮માં शत्रुंजयमाहात्म्यમાંથી અને ૧૮૬૬ માં भगवतीમાંથી સુન્દર ભાગો વીણી કાઢી તેના અનુવાદ કર્યા. એ જ પંડિતે શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયના ગ્રન્થોમાં પ્રવેશ કર્યો અને જૈન–સંશોધનના વિવિધ પ્રદેશોનાં દ્વાર પોતાના સંશોધનની અને લેખોની ચાવીઓથી ખોલ્યાં.૪ એનાથી પ્રેરાઇને એચ યાકોબીએ, ઇ. લોઇમાને (E. Leumann), જે. ક્લાટે (J. Klatt), જી. બુહ્લિરે (G. Buhler), આર. હોઇર્ન્લેએ (R. Hoernle), ઈ. વિણ્ડશે (E. Windisch) વિવિધ પ્રકારના જૈનગ્રન્થો વિષે સંશોધન કરવા માંડયું; અને એલ. રાઇસે (L. Rice), ઈ. હુલ્ચે (E. Hultmgch), એફ. કીલહોર્ન (F. Kielhorn), પી. પિટર્સને (P. Peterson), જે. ફર્ગ્યુસને (J. Fergusson) અને જે. બર્જેસે (J. Burgess) જૈનસમ્પ્રદાયના હસ્તલેખોના, શિલાલેખોના અને સ્મરણ મન્દિરોનાં સંશોધન કરવા માંડ્યા.

શરૂઆતથી જ સંશોધકોએ સાહિત્યો એકઠાં કરવામાં અને તેનો ઉપયોગ કરવામાં માત્ર સન્તોષ માન્યો નહિ, પણ જૈનધર્મના ઐતિહાસિક સ્થાનનો નિર્ણય કરવાના પ્રયત્નો કર્યા. એ વિષે પ્રથમ કરેલા નિર્ણય માત્ર કલ્પનાજનિત ને ભૂલભરેલા હતા; અને એમ, રોમનદેવ જનુસના (Janus) અથવા તો યાહુદી પુરાણ પ્રસિદ્ધ (૨. ટિમોથી ૩:૮; એકસોડસ ૭:૧૧) મિસરી જાદુગર જન્નસના (Jannes) નામ સાથે જૈન શબ્દને સંયોજવાની કલ્પના થઇ; મહા પ્રખ્યાત જૈન તીર્થ पालीताणाના નામને પેલેસ્ટિના (Palastina=અં. Palastine) નામ સાથે સમ્બન્ધ છે એવી પણ કલ્પના થઈ; અને એવી એવી તો અનેક કલ્પના થઇ. કંઇક વધારે સંભવનીય દેખાયાથી વળી એ પંડિતોએ જૈન અને બૌદ્ધ–ધર્મનો સમ્બન્ધ જોડવાના પ્રયત્ન કર્યા. આ દિશામાં કંઇક પ્રબળ પ્રયત્નો પણ થયા. (કોલબ્રૂક જેવા) કેટલાકે એમ માન્યું કે બૌદ્ધધર્મનો જન્મ જૈનધર્મમાંથી થયો છે, અને ત્યારે વિલ્સન (Wilson), લાસન અને એ. વેબર (A. Weber) જેવા અનેકે

એમ માન્યું કે બૌદ્ધધર્મમાંથી જૈન ધર્મનો જન્મ થયો છે. પણ અન્તે ૧૮૭૯ માં યાકોબીએ બતાવી આપ્યું કે 'આ છેવટની કલ્પના તો માત્ર નિરર્થક દેખાવ ઉપરથી અને આકસ્મિક સમાનતા ઉપરથી જ કરી લેવામાં આવી છે.' યાકોબીએ નિશ્ચિત સાબિત કરી દીધું છે કે 'જૈન અને બૌદ્ધ એ બે એકબીજાથી સમ્પૂર્ણરીતે સ્વતંત્ર ધર્મબંધ છે અને મહાવીર તથા ગૌતમબુદ્ધ એ બે સમકાલિન ભિન્ન મહાપુરૂષો હતા.'

અનેક પંડિતોના સમર્થ પ્રયત્નને પરિણામે જૈનધર્મના ઇતિહાસ અને પુસ્તકો વિષેનું જ્ઞાન તો ખૂબ વિસ્તાર પામ્યું, પણ છતાંયે એ ધર્મના હૃદય–તેના સિદ્ધાન્તો–સમ્બન્ધનું જ્ઞાન તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઘણા વખત સુધી યુરોપમાં પ્રકટ થયું નહી. આ વસ્તુસ્થિતિનું મુખ્ય કારણ તો એ હતું કે ઘણાખરા સંશોધકોનો ઝોક તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ તરફ કરતાં પુરાતત્ત્વ અને ભાષાતત્ત્વ તરફ વધારે હતો, અને વળી વધારે સબળ કારણ તો એ હતું કે શરૂઆતના સંશોધકોએ જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન પ્રતિસ્પર્દ્ધી બ્રાહ્મણધર્મનાં પુસ્તકોમાંથી કંઇક અંશે અને જૈનધર્મના ગ્રંથોમાંથી કંઇક અંશે પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્ન કર્યા; પણ બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં અસ્પષ્ટ અને જૈનગ્રંથોમાં અવ્યવસ્થિત હકીકતો હોવાથી એ પ્રયત્નો સફળ નિવડેલા નહિ. તથાપિ ૧૯૦૬ માં આ અનિશ્ચિત સ્થિતિનો અન્ત આવ્યો. એ વર્ષમાં યાકોબીએ પછીના કાળના જૈન સિદ્ધાન્તના વ્યવસ્થિત ગ્રન્થનો ઉમાસ્વામીના તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રનો–અનુવાદ કર્યો ને નિશ્ચિત જ્ઞાનક્ષેત્રમાં એક પગલું આગળ ભર્યું. આ પુસ્તકે પ્રથમ જ વાર જૈન સિદ્ધાન્તોના સમગ્ર ક્ષેત્ર ઉપર સ્વચ્છ અને સમ્પૂર્ણ દૃષ્ટિ આપી અને ત્યાં સુધી અન્ધારામાં રહેલા ઘણા મહત્ત્વના પ્રદેશો વિષેના જ્ઞાનની ગાંઠ ખોલી આપી. યાકોબીના શિષ્યોએ પોતાના ગુરૂને માર્ગે ચાલી અનેક દિશાઓમાં પ્રયાણ કર્યું છે.

હાલમાં જૈન–સંશોધન પશ્ચિમના ઘણાખરા દેશોમાં, જો કે વિવિધ પરિમાણે થવા લાગ્યું છે. જર્મનીમાં (Deutschland=અં. જર્માનિ) એ પ્રદેશમાં લૉઇમાનનો શિષ્ય સ્વ. હુલ્ટ્ઝ્મન (W.

Hüttemann), શ્રાડર (F. O. Schrader), શુબ્રિંગ, યાકોબીનો શિષ્ય કિર્ફેલ અને ગ્લાઝનૂઆપ (H. V. Glasenapp), વળી હેર્ટલ (G. Hertel) અને તેની શિષ્યા શાર્લોટે ક્રાઉઝે (Charlotte Krause), પછી વળી હુલ્ચ (E. Hultnsch), સ્મીટ (R. Schmidt) અને બીજા સંશોધકો; પ્રાગના (Prag, અં. Prague) જર્મન વિદ્યાપીઠમાં વિન્ટરનિટ્સ (M. Winternitz) અને સ્ટાઇન (O. Stein), સ્વીડનમાં (Schweden, અં. Sweden) કૉર્પેણ્ટિયર (S. Charpentier): હોલૅણ્ડમાં ફાડેગૉન (B. Faddegon); ઇંગ્લૅણ્ડમાં બાર્નેટ (L. D. Barnett), ફ્લીટ (G. F. Fleet), સ્મિથ (V. A. Smith), શ્રીમતી સ્ટિવન્સન (Frau M. Stevenson), સ્વ૦ ટૉની (C. H. Taurney), ટૉમસ ફ્રાંકુ-રાઇખમાં (Frankreich, અં. ફ્રેન્સ) એ. ગેરિનો (A. Guerinot), એલ્. મિલો (L. de milloue), જે. વીંજો (J. Vinson); ઇટાલિયનમાં (Italian, અં. Italy) બાલિનિ (A. Ballini), બેલોનિ-ફિલીપિ (F. Belloni-Filippi), પાવોલીનિ (P. E. Pavolini), પુલે (F. L. Pulle), સુઆલિ, સ્વ૦ ટેસિટોરિ (L. Tessitori); ચેકોસ્લોવાકેઇમાં (Tschechoslowakei) લેસ્ની (V. Lesny) અને પૅર્ટોલ્ડ (O. Pertold); રૂસલાણ્ડમાં (Russland અં. Russia) મિરોનોવ (N. mironow), અને નૉર્થ અમેરિકામાં (Nordamerica, અં. north America) બ્લૂમફીલ્ડ (M. Bloomfield) શ્રમ કરી રહ્યા છે (અને તેમાંના કેટલાક શ્રમ કરતાં કરતાં સ્વર્ગવાસી થયા છે).

ગયા સૈકાના છેલ્લા દશકામાં તો ભારતવર્ષના જૈનોએ પણ પોતાના ધાર્મિક અને સાંસારિક જ્ઞાનગ્રંથોને છપાવવા માંડયા. પોતાના સહધર્મીઓ પોતાના ધર્મનાં તત્ત્વ જાણતા થાય અને બીજા લોકો એ ધર્મની દીક્ષા લેતા થાય એ હેતુથી વળી સાથે સાથે એમણે પુસ્તકો અને નિબંધો અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રકટ કરવા માંડ્યાં. વળી ભાણ્ડારકર, ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી, ભાઉ દાજી, સતીશ્ચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણ, ઍસ. ઍન. દાસગુપ્ત વગેરે હિન્દુઓ પણ ધીરે ધીરે એ ક્ષેત્રમાં વધારે કાર્યકર્તા થયા છે.

ભવિષ્યમાં યુરોપના અને ભારતના પણ્ડિતો વચ્ચે આ કાર્યમાં ગાઢો સહકાર થાય એવી આશા રાખવામાં આવે છે. યુરોપિયનોની ગ્રંથ વિવેચનની પ્રણાલી અને ઝીણવટથી ભારતપણ્ડિતો સાચું ને વિવેચક કાર્ય કરી શકશે, ભારતપંડિતોના સહકારથી યુરોપિયનોની દૃષ્ટિ વિવિધ પ્રકારે ખુલશે. પરંપરાથી ઉતરી આવેલી કથાઓ હજી બહુ બળવાળી છે. પણ કેટલીક હજી પુસ્તકોમાં ઉતારાઇ નથી, એ કથાઓ બીજી હકીકતોના સહવાસમાં આવવાથી ઘસાઇ જાય અને અનેક કલ્પનાઓથી તથા પાણ્ડિત્યના આડમ્બરથી અશુદ્ધ થઇ જાય તે પહેલાં એમને બચાવી લેવી ઘટે. જૈનોની સાથે સમ્બન્ધ જોડવાથી જ એ બની શકે. જ્યારે જૈનધર્મના વર્તમાન સ્વરૂપને સમ્પૂર્ણરીતે સમજવા અને વિશ્વાસપાત્રરૂપે આંકવા માટે પૂર્વ અને પશ્ચિમ પોતાના શ્રમમાં સહકારે જોડાશે, ત્યારે જ જાણ્યામાંથી ધીરે ધીરે અજાણ્યામાં પ્રવેશતે પ્રવેશતે, પ્રાચીનથી અનુક્રમે જે જે પગથિયે થઇને એ ધર્મ અર્વાચીનમાં ઉતરી આવ્યો તે સૌ પગથિયાંનાં દર્શન થશે અને એ ધર્મના હૃદના પ્રવાહમૂળથી તે આજસુધીના જીવન ઉપર દૃષ્ટિ નાખી શકાશે.

અધ્યાય ૨

ઇતિહાસ.

નોંધ.

જૈનોના ઇતિહાસ સંબધે હકીકતો મેળવવા માટે જે સાહિત્યો મળી આવે છે, તે આ છે. ગ્રન્થો, શિલાલેખો અને સ્થાનો, સ્મરણ મન્દિરો, શિક્કાઓ આદિ સંશોધને-પ્રયોજને ગ્રન્થો બહુ કામમાં આવે એમ છે. જૈનોએ પોતે ધર્મના ઇતિહાસ વિષે ગ્રન્થોનું સૂત્ર સળંગ રાખ્યે જવાના પ્રયત્નો કર્યા છે; યુરોપિયનના શાસ્ત્રીય વિવેચનની દૃષ્ટિએ આ ગ્રન્થોનું મહત્ત્વ બેશક જુદું જ છે. પ્રખ્યાત

આરબ પ્રવાસી અલ-બીરૂનીએ (al-Biruni) ૧૦૩૦ના અરસામાં ભારતવાસીઓ સમ્બન્ધે જે શબ્દો કહેલા તે જૈનોને પણ અનેક રીતે લાગુ પડે છે. "પ્રસંગોનાં ઐતિહાસિક પરિણામો ઉપર તેઓ થોડું જ ધ્યાન આપે છે અને પોતાના રાજાઓની વંશાવળીઓની ગણનામાં બહુ બેદરકાર છે. જ્યારે તમે એમને ઝીણા પ્રશ્નો પૂછો અને તેના ઉત્તર એ જાણતા ન હોય, ત્યારે એ કથાઓ કહેવા બેસી જશે." [1]જૈનધર્મનો ઇતિહાસ જૈનોને હાથે જે પુસ્તકોમાં લખાયો છે, તેમાંનો મોટો ભાગ કથામિશ્રિત છે. ઐતિહાસિક હકીકતો વર્ણવાય તેના કરતાં શ્રદ્ધાળુ વાચકને એકાદ કલાક ધાર્મિકવાચન આપી શકાય એ હેતુએ એ પુસ્તક લખાયાં હોય એમ એના ઉપર દૃષ્ટિ નાખતાં જણાઇ આવશે. આ લેખકના હાથમા અનેક પુસ્તકો એવાં આવેલાં છે કે જેમાંની હકીકતો આજસુધી શુદ્ધ ઐતિહાસિક મનાતી આવી છે; તેમાં પણ, યુરોપિયનની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો, કથાભાગનો ઝોક વધારે છે. અને આ ખામી છતાંયે જૈનોના ઘણા ઇતિહાસગ્રન્થોમાં મહત્ત્વનું સાહિત્ય ભરેલું છે, અને વિવેચનદૃષ્ટિ રાખીને ચાલીએ તો તેમાંથી ઉપયોગી અનેક વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય. ઇતિહાસના અથવા એના આડમ્બરના ગ્રન્થો ઉપરાંત બીજા પ્રકારના સાહિત્ય ગ્રન્થો પણ ઇતિહાસશોધકને અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે, કારણકે એમાં અમુક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ ગુંથેલી હોય છે અથવા તો અમુક જુગના ભાવની છબી આંકેલી હોય છે. લેખકે પોતાના ગ્રન્થમાં પોતાના નામ સાથે કુળની, પોતાના આશ્રયદાતાની અને એવી બીજી હકીકતો નોંધેલી હોય છે, ત્યારે તેનાં આરમ્ભવાકયોમાંથી કે પ્રશસ્તિવાકયોમાંથી મહત્ત્વની ઐતિહાસિક હકીકતો મળી આવે છે. અમુક સાધુસંઘના ગુરૂપરમ્પરાના પત્રકમાંથી જેને पट्टावलि કહે છે તેમાંથી પ્રખ્યાત પુરૂષોના જીવનકાળ વિષેના નિર્ણય કરવા માટેનાં ઉપયોગી સાધન મળી આવે છે; પણ ત્યાંયે વિશ્વાસ તો વિચારીને જ મેલવો, કારણ કે લેખકો પોતાને લાગતી ઉણપો પોતાની કલ્પનાએ પુરી કાઢે છે. અને એવી રીતે એ લેખકોએ મહાવીર સુધીનો અથવા એમનીયે પૂર્વે થઇ ગયેલા પાર્શ્વનાથ

સુધીનો ઇતિહાસ દોરી કાઢયો છે. જૈનોના ઇતિહાસ ગ્રન્થોમાં આપેલી હકીકતોને આપણે કસોટીએ ચઢાવી લેવી જોઇએ અને બ્રાહ્મણોના, બૌદ્ધોના અને બીજા ગ્રન્થોની હકીકતોની સાથે તોળી પારખી લેવી જોઇએ. આ ગ્રન્થોની વાસ્તવિકતા પણ બેશક અનેકવાર શંકાશીલ છે, કારણ કે જૈનોના પ્રતિસ્પર્ધી હોવાથી તેમના ઉપર અસત્યો અને અપરાધો આરોપવાના પ્રયત્નોમાં તેઓ મિત્રો અને પ્રશંસકોની પેઠે જ, વારંવાર સત્યથી વિમુખ થઇ ગયા છે.

ગ્રન્થોની જેટલી વિપુલ તો નહિ, પણ અનેક રીતે વિશ્વાસપાત્ર માહિતી શિલાલેખોમાંથી મળી આવે છે. અમુક ઘટનાને પ્રસંગે લેખો કોતરવામાં આવેલા હોય છે, ત્યારે આ લેખોને અમુક તાજી અને સાચી હકીકતો સાથે સમ્બન્ધ હોય છે અને તે હકીકતો પછીના સાહિત્યમાં નોંધાય છે. ઘણાખરા લેખો ધર્મપ્રિય રાજાઓએ કે શેઠ-શાહુકારોએ કોતરાવેલા હોય છે ને તેમાં દેવાલય કે દેવપ્રતિમા કરાવ્યાની, ભૂમિદાન કર્યાની કે ન્યાય આપ્યાની હકીકતો નોંધેલી હોય છે.' તેમાં આવતાં રાજ્યકર્તા અને તેની પૂર્વેના રાજાઓનાં નામ, દાન પામેલા સાધુના અને તેમના ગુરૂઓનાં તથા પૂર્વાચાર્યોનાં નામ અને તારિખો આપણને ઇતિહાસનું કાઠું બાંધવામાં બહુ જ ઉપયોગી થાય છે, કારણ કે એના ઐતિહાસિક સત્ય વિષે ઘણુંકરીને શંકા લેવા જેવું કશું હોતું નથી.

આજસુધી ટકી રહેલાં વિવિધ પ્રકારનાં સ્થાનો અને દેવાલયો ઉપર તેમના નિર્માણના કે જીર્ણોદ્ધારના લેખો કોતરેલા હોય તો તે પણ ઐતિહાસિક વિષયને સ્વચ્છ કરવાને બહુ કામ લાગે. એ લેખ ખાસ ઉપયોગના તો એટલા માટે છે કે ભૂતકાળનાં માણસોનું, વસ્તુઓનું અને સ્થિતિનું સજીવ ચિત્ર એ આપણી સામે ખડું કરે છે અને તેથી પ્રાચીનકાળ સમ્બન્ધના પુસ્તકો વગેરેથી આપણને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનને સ્વચ્છ કરી શકાય છે.

છેલ્લા સૈકામાં અનેક સંશોધકોએ આ કઠણ કાર્ય કરવામાં જે સાહિત્યો સાથે ગડમથલ કરી છે, તે છે તો બેશક મહત્વનાં; પણ છતાંયે જૈનધર્મના ઇતિહાસ સંબંધે કોઇ નિર્જિત ચિત્ર દોરી

શકાય એટલા પ્રમાણ હજી મળી શકયાં નથી; તેમાં અનેક સ્થળે અનેક છિદ્રો છે, અનેક અસ્પષ્ટતાઓ છે. એ ધર્મની ઉત્પત્તિ અને તેના આચાર વિચારના વિકાસ સંબંધે, તેણે જે તડકો છાંયડો જોયેલો તે સંબંધે જે સૌ વાતો આજે અન્ધકારમાં છે તેના ઉપર પૂર્ણ પ્રકાશ કદીયે પાડી શકાશે કે કેમ એ તો વળી શંકાનો જ વિષય છે. ત્યારે જૈનધર્મના સ્વરૂપનું ચિત્ર આંકવા આજસુધી જે બધા પ્રયત્ન થયા છે, તે હજી તો વિરલ ઐતિહાસિક ઘટનાઓને, શંકાસ્પદ વાર્તાઓને અને વળી ધાર્મિક તથા સામાજિક કથાઓને એકઠી કરીને ઐતિહાસિક સૂત્રમાં ગુંથવા પુરતા જ થયા છે. તેવી જ રીતે ગયા અનેક સૈકામાં જૈનોએ જે ચઢતી પડતી જોઇ છે તેના ઇતિહાસનું ચિત્ર આંકવાનો આ ગ્રન્થમાં જે પ્રયત્ન કર્યો છે, તે પણ તેમના ઇતિહાસનું સમ્પૂર્ણ ચિત્ર આપવાનો દાવો કરતો નથી. લેખક બહુ બહુ તો, તીર્થંકરોના, ધર્મના વિકાસના, ઉન્નતિના અને અવનતિના ચિત્રની આછી ઝાંખી રેખાઓ દોરવાના જ પ્રયત્ન કરી રહેશે. વિગતવાર હકીકતોને વિવેચનાદૃષ્ટિએ વ્યવસ્થિત ગોઠવવાને અને ઓછા મહત્ત્વનાં નામની અને તારીખોની શુષ્ક તારીજ આપવાને બદલે થોડીક નિર્ણિત હકીકતો અને જૈનોમાં મહત્ત્વની મનાતી થોડીક કથાઓની ટુંકી માહિતી વાચક સમક્ષ રજુ કરશે. લેખકની પરિસ્થિતિ તો એટલી ટુંકી માહિતી આપી શકે એવી જ છે, પણ તે માહિતીએ કરીને, એમાં અધુરા રહેલા કોયડાનો ઉકેલ લાવે અને અહીં દોરેલી ચિત્રની આછી ને ઝાંખી રેખાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ ને તાદૃશ ચિત્ર ખડું કરે એવો જો કોઇ ઐતિહાસિક પાકશે તો આ લેખકના આનન્દનો પાર રહેશે નહિ.

તીર્થંકરો.

પૂર્વ ઇતિહાસ.

જૈનો પોતાના ધર્મને શાશ્વત અને અવિચલ માને છે અને સમયે સમયે લુપ્ત થાય, છતાં યે કદાપિ એનો અન્ત આવવાનો નથી. ફરીફરીને પ્રવર્તતા અમુક જુગોની અન્દર સત્યને અજ્ઞાન છાવરી અન્ધકાર પ્રવર્તાવે, પણ પાછું એ અજ્ઞાન ટળી જાય ને જૈનધર્મનો પ્રકાશ ફરી પ્રકટાય તેવા તેનાં કિરણો ફરી વિસ્તરે. એવી રીતે આજે આપણે એવા જુગમાં છીએ કે જ્યારે ધર્મજ્ઞાન પામીએ છીએ અને તેથી આનંદ પણ પામીએ છીએ, ત્યારપછી એવો જુગ આવશે કે જ્યારે જૈનધર્મ લુપ્ત થશે; ત્યારપછી વળી એવો પણ જુગ આવશે કે જ્યારે એ ધર્મ નષ્ટપ્રાય થશે. પણ ખરી રીતે તો એ ધર્મ કદાપિ નષ્ટ થવાનો જ નથી, પણ વળી પાછો નવી જુવાનીમાં શાશ્વત સૌન્દર્ય ખીલશે, જેમ ઋતુઓમાં દર વર્ષે વસન્ત પાછી ખીલતી આવે છે તેમ જ્યારે સમય આવે છે ત્યારે અમુક વર્ષોને અન્તરે એક પછી એક એમ ચોવીશ તીર્થંકરો પ્રકટે છે તે સત્ય ઉપરના આવરણને સંહારે છે. આપણા આ જુગમાં પણ એવા ચોવીશ ધર્મજ્ઞાતા અને ધર્મદાતા પ્રકટયા છે. જૈનો એમનાં નામ જાણે છે અને તેમના જીવનના પ્રસંગ વર્ણવે છે. એમાંના ઘણાખરા વિષે જે વર્ણન આપવામાં આવે છે તે સાવ કથાજનિત છે. પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવનું આયુ ૮૪,૦૦,૦૦૦ પૂર્વનું હતું, એ ૫૦૦ ધનુષ ઉંચા હતા અને જોકે એક પછી એક તીર્થંકરનું આયુ અને કલેવર ઘટતું ચાલે છે, છતાં યે બાવીસમા તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિનું આયુ ૧૦૦૦ વર્ષનું હતું અને એમનું કલેવર ૧૦ ધનુષનું હતું. આ ક્રમમાં આવતાં માત્ર છેલ્લા બે તીર્થંકરોના આયુ અને કલેવર માની શકાય એવાં આરોપાયાં છે. ૨૩ મા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથનું આયુ ૧૦૦ વર્ષનું હતું તથા તેમનું કલેવર ૯ હાથ હતું, ૨૪ મા તીર્થંકર મહાવીરનું આયુ ૭૨

વર્ષનું હતું તથા તેમનું કલેવર ૭ હાથ હતું. વળી જૈનો જુદા જુદા જે તીર્થંકરોનો સમય બતાવે છે તેમાંથી માત્ર પાર્શ્વનાથનો અને મહાવીરનો જ સમય ઇતિહાસથી નિર્ણિત થઇ શકે એમ છે. મહાવીર ઈ. પૂ. આશરે ૫૦૦ વર્ષ ઉપર અને પાર્શ્વનાથ ઇ. પૂ. આશરે ૭૫૦ વર્ષ ઉપર થઇ ગયેલા મનાય છે; પણ અરિષ્ટનેમિ પાર્શ્વનાથની પૂર્વે ૮૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર નિર્વાણપદ પામ્યા માનવામાં આવે છે, અને એમની પૂર્વેના તીર્થંકરોને અનુક્રમે એટલે એટલે દૂર મૂકવામાં અવ્યા છે કે તેની કાળગણના પણ થવી અશકય થઈ પડે. આ સ્થિતિમાં યુરોપિયન સંશોધકે પહેલા બાવીશ તીર્થંકરોને ઐતિહાસિક પુરૂષો માનવાનું કારણ નથી અને માત્ર છેલ્લા બે તીર્થંકરોના ઇતિહાસ સમ્બન્ધે સંશોધન કરવા ધ્યાન આપવું જોઇએ.[૨]

જૈનગ્રન્થોમાં મહાવીર વિષે ઘણાં વિશ્વાસયોગ્ય લખાણો મળી આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ જૈનેતર ગન્થોમાં પણ એમને વિષે ઉલ્લેખો મળી આવે છે; તેથી એટલું તો નિશ્ચિત છે કે મહાવીર ઇતિહાસ કાળમાં થઈ ગયા. બૌદ્ધોએ અને જૈનોએ પરસ્પરને સત્ય ધર્મના શત્રુ માન્યા છે, અને એટલા માટે પરસ્પર વાદવિવાદ ઉઠાવ્યા છે, છતાં બૌદ્ધોએ મહાવીરને પોતાના ગુરૂ ગૌતમબુદ્ધના સમકાલિન પુરૂષ હતા એમ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એમ એમના અસ્તિત્વની સાબીતી આપી[૩] છે. મહાવીરની પૂર્વે થઈ ગયેલા પાર્શ્વનાથની ઐતિહાસિકતા વિષે પણ શંકા લેવાનું કશું કારણ નથી. બેશક એમને સમ્બન્ધે આપણે જૈનગ્રન્થોમાં જ ઉલ્લેખો જોઇએ છીએ અને એ ઉલ્લેખોમાં એમના વિષે જે વર્ણન છે તે ધાર્મિક કથાઓથી જ ભરપૂર છે, છતાં યે આ મહાપુરૂષના વર્ણનસ્વરૂપની આસપાસ વળગેલી ઉધઇએ એના ઐતિહાસિક ગર્ભનો નાશ નથી કરી નાખ્યો. તીર્થંકરોની ઐતિહાસિકતા સમ્બન્ધે સૌથી વધારે અગત્યની વાત તો એ છે કે એમના વ્યકિતત્વ અને એમના સિદ્ધાન્તો વિષેના આપણા જ્ઞાનવડે એમનું જે ચિત્ર ખડું થતું હોય, તે ચિત્રને ભારતવર્ષના ધાર્મિક સિધ્ધાન્તોના વિકાસની શાસ્ત્રીય ઘટનાઓની કસોટીએ

ચઢાવી લેવું જોઇએ. ત્યારે આ વિકાસની ઘટનાઓને ઇતિહાસક્રમે તપાસી જઇએ.

ક્રાઇસ્ટની પૂર્વેના બીજા સૈકાને અન્તે ભારતના ધાર્મિક જીવનમાં ગંભીર પરિવર્તન થયાં. પ્રથમ આવેલા આર્યોના સરલ અનેકેશ્વરવાદને યજ્ઞ આદિ કર્મકાણ્ડે નવો વિકાસ આપ્યો, તેથી દેવોની સત્તા તેમના ભક્તોને મન ધીરેધીરે સંકોચાતી ચાલી અને તેને બદલે દૈવી સત્તાઓ અદ્ભુત શક્તિ ધરાવનાર ગુરૂઓના અલૌકિક કર્મકાણ્ડમાં આવતી મનાવા લાગી. આથી ગુરૂપદના સ્થાનને ચિરમહત્વ મળ્યું. તેઓ ઉંચે ચઢ્યા ને ધીરેધીરે વર્ણવ્યવસ્થાનો ઉપયોગ કરીને પોતે શ્રેષ્ઠ બન્યા. આ માર્ગે ચાલતાં એક નવો સિધ્ધાન્ત જન્મ પામ્યો અને તેણે સમાજશ્રેણિના બળને અનુસરીને ધાર્મિક સ્વરૂપ પકડ્યું એ સિધ્ધાન્ત તે કર્મનો, કર્મના ફળનો અને તેને અનુસરતો પુનર્જન્મના સિધ્ધાન્તનો.

પ્રત્યેક ભવ પોતે સ્વતંત્ર નથી, પણ સમસ્ત ભવશ્રૃંખલાનો એક આંકડો છે, એ સિધ્ધાન્ત ઉપરથી ગંભીર પ્રકૃતિના મનુષ્યને એ પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવે કે જન્મમરણની અવિરત ઘટમાળમાં ફરીફરી અવતરવા જીવવું એ શું યોગ્ય છે? ધાર્મિક વૃત્તિનો મનુષ્ય તો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નકારમાં જ આપશે. એ તો નવી તૃષ્ણાનો તથા નવાં દુઃખનો નાશ થાય એટલા માટે જન્મમરણની પારની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા, ભૌતિક ઋધ્ધિની પેઠે જે થોડા જ સમયમાં નાશ પામતું નથી એવું ઉત્તમ પદ પ્રાપ્ત કરવા મથશે. શાશ્વત, ચિરસ્થાયી, અક્લિષ્ટ સુખ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ આકાંક્ષામાં તેના આચારવિચાર ઇહલોકમાંથી અને તેના ક્ષણિક સુખથી વિરક્ત થાય છે, યજ્ઞયાગથી અને તેના બાહ્ય અને તેથી અન્તરઆત્માને સન્તોષ નહિ આપતા ક્રિયાકાણ્ડથી પણ વિરક્ત થાય છે. સંસારજીવનને ખડકેથી ખસેલો આ શાન્ત વિચારક કંઇક ઉચ્ચ અને અભૌતિક પ્રાપ્ત કરવાને માટે સંન્યસ્તાશ્રમનો સ્વીકાર કરે છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટેની તૃષ્ણા એટલી સર્વ સામાન્ય હતી કે દ્વિજોએ, જીવનના ઉચ્ચત્તમ પ્રશ્નો સંબંધે

ચિન્તવન કરવા માટે વૃદ્ધાવસ્થામાં વનની એકાંતમાં જવું જોઇએ એવી એમની ફરજના ધર્મ મનાયા.

ચાર આશ્રમની બ્રાહ્મણવ્યવસ્થા પ્રમાણે વેદ ભણ્યા પછી અને ગૃહસ્થજીવન જીવ્યા પછી બ્રાહ્મણે સંસાર ત્યજી બ્રહ્મનિમગ્ન થવું જોઇએ અને અન્તે નિર્ગૃહી ભિક્ષુક થવું જોઇએ. આ વ્યવસ્થાની ભાવના કેટલે અંશે આચારમાં મૂકી શકાય એ સંબંધે કંઇ કહેવાનું નથી પણ એટલું તો નક્કી છે કે તેની ઉપર લોકની ગમ્ભીર આસ્થા હતી, નક્કી છે કે એ વ્યવસ્થાની આજ્ઞાઓથી પણ આગળ ચાલનારા કેટલાક આતુર લોક હતા અને તે માનતા કે ગૃહસ્થના વાળ સફેદ થાય, તેની ચામડી ઢીલી પડે, તેની ઘુંટી ફરતી દેખે ત્યારે જ એ ગૃહસ્થાશ્રમ છોડે એમ નહિ, પણ તે પૂર્વે પણ પોતાનું સમસ્ત જ્ઞાનબળ સમર્પવા તેણે સંસારનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. સરખા વિચારના એકઠા થતા અને સંન્યસ્તસંઘ સ્થાપતા એ સૌ અમુક નિયમોથી પરસ્પર સમ્બન્ધમાં રહેતા અને દયાળુ ભક્તજનોના દાનવડે જીવનનિર્વાહ કરતા.

અમરત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટેના પ્રયાસ એ જુગમાં દ્વિજ-જાતિના ઉન્નત આત્માઓએ સરખે પ્રમાણે કરેલા જણાય છે. યજ્ઞ–યાગથી અલૌકિક શક્તિ પ્રાપ્ત થતી મનાતી ને એ શક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર આ સંસારમાંથી નીકળી ઉત્તમ પદ પામતા મનાતા, એ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને બ્રાહ્મણો કઠણ તપસ્યા કરતા. બ્રાહ્મણો જ નહિ પણ ક્ષત્રિયો પણ પરલોકપ્રાપ્તિને માટે સંસારત્યાગ કરતા. બ્રાહ્મણના કરતાં ક્ષત્રિયને કુલાચારનાં ને જ્ઞાતિનાં બન્ધન ઓછાં હતાં અને તેથી તે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે વધારે *સ્વતંત્રતાપૂર્વક પ્રયત્ન કરી શકતા. તત્ત્વજ્ઞાનના કેટલાક કઠણ* પ્રશ્નોને એ ઉકેલી શકેલા, એવા પ્રશ્નો ઉપર એમણે પ્રથમ સ્પષ્ટી-કરણ કરેલું જણાય છે; અને વળી આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં ક્ષત્રિયોએ બ્રાહ્મણોને નીચું જોવડાવ્યું હોય, બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે ક્ષત્રિયો પાસે જવું પડ્યું હોય એવાં પણ વર્ણન મળી આવે છે.

ક્રાઇસ્ટ પૂર્વેનાં દશેક સૈકાનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ઉપનિષદોમાં

તેમ જ વેદની ટીકા અને પૂર્તિરૂપે લખાયેલાં આરણ્યકોમાં મળી આવે છે. ઋષિઓએ નવે સ્વરૂપે મૂકેલા અને નવા યુગની જરૂરિયાતોને તથા પ્રશ્નોને અનુકૂળ લખેલા, વિવિધ વિષયો ઉપરના વિચારનું મહત્ત્વ એટલું બધું હતું કે એમાં ઉપદેશેલું જ્ઞાન મૂળે તો, બ્રાહ્મણોનું સ્થાન અને સત્તા ટકાવનાર યજ્ઞકાણ્ડના સિદ્ધાન્તની વિરૂદ્ધ જતું દેખાયું; પણ પછીથી બુદ્ધિમાન પુરોહિતો સાચી વાત સમજી ગયા, નવીન વિચારોને પોતાના કરી લીધેલા સિદ્ધાન્તોમાં મેળવી લીધા, અને છેવટે એને પક્ષે રહી પુરાણા વિચારોની સામે યુદ્ધ કરવા પણ ખડા થઇ ગયા. આ નવા વિચારો એકેવારે તો પ્રધાનપદ પ્રાપ્ત કરી શકે એમ નહોતું, પણ બ્રાહ્મણસમ્પ્રદાયે પવિત્ર બનાવેલા આચારોનો યે ભારે વિરોધ કરવા લાગ્યા, તેમ જ લૌતિક તથા આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના એકમાત્ર ગુરૂ હોવાના બ્રાહ્મણોના દાવાનો પણ છડેચોક નિષેધ કરવા લાગ્યા. છઠ્ઠા સૈકાથી તો આપણે એવા પણ અનેક આચાર્યોને જોઇએ છીએ, જેમણે બ્રાહ્મણ સમ્પ્રદાયનો વિરોધ કર્યો અને વૈદિક યજ્ઞવિધિનો પણ વિરોધ કર્યો; તેમજ વૈદિક મતને વેગળે મૂકીને પોતાને સ્વતંત્ર માર્ગે ચાલ્યા. મહાવીરની, ગોશાલની અને ગૌતમબુદ્ધની પણ પૂર્વે એવા સ્વતંત્ર ઉપદેશક થઇ ગયેલા અને પોતાના ઉપદેશનો ખૂબ પ્રચાર કરનારા શિષ્યોને એમણે એકઠા કરેલા એ વાત હવે આપણે સ્વીકારવી પડે છે. પોતાના સંઘના શાસનમાટે એ ગુરૂઓએ જે નિયમો કર્યા છે, તે બ્રાહ્મણોએ કરેલા નિયમોને અનુસરતા છે, પણ એમાં તફાવત એટલો જ છે કે તેમાં બ્રાહ્મણોના મહત્ત્વનો સ્વીકાર કર્યો નથી. હોઇન્લે જણાવે છે[૪] તેમ બ્રાહ્મણસત્તાને તોડવા માટે જ આ તફાવત રાખવામાં આવ્યો હતો અને સત્તા એકેવારે તોડવાને માટે એ તફાવતની ધારને બને એટલી તીક્ષ્ણ કરવામાં આવી હતી; બ્રાહ્મણ ગુરૂઓના વાવટા નીચે ઉભેલા સમ્પ્રદાયો ઐશ્વર્યના આચાર્યોની પરવાનગી વિના નીકળેલા આ નવા નાસ્તિક માર્ગોનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા; ત્યારે બદલામાં ક્ષત્રિય-ભિક્ષુકોએ બ્રાહ્મણોનો અને તેમના કર્મકાણ્ડનો ત્યાગ કર્યો. બ્રાહ્મણેતર સમ્પ્રદાયોમાંથી ઉભા થયેલા ધાર્મિક સંઘોમાં ગુરૂ

પ્રભાવની વિરૂદ્ધનાં તત્ત્વ હતાં; ગુરૂપ્રભાવનો દાવો એમને અયોગ્ય લાગ્યાથી તેની સામે એ નવા સમ્પ્રદાયો થયા ખરા, પણ સંઘ-બંધનના નિયમો એમણે છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા નહિ; તેમજ જ્ઞાતિભાવનાને ભુંસી નાખી નહિ. સાધુસંઘની અંદરના ઉચ્ચ નીચના ભેદ એમણે ટાળ્યા, તથાપિ એની બહારના એ ભેદનો વિરોધે ય કર્યો નહીં કે એમને ફેરવ્યા ય નહીં. અને તેથી બ્રાહ્મણેતર ધર્મના ગૃહસ્થાશ્રમીઓમાં જ્ઞાતિવ્યવસ્થા એટલી જ પ્રબળતાએ પ્રવર્તતી આપણે જોઇએ છીએ, એટલું જ નહિ પણ જન્મ, લગ્ન, મરણ અથવા બીજા પ્રસંગોને અનુસરતા સંસ્કાર કરાવવાના બ્રાહ્મણના અધિકાર સામે પણ એવો નજીવો વિરોધ કરવામાં આવ્યો છે કે એ ગૃહસ્થો પોતાના ધર્મની વિશેષ ક્રિયાઓ પોતાના ધર્મના આચાર્યો પાસે કરાવે છે ખરા, તથાપિ પેલા સંસ્કારો કરાવવાને માટે તો બ્રાહ્મણોને બોલાવે છે. (આમાં એક વિરલ અપવાદ દેખાય છે અને તે આજસુધી શ્વેતામ્બર જૈનોનો જ છે).

(નિર્વાણ પામવાની ઇચ્છા, સંસારની ઘટમાળમાંથી છુટવાની—નવનવા ક્લેશભર્યા ભવનાં દુઃખમાંથી છુટવાની ઇચ્છા એ જ આ સર્વે સન્યાસી સમ્પ્રદાયોના તત્ત્વજ્ઞાનનું મધ્યબિન્દુ હતું. છતાંયે અતિ પ્રાચીનકાળમાં આ વિચારશ્રેણિનાં તત્ત્વો છેક સાદાં હતાં. પ્રાચીન ઉપનિષદોના ઋષિઓએ આત્મતત્ત્વ અને અનાત્મ તત્ત્વ વચ્ચે ભેદ પાડ્યો નથી, અને આત્મતત્ત્વ સમ્બન્ધે તેમણે બહુ વિચારો કર્યા નથી. Die Entwicklung der Gottesidee by den Indern (ભારતીઓમાં પ્રભુ ભાવનાનો વિકાસ) નામના પોતાના ગ્રન્થમાં ૮ મે પૃષ્ઠેથી યાકોબી લખે છે એમ આત્મતત્ત્વ તેઓ એકભાવે માનતા નહોતા, પણ ગંધ, વાચા, દૃષ્ટિ, શ્રુતિ અને બુદ્ધિ એ પંચતત્ત્વના કે પ્રાણુના સમૂહરૂપે માનતા.) એ પંચતત્ત્વ જ્યારે મળે ત્યારે વ્યક્તિસ્વરૂપ ધારણ કરે; જ્યારે પ્રાણી મરી જાય ત્યારે એ તત્ત્વોનો સમ્બન્ધ છુટી જાય અને છતાંયે મરણ પછી પુનર્જન્મ થઇ શકે છે, જ્યારે પાછાં એ પંચતત્ત્વ એકઠાં થાય છે ત્યારે કર્મને બળે પૂર્વજન્મમાં કરેલાં પાપ કે પુણ્યના ફળ આપવાને બળે આ પંચતત્ત્વનો સંયોગ નિયમિત રૂપે બને છે. જેમકે

પોતાનાં કર્મનો ક્ષય કર્યો છે અને એમ કરીને પુનર્જન્મના બીજનો નાશ કર્યો છે તેમની જન્મમરણની ઘટમાળ તુટે છે અને જે એ ઘટમાળથી પર છે, જેમાંથી આ સૌ ઉત્પન્ન થયેલું છે, જે આ સૌના મૂળમા છે અને જે આ સૌને પોતામાં સંકેલી લે છે એવા બ્રહ્મના જ્ઞાનથી અને સંન્યસ્તથી આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મમાં જે લય પામી જાય છે તે જ દુઃખમાંથી, પાપમાંથી અને બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે.

સૌથી પ્રાચીન (बृहदारण्यक, छान्दोग्य, तैत्तिरीय, ऐतरेय, कौशीतकी) ઉપનિષદોમાં વર્ણવેલું આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ એક નવી ભાવનાને કારણે પછીના કાળના (कठक આદિ) ઉપનિષદોમાં બદલાય છે. એ ભાવના તે આત્મતત્ત્વના વ્યક્તિત્વની ભાવના આત્મતત્ત્વ અને અનાત્મતત્ત્વ હવે સ્પષ્ટ રીતે ભિન્ન થયાં; આત્મતત્ત્વ હવે ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વોનો સમૂહ નથી, પણ અચ્છેદ્ય અને શાશ્વત શુદ્ધ તત્ત્વ છે. ઇશ્વર કે મનુષ્ય, પશુ કે તરૂ સર્વેમાં ચેતન અહમ્ આત્મા છે, તેનાં પૂર્વભવનાં કર્મફળ તેને ભોગવવાનાં છે, અને એ કર્મફળનો ભાર જ્યાંસુધી એના ઉપર છે ત્યાંસુધી એક ભવેથી બીજે ભવે એને રખડવું પડવાનું છે. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને લાગેલાં કર્મફળનો જ્યારે ક્ષય થાય અને એ આત્મસ્વરૂપને વિષે શુદ્ધ જ્ઞાન થાય તથા બ્રહ્મની સાથેનું એનું તાદાત્મ્ય અનુભવાય, ત્યારે જ મોક્ષ પમાય–પરમાત્મા સાથે જીવાત્માનો અત્યન્ત અભેદ એ મોક્ષ.

એને જ મુક્તિ માને છે; અને તેથી તેઓ માને છે કે વિવિધ જીવો શરીર વિના પણ રહી શકે છે અને ત્યારે પણ ભૌતિક જીવનને લગતાં દુઃખ અને પાપ તેને વળગેલાં રહે છે. (?)

બ્રાહ્મણ સમ્પ્રદાયમાં અને ત્યારપછીના સમ્પ્રદાયોમાં શાશ્વત અને પૃથક્ આત્મા વિષે કેવી ભાવનાઓ ઘડાઇ એ આપણે ઉપર જોઇ ગયા; પણ પ્રાચીન ભારતના આધ્યાત્મિક ઇતિહાસની પુરી ઝાંખી કરવાને માટે આત્મતત્ત્વનાં સમગ્ર લક્ષણો વિષેની વિશિષ્ટ ભાવના કેવી રીતે ઘડાઇ એ જોવાનું હજી બાકી છે. યાકોબી અને શ્ચેર્બાટ્સ્કી (Th. stcherbatsky, જણાવે છે, એ ને સર્વાંશે સાચું લાગે છે કે બૌદ્ધ સિધ્ધાન્ત પણ આ પ્રાચીન સિધ્ધાન્તમાંથી જન્મ પામ્યો છે, એ સિધ્ધાન્ત આ છેઃ—વ્યક્તિત્વ નથી, આત્મા નથી, પણ જે માનસિક–ભૌતિક વ્યક્તિત્વ રૂપે દેખાય છે તે ખરૂં જોતાં પંચ સ્કન્ધનું બનેલું છે. અને ત્યારે આ પાંચ સ્કન્ધ (પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને તેના સ્થાન, Five senses and their objects, मन feeling, बुद्धि idea, चित्त aptitide & impulsion અને अहंकार consciousness) પ્રાચીન ઉપનિષદોના પાંચ प्राणમાંથી યોજાયા હોય અને તે એ બંને સિધ્ધાન્તો આ એક જ સિધ્ધાન્ત ઉપરથી ઘડાયા હોય કે વ્યક્તિત્વ તે એવાં પાંચ તત્ત્વોનો માત્ર સમૂહ છે, મરણસમયે આ તત્ત્વોનો આ સમૂહ વિચ્છિન્ન થઈ જાય છે, કર્મના નિયમને બળે પાછો ફરી એમનો સંયોગ થાય છે, અને કર્મક્ષયથી નિર્વાણ પામે છે. પ્રાચીન કાળના प्राणના સરલ સિધ્ધાન્ત ઉપરથી ગૌતમ બુધ્ધના સ્કન્ધનો જે સિધ્ધાન્ત પ્રકટ થયો, તે બેશક ઉન્નતિની દિશાએ એક પગલું આગળ મૂકાયું ગણાય, અને આ બે સિધ્ધાન્તોના પ્રકટીકરણ વચ્ચેનાં એક સિધ્ધાન્તનો વિકાસ થઈને બીજા સિધ્ધાન્તની પ્રાપ્તિને માટે વીતેલાં-પાંચસો વર્ષના અનુક્રાન્ત ઇતિહાસની હજી સુધી આપણને કશી માહિતી નથી. તથાપિ આપણા આ અનુમાનને આધાર મળે એવો કંઇક સંભવ છે. પ્રાચીન કાળની સરલ સ્થિતિ વર્ણવનાર ભવ્ય બૌધ્ધ अनन्ता સિધ્ધાન્તમાં

ઉતરીએ, ગૌતમની પહેલાંના બુધ્ધના અનેક ભવમાંના અસ્તિત્વ-આજ સુધી ઘણું કરીને કથાનકોમાં વર્ણવાયેલા, પણ બૌદ્ધોને મતે અતિ મહત્ત્વના એ અસ્તિત્વ–વિષે વિચાર કરીએ તો આપણું અનુમાન કંઇક સપ્રમાણ છે એમ લાગશે[3]. ઉપનિષદ્‌ના પ્રાણ–સિદ્ધાન્ત અને ગૌતમના સ્કન્ધ–સિધ્ધાન્ત વચ્ચે બૌધ્ધ અનાત્મ વાદનાં કેટલાંક પગથીઆં આવે છે, તેમાંનું એક તો (ઇ. પૂ. ૮૦૦ ના અરસામાં રચાએલા) કાઠક ઉપનિષદ્‌માં (૪-૧૪) મળી આવે છે; શ્ચેર્બાટ્‌સ્કી સ્પષ્ટરૂપે આંગલી કરી દેખાડે છે કે ઘણું કરીને ત્યાં પ્રવગ્ધર્મનાં તત્વોના સમૂહરૂપે માનસ સિધ્ધાન્તનો ઉલ્લેખ છે. બન્ને પ્રકારના તાત્વિક સમ્પ્રદાયોનો વિરોધ સ્પષ્ટ કરનારૂં એ વચન સૌથી પુરાતન હોય એમ જણાય છે, અને એ વિરોધ સંબંધે બુદ્ધે ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં ત્યારપછીના એક સૈકા સુધી મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અંધકારમાં ઘેરાયેલો છે અને તેથી ક્યારે અને કોણે આત્માના સિધ્ધાન્તની સ્થાપના કરી તે નિશ્ચિત ભાવે આપણાથી કહી શકાતું નથી સૌથી પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં આત્મા દેખાતો નથી, પણ પછીના સમયના ઉપનિષદોમાં સામાન્ય રીતે એનો સ્વીકાર થએલો છે, તે ઉપરથી એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકાય કે એની ઉત્પત્તિ ક્રાઇસ્ટ પૂર્વેનાં સહસ્રાબ્દિની શરૂઆતમાં, અથવા તો નિદાન એના પૂર્વાર્ધમાં, થઇ હોવી જોઇએ. જૈનસમ્પ્રદાય પોતાના તત્ત્વદર્શનમાં જીવ અને પુદ્‌ગલ વચ્ચે ભેદ માને છે અને જીવને શાશ્વત સ્વતંત્ર માને છે તેથી આત્માના નવીન સિધ્ધાન્તની સ્થાપના સમયમાં એની પ્રથમ ઉત્પત્તિ હોવી જોઇએ. પ્રાચીન અને નવીન ઉપનિષદોમાં આત્મતત્ત્વ વિષેના ભેદ સંબંધના જે મત હતા તે ક્રાઇસ્ટ પૂર્વેની સહસ્રાબ્દિની શરૂઆતના સૈકામાં સ્થિર થવા લાગ્યા, એટલે જૈનદર્શનની ઉત્પત્તિ પણ તેવામાં જ થઇ મનાય. વળી જૈનોમાં રજુ એવું સ્પષ્ટ ભાવે મનાય છે કે જીવ અને પુદ્‌ગલ એ ભિન્ન તત્ત્વ છે તથા પુદ્‌ગલના આવરણમાંથી જીવને મુક્ત કરતાં નિર્વાણ પમાય છે એવો સિધ્ધાન્ત તીર્થંકર પાર્શ્વનાથે ઇ. પૂ. આઠમા

સૈકામાં પ્રસિધ્ધ કર્યો.) ત્યારે પાર્શ્વનાથે ઇ. પુ. ૮૦૦ ને આશરે જૈનધર્મની સ્થાપના કરી એવું સ્વીકારીએ તો દર્શનશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં કંઇ અડચણ આવતી નથી, એટલું જ નહિ પણ તે જુગના ધાર્મિક જીવન વિષે આપણને જે માહિતી મળે છે, તેને એ સ્વીકારથી અનેક રીતે અનુકૂળતા મળે છે.

જીવાત્માના અસ્તિત્વ વિષેનો સિધ્ધાન્ત સ્પષ્ટ રૂપે પ્રથમ પાર્શ્વનાથે જ સ્થાપ્યો કે કેમ? તેમના પછીના આચાર્યો તેમને અનુસર્યા અને તેમના સિધ્ધાન્તને પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનમાં વણી લીધો કે કેમ? અથવા પાર્શ્વનાથે કોઇ પૂર્વાચાર્યનો એ સિધ્ધાન્ત પોતે સ્વીકારી લીધો અને એને પોતાની દર્શનપ્રણાલીમાં વણી લીધો કે કેમ? તે નિશ્ચિત ભાવે કહી શકીએ એવી સ્થિતિમાં હજીયે આપણે નથી. જૈનધર્મના ઇતિહાસના આ મહત્ત્વના કોયડાનો ઉકેલ હવે પછીના સંશોધનથી વખતે થાય, એટલે આપણે એ તરફથી ખસીને પાર્શ્વનાથ તરફ જઇશું ને જે પરિમિત સાહિત્ય આપણી પાસે છે તે વડે એમનું જીવન અને એમના સિધ્ધાન્ત વિવેચના દૃષ્ટિએ તપાસીશું અને એમને વિષે છણી ખડી કરીશું.

પાર્શ્વનાથ.

મળી આવતાં વર્ણનો પ્રમાણે પ્રખ્યાત इक्ष्वाकु કુળના રાજા અશ્વસેન અને એની રાણી वामाने ઘેર કાશીનગરમાં पार्श्वनाथे જન્મ લીધો હતો. પિતાના ભવ્ય દરબારમાં યુવાવસ્થા આનન્દમાં ગાળ્યા પછી ૪૦ વર્ષની વયે એમના મનમાં ભૌતિક સુખોની અનિત્યતા વિષે વિચાર આવ્યા, જગતનો અને એનાં સુખનો ત્યાગ કર્યો ને સન્યસ્ત લીધું. થોડા સમયમાં એમને આત્મજ્ઞાન પ્રકટ્યું અને પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સત્યનો એ પ્રચાર કરવા લાગ્યા. ૧૦૦ વર્ષના થયા ત્યારે બિહારમા આવેલ समेतशिखर ઉપર ગયા (અને એમના નામ ઉપરથી આજે પણ એ શિખર पार्श्वनाथ पर्वत કહેવાય છે.), ત્યાં અન્નજળનો સમૂળો ત્યાગ કર્યો અને એવી સ્થિતિમાં એક માસ રહ્યા પછી निर्वाण પદને પામ્યા.

જૈનોએ પોતાના ધર્મગ્રન્થોમાં અનેકવિધ કથાઓ દ્વારા

આપેલી આ એકની જીવનકથા ઐતિહાસિક વસ્તુસ્થિતિને કેવી રીતે અને કેટલે અંશે બંધબેસતી થાય એનો નિર્ણય થઇ શકે એમ નથી; પણ પાર્શ્વનાથ પ્રસિદ્ધ કુળમાં જન્મ્યા હતા, એમની યુવાવસ્થા આનન્દમાં ગઇ હતી, એમને અનેક પ્રકારનાં ભૌતિક સુખ હતાં; છતાં એમણે વનવાસી સન્યાસીના ત્યાગપૂર્ણ, પણ આનન્દભર્યા જીવનમાં આત્માનું સાચું કલ્યાણ શોધ્યું અને તે એમને મળ્યું. એ કથાઓના તથ્ય વિષે તો શંકા લેવાનું કશું કારણ નથી. ઉંચી પદવી અને અતુલ સત્તા આપનાર સુખસંપત્તિથી પણ અસન્તુષ્ટ થઈ સારા ઘરના જુવાનો સંસાર છોડી દે અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની ચર્ચામાં અને પ્રાપ્તિમાં પોતાનું જીવન સમર્પી દે એવી ઘટનાઓ ભારતવર્ષમાં ઠેઠ ઉપનિષદ્ પૂર્વેના જુગથી તે આજ સુધી કંઇ વિરલ નથી, છતાં યે આ યુવાન સંન્યાસીએ સત્તાનો ને રાજ્યનો જે ત્યાગ કર્યો હતો, તે વિષે પછીના જુગના તેમના શિષ્યોએ અલૌકિક વર્ણન કર્યાં છે અને એ વીરના ત્યાગને મહત્તા આપવાને માટે એ વર્ણનને પુષ્કળ અલંકૃત કર્યાં છે.

સઘનતા આપે છે અથવા તો અધઃસ્થિતિએ લઈ જઈને દુઃખ, દાસત્વ અને નિર્ધનતા આપે છે. જીવથી ભિન્ન અને ઇતર પ્રકારનાં પુદ્ગલ નામે તત્ત્વના સંયોગને પરિણામે જીવના ગુણોમાં ફેરફાર થાય છે, અથવા વાસ્તવિક કહીએ તો એ સ્વાભાવિક ગુણો એને આવરણે ઢંકાય છે. સૂક્ષ્મ અદૃશ્ય પુદ્ગલ જીવો ઉપર સ્થાયી ભાવે અસર કરે છે, તેમને વિવિધ પ્રકારની ઇંદ્રિયોના વિવિધ પ્રકારના દેહ અપાવે છે, તેમના જ્ઞાનને, ઇચ્છાને, કર્મને નિયત કરે છે અને એકવાર ખુબ સુખ અપાવે છે તો બીજીવાર ખુબ દુઃખ અપાવે છે. કર્મનાં અનિવાર્ય ફળ જન્મ મરણની નિરન્તર ઘટમાળ, ભવભવનો પ્રવાહ, સુખ દુઃખની ઉંચી નીચી સ્થિતિ, ખુદ સંસારચક્ર એ સૌ જીવ અને પુદ્ગલ એ બે ભિન્ન તત્ત્વોના સમ્બન્ધ સંયોગના પરિણામ સિવાય બીજું કશું ય નથી, એવો પાર્શ્વનાથનો મત છે. અનાદિ કાળથી શરીર પામેલો પ્રત્યેક જીવ પોતાના વિચાર ઉચ્ચાર અને આચાર દ્વારા પુદ્ગલ-તત્ત્વોને પોતાના આવરણમાં આકર્ષે છે, તે તત્ત્વો જીવનાં કર્મસ્વરૂપને ધારણ કરે છે, તેમનામાં દૃઢીભૂત થાય છે અને જ્યાં સુધી થોડેવત્તે અંશે જીવને ફળ આપે નહિ તથા તેને બદલે બીજાં નવાં આવે નહિ ત્યાં સુધી એમનો ક્ષય થતો નથી.

જીવ જ્યાં સુધી પોતાની વાસનાની બેડીમાં બંધાયેલો રહે છે, જ્યાં સુધી પોતાનાં કર્મમાં રચ્યોપચ્યો રહી પુદ્ગલ સાથે સમ્બન્ધ રાખ્યે જ જાય છે, ત્યાં સુધી એ પુદ્ગલમાંથી મુક્ત થતો નથી. જીવનાં નવીન પુદ્ગલનો પ્રવાહ બંધ પડે અને છે તે પુદ્ગલનો ક્ષય થાય ત્યારે જ એ પુદ્ગલનાં બનેલાં કર્મે કરીને બન્ધાયેલું જીવનું આવરણ તુટે. સમગ્ર આચાર વિચાર ઉપર જ્યારે અંકુશ મૂકાય અને સમસ્ત જીવનક્રમને બદલી નંખાય ત્યારે જ આમ બની શકે. પાંચ ઇન્દ્રિયોનાં દ્વારને બહારની પ્રકૃતિના વિહારથી બન્ધ કરવાં જોઇશે, વિચારને ખુબ સંયમમાં રાખવા જોઇશે, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર પ્રકારના કષાયનો નાશ કરવો જોઇશે, અને જીવનની ઇચ્છાનો ઝેરી વૃક્ષને જેમ અંકુરમાંથી મારી નંખાય, તેમ મૂળમાંથી જ નાશ કરી નાખવો જોઇશે. આ હેતુની સિદ્ધિને

માટે પાર્શ્વનાથે ચાર વ્રત પાળવાનાં વિધાન કર્યાં, અને પોતાના ધર્મનાં એને મૂળતત્વ બનાવ્યાં. આ ચાર વ્રત આ પ્રમાણે છે: ૧ सव्वाओ पाणाइवायाओ विरमणं સર્વે પ્રકારની જીવહિંસાથી દૂર રહેવું, ૨ सव्वाओ मुसावायाओ विरमणं–સર્વે પ્રકારના મિથ્યાભાષણથી દૂર રહેવું, ૩ सव्वाओ अदिण्णादाणाओ विरमणं–ન આપેલી એવી કોઈપણ વસ્તુથી, અર્થાત્ સર્વ પ્રકારની ચોરીથી દૂર રહેવું અને ૪ सव्वाओ बहिद्धादाणाओ विरमणं–સર્વે પ્રકારના બહારના દાનથી દૂર રહેવું. અર્થાત નિર્ધન રહેવું. પાર્શ્વનાથના આ ચાર વ્રત સૂક્ષ્મભાવે પાળવાં ગૃહસ્થને બહુ કઠણ છે; એવી રીતે પાળવાને તો મનુષ્યે સંસાર ત્યાગ કરવો પડે. જેમણે ભૌતિક જીવનનો નાશ કર્યો છે, તેમનેજ सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प અને सम्यक् आर्जाव એ ત્રણ रत्नत्रय નો પ્રકાશ મળે છે. જ્યાં સુધી નિશ્ચિત ભાવે આત્મજ્ઞાન થાય નહિ, જ્યાં સુધી આત્માનો સ્વભાવ સંપૂર્ણ શુદ્ધ ભાવે સમજાય નહિ, ત્યાં સુધી દૃઢ ભાવે કાયક્લેશ સહન કરીને મનુષ્યે આત્મતત્ત્વના શુધ્ધ સ્વરૂપને વિષે ચિન્તવન કરવું ઘટે. જ્ઞાનમેઘમાંથી પડેલા જળદ્વારા વાસના–અગ્નિ ઓલાઈ જાય, ત્યારપછી જીવ નવાં કર્મબન્ધનમાં આવતો નથી અને આજસુધી જે કર્મબન્ધન એને લાગેલાં હોય છે તેનો નાશ થાય છે. જીવને બન્ધનમાં રાખનારાં કર્મનો સર્વાંશે ક્ષય થાય, એને વળગેલાં બધાં પુદ્ગલ દૂર થઈ જાય એટલે જીવ પોતાની અનન્ત સત્તાએ પ્રકાશે છે, એટલે એ મુક્ત થાય છે. બધાં પુદ્ગલથી મુક્ત થઈને સંસારને શિખરે ચઢે છે, ત્યાં અનંત કેવલજ્ઞાનમાં અને શાશ્વત ઉર્ધ્વલોકમાં વસે છે, અને દ્વીપ ઉપર જેમ સાગરનાં મોજાંથી મુક્ત રહેવાય છે તેમ એ જીવ ત્યાં સંસારસાગરનાં મોજાંથી મુક્ત રહે છે.

કથા આપણને જણાવે છે તેમ પાર્શ્વનાથના સિધ્ધાન્તોનો સારાંશ ઉપર પ્રમાણે છે અને તે જૈનધર્મનો આધારરૂપ છે. પાર્શ્વનાથને નામે જે સિદ્ધાન્તો વિષે પછીના કાળનાં વર્ણનોમાં ઉલ્લેખ છે તે સિદ્ધાન્તો, ખરી રીતે એમના પોતાના જ છે કે કેમ ? એ નિશ્ચિત ભાવે કહી શકાય નહિ. તથાપિ એટલું તો સમ્ભવિત લાગે છે કે પછીના કાળના સમ્પ્રદાયનાં મૂળતત્ત્વ પાર્શ્વનાથના

સિદ્ધાન્તને આધારે રચાએલાં છે. કારણ કે બૌદ્ધધર્મનાં અને બ્રાહ્મણધર્મનાં દર્શનોમાંના સિદ્ધાન્તોનાં અસ્પષ્ટ સ્વરૂપો જે અતિ પ્રાચીનમાં ઉદ્‌ભવ પામ્યાં હતાં, તે કાળ સુધી જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોનાં મૂળ પહોંચેલાં જણાય છે.

કલ્પસૂત્રને વર્ણને પાર્શ્વનાથના સંઘમાં હજારો શિષ્યો ભળ્યા હતા; ૧૬૪૦૦૦ શ્રાવકોએ અને ૩૨૭૦૦૦ શ્રાવિકાઓએ એમને ગુરૂરૂપે સ્વીકાર્યા હતા, એમના સિદ્ધાન્તોને સત્યરૂપે સ્વીકાર્યા હતા ને સંસારમાં રહીને પાળી શકાય એટલા પાળ્યા હતા. એ સિદ્ધાન્તો સર્વાંશે પાળી શકાય એટલા માટે ૧૬૦૦૦ પુરૂષો દીક્ષા લેઇને સાધુ થયા હતા અને ૩૮૦૦૦ સ્ત્રીઓ સાધ્વી થઇ હતી, તથા એમણે સાધુસંઘ અને સાધ્વીસંઘ સ્થાપ્યા હતા. જેમણે મોહનાં ને તિરસ્કારનાં, કુટુમ્બનાં, ધનમાલનાં ને દેશાચારનાં બન્ધન તોડી નાખીને પરલોકના કલ્યાણની પ્રાપ્તિને માટે સમસ્ત જીવન સમર્પ્યાં તે નિર્ગ્રન્થ કહેવાયા. સંઘના શુદ્ધ શાસનને માટે અને તેના રક્ષણને માટે નિયમો રચાયા. પાર્શ્વનાથના નિર્વાણ પછી તેમના આઠ પટ્ટશિષ્યોમાંના (शुभदत्त, आर्यघोष, वशिष्ठ, ब्रह्मचारी, सोम, श्रीधर, वीरभद्र અને यशस) शुभदत्त સંઘના મુખ્ય ગણધર થયા. એમના પછી અનુક્રમે हरिदत्त, आर्यसमुद्र, प्रभ અને केशि ગણધર થયા. ૮

पार्श्वनाथ નિર્વાણ પામ્યા અને केशि અધિકારપદે આવ્યા તે વચમાંના ૨૫૦ (ખરી રીતે ૧૭૮) વર્ષમાં પાર્શ્વનાથે સ્થાપેલાં વ્રત દઢરૂપે પળાયાં દેખાતાં નથી, એટલે કે એ કઠિન વ્રતોમાં શિથિલતા આવી ગઇ દેખાય છે. આ સ્થિતિમાં નિર્ગ્રન્થોને સદ્‌ભાગ્યે એક પ્રતાપી મહાપુરુષનો જન્મ થયો, એમણે એ સંઘને જડમૂળથી નવા સંસ્કાર આપ્યા. આ પુરૂષ તે महावीर જૈનોના આ જુગના છેલ્લા તીર્થંકર.

મહાવીર.

वर्धमान, પાછળથી જે महावीर મોટા વીર—કહેવાયા, તે क्षत्रिय सिद्धार्थना પુત્ર હતા અને વર્તમાન विहार प्रदेशना पटना નગરની ઉત્તરે આવેલા (વર્તમાન बेसार) वैशाली प्रदेशना મુખ્ય નગર

(वसुकुंड) कुंडग्राममां જન્મ પામ્યા હતા. કથા પ્રમાણે એમના પિતા પ્રતાપી રાજા હતા, અને પૂર્વપ્રદેશોના મહારાજાનો બધો ભપકો એમના દરબારમાં હતો. પણ એ કથનમાં ઘણી અતિશયોક્તિ છે, અને વસ્તુસ્થિતિને ખુબ શણગારી દીધી છે; કારણ કે સિદ્ધાર્થ માત્ર મોટા જમીનદાર હતા અને ક્ષત્રિયોના સ્વાધીન તંત્રમંડળના પ્રમુખ હોવાથી રાજા કહેવાતા. પણ બેશક એમનું કુળ તો ઉંચું હતું જ, કારણ કે તેમનાં પત્ની त्रिशला રાજકુળનાં હતાં. त्रिशला वैशालीના રાજા चेटकनां બેન હતાં, જેની પુત્રીનાં લગ્ન પાછળથી मगधना પ્રતાપી રાજા बिम्बिसार સાથે થયાં હતાં.

જે કુળ જાતિમાં મહાવીરનો જન્મ થયો હતો તે જાતિનું સંસ્કૃત નામ ज्ञात्रि, પ્રાકૃત નામ नाय (नात) હતું, તે ઉપરથી તે કુળના પુરુષો ज्ञात्रिपुत्राः (नातपुत्ता) કહેવાતા. મહાવીરનું ગોત્ર काश्यप હતું.

મોટા ઘરના જુવાનીઆ જે રીતે પોતાની જુવાનીનો સમય ગાળતા તેથી કંઇ જુદી રીતે વર્ધમાને પોતાની જુવાનીનો સમય ગાળ્યો હોય એમ જણાતું નથી. એમણે સારા ઘરની સુન્દર કન્યા यशोदा સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં અને તેનાથી એમને એક પુત્રી अनोजया (प्रियदर्शना) થઇ, તેનાં લગ્ન એક પ્રસિદ્ધ પુરૂષ जमालि સાથે કર્યાં હતાં અને તેને शेषवती(यशोमती) નામે પુત્રી જન્મી હતી.

પાર્શ્વનાથના સંપ્રદાયનાં હોવાથી વર્ધમાનનાં માબાપે ઉપવાસ કરીને દેહ ત્યાગ કર્યો તે વેળાએ મહાવીર ૨૮ વર્ષના હતા. પાર્શ્વનાથના વિધાન પ્રમાણે એમણે પણ સંસારત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરી, પણ કુટુમ્બીજનોના આગ્રહથી ઘેર રહ્યા.* બે જ વર્ષ પછી પોતાના મોટાભાઇ नन्दिवर्धननी અને પિતૃનગરના રાજમંડળની અનુમતિ લેઈ એમણે દીક્ષા લીધી. ઘરનો ને સંસાર

---

* દિગમ્બર કથા પ્રમાણે તો મહાવીરે કદી લગ્ન જ નહોતું કર્યું અને જુવાનીમાં-લગભગ નાનપણમાં-સંન્યસ્ત ગ્રહણ કર્યું હતું. એમણે સંસારત્યાગ કર્યો ત્યારે પણ એમના માબાપ જીવતા હતા એવો દિગંબર મત છે.

નો ત્યાગ કર્યો અને कुंडपुरनी પાડોશમાંના ज्ञातखंडवन નામે ઉપવનમાં ગયા ત્યાં અશોકવૃક્ષ નીચે એમણે છઠ્ઠનો તપ કરી, પંચમુષ્ટિ લોચ કર્યો એટલે પાંચ મુઠી વાળ ઉતાર્યા અને સાધુનો સ્વાંગ ધારણ કર્યો, પછી તેર માસ સુધી બદલ્યા વિના એક જ વસ્ત્ર ધારણ કર્યું, ત્યારપછી તો તે પણ ત્યજી દીધું ને દિગમ્બર તપસ્વી રૂપે રહેવા લાગ્યા. એમ જણાય છે કે થોડો વખત તો પોતાની માતૃભૂમિ પાસેના કોઇ પ્રદેશમાં આવેલા પાર્શ્વનાથના સમ્પ્રદાયના સાધુસંઘમાં જઇ રહ્યા, પણ પછી ત્યાંના બીજા સાધુઓ સાથે મતભેદ થતાં એ ત્યાંથી નીકળી ચાલ્યા ને પરિક્રમણ કરવા લાગ્યા.

ટાઢતડકાની કશી પણ પરવા કર્યા વિના એમણે ત્યારપછી બાર વર્ષ કરતાંએ વધારે વખત સુધી ફર્યા કર્યું. કઠણ વનપ્રદેશોનાં દુઃખ સહ્યાં અને માનવીઓ વિગેરેની તરફના પરિસહ અને ઉપસર્ગ સહ્યા. સર્વ પ્રકારના કાયકલેશ ઉઠાવ્યા ને સહ્યા, ધ્યાન ધર્યું અને જગત તથા પ્રારબ્ધ વિષેના વિચારો ઉપર ચિન્તવન કર્યું. બહુ બહુ વિચાર કર્યા પછી—બહુ બહુ ચિન્તવન કર્યા પછી અન્તે એમને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ, એટલે કે સંસારના સ્વરૂપનું એમને સમ્પૂર્ણ શુદ્ધ જ્ઞાન થયું અને પરમકલ્યાણનો—નિર્વાણનો—માર્ગ એમને જડ્યો. जृंभिकाग्राम નામના સ્થળની પાસે रिजुपालिका નદીને કાંઠે शाल વૃક્ષની નીચે એમને આ જ્ઞાન થયું. એ ચિરસ્મરણીય ક્ષણથી વર્ધમાન, (આજે એમનું સન્માનીય નામ महावीर છે) जिन એટલે વિજેતા થયા, અર્થાત્ જેમણે સંસાર ઉપર વિજય મેળવ્યો છે તેવા થયા. अर्हत् થયા, तीर्थंकर થયા. ત્યારથી પાર્શ્વનાથના ધર્મને સંસ્કાર આપી નવું સ્વરૂપ આપવું અને ધર્મસત્ય પ્રાણીમાત્રને સમજાવવું એ પોતાની ફરજ એમણે માની. પછીના જીવનનો બધો ભાગ એમણે તે માટે ગાળ્યો અને દેવને ને માણસને, આર્યને ને અનાર્યને સૌને સત્યધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. પોતાની માતૃભૂમિ બહારના સર્વ પ્રદેશોમાં પરિભ્રમણ કર્યું અને અનેક જણ તેમના શિષ્ય થયા.

એવી રીતે ત્રીશ વર્ષ સુધી ઉપદેશ આપ્યા પછી અન્તે हस्तिपाल રાજાના રાજ્યમાં पावापुरीમાં એમણે દેહ ત્યજ્યો ને निर्वाण પામ્યા.

મહાવીરના જીવનકાળ સમ્બન્ધે કશો નિર્ણિત મત આપી શકાતો નથી, કારણ કે એમના નિર્વાણ વર્ષ માટે જૈનોમાં જ મતભેદ છે. સામાન્ય મત એવો છે કે ઇ. પૂ. ૫૨૭ માં એ નિર્વાણ પામ્યા. હેમचन्द्रના परिशिष्टपर्वને મતે મહારાજા चन्द्रगुप्तના રાજ્યારોહણ (પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ પ્રમાણે ઇ. પૂ. ૩૨૨ અથવા ૩૨૧) પૂર્વે ૧૫૫ મે વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા; તે ઉપરથી યાકોબીએ નિર્ણય આપ્યો કે એ પ્રસંગ ઇ. પૂ. ૪૭૭ અથવા ૪૭૬માં બન્યો હોવો જોઇએ (હેમચન્દ્રે ચન્દ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણનું વર્ષ કોઇ બીજું લીધું હોય એમ સ્વીકારીએ તો ૪૬૭ની પૂર્વે) બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં જણાવ્યું છે કે ગૌતમ બુદ્ધના દેહત્યાગ પૂર્વે કેટલેક વર્ષે निगंथ नातपुत्तનો દેહત્યાગ થયો હતો, એ પ્રમાણે આશરે ૪૭૭નું વર્ષ લઈ શકાય; એ સંબંધના યુરોપિયન સંશોધનના અભિપ્રાય પણ એકસરખા નથી; આમ જૈનધર્મના ઇતિહાસનો આ અતિ મહત્ત્વનો પ્રસંગ ખરેખરી રીતે ક્યારે બન્યો એના સમ્બન્ધમાં હજી કંઇ પાકો નિર્ણય થયો નથી.[૯]

મહાવીર સમ્બન્ધે આપણે જે જાણીએ છીએ, તે ઉપરથી મહત્ત્વની હકીકત તો એ મળી આવે છે કે એ મહાપુરૂષ હતા અને એમણે તે સમયના પુરૂષો ઉપર પોતાના માનસિક અને આધ્યાત્મિક બળે બહુ ગમ્ભીર પ્રભાવ પાડ્યો હતો. એમના સમયમાં જે જે પ્રશ્નો ઉઠેલા તે સર્વે ઉપર એમણે પ્રબળ અને ગમ્ભીર વિચાર કરેલો, અને બધા કોયડા ઉકેલવાના પ્રયત્નો કરેલા. એમની આસપાસની સૌ વાતોની સ્પષ્ટતા કરવા માટે, પૃથક્કરણ કરવા માટે ને નિરાકરણ કરવા માટે તે સમયે એમની ખાસ આવશ્યક્તા હતી. સંઘની વ્યવસ્થિતિ કરવા માટેના એમના પ્રયત્નો અને એમની દીર્ઘદૃષ્ટિને કારણે એ સમ્પ્રદાય સ્થાપી શક્યા. પોતાના ઉપદેશમાં એમણે ઇહલોક અને પરલોક વિષે સ્પષ્ટ પરિસ્ફોટન આપ્યું છે. સંસારજીવનમાં પ્રાપ્ત થયેલી

રાજબુદ્ધિને બળે એ સૌ વાતોના ભેદને કળી લેતા અને અતિ ઉંચા જ્ઞાનને બળે એમની પાસે જે કોઇ ઉપદેશ લેવા આવતું તે સૌને શુદ્ધમાર્ગ દર્શાવતા.

એમણે પોતે ત્યાગી જીવન બહુ કઠોરભાવે પાળ્યું છે ને કઠોરભાવે પાળવાની બીજાઓને આજ્ઞા કરી છે. ઉંચે હેતુએ જીવનને સમર્પવા એમણે પોતાના વિલાસજીવનનો, આનન્દજીવનનો ત્યાગ કર્યો હતો. અન્તિમ સીમાસુધી એમણે કાયક્લેશ સહન કર્યું હતું, બધી વાસનાઓનો નાશ કર્યો હતો અને પ્રબળ આત્મસંયમથી સર્વોત્તમ પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પોતાના શિષ્યોને કઠોરભાવે આજ્ઞા કરી કે તમારે પણ એવુંજ જીવન ગાળવું અને એમ કરીને એમણે સંન્યસ્ત ધર્મને ખુબ ઉંચે આણ્યો. સંન્યસ્તધર્મને કઠોરમાર્ગે એમણે દૃઢભાવે પગલાં કેમ ભરવા માંડ્યાં એની સાબીતી, કથા એવી રીતે આપે છે કે તે સમયના બીજા સંન્યાસીઓ માત્ર માથું મુંડાવતા અને સંન્યસ્તનાં વસ્ત્ર ધારણ કરીને સન્તોષ પકડતા, ત્યારે મહાવીરે તો પોતાના વાળ એના મૂળથી ઉખેડી નાખ્યા અને વસ્ત્રનો સમૂળો ત્યાગ કર્યો. મહાવીરની ઉંચી સંન્યસ્તભાવના ગૌતમ બુદ્ધની ભાવનાથી જુદી હતી. મહાવીરે ઉપવાસની અને તપસ્યાના બીજા પ્રકારોની આવશ્યકતા માની હતી, પણ બુદ્ધે તો એને ભ્રમમાર્ગ માન્યો હતો. એ માર્ગની અને વિલાસભર્યા તથા તેમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેવાના સંસારજીવનના તિરસ્કૃત માર્ગની વચ્ચેના સમ્યગ્ માર્ગનો એમણે ઉપદેશ આપ્યો હતો.

બીજા એક વિષયમાં પણ આ બે મહાપુરુષો વચ્ચે મહત્ત્વનો ભેદ છે લોકસમાજ પ્રત્યેની દૃષ્ટિમાં એ બે વચ્ચે મહત્ત્વનો ભેદ છેઃ ઍર્ન્સ્ટ લૅાઇમાન (Ernst Leumann) એ સંબંધમાં આમ કહે છેઃ—" મહાવીર સંકુચિત પ્રકૃતિના હતા, બુદ્ધ વિશાળ પ્રકૃતિના હતા. મહાવીર લોકસમાજમાં ભળવાથી દૂર રહેતા, બુદ્ધ લોકસમાજની સેવા કરતા. આ ભેદ કંઇક અંશે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પોતાના શિષ્યો જ્યારે પ્રસંગોપાત બુદ્ધને જમવા

નોતરતા ત્યારે તે તેને ત્યાં જતા, પણ મહાવીર તો એમ માનતા જે જનસમાજ સાથે સાધુને આવો સમ્બન્ધ ન ઘટે. વળી કંઈક અંશે આ ભેદ એ ઉપરથીયે વધારે સ્પષ્ટ થાય છે કે બુદ્ધ વિહાર કરતાં કરતાં જેની તેની સાથે વાતો કરતા અને પોતાના જીવન-વિચારો તથા જીવનઆચારોમાં ફેરફારો થતાં લોકને ઉપદેશ આપવાના અને તેમને ઉંચે લેવાના ભાવમાં પણ એ પ્રમાણે એ ફેરફાર કરી લેતા. માણસોથી દૂર રહેવાની વૃત્તિને કારણે તપસ્વી મહાવીરે સર્વજનના આત્માના ઉદ્ધારને માટે આવું કંઇ કર્યું નથી. આધ્યાત્મિક ઉપદેશ કરવાને માટે અને શિક્ષા આપવાને માટે જાણી બુઝીને કોઈ મનુષ્યને એમણે બોલાવ્યો હોય એવું જણાઇ આવતું નથી, અને જ્યારે કોઇ માણસ પોતાની મેળે ધાર્મિક ચર્ચા કરવાને માટે એમની પાસે આવતો, ત્યારે એની વિચારશ્રેણિ સમજવાની એ ભાગ્યે જ પરવા કરતા, પણ માત્ર પોતાના મન્તવ્યના કઠણ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આકરો ઉત્તર દેઈ દેતા.”

ગ્રન્થોમાં મળી આવતી હકીકત પ્રમાણે બુદ્ધને જેટલે અંશે મહાવીરે લોકકલ્યાણની પરવા કરી નથી. એઓ લોકસમાજથી ઉંચે આસને રહેતા એ વાત ખરી, છતાંયે બ્રાહ્મણોએ જેમ પોતાનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પોતાના ખાસ નાના મંડળમાં ગુપ્તિની મુદ્રા મારી સંતાડી રાખ્યું હતું, તે પ્રમાણે સંતાડી રાખવાનો પ્રયત્ન મહાવીરે કદાપિ કર્યો નહોતો. સર્વે જિજ્ઞાસુને મહાવીર ઉપદેશ આપતા અને એ ઉપદેશનો લાભ અનેકને મળે એટલા માટે, સંસ્કારી સમાજ જ સમજી શકે એવી સંસ્કૃત ભાષાનો નહિ, પણ પોતાને ઘેર વપરાતી હતી એ અર્ધમાગધી ભાષાનો ઉપયોગ કરતા. તેમનો ઉપદેશ પામનારો લોકસમાજ બહુ મોટો હતો, એ જ બતાવી આપે છે કે પોતાના શ્રોતાજન ઉપર છાપ પાડવાની એમનામાં ભારે શક્તિ હતી. તેમના ઉપદેશે જે શ્રોતાઓ ઉપર છાપ પાડી હતી તે શ્રોતાઓ લોકસમાજના સર્વ વર્ગમાંના હતા; બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય જ નહિ પણ શૂદ્રો ય; આર્યો જ નહિ પણ અનાર્યો ય; પુરૂષો જ નહિ, પણ સ્ત્રીઓ ય એમનો ઉપદેશ સાંભળવા ભીડ કરતી. પણ વળી રાજવર્ગના લોકો પોતાના સ્વજનનો–

મહાવીરનો–ઉપદેશ સાંભળવાને સૌથી વધારે ઉત્સુક હતા. ઘણા મોટા રાજાઓ પોતાનાં અન્તઃપુર અને પોતાના દરબારીઓ અને અધિકારીઓ સમેત. પોતાના યોદ્ધાઓનો ને સેવકોનો મોટો સાથ લઇને અને પ્રજાજનોનાં ટોળાંએ ઘેરાઇને તીર્થંકરનો ઉપદેશ સાંભળવાને જતા. એનાં મોટાં મોટાં અત્યુક્તિ ભરેલાં અલંકૃત વર્ણનો જૈન ગ્રન્થોમાંથી મળી આવે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે કમમાં કમ ત્રેવીશ રાજાઓએ એમનો ઉપદેશ સાંભળીને એમનો ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને એમની પૂજા કરી હતી.

લોકને પોતાના ઉપદેશથી પોતાના કરી લેવાની જ ને તેમને પોતાના શિષ્યો બનાવવાની જ નહિ, પણ એ સ્થિતિ ચિરસ્થાયી રાખવાની પણ એમનામાં શક્તિ હતી. એમનામાં યોજના ને વ્યવસ્થા કરવાની ભારે શકિત હતી અને એ શક્તિને બળે એમણે પોતાના શિષ્યોને માટે રચેલા સંઘના નિયમો હજીયે ટકી રહ્યા છે. મહાવીરના સમયમાં સ્થપાયેલા સાધુસંઘોમાં સૌ જૈનસાધુઓને બરાબર નિયમનમાં રાખવાનું બળ હજીયે સચવાઇ રહ્યું છે એવું જ્યારે આપણે જોઇએ છીએ ત્યારે કાળબળ જેના ઉપર કશીય અસર ન કરી શકે એવું સ્વરૂપ પાર્શ્વનાથના સાધુસંઘને આપ્યા માટે એ મહાપુરૂષ ઉપર આશ્ચર્ય દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યા સિવાય નથી ચાલતું.

એમના સિદ્ધાન્તો મોટે ભાગે સંન્યસ્ત પક્ષના છે એ ખરૂં, તથાપિ ગૃહસ્થાશ્રમની આવશ્યકતા પણ એમણે સ્વીકારી છે. માનવસ્વભાવના ઉંડા અભ્યાસી હોવાથી એ સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકયા હતા કે સંસારત્યાગ અને સંન્યસ્ત તો બહુ થોડા જ માણસો સ્વીકારી શકે, ધર્મોપદેશ સ્વીકારવાનો પ્રયત્ન કરનાર હતા તો બહુ, પણ તેમાં અનેક જણ એટલા નિર્બળ સ્વભાવના હતા કે સંન્યસ્તના કઠોર નિયમ પાળી શકે નહિં. પાર્શ્વનાથ અને બીજા આચાર્યોની પેઠે એમણે પણ ગૃહસ્થો સંઘમાં પ્રવેશ પામી શકે એવી વ્યવસ્થા રાખી. માત્ર મુખ્યવ્રત, અને તે પણ સંસારમાં રહીને પાળી શકાય એવે સ્થૂલ ભાવે પાળવાની આજ્ઞા કરી. આમ ગૃહસ્થોનો સંઘની

યોજનામાં સમાવેશ કરી લીધો એ જૈન ધર્મના પ્રચારને માટે બહુ આવશ્યક હતું; મહાવીરના ધર્મમાં સાધુસંઘ અને શ્રાવક સંઘ વચ્ચે જે નિકટનો સંબંધ ટકી રહ્યો, તેને પરિણામે પણ જૈનધર્મ ભારતવર્ષમાં આજ સુધી ટકી રહ્યો છે. બીજા જે ધર્મો-માં આવો સંબંધ નહોતો તે ગંગાભૂમિમાં બહુ લાંબો કાળ ટકી શકયા નથી.

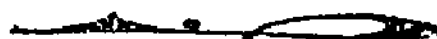
કથા એકમતે જણાવે છે કે મહાવીરે કોઇ નવું તત્ત્વદર્શન સ્થાપ્યું નથી, પણ પાર્શ્વનાથના દર્શનને વિસ્તાર્યું છે અને એમ-ના સંઘને વ્યવસ્થિત કર્યો છે. એમ જણાય છે કે પાર્શ્વનાથે પોતાના શિષ્યોને માટે જે વ્રત સ્થિર કર્યાં હતાં, તે બરાબર રીતે પળાતાં નહોતાં. બહુ દીર્ઘદષ્ટિને બળે મહાવીરે પાર્શ્વનાથનાં આધ્યાત્મિક વ્રતને એકવાર નિશ્ચિત ભાવે સ્પષ્ટ કર્યાં. આપણે જોઇ ગયા એમ પાર્શ્વનાથે પોતાના સંઘના સાધુઓને બ્રહ્મચર્ય પાળવાની આજ્ઞા આપી હતી, પણ તેને અલગ ન રાખતાં ચોથા વ્રતમાં ભેળી નાખી હતી. સંશય રહે નહિ એટલા માટે મહાવીરે સાધુઓને અને સાધ્વીઓને પરિપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાની આજ્ઞા સ્પષ્ટરૂપે આપી, અને તે કારણે પૂર્વાચાર્યે યોજેલાં ચાર વ્રતોમાં પાંચમું એક ઉમેર્યું, પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા-ભાવ રાખવાની જે આજ્ઞા પૂર્વે પાર્શ્વનાથે કરેલી તે આજ્ઞાને મહાવીરે આચારમાં બરાબર રીતે મૂકવાની આજ્ઞા આપી. પાર્શ્વ-નાથના શિષ્યો એક અંગવસ્ત્ર ને એક ઉપવસ્ત્ર રાખતાં પણ એમણે સર્વવસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો, એ એમની નવીનતા હતી. એકંદરે જોતાં એ બે તીર્થંકરોના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોના મૂળમાં કંઈ મહત્ત્વનો ભેદ હોય એમ જણાઇ આવતું નથી. આમ હોવાથી પાર્શ્વનાથના સંઘના શિષ્યોને પોતાના સંઘમાં ભેળવી દેવામાં મહાવીરને જરાયે મુશ્કેલી પડી નહિ અને પાર્શ્વનાથના સંઘના તે વેળાના નેતા કેશિએ એક સંવાદમાં મહાવીરના શિષ્ય ગૌતમને કહેલું કે બને ગુરૂના મત સમાનભાવે મળતા આવે છે.[11]

પાર્શ્વનાથની પેઠે મહાવીર પણ ધર્મસંશોધનના ને ચર્ચાના

કાળમાં થયા હતા. સમસ્ત દેશમાં અનેક આચાર્યો ઉપદેશ આપી રહ્યા હતા ને શિષ્યમંડળ ઉભાં કરવા મંડી પડયા હતા. કેટલાક વેદધર્મની રક્ષા કરવાનો અથવા તો તેમાં નવો પ્રાણ પુંકવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, ત્યારે કેટલાક બ્રાહ્મણધર્મ સામે પ્રચણ્ડ વિરોધ કરી રહ્યા હતા. ઉત્તર ભારતના લોકસમાજ ઉપર તે સમયે જે અનેક આચાર્યોએ પ્રભાવ પાડયો હતો, તે બધા વિષેની પૂરી માહિતી આજે આપણને નથી, માત્ર જેમણે મહત્ત્વના સંઘ સ્થાપ્યા તેમનાં જ નામ આપણે જાણીએ છીએ, અને વળી તેમના સંબંધની જે માહિતી આપણને મળે છે તે પણ નહિ જેવી અને અસ્પષ્ટ છે.[૧૨] મહાવીર અને બુદ્ધ ઉપરાંત તે વેળાએ ગોસાલ मंखलीपुत्त (સં. मस्करीपुत्र) પણ સમ્પ્રદાય સ્થાપ્યો હતો;[૧૩] તે આજિવિક સમ્પ્રદાય હતો અને તે કંઇક મહત્ત્વ પામ્યો હતો; એમના સંબંધમાં વિશિષ્ટતા એ છે કે એકવાર એમને મહાવીર સાથે ગાઢો સંબંધ હતો. ગોસાલ એક ભિક્ષાચરના પુત્ર હતા. અનેક અનુભવો લીધા પછી એ નિર્ગ્રંથસંઘમાં પ્રવેશ્યા, પણ એમાં છ વર્ષ રહ્યા પછી પાછા એ સંઘમાંથી નીકળી ગયા અને પોતાનો જુદો સંઘ સ્થાપ્યો. સોળ વર્ષ પછી ફરી જ્યારે મહાવીરને મળ્યા, ત્યારે એ બેની વચ્ચે પ્રબલ વિરોધ જન્મ્યો. ત્યારપછી થોડા જ સમયમાં ગોસાલે દેહત્યાગ કર્યો હોય એમ જણાય છે; પણ એમના શિષ્યો એમના મૃત્યુ પછી પણ એમના સમ્પ્રદાયને વળગી રહ્યા જણાય છે, કારણ કે ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં પણ આજીવિક અલગ સમ્પ્રદાય રૂપે પ્રસિદ્ધ હતો. અને તેરમા સૈકામાં પણ એ સમ્પ્રદાયનું નામ જણાય છે પણ પછીથી ઘણું કરીને એ નામ દિગમ્બરોને અપાવા લાગ્યું અને છેવટે એ બે સમ્પ્રદાય એક થઇ ગયા, ગોશાલ બેશક અતિ પ્રતાપી પુરૂષ હતા; એમના વિરોધીઓ—બૌદ્ધો અને જૈનો-એમના ભ્રષ્ટ જીવન અને વિચિત્ર સિદ્ધાન્તો વિષે આપણને જે કથાઓ કહે છે તે કેવળ સાચી જ છે એમ માની લેતાં અનેક શંકાઓ ઉઠે છે, કારણ કે વિરોધી સંપ્રદાયો પોતાથી વિમુખનાની ઉપર સર્વ પ્રકારનું દોષારોપણ કરવાના પ્રયત્નો કરે જ છે. જૈન સિદ્ધાન્તોને અનુરૂપ અનેક સિદ્ધાન્તોનો

ગોસાલે પ્રચાર કર્યો છે; ગમે તો એ સિદ્ધાન્તો એમણે જૈન સંપ્રદાયમાંથી લીધા હોય કે ગમે તો એ મહાવીરની સાથે રહેતા હતા તે સમયમાં એમણે પ્રતિપાદન કર્યા હોય અને તે વેળાના પોતાના શિષ્યોને એ ઉપદેશ્યા હોય (એમ થયેલું બહુ સંભવતું નથી), એમના અનેક સિદ્ધાન્તો અને વિશેષે કરીને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત જૈન સિદ્ધાન્તોથી સ્પષ્ટભાવે જુદો પડે છે. પ્રારબ્ધવાદના વિખ્યાત સિદ્ધાન્તનો એ પ્રચાર કરતા તે ઉપરાંત પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્ત વિષે એક વિશિષ્ટતા એમણે પોતાના સમ્પ્રદાયમા આણી હતી. એમનો એવો મત હતો કે જીવને અનેક પ્રકારના વિવિધ ભવમાં અવતરવું પડે છે અને છેવટે નિર્વાણપદ પામતા પહેલાં છેલ્લા ભવમાં સાતવાર ખોળિયાં બદલવાં પડે છે, એટલે કે કોઇ મૃત્યુ પામેલા દેહમાં પેશીને નવેરૂપે જીવનચર્યા કરવી પડે છે. આમ થયા પછી જ નિર્વાણપદ પામી શકાય છે. પોતે પણ ૧૩૩ વર્ષના ગાળામા સાતવાર ખોળિયાં બદલ્યાં છે, એમ ગોસાલ કહેતા. છવાર ખોળિયાં બદલ્યા પછી અંતે છેલ્લીવાર શ્રાવસ્તી માં ગોસાલના શબમાં એમણે પ્રવેશ કર્યો. અને ત્યાં સોળ વર્ષ રહ્યા. આ સિદ્ધાન્તને આધારે ગોસાલ કહેતા કે મહાવીરના પૂર્વે જે ગોસાલ શિષ્ય હતા તેનું તો મેં માત્ર ખોળિયું ગ્રહણ કર્યું છે, બાકી મારા જીવ સાથે એ ગોસાલને કંઈ લેવા દેવા નથી, કારણ કે એ તો મરી ગયો છે અને એનો જીવ દેવલોકમાં પુનર્જન્મ પામ્યો છે.

મહાવીરના શિષ્યમાંથી માત્ર ગોસાલ જ તેમનાથી જુદા પડયા હતા એવું કંઇ નહોતું. એમના સંઘમાં બે વાર કલહ થયા હતા અને તેથી તેમાં ફાટ પડી હતી, પણ તે બહુ મહત્ત્વના કલહ નહોતા; છતાંયે એમાંથી સમ્પ્રદાય વિષે ચર્ચા ઉભી થઇ હતી.

પ્રાચીનતમ સંઘ.

મહાવીરના શિષ્યો.

કથામાં વર્ણન છે તે પ્રમાણે મહાવીરે પોતાના ઉપદેશથી ૧૪૦૦૦ સાધુઓને, ૩૬૦૦૦ સાધ્વીઓને, ૧૫૯૦૦૦ શ્રાવકોને અને ૩૧૮૦૦૦ શ્રાવિકાઓને પોતાના મતનાં કર્યાં હતાં. આ ચારે તીર્થ અલગ અલગ પણ પોતાના કુશળ નેતાને અનુસરતા હતા.

સાધુસંઘના નેતા ૧૧ ગણધર હતા, પ્રત્યેક ગણધરના હાથ નીચે સેંકડો મુનિ હતા. મુખ્ય ગણધર गौतम इन्द्रभूति હતા; બીજા अग्निभूति, वायुभूति, अकम्पित, आर्यव्यक्त, आर्यसुधर्मा, मण्डितपुत्र, मौर्यपुत्र, अचलभ्राता, मेतार्य અને प्रभास હતા. સાધ્વીસંઘના નેતા चन्द्रना હતાં, શ્રાવક સંઘના નેતા शंख ने शतक અને શ્રાવિકા સંઘના નેતા सुलसा અને रेवती હતાં.

સંઘની વ્યવસ્થા જે ૧૧ ગણધરોના હાથમાં હતી તેમાંના ૯ તો પ્રભુના જીવનકાળમાં જ નિર્વાણ પામ્યા હતા. મહાવીર જે રાત્રે નિર્વાણ પામ્યા તે રાત્રે ગૌતમ ઇંદ્રિભુતિને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને તેથી સંઘને તીર્થંકરના ધર્મનો ઉપદેશ આપતા અટકી ગયા.* ત્યારપછી બાર વર્ષે એ નિર્વાણ પામ્યા. તેમના કેવળજ્ઞાનથી સંઘને દોરવાનું કાર્યમાત્ર સુધર્માના હાથમાં આવી પડ્યું. ગૌતમ ઇન્દ્રભૂતિના નિર્વાણ સુધી એમણે એ કાર્ય ચલાવ્યું, પછી એ પોતે કેવલી થયા અને એમણે સંઘનો કાર્યભાર પોતાના શિષ્ય જમ્બુસ્વામીને સોંપ્યો. ત્યારપછી એ આઠ વર્ષ જીવ્યા અને પછી નિર્વાણ પામ્યા. **ગુરૂ કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછી (૮) વર્ષ સુધી જમ્બૂસ્વામીએ સંઘનો કાર્યભાર ચલાવ્યો;** પછી એમને પણ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને તેઓ ૪૪ વર્ષ કેવળી રહી મહાવીર પછી

* ઉપદેશ આપતા અટકી ગયા નથી-ઉપદેશ તો આપ્યો છે, ફક્ત મુનિઓને સારણા, વારણા કરવાનું કામ તજી દીધું-તે છદ્મસ્થાવસ્થાવાળા સુધર્માસ્વામીને સોંપ્યું.

૬૪ વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા. આ યુગનું કેવલજ્ઞાન એમની સાથે જ જગતમાંથી ચાલ્યું ગયું, ત્યારપછીના બીજા સત્પુરૂષો દેવલોકમાં ગયા, પણ કોઇ નિર્વાણ પામ્યા નહિ.

ઉપર જણાવેલા ત્રણ કેવલી પછી સંઘના બીજા જે નેતા થયા, તેમને કેવલજ્ઞાન થયું નહોતું, છતાં યે તીર્થંકરે આપેલા સિદ્ધાન્તોનું એમને સાચું જ્ઞાન હતું; કારણ કે એમણે એ સિધ્ધાન્તો મહાવીરના પ્રત્યક્ષ (પ્રથમ) શિષ્ય ઇન્દ્રભૂતિ પાસેથી સાંભળ્યા હતા અને સુધર્મા પાસેથી શબ્દસિધ્ધ કરી લીધા હતા. તેઓ ધર્મશાસ્ત્રોના સાચા જ્ઞાતા હોવાથી શ્રુતકેવલી કહેવાયા, સંઘને વ્યવસ્થામાં રાખનાર એવા પાંચ શ્રુતકેવલી (ચૌદ પૂર્વી) અનુક્રમે થયા. પછી સંઘનો કાર્યભાર શ્રુતકેવલીના હાથમાંથી ૭ અથવા ૧૧ આચાર્યોના હાથમાં અનુક્રમે ગયો, તેઓને પણ ધર્મશાસ્ત્રોનું (કેટલાક પૂર્વોનું) જ્ઞાન હતું. એમના પછી જેમના હાથમાં સંઘનો કાર્યભાર ગયો, તેમનું જ્ઞાન ધીરે ધીરે ઓછું થતું જતું હતું. કેવલીઓ અને એમના પછીના નેતાઓ સંબંધે જે હકીકત મળી આવે છે, તેમાંથી ઘણીખરી તો કથારૂપે છે. એમાંની કેટલીક હકીકતો પરસ્પર વિરોધી છે, કેટલીકમાં શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરો જુદાં જુદાં નામ આપે છે, તેથી એવી સ્થિતિમાં એમાંની કેટલી હકીકત ઐતિહાસિક ને કેટલી કાલ્પનિક છે એ તારવી કાઢવું કઠણ છે. કેવલીઓ અને શ્રુતકેવલીઓ સમ્બન્ધી મહત્ત્વની આખ્યાયિકા પછીથી કહીશું.

બિહારમાં જૈનધર્મ.

મહાવીર પોતાની માતૃભૂમિમાંના અગ્રેસર રાજાઓની સાથે વધારે પરિચયમાં આવ્યા હતા. પોતાના વિહારને પ્રસંગે અંગની રાજધાની ચમ્પા, વિદેહની મિથિલા, મગધની રાજધાની રાજગૃહ આદિ અનેક, વિહાર રાજ્યોની મહત્ત્વની રાજધાનીઓમાં એ ગયેલા, અને બંધ માન પામેલા. મગધના મહારાજા બિમ્બિસાર (જેમને જૈનો શ્રેણિક પણ કહે છે) બુધ્ધને અનુમોદન આપેલું, અને વળી તીર્થંકર ઉપર પણ એટલી શ્રદ્ધા રાખેલી કે પછીના ભવમાં એ તીર્થંકર રૂપે જગતમાં આવશે એમ જૈનો માને છે. બિમ્બિસારના

ક્રૂર પુત્ર અજાતશત્રુએ (कूणिके) પિતાને મૃત્યુ કારણ[1] આપ્યું, છતાંયે જૈનો એને શ્રધ્ધાની નજરે[14] જુએ છે, પણ સૌથી મોટો ધર્મરક્ષક તો એના પછીનો રાજા ઉદાયી હતો. મહાન સિકન્દરે ભારતવર્ષ ઉપર આક્રમણ કર્યું તેવા સમયમાં નવ-નન્દ વંશે શિશુનાગ રાજાઓનું રાજ્ય લઇ લીધું; આ નન્દવંશના આશ્રય નીચે પણ જૈનધર્મ ખીલ્યો. અને લોકનિન્દ્ય છેલ્લા નન્દ પાસેથી તેનું રાજ્ય મૌર્યવંશના મહારાજા चन्द्रगुप्ते પડાવી લીધું, ત્યારે પણ એ સ્થિતિમાં કશો ફેરફાર થયો નહિ. ભારતવર્ષના પ્રથમ ઇતિહાસપ્રસિધ્ધ મહારાજાધિરાજ ચંદ્રગુપ્તને તેમજ એમના પ્રતાપી અમાત્ય चाणक्यने પણ જૈનો પોતાના ગણે છે. તેઓ એમ માને છે કે ચાણક્ય શ્રાવક ગનીનો પુત્ર હતો. ગની જૈનધર્મનો આગ્રહી યોધ્ધો હતો. ચન્દ્રગુપ્તને અમાત્યે એના હિતને સારૂ વિધર્મમાંથી કેવે પ્રકારે વાળ્યો એને વિષે આવી કથા છેઃ–એની પાસે અમાત્યે સર્વે સમ્પ્રદાયોના આચાર્યોને બોલાવરાવ્યા. તે સૌને રાજાના અન્તઃપુરની પાસે રાખ્યા, એમની ધર્મશાળાની ચારે બાજુએ પાતળી રેતી પથરાવી દીધી. રાજા તેમની પાસે આવ્યો તે પહેલાં ચન્દ્રગુપ્તની રાણીઓના અન્તઃપુર તરફ એ વિષયી આચાર્યો અન્ધકારમાં ફરવા લાગ્યા. પણ જ્યારે રાજાની સાથે મુલાકાત થઇ ત્યારે તેની સાથે સંસારત્યાગના મહત્ત્વ વિષે મોટી મોટી વાતો કરવા લાગ્યા. તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા, ત્યારે ચાણક્યે રાજાને અન્તઃપુરની પાસે પડેલાં એમનાં પગલાં દેખાડયાં ને તેથી ખાત્રી કરી આપી કે એ તો સૌ નાસ્તિક દમ્ભીઓ હતા. બીજે દિને ચાણક્યે જૈનસાધુઓને બોલાવ્યા; આમણે આવીને અન્તઃપુર તરફ નજરેય કરી નહિ, પણ તેમને માટે નિયત કરેલાં સ્થાનોએ બેઠા ને રાજાના આગમનની વાટ જોવા લાગ્યા. એ ઉપરથી ચંદ્રગુપ્તે જાણ્યું જે સત્યધર્મના પાલક તો આ જ છે અને

૧ निरयावलीसूत्रमा કૂણિકે પિતૃવધના પાપને ધોવાનો પ્રયત્ન કર્યાનું કહ્યું છે. તેમાં લખ્યું છે કે એણે પિતાને બેડીઓ જડી કેદમાં નાખ્યો હતો, પણ પાછળથી એણે પિતાની બેડીઓ કુહારથી કાપી નાખવાની ઇચ્છા કરી. પિતાએ માન્યું કે પુત્ર મારો વધ કરવા ઇચ્છે છે, તેથી કુળને પિતૃવધના કલંકમાંથી ઉગારી લેવાને માટે પિતાએ આત્મહત્યા કરી.

ત્યારપછીથી એમના ઉપર કૃપાદૃષ્ટિ દેખાડવા માંડી. પછીથી રાજા એવો આતુર જૈન થયો કે, દિગમ્બર કથા પ્રમાણે એણે રાજપાટ ત્યજી દીધું, સાધુ થયો અને પૂજ્યશ્રી ભદ્રબાહુની સાથે મૈસુર ગયો, ત્યાં શ્રવણબેલગોલની એક ગુફામાં રહ્યો અને ત્યાં જ દેહત્યાગ કર્યો.[૧૫]

ચન્દ્રગુપ્તની પછી બિન્દુસાર (ઇ. પૂ. ૨૯૮–૨૭૩) ગાદીએ બેઠો. કથા એવી છે કે ચાણક્યને તેના પ્રતિસ્પર્ધી સુબન્ધુએ કલંકિત બનાવ્યો, તેથી કરીને એને અધિકારપદ છોડવુ પડ્યું એણે પોતાનું સર્વ ધન ગરીબોને આપી દીધું અને ઉપવાસના તપથી મૃત્યુ પામવાને હેતુએ નગરની બહારના એક ઉકરડા ઉપર જઇ રહ્યો. બિન્દુસારે એને સન્તુષ્ટ કરવાના વિફળ પ્રયત્નો કર્યા અને તેની પાસે જઇને ક્ષમા માગવાની સુબન્ધુને સૂચના કરી. સુબન્ધુએ એક બાજુથી તો ક્ષમા માગી, પણ બીજી બાજુથી ઉકરડાની નીચે ગુપ્ત રીતે દેવતા મૂકાવ્યો તેથી ચાણક્ય બળી મર્યો. ચાણક્ય મરી ગયા પછી દેવરૂપે થયો. પણ એ મરણ પામેલા અમાત્યે પોતાના વિરોધી ઉપર ભયંકર વેર વાળ્યું. સંસાર છોડતાં પહેલાં એણે અનેક મૂલ્યવાન સુગન્ધી પદાર્થો એક કરંડીઆમાં ભર્યા, તેને સો તાળાંઓ વાસ્યાં અને પોતાના ઘરમાં મૂકતો ગયો. ચાણક્યના નીકળી ગયા પછી સુબન્ધુએ એના ઘરની ઝડતી લીધી, તેમાં આ કરંડીઓ મળી આવ્યો. તે કરંડીઓ ઉઘાડતાં અનેક સુગંધી પદાર્થો દીઠા તે સુંઘ્યા. તે મૂલ્યવાન્ દ્રવ્યોની અંદરથી એક કાગળ મળ્યો, તેના ઉપર આમ લખ્યું હતું. "જેણે આ પદાર્થોનો વાસ લીધા પછી સાધુજીવન સ્વીકાર્યું નથી, તેણે મૃત્યુને આમંત્રણ આપ્યું છે એમ સમજવું." મૃત્યુભયથી ત્યારપછી સુબન્ધુએ બધા ભૌતિક વૈભવ ત્યજી દીધા અને પૃથ્વી ઉપર અશાન્તભાવે ભ્રમણ કર્યા કર્યું.[૧૬]

મગધદેશના રાજાઓનો જૈનધર્મ સાથેનો સંબંધ આટલે સુધી માત્ર કથાઓના અલંકૃત વર્ણનથી અને પછી તે કથાઓને જે ગ્રન્થોમાં ઉતારી લીધેલી તે ગ્રન્થોથી જાણીએ છીએ, પણ એ બાબતોને બીજાં પ્રમાણોનો કશો આધાર મળતો નથી, પણ બિન્દુસાર પછી ગાદીએ આવનાર મહારાજા અશોકવર્ધનને

(ઇ. પૂ. ૨૭૨–૨૩૨) જૈનધર્મ સાથે જે સંબંધ હતો તે વિષેનાં પ્રમાણો વિષે કશો વિવાદ નથી. અશોક મહાપ્રતાપી રાજા હતો, દીર્ઘદર્શી હતો. પોતાના વિશાલ રાજ્યમાં ધાર્મિક અને નૈતિક જીવનની ઉન્નતિ થાય એટલા માટે એણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા. એટલા માટે પોતાના રાજ્યના સર્વ સમ્પ્રદાયોને એણે ઉદારભાવે સહાયતા કરી. પોતાના જીવનના ઉત્તરકાળમાં એણે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો અને એના રક્ષક તરીકેનાં ઘણાં ચિહ્ન એ[૧૭] મૂકી ગયો છે; પણ જૈનો માને છે કે પહેલાં એ જૈનધર્મ પાળતો. બૌદ્ધ-ધર્મ ઉપર પોતાનો સ્નેહ હોવા છતાંયે, વિવિધ સમ્પ્રદાયોને સમાનભાવે પોષણ આપવાનું એણે છોડી દીધું નહોતું. પ્રત્યેક સમ્પ્રદાય ઉપર દૃષ્ટિ રાખવા માટે ખાસ અધિકારીઓની યોજના કરી હતી. પોતાના धम्ममहामाताने આજ્ઞાઓ આપવા માટે એણે શિલાલેખોમાં જે શાસન કોતરાવ્યાં છે, તેમાંના ૭ મામાં એણે જૈનો વિષે પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને એમને વિષે લિપિબદ્ધ ઉલ્લેખ એ પ્રથમ જ છે. લેખમાં એ આમ સૂચવે છેઃ—

" देवानं पियो पियदसि राजा આમ ઇચ્છે છે–મારા ધમ્મમહામાતા અનેક પ્રકારનાં દયાધર્મનાં કર્મ આચરે તેમજ જેઓ સંન્યસ્ત ધર્મ પાળે છે તથા ગૃહસ્થ ધર્મ પાળે છે તેમના તરફ સમદૃષ્ટિએ જુએ, અને વળી વિવિધ સમ્પ્રદાયો તરફ પણ સમદૃષ્ટિએ જુએ. મેં આજ્ઞા કરી છે કે તેઓ (બૌદ્ધ) સંઘની વ્યવસ્થા ઉપર દૃષ્ટિ રાખે; તેમજ મેં આજ્ઞા કરી છે કે બ્રાહ્મણો અને આજીવિકો ઉપર પણ દૃષ્ટિ રાખે; મેં એવી પણ આજ્ઞા કરી છે કે નિગંથો (જૈનો) ઉપર પણ દૃષ્ટિ રાખે; મેં એવી આજ્ઞા કરી છે કે વિવિધ સમ્પ્રદાયો ઉપર દૃષ્ટિ રાખે. "

ત્યારપછી શાસનમાં આગળ ચાલતાં એ ધર્મિષ્ઠ મહારાજા પોતાની પ્રજાને માતાપિતા તથા વડીલો પ્રત્યે આદરભાવ રાખવાની તથા બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ, દુઃખી અને દરિદ્રી પ્રત્યે દયાભાવ રાખવાની સૂચના કરે છે, અને દયાભાવનાં, દાનનાં, સત્યનાં, શુદ્ધિનાં, મૃદુતાનાં અને ધાર્મિકતાનાં કર્મ આચરવાની તેમને આજ્ઞા કરે છે, અને જીવહિંસાના નિષેધની આજ્ઞાનું સ્મરણ કરાવે છે.

"મારા પુત્રો અને પૌત્રો રાજ્ય કરતા હોય, સૂર્યચન્દ્ર તપતા હોય ત્યાંસુધી પળાય અને માણસ તે પાળે એટલ માટે આ આજ્ઞાઓ કરવામાં આવે છે. માણસ[૧૮] જો એ પાળશે તો ઇહલોકમાં તેમજ પરલોકમાં એનું કલ્યાણ થશે."

અશોકનો પુત્ર कुणाल અંધ હોવાથી, મહારાજાની પછી એમની ગાદીએ એમના કાકા दशरथ અને सम्प्रति આવ્યા. રાજ્યના બે ભાગ થયા, પૂર્વભાગમાં દશરથે રાજ્ય કર્યું, પશ્ચિમ ભાગમાં સમ્પ્રતિએ. જૈનકથામાં માત્ર સમ્પ્રતિનું નામ છે, એણે ઉજ્જનમાં રાજ્ય કર્યાનું અને પોતાના ધર્મને આશ્રય આપ્યાનું વર્ણવ્યું છે. પ્રખ્યાત સાધુ सुहस्तीએ એ રાજાને જૈનધર્મની દીક્ષા આપી હતી તથા એ રાજાએ અનેક જૈનમન્દિરો બંધાવ્યા હતાં એવી પણ કથા છે. મન્દિર બંધાવનાર તરીકે પાછળથી એની એટલી બધી ખ્યાતિ થયેલી કે જે મન્દિર બન્ધાવનારનું નામ ન જડે, તે મન્દિર એણે જ બન્ધાવેલું મનાય. વળી એવી પણ કથા છે કે એણે ધર્મપ્રચારનું કાર્ય ઉત્સાહભેર કરેલું અને આર્યેતર પ્રદેશોમાં પણ એણે જૈનવિહાર બન્ધાવેલા.

પછીના મૌર્યરાજાઓના સમયમાં અને એમના પછી જેમણે મગધ ઉપર રાજ્ય કરેલું તેમના સમયમાં જૈનધર્મની શી સ્થિતિ હતી તે વિષે બહુ થોડું જ જાણવામાં આવ્યું છે. ચીના જાત્રાળુ હ્યુએનત્સાંગે (Hiuen Tsiang) ઇ. સ. ૬૨૯માં પણ वैशालीમાં, राजगृहમાં, नालन्दમાં અને पुंड्रवर्द्धनમાં અનેક નિર્ગ્રન્થને[૧૯] જોયેલા. ત્યારપછી જૈનધર્મે પોતાના કાર્યક્ષેત્રનું મધ્યબિન્દુ પોતાની જન્મભૂમિમાંથી ધીરેધીરે ખસેડયું ને બીજા પ્રદેશો તરફ ફેરવ્યું.

ઓરિસ્સામાં જૈનધર્મ.

પ્રાચીનકાળે જૈનધર્મ कलिंगदेशમાં પ્રસર્યો હોય એમ જણાય છે, પછી ઓરિસ્સામાં આવેલા કટક પાસેના उदयगिरिમાંથી મળી

આવેલા શિલાલેખ* ઉપરથી જણાય છે કે રાજા ખારવેલે અગ્રજિનની (એટલે કે પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવની) એક પ્રતિમા કરાવી હતી અને સાધુઓ માટે ગુફાઓ કોતરાવી હતી. ખેરવાલ પોતે જૈન હતો કે માત્ર સમદર્શી હોવાથી પોતાની પ્રજાના હિત પ્રત્યે સમાનભાવે વર્તતો તેનો નિશ્ચય થઇ શકતો નથી; ઘણું કરીને તો સમદર્શી હતો. પણ ચીનો જાત્રાળુ હ્યુએનત્સ્યાંગ (૬૨૯—૬૪૪) કલિંગ દેશને જૈનધર્મનું મુખ્ય સ્થાન કહે છે, [૨૦]તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ત્યાં તેનું પરિબળ લાંબા સમય સુધી ટકી રહ્યું હતું.

મોટો મતભેદ.

મૌર્યરાજ્યમાં જૈનધર્મ ખીલ્યો તે સમયમાં તેમાં અનેક રૂપાન્તરો પણ થયાં. બિહારમાં ચન્દ્રગુપ્તનું રાજ્ય ચાલતું હતું તે સમયે મોટો દુષ્કાળ પડ્યો. તે વખતે સંઘના ગણધર ભદ્રબાહુ હતા. એમણે જાણ્યું કે આ સ્થિતિમાં વસતિથી બહુ સાધુઓનું પોષણ થઇ શકે એમ નથી તેમ સાધુઓથી બધાં વ્રત પાળી શકાય એમ પણ નથી, તેથી પોતાના કેટલાક શિષ્યોને લઇને કર્ણાટક એટલે અર્વાચીન મૈસુર તરફ ચાલી નીકળવું એમને ઠીક લાગ્યું, બાકીના સાધુઓ મગધમાં જ રહ્યા ને ભદ્રબાહુના શિષ્ય સ્થૂલભદ્ર તેમના ગણધર થયા. દુષ્કાળની કઠિનતા પરિસીમાએ પહોંચી અને તેથી ધર્માચાર બરાબર રીતે પાળી શકાયો નહિ અને ધર્મગ્રન્થો બરાબર રીતે સાચવી શકાયા નહિ. આથી ધર્મગ્રન્થોને ફરી વ્યવસ્થિત કરવાની આવશ્યકતા જણાઇ. એ હેતુએ પાટલીપુત્રમાં સંઘ ભરાયો. પણ બધા ગ્રંથોને એકઠા કરવાનું કાર્ય આ સંઘથી બની શક્યું નહીં; એમણે કરેલો સંગ્રહ માત્ર અમુક અંશે જ હતો અને જ્યારે મૈસુર ગએલા સાધુઓ મગધદેશમાં પાછા આવ્યા ત્યારે એમણે સંઘના એ નિર્ણયને

---

* એ લેખને હાથીગુફાનો શિલાલેખ કહે છે, ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીને મતે મૌર્ય-સંવત ૧૬૫ મા એ લખાયેલો છે. ચન્દ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણની ગણનાએ એ વર્ષ ઇ. પૂ. ૧૫૭—૧૫૬ આવે. એ લેખના એ વર્ષ સંબંધે બીજાઓ વાંધો લે છે

સ્વીકાર્યો નહી આ સ્થિતિમા મગધમા રહેલા અને વિદેશ જઇ આવેલા સાધુઓ વચ્ચે સાધુઓની જીવનચર્યાના ધર્મો વિષે વિવાદ ઉભો થયો આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ કે પાર્શ્વનાથના સમ્પ્રદાયના સાધુઓને વસ્ત્ર પહેરવની છુટ હતી, પણ મહાવીરે પોતે તો વસ્ત્રનો સમૂળો ત્યાગ કર્યો હતો ગુરૂનુ અનુકરણ કરીને મહાવીરના શિષ્યોએ વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો હતો, પણ એમ જણાય છે કે દિગમ્બર રહેવુ ઇષ્ટ મનાયેલ છતા એમ આચરવુ અશક્ય મનાયેલુ મગધમા રહેલા સાધુઓએ નગ્નતાનો એકેવારે ત્યાગ કર્યો અને શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરવા માડયા બહાર ગયેલા સાધુઓએ મહાવીરે પાળેલો આચાર આચર્યો, એટલુ જ નહિ પણ સૌને માટે આવશ્યક માન્યો જ્યારે પાછા એ મગધમા આવ્યા, અને પોતાના બન્ધુઓને શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરતા જોયા, ત્યારે એમણે એમને ધર્મથી પતિત થયેલા માન્યા, મગધમા રહેલા એ નગ્ન પ્રવાસીઓને અત્યાગ્રહી માન્યા ને માન્યુ કે ધર્માજ્ઞાને એ સીમા પાર ખેચી ગયા છે આ ઉપરથી એ બે સમ્પ્રદાયો વચ્ચે ભેદ પડયો, ધર્માજ્ઞાને અક્ષરશ માનનાર દિગમ્બર કહેવાયા, તેમા છુટછાટ મૂકનાર શ્વેતામ્બર કહેવાયા આ ભેદ તેમનામા પડયો ને પછીથી ચિરન્તન થઈ ગયો

હજી યે જૈનધર્મમા એ ભેદ છે જ, પણ એના મૂળ એ બારવર્ષના દુષ્કાળમા જ રોપાયેલા કે કેમ તે નિશ્ચિતરૂપે હજી કહી શકાતુ નથી વખતે એમ પણ હોય કે મૂળથી જ જૈન ધર્મમા બે મત હોય એક અત્યાગ્રહી, તે મહાવીરની આજ્ઞાને માનનારો અને બીજો કઇક કુમળો, તે પાર્શ્વનાથની નરમ આજ્ઞાને પાળનારો સાધ્વીઓને માટે તો શરૂઆતથી જ આજ્ઞા હતી કે તેમણે નગ્ન નહિ રહેવુ, તે ઉપરથી એવુ તો જણાય છે કે નગ્ન રહેવાની એ આજ્ઞા સર્વસામાન્ય સ્વીકારાઇ નહોતી ભારતવર્ષના વિશાળ પ્રદેશોમા એ ધર્મ પ્રસર્યો અને જુદે જુદે સ્થળે સ્થપાયેલા દૂર દૂરના મઠ પોતપોતાને વિશેષભાવે ઘડાયા એથી પણ કાળ વહેતા એ બે સમ્પ્રદાયો વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ ને તીક્ષ્ણ થયો કાળે કરીને આ મતભેદનો વિકાસ એવી સીમાએ પહોચ્યો કે જ્યા

પછી એ બે વિરુદ્ધભાવવાળા સમ્પ્રદાયો વચ્ચે મેળ થઈ શકે એવી કશી આશા રહી નહી ત્યારે તેઓ છેવટના જુદા પડ્યા. કયાં અને કેવી રીતે સમ્પ્રદાયોના સ્વરૂપભેદની સ્પષ્ટ રેખાઓ દોરાઇ એ કહી શકાતું નથી. એ સંબંધે એ બે સમ્પ્રદાયો જે હકીકતો આપે છે તે પણ જુદી જુદી છે, કારણ કે અમારો જ સમ્પ્રદાય એ સાચો પ્રાચીન જૈનધર્મ છે અને પેલાનો સમ્પ્રદાય તો શુદ્ધધર્મનું માત્ર અપભ્રષ્ટ સ્વરૂપ છે એમ બંને સમ્પ્રદાયના લોક કહે છે. શ્વેતામ્બરોને મતે દિગમ્બર સમ્પ્રદાયનો જન્મ ઇ. સ. ૮૩ માં અને દિગમ્બરોને મતે શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયનો જન્મ ઇ. સ. ૮૦ માં થયો છે. તે ઉપરથી એમ તો જણાય છે કે એ બે સમ્પ્રદાયો ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકાના ચોથા ચરણમાં જુદા પડ્યા હોય [૨૧]

તે સમયથી જૈનધર્મના એ બંને સમ્પ્રદાય પોતપોતાને માર્ગે ચાલ્યા ગયા છે. એ બે વચ્ચે વિચ્છેદ પડી ગયા છતાં એમની વચ્ચેનો ભેદ માત્ર નજીવો છે. સાધુઓનાં વસ્ત્રોમાં જ એ ભેદ ખાસ દેખાઈ આવે છે ને તે પણ આજે તો નજીવો જ દેખાય છે, કારણ કે આજે તો નગ્ન દિગમ્બર સાધુઓ તો ગણ્યા ગાંઠયા જ છે અને તે પણ એકાન્ત સ્થળોમાં રહે છે. એ બેનાં સામાજિક બંધારણોમાં પણ ભેદ છે અને તેનું મૂળ પણ વસ્ત્રો સંબંધેના મતભેદને લીધેજ છે. એને પરિણામે તેમનાં મન્તવ્યોમાં અને ક્રિયાકાણ્ડમાં પણ ભેદ પડી ગયો છે; દિગમ્બરો માને છે કે સ્ત્રી નિર્વાણ પામી શકે નહિ. તેમની ભાવના પ્રમાણે તીર્થંકરો નગ્ન હોય ને તેથી તેઓ તેમની પ્રતિમાઓને વસ્ત્ર કે આભૂષણ પહેરાવતા નથી, શ્વેતામ્બરો પહેરાવે છે. અને આ મતભેદને કારણે તેમની કથાઓમાં પણ જે ભેદ પડ્યો છે તે પણ જોવા જેવો છે. શ્વેતામ્બરોની પેઠે દિગમ્બરો માનતા નથી કે મહાવીર રાણી ત્રિશલાના ગર્ભમાં આવ્યા તે પૂર્વે દેવાનન્દાના ગર્ભમાં રહ્યા હતા, અને સંસારત્યાગ કર્યા પૂર્વે એમણે લગ્ન કર્યું હતું; વળી તેઓ માને છે કે તીર્થંકર આહાર કરતા નહોતા ને તેની એમને જરૂર પડતી પણ નહોતી.

અનેક બાબતોમાં આ બે સમ્પ્રદાયો વચ્ચેનો મહત્ત્વનો ભેદ તરી આવે છે, અને તે મતભેદ પોતાની કથાઓમાં ઉતાર્યો છે. બન્ને એમ માને છે કે ભદ્રબાહુ છેલ્લા શ્રુતકેવલી થયા ને ત્યારપછીના આચાર્યોને બધાં શાસ્ત્રોનું સામટું જ્ઞાન હોઇ શકે નહિ. છતાં યે દિગમ્બરો માને છે કે શાસ્ત્ર થોડે થોડે ઘસાતાં ચાલ્યાં આવે છે અને તેથી આજે તો શૂન્યવત્ થઇ ગયાં છે, ત્યારે શ્વેતામ્બરો માને છે કે તેમાંનો મોટો ભાગ આજસુધી પણ ઉતરી આવ્યો છે.(અન્ધકારના ને તોફાનના સમયસુધી પણ ઉતરી આવેલા શાસ્ત્રગ્રન્થો કદાચ સમૂળા નાશ પામશે એવો ભય ઉભો થયાથી શ્વેતામ્બરોએ વીર સંવત ૯૮૦ માં (અથવા ૯૯૩ માં) ગુજરાતમાં આવેલા વલ્લભીનગરમાં દેવર્દ્ધિગણિને પ્રમુખ પદે સંઘ બોલાવ્યો. ને સંઘે ગ્રન્થોને છેવટના એવી રીતે ગોઠવ્યા કે જે હજીયે તે સ્વરૂપમાં છે.)

જો કે શ્વેતામ્બરોને ધર્મગ્રન્થો છે ને દિગમ્બરોને નથી, જો કે તેમનાં મન્તવ્યોમાં ને ભાવનાઓમાં ભેદ છે, જો કે તે બે વચ્ચે વિરોધભાવ છે ને ઇર્ષ્યાભાવ પણ છે, છતાંયે એ સમ્પ્રદાયો વચ્ચે કલહ કદાપિ તીક્ષ્ણરૂપ ધારણ કરતો નથી. બને સમ્પ્રદાયનું મૂળ સમાન છે, અને બે વચ્ચેનો ભેદ હમેશાં સીમામાં જ રહેલો છે, પરસ્પરનો આધ્યાત્મિક સમ્બન્ધ એ બે સમ્પ્રદાય કદાપિ ભુલ્યા નથી. આમ બનવાનું ખાસ કારણ તો એ છે કે એક સમ્પ્રદાયના લોકો બીજા સમ્પ્રદાયના આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક ગ્રન્થોનો ઉપયોગ કરે છે અને એક સમ્પ્રદાયના વિદ્વાનોએ બીજા સમ્પ્રદાયના ગ્રન્થો ઉપર ટીકાઓ લખી છે.

૩ પ્રચાર અને ઉન્નતિ.

ઉત્તર ભારતમાં જૈનધર્મ.

બિહારમાંથી જૈનધર્મે પશ્ચિમ દિશા તરફ પગલાં ભરવા માંડયાં તેની પ્રામાણિક હકીકતો લેખો ઉપરથી મળી આવે છે. યમુના નદીને કાંઠે આવેલી અને આજે કૃષ્ણભક્તિના ધામરૂપે થઇ પડેલી પવિત્ર મથુરા નગરીમાંથી એના શિલાલેખ મળી આવ્યા છે. એ સૌથી પ્રાચીન કાળના છે. ઇ. પૂ. ૨ જા સૈકાથી ઇ. સ. ૫ મા સૈકા સુધીના એ લેખ છે અને તે ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે આ લાંબા સમય *સુધી મથુરા નગરી જૈનધર્મનું મુખ્ય ધામ બન્યું હતું.* *જૈનધર્મના* ઇતિહાસની અનેક શાખાઓ ઉપર એ લેખો સ્પષ્ટ પ્રકાશ પાડે છે. ઇ. સ. ૧ લા સૈકામાં મૂકી શકાય એવા અનેક લેખો જણાવે છે કે તે સમયે પણ શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર સમ્પ્રદાયો સ્પષ્ટ રીતે છુટા પડી ગયા હતા. શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયને લગતા લેખો ઉપરથી જણાય છે કે તેમાં પણ અનેક ભાગ પડી ગયા હતા. તેમાં આપેલી ગણની, વિભાગની, કુલની, શાખાની અને આચાર્યોની પટ્ટાવલિની હકીકતો ભદ્રબાહુના કલ્પસૂત્રમાં આપેલી હકીકતો સાથે મળતી આવે છે, અને એવી રીતે શ્વેતામ્બરોના ગ્રન્થોની વાસ્તવિકતાનું પ્રમાણ આપે છે. શિલાલેખોમાં વાચક શબ્દ છે તે ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે કે તે વખતે પણ એમના ધર્મગ્રન્થો શ્રવણથી સંગ્રહાયા હતા. સ્મરણ સ્તમ્ભો ઉપરથી વળી એ પણ જણાય છે કે ઇ. સ. ૧ લા સૈકામાં તીર્થંકરોનો અનુક્રમ ગોઠવાઇ ગયો હતો અને તેમનાં ચિન્હ પણ નિર્ણિત થઈ ગયાં હતાં. તીર્થંકરોની ઉર્ધ્વ પ્રતિમાઓ થતી. તે ઉપરાંત જૈનો ઇતર દેવદેવીઓની પૂજા કરતા, તેમાં સરસ્વતીની—જ્ઞાનની દેવીની પણ પૂજા કરતા. એ ધર્મવિષેની મહત્ત્વની માહિતીઓ તે સમયના સ્તૂપો ઉપરથી પણ મળી આવે છે. ધર્મની વ્યવસ્થા રાખવા યોજાયેલા સંઘના સાધુઓની અને સાધ્વીઓની આજ્ઞા શ્રાવકો માનતા અને આજની પેઠે ત્યારે પણ એ શ્રાવકો મોટા વેપારી હતા.[૨૨] બ્યુલરે આ અને એવી બીજી ઘણી હકીકતો પ્રકટ કરી છે તે ઉપરથી લેખી પુરાવો

મળી આવે છે કે જૈનધર્મનાં મન્તવ્યો અને વ્યવસ્થા અતિ પ્રાચીન કાળનાં છે અને તેની અનેક દિશાઓની પ્રવૃત્તિ આથી આધારભૂત ઠરે છે.

જૈનધર્મનું વળી મોટું ધામ માળવામાં અને તેની રાજધાની ઉજ્જનમાં હતું. (૩૮)મા પૃષ્ઠ ઉપર જોઇ ગયા તે પ્રમાણે ત્યાં રાજા સમ્પ્રતિ રાજ્ય કરતો હતો, એણે જૈનધર્મને બહુ મોટો આશ્રય આપેલો અને પછીના કાળમાં પણ જૈન ગ્રન્થોમાં આ પ્રખ્યાત નગરને વિષે અને તેમના ધર્મના ઇતિહાસ વિષે અનેક વિગતવાર વર્ણનો આવે છે.

અનેક કથાઓમાંની[૨૩] એક કથામાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે ઈ. પૂ. ૧ લા સૈકામાં ઉજ્જન નગરમાં ગર્દભિલ્લ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એણે कालक નામના સાધુની (કાલિકાચાર્યની) રૂપવતી બેન (સરસ્વતી) જે સાધ્વી હતી, તેને લુંટી લીધી. (ઉપાડી ગયો) લુંટેલો માલ (સાધ્વીને) પાછો આપવાની તે સાધ્વીના ભાઇની પ્રાર્થના રાજાએ સાંભળી નહિ, ત્યારે તે ભાઈ (કાલિકસૂરિ) શક રાજાના સુબા શાહનશાહને શરણે ગયો અને ગર્દભિલ્લ ઉપર સેના લઇને ચઢાઇ કરાવી. સુબાએ ગર્દભિલ્લને હરાવ્યો, પદભ્રષ્ટ કર્યો અને દેશનિકાલ કર્યો. શક રાજા અને તેના માણસો ઉજ્જનમાં જ રહી ગયા અને ત્યાં રાજ્ય ભોગવવા લાગ્યા. જૈનધર્મનો પ્રભાવ જામ્યો અને જ્ઞાની કાલકને (કાલિકસુરિને) ચરણકમળે ભ્રમરવૃન્દની પેઠે સૌ ભમવા લાગ્યા. થોડા સમય પછી રાજા વિક્રમાદિત્યે શકો પાસેથી રાજ્ય પાછું જીતી લીધું. એક કથામાં વર્ણવ્યું છે કે વિક્રમાદિત્ય તે ગર્દભિલ્લનો પુત્ર હતો. ઇંગ્લિશ કથામાં રાજા આર્ટુસનું (   ) જે ઉચ્ચ સ્થાન છે, તેવું ઉંચું સ્થાન વિક્રમનું ભારતકથાઓમાં છે; જૈનો એને પોતાના ધર્મનો અને મહાજ્ઞાની સિદ્ધસેન નો શિષ્ય માને છે. એમ કહેવાય છે કે વિક્રમ સંવતની સ્થાપના ઇ. પૂ. ૫૭-૫૮ માં એ રાજાએ કરેલી અને એ સંવત્ હજીયે ઉત્તર ભારતમાં-અને જૈનોમાં-પણ વપરાય છે. ગર્દભિલ્લ, શકો અને વિક્રમાદિત્ય વિષે જે હકીકતો આપણે ઉપર જોઇ તે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ કેટલી વાસ્તવિક

છે તે શંકાસ્પદ છે. વિક્રમાદિત્ય સંબંધેની ઘણી કથાઓ તો બીજા એક વિક્રમાદિત્ય સંબંધેની છે ને તે આને નામે ચઢાવી દીધેલી દેખાય છે; તે બીજો રાજા ગુપ્ત વંશનો ચન્દ્રગુપ્ત બીજો વિક્રમાદિત્ય, જેણે ઇ. સ. ૩૯૦ ના અરસામાં ઉજ્જન જીતી લીધું હતું ને જેણે કાલિદાસને આશ્રય આપ્યો હતો.

કથા એવી છે કે પછીથી વિક્રમાદિત્યને શાલિવાહને પદભ્રષ્ટ કરી દીધો અને ત્યારપછી પોતાનો શક ઇ.સ. ૭૮ માં વર્તાવ્યો. આ શાલિવાહને પાછળથી દક્ષિણમાં એક બળવાન રાજ્ય સ્થાપ્યું, પણ કથા પ્રમાણે તે ચાર વર્ષની(?) એક બ્રાહ્મણ વિધવાનો પુત્ર હતો. એ વિધવા ગોદાવરીમાં નાહવા ગઇ હતી, ત્યાં એને નાગરાજ શેષથી ગર્ભ રહ્યો. પૈઠણમાં એક કુંભારને ઘેર એ ઉછર્યો અને એને એના ઇષ્ટદેવે વિક્રમને બતાવી કહ્યું કે 'એની પાસેથી રાજ્ય લઇ લેજે.' વિક્રમ એની સામે સમરાંગણમાં ઉતર્યો; શાલિવાહને શબ્દ(મૃતિકા)માત્રથી હાથી, ઘોડા ને સૈનિક ઉત્પન્ન કર્યા, જાદુથી તેમને જીવતા કર્યા, તેમની સહાયતાથી વિક્રમાદિત્ય ઉપર વિજય મેળવ્યો ને પોતે રાજા થયો.[૨૪] વિક્રમની પેઠે શાલિવાહન પણ તીર્થંકરનો ભાવિક ભક્ત થયો હતો એવી કથા છે.

ઉત્તર ભારતના રાજાઓનો જૈનધર્મ સાથે કેવો સમ્બન્ધ હતો એની ઐતિહાસિક માહિતી જૈન કથાઓમાંથી કાઢી શકાય એમ નથી. આપણી કાળગણનાને માટે ઉપયોગમાં આવે એવો ઉત્તરભારતના જૈનધર્મનો ઇતિહાસ અન્ધકારમાં ઘેરાયેલો છે. ત્યારપછીના કાળ સમ્બન્ધેની સ્થિતિ પણ સ્પષ્ટ નથી. બેશક આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે તીર્થંકરનો ધર્મ વિશાળ પ્રદેશોમાં પ્રસર્યો હતો અને ઉત્તર ભારતના વિવિધ રાજાઓએ એને આશ્રય આપ્યો હતો, પણ પ્રામાણિક સંશોધનને માટે હજી ઘણી હકીકતોની જરૂર છે, કાળે કાળે એ ધર્મની સામે વિરોધ પણ થતો. હુણ રાજા મિહિરકુલે ઈ. સ. ૪૮૦ ના અરસામાં પ્રતાપી ગુપ્તવંશનો અન્ત આણ્યો, એણે પણ જૈન ધર્મનો વિરોધ કર્યો હતો. નિર્ગ્રન્થ સાધુઓ પોતાની આણ .માનતા નથી એમ જાણવામાં

આવતાં એણે આજ્ઞા કરી ' કે એ પરદેશીઓને દિવસમાં પહેલી જે આહારસામગ્રી ખાવા માટે આપવામાં આવે તે જપ્ત કરવી.' હવે ધર્મના વિધાન પ્રમાણે બરાબર ચાલનાર તીવ્ર સાધુ તો દિવસમાં એક જ વાર બપોરે ખાય અને તેમાં કંઇ વિઘ્ન આવે તો તે દિવસે કશું ન ખાતાં બીજે દિવસે બપોરે જ ખાય. આમ હોવાથી રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે તો સાધુઓનાં લાંઘણે મરણ થાય, પરંતુ એની ભુંડી ધારણા સદ્ભાગ્યે પાર પડી નહિ; કથામાં છે કે અન્તે એ રાજા યુદ્ધમાં હાર્યો, હણાયો ને પોતાનાં કર્મનાં ફળ ભોગવવા એ નરકલોકમાં ગયો. ૨૫

થાણેશ્વરનો हर्षवर्द्धन (ઇ. સ. ૬૦૬–૬૪૭) બહુ પ્રતાપી રાજા હતો, લગભગ સમસ્ત ઉત્તર ભારતમાં અને કનોજમાં પણ તેનું રાજ્ય હતું. સર્વ ધર્મના સાધુઓને અને ઉપદેશકોને આશ્રય આપવામાં અશોકની સમોવડીઓ હતો. તેના કુળના રાજાઓ મૂળથી જ ઉદાર અને સહિષ્ણુ હતા અને આ રાજા પણ એવો હતો; તેના પૂર્વજો શિવમાર્ગી હતા. તેનો પિતા સૂર્યપૂજક હતો અને તેનાં ભાઇબેન બૌદ્ધધર્મના हीनयान સમ્પ્રદાયનાં હતાં. એ રાજા પોતે એકે કાળે એ સર્વે ધર્મોને પાળતો, અને પોતાના ઉત્તરવયમાં ચીના જાત્રાળુ હુએનત્સ્યાંગના ઉપદેશથી બૌદ્ધધર્મના महायान સમ્પ્રદાય તરફ વિશેષ ભાવે વળ્યો. प्रयागમાં એણે પાંચ વર્ષ સુધી ધર્મનો મહામેળો ભરવાની યોજના કરી, ત્યાં બધા ધર્મના અને સાથે જૈન ધર્મના પણ ધાર્મિક પુરૂષોને નોંતરી પુષ્કળ દાન દીધું.

ત્યારપછી गोपगिरिમાં (ગ્વાલિયરમાં) રાજ્ય કરતા કનોજના રાજા आमને (૮ મા સૈકામાં) सिद्धसेनના પ્રખ્યાત શિષ્ય बप्पभट्टिએ જૈન ધર્મની દીક્ષા આપી. બાલ્યાવસ્થામાં આમને અને તેની માતાને દરબારી ખટપટને કારણે તેના પિતા यशोवर्माએ દેશનિકાલ કર્યાં હતાં; બપ્પભટ્ટિએ એને ભવિષ્યવાણી ભાખેલી કે તું રાજા થઇશ, આથી જ્યારે એ રાજા થયો ત્યારે તેણે બપ્પભટ્ટિને પોતાના દરબારમાં આમન્ત્રણ આપ્યું ને બહુમાન કર્યું. लक्षणावतीના રાજા धर्म સાથે આમને કલહ હતો. બપ્પભટ્ટિએ આ કલહનો રૂધિર પાડ્યા

વિના નીકાલ કરવાનો માર્ગ આમને સૂચવ્યો; બે રાજાઓના પંડિતો એકઠા થઇને શાસ્ત્રાર્થ કરે; જેનો પંડિત પરાજય પામે તેનું રાજ્ય સામાને જાય. ધર્મરાજા તરફથી બૌદ્ધ પંડિત वर्द्धमानकुंजर અને આમરાજા તરફથી બપ્પભટ્ટિ શાસ્ત્રાર્થ કરવા તૈયાર થયા. બે પંડિતો વચ્ચે છ માસ સુધી શાસ્ત્રાર્થ ચાલ્યો, પણ કશો નિર્ણય આવ્યો નહી. અન્તે બપ્પભટ્ટિએ સરસ્વતીદેવીની આરાધના કરી, દેવીએ જૈન પંડિતને કહ્યું કે–બૌદ્ધ પંડિતના સાત પૂર્વભવની તપસ્યાને ફળે કૃપા કરીને મેં પોતે એને અવિરત વાક્પ્રવાહની ગોળી આપી છે, એ ગોળી જ્યાં સુધી એના મ્હોંમાં હશે ત્યાં સુધી એ અપરાજિત રહેશે, હવે ધર્મના દરબારમાં કવિ वाक्पति હતો, તે બપ્પભટ્ટિનો મિત્ર હતો. અને તે વર્ધમાનકુંજરની સાથે શાસ્ત્રાર્થમાં આવ્યો હતો. એ કવિમિત્રની સાથે મળીને બપ્પભટ્ટિએ એવી વ્યવસ્થા કરી કે હવે શાસ્ત્રાર્થ કરતાં પહેલાં તેમાં ભાગ લેનાર સૌએ પોતાનાં મ્હોં પખાળીને પોતાને આસને બેસવું. વાક્પતિએ એ પ્રમાણે શરૂઆત કરી ને એનું પરિણામ ધાર્યું આવ્યું. કોગળા કરતાં બૌદ્ધ પંડિતના મ્હોંમાંની ગોળી નીકળી પડી અને તેથી શાસ્ત્રાર્થમાં એમનો પરાજય થયો. રાજા ધર્મે પોતાનું રાજ્ય રાજા આમને સોંપી દીધું, પણ બપ્પભટ્ટિના કહ્યાથી રાજા આમે ઉદાર ભાવે રાજા ધર્મને તે પાછું સોંપ્યું.

આમના રાજ્યકાળના ઉત્તર ભાગમાં એના દરબારમાં બપ્પનો પ્રભાવ ખુબ જામ્યો હતો. તેમના મિત્ર વાક્પતિને કે જેમણે તેમના જ સમયમાં गउडवहो નામે પ્રખ્યાત પ્રાકૃત કાવ્ય લખ્યું હતું, તેમને પણ જૈન ધર્મમાં આણ્યા અને એમની જ પ્રેરણાથી વાક્પતિએ ઉપવાસ કરીને મૃત્યુને સેવ્યું એવી કથા છે. ત્યારપછી બપ્પની પ્રેરણાથી આમે પ્રકાણ્ડ જાત્રાસંઘ કાઢ્યો, ને એ સંઘે બધાં મોટાંમોટાં તીર્થનાં દર્શન કર્યાં અને અન્તે રાજા ઇ. સ. ૮૩૪ માં મૃત્યુ પામ્યો. ત્યારપછી પાંચ વર્ષે બપ્પે પણ પોતાના આશ્રયદાતાની પાછળ પ્રયાણ કર્યું ને અમરપદ પ્રાપ્ત કર્યું.[૨૬]

વિવિધ ધર્મમતો પ્રત્યે ભારતમાં જે શુદ્ધ સહિષ્ણુતા પળાતી હતી તે હર્ષરાજાની પછીના રાજાઓમાં પણ આપણે જોઇ શકીએ

છીએ. જૈન સુખ્યાત રાજા મુંજ (૯૭૪–૯૯૫) અને ભોજ પણ એજ પ્રકારે ધર્મસહિષ્ણુતા પાળવામાં પ્રખ્યાત હતા. ભોજરાજાએ ધારાનગરીમાં ૧૦૧૮ થી ૧૦૬૦ સુધી રાજ્ય કર્યું, કથા એવી છે કે એ રાજાએ બધા ધર્મના પંડિતોના ઉપદેશ એકઠા કર્યા, પછી એ બધા ધર્મોના પરસ્પર વિરોધભાવમાં સત્ય શું છે ? તે શોધી કાઢવાને તે ઓએ સરસ્વતીની આરાધના ૬ માસ સુધી કરી. ત્યારે દેવીએ એમને દર્શન દીધાં ને બધાં ધાર્મિક તત્ત્વોમાંથી સત્ય શોધી લેવાનો આ માર્ગ દેખાડ્યો.

"બુદ્ધના જ્ઞાનનું શ્રવણ કરો, જૈનોના નિયમોને સાચી રીતે પાળો; વેદાજ્ઞા પ્રમાણે જીવન આચરો, પરમ(બ્રહ્મ)ના ધ્યાનમાં મગ્ન થાઓ."

પંડિતોએ ત્યારપછી આ નીચેનો શ્લોક પણ કહ્યો.

"ગમે તેવા ભ્રષ્ટનીએ હિંસા ન કરો, સરસ્વતીની સેવા કરો;
ગમ્ભીર ધ્યાનથી મુક્ત થઈ શકશો-આ બધા ધર્મોનું મૂળ છે."

આમ એ સૌ પંડિતો રાજાને તેના જીવન માટે શુદ્ધાચાર બતાવી શક્યા.[૨૭]

જે રાજાઓ જૈનધર્મ પાળતા નહોતા, છતાંયે એ ધર્મના માર્ગમાં કંઈ વિઘ્ન નાખતા નહિ એવા પરધર્મસહિષ્ણુ રાજાઓના રાજ્યમાં તીર્થંકરનો ધર્મ ખુબ પ્રચાર ને ઉન્નતિ પામ્યો. આગ્રા અને અયોધ્યાવાળા હાલના સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં, કાશ્મિરમાં, પંજાબમાં, ખાસ કરીને રાજપુતાનામાં, મધ્ય હિંદ એજન્સીમાં અને મધ્ય પ્રાન્તોમાં—એમ સમગ્ર ઉત્તર અને મધ્ય ભારતના સૌ પ્રદેશોમાં જૈનધર્મના પ્રચારના ચિન્હ મળી આવે છે. આ વિશાળ પ્રદેશોમાં જૈન મહત્ત્વ એટલી ઉન્નત સ્થિતિએ તો ભાગ્યે જ આવેલું કે ત્યાં કોઇ રાજા જૈન હોય, કે જ્યાંની પ્રજા મોટે ભાગે જૈન હોય; પણ જૈનોએ એકંદરે ઉન્નત સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું અને ખાસ કરીને રાજપુતાનામાં તથા મધ્ય ભારતમાં સંસ્કારી જીવન ઉપર કોઇ રીતે ઓછો પ્રભાવ પાડેલો નહિં. વેપારને કારણે એ લોક ધનિક છે, અને એ ધનિકતાને તથા તેમના આચાર વિચારને કારણે નગરોમાં અને રાજદરબારોમાં એમણે પ્રભાવશાલી ભાગ ભજવ્યો છે, ઉંચે અધિકારે ચડ્યા છે.

ભૂતકાળમાં જૈનધર્મે જે સત્તા અને પ્રભાવ ભોગવેલો એની સાક્ષી એમનાં ભવ્ય મન્દિરો કરે છે. ધર્મશ્રદ્ધાળુ જૈન ગૃહસ્થોએ મોટાં મોટાં દાન આપીને એ મન્દિરો વિવિધ સ્થાને બાંધેલાં. સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં कास्पिलमां, कोसममां, ललितपुरमां, (૧૧ મા સૈકામાં); પંજાબમાં गोहनामां અને कटासमां, સિન્ધમાં बिराव પાસે; રાજપુતાનામાં अहारमा, जैसलमेरमां, कालिंजरामां, रेनिमा (૯૪૨) અને ખાસ કરીને તો आबु પર્વત ઉપર; મધ્ય પ્રાન્તોમાં अजयगढमां (૧૨ મા-૧૪ મા સૈકામાં), बरोमां, मेजपुरमां (૧૨ મા–૧૩ મા સૈકામાં), कुंडलपुरमां, संडवामा, ओसियामां (૭૮૩) અને उनमां એવાં મન્દિરો બંધાવેલાં છે. વળી આ પ્રદેશમાં खजुराहोनां (૧૧ મા-૧૨ મા) સૈકામાં અને ग्वालियरनां મન્દિરો બંધાવનારની ધનિકતાનાં અને કલાદૃષ્ટિનાં પ્રખ્યાત સ્મારક છે.

ગુજરાતમાં જૈનધર્મ.

પુરાતન કાળથી જૈનધર્મે ગુજરાતમા જેવું પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેવું સારા ભારતવર્ષમાં પ્રાપ્ત કર્યું નથી. અહીં ૨૨ મા તીર્થંકર अरिष्टनेमिએ તપશ્ચર્યા કરેલી, અહીં એ નિર્વાણ પામેલા, અહિં પવિત્ર गिरनार અને शत्रुंजय પર્વતો ઉપર ઘણા ધર્માત્માઓ મોક્ષ પામેલા. વીર સંવત ૯૮૦ (૯૯૩) માં અહીં वल्लभी નગરમાં શ્વેતામ્બર સાધુઓનો સંઘ મળેલો અને પોતાના ધર્મશાસ્ત્રોના ગ્રન્થોને વ્યવસ્થિત કરેલા, એ જ વાત પ્રમાણ આપે છે કે ગુજરાતમાં પ્રાચીન કાળે પણ શ્વેતામ્બરો કેવું ઉન્નત સ્થાન ભોગવતા હતા.

વિવિધ પ્રખ્યાત વંશના રાજાઓ ગુજરાતમાં જૈનધર્મના છત્રધરો થઇ ગયા છે. चावडा વંશના રાજા वनराजને રાજા થતા પૂર્વે (૭૨૦–૭૮૦) વનમાં જૈન સાધુ शीलगुणसूरिએ ઉછેરેલો, અને તે પ્રભાવે એ રાજાને પાછળથી જૈનધર્મનો શિષ્ય બનાવેલો. જ્યારે રાજાએ अणहिलवाड पट्टन નગર વસાવ્યું, ત્યારે જૈનમંત્રોથી ક્રિયા

કરાવી; ને તેમાં એક મંદિર બન્ધાવ્યું ને તેમાં પોતે પાર્શ્વનાથનો શિષ્ય છે એમ પ્રસિદ્ધ કર્યું.[૨૮]

જૈનધર્મના આશ્રયદાતા સૌથી વધારે તો चौलुक्य (सोलंकी) વંશના રાજાઓ હતા. એ વંશનો સ્થાપનાર રાજા मूलराज (૯૬૧–૯૯૬) ધર્મે હતો તો શૈવ, પણ એણેય જૈન મન્દિર બન્ધાવેલું. ભીમ ૧લાના (૧૦૨૨–૧૦૬૪) રાજ્યકાળમાં શ્રદ્ધાળુ શ્રાવક विमले આબુ પર્વતના ભવ્ય શિખર પ્રદેશ ઉપર ૧૦૩૨ માં પ્રખ્યાત જૈન મન્દિર બન્ધાવેલાં તે હજીસુધી યે विमल–वसहि (વિમલનો વાસ) એ નામે આબુને પ્રખ્યાત રાખે છે.[૨૯]

પણ પ્રખ્યાત हेमचन्द्रने–એ પ્રભાવશાળી લેખકને પરિબળે જ ગુજરાતમાં જૈનધર્મે એકદમ મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. હેમચન્દ્રનું પૂર્વાવસ્થાનું, નાનપણનું નામ चंगदेव હતું. ગુજરાતના ધંધુકામાં એક જૈન વેપારીને ઘેર ૧૦૮૮ અથવા ૧૦૮૯ માં એ જન્મ્યા હતા.[૩૦] સાધુ દેવચન્દ્રનું ધ્યાન આ બુદ્ધિશાળી બાળક તરફ આકર્ષાયું, એમનાં માબાપની પરવાનગીથી એમણે એ બાળકને શિક્ષણ આપ્યું અને ૮ (૯) વર્ષની ઉમરે એમને વ્રત આપ્યું, તે પ્રસંગે એમનું નામ सोमचन्द्र રાખવામાં આવ્યું. જૈનવિદ્યાની સર્વ શાખાઓનું એમણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, એ યુવકે પોતાના અલૌકિક બુદ્ધિબળે મહત્ત્વનું બધું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું; બ્રાહ્મણ-વિદ્યાઓમાં પણ એ પારંગત થયા. ૨૧ વર્ષે એ આચાર્ય થયા, એમનું નામ हेमचन्द्र પડ્યું, તથા તેમના ગુરૂને સ્થાને એમને બેસાર્યા. એમના જ્ઞાનથી અને કથાવાર્તામાં એમની નિપુણતાથી એ જ ચૌલુક્ય વંશનો રાજા જયસિંહ સિદ્ધરાજ (૧૦૯૪–૧૧૪૩) આકર્ષાયો અને આચાર્યની સાથે એણે મિત્રતા બાંધી.* આ રાજા પોતાના રણવિજયોથી વિખ્યાત થયો છે, તેમજ એણે ભવ્ય મકાનો બંધાવીને પણ પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. વળી એને

* सिद्धराज શબ્દનો અર્થ 'જાદુગરનો રાજા' છે; એ નામ जयसिंहने એટલા માટે મળેલું કે એણે बर्बरक નામે રાક્ષસને જીતીને એની પાસેથી જાદુ સિદ્ધ કરેલું હતું.

સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર પણ સ્નેહ હતો. જો કે એ પોતે પાળતો તો શૈવધર્મ, છતાંયે અણહિલવાડ પટ્ટણના પોતાના દરબારમાં જૈન સાધુને તેડાવ્યા. પોતાના આશ્રયદાતાની પ્રેરણાથી હેમચન્દ્રે પોતાનું પ્રસિદ્ધ વ્યાકરણ सिद्ध हेमचन्द्र (सिद्धराजने માટે हेमचन्द्रे લખેલું) અને બીજા અનેક ગ્રન્થ લખ્યા. રાજાને ઉપદેશ આપીને એ સાધુએ પોતાના ધર્મની મહત્તા સાબિત કરી આપી. જયસિંહે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો તો નહિ, છતાં યે હેમચન્દ્રની પ્રેરણાથી સિદ્ધપુરમાં મહાવીરનું મન્દિર બંધાવી આપ્યું અને આચાર્યની સાથે નેમિનાથનાં દર્શન કરવાને ગિરનારની જાત્રાએ ગયો. કર્ણાટકથી આવેલા દિગમ્બર कुमुदचन्द्र અને શ્વેતામ્બર देवचन्द्र વચ્ચે એના દરબારમાં મોટો શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો, એ સાબિત કરી આપે છે કે એ રાજા જૈનધર્મમાં કેટલો રસ લેતો હતો. શાસ્ત્રાર્થમાં વિજય શ્વેતામ્બરનો થયેલો, પણ એમાં કંઇક દરબારી તર્કટ રચાયું હતું એવી કથા છે. આટલું બધું છતાંયે જૈનમંદિરો ઉપર વાવટાઓની ગરગડીઓ ચઢાવવાની થોડો વખત એ રાજાએ મનાઇ કરી હતી, તે ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે જયસિંહ જૈનો ઉપર સદાસર્વદા કૃપાદૃષ્ટિથી જોતો નહોતો.

જયસિંહ ૧૧૪૩ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો અને ત્યારપછી એના ભાઇનો પુત્ર *कुमारपाल* *ગુજરાતની ગાદીએ બેઠો.* એના ઉપર પણ હેમચન્દ્રે સારો પ્રભાવ પાડ્યો. એમણે રાજાને ધીરેધીરે જૈન ધર્મ તરફ આકર્ષ્યો અને એમ કરતે કરતે અન્તે તેને જૈનધર્મની દીક્ષા પણ આપી. કુમારપાલે ત્યારપછી માંસાહાર છોડી દીધો, પોતે શિકાર કરવો છોડ્યો ને પોતાના રાજ્યમાં પશુહિંસાનો, માંસાહારનો, મદ્યપાનનો અને જુગારનો નિષેધ પ્રવર્ત્તાવ્યો. આ આજ્ઞાઓથી ગુજરાત નમુનેદાર જૈન રાજ્ય બનવા લાગ્યું. એ યોજનાઓને બહુ સખ્ત રીતે પળાવવાનાં પગલાં લેવાયાં. પશુહિંસ છોડી દેવાને માટે કસાઇઓને, તેમને ત્રણ વર્ષમાં મળેલા નફાની સરાસરી રકમ આપીને, પોતાના ધંધામાં મળતો નફો છોડી દેવાની આજ્ઞા કરી અને બ્રાહ્મણોને યજ્ઞમાં પશુને બદલે અનાજ હોમવાની આજ્ઞા કરી. રાજા પોતાને વ્રતમાર્ગે બરાબર ચાલે

એટલા માટે હેમચન્દ્રે એના ઉપર સખ્ત અંકુશ રાખ્યો હતો ને એટલા માટે ચાલતી આવેલી રાજ્યપ્રણાલીમાં પણ ફેરફાર કરાવ્યા હતા. એ સ્થિતિ સ્પષ્ટ દેખાડવા राजशेखर પોતાના प्रबन्धकोशमां નીચેની કથા વર્ણવે છે. "કુમારપાલે પ્રાણીહિંસાનો નિષેધ કર્યા પછી, થોડા જ વખતમાં આશ્વિન માસનો શુકલપક્ષ આવ્યો. कान्तेश्वरी અને બીજી દેવીઓના પૂજારીઓએ રાજાને જણાવ્યું કે 'મહારાજ! કુળાચાર પ્રમાણે રાજાએ સપ્તમીને દિવસે ૭૦૦ બકરાં ને ૭ પાડા, દુર્ગાષ્ટમીને દિવસે ૮૦૦ બકરાં ને ૮ પાડા અને નવમીને દિવસે ૯૦૦ બકરાં ને ૯ પાડા દેવીને ચઢાવવાં જોઇએ' આ સાંભળીને રાજા હેમચન્દ્ર પાસે ગયો અને એમને એ વાત કરી. આચાર્યે રાજાના કાનમાં કંઇક કહ્યુ, તે ઉપરથી રાજા ઉઠીને પૂજારીઓ પાસે ગયો ને દેવીને નૈવેદ્ય આપવાનું સ્વીકાર્યું. રાતને સમે દેવીમન્દિરમાં પશુને આણ્યાં, તેમને પૂરીને તાળાં માર્યાં ને વિશ્વાસુ રાજપુતોને ચોકી કરવા રાખ્યા. બીજે દિવસે સવારે રાજા આવ્યો ને મન્દિરના દરવાજા ઉઘડાવ્યા. અંદર પવનથી રક્ષાયેલા વાડામાં પશુઓ નિરાંતે વાગોળતાં હતાં. તે જોઇને રાજા બોલ્યો-'બ્રાહ્મણો! દેવીને એમના ઉપર રૂચિ હોત, તો તો એ એમને કયારનીયે ખાઇ ગઇ હોત, પણ એ તો એમ ને એમ છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે દેવીને તો માંસ ઉપર રૂચિ નથી, માત્ર તમને રૂચિ છે, માટે હવે તો બસ કરો; જીવતા પ્રાણીની હિંસા કરવાની પરવાનગી આપીશ નહિ' બ્રાહ્મણોનાં માથાં નમી પડ્યાં. રાજાએ પશુઓને છોડી દીધાં, પણ પશુ કરતાં યે વધારે મૂલ્યવાન નૈવેદ્ય ચઢાવ્યું."[31]

કુમારપાલે જૈનોનાં ઘણાં તીર્થોની જાત્રા કરી અને દેવળ બન્ધાવ્યાં; જૈનધર્મને એણે સ્વીકાર્યો તે પૂર્વે ૩૨ દાંત વડે જે માંસ ભોજન કરેલું તેના પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થે ૩૨ મન્દિર બંધાવ્યાં.

પોતાના રાજસ્વામીને આશ્રયે રહીને હેમચન્દ્રે અનેક સાહિત્ય ગ્રન્થો પણ લખ્યા છે. જૈનોના સિદ્ધાન્તને અનુરૂપ એમણે પ્રખ્યાત योगशास्त्र લખ્યું છે, તે ઉપરાંત त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित નામે વિષ્-

ઇતિહાસનો વિશાળ ગ્રન્થ અને कुमारपाल चरित નામે ઇતિહાસનો વિશાળ ગ્રન્થ લખ્યો છે; કુમારપાલ ચરિતમાં ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજાઓનો ને ખાસ કરીને કુમારપાલનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. लघ्वर्हन्नीतिशास्त्रમાં જૈનદૃષ્ટિએ રાજ્ય ચલાવવાની કળાનું વર્ણન કર્યું છે, અને તે ઉપરાંત બીજા પણ ગ્રન્થો એ આચાર્યે રચ્યા છે. રાજ્યકાર્યભારમાં અને બીજી રાજનીતિમાં પણ એ સાધુનો પ્રભાવ જણાઇ આવે છે. પોતાની આશ્ચર્યજનક જાદુશક્તિથી એમણે અદ્ભુત કાર્યો કર્યાં વિષેની, અને સાચી પડેલી એમની ભવિષ્યવાણીની અનેક કથાઓ લખાયેલી છે. ગુજરાત જીતી લેવાના હેતુએ એક શત્રુ કુમારપાલ ઉપર ચઢી આવ્યો, ત્યારે પોતાના ભયભીત રાજાને આચાર્યે કહ્યું કે 'જૈનધર્મની રક્ષપાલિકા દેવીઓ રાજ્યને બચાવશે.' કુચ કરતી વખતે શત્રુરાજા પોતાના હાથી ઉપર રાતે ઉંઘતો હતો, ત્યારે તેના ગળાની માળા માર્ગમાં ઝાડની ડાળીએ ભરાઇ ગઈ, તેથી તેને ગળે ફાંસો આવ્યો ને એ મરી ગયો.

૮૪ વર્ષ સુધી પ્રભાવશાળી જીવન જીવ્યા પછી હેમચન્દ્રે ૧૧૭૨ માં ઉપવાસ કરીને દેહત્યાગ કર્યો. ત્યારપછી થોડે કાળે કુમારપાળે પણ તેજ રીતે દેહત્યાગ કર્યો. એનો ભત્રીજો अजयपाल એની પછી ગાદીએ આવ્યો, તે દુરાગ્રહી શૈવ હતો. એણે જૈનો ઉપર જુલમ કર્યો અને કુમારપાલના દરબારમાં મહત્ત્વના ગણાતા પંડિત रामचन्द्रને તપાવેલા ત્રાંબાના પતરા ઉપર બેસાડી એમનો જીવ લીધો.

ચૌલુક્ય વંશનો અમલ પૂરો થયા પછી ૧૩ મા સૈકાની શરૂઆતમાં ગુજરાતની રાજસત્તા ઉપર વાઘેલા આવ્યા. તે વંશના રાજ્યકાળમાં वस्तुपाल અને तेजपाल નામે બે ભાઇઓની કુશળતાએ કરીને જૈનધર્મની બહુ ઉન્નતિ થઇ. તે બે ભાઇઓ પ્રધાનપદે આવેલા અને પોતાનાં કાર્યને લીધે પ્રખ્યાત થયેલા.[૩૨] તેજપાળની પત્ની अनुपमाની પ્રેરણાથી એ ભાઇઓએ પોતાનું અતુલ ધન એવી રીતે ખર્ચ્યું કે તેને બધાયે જોઇ શકે, પણ કોઇ લુંટી શકે નહિ, એમણે આબુ, શત્રુંજય અને ગિરનાર ઉપર ભવ્ય દેવાલયો બન્ધાવ્યાં, તે હજીયે એમનાં સ્મારકરૂપે ઉભાં છે.

દખ્ખણમાં જૈનધર્મ.

આજે તો મોટે ભાગે જીર્ણ થઇ ગયેલાં દેવાલયો, તેમજ શિલાલેખો અને ગ્રન્થો ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે મહારાષ્ટ્રમાં તેમજ કાનડી ભાષા બોલતા પ્રદેશોમાં એટલે કે વર્તમાન મુંબઇ ઇલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં, મદ્રાસ ઇલાકાના ઉત્તર ભાગમાં, કુર્ગમાં તથા હૈદરાબાદના અને મૈસુરના રાજ્યમાં અનેક જૈનધર્મીઓ હતા અને એ ધર્મ ખુબ ઉન્નતિ પામ્યો હતો. એ પ્રદેશોમાં રાજ્ય કરનાર અનેક રાજાઓ જોઇએ તો પોતે જ જૈન હતા અથવા તો કમમાં કમ પોતાના અનેક પ્રજાજનોના એ ધર્મને દાનથી અને બીજી રીતે સારી રીતે આશ્રય આપતા.

ઇસ્વીસનના શરૂઆતના સૈકામાં મહારાષ્ટ્રની રાજધાની (આજના હૈદરાબાદ રાજ્યમાં ગોદાવરીને કાંઠે) પ્રતિષ્ઠાન નગરીમાં હતી. તે વેળાની ત્યાંની મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ શ્વેતામ્બરોએ પોતાના ગ્રન્થ લખવામાં કર્યો. અહીંના રાજા શાલિવાહને (પૃ. ૪૫ જોશો.) સ્થાપેલા રાજવંશમાં થયેલા રાજા સાતવાહને પ્રાકૃત ગાથાઓનો એક પ્રખ્યાત ગ્રન્થ રચ્યો કે તેનો સંગ્રહ કર્યો એમ કહેવાય છે. જૈનો એની પોતાના ચાર (વિક્રમાદિત્ય, શાલિવાહન, મુંજ, ભોજ) વિદ્વાન રાજાઓમાં ગણના કરે છે. આન્ધ્રવંશનો શાલિવાહન નામ ધારણ કરનાર રાજા પોતાના હોવાનો જે દાવો જૈનો કરે છે, તે ખરે જ સાચો છે કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે, કારણ કે धान्यकटक માં રાજ્ય કરતા આજ વંશના રાજાઓ આગ્રહી બૌદ્ધો હતા અને अमरावतीના સ્તૂપમાં ગૌતમના ધર્મનું સુન્દર સ્મારક કરાવી ગયા છે, એમાં તો કશી શંકા નથી.

પશ્ચિમથી પૂર્વ કાંઠા સુધીના સમસ્ત દ્વીપકલ્પ ઉપર જૈન ધર્મનો પ્રભાવ ફરી વધ્યો હતો. લેખો અને બીજાં સ્મારકો ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે મહારાષ્ટ્રી ભાષા બોલતા સમસ્ત પ્રદેશમાં તેમજ કાનડી અને તેલુગુ પ્રદેશોમાં ઠેઠ ઓરિસ્સા સુધી (પૃ. ૩૮ જોશો) એ ધર્મનો પ્રભાવ ફરી વધ્યો હતો. આજના

મદ્રાસ ઈલાકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલા પ્રદેશોનો રાજકીય ઇતિહાસ હજી સ્પષ્ટ થવો બાકી છે, છતાંયે શેષગિરિરાવે પોતાના andhra Karnala Jainism માં જે કાવ્યસંગ્રહ કર્યો છે તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે આજના વિઝાગાપટમ, કૃષ્ણ, નેલોર વગેરે પ્રદેશોમાં પ્રાચીનકાળે જૈનધર્મ પ્રસર્યો હતો અને એ ધર્મનાં દેવળ બંધાયાં હતાં.

પણ જૈનધર્મે સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ તો કાનડા પ્રાન્તના ઇતિહાસમાં ભજવ્યો છે. એ પ્રાન્ત પ્રાચીનકાળે દિગમ્બર સમ્પ્રદાયનું મુખ્ય ધામ હતું. એવી કથા છે કે ૩૯ મા પૃષ્ટ ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે બિહારમાં જ્યારે મોટો દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે ભદ્રબાહુ કેટલાક સાધુઓને લઇ મૈસુર તરફ ચાલી નીકળ્યા. ત્યારે એમણે એ ધર્મને આ પ્રદેશમાં આણ્યો. દિગમ્બર કથા પ્રમાણે શ્રવણબેલગોલની એક ગુફામાં ભદ્રબાહુનો દેહત્યાગ થયો; અંત સમયે રાજા ચન્દ્રગુપ્ત એમની સાથે હતો અને તેમની શિષ્ય મંડળીમાં ભળ્યો હતો, એ રાજા પોતે પણ પાછળથી સાધુ થયો હતો. બાર વર્ષ પછી ચન્દ્રગુપ્તે પણ પોતાના ગુરુનું અનુકરણ કરીને-ઉપવાસ કરીને દેહત્યાગ કર્યો. આ કથાને શ્વેતામ્બરો માનતા નથી, પણ લેવિસ રાઇસ (B. Lewis Rice) એને ઐતિહાસિક માને છે; સંશોધકો આ કથાને બનાવટી ગણી કાઢે છે ને ધારે છે કે એના મૂળમાં કશુંય ઐતિહાસિક સત્ય કદાપિ હોય તો તો ઇ. સ. પૂ. ૧ લા સૈકામાં થઇ ગયેલા બીજા જ ભદ્રબાહુની કથા આ અખ્યાત ભદ્રબાહુને નામે ચઢાવી દેવામાં આવી હોય અને તેથી ચન્દ્રગુપ્તને નામે કહેવાતી કથા પણ બીજા કોઇ સંબંધે હોય.

મોટે ભાગે સમન્તભદ્રે (કથા પ્રમાણે તો ઇ. સ. ૧ લા, પણ ઘણું કરીને ઇ. સ. ૬૦૦ ના અરસામાં), પૂજ્યપાદે અને અકલંકે જૈનધર્મનો પ્રચાર મહારાષ્ટ્રમાં અને દક્ષિણમાં કર્યો. એવી કથા છે કે સમન્તભદ્રે યુવાવસ્થામાં એવી તો કઠોર તપસ્યા કરેલી કે જીવન એમને અકારૂં થઇ પડ્યું તેથી આહારત્યાગ કરી મૃત્યુ

શોધવાની તેણે ઇચ્છા કરી. પણ એમના ગુરૂએ એમને વાર્યા અને જૈનધર્મના ઉપદેશક બનવાની પ્રેરણા કરી, એમના એ કાર્યમાં અતિ આગ્રહને લીધે એમણે સમસ્ત ભારતમાં પ્રવાસ કર્યો; (વિહારમાં) પાટલીપુત્ર, (પંજાબમાં) ઠક્કા, સિંધ, વૈદિશ, (મધ્ય ભારતમાં ભિલસા), કરહાટક (પશ્ચિમ ઘાટમાં સતારા જીલ્લામાં કરહાડ), બનારસ અને કાંચી (કાંજીવરમ) વગેરે સ્થાનોએ સમન્તભદ્રે મોટા અનુચર વર્ગ સાથે ધર્મનો ઉપદેશ કરવા પ્રવાસ કર્યો. એ લેખક પણ હતા. એમણે પ્રખ્યાત आप्तमीमांसा નામે જૈન તર્કશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સંબંધે ગ્રન્થ રચ્યો છે, બીજા પણ અનેક ગ્રન્થો રચ્યા છે. એ જ રીતે ધર્મનો પ્રચાર કરવાને હેતુએ પૂજ્યપાદે પણ લાંબા પ્રવાસ કર્યા ને ઠેઠ ઓરિસ્સા સુધી ફરી વળ્યા. એમનામાં અદ્ભુત જાદુશક્તિ હતી એમ પણ કહેવાય છે. પણ એમનું મહત્ત્વનું કાર્ય તો સાહિત્યના પ્રદેશમાં હતું. જૈનતત્ત્વદર્શન ઉપર અતિનિપુણતાથી ચર્ચા કરી છે, એટલું જ નહિ પણ વૈદ્યકના વિષય ઉપર અને વળી ખાસ કરીને વ્યાકરણના વિષય ઉપર પ્રમાણભૂત ગ્રન્થો રચ્યા છે. સમન્તભદ્રે પોતાના ગ્રન્થો લખવામાં કાનડી ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેવી જ રીતે આમણે પણ એ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે, પણ એ બેમાંથી એકેયના ગ્રન્થ અત્યારે મળી આવતા નથી. અકલંકે આપ્તમીમાંસા ઉપર પ્રખ્યાત ટીકા લખી છે, અને બીજા પણ અનેક ગ્રન્થ લખ્યા છે.

ગંગ અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજવંશોને આશ્રયે જૈન ધર્મ સૌથી વધારે ઉન્નતિને પામ્યો.[38]

ગંગ રાજાઓએ ઇ. સ. ૨ જા થી ૧૧ મા સૈકા સુધી મૈસુરના મોટા ભાગ ઉપર અને તેની પાસે આવેલા પ્રદેશો ઉપર રાજ્ય કર્યું; એ રાજાઓના શિલાલેખો પશ્ચિમમાં કુર્ગથી પૂર્વમાં ઉત્તર આર્કોટ સુધી અને દક્ષિણમાં મૈસુરની છેક દક્ષિણ સીમાથી ઉત્તરમાં મુંબાઇ ઈલાકાના બેલગામ જીલ્લા સુધીના પ્રદેશોમા મળી આવે છે. કથા એવી છે કે 'ગંગ રાજ્યની સ્થાપના મોટે ભાગે

જૈન સાધુ सिंहनन्दी એ કરી આપી હતી. ઉજ્જનના રાજા મહીપાલે સૂર્યવંશી રાજા પદ્મનાભને યુદ્ધમાં હરાવ્યો. પદ્મનાભના પૂર્વજોને ઇન્દ્ર પાસેથી પાંચ રત્નો મળ્યાં હતાં, તે એની પાસે હતાં; એની પાસેથી એ રત્નો લઇ લેવાની મહીપાલને ઇચ્છા થઇ, પણ તે લઇ લે તે પહેલાં પદ્મનાભે એ રત્નો પોતાના दद्दिग અને माधव નામના બે પુત્રોને આપી દક્ષિણમાં મોકલી દીધા. पेरूरમાં એમને સિંહનન્દી મળ્યા. એમણે એ બાળકોને पद्मावती દેવીની કૃપાથી રાજ્ય મેળવી આપ્યું. પદ્માવતીએ કૃપા કરીને એક ખડ્ગ આપ્યું. માધવે તેવડે પત્થરનો સ્તંભ કાપી નાખ્યો. આ ચમત્કાર શુભ શકુનરૂપે મનાયો. बाण રાજાની સાથે યુદ્ધ કરીને માધવે વિશાળ રાજ્ય સંપાદન કર્યું; એ રાજ્યની રાજધાની कोलर નગર હતું. માધવની પછી દદ્દિગનો પુત્ર किरिय माधव ગાદીએ બેઠો, ને ત્યારપછી ઘણા રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું; પછીના સમયમાં तलकाद એમની રાજધાની થયું હતું, એ સૌ રાજાઓ જૈનધર્મ પાળતા હતા. રાજા मारसिंह ૨ જાનો અને राजमल्ल ૪ થાનો અમાત્ય પ્રતાપી चामुण्डराय હતો, તેણે જૈનધર્મને ખુબ આશ્રય આપ્યો. શ્રવણબેલગોલમાં એણે ઇ. સ. ૯૮૦ ના અરસામાં અરિષ્ટનેમિનું ભવ્ય દેવાલય બન્ધાવ્યું. તેમજ गोमतेश्वर ની પ્રકાણ્ડ પ્રતિમા બનાવરાવી. વળી એણે ઘણા ગ્રન્થો પણ લખ્યા છે. વિદ્વાન नेमिचन्द्र એના ગુરુ હતા. એ ગુરુનાં જૈનધર્મ વિષેનાં પુસ્તકો ઉપર દિગમ્બરોને એટલી બધી શ્રદ્ધા છે કે એ એમને सिद्धान्त चक्रवर्ती કહે છે. ચામુંડરાય વળી કાનડી કવિ રન્નનો મોટો આશ્રયદાતા હતો. चाल રાજા राजेन्द्रे ઇ. સ. ૧૦૦૪માં ગંગ રાજધાની તલકાદ જીતી લીધી, ત્યારથી એમનો પ્રતાપ ઝાંખો થઇ ગયો. એ વંશના રાજાઓએ ત્યારપછી પણ રાજ્ય તો કર્યું, પણ આ ફટકા પછી ફરી એ ઉઠવા પામ્યા નહિ, એ ફટકો ત્યાંના જૈનધર્મને પણ સખ્ત વાગ્યો.

राष्ट्रकूट અથવા રટ્ટ રાજાઓની રાજધાની પૂર્વે તો નાસિક પાસે આવેલા मोरखण्डમાં હતી, પણ ૯ માં સૈકાની શરૂઆતમાં હૈદરાબાદ

રાજ્યમાં આવેલા मालखेड़માં થઇ. એક સમયે એ વંશના રાજાઓ પશ્ચિમ કાંઠાના સમસ્ત પ્રદેશોમાં સૌથી બળવાન હતા. એ પ્રતાપી રાજાઓમાં अमोघवर्ष ૧ લો (ઇ. સ. ૮૧૫–૮૭૭) પણ હતો, અને તે જૈન પંડિત जिनसेननो શિષ્ય હતો. જિનસેને पार्श्वाभ्युदय નામે ગ્રન્થ રચ્યો છે અને તેમાં પાર્શ્વનાથનું જીવનચરિત કાવ્યમાં ગાયું છે. તેમજ એમણે आदिपुराण અને हरिवंशपुराण લખ્યાં છે, એ બે પુરાણને દિગમ્બરો જગતના ઇતિહાસના પ્રમાણભૂત ગ્રન્થો લખે છે. અમોઘવર્ષે વળી જિનસેનના શિષ્ય गुणभद्रને પણ આશ્રય આપ્યો. ગુણભદ્રે પોતાના ગુરૂએ અધુરૂં મૂકેલું આદિપુરાણ સમ્પૂર્ણ કર્યું ને તેની પૂર્તિરૂપે उत्तरपुराण લખ્યું. રાજા પોતે પણ પંડિત હતો ને દિગમ્બરો તો માને છે કે प्रश्नोत्तररत्नमालिका એણે જ લખી છે. એ ગ્રન્થમાં સંસાર સમ્બન્ધની ચર્ચા સાધુની દૃષ્ટિથી કરી છે. પવિત્ર જીવન ગાળવાને માટે રાજપાટ છોડી દીધા પછી અમોઘવર્ષે એ પુસ્તક લખ્યું હોવું જોઇએ. આ રાજાના પુત્ર અને અનુયાયી कृष्ण રાજાએ, अकालवर्ष ગુણભદ્રના શિષ્ય लोकसेनને આશ્રય આપ્યો. લોકસેને ઉત્તરપુરાણ સમ્પૂર્ણ કર્યું અને આશરે શાકે ૮૨૦ માં તેની પ્રતિષ્ઠા કરી, એ વંશના પછીના એક રાજા कृष्ण ૩ જાએ (૯૩૯–૯૬૮) કવિ पोन्नने આશ્રય આપ્યો છે. એ કવિએ સંસ્કૃત અને કાનડી બંને ભાષામાં રચના કરી છે અને તેથી રાજાએ એને उभयकविचक्रवर्तीનું (બંને ભાષાનો કવિચક્રવર્તી) પદ આપ્યું છે. પશ્ચિમના ચૌલુક્યોએ ૯૭૩ માં રાષ્ટ્રકૂટોનો પરાજય કરીને એમની સત્તાનો અન્ત આણ્યો. છેલ્લા રાષ્ટ્રકૂટ इन्द्रे પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાના પ્રયત્ન કર્યા, પણ તે વિફળ થતાં ધર્માર્થી જૈન બનીને ઈ. સ. ૯૮૨ માં શ્રવણબેલગોલમાં ઉપવાસ કરી મૃત્યુ પામ્યો.

ચૌલુક્યોની બે શાખાઓ પડી. પૂર્વની वातापिમાં અને પશ્ચિમની वेंगिમાં રાજ્ય કરતી હતી, તે જ કુળની વળી એક ઉપશાખાએ ગુજરાતમાં રાજ્ય કર્યું છે ને જૈનોને આશ્રય આપ્યો છે, તે વિષેની હકીકત પૃ. ૫૦ ઉપર આપી છે. દક્ષિણના ચૌલુક્યોએ પણ જૈન ધર્મને સારો આશ્રય આપ્યો છે. તેમણે જૈન ધર્મનાં દેવાલય બંધા-

વ્યાં છે, તેમનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે, તેમને દાન આપ્યાં છે અને કાનડી મહાપંડિત अदिम्म (મરણ ૯૦૨) જેવા પંડિતોને તથા કવિઓને પોતાના દરબારમાં બોલાવી આશ્રય આપ્યો છે. कल्याणीना कलचुर्य રાજાઓએ અને બીજાં નાનાં રાજ્યોના અનેક રાજાઓએ પણ એ જ પ્રમાણે કર્યું છે.

होयसल વંશના શરૂઆતના રાજાઓ પણ આગ્રહી જૈન હતા. મૂળે તો એ રાજાઓ ચૌલુક્યોના માણ્ડળિકો હતા, પણ ૧૧૧૬ માં મૈસુરમાંથી ચોલ રાજાઓને હાંકી કાઢીને એમણે दोरसमुद्रમાં (हलेबिदમાં) બળવાન રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેમનું નામ નીચેની ઘટના ઉપરથી પડ્યા વિષે કથા છેઃ તેમના પૂર્વજ सल રાજાએ પોતાના જન્મસ્થાન सासात्रूરમાં (પશ્ચિમ ઘાટમાં अंगदि) પોતાની કુળદેવી वासन्तिकाની એના મન્દિરમાં આરાધના કરી અને ત્યાં પોતાના ગુરૂ જૈનસાધુ सुदत्त પાસેથી વિદ્યા ભણ્યો. અકસ્માત્ એક પ્રચણ્ડ વાઘ વનમાંથી નીકળી આવ્યો અને સલ ઉપર તુટી પડ્યો. સાધુએ પોતાનો દણ્ડ હાથમાં લીધો અને તે સલને આપી કહ્યું: " પોય-સલ " (માર, શસલ) સલે વાઘને મારી નાખ્યો. આ અલૌકિક ઘટનાનું સ્મરણ રાખવા માટે એણે पोयसल નામ ધારણ કર્યું, ફરીને પાછળથી होयसल થઇ ગયું. રાજા बट्टिमदेव ? (૧૧૦૪–૧૧૪૧) સુધી હોયસલ રાજાઓ જૈનમાર્ગી હતા, પણ વૈષ્ણવ ધર્મના સમુદ્ધારક रामानुज આચાર્યે એને વૈષ્ણવ ધર્મમાં લીધો ને ત્યારે રાજાએ પોતાનું નામ विष्णुवर्धन રાખ્યું.[૩૪] એની પહેલી રાણી शान्तलदेवा જૈનધર્મમાં જ રહી. એ અપુત્ર મરણ પામી તેના દુઃખમાં જ તેનો પિતા પણ મરણ પામ્યો. તેથી તેમજ જમાઇ પૈતૃકધર્મથી પતિત થયો તેથી એની માતા मचिक्क्वेने એવો તો સખ્ત આઘાત થયો કે તે એક માસના ઉપવાસ કરી મૃત્યુ પામી.[૩૫] પછીના કેટલાક હોયસલ રાજાઓ પાછા જૈનધર્માવલમ્બી થયા હોય એમ જણાય છે, કારણ કે એ ધર્મનો પ્રભાવ એમના રાજદરબારમાં પુષ્કળ દેખાય છે, અને એમના અનેક પ્રખ્યાત અમાત્યો અને સેનાપતિઓ તીર્થંકરના ભકત હતા. ૧૪ મા

સૈકાના આરંભમાં હોયસલ રાજ્યનો અસ્ત થયો અને તેની જ સાથે જૈનધર્મને મળતા પ્રકાણ્ડ આશ્રયનો પણ અસ્ત થયો.

કાનડી લોકોના અને તેમના પાડોશના પ્રદેશના લોકોના ધાર્મિક જીવન ઉપર જૈનધર્મની જે છાયા પડી છે, એનું વર્ણન કર્યું જાય એમ નથી. પ્રાચીન કાળે સર્વ સંસ્કૃતિના પ્રદેશોમાં તેઓ મુખ્ય અને અનેક રીતે એકમાત્ર અગ્રેસર હતા, એમની કોઇ પ્રતિસ્પર્ધા કરી શકતું નહિ. ત્યારે આશ્ચર્ય શું જે ૧૨ મા સૈકાના મધ્ય ભાગ સુધી સમસ્ત કાનડી સાહિત્ય જૈન હતું અને પછીનાં સમયમાં પણ કાનડી સાહિત્યમાં જૈનધર્મ મહત્વને સ્થાને હતો. કાનડી ભાવનાઓની પ્રાચીન અને મહાન્ સૃષ્ટિ ઉપર પણ જૈનધર્મનાં સ્પષ્ટ ચિહ્ન પડ્યાં છે. શિલ્પકળામાં પણ એ ચિહ્ન તરી આવે છે. આ ક્ષેત્રમાં પણ આ પ્રદેશના જૈનો બીજાઓની આગળ નીકળી ગયા છે, એ વાતના સાક્ષી એમનાં દેવાલયો, વસ્તીઓ, બેટાઓ, ગોમ્મતની પ્રકાણ્ડ પ્રતિમાઓ અને બીજાં સ્મારકો છે.

દક્ષિણ ભારતમાં જૈનધર્મ.

મહાવંશ તે સિંહલદ્વીપનો મહાકાવ્ય-ગ્રન્થ ઇ. સ. ના ૫ મા સૈકામાં કવિ મહાનામે રચેલો એમાં લખ્યું છે કે 'રાજા पण्डुकाभयनी રાજધાનીના નગર अनुराधपुरमा પણ નિર્ગ્રન્થ સાધુઓનાં દેવાલયો અને ઉપાશ્રયો હતાં. આ હકીકત સર્વાંશે વિશ્વાસપાત્ર ન હોય તોપણ એ ઉપરથી એટલું તો માનવું જ ઘટે કે અતિ પ્રાચીન કાળથી 'જૈનધર્મનો પ્રચાર સિંહલદ્વીપમાં થયો હોય, અને ત્યારે તો એ પણ સ્વીકારી લેવું જ ઘટે કે જૈનધર્મે પોતાના જન્મસ્થાનની અને સિંહલદ્વીપની વચ્ચે આવેલી ભૂમિમાં તેવારે મંગળાચરણ કર્યું હોય.[૩૬] સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે ભદ્રબાહુના સમયમા જૈનધર્મે મૈસુર બહાર દક્ષિણ દ્વીપકલ્પમાં પ્રથમ પગલાં ભરવા માંડ્યા. मदुरा અને रमनद જિલ્લાઓમાં ब्राह्मी-લિપિએ લખેલા શિલાલેખો મળી આવ્યા છે હજી પુરેપુરા ઉકેલી શકાયા નથી, પણ તે ઇ. સ. ના ૩ જા સૈકાના અન્તના કે બીજા

સૈકાના આરમ્ભના હોય એમ ધારવામાં આવે છે. એ જૈન લેખો છે એમ કેટલાક સંશોધકો ધારે છે, કારણ કે તે સ્થાનોની પાસે જ તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ સહિત જૈનધર્મનાં દેવાલયોના ભગ્નાવશેષો મળી આવ્યા છે.[૩૭] આ ધારણા સાચી હોય તો જૈન-ધર્મનો પ્રચાર દક્ષિણ ભારતમાં અતિ પ્રાચીનકાળથી થયો હતો એમ માનવાને પ્રમાણ મળી આવે.

અવશેષો અને બીજાં અનિશ્ચિત સાહિત્યો દ્વારા તામિલ પ્રદેશમાં અને તેની પાસેના પ્રદેશોમાં જૈનધર્મ પ્રસર્યાનો ઇતિહાસ પણ આપણે કંઇક જાણી શકયા છીએ. એટલું તો નક્કી છે કે જૈનો એ પ્રદેશમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવતા હતા અને ત્યાંના સમાજ ઉપર ઉચ્ચ પ્રકારના સંસ્કાર રેડી શકયા હતા. સર વૉલ્ટર ઇલિયટને[૩૮] (Sir walter Elliot) મતે દક્ષિણના વેપાર તેમજ કળાના ને કારીગરીનાં કામ ઉપર જૈનોનો પ્રભાવ ગમ્ભીર છે. પણ જૈનોનો સૌથી વધારે ગમ્ભીર પ્રભાવ તો તામિલ સાહિત્ય ઉપર પડ્યો છે. બિશફ્ કાલ્ડવેલ (Bischof Caldwell) સાચું જ કહે છે કે "જૈનોનો ઉન્નતિનો (આચાર વિચારની ઉન્નતિનો, રાજકીય ઉન્નતિનો નહિ) યુગ તે તામિલ સાહિત્યનો મહાયુગ છે.[૩૯]" મદુરાના સાક્ષરમંડળમાં—કવિસમ્પ્રદાયમાં—મોટે ભાગે જૈનો હતા, તે વખતના અનેક સુખ્યાત તામિલ ગ્રન્થો એ મંડળના પંડિતોએ લખેલા મંડળ સમક્ષ રજુ થયેલા ને મંડળનું અનુમોદન પામેલા હતા.

મદુરાના એ સાક્ષરમંડળનો કાળ નિર્ણિત થયો નથી. તામિલ લેખકો એ કાળના ત્રણ જુગ પાડે છે, અને છેલ્લા જુગને ઇ. સ. ૨ જા સૈકામાં મૂકે છે. બીજાઓ એ જુગને કંઇક પછીના કાળમાં મૂકે છે. જૈનોએ તામિલનો, કાનડીનો અને બીજી લોક-ભાષાઓનો પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ કર્યો, તેથી પણ કંઇક અંશે, સંસ્કૃત ભાષાનો બહુધા ઉપયોગ કરનાર તેમના પ્રતિસ્પર્ધી બ્રાહ્મણ પંડિતો કરતાં વધારે ઉંડે મૂળ નાખી શકયા હોય.

પાણ્ડ્ય વંશના રાજાઓએ જૈનધર્મને આશ્રય આપેલો અને

કંઇક અંશે એ ધર્મના આચારવિચાર પણ એમણે સ્વીકારેલા, તેથી તેમની રાજધાનીની નગરી મદુરા દક્ષિણ ભારતમાં જૈનોનું અગ્રસ્થાન થઇ પડેલું. પૂર્વ કિનારે ઈ. સ. ૪ થી ૧૦ મા સૈકા સુધી રાજ્ય કરનાર મહાપ્રતાપી પલ્લવ રાજાઓ પણ જૈનો ઉપર કૃપાદષ્ટિ રાખતા. એમની રાજધાની કાંચીનગર બધા ધર્મોનું ધ્રુવબિન્દુ હતું, ત્યાં સૌ ધર્મો સાથે સાથે રહેતા. મણિમેખલઇ નામે તામિલ ભાષામાં બૌદ્ધ કાવ્ય છે, એ કાવ્યમાં નાયિકા મણિમેખલઇને, સાધુવેશ ધારણ કરીને કાંચીના પંડિતો પાસેથી વૈદિકના, શૈવના, વૈષ્ણવના, આજીવિકના, નિર્ગ્રન્થના, સાઙ્ખ્યના, વૈશેષિકના અને લોકાયતના સિદ્ધાન્તો સમજી લેવાની અને તેમાંથી જે શ્રેષ્ઠ લાગે તે સ્વીકારવાની, તેનો પિતા આજ્ઞા કરે છે. ચીનો જાત્રાળુ હ્યુએનત્સ્યાંગ ૭ મા સૈકામાં કાંચી ગયેલો, તેણે એ ભવ્ય નગરમાં વિવિધ પ્રતિસ્પર્દ્ધી ધર્મોને સાથે સાથે જ ફાલતા ફુલતા જોયેલા; અનેક જૈનોને જોયેલા એ વાત પણ એ કહે છે. એ વાતથી પણ પ્રમાણ મળે છે કે કાંચી તે જુગમાં જૈનનું પણ આશ્રયસ્થાન હતું. કથા છે કે સમર્થ દિગમ્બર પંડિત સમન્તભદ્રે (ઇ. સ. ૬૦૦ ના અરસામાં) મન્દિરમાં ચમત્કાર દેખાડીને ત્યાંના રાજા શિવકોટિને શૈવધર્મમાંથી જૈનધર્મમાં આણ્યો[૪૦] હતો; અકલંકે ઈ. સ. ૭૦૦ ના અરસામાં બૌદ્ધોને શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજિત કરેલા તે ઉપરથી રાજા હેમશીતલે જૈનધર્મ સ્વીકારેલો ને બૌદ્ધધર્મને સિંહલદ્વીપમાં હાંકી કાઢેલો.[૪૧] પલ્લવોએ શૈવમાર્ગ સ્વીકાર્યો ત્યારે અને ખાસ કરીને તો મહાવીરના ધર્મના અનમી શત્રુ અને શૈવધર્મના અનન્યભક્ત ચોલ રાજાઓના તાબામા ૧૧ મા સૈકામાં કાંચી નગર ગયું અને ત્યાં એમની રાજધાની થઇ ત્યારે ત્યાંથી જૈન ઉન્નતિનો અન્ત આવ્યો.

૪ અવનતિ.

હિન્દુધર્મના ભરતીને બળે જૈનધર્મનો ઓટ થયો છે. મહાવીરસ્વામીના સમયથી જ જૈનધર્મને બે પ્રતિસ્પર્દ્ધીઓ સામે યુદ્ધ મચાવીને જવું પડ્યું છે. વૈદિક બ્રાહ્મણધર્મની વિરુદ્ધ અને બૌદ્ધધર્મની

વિરૂદ્ધ. વેદના સિદ્ધાન્તો સામે પશુબલિને કારણે અને સમાજમાં બ્રાહ્મણો બીજા વર્ણો કરતાં ઉંચું સ્થાન દબાવી બેઠા હતા એ પરિસ્થિતિને કારણે જૈનધર્મને બ્રાહ્મણધર્મ સાથે યુદ્ધ ચાલતું. બૌદ્ધો અર્હમ્ તત્ત્વને સ્વીકારતા નહોતા, અને તીર્થંકરોને બદલે બીજા મહાત્માઓને નિર્વાણનો માર્ગ દેખાડનાર માનતા, એ તેમના સિદ્ધાન્તોને કારણે તેને બૌદ્ધધર્મ સાથે યુદ્ધ ચાલતું. બૌદ્ધધર્મે થોડા વખત સુધી તો જૈનધર્મ ઉપર એવું પ્રચણ્ડ દબાણ કર્યું કે તેને પોતાના ક્ષેત્રના ઘણા પ્રદેશો ખાલી કરવા પડ્યા, એની માતૃભૂમિ બૌદ્ધોનોજ પ્રદેશ થઇ પડી ને ત્યાં એટલા બધા વિહાર બંધાયા કે તેથી એ પ્રદેશનું નામ જ બિહાર પડી ગયું; પણ વખત જતાં ત્યાંથી એને ઓસરવું પડયું. દક્ષિણમાં ને પશ્ચિમમાં તો એ જૈનધર્મની બરાબરી કરી શકયો જ નહોતો અને कुमारिले (આશરે ઇ. સ. ૭૦૦) અને शंकरे (ઈ. સ. ૭૮૮–૮૨૦) ઉથલો મારીને બ્રાહ્મણધર્મ ફરી સ્થાપ્યો ને આખા ભારતવર્ષમાંથી બૌદ્ધધર્મને ખસતો કર્યો. આમ એ પોતાની જન્મભૂમિમાંથી અસ્ત પામ્યો. વૈદિક યજ્ઞકાણ્ડના પુનરૂદ્ધારક કુમારિલે અને માયાવાદના તથા બ્રહ્મવાદના સ્થાપનાર મહાન્ શંકરે પણ વેદધર્મવિરોધી જૈનધર્મની વિરૂદ્ધ પોતાનાં સર્વે શાસ્ત્રીય આયુધો વડે યુદ્ધ આરંભ્યું.[૪૨] નવીન મત વિરૂદ્ધ પ્રાચીન મતે આક્રમણ કર્યું ને એ આક્રમણ ધીરેધીરે એવું બળવાન થયું કે તેના દબાણથી જૈનધર્મને નમતું આપવું પડયું અને જો કે એણે બહુ બળથી પોતાનું રક્ષણ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા, છતાંયે અનેક રીતે એ નબળો પડી ગયો ને ડગી ગયો.

બ્રાહ્મણધર્મના પુનરૂત્થાનને પરિણામે વૈષ્ણવ અને શૈવ સમ્પ્રદાયો પણ નવે સ્વરૂપે બળ પામ્યા. એ બંને સમ્પ્રદાયો જૈનધર્મના ભયંકર શત્રુઓ નિવડ્યા અને દખ્ખણમાં એટલે દક્ષિણ ભારતમાં એમણે જૈનધર્મ ઉપર પ્રચણ્ડ પ્રહાર કર્યો.

नानसम्बन्धरे અને अप्परे (૭ મા સૈકામાં) તેમજ सुन्दरमूर्त्ति એ (૮ મા કે ૯ મા સૈકામાં), माणिक्क वाचकरे (૯૦૦ ના

અરસામાં) અને એવા બીજા શૈવભક્તોએ પોતાનાં ભજનોથી ઘણાને જૈનધર્મમાંથી આકર્ષીને શૈવધર્મમાં લીધા. અપ્પરે તેવીજ રીતે પલ્લવ રાજા महेन्द्रवर्म्माને શૈવધર્મમાં લીધો, અને ત્યારપછી એ રાજાએ કડલોરનું જૈનમન્દિર તોડી નાંખ્યું ને શિવમન્દિર બાંધ્યું[૪૩]. ચોલવંશના રાજાઓના દરબારમાં તો શૈવો ખાસ આદર પામ્યા. એમના પ્રભાવનું ખાસ કારણ તો એ હતું કે મદુરાના પાણ્ડ્ય રાજાઓ, જે ત્યાં સુધી જૈન હતા તે પણ ત્યારે શૈવધર્મી બની ગયા. પાણ્ડ્ય રાજા सुन्दरे (૧૧ મા સૈકામાં ?) ચોલકન્યા રાજા राजेन्द्रની બેન સાથે લગ્ન કર્યું હતું, અને રાણીના પ્રભાવથી સુન્દરે શૈવધર્મ સ્વીકાર્યો. સુન્દર એવો દુરાગ્રહી શૈવ નિવડ્યો કે જેઓએ તેનું અનુકરણ કરીને શૈવધર્મ સ્વીકાર્યો નહિ તેમના ઉપર વિનાવિવેકે જુલમ કર્યો. જે લોકોએ જૈનધર્મ ત્યજ્યો નહિ તેવા આઠેક હજાર પ્રજાજનોને એણે શૂળીએ ચઢાવવાનો હુકમ કર્યો. એવું કહેવાય છે કે 'આ ભાગ્યહીન ધર્મવીરોની પ્રતિમાઓ ઉત્તર આર્કોટમાં આવેલા तिवतूरના દેવાલયની ભીંતો ઉપર કોતરી છે.'

જૈનધર્મના બીજા પ્રચણ્ડ શત્રુઓ શૈવધર્મના લિંગાયત સમ્પ્રદાયીઓ નીકળ્યા. बसव નામના બ્રાહ્મણે લિંગાયત ધર્મની સ્થાપના કરી. અથવા તો એનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. બસવ कलचुरि રાજા विज्जलનો (૧૧૫૬–૧૧૬૭) અમાત્ય હતો. જૈનો કહે છે કે 'બસવે વિવેકશૂન્ય બની મહાપ્રચણ્ડ બળે અનેક લોકને પોતાના એકેશ્વર સમ્પ્રદાયના શિષ્યો બનાવ્યા અને ગુરૂઓની વિરૂદ્ધના અને બ્રાહ્મણવર્ણવ્યવસ્થાની વિરૂદ્ધના પોતાના સામાજિક સમ્પ્રદાયનો અતિઘણો પ્રચાર કર્યો.' લિંગાયતોએ જૈનો ઉપર અસહ્ય અત્યાચાર કર્યો, તેમના જાનમાલનો નાશ કર્યો, તેમનાં મન્દિરો તોડી નાખ્યાં અથવા તેમને પોતાના ધર્મનાં બનાવી દીધાં. આ નવીન સમ્પ્રદાયના પ્રચારમાં આચાર્ય एकान्तद-रामय्यनुं નામ વિશેષ મહત્ત્વનું છે. એમને વિષે એવી કથા છે કે એમણે જૈનો સાથે વિવાદમાં ઉતરીને એવી સરત કરી કે હું મારૂં માથું કાપી નાખું ને શિવની કૃપાથી જો સાત દિવસમાં પાછો જીવતો થાઉં તો

જૈન પ્રતિમાઓનો નાશ કરવો ને તેને સ્થાને શિવલિંગની સ્થાપના કરવી. એકાન્તદ-રામય્યે આ ચમત્કાર કરી બતાવ્યો; પણ જૈનોએ પોતાની શરત પાળી નહિ, તેથી એણે એમના તીર્થંકરની પ્રતિમાનું મસ્તક કાપી લીધું અને પોતાના દેવની મૂર્તિ આગળ ધરાવ્યું. જૈનોએ આ બાબતની ફરિયાદ રાજા પાસે કરી. આચાર્યે પોતાનો ચમત્કાર ફરી કરી બતાવવા સ્વીકાર્યું ને વળી કહ્યું કે જૈનો પોતાનાં ૭૦૦ દેવાલય હારવા તૈયાર થતા હોય તો મારૂં માથું કાપીને બાળી નાખવા પણ તૈયાર છું. પણ જૈનો આ વારે સરતમાં ઉતર્યા નહિ, તેથી બિજ્જલે એમને ઠપકાવ્યા અને એકાન્તદ-રામય્યે બન્ધાવેલા वीर-सोमनाथના શિવમન્દિરને (આજના ધારવાડ જીલ્લામાં આવેલા) अब्लूरમાં ભૂમિદાન દીધું.[૪૬]

લિંગાયતો પોતાને वीर-शैव કહે છે. એમણે થોડા વખતમાં તો કાનડી અને તેલુગુ પ્રદેશોમાં સારૂં સ્થાન મેળવ્યું. એમનો ધર્મ मैसुरના અને उम्मत्तूरના वोडेयर રાજાઓનો (૧૩૯૯–૧૬૧૦) અને केलडीना नायक રાજાઓનો (૧૫૫૦–૧૭૬૩) રાજધર્મ હતો; આજસુધી એ દક્ષિણ ભારતના પશ્ચિમ કિનારાના પ્રદેશમાં મોટી વસતિ એ ધર્મ પાળે છે. જૈન લોકો સાથેનો એમનો સમ્બન્ધ હમેશાં દ્વેષભાવભર્યો રહ્યો જણાય છે. એક શિલાલેખ ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે ૧૬૩૮ માં એક મતાન્ધ લિંગાયતે હલેબીડમાંના જૈનોના એક મુખ્ય હસ્તિના સ્તંભ ઉપર શિવલિંગ કોતર્યું. જૈનોએ એ સામે વાંધો લીધો ને છેવટે સન્ધિ થઇ. સન્ધિની સરત એ થઈ કે જૈનોએ પોતાના મન્દિરમાં શૈવ ક્રિયાકાણ્ડને અનુસરી પ્રથમ ભસ્મ અને તામ્બુલ આણવું અને ત્યારપછી પોતાના ધર્મની ક્રિયા કરવી.[૪૭]

દક્ષિણ ભારતમાં શૈવધર્મ આમ નવે સ્વરૂપે મહત્વ પામતો હતો, તેવે જ સમયે વૈષ્ણવ ધર્મમાં પણ પ્રચણ્ડ વિકાસ થઇ રહ્યો હતો. પ્રસિદ્ધ આચાર્ય रामानुज (૧૦૫૦–૧૧૩૭) (ત્રિચિનોપલ્લી પાસે) श्रीरंगમાં વૈષ્ણવ ધર્મના પોતાના विशिष्टाद्वैत મતનું

જૈન પ્રતિમાઓનો નાશ કરવો ને ...ા એ સમ્પ્રદાયનો ખુબ પ્રચાર
પૂના કરવી. એકાન્તદ-શર્મે ...તાનામાં અને ગુજરાતમાં એણે મૂળ
જૈનોએ પોતાની શરત પા...ળક ધનવાન વેપારીઓ પૂર્વે જૈન હતા,
કરની પ્રતિમાનું મસ્તક ...ા ગયા. વળી બંગાળી આચાર્ય ચૈતન્યે
આગળ ધરાવ્યું. જૈનો...ભુભકિતનાં ભજન ગાયાં, તેમના ઉપદેશનો
આચાર્યે પોતાનો ... સારા ભારતમાં વહ્યો અને તેમાં અનેક
કહ્યુ કે જૈનો પે...
તો મારું માથું ...ર્મની ચઢતી થતી કળાને કારણે આજે જૈનધર્મના
આ વારે ...ષ્યો તે ધર્મમાં ચાલ્યા ગયા છે, એટલું જ નહિ પણ
અને ...ારે એના જે શિષ્યો છે, તેમાં પણ હિન્દુ ધર્મના અનેક
...ચારવિચાર પ્રવેશ પામી ગયા છે. એવી જ રીતે જૈનધર્મમાં
હિન્દુધર્મના જે દેવદેવીઓને પૂર્વે સમૂળું સ્થાન નહોતું તે
દેવદેવીઓ સ્થાન પામ્યા છે, તથા અનેક પારિભાષિક શબ્દો પણ
વેદાન્તને પ્રભાવે તેમના સાહિત્યમાં આજે સ્થાન પામ્યા છે. ભાવનાઓમાં અને સામાજિક જીવનમાં પણ જૈનો ધીરેધીરે હિન્દુભાવ સ્વીકારતા જાય છે.

મુસલમાન રાજ્ય નીચે જૈનો.

મુસલમાનોએ ભારત ઉપર આક્રમણ શરૂ કર્યાં, ઇ. સ. ૭૧૨ માં સિંધમાં મુસલમાન રાજ્ય સ્થપાયું, મહમૂદગજની (૧૦૦૧) અનેકવાર ભારત ઉપર ચઢી આવ્યો, મહમૂદઘોરીએ (૧૧૭૫) પણ ત્યારપછી એ દેશ ઉપર સ્વારીઓ કરી, આ નવી સત્તાને બળે હિન્દુ તેમજ જૈનધર્મ ઉપર જુલમ થવા માંડ્યા. સુલતાન ...-उद्-दीन महमूदशाह खिलजीએ (૧૨૯૭-૯૮) ગુજરાતપ્રાન્ત ...ી લીધો અને એના તરફથી ત્યાં જે જુલમ ગુજર્યા તે ત્યાંના
હતે... હજીયે યાદ કરે છે. મૂર્ત્તિઓ અભડાવી, દેવળો તોડી નાખ્યાં
...વા તેમની મસ્જીદો બનાવી દીધી, ગ્રન્થો બાળી મૂકયા, ખજાના
...ી લીધા અને ઘણા જૈનોને મારી નાખ્યા. મતાન્ધ મુસલમા-
૯ જ્યારે દ્રાવિડ રાજ્યો તોડી પાડ્યાં ત્યારે ત્યાં દખ્ખણમાં

એ જ સાબિત કરી આપે છે. कारकलમાં રાજા वीरपाण्ड्ये ૧૪૩૨ માં અને वेनूरમાં રાજા तिम्मराज्ञे ૧૬૦૪ માં એ પ્રતિમા કરાવી હતી. જોવા જેવી વાત તો વળી એ છે કે મૈસુરમાં જૈનધર્મને ૧૬ મા સૈકાની અધવચ ખ્રિસ્તીધર્મ સાથે વિગ્રહમાં ઉતરવું પડયું હતું ૧૫૩૦ ના એક શિલાલેખમાં લખ્યુ છે કે श्रीरंगनगरનો સુબો वेरिगौयत માં વટલાઇ ગયો હતો તેને સાધુ विद्यानन्दे તે ધર્મ છોડાવી દીધો.[૫૫]

એમના મુખ્ય ધામ ગુજરાત ઉપરાન્ત બીજા પ્રદેશોમાં પણ હતા. ખાસ કરીને મધ્ય પ્રાન્તોમાં અને રાજપુતાનામાં પણ જૈનોનો પ્રતાપ વિશેષ હતો. આ પ્રદેશોના રાજ્યોમાં એ મોટા વેપારીઓ ને શરાફો હતા અને તે રીતે તેમની સત્તા ભારે હતી, વળી રાજ્યોમાં મોટે અધિકારપદે પણ હતા. જૈન સાધુઓ અલૌકિક જાદુ-વિદ્યા જાણતા એમ મનાતું, અને કહેવાય છે કે उपदेश रत्नाकरના અને બીજા ગ્રન્થોના લેખક मुनिसुन्दरसूरिએ (મરણ ૧૪૪૬) એક સ્તોત્ર (संतिकरं) ના પાઠથી દુષ્કાળ અટકાવ્યો હતો. તેમ જ सिरोहीમાં તીડોના ઉપદ્રવથી કર્ષણનો થનારો નાશ અટકાવ્યો હતો.

જૈન સંઘના તે સમયના પ્રતાપને અને ધનને બળે કળાનાં પણ ઘણાં કાર્ય થયાં છે. ખાસ કરીને તુંવાર વંશના રાજ્યકાળમાં (૧૪૪૦–૧૪૭૩) ગ્વાલિયર પાસેના ખડક ઉપર તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ નિર્માઈ હતી, रिसबदेवનું અને राणपुर(રાણકપુર)નું દેવાલય (બન્ને ૧૫ મા સૈકામાં) બંધાયું હતું અને રાજપુતાનામાં કીર્તિસ્તમ્ભો બન્ધાયા હતા.

ઉદેપુરના સિસોદિયા રાજાઓએ જૈનો ઉપર જે કૃપાદૃષ્ટિ દેખાડેલી, તે ઉપરથી રાજપુતાનાના હિંદુ રાજાઓ તેમની સાથે કેવો સમ્બન્ધ રાખતા તે જણાઇ આવે છે. બહુ પ્રાચીન કાળથી મેવાડના રાણા એમને આશ્રય અને અનેક હક આપતા આવ્યા છે. તેના બદલામાં જૈનોએ પણ એ રાજ્યની નિમકહલાલ નોકરી કરી છે. પ્રતાપસિંહને સમ્રાટ અકબરની સેનાએ હરાવ્યો હતો અને એણે પોતે પોતાની નાસતી સેનાને વિખેરી નાખી હતી, તેવે

સમયે નવી સેના ઉભી કરવાને માટે એક જૈને એને પોતાનું સર્વ ધન સોપ્યું હતું. એથી પ્રતાપરાણો વિગ્રહ ચાલુ રાખવાને અને અન્તે વિજયી થવાને શક્ત બન્યો હતો. ઉપકારવશ થઇને એ રાજાઓએ જૈનોને પણ ઘણા હક્ક બક્ષ્યા છે. ૧૬૯૩ માં મહારાણા રાજસિંહે સનંદ કરી આપી. તેમાં જૈનોની જમીન ઉપર પ્રાણી-હિંસા કરવાનો નિષેધ કર્યો અને ઠરાવ્યું કે એમનાં પવિત્ર સ્થાનમાં જે પ્રાણી જાય તેમને રક્ષણ આપવું, અને જે પ્રાણી-ઓને કસાઇખાને લઇ જવાનાં હોય, તેમને જ નહિ પણ જે ત્યાંથી નાશી છુટી એમના રક્ષણ નીચે જતાં રહ્યાં હોય તેમને પણ રક્ષણ આપવું. બાકરોલના એક સ્તંભ ઉપર મહારાણા જયસિંહે કોત-રાવ્યું છે કે 'ચોમાસામાં ઉભરાઇ આવતા અનેક જન્તુઓનો નાશ થાય નહિ, એટલા માટે આષાઢી એકાદશીથી માંડીને શરત્પૂર્ણિમા સુધીના ચોમાસાના ચાર મહિનામાં કોઇએ તળાવનું પાણી ઉલે-ચવું નહિ, ઘાણી ફેરવવી નહિ કે માટીનાં વાસણ ઘડવાં નહિ.'[૫૬]

જાણવા જેવું છે કે ૧૫ મા સૈકામાં પણ ઉત્તર ભારતમાં જૈનધર્મનો પગ સ્થિર હતો. काँगड़ानो (પંજાબમાં) રાજા नरेन्द्रचन्द्र ૧૪૨૭ માં રાજ્ય કરતો હતો, તે એક પ્રકટ विज्ञप्ति પછી થોડા જ સમયમાં જૈન થયો હતો.[૫૭]

સુધારા.

મુસલમાનોની મૂર્ત્તિપૂજા વિરોધના વલણને લીધે હિંદુઓમાં પણ અનેક ધર્મસુધારકો ઉભા થયા. તેઓએ મૂર્તિપૂજા વિરૂદ્ધ પ્રચણ્ડ વિરોધ ઉભો કર્યો. એવા પુરૂષોમાં कबीर (૧૪૭૦ ના અર-સામાં), नानक (૧૫૦૦ના અરસામાં) અને दादु (૧૫૭૫ ના અરસામાં) એ મુખ્ય હતા; તેમણે ઉત્તર ભારતમાં પ્રબળ વિરોધ ઉઠાવ્યો અને પોતપોતાના અલગ સમ્પ્રદાય સ્થાપ્યા, એ સમ્પ્રદા-યોએ મૂર્ત્તિપૂજા વિરૂદ્ધના મુદ્રાલેખવાળા પોતાના વાવટા ઉડતા કર્યા.

તે સમયે જૈનોમાં પણ મૂર્ત્તિપૂજા વિરૂદ્ધ કોલાહલ મચાવ-નાર ઉભા થયા. અમદાવાદમાં શ્વેતામ્બર પંથનો लोंकाशा નામે

પ્રસિદ્ધ વેપારી (લહીયો) હતો. એ ૧૪૫૧-૫૨ માં ગ્રન્થોની વ્યવસ્થા રાખવાને એક મન્દિરમાં જતો આવતો. કાળે કરીને ખવાઇ ગયેલા એક ગ્રન્થ ઉપર એની નજર પડી. એનો સમૂળો નાશ ન થઈ જાય એટલા માટે એ ગ્રન્થની બીજી પ્રત કરાવી લેવાની એને જરૂર લાગી. એ મન્દિરનો વહીવટ તે વેળાએ જ્ઞાનજી નામે સાધુના હાથમાં હતો, તેમની પાસે એણે એ ગ્રન્થ માગી લીધો, જ્ઞાનજીએ ત્યારપછી બીજા ગ્રન્થો પણ એને આપ્યા. લોંકાશાએ એ ગ્રન્થોની નકલો કરાવી લીધી. એ ગ્રન્થો વાંચવાથી એને જણાયું કે એ ગ્રન્થોમાં તો તે સમયે મન્દિરોમાં ચાલતી મૂર્તિપૂજા હતી જ નહિ, વળી જે આચારો તે વખતે જૈનધર્મમાં પળાતા તેમાંના પણ અનેક એ ગ્રન્થો પ્રમાણે ધર્મસમ્મત નહોતા. આથી એણે વિશેષ સંશોધન કરવા માંડયું અને નકલ કરવા જે ગ્રન્થો એણે આણેલા, તેમાંનાં ઘણાં સૂત્રોની નકલ પોતાને માટે કરી લીધી. એ બધા ગ્રન્થોના સંશોધનથી એ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે અપભ્રષ્ટ થયેલા જૈનધર્મમાં સુધારો કરવો અને તેને પાછો પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આણવો. બેશક જ્ઞાનજીને તો એ ફેરવી શકયો નહીં. અને બીજા અનેક સાથે એણે એ વિષે વાતો કરી, પણ કોઇએ એને સમ્મતિ આપી નહિ, છતાં આખરે એ પોતાનું ધાર્યું કરી શકયો, કારણ કે શત્રુંજયની જાત્રા કરીને એક સંઘ અમદાવાદ થઇને જતો હતો તેને એણે પોતાના મતનો કરી નાખ્યો. પણ જ્યાં સુધી આચાર્ય થઈ શકે એવો સાધુ કોઇ મળે નહિ ત્યાં સુધી નવો સમ્પ્રદાય સ્થાપી શકાય નહિ. ભાણજી નામે એક શ્રાવક આ સમ્પ્રદાયનો સાધુ થયો, એટલે એ સંકટ ટળ્યું. અને ૧૪૬૭માં એ પોતે પણ સાધુ થયો. लौंकानो (लुंकानो) અથવા તો लुम्पाकના સંઘનો એ પ્રથમ ગણધર થયો ને ત્યારપછી એના શિષ્યો એ પદે આવ્યે ગયા.

પાછીથી લોંકામતમાં પણ ભાગવિભાગ પડી ગયા. સુરતનો એક જૈન સાધુ થઈ ગયેલો તે वीरना પુત્ર लवजीએ વળી લોંકામતમાં સુધારો કરવા ધાર્યું. એણે જોયું કે લોંકાઓ ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે બરાબર ચાલતા નથી. એણે નવો સમ્પ્રદાય સ્થાપ્યો

ને સમય જતાં એ સમ્પ્રદાય એવો પ્રસર્યો કે તે લોંકામતના ધર્મ-સિધ્ધાન્તોનો રક્ષણકર્તા, થઇ પડ્યો. ૧૬૫૩ માં સ્થપાયેલો આ સમ્પ્રદાય ગુજરાતમાંના અનેક શ્રાવકોને પોતાના શિષ્ય બનાવી શકયો ને ઢુંઢિયા (શોધનાર) સમ્પ્રદાયને નામે પ્રસિધ્ધ થયો. એ નામ માનપ્રદ છે. ઢુંઢિયા પોતાને સ્થાનકવાસી કહે છે, કારણ કે ધર્મના સર્વ વ્યવહાર મન્દિરમાં નહિ, પણ સ્થાનકમાં (ઉપાશ્રયમાં) કરે છે. સંખ્યામાં આજે સ્થાનકવાસીઓને દિગમ્બરો મળીને મૂર્ત્તિપૂજક શ્વેતામ્બરો જેટલા લગભગ છે અને તેથી જૈનધર્મના ત્રીજા સમ્પ્રદાય જેવો એમના સમ્પ્રદાયને ગણી શકાય. છતાંયે એ સ્થાનકવાસીઓ પોતાને શ્વેતામ્બર જ માને છે, કારણ કે થોડાક મતભેદને બાદ કરતાં ઘણી રીતે એ શ્વેતામ્બરોને મળતા છે. એ સમ્પ્રદાય ૩૨ ધર્મગ્રન્થોને (સૂત્રોને) માને છે. લોંકાએ તો ૩૧ને જ સ્વીકાર્યા હતા, વ્યવહારસૂત્રને એણે બાતલ માન્યું હતું. પણ ત્યારપછીના સ્થાનકવાસીઓ એને પ્રમાણભૂત માને છે. ધર્માચારમાં તો સ્થાનકવાસીઓ શ્વેતામ્બરોથી અનેક રીતે ભિન્ન છે. તેઓ મૂર્ત્તિપૂજાને માનતા નથી, મન્દિર રાખતા નથી ને જાત્રા ઉપર પણ બહુ શ્રદ્ધા રાખતા નથી. એમનામાં વળી પાછી શાખાઓ છે ને તે સાધુજીવન અતિશય પ્રબળભાવે પાળવાનો આગ્રહ રાખે છે.

લોંકાએ અને ત્યારપછીના એના સમ્પ્રદાયવાળાઓએ માત્ર મૂર્ત્તિપૂજા સમ્બન્ધે જ નહિ, પણ એકંદરે આચારવિચાર સમ્બન્ધે સુધારો કરવાના પ્રયત્ન કર્યા. એ સમ્પ્રદાયના વિરોધીએ એના નવા આચારવિચાર સામે ગમે એટલો કોલાહલ કર્યો, પણ જૈન ધર્મમાં ઠેઠ નીચેથી ઉપર સુધી સુધારો કરવાની જરૂર છે. એનો સ્વીકાર કર્યા વિના તો એમને છુટકો ન જ થયો, કારણ કે વખત વહેતાં સાધુઓના શાસનમાં અને નિયમનમાં ધીરે ધીરે શિથિલતા આવી ગઇ હતી. મહાવીરે યોજેલાં ૬૮ સૂક્ષ્મવ્રત બહુ શિથિલતાએ પળાતાં, અને કેટલાક વિષયમાં તો એ વ્રતની વિરૂદ્ધ જ આચરણ

થતા હતા. ચાતુર્માસ સિવાયની બીજી ઋતુમાં એક સ્થાને લાંબા વખત સુધી રહેવાનો જે નિષેધ હતો, તેનું ઉત્થાપન થયું હતું. અપરિગ્રહનું વ્રત બરાબર પળાતું નહોતું, સાધુઓ અનેકવાર સંસારના મોહમાં તણાતા, મન્દિરોનો કબજો કરી બેસતા અને પોતાની ધાર્મિક ફરજો ચૂકતા. ઘણા ય ઉપાશ્રયના ગણધરો શંકરાચાર્યની અને બીજા હિન્દુ આચાર્યોની પેઠે હાથીએ અને સુખપાલોએ ચઢીને વિહરતા, અનુચરો અને સેવકો રાખતા અને શ્રાવકશિષ્યો તરફથી દાનનું અતુલ ધન વિલાસમાં ઉડાવતા. આ સ્થિતિની સામે વિરોધ કરવાનો પ્રયત્ન અનેક અન્તર્દર્શી નેતાઓએ કરેલો, પણ એમને જોઈએ એટલા અનુયાયીઓ નહિ મળેલા. ૧૭ માં સૈકામાં ગુજરાતના શ્વેતામ્બરોમાં જડવાદ બહુ ભરાઈ ગયેલો જણાય છે, એથી સામાન્ય રીતે સર્વત્ર શિથિલતા અને નિરંકુશતા વ્યાપી ગઇ. ઉંચી ભાવનાએ અને શુદ્ધ ધર્મે પ્રેરાયેલા પુરૂષોએ પોતાના શિષ્યોનાં સબળ દળ બાંધ્યાં અને તેમણે સાધુજીવનની ઉચ્ચ ભાવનાઓ પાછી લાવવાના પ્રયત્ન કર્યા. પ્રાચીન અને સૂક્ષ્મ સાધુવ્રતને ફરી સ્થાપવા જે પુરૂષોએ સબળ પ્રયત્ન કર્યા, તેમાં આ મુખ્ય છે. आनन्दघन, सत्यविजय, विनयविजय અને यशोविजय (૧૬૨૪–૧૬૮૮). છેલ્લા બેએ તો ગ્રન્થો લખીને પણ પોતાના પ્રયાસ અનેક રીતે સફળ કર્યા. વિનયવિજયે लोकप्रकाश લખ્યો ને તેમાં જૈનધર્મના સર્વે વિષયોના સિદ્ધાન્તોનો સમાવેશ કર્યો. યશોવિજયે ગુજરાતીમાં અને સંસ્કૃતમાં સોએક ગ્રન્થ લખીને નામના કાઢી. આ આચાર્યોને અનુસરનારા સાધુઓએ કેશરીઆં વસ્ત્ર પહેર્યાં ને એ રીતે શ્વેત વસ્ત્ર પહેરનારથી જુદા પડ્યા. આજે પણ એ संवेगी સમ્પ્રદાયનો સંઘ છે અને પોતાની આદર્શ જીવનચર્યાને કારણે અત્યન્ત માન પામે છે.

તેવી જ રીતે દિગમ્બરોમાં પણ અનેક ફેરફાર થઇ ગયા છે. સાધુઓએ દિગમ્બર રહેવું એવું પ્રખર શાસન ઈ. સ. ના પહેલી સહસ્રાબ્દિના છેલ્લા સૈકાઓમાં શિથિલ થઈ ગયું હતું, એમ એ સમયના લેખકોની સખ્ત ફરિયાદો ઉપરથી જણાઇ આવે છે.

મુસલમાનોએ દિગમ્બર યતિઓની ઉપર જુલમ ગુજાર્યો ને તેથી વિનાવસ્ત્રે ફરવું એમને અશકય થઇ પડ્યું. ત્યારપછી તેના મુનિઓ પણ લોકસમાજમાં ભળવા લાગ્યા, તેથી પણ વસ્ત્ર પહેરવાનો રિવાજ પડ્યો. એ રિવાજને वसन्तकीर्त्तिના (૧૨૦૦ ના અરસામાં) લેખકે અનુમોદન આપ્યું છે. જે દિગમ્બરો એને અનુસર્યા, તેઓ विश्व-(विश–અથવા विस–) पंथी, એટલે કે સર્વ સામાન્ય, સરળ પંથને અનુસરનારા કહેવાયા. પ્રાચીન સખ્ત મતને માનનારા તે આ રિવાજની વિરુદ્ધ થયા, એવો વિરોધ કરનારમાં મુખ્ય पंडित बनारसीदास હતા, તેમણે ૧૬૨૬ ના અરસામાં આગ્રામાં तेरापन्थी નામે સમ્પ્રદાયની સ્થાપના કરી.[૬૦]

વર્ત્તમાન સ્થિતિ.

રાજકીય જુલમોના અને વિરોધી ધર્મોના ત્રાસના વિઘ્ન બ્રિટિશ રાજ્યકાળમાં ન હોવાથી જૈનો પોતાના ધાર્મિક આચારો સ્વતંત્રતાએ પાળી શકે છે. જૈનો પ્રાચીનકાળથી પ્રસિદ્ધ વેપારીઓ તો હતા જ, તેમાં વળી અંગ્રેજી રાજ્યે શાન્તિ ને વ્યવસ્થા દેશમાં સ્થાપી તથા વેપારનાં સાધનો વધાર્યાં, તેથી જૈનોની સ્થિતિ સુધરી ને વેપારીઓ ધનાઢ્ય થયા. ભૂતકાળના જૈનોનું અનુકરણ કરીને મોટા મોટા શેઠીઆએ અને શરાફોએ મોટાં મોટાં દાન આપીને તીર્થંકરો પ્રત્યે શ્રદ્ધાભાવ પ્રદર્શિત કરવામાં અને દયા-ધર્મ કરીને સત્કર્મ સંચી લેવામાં કશી પાછી પાની કરી નથી. શેઠ હઠીસિંહે ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં અમદાવાદમાં ૧૫ મા તીર્થંકર धर्मनाथનું શ્વેત મર્મરનું મોટું દેવાલય બન્ધાવ્યું, તેમજ બીજાં અતિ મૂલ્યવાન મકાનો છેલ્લા સૈકામાં બન્ધાયાં છે, તે એ સંઘની ધનશાલિતા અને દાનવૃત્તિનું પ્રમાણ છે.

બહારનો આવડો મોટો પ્રતાપ છતાં સંઘનું સંખ્યાબળ ધીરે ધીરે ઘટતું જાય છે. આ વસ્તુસ્થિતિને ખોટી કહી શકાય એમ નથી, અને સર્વજ્ઞે પોતે જ એવી ભવિષ્યવાણી ભાખી હતી એવા ખ્યાલથી આ વસ્તુસ્થિતિ સંબંધે જૈનો પોતે પણ ખેદ કરે

છે. મહાવીરના ધર્મના અનુયાયીની સંખ્યા ઓછી થવાનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે અનેક જૈનો હિંદુ થઇ જાય છે. લોકો જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું સાચું સ્વરૂપ બહુ ઓછું જાણે છે, અને ધર્મના ગ્રન્થ તથા બીજા પ્રમાણભૂત ગ્રન્થનું વાચન તો વળી એથી ઓછું કરે છે. જૈનધર્મની અને હિંદુધર્મની કેટલીક ધર્મક્રિયાઓ અને દેહ તથા આત્મા, પુનર્જન્મ અને કર્મ આદિ ઉપરના સિદ્ધાન્તો સહેજસાજ ભેદ બાદ કરતાં લગભગ સરખા જ છે, ત્યારે જૈન હોઇએ તો ય શું ને ન હોઇએ તો ય શું. એમ પણ ઘણા માને છે. હિન્દુ આચાર વિચારનો સ્વીકાર કરવાથી, વળી હિન્દુ દેવતાઓની પૂજાનો પણ સ્વીકાર કરવાથી અને તેમનાં પર્વો પાળવાથી બ્રાહ્મણોના અને જૈન મુનિઓના ધર્મ વચ્ચેના ભેદની રેખા ધીરે ધીરે ઝાંખી થતી જાય છે. અને તેથી અનેક જૈનોની ધર્મભેદની લાગણી નરમ પડતી જાય છે ને વસ્તિપત્રકને પ્રસંગે પોતાને જૈન નહિ, પણ હિન્દુ લખાવે છે. ભારતવર્ષનાં છેલ્લાં કેટલાંક વસ્તિપત્રકના આંકડા નીચે આપ્યા છે તે ઉપરથી આ રીતે જૈનોની વસ્તિ કેટલી ઝડપે ઘટતી જતી જાય છે તે જણાશે.

૧૮૯૧	૧૪ ૧૬ ૬૩૮	જૈનો
૧૯૦૧	૧૩ ૩૪ ૧૪૮	„
૧૯૧૧	૧૨ ૪૮ ૧૮૨	„
૧૯૨૧	૧૧ ૭૮ ૫૯૬	„ [૬૧]

પ્રથમ સાધુઓએ અને ત્યારપછી છેલ્લા જમાનામાં શ્રાવકોએ પણ જૈનધર્મની આ અવનતિ અટકાવવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા છે. આગળ જણાવેલા યશોવિજયને માર્ગે અનુસરનારા વિજયાનન્દ આ દિશાએ પ્રયત્ન કરનાર શ્વેતામ્બર સાધુઓમાં મુખ્ય હતા. તે આત્મારામજીને (૧૮૩૭–૧૮૯૭) નામે પ્રસિદ્ધ છે, એમણે પોતાના સંઘમાં કઠોર નિયમન પાછું પ્રવર્તાવ્યું છે. એટલું જ નહિ સાથે સાથે સાહિત્યપ્રદેશમાં પણ મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું છે. એમણે લોકશૈલીમાં અનેક ગ્રન્થો લખ્યા છે, અને એમ કરીને જૈન સિદ્ધાન્તોના પ્રચારનું ક્ષેત્ર વિશાળ કર્યું છે. આપણા સમયમાં આચાર્ય

विजयधर्मसूरिએ (૧૮૬૮-૧૯૨૨) જૈન સિધ્ધાન્તોના પ્રચાર માટે પ્રબળ પ્રયાસો કર્યા છે. આ પ્રતાપી પુરૂષનું પૂર્વાવસ્થાનું નામ मूलचन्द હતું, કાઠિયાવાડમાં મહુવા ગામે એમનો જન્મ થયો હતો અને ૧૯ વર્ષને વયે આચાર્ય वृद्धिचन्द्रजीના ઉપદેશથી દીક્ષા લીધી હતી. શાળાની એમની કાર્યવાહીથી તો એમનાં માબાપ અને શિક્ષકો નિરાશ થયેલા, પણ એમની ધીશક્તિ અને ખંતથી પછી એમના બધા સહાધ્યાયીઓ કરતાં આગળ નીકળી ગયેલા. કાઠિયાવાડમાં, ગુજરાતમાં, રાજપુતાનામાં, નગરોમાં અને ગામડાંમાં સદ્ધર્મનો ઉપદેશ આપતા ઉઘાડે પગે ને ઉઘાડે માથે વિચર્યા. બ્રાહ્મણો નાસ્તિક કહીને જૈનોનો તિરસ્કાર કરે છે; પ્રાચીન બ્રાહ્મણ-ધર્મના મુખ્ય ધામ કાશીમાં બ્રાહ્મણોનો એ તિરસ્કાર એમણે જીતી લીધો ને ત્યાં જૈનપાઠશાળા તથા જૈન પુસ્તકાલય સ્થાપ્યું. ત્યારપછી એ બિહારમાં ને બંગાળમાં વિચર્યા અને ૧૯૧૧ માં પાછા ગુજરાતમાં આવીને એમણે પાલીતાણામાં यशोविजय जैन गुरुकुल સ્થાપ્યું. વળી પાછા ત્યારપછી સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં અને રાજપુતાનામાં વિચર્યા અને જોધપુરમાં પ્રથમ જૈન સાહિત્ય પરિષદ ભરી. એમ સતત પોતાના પ્રયાસો કરતાં કરતાં એમણે ૧૯૨૨ માં દેહ ત્યાગ કર્યો. વિજયધર્મસૂરિનું કાર્ય માત્ર સંગઠનના ને લોકવ્યવહારના જ ક્ષેત્રમાં સંકોચાઈ રહ્યું નહોતું, સાહિત્યના પ્રદેશમાં પણ હતું. એમણે સંસ્કૃતમાં, ગુજરાતીમાં અને હિન્દીમાં અનેક ગ્રન્થ લખ્યા છે અને એમાં જૈનધર્મના તાત્ત્વિક અને નૈતિક વિષયોનું અતિ સ્પષ્ટ અને ઉન્નત પ્રકારનું નિરૂપણ બતાવ્યું છે. વળી અનેક ગ્રન્થોનું અને લેખોનું એમણે સંશોધન અને સંસ્કરણ કર્યું છે, તે ઉપરથી ઇતિહાસનું અને શિલ્પશાસ્ત્રનું એમનું જ્ઞાન કેવું વિશાળ હતું અને એમની વિવેચના બુધ્ધિ કેવી તીક્ષ્ણ હતી એનું પ્રમાણ મળી આવે છે. વળી એમણે અનેક સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રન્થોને નાશ પામતા બચાવવા એકઠા કર્યા, અને પોતે જ સ્થાપેલા यशोविजय जैन ग्रन्थमालाમાં છપાવી પ્રકટ કર્યા. તેમજ પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથોનો ऐतिहासिक राससंग्रहમાં સંગ્રહ કર્યો. ભારતના તેમજ યુરોપના લગભગ સર્વે જૈન સંશોધકો

સાથે તેમનો અવિરત પત્રવ્યવહાર ચાલતો અને તેમને અગમ્ય અને કઠણ પ્રશ્નો ઉકેલી આપીને તથા પુસ્તકો અને લેખો મોકલીને તેમના અભ્યાસમાં સહાયતા આપતા. આ ગ્રન્થનો લેખક પણ અનેક ઋણે એમનો ઋણી છે. મંદવાડથી એ પ્રતાપી પુરુષનો અંત અકાળે આવ્યો, પણ એમનું જીવનકાર્ય એમના શિષ્ય આચાર્ય विजयेन्द्रसूरि એમને જ અનુસરીને આગળ ધપાવી રહ્યા છે.[૬૨]

સ્થાનકવાસીઓમાં સાધુ रत्नचन्द्र બહુ માનાસ્પદ ગણાય છે. એ કાઠિયાવાડમાં મરોડામાં જન્મેલા. પરણ્યા પછી ત્રણ વર્ષે એમના પત્ની મરણ પામ્યાથી પંદર વર્ષની વયે એમણે સંસાર છોડ્યો. એમણે સંસ્કૃતમાં અને ગુજરાતીમાં ઘણા ગ્રંથ લખ્યા છે અને केशरीचंद भण्डारीએ તૈયાર કરેલો अर्धमागधी શબ્દ કોશ પ્રકટ કર્યો છે.

જૈનો પોતાના ધર્મમાં રહે અને એમનામાં એકતા બળ જામે એને વિષે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર ગયા સૈકાના છેલ્લા દશકાથી ખુદ શ્રાવકોને પણ સમજાઇ છે.[૬૩] राजचन्द्र रवजीभाई (૧૮૬૮–૧૯૦૦) મોરબી રાજ્યના રહીશ હતા, ધર્મે સ્થાનકવાસી જૈન અને ધંધે ઝવેરી હતા. પોતાની માતૃભાષામાં કવિ તરીકે એમણે નામના મેળવી હતી અને તે कविને નામે જ ઓળખાતા. વાડાપાડાના ભેદ તરફ દૃષ્ટિ નહિ રાખતાં સમસ્ત જૈનધર્મના હિતને માટે સૌ જનોએ સાથે મળીને પ્રયાસો કરવા, એ વિચારને સૌથી પ્રથમ અને મહત્ત્વનું સ્થાન એમણે આપ્યું.

ભેગા મળીને સૌએ પ્રયાસો કરવા એ વિચારને વ્યવહારિક સ્વરૂપ પ્રથમ દિગમ્બરોએ આપ્યું. ૧૮૯૩ મા એમણે भारतवर्षीय दिगम्बर जैनमहासभा સ્થાપી, અને તેનું મુખ્ય ધામ (મધ્ય પ્રાન્તોમાં) खुरईમાં રાખ્યું. ૧૯૦૩ માં શ્વેતામ્બરોની પહેલી કોન્ફરન્સ મારવાડમાં ભરાઇ, અને તેનું મુખ્ય ધામ મુંબઇ ઠર્યું. ૧૯૦૬ માં સ્થાનકવાસીઓએ પહેલી કોન્ફરન્સ ભરી અને તેનું મુખ્ય ધામ અજમેર ઠરાવ્યું. આ બધી કોન્ફરન્સોનો હેતુ એક જ પ્રકારનો છે. દરેક સમ્પ્રદાયના અનુયાયીઓએ એકઠા થવું અને હિન્દુઓના, મુસલમા-

નોના તેમજ ખ્રિસ્તિ–પાદરીઓના આક્રમણથી ધર્મનું રક્ષણ કરવું. કંઈક અંશે કોન્ફરન્સોના અને કંઇક અંશે એ કોન્ફરન્સોને અનુસરનારા સ્થાનસ્થાનના મંડળોના તેમજ સભાઓના વિવિધ પ્રયત્નોદ્વારા એ હેતુ પાર પાડવાની ધારણા છે. દેશી તેમજ અંગ્રેજી ભાષામાં વર્તમાનપત્રો તથા માસિકો તેમજ ચોપડીઓ અને ચોપાનીયા પ્રકટ કરવામાં આવે છે. પ્રાચીન ગ્રન્થો છપાવવામાં આવે છે, પુસ્તકાલયો સ્થાપવામાં આવે છે, પંડિતોને અને વિદ્યાર્થીઓને આશ્રય આપવામાં આવે છે, શાળાઓ અને ઉપદેશકો તૈયાર કરનારી સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવે છે, મંદિરોનો જીર્ણોધ્ધાર કરાવવામાં આવે છે, વિધવાશ્રમો, અનાથાશ્રમો, પાંજરાપોળો વગેરે હિતકારી સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવે છે અથવા તો ચલાવવામાં આવે છે.

સમસ્ત ભારતવર્ષના સમસ્ત જૈન સંપ્રદાયોને એકત્ર કરવાના પ્રયત્ન માટે ઇ. સ. ૧૮૯૯ માં Jain young men's association સ્થપાયું ને ૧૯૧૦ માં એણે પોતાનું નામ भारत जैन महामंडल રાખ્યું. પરસ્પર લડતા સમ્પ્રદાયોમાં એકતા સ્થાપવી અને ઉન્નતિને માટે ઉપાય યોજવા એ હેતુઓ આ મંડળે અગ્રપદે રાખ્યા છે. એ મંડળનું મુખપત્ર Jaina Gazette છે અને તે મદ્રાસથી પ્રકટ થાય છે. ઇંદોર રાજ્યના ઉંચા અધિકારી જગમંદરલાલ જૈનીની યોગ્ય આગેવાની નીચે એ મંડળ ઘણું સારૂં કામ કરી શક્યું છે. ૧૯૧૩ ના ડીસેમ્બરની ૨૭ મી તારીખે એ મંડળની ભરાયેલી સભામાં પ્રોફેસર યાકોબીને जैनदर्शन दिवाकरનું પદ આપ્યું હતું. એવું એ સભાના નિવેદનપત્ર ઉપરથી જણાય છે.

ઉપર જણાવેલાં મંડળો પોતાના ધારેલા અમુક હેતુએ જૈન ધર્મના સમસ્ત પ્રદેશમાં કાર્ય કરી રહ્યાં છે, ત્યારે વળી બીજાં કેટલાંક મંડળો અમુક નાના કે મોટા કાર્યક્ષેત્રમાંજ રહીને ધર્મની સેવા કરી રહ્યાં છે. મુંબઇનું श्री जीवदयाज्ञानप्रसारक फंड જીવરક્ષા કરવાને અને અન્નાહારનો ઉપદેશ કરવાને હેતુએ કાર્ય કરે છે. એ મંડળમાં જૈનેતર લોકો પણ છે; દેશી ભાષાનાં તેમજ ઇગ્લેંડ અને અમેરિકાથી આણેલા પુસ્તકોનો અને ચોપાનીઆંનો એ

મંડળ ઘણુ પ્રચાર કરે છે, અને દેશના રાજા મહારાજાઓને ને શેઠ શાહુકારોને યજ્ઞમાં પશુ હોમવા વિરૂદ્ધ અરજીઓ કરે છે. Jain Students association જેવા મંડળો કેળવાયેલા જૈનોને સંગઠિત કરવાના પ્રયત્ન કરે છે અને Jaina Ladies Associsiton સ્ત્રીઓને જૈનધર્મમા ગમ લેતી કરે છે. ઈ સ ૧૯૧૧ મા મીરતમા સ્થપાયેલો ऋषभ ब्रह्मचर्याश्रम સાધુભાવનાઓ પ્રચારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કાશીનું स्याद्वादवियालय અને એવી બીજી સંસ્થાઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વ્યાકરણનું, ન્યાયનુ અને તત્વશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રચારવાનો ઉદ્યમ કરે છે યુરોપિયન પદ્ધતિએ જૈન સશોધન કરવાને માટે પણ અનેક યોજનાઓ થઇ છે, પાલીતાણાનો जैन विद्याप्रसारक वर्ग, અમદાવાદની जैन विद्याशाला, यशोविजय जैन ग्रन्थमाला, रायचन्द्र जैन शास्त्रमाला, सनातन जैन ग्रन्थमाला, વગેરે શ્રેણિમા પ્રાચીન જૈન ધર્મનાં પુસ્તકો સશોધાય છે અને છપાય છે* એવા મડળોને शेठ देवचन्द लालभाइ झवेरी, शेठ मनसुखभाइ भगुभाइ વગેરે શ્રીમન્તો તરફથી ધનની સહાયતા મળે છે વળી ધર્મગ્રન્થોના અભ્યાસમા ઉપયોગી થઇ પડે એવા ગ્રન્થો Jaina Religion Cyclopoedia, Illustrated ardha magadhi Dictionary, अभिधान राजेन्द्र જેવા કોષો પણ ધનવાનોની સહાયતાથી પ્રસિદ્ધ થઇ શકયા છે Bibliotheca Jainica અને Sacred Books of the Jainas નામે અંગ્રેજીમા કરવા ધારેલા અનુવાદો અંગ્રેજી વાચકોને બહુ ખપ લાગશે Sacred Books of the Jainsમા બે શ્રેણિ રાખવાની યોજના છે. એકમા શ્વેતામ્બરોના ગ્રન્થો લેવાશે, બીજામા દિગમ્બરોના મહાવીરના ધર્મના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાને અને નવા જૈન કરવાને હેતુએ જૈનોની કલમે અંગ્રેજીમા લખાયેલા પુસ્તકોની સખ્યા પણ નાનીસૂની નથી એવી રીતે પુસ્તકો લખી પ્રકટ કરનાર થોડાક પ્રસિદ્ધ લેખકોના નામ આપુ जगमन्दरलाल जैनी,

* ભાવનગરખાતે શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા અને શ્રી જૈન આત્માનદ સભા આ સબધમા ઘણો પ્રયાસ કરે છે પુષ્કળ સખ્યામા ગ્રથો બહાર પાડયા છે ૪૬ ને ૨૬ વર્ષોથી જૈન માસિક કાઢે છે આ હકીકતથી લેખક અજાણ હોવાથી તે નામ આપવામા આવ્યા નથી

पी. सी. नहार, ए. बी. लट्टे, रिखबदास जैनी, हिराचंद लीलाचंद झवेरी, चम्पतराय जैन, उ. दो. बरोडिया, केशरीचन्द भंडारी, माणेकचन्द जैनी, बनारसीदास जैन અને विद्वान् मुनि जिनविजय. વળી જૈનો પોતાના સાહિત્ય પ્રયાસો બીજી રીતે પણ સફળ કરે છે. તેઓ जैन साहित्य संमेलन વારંવાર ભરે છે, ૧૯૧૩ માં એ સંમેલન જોધપુરમાં ભરાયાની વાત તો પૃ. ૭૭ ઉપર કહી છે જ; તેમજ વળી Jain Literature Society ૧૯૧૦ માં સ્થપાઈ છે, તેનું મુખ્ય ધામ લંડનમાં છે. અને ભારતમાં એની શાખાઓ છે; તે મંડળ જૈન સાહિત્યના સંશોધનનું કાર્ય કરે છે અને પોતાનાં પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં છપાવે છે.

ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે જૈનો પોતાના ધર્મની ઉન્નતિને માટે પોતાના દેશમાં જ પ્રયાસો કરી રહ્યા છે એમ જણાશે; પરંતુ એ એટલેથી જ અટકયા નથી, પણ ભારત બહારના લોકોને પણ એ ધર્મમાં રસ લેતા કરવાને અંગ્રેજી ભાષામાં ભાષણો કરતા થયા છે. આવો એક પ્રસંગ ગયા સૈકાના છેલ્લા દશકામાં બનેલો. તે વખતે શિકાગોમાં જગદ્ધર્મોનો મહા સંઘ (Parliament of the world Religion) ભરાયો. જૈનોએ પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવા પોતાના પ્રતિનિધિને એ સંઘમાં અમેરિકા મોકલ્યો. સંઘના અધ્યક્ષે (પૃ. ૭૬ માં જણાવેલા) સાધુ આત્મારામજીને ત્યાં તેડાવવા આમંત્રણ આપ્યું હતું; પણ ધર્મશ્રધ્ધાળુ હિન્દુઓ તેમજ જૈન સાધુઓ कालापाणीने ઓળંગવાનો નિષેધ માને છે, તેમ એ પણ માનતા. આથી તે એ આમંત્રણને સ્વીકારી શક્યા નહિ, અને પોતાને બદલે પોતાના યુવાન પ્રતિનિધિ वीरचन्द राघवजी गांधीने (જન્મ ૧૮૬૪) મોકલ્યા. એમણે અનેક રીતે પોતાના સહધર્મીઓના હિતને માટે પરિશ્રમ કર્યો છે. આત્મારામજીને હાથે પોતાના કાર્યને માટે તૈયાર થઈને વીરચંદ શિકાગો ગયા અને સંઘની સભાઓમાં પોતાનો શ્રમ સફળ કરી બતાવ્યો (૧૮૯૩). સંઘની સભાઓની સમાપ્તિ થયા પછી એમણે અમેરિકાનાં અનેક નગરોમાં પ્રવાસ કર્યો, ત્યાં જૈનધર્મ વિષે ભાષણો આપ્યાં અને Gandhi Philosophical Society

સ્થાપી. પછી એ ઇંગ્લેણ્ડ ગયા, ત્યાં પણ અનેક સભાઓમાં ભાષણ આપ્યાં. પછી પાછા ૧૮૯૫ માં એ દેશમાં આવ્યા. અહીં એમણે સજીવન કરેલા हेमचन्द्राचार्य वर्गમાં અગ્રેસર ભાગ લીધો. ૧૮૯૬ માં વળી પાછા એ અમેરિકા ગયા; ત્યાંથી ઇંગ્લેણ્ડ ગયા ને ત્યાં સાથે સાથે કાયદાનો અભ્યાસ પણ કર્યો. પછી જૈનોએ પોતાના અમુક હિતકાર્યમાં અમુક પ્રસંગનો લાગ સાધી લેવાને એમને બોલાવ્યા, તેથી પાછા એ દેશ આવ્યા. ત્યાં થોડો વખત રહ્યા પછી વળી પાછા ઇંગ્લેણ્ડ ગયા તે ઠેઠ ૧૯૦૧ સુધી ત્યાં રહ્યા. તે વર્ષમાં એ દેશ આવ્યા ને આવ્યા પછી બે જ અઠવાડિયામાં ૭ મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૧ને દિવસે મુંબઇમાં મરણ પામ્યા.[૬૪]

ગાંધીએ ઇંગ્લેણ્ડમાં પ્રયાસ કર્યાને પરિણામે ત્યાંના લોકમાં જૈનધર્મ વિષે જિજ્ઞાસા પેદા થઇ એટલું જ નહિં, પણ એ ધર્મના ત્યાં અનુયાયી પણ થયા. હર્બર્ટ વારન (Herbert Warren) નામે અંગ્રેજે ગાંધીને પ્રયાસે મહાવીરના ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, એટલું જ નહિ પણ ગાંધીએ આપેલા વિચારોને આધારે Jainism in western robe, as a solution of the great life-ridde નામે નાનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું. વારને બીજા થોડાક લોકને પણ જૈનધર્મમાં આણ્યા. જૈનધર્મને માટે અનેક રીતે પશ્ચિમ ઉઠાવનાર પ્રસિદ્ધ જગમંદરલાલ જૈની થોડો વખત ઇંગ્લેણ્ડમાં રહ્યા હતા. તેનો લાભ ઉઠાવીને ૨૪ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૩ ને દિને વારને લંડનમાં Mahavira Brotherhood સ્થાપન કરી; પશ્ચિમમાં જૈનધર્મનું ધામ સ્થાપવું અને મહાવીરના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરવો એ એ મંડળનો હેતુ છે. એ મંડળમાં હજી સુધી તો ચાર 4 (Herbert Warren, alexander Gorden, mrs. Etel Gorden, Louis D. sainter) જ સભાસદો છે[૬૫] અને પશ્ચિમમાં જૈનભાવનાને એ કેટલું સ્થાન અપાવી શકશે એ તો હજી હવે જોવાનું છે; છતાં યે એ ઉપરથી એટલી વાત તો સિદ્ધ થાય જ છે કે તીર્થંકરોના અતિપ્રાચીન ધર્મમાં એવી આશ્ચર્યજનક જીવનશક્તિ છે કે તે આજને સમે પણ પરદેશમાંય નવા શિષ્યો બનાવી શકે છે.

૩ અધ્યાય.

ગ્રન્થો.

પૂર્વકથન.

સર્વ કાળે જૈનોએ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પુષ્કળ કાર્ય કર્યું છે. જૈન લેખકો મોટે ભાગે ધાર્મિક શ્રેણિના હતા, ચાતુર્માસમ વિહાર કરવાનો જૈન સાધુઓને ખાસ નિષેધ છે, તે સમયે તેએ એક સ્થાને રહીને લખતા, વળી હેમચન્દ્ર અને એવા બીજા જૈ ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થયેલા પ્રતાપી પુરૂષો એક સ્થાને રહેતા તે પણ ગ્રન્થો લખતા. લેખકો મોટે ભાગે ધાર્મિક શ્રેણિના હતા તેને પરિણામે ગ્રન્થો પણ મોટે ભાગે ધાર્મિક શ્રેણિના લખાયા ઃ અને વળી ભારત સાહિત્યના ઇતર ક્ષેત્રોમાં જે વિષયો ઉપર ચર્ચ થઈ છે, તે વિષયો ઉપર આ લેખકોએ પણ ચર્ચા કરી છે. આ ધ્યાત્મિક ભાવનાઓ, ધાર્મિક કથાઓ, શિલ્પશાસ્ત્ર અને તીર્થંકરના સ્તોત્રો એ સાહિત્ય મુખ્યત્વે છે. તે ઉપરાંત વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, કાવ્યો, વાર્તાઓ, નાટકો તેમ જ લેખો વગેરે સાંસારિક વિષયના ગ્રન્થો-દ્વારા પણ યથાશક્ય ધર્મને પોષણ આપ્યું છે.

ભારતની જુદી જુદી-આર્ય તેમજ આર્યેતર, દ્રાવિડિયન-ભાષાઓ અને ઉપભાષાઓમાં જૈનસાહિત્ય લખાયું છે. ઇંડો-આર્ય ભાષાના વિકાસક્રમનાં ત્રણ પગથીઆં આપણે જાણીએ છીએ. તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧ પ્રાચીન અથવા સંસ્કૃત.
૨ માધ્યમિક અથવા પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ.
૩ અર્વાચીન અથવા ભાષા.

જૈનોએ એ ત્રણે કાળની ભાષાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. અનુમાને કલ્પી લેવાય કે સૌથી પ્રાચીન ગ્રન્થો સંસ્કૃતમાં લખાયા હશે,

પણ એમ નથી; એ કાળના ગ્રન્થો પ્રાકૃતમાં લખાયેલા છે. ત્યારે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ કેવો છે એ વિષે બે બોલ કહીએ.

ભારતપ્રવાસી આર્યોની સૌથી પ્રાચીન ભાષાઓના નમુના રૂપે ઋગ્વેદના મંત્રો છે અને છતાંયે એમાં જે ભાષા વપરાઇ છે તે બેશક એમની રચનાના કાળમાં પંજાબમાં ચાલતી લોકભાષા તો નહિ જ પણ એ માત્ર કાવ્યભાષા જ છે, બ્રાહ્મણ આચાર્યો વાપરતા તે ભાષા છે. આર્યગોત્રોમાં રોજ બોલાતી ભાષાઓને પોતાની સાહિત્ય કથાને બળે એમણે સંસ્કાર આપ્યા. એ લોકભાષાઓને એક બીજા સાથે સંબંધ હતો, છતાં તેમાંયે કંઇક કંઇક ભેદ તો હતો જ. એ અતિ પ્રાચીન ગ્રન્થના ૧૦ મા મંડલમાં તેમ જ બીજા વેદોમાં અને વળી ક્રિયાકાણ્ડનું નિરૂપણ કરનાર ब्राह्मण ગ્રન્થોમાં, આત્મા–પરમાત્મા વિષે વિચાર કરનાર आरण्यकोમાં અને उपनिषदोમાં અને નૈતિક વિષયો સમ્બન્ધે ચર્ચા કરનાર सूत्रोમાં એ ભાષાનો વિકાસ થયો. આ ગદ્ય ગ્રન્થોની સંસ્કૃત ભાષાને પ્રખ્યાત વૈયાકરણી पाणिनिએ (ઇ. પૂ. ૪ થું સૈકું ?) વ્યાકરણથી બાંધી લીધી અને એવું અવિચળ સ્વરૂપ આપ્યું કે તે હજી આજેય જેવી ને તેવી જ છે. કાવ્યોની અને સાહિત્યની ભાષા મોટે ભાગે આ જ સંસ્કૃત ભાષા છે. એથી બેશક એની શુદ્ધિ તો સચવાઇ જ રહી છે, પણ લોકભાષાઓથી દૂર ને દૂર થતી ગઇ છે અને થોડાક પંડિતો જ વાપરી શકે ને સમજી શકે એવી ઉંચી થઇ ગઇ છે.

વેદના સમયની લોકભાષા પણ બ્રાહ્મણોએ પોતાના ધર્મગ્રન્થોમાં વાપરેલી ભાષાથી અનેક રીતે જુદી હતી. આમ આપણે સ્વીકારવું જોઇએ કે અતિ પ્રાચીનકાળથી સાહિત્યની વિશિષ્ટ ભાષા અને લોકમાં બોલાતી પ્રાકૃત ભાષા, એમ બે ભાષાઓ સાથે સાથે જ પ્રવર્ત્તતી હતી. હ. યાકોબી[1] એ સમ્બન્ધે આમ કહે છે.

વૈદિક સંસ્કૃત ભાષાથી ભિન્ન આવી કોઇ લોકભાષા મૂળ પ્રાકૃત ભાષા હતી તેનાં પ્રબળ પ્રમાણ મળી આવે છે. સંસ્કૃત

ભાષાનાં ઉચ્ચારણના નિયમથી કેવળ જુદા પ્રકારનાં ઉચ્ચારણનાં સ્વરૂપો અનેક પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ સ્વરૂપો વેદમાં છે; વેદના મંત્રો બંધાયા, તે સમયે પંજાબમાં બોલાતી મૂળ-પ્રાકૃત ભાષાના અનેક શબ્દો તે મંત્રોમાં લેવાયા છે. વોલ્ટર પિટરસન સાચું જ કહે છે[2] કે બોલનાર લોકને સમજાય નહિ એવા ભાષાના ફેરફાર વૈદિક ઋષિઓએ કર્યા હોય અને એવી રીતે પ્રાકૃતભાષા ઉભી થઇ હોય એમ તો માની શકાય જ નહિ; અર્થાત્ વૈદિક સંસ્કૃત ભાષામાંથી ભાષાશાસ્ત્રને સ્વાભાવિક નિયમે વિકાસ પામીને પ્રાકૃત ભાષા ઉત્પન્ન થાય એ તો સંભવતું નથી. પણ પ્રાકૃત ભાષાના સંશોધનથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે એનું મૂળ નથી તો વેદની સંસ્કૃત ભાષામાં કે નથી સાહિત્યની સંસ્કૃત ભાષામાં. એ સંબંધે જે. વાકરનાગલ (Wackernagel)[3] આમ કહે છે. વૈદિક ભાષાથી સ્વતંત્ર, પણ ઇંડો-ઇરાનિયન ભાષામાંથી વિકાસ પામેલી લોકભાષાઓ ભારતવર્ષમાં ખરૂં જોતાં હતી જ, એનાં પ્રમાણ મધ્યકાળનાં સ્મારકોમાં સચવાઇ રહેલી ભાષામાંથી અનેક અને સ્પષ્ટ રીતે મળી આવે છે.

લોકભાષાઓ વિકાસ પામીને જેમ જેમ આગળ ચાલતી ગઇ અને એકવાર સમીપની, પણ સાહિત્યને પ્રતાપે સ્થિર અવિચળ થઇ ગયેલી સંસ્કૃત ભાષાને પાછળ મૂકી અલગ માર્ગે દૂર થતી ગઇ, તેમ તેમ એ બે ભાષાઓ વચ્ચેનો ભેદભાવ વધતો ચાલ્યો, સાથે સાથે બંને ભાષાઓ વાપરનાર પંડિતોને માટે સંસ્કૃત ભાષા રહી અને સંસ્કૃત સમજી શકનારા પણ બોલી નહિ જાણનાર લોકસમૂહને માટે પ્રાકૃત ભાષા થઇ. ત્યારે હવે સમજી શકાય છે કે ક્રાઇસ્ટપૂર્વેના ૫ મા સૈકામાં પંડિતવર્ગના આચાર્યોની સામે વિરોધ કરીને સમસ્ત જનસમૂહને માટે મુક્તિનો માર્ગ ખુલ્લો કરવા નવા ધર્મોદ્ધારકોએ પોતાના ઉપદેશમાં અગમ્ય સંસ્કૃત ભાષાનો નહિ પણ લોકભાષાનો ઉપયોગ કર્યો. મહાવીરની જન્મભૂમિ મગધમાં જે ભાષા બોલાતી તેનું નામ માગધી હતું. આ ભાષા સંસ્કૃત ભાષાથી મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ અંગમાં જુદી પડે છે. र નો ल અને स નો श થાય છે અને પ્રથમા એક વચનને છેડે अस ને બદલે ए આવે છે. જૈન ગ્રન્થોમાં જે ભાષા વપરાઇ છે તેમાં આમાંનો છેલ્લો જ ભેદ

સ્વીકારેલો છે, એટલે કે અર્ધો જ ભેદ સ્વીકારેલો છે, તેથી એને અર્ધમાગધી કહે છે. શુદ્ધ માગધીથી આમ એ જુદી પડેલી ભાષાનો ઉપયોગ મહાવીરે કર્યો હતો એમ સર્વ જૈનગ્રન્થો સ્વીકારે છે. માગધી ભાષામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી, પણ બીજી ભાષાઓનાં પણ તત્ત્વો સ્વીકારેલાં એવી મિશ્રભાષા તે આ અર્ધમાગધી. બધાં સ્થળના અને તેથી પોતાની જન્મભૂમિના સીમાપ્રાન્તોમાં પણ વસતા લોકોને ઉપદેશ આપવાને હેતુએ મહાવીરે આ મિશ્રભાષાનો ઉપયોગ કરેલો. આના જેવાં બીજાં દૃષ્ટાન્તો નથી જ એમ નથી. આજે પંજાબમાં ઉપદેશકો પંજાબી અને હિંદી ભાષાઓની મિશ્ર ભાષામાં ઉપદેશ આપે છે.[૪] કથિત પરંપરા એવી છે કે મહાવીર જે બોલેલા તે જ ભાષામાં શ્વેતામ્બર ગ્રન્થો લખાયા છે; પણ એ ગ્રન્થોમાં વપરાયેલી ભાષાનું સ્વરૂપ જોતાં તો અનેક સૈકા પછીની એ લોકભાષા છે, અને તેથી અર્ધમાગધી નથી. ખરી રીતે તો એ ભાષા માગધીને નહિ, પણ મહારાષ્ટ્રીને વધારે મળતી આવે છે, અને તેથી યુરોપિયન સંશોધકોએ એને જૈનપ્રાકૃત એવી વિશિષ્ટ સંજ્ઞા આપી છે. જૈનોએ ભાષાને સામાન્ય રીતે આર્ષ એટલે ઋષિની ભાષા કહે છે અને માને છે કે એ દેવોની ભાષા છે, અને એ પ્રકૃતિમાંથી સંસ્કૃત અને બીજી બધી ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઇ છે.

બહુ પ્રમાણમાં જૈનોએ મહારાષ્ટ્રીનો ઉપયોગ કર્યો છે. ભારતને પશ્ચિમ કાંઠે આજના મરાઠાઓના પ્રદેશમાં–મહારાષ્ટ્રમાં એ ભાષા બોલાતી. બધી સાહિત્ય પ્રાકૃત ભાષાઓમાં મહારાષ્ટ્રી મોખરે છે અને બ્રાહ્મણ કવિઓએ પણ પોતાનાં કાવ્યોમાં એ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. જૈનોએ તો પદ્યમાં જ નહિ, પણ ગદ્યમાં અને શાસ્ત્રગ્રન્થોની ટીકામા પણ એ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે.

દિગમ્બરોએ પોતાના ગદ્ય ગ્રન્થોમાં ભાષા ફેરવી છે, તે પછીના કાળમાં લખાયેલા શ્વેતામ્બરોના શાસ્ત્રગ્રન્થોને કંઇક મળતી આવતી દેખાય છે, છતાં યે મહત્ત્વના વિષયમાં (ત નો દ લખવામાં) એ શૌરસેનીને વધારે મળતી આવે છે, આર. પિશલ (R. Piechel) આ પ્રાકૃતને જૈન શૌરસેની કહે છે. હ. યાકોબીને[૬]

મતે આ ભાષાનું મૂળસ્થાન હિંદુસ્થાન અને પંજાબ હતું, અને એ પ્રદેશમાં એ ભાષા એક વાર બોલાતી પણ ખરી.

અપભ્રંશને ભારતના કેટલાક વૈયાકરણી પ્રાકૃતનું ઉપાંગ માને છે, ત્યારે કેટલાક એને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની સાથે સ્વતંત્ર ભાષા માને છે; સાચી રીતે તો પ્રાકૃતની અને અર્વાચીન ભાષાઓની વચ્ચેની એ સાંકળ છે. કેટલાક જૈનોએ એમાં પણ કવિતાઓ લખી છે; પણ ૧૦–૧૨ મા સૈકામાં રચાયેલા થોડાક ગ્રન્થોને આધારે જ અપભ્રંશ સાહિત્ય સંબંધે આપણે જે કંઈ જાણીએ છીએ તે જ જાણીએ છીએ.

સમસ્ત જનસમૂહ પોતાનાં શાસ્ત્રો સમજી શકે એ હેતુએ જૈનો પોતાના ગ્રન્થ સંસ્કૃતમાં નહિ, પણ પ્રાકૃતમાં લખતા. પણ સમય જતાં પ્રાકૃત ભાષાઓએ પણ સાહિત્ય ભાષાઓનું એવું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું કે લોકને સમજાતી બંધ થઇ ગઇ; વળી શાસ્ત્રીય ઉપયોગને માટે સંસ્કૃત ભાષાએ સમસ્ત ભારતમા એવું મહત્ત્વનુ સ્થાન લીધું કે જૈનોએ પણ એ ભાષા વાપરવાનું યોગ્ય માન્યું.

દિગમ્બરોએ તો બહુ પૂર્વેથી જ સંસ્કૃત ભાષામાં લખવા માડયું હતું. શ્વેતામ્બરોએ પોતાના ટીકાગ્રન્થોમાં સંસ્કૃતનો જ ઉપયોગ કર્યો છે; પ્રથમ હરિભદ્ર (ઇ. સ. ૭૫૦ ના અરસામાં) ટીકા લખવામાં સંસ્કૃતનો ઉપયોગ કર્યો, હરિભદ્રની પૂર્વે માત્ર થોડા જ ગ્રન્થો સંસ્કૃત લખાયા હોય એમ જણાય છે. જૈન લેખકોની સંસ્કૃત ભાષા ભિન્ન પ્રકારની છે; કેટલાક લેખકો શુદ્ધ અને વ્યાકરણના નિયમને અનુસરીને સંસ્કૃત ભાષા લખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે બીજાઓ, જનસમૂહ પોતાનું લખ્યું સમજી શકે એટલા માટે, પોતાના ગ્રન્થોમાં લોકભાષાના પ્રયોગોનો પણ ઉપયોગ કરે છે.

પ્રાકૃત ભાષાઓના વિકાસમાંથી ધીરે ધીરે આજે ભારતમાં બોલાતી અર્વાચીન ભાષાઓ થઇ. ઇ. સ. ના બીજા સૈકાની શરૂઆતથી આ ભાષાઓ સાહિત્યને યોગ્ય બની હતી. પ્રથમ તો

એમણે પ્રાકૃતને પાછળ હડસેલી દીધી ને પછી સંસ્કૃતના સર્વોત્તમ પદ સામે પણ માથું ઉચક્યું અને પરિણામે આ ભાષા, ઉપરની શ્રેણિના શિષ્ટ લોકોની ભાષા રૂપે જે ઉચ્ચ પદે હતી તે પદેથી ખસી પડી છે. હવે તો માત્ર થોડાક પંડિતો જ સંસ્કૃત ભાષા બોલી શકે એમ છે અને થોડાક શિષ્ટ લોકો, એને સરળતાથી સમજી શકે એમ છે, ને તેમની સંખ્યા પણ ઓછી થતી જાય છે.

અર્વાચીન ઇંડો-આર્ય ભાષાઓ અનેક છે અને તેમને એકમેકને સંબન્ધ હોવા છતાંયે તેમનામાં બહુ ભિન્નતા છે. એ ભાષાઓમા पंजाबी, राजस्थानी, हिन्दी, विहारी, ओडिया, बंगाळा, गुजराती અને मराठी એ મુખ્ય છે અને એકંદરે ૨૩ કરોડ જણ એ ભાષાઓ બોલે છે. એમાંની રાજસ્થાની, હિન્દી અને ગુજરાતી જૈનસાહિત્યને માટે મહત્ત્વની છે. આ બધી ભાષાઓની અંદર સ્થાનિક વિભાષાઓ પણ અનેક છે. એ બધી ભાષાઓ વિકાસનિયમે ક્રમેક્રમે આજ સુધી ઉતરી આવી છે. એમાની કેટલી પ્રાચીનરૂપે આજે પણ સાહિત્યના ઉપયોગમાં લેવાય છે ખરી, પણ રોજના વ્યવહારમાં બોલાતી નથી.

ભારતવર્ષની આર્યેતર ભાષાઓમાં દક્ષિણની દ્રાવિડિયન ભાષાઓ જૈનધર્મને કારણે ને હેતુએ મહત્ત્વ પામી છે. ૬૦ મા પાના ઉપર જણાવ્યું છે એમ જૈનોએ એ ભાષાનો બોલવામાં જ નહિ, પણ સાહિત્યમાં ય ઉપયોગ કર્યો છે. કાનડીનો ઉપયોગ કરનાર અતિ પ્રાચીન કવિઓ જૈનો હતા; કાનડી સાહિત્યમાં જૈનધર્મનું ઉંચું સ્થાન ઇ. સ. ૧૨ મા સૈકા સુધી જળવાઇ રહ્યું. તે સમયથી નવા ઉત્પન્ન થયેલા લિંગાયતધર્મે સાહિત્યક્ષેત્રમાં જૈનોની સામે શીંગડા કરવાં માંડ્યાં, અને છતાં યે ત્યારપછી લાંબા કાળ સુધી જૈનોએ કાનડી સાહિત્યને પ્રખ્યાત લેખકો આપ્યા છે. તામિલ ભાષાના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ જૈનોનું એ જ સ્થાન હતું; તામિલ સાહિત્યના અનેક ગમ્ભીર ગ્રન્થો જૈનોની લેખણે લખાયા છે. આ પ્રદેશમાં પણ શૈવ વૈષ્ણવ ધર્મના આક્રમણથી જૈનધર્મને પાછાં પગલાં જેમ જેમ ભરવાં પડતાં ગયાં, તેમ તેમ તેના સાહિત્યને પણ સંકોચાતા જવું પડ્યું.

ભારતવર્ષના સીમાપ્રાન્તોમાં બોલાતી ઇરાનિયન અને મોંગોલિયન ભાષાઓનો ઉપયોગ જૈન સાહિત્યમાં કદાપિ થયો નથી. ભારતમાં બ્રિટિશોનું રાજ્ય થયા પછી અંગ્રેજી ભાષાઓનો પ્રચાર ખૂબ થયો છે અને આ નવા જુગમાં જૈનો પણ પોતાના સાહિત્યમાં એનો ઉપયોગ કરે છે, પણ તે પ્રાચીન સાધનોને આધારે પોતાના સિદ્ધાન્તોને નવીન રીતે ચર્ચવામાં કે વિવાદ કરવામાં કે માસિકોમાં લેખો લખવામાં જ મોટે ભાગે એનો ઉપયોગ કરે છે.

હિન્દુઓ અને બૌદ્ધોની પેઠે જૈનો પણ અતિ પ્રાચીન કાળથી શ્રુતિપરંપરાદ્વારા સાચવીને પોતાના ધર્મગ્રન્થોને ઉતારી લાવ્યા છે. સૌથી પ્રાચીન લખાણ આપણા જાણ્યા પ્રમાણે ૪૩ મા પાના ઉપર જણાવેલા શિલાલેખ છે. એ લેખો ઈ. પૂ. ૨ જા સૈકા સુધી જવા જાય છે. એ કાળના હસ્તલેખો તો મળી આવતા નથી, કારણકે ભારતવર્ષની ગરમ હવા લખેલા તાલપત્રો ને લાંબુ આયુષ ભોગવવા દે એવી નથી. એટલે પરિણામે જૈનગ્રન્થો સમ્બંધના જે બધા હસ્તલેખો આજે જોઇએ છીએ તે બહુ પછીના કાળના છે, ૧૪ મા સૈકાના હસ્તગ્રન્થો પણ મોટે ભાગે આજે વિરલ થઇ ગયા છે. ભારતવર્ષમાંથી મળી આવેલા પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રન્થો ૧૧ મા સૈકાના છે; ભારતના એથીયે પ્રાચીન હસ્તલેખો નેપાલમાંથી, પૂર્વ તુર્કસ્થાનમાંથી અને જાપાનમાંથી અનેક મળી આવ્યા છે, અને એમાંના કેટલાક તો ઇ. સ. ૧ લા સૈકા સુધીના જેટલા જુના છે. આ અતિ પ્રાચીન હસ્તગ્રન્થો બૌદ્ધ ધર્મના છે. ઉમરમાં એમની સ્પર્ધા કરી શકે એવા જૈન હસ્તલેખો હજી તો મળી આવ્યા નથી.

જૈનો દેવનાગરી પૂર્વેની, તેને મળતી અને તેમાંથી અપભ્રંશ પામેલી લિપિ પોતાના ગ્રન્થોમાં વાપરતા, દક્ષિણ ભારતની ભિન્નભિન્ન લિપિઓ પણ વાપરતા, મુસલમાનોએ દેશને જીતી લીધો ત્યારપછી ગ્રન્થોની નકલો કરતાં ફારસી—આરબી શબ્દોએ દબાઈ ગયેલી હિંદીમાં એટલે કે ઉર્દુમાં આરબી લિપિનો વખતે ઉપયોગ કરતા અને આજના નવીન જુગમાં લૅટિન લિપિનો પણ ઉપયોગ કરે છે.

પત્થર અને ધાતુના પતરાં ઉપર લેખો કોતરવામાં આવતા. ભોજપત્ર ઉપર, લાકડાનાં પાટીયાં ઉપર, તાલપત્ર ઉપર અને કાગળ ઉપર લેખો લખવામાં આવતા. કાગળ તો મુસલમાનોએ એ દેશમાં આણેલા. કાગળ ઉપર લખેલ સૌથી પ્રાચીન ગ્રન્થ आवश्यक सूत्र છે ને તે ઇ. સ. ૧૧૩૨ માં લખાયેલો છે, એમ ડૉ. બુઇલર માને છે.

લખાણની સ્વચ્છતામાં અને શુદ્ધતામાં જૈન હસ્તલેખો બીજાઓના કરતાં ચઢી જાય છે. અનેક રંગની શાહીનો ઉપયોગ તેમાં કરેલો હોય છે; અનેક પુસ્તકોમાં નાનાં ચિત્રો ચીતરવાનો લેખકનો શોખ પણ એમાં તરી આવે છે, એક એક પુસ્તકમાં અનેક લંબચોરસ પાના હોય છે, તેને એકબીજા ઉપર ગોઠવે છે, પછી તેમની ઉપર નીચે મજબુત ઢાંકણુ (પાટલી) મૂકે છે અને પછી તે સૌને એક સાથે દોરીએ બાંધે છે. પ્રાચીન ગ્રન્થોનાં (તાડપત્રના) પાનામાં વચગાળે ઘણું કરીને કાણું પાડવામાં આવેલું હોય છે, તેમાં થઇને દોરી પરોવે છે અને પછી એના અમુક પાના અમુક રીતે બાંધી દે છે.

ગયા સૈકાથી આજ સુધી હજી કેટલાક જૈન ગ્રન્થો એ પ્રાચીન હસ્તલેખોને સ્વરૂપે છપાય છે, પણ હવે મોટે ભાગે તો યુરોપીયન પદ્ધતિએ છપાવા ને બંધાવા માંડ્યા છે.

જૈનો પૂર્વ કાળથી સાહિત્યના આશ્રયદાતા હતા અને ધર્મ-ગ્રન્થોની નકલો કરાવવામાં પુણ્ય માનતા, તેથી જૈન હસ્તગ્રન્થોનો મોટો સંગ્રહ સચવાઇ રહ્યો છે; અને છાપખાનાં નીકળ્યા પછી તો થોડેથોડે જૈન ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા છે. મન્દિરોમાં અને ઉપાશ્રયોમાં મોટા મોટા सरस्वती भाण्डागार હોય છે (એને આજે માત્ર भण्डार કહે છે). અણહિલવાડ પાટણના ભણ્ડારો વિષે ચાકોબી આમ લખે છે[?]—

" જે ભાણ્ડારો મેં જોયા તે ઉત્તમ સ્થિતિમાં હતા, અમુક સંખ્યામાં ગ્રન્થોને બાંધ્યા હતા અને તેમાં જન્તુ ન પડે એવા પદાર્થો મૂકયા હતા. (પૂર્વે એ હેતુએ ઘોડાવજનાં કકડા મૂકતા)

તેમને મજબુત પેટીઓમાં ગોઠવ્યા હતા, અને સૌથી સુકી જગાએ એ પેટીઓને મૂકી હતી સઘવીયપાડા ના ભાણ્ડારમાં ૩૮૪ પ્રાચીન તાલપત્રો ઉપર લખેલા ગ્રન્થો છે, તેની પણ બનતી કાળજી લેવાતી મે જોઇ બીજી જગાએ ઉપાશ્રયમા ગ્રન્થોનો જે સંગ્રહ મે જોયો તે પણ ઉત્તમ રીતે જળવાતો જોયો ગ્રન્થોને લાંબા મજબુત સુતરાઉ કપડામા વીંટીને સંભાળથી બાધ્યા હતા, જેથી એ ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરવામાં પણ કંઇક શ્રમ પડે ”

વિશાળ જૈન સાહિત્યના ગ્રંથોની વિગતવાર માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કરવા જતા તો પાનાનાં પાના ભરાઇ જાય, એટલે હું તો સર્વ સામાન્ય અને અતિ મહત્વના ગ્રંથોની અહીં નોંધ લઇશ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ આપવો એ તો સાહિત્યોના અનેક સાધનો ના આપણા અપૂર્ણ જ્ઞાને કરીને હજી અશક્ય છે. વળી એવું કાર્ય તો એની વિશાળતાને કારણે અને એને પહોંચી વળવાની અશક્તિને લીધે આ ગ્રન્થની યોજના બહારનું છે. જેને વધારે વિગતવાર હકીકત જોઇતી હોય તે એમ. વિંટરનિટ્સના Geschichte der indischen Liferatar ગ્રથમાંથી Die heiligen Texteder Jainas વાળા અધ્યાય ભાગ ૨ જા (પૃ ૨૮૯–૩૫૬), Essai de Bibliographie jain માંઆપેલી વિગત અને જે. એન ફરકવારે (J. n Farquhar) કાળક્રમે ગોઠવેલો ઉપયોગી સગ્રહ outline of the Religions Literature of India જુએ.

૧ શાસ્ત્રગ્રન્થો

શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ.

જૈનોને મતે ધર્મના સિદ્ધાન્તો પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવના સમયથી જ સત્તામા આવ્યા હતા, અમુક તીર્થંકરોના સમયમા ધર્મની ઉન્નતિ થઇ ત્યારે ધર્મગ્રન્થો મોજુદ હતા, વચ્ચે (તીર્થંકરોના વચગાળાના સમયમા) સિદ્ધાન્તો લુપ્ત થતા ત્યારે ગુપ્ત રહેતા, પણ વળી દરેક તીર્થંકરના સમયમા પાછા ફરી નવે રૂપે પ્રકટ થતા ।

જુના મતના જૈનોમાં એવી કથા ચાલે છે કે બધા તીર્થંકરોના સમયના ધર્મગ્રન્થો ખરી રીતે તો એકસરખા જ હતા. (અને તેથી તીર્થંકરોની જીવનકથાઓ પણ મહત્ત્વના બધા વિષયોમાં એક સરખી જ હતી, માત્ર નામ જ સૌનાં જુદાં હતાં.)

પૂર્વના તીર્થંકરોના સિદ્ધાન્તોની પેઠે. મહાવીરના સિદ્ધાન્તો પણ કેટલાક ગ્રન્થોમાં ગોઠવાયા હતા. એમના ગણધર શિષ્યોએ ભાવિ જૈનોને માટે એ સિદ્ધાન્તો ૧૨ અંગમાં, અને તેમાંથી છેલ્લા અંગના ૧૪ પૂર્વમાં ગોઠવ્યા. એક કથા પ્રમાણે તો એ ગણધરોએ શ્રી મહાવીર સ્વામીના ઉપદેશને પ્રથમ ૧૪ પૂર્વમાં ગોઠવ્યો અને પછી તેને વિસ્તારીને અંગ બનાવ્યાં. આ અને બીજા ગ્રન્થોને આધારે રચાયેલું શાસન મહાવીર પછી તરતના શિષ્યોએ સંઘના આચારમાં સારી રીતે પાળ્યું, પણ એ શાસન-ગ્રન્થોનો કેટલોક ભાગ પાછળથી કાળબળે અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયો.

શ્વેતામ્બરોને મતે ગ્રન્થોને નવેસરથી વ્યવસ્થિત કરવાને સારૂ ઈ. સ. ૩૦૦ ના અરસામાં પાટલીપુત્રમાં સંઘ મળ્યો, (પૃ. ૩૯ જોશો) તે પ્રસંગે એમ જણાયું કે છેવટના મુખ્ય ગ્રન્થો–૧૨ અંગ-ગ્રન્થો, તેમાંના ૧૪ પૂર્વગ્રન્થો સમેત–પ્રમાણભૂત સ્થિતિમાં યાદ રહ્યા નહોતા. ભદ્રબાહુને એ ગ્રન્થોનું સારી રીતનું જ્ઞાન હતું; પણ એ તે સમયે સંઘમાં હાજર હતા નહિ, કેમકે એ તો તે સમયે નેપાળમાં બાર વરસનું તપ તપવા ગયા હતા. એમને સંઘમાં તેડી લાવવાને સંઘે બે સાધુ મોકલ્યા. ભદ્રબાહુએ જણાવ્યું કે મારાથી અત્યારે પાટ-લીપુત્ર અવાય એમ નથી, પણ તેને સ્થળે તે સમયે જો કોઈ શિષ્યો આવે તો તેમને બધા પૂર્વ શીખવું. તેથી એમની પાસેથી પૂર્વ શીખી આવવાને સંઘે ૫૦૦ સાધુ સાથે સ્થૂલભદ્રને મોકલ્યા. બીજા સાધુઓ આ શીખવાને અશક્ત નિવડ્યા, તેથી સ્થૂલભદ્રે એકલાએ ૧૪ પૂર્વ શીખી લીધાં; પણ સંઘને એ બહુ કામ ન લાગ્યાં, કારણકે ગુરૂએ એમને છેલ્લાં ચાર પૂર્વ બીજા કોઇને શીખવવાનો નિષેધ કર્યો હતો. આમ આટલો બધો શ્રમ લીધા છતાં શાસ્ત્રગ્રન્થો અધુરા રહ્યા. આવી અપૂર્ણ સ્થિતિમાં સ્થૂલ-

ભદ્ર પછી સાત પુરૂષ સુધી તે ઉતરી આવ્યા. પછી એ ૧૦ પૂર્વનું જ્ઞાન પણ લુપ્ત થયું, પણ બાકીના ગ્રન્થો તો હતા જ, તેમને વીર સંવત ૯૮૦ માં દેવર્દ્ધિને પ્રમુખપદે વલ્લભીપુરમાં મળેલા સંઘે નવેસરથી છેવટના વ્યવસ્થિત કર્યા અને પહેલી જ વાર લિપિબદ્ધ કરી લીધા. (કારણ કે ત્યાં સુધી બધા ધર્મગ્રન્થ શિષ્યપરંપરાથી શ્રુતિથી ઉતરી આવતા હતા.) મથુરામાં સ્કંદિલને પ્રમુખપદે (વીર સંવત ૯૯૩ માં ?) મળેલા સંઘે એ ગ્રન્થોને છેવટના પુસ્તકારૂઢ કર્યા[૯]. શ્વેતામ્બરોને મતે એમના આજના ગ્રન્થો એ સંઘમાં જે રૂપે વ્યવસ્થિત થયા તે જ રૂપે છે.

શ્વેતામ્બરોની પેઠે દિગમ્બરો પણ માને છે કે ૧૪ પૂર્વના છેલ્લા જ્ઞાતા ભદ્રબાહુ હતા. એમના ગયા પછી વખત જતે ધીરે ધીરે બારમું અંગ તેમજ એનાં ૧૪ પૂર્વ જે સાચાં શાસ્ત્રો હતાં, તે લુપ્ત થઇ ગયાં. ભદ્રબાહુની પછી પણ ૧૧ પુરૂષ સુધી ૧૧ અંગ ને ૧૦ પૂર્વ સચવાઇ રહ્યા હતા ત્યારપછીના ૫ પુરૂષ સુધી ૧૧ અંગ જ રહ્યાં ને ત્યારપછીના ૪ પુરૂષ સુધી આચારાંગ રહ્યું. બીજી કથા પ્રમાણે આ ચાર પુરૂષોના સમયમાં ૧૦ મું, ૯ મું, ૮ મું અને ઘણું કરીને ૭ મું અંગ હતું, અને ત્યારપછી પાંચ પુરૂષો એક અંગ જાણતા. એમાંના છેલ્લા બેએ પુષ્પદન્તેઅનેભૂતવલ્યાચાર્યે શાસ્ત્રગ્રંથો લિપિબદ્ધ કરી લીધા, પણ એમ કર્યા છતાં ય ગ્રંથો બચી શકયા નહીં. આ વર્ણન પ્રમાણે ૧૧ અંગના છેવટના જ્ઞાતા મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૪૩૬ મે વર્ષે અને ભૂતવલ્યાચાર્ય ૬૮૩ મે વર્ષે મરણ પામ્યા ગણાય.[૧૦] ત્યારપછી મહાવીરે પ્રકટ કરેલું જ્ઞાન અંગ કે બીજા કોઇ પ્રમાણભૂત ગ્રંથો ઉપરથી લિપિબદ્ધ થયું નથી. પણ એ લુપ્ત થઇ ગયેલા ગ્રંથોના પરોક્ષ જ્ઞાન ઉપરથી નવા ગ્રંથો રચાયા છે.

શ્વેતામ્બરો માને છે કે સાચાં શાસ્ત્રો, જો કે સમ્પૂર્ણ સ્વરૂપમાં તો નથી, તોય છે ખરાં; પણ દિગમ્બરોને મતે તો સાચાં શાસ્ત્રો કાયમના લુપ્ત થઇ ગયાં છે અને શ્વેતામ્બરોના શાસ્ત્રો તે સાચાં શાસ્ત્ર નથી. પછીના સમયમાં લખાયેલા ગ્રંથોનો સમૂહ

ઘ પૂર્વગત.

દૃષ્ટિવાદનો સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ આ જ છે; એમાં આગળ જણાવેલાં ૧૪ પૂર્વોનો સમાવેશ છે. એ આ પ્રમાણે છેઃ

૧ उत्पादपूर्व (उप्पायपुव्व) એમાં દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો વિષય છે.

૨ अग्रायनीयपूर्व (अग्गेअनायपुव्व) એમાં મૂળતત્ત્વ, દ્રવ્ય આદિ વિષય છે.

૩ वीर्यप्रवादपूर्व (वीरियप्पवायपुव्व) એમાં દ્રવ્યની, મહાપુરૂષોની અને દેવોની શક્તિનો વિષય છે.

૪ अस्तिनास्तिप्रवादपूर्व (अत्थिनत्थिप्पवायपुव्व) એમાં નિર્ણયના સાત પ્રકાર અને ન્યાયના સાત પ્રમાણવડે વસ્તુસ્થિતિનો નિર્ણય દર્શાવ્યો છે.

૫ ज्ञानप्रवादपूर्व (नानप्पवायपुव्व). એમાં સત્ય અને મિથ્યા જ્ઞાન વિષે ચર્ચા છે.

૬ सत्यप्रवादपूर्व (सच्चप्पवायपुव्व) એમાં સત્ય અને અસત્ય વચન વિષે ચર્ચા છે.

૭ आत्मप्रवादपूर्व (आयप्पवायपुव्व) એમાં આત્માના સ્વભાવ વિષે વર્ણન છે.

૮ कर्मप्रवादपूर्व (कम्मप्पवायपुव्व) એમાં કર્મ વિષે ચર્ચા છે.

૯ प्रत्याख्यानप्रवादपूर्व (पच्चक्खानप्पवायपुव्व) એમાં કર્મક્ષય વિષે ચર્ચા છે.

૧૦ विद्याप्रवादपूर्व (विज्जाप्पवायपुव्व . એમાં દરેક વિદ્યાને તે શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય તે વિષે ચર્ચા છે.

૧૧ कल्याणवादपूर्व અથવા अवन्घ्यपूर्व (अवंज्झपुव्व) એમાં ૬૩ શલાકા પુરૂષોની જીવનકથાઓના મુખ્ય પ્રસંગોનું વર્ણન છે.

૧૨ प्राणवादपूर्व (पाणावायपूव्व) એમાં ઔષધ વિષે ચર્ચા છે.

૧૩ क्रियाविशालपूर्व (किरियाविशालपूव्व)· એમાં સંગીત વાદ્ય આદિ કલાઓ અને ધર્મક્રિયાઓનું વર્ણન છે.

૧૪ लोकबिन्दुसार (लोगबिंदुसार) એમાં લોક વિષે, અમુક ધર્મ-ક્રિયાઓ વિષે અને ગણિત વિષે ચર્ચા છે.

ङ चूलिका

ચૂલિકા તે ટીકા જેવી છે.

૩. ૧૨ उपाङ्ग

उपाङ्ग (उवांग)માં ધર્મકથાઓ અને વર્ણનો છે. એમ માનવામાં આવે છે કે એકેક અંગને લગતું એકેક ઉપાંગ છે, પણ બે વર્ગનાં ગ્રન્થોને એકમેક સાથે–તે તે અંગને જો તેના તેના ઉપાંગ સાથે મેળવીએ તો કશો સંબંધ જણાતો નથી. ઉપાંગો નીચે પ્રમાણે છે.

૧ औपपातिक (ओववाइय): મહાવીરનાં દર્શને એક રાજા (કોણિક) ગયેલો તેનું અને પછી દેવલોકમાં જન્મ કેમ પામી શકાય તેની એમાં કથા છે.

૨ राजप्रश्नीय (रायपसेणइज्ज)· પાર્શ્વનાથના શિષ્યે (કેશિએ) રાજા પ્રદેશીને જૈનધર્મમાં આણ્યો, પછી તે રાજા સૂર્યાભ નામનો દેવ થયો અને મહાવીરનું એણે સન્માન કર્યું તે વિષે એમાં કથા છે.

૩ जीवाभिगम એમા જગતનું અને એમાં જે જીવો વસે છે, તેનું વર્ણન છે.

૪ प्रज्ञापना (पन्नवणा): એમાં જીવના ૩૫ ગુણ વિગેરે અનેક બાબતોનું વર્ણન છે.

૫ सूर्यप्रज्ञप्ति (सूरियपन्नत्ति): સૂર્ય અને ગ્રહ નક્ષત્રનું એમાં વર્ણન છે.

૬ जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति (जम्बुदीवपन्नत्ति): એમાં જંબૂદ્વીપનું અને પ્રાચીન રાજાઓનું વર્ણન છે.

घ पूर्वगत.

દૃષ્ટિવાદનો સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ આ જ છે; એમાં આગળ જણાવેલાં ૧૪ પૂર્વોનો સમાવેશ છે. એ આ પ્રમાણે છેઃ

૧ उत्पादपूर्व (उप्पायपुव्व) એમાં દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો વિષય છે.

૨ अग्रायनीयपूर्व (अग्गेअनायपुव्व) એમાં મૂળતત્ત્વ, દ્રવ્ય આદિ વિષય છે.

૩ वीर्यप्रवादपूर्व (वीरियप्पवायपुव्व) એમાં દ્રવ્યની, મહાપુરૂષો-ની અને દેવોની શક્તિનો વિષય છે.

૪ अस्तिनास्तिप्रवादपूर्व (अत्थिनत्थिप्पवायपुव्व) એમાં નિર્ણયના સાત પ્રકાર અને ન્યાયના સાત પ્રમાણવડે વસ્તુસ્થિતિનો નિર્ણય દર્શાવ્યો છે.

૫ ज्ञानप्रवादपूर्व (नानप्पवायपुव्व) એમાં સત્ય અને મિથ્યા જ્ઞાન વિષે ચર્ચા છે.

૬ सत्यप्रवादपूर्व (सच्चप्पवायपुव्व)' એમાં સત્ય અને અસત્ય વચન વિષે ચર્ચા છે.

૭ आत्मप्रवादपूर्व (आयप्पवायपुव्व) એમાં આત્માના સ્વભાવ વિષે વર્ણન છે.

૮ कर्मप्रवादपूर्व (कम्मप्पवायपुव्व) એમા કર્મ વિષે ચર્ચા છે.

૯ प्रत्याख्यानप्रवादपूर्व (पच्चक्खानप्पवायपुव्व) એમાં કર્મક્ષય વિષે ચર્ચા છે.

૧૦ विद्याप्रवादपूर्व (विज्जाप्पवायपुव्व , એમાં દરેક વિદ્યાને તે શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય તે વિષે ચર્ચા છે.

૧૧ कल्याणवादपूर्व અથવા अवन्ध्यपूर्व (अवंज्झपुव्व) એમાં ૬૩ શલાકા પુરૂષોની જીવનકથાઓના મુખ્ય પ્રસંગોનું વર્ણન છે.

૧૨ प्राणवादपूर्व (पाणावायपूव्व) એમાં ઔષધ વિષે ચર્ચા છે.

૧૩ क्रियाविशालपूर्व (किरियाविशालपूव्व): એમાં સંગીત વાદ્ય આદિ કલાઓ અને ધર્મક્રિયાઓનું વર્ણન છે.

૧૪ लोकबिन्दुसार (लोगबिंदुसार) એમાં લોક વિષે, અમુક ધર્મ-ક્રિયાઓ વિષે અને ગણિત વિષે ચર્ચા છે.

ङ चूलिका

ચૂલિકા તે ટીકા જેવી છે.

३. १२ उपाङ्ग

उपाङ्ग (उवांग)માં ધર્મકથાઓ અને વર્ણનો છે. એમ માનવામાં આવે છે કે એકેક અંગને લગતું એકેક ઉપાંગ છે, પણ બે વર્ગનાં ગ્રન્થોને એકમેક સાથે–તે તે અંગને જે તેના તેના ઉપાંગ સાથે મેળવીએ તો કશો સંબંધ જણાતો નથી. ઉપાંગો નીચે પ્રમાણે છે.

૧ औपपातिक (ओववाइय): મહાવીરનાં દર્શને એક રાજા (કોણિક) ગયેલો તેનું અને પછી દેવલોકમાં જન્મ કેમ પામી શકાય તેની એમાં કથા છે.

૨ राजप्रश्नीय (रायपसेणइज्ज) પાર્શ્વનાથના શિષ્યે (કેશિએ) રાજા પ્રદેશીને જૈનધર્મમાં આણ્યો, પછી તે રાજા સૂર્યાભ નામનો દેવ થયો અને મહાવીરનું એણે સન્માન કર્યું તે વિષે એમાં કથા છે.

૩ जीवाभिगम એમા જગતનું અને એમાં જે જીવો વસે છે, તેનું વર્ણન છે.

૪ प्रज्ञापना (पन्नवणा): એમાં જીવના ૩૫ ગુણ વિગેરે અનેક બાબતોનું વર્ણન છે.

૫ सूर्यप्रज्ञप्ति (सूरियपन्नत्ति): સૂર્ય અને ગ્રહ નક્ષત્રનું એમાં વર્ણન છે.

૬ जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति (जम्बुदीवपन्नत्ति): એમાં જંબૂદ્વીપનું અને પ્રાચીન રાજાઓનું વર્ણન છે.

૭ चन्द्रप्रज्ञप्ति (चन्दपन्नत्ति) એમાં ચન્દ્ર અને (પાંચમાના જેવું જ) ગ્રહ નક્ષત્રનું વર્ણન છે.

૮ निरयावलीમાં જે દશ કુમારો પોતાના ઓરમાન ભાઇ રાજા कूणिक (પૃ. ૩૪) સાથે મળીને પોતાના દાદા વૈશાલીના રાજા ચેટકની સામે યુદ્ધમાં ઉતર્યા, માર્યા ગયા અને નરકમાં ઉપજ્યા એમની કથા છે. એ સૂત્રને कप्पिया પણ કહે છે.

૯ कल्पावतंसिकाः (कप्पवडंसिआओ) એમાં આ રાજાના પુત્રો સાધુ થયા ને વિવિધ સ્વર્ગમાં ગયા એની કથા છે.

૧૦ पुष्पिका. (पुप्फियाओ): એમાં જે દેવોએ મહાવીરની પૂજા કરી તેમના પૂર્વ જન્મની કથાઓ છે.

૧૧ पुष्पचूलिका (पुप्फचूलियाओ) એમાં ઉપરના જેવી જ કથાઓ છે.

૧૨ वृष्णिदशा. (वन्हिदसाओ). એમાં તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિએ વૃષ્ણિવંશના દશ રાજાઓને જૈનધર્મમાં આણ્યા એની કથા છે.

૪. ૧૦ प्रकीर्ण (?)

વિવિધ વિષયો ઉપર મુખ્યત્વે કરીને પદ્યમાં કરેલી ચર્ચાના ગ્રન્થોને प्रकीर्ण (पइण्ण) કહે છે.

૧ चतु शरण (चउसरण)· એમાં પ્રાર્થના, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે વિષે હકીકતો છે.

૨ आतुरप्रत्याख्यान (आउरपचक्खान) એમાં જ્ઞાનીઓના અંત સમયના પ્રયત્નોનું વર્ણન છે.

૩ भक्तपरिज्ञा (भत्तपरिण्णा) એમાં એજ વિષય સમ્બન્ધે વિધિ આપેલી છે.

૪ संस्तारक (संथारग): એમાં મૃત્યુની ઇચ્છાએ જ્ઞાનીઓ જે કુશાસન ઉપર સુતા તેનું વર્ણન છે.

૫ तंदुलवैतालिका (तंदुलवेयालिया) એમાં શરીરવિદ્યા ગર્ભવિદ્યા, વગેરેનું વર્ણન[1] છે.

૬ चन्द्राविजय (चन्दाविज्जा): એમાં ગુરૂશિષ્યના ગુણ, પ્રયત્ન વગેરે વિષે વર્ણન છે.

૭ देवेन्द्रस्तव (देविन्दत्थव): એમાં સ્વર્ગના રાજાઓની ગણના છે.

૮ गणिविद्या (गणिविज्जा): એમાં ફલિત જ્યોતિષની ચર્ચા છે.

૯ महाप्रत्याख्यान (महापच्चक्खान): એમાં પ્રાયશ્ચિતનાં સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

૧૦ वीरस्तव (वीरत्थय): એમાં મહાવીરની નામાવળી છે.

૫. ૬ છેદ સૂત્રો

છેદસૂત્ર અથવા છેદગ્રન્થ (છેઅગંથ) એમાં સાધુશાસનના વિધિ છે.

૧ निशीथ (निसीह): એમાં સાધુઓના ધર્મ વિષે અને એમાં દોષ થતાં તેના પ્રાયશ્ચિત્તનું વર્ણન છે.

૨ महानिशीथ (महानिसीह): એમાં પાપ તથા પ્રાયશ્ચિત્તનું વર્ણન છે.

૩ व्यवहार (ववहार): એમાં શાસનના વિધિ છે.

૪ आचारदशाः (आयारदसाओ) અથવા दशाश्रुतस्कन्धः એમાં આચારના વિધિ આપેલા છે. આ ગ્રન્થમાંનો ૯ મો અધ્યાય ભદ્રબાહુનું રચેલું કલ્પસૂત્ર છે. અને તેમાં તીર્થંકરનાં જીવનચરિત, સાધુઓના આચાર વિષે નિયમો તથા સમ્પ્રદાયનાં નામ છે.

૫ बृहत्कल्पसूत्रः એમાં સાધુઓ તથા સાધ્વીઓ માટેના વિધિ છે.

૬ पंचकल्प (पंचकप्प): એમાં પણ ઉપર પ્રમાણે છે. કેટલાક બીજાઓ जितकल्प ને ૬ ઠું છેદસૂત્ર કહે છે.

૬. ૨ સૂત્રો.

૧ नन्दीः એમાં જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર વિષે ચર્ચા છે.

૨ अनुयोगद्वार (अनुओगदार): એમાં વિદ્યાસર્વસ્વનું વર્ણન છે.

૭. ४ मूलसूत्र.[१२] (अ)

१ उत्तराध्ययन (उत्तरज्झयन) એમાં સિદ્ધાન્તો ઉપર કથાઓ, દૃષ્ટાન્તો, ઉપમાઓ, સંવાદો અને ઉપદેશો આપેલા છે

૨ આવશ્યક (આવસ્સય) એમાં દિનચર્યાના આવશ્યક વિધિઓ આપેલા છે. પણ ત્યારપછી બીજા વિવિધ વિષયો સંબંધે પણ હકીકતો આપી છે.

૩ दशवैकालिक (दसवेयालिय) એમાં સાધુજીવનના નિયમ આપ્યા છે .

૪ पिण्डनिर्युक्ति (पिंडनिज्जुत्ति) એમાં સાધુઓએ દાન સ્વીકાર વાના વિધિ આપેલા છે, કેટલાક એને બદલે ओघनिर्युक्ति કહે છે

૪૫ આ, તથા તે ઉપરાત બીજા ૨૦ प्रकीर्ण, ૧૨ निर्युक्ति અને બીજા કેટલાક ગ્રન્થો ઉમેરીને એકંદરે ૮૪ ધર્મગ્રન્થોની ગણના કરવામાં આવે છે.

આ આગમ ગ્રન્થોને—શાસ્ત્રગ્રન્થોને પરિપૂર્ણ કરવાને તેમા બીજા જે ગ્રન્થોની ગણના કરવામાં આવે છે, તે निगम ગ્રન્થો અથવા उपनिषद् છે અને તેની સંખ્યા ૩૬ ની છે[૧૩]

ઉપર ગણાવેલા શ્વેતામ્બર ગ્રંથોને બધાય શ્વેતાબરો સરખી રીતે પ્રમાણભૂત માને છે એમ નથી. તેમાનો સ્થાનકવાસી સમ્પ્રદાય ૧૦ પ્રકીર્ણને, બીજા અને છઠ્ઠા છેદસૂત્રને તેમજ પિણ્ડનિર્યુક્તિને પ્રમાણભૂત નથી માનતો તેમના ધર્મગ્રંથોની સંખ્યા એ હિસાએ માત્ર ૩૨ છે. (પૃ ૭૩ જુઓ)

ઉપરના વિવરણમા દરેક ગ્રંથ સામે તેમાનો વિષય બતાવ્યો છે, તે ઉપરથી જોઇ શકાશે કે એમા કેટલા બધા વિષયોનો સમાવેશ છે. વધારે ઉંડા ઉતરવાથી એથી યે વધારે વિષય જડશે, કેમકે દરેક ગ્રન્થના પોતાના ખાસ વિષય નાચે કંઇ લેવાદેવા નહિ એવા અનેક વિષયો, અક્ષિપ્ત કે ઉત્ક્ષિપ્ત સ્વરૂપે, એ ગ્રન્થોમા અનેક છે અને તેથી તે વિષયો ઉપર કશુ ધ્યાન અપાતું નથી.

વિધિનિષેધની આવી વિવિધતાઓ છતાં બધા ગ્રન્થો કંઇ રસિક નથી કારણકે એમાં ઘણાં વાક્યો એક ને એક સ્વરૂપે ને શુષ્ક ભાવે વારંવાર આવ્યે જાય છે અને દરેક વિધિને અન્તે સુન્દર સુભાષિતો કે એક બે દૃષ્ટાન્તો આપ્યા હોય છે, તે જુદે સ્વરૂપે હોય છે. શાસ્ત્રગ્રન્થોમાં જે કથાઓ કહી છે તે પણ નિરસ અને લાંબી હોય છે. ઘણાં ખરાં ધર્મગ્રન્થોનું વિશિષ્ટ લક્ષણ તો એ છે જે તેમાં અનેકાનેક પુનરુક્તિઓ આવે છે અને શબ્દોના જડ પદ્ધતિએ ચક્રાવા આવ્યે જાય છે. એ સ્થિતિ એટલી હદે પહોંચે છે કે તે ગ્રન્થોના મૂળ લેખકોને કે પ્રતો ઉતારનારને પણ એ શબ્દો ને વાક્યો આખાં ને આખાં વારંવાર ઉતારવાં જરૂરનાં લાગ્યાં નથી, એને બદલે તેમણે અમુક ચિન્હો મૂક્યાં છે અને બીજા કોઇ ગ્રન્થમાંના અમુક રૂઢ વાક્યો અને પુનરુક્તિઓ મૂકીને વાચકને બાકીનો ભાગ પોતાની મેળે સમજી લેવાની વ્યવસ્થા કરી દીધી છે. સ્થાનો, પુરૂષો વગેરે સમ્બન્ધે વર્ણવતાં પણ એવી જ યોજના કરી છે કે ગ્રન્થમાં તેનું એક જગાએ વર્ણન હોય અને ત્યારપછી જ્યારે જ્યારે એ સ્થાન કે પુરૂષ સમ્બન્ધે વર્ણન કરવાનું આવે ત્યારે પ્રથમ વર્ણનની જગ્યાનો માત્ર નિર્દેશ કરી દે. આવાં વર્ણનોને वर्णक કહે છે, તેમા અનેક શબ્દો એકઠા ગોઠવીને મોટા મોટા વાક્યો અને અનેક શિખામણો મૂકીને સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે આ શૈલીનો કાવ્યમા પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જોતાં ધર્મશાસ્ત્રોના ગ્રન્થોને ઉંચી કોટિમાં મૂકી શકાય એમ નથી. માત્ર શ્રોતાને જ નહિ, પણ વકતાને પણ અતિશય નીરસ લાગે છે અને આજના વાચકને તેમાં એવો રસ તો ભાગ્યે જ આવે કે જેથી તેને અત્યાનન્દ થાય.

શ્વેતામ્બરોને પોતાને જ મતે એમાંના અમુક ધર્મગ્રન્થો કેવળ જુદે જુદે સમયે રચાયેલા છે. એમ માનવામાં આવે છે કે અંગ, ઉપાઙ્ગ અને બીજા કેટલાક ગ્રન્થો તો ગણધરોએ, ખાસ કરીને સુધર્માએ રચેલા, એમણે મહાવીરના શબ્દો સાભળીને તે શબ્દો ગ્રન્થી કરી લીધેલા, અને કેટલાક પછીના આચાર્યોએ લિપિબદ્ધ કરી લીધેલા. ૪ થું ઉપાઙ્ગ પ્રજ્ઞાપના आर्यश्यामे રચ્યુ

કહેવાય છે અને એમ પણ કહેવાય છે કે એ આર્યશ્યામ કાલકાચાર્યનું (ઇ. પૂ. ૧ લું સૈકું, પૃ. ૪૪)જ બીજું નામ હતું. તેવી જ રીતે નન્દીસૂત્ર દેવર્દ્ધિએ (ઇ. સ. ૫ માં સૈકામાં), અનુયોગદ્વાર સૂત્ર આર્યરક્ષિતે (ઈ. સ. ૧ લા સૈકામાં), ચતુઃશરણ વીરભદ્રે અને દશવૈકાલિક સૂત્ર શય્યમ્ભવે રચેલ ગણાય છે. એક યુવાન સાધુ કે જે તેમના સંસારીપણે પુત્ર હતા તેનું મૃત્યુ છ માસમાં થવાનું હતું, તેને એટલા ટુંકા સમયમાં ધર્મનું જ્ઞાન કરાવી શકાય એટલા માટે દશવૈકાલિક સૂત્રની રચના કરવામાં આવી હતી એવી કથા છે. ૪ થું છેદ સૂત્ર અને બીજાં પણ છેદસૂત્રો હરિભદ્રે (ઇ. સ. ૩૦૦) રચ્યાં મનાય છે[14] અને હરિભદ્ર (ઇ. સ. ૮ મા સૈકામાં) મહાનિશીથ રચ્યું મનાય છે. આમ આજે છે તે ગ્રન્થો જુદે જુદે કાળે ને જુદી જુદી લેખણે લખાયેલા છે; એમાં એક કાળના વિચારોનું નિરૂપણ નથી, પણ અનેક જમાનાઓનો શ્રમ છે.

અંગ ગ્રન્થો સૌ ગ્રંથોમાં સૌથી પ્રાચીન છે; પણ તે સંપૂર્ણ નથી, કારણ કે ૧૪ પૂર્વ સમાવનારૂં જે ૧૨ મું અંગ, તે તો અતિ પૂર્વકાળથી જ લુપ્ત થઇ ગયું કહેવાય છે. ૧૨ મું અંગ હતું એમાં તો કશી શંકા નથી, કારણ કે એને વિષે જે જે ઉલ્લેખો છે તે બધામાં એકવાક્યતા છે, એટલું જ નહિ પણ એમાંથી અવતરણો લેવાયેલાં અને એને આધારે અનેક ગ્રન્થો લખાયેલા કહેવાય છે.[15] ત્યારે એ દૃષ્ટિવાદનો લોપ કેમ થયો તેની આપણને ખબર પડતી નથી. વખતે એમ પણ હોય કે એમાંના વિષય પાછળના જમાનાને રસિક ન લાગ્યા હોય, કારણ કે તે સમયના—પણ પાછળથી નષ્ટ થયેલા વિરોધી સમ્પ્રદાયોના મતનું ખંડન એમાં હોય; વખતે એમ પણ હોય કે એમાંના વિષય બીજા ગ્રન્થોમાં વધારે સારી ને સ્પષ્ટ રીતે ચર્ચ્યા હોય, આથી એનો અભ્યાસ અટકી ગયો હોય ને ધીરે ધીરે એ અંગ લુપ્ત થઈ ગયું હોય.[1]

---

૧ બારમું અંગ બાર વર્ષી દુકાળને અંગે મુનિઓ ન સંભારી શકવાથી નષ્ટ પામ્યું છે.

ત્યારે વર્તમાન ૧૧ અંગ, ઉપાઙ્ગમાંનાં ૧૧,* અને બીજાં કેટલાક ગ્રન્થો આગળ કહી ગયા એમ મહાવીરના શિષ્ય સુધર્માએ રચ્યા કહેવાય છે. એમ પણ કહેવાય છે જે એ ગ્રન્થો શ્રુતિપરંપરાથી ઉતરી આવતા હતા, તે પ્રથમ વીર સંવત ૯૮૦ માં દેવર્દ્ધિના નિર્ણય પછી લિપિબદ્ધ થયા અને તેની અનેક પ્રતો–નકલો કરી તેનો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો. ગ્રન્થોને નિર્ણિત અને નિશ્ચિત પછીના સમયમાં કરવામાં આવ્યા એ વાત સાચી છે એમ જો સ્વીકારી લઇએ, તો પછી મહાવીર વિષે અને એમના સિદ્ધાન્તો વિષે એ ગ્રન્થોમાંથી જે માહિતી આપણને આજે મળે છે, તે સંબંધે પાકી શંકા ઉભી થાય. આલ્બેર વેબર લખે છે[૬] કે ધારો કે બાઇબલનો નવો કરાર ઇ. સ. ૯૮૦ સુધી (ખરી રીતે ૯૫૦ સુધી, કારણ કે આપણે ક્રાઇસ્ટના જન્મથી સંવત ગણીએ છીએ, પણ જૈનો મહાવીરના નિર્વાણથી ગણે છે) લિપિબદ્ધ થયો જ ન હોય; ધારો કે જે માણસોને ક્રાઇસ્ટ સંબંધે પૂર્વ લિપિબદ્ધ કશુંય મળ્યુ ન હોય, પણ માત્ર શ્રુતિ-પરંપરાદ્વારા જ જ્ઞાન હોય તે માણસો પોપ સિલ્વેસ્ટર બીજાને (sylvester II) અધ્યક્ષપદે એ જ્ઞાનને લિપિબદ્ધ કરે, તો આપણી સામે ક્રાઇસ્ટનું કેવું ચિત્ર હોય એની કલ્પના કરો." અને છતાંયે ઉપરના વચનમાં બતાવી છે એટલી બધી અશ્રદ્ધાએ આ શાસ્ત્રગ્રન્થો જોવાના નથી, કારણ કે એમ માનવાનું કારણ જ નથી કે વલ્લભીના સંઘમાં લિપિબદ્ધ થયા પહેલાં એ ગ્રન્થો કદી લખાયા જ નહોતા, ખરી વાત તો એ છે કે તે પ્રસંગે તો એમાંના વિષયોનું સ્વરૂપ છેવટનું નિર્ણિત કર્યું અને ત્યાર-પછી તેની અનેક નકલો કરાવીને તેનો પ્રચાર કર્યો. આ હકીકત માનવાનું ચોકસ કારણ પણ મળે છે. કેમકે ઇ. પૂ. ૨ જા સૈકાના જૈન શિલાલેખો આપણી સામે જ છે તે ઉપરથી એમ તો સાબિત થાય છે જ કે જૈનો લેખનકળાનો ઉપયોગ બહુ પૂર્વેથી કરતા. ત્યારપછી એ પણ નહિ ભૂલવું જોઇએ કે ભારતમાં અ-તિશય વિકાસ પામેલી સ્મરણશક્તિને બળે અનેક ગ્રન્થો ગુરુમુખેથી

* ઉપાંગો સુધર્મા સ્વામી વિરચિત નથી.

શિષ્યપરંપરાએ અનેક સૈકાથી ઉતરી આવ્યા છે, કારણકે વર્તમાનપત્રો અને ટેલીફોન વિનાના યુગમાં એ જ શક્ય હતું.

એમાં તો શંકા નથી જ કે સૌથી પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં પછીના સમયના વિચારો દાખલ થયા છે અને તેમાં ઘણા પ્રક્ષિપ્ત ભાગો પણ છે અને છતાંયે કહેવું પડે છે કે એ બહુ પ્રાચીન કાળના છે. હ. યાકોબી એ સમ્બન્ધે જણાવે છે કે[૧૭] આ ગ્રન્થોની ભાષા, એમાં વપરાયેલા વૃત્ત અને એમાં આપેલી ઇતિહાસની મહત્ત્વની હકીકતો એ સૌ પૂરવાર કરે છે કે સૌથી પ્રાચીન ગ્રન્થો ઇ. પૂ. ૩૦૦ ના અરસાના હોવા જોઇએ, અને તે સમયે પાટલીપુત્રમાં સંઘે મળીને ગ્રન્થ નિર્ણય કર્યો હોય તે વાત સાચી હોય. વળી એમ પણ માની લેવાનું નથી કે મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા અને પાટલીપુત્રમાં સંઘ મળ્યો એ બે વચ્ચેના આશરે ૧૦૦ વર્ષના ગાળામાં માત્ર ગમે તેવી ઉડતી કથાઓ ઉતરી આવતી હતી. સમ્ભવિત છે કે મહાવીરસ્વામીના જીવન અને ઉપદેશ વિષે જે જ્ઞાને એમના શિષ્યમંડળમાં નિર્ણિત સ્વરૂપ બહુ પૂર્વેથી જ ધારણ કરી લીધું હતું એ ઉપરથી જ સંઘનું પછીના વખતનું સૌ સાહિત્ય રચાયું હોય.

આમ શાસ્ત્રગ્રન્થોનો ઘણો ભાગ પ્રાચીન કાળે રચાયો હતો એમ લાગે છે. છતાંયે એટલું પણ નક્કી છે કે સુધર્માએ રચ્યા કહેવાય છે તે અંગ અને બીજા શ્વેતામ્બર ગ્રન્થો આજે જે સ્વરૂપમાં છે તે સ્વરૂપ તો ઘણા ફેરફાર પછી થયું છે. એમના પછીના જમાનાના લોકો પોતાના વિચારને બંધબેસતા થાય એવા ફેરફાર એમાં કરતા ગયા છે,* એ તો સ્વીકારી લેવું જ જોઇએ. શ્વેતામ્બરોના ગ્રન્થો સાચા નથી એમ દિગમ્બરો જે માને છે એ ઉપરથી પણ આપણા આ અનુમાનને ટેકો મળે છે.

---

* આ ફેરફાર વિસ્તિર્ણને સંક્ષિપ્ત કરવા રૂપ કરેલો છે પણ તેના સ્વરૂપમાં બીલકુલ ફેરફાર કરેલ નથી

દિગમ્બર ગ્રન્થો

લુપ્ત ગ્રન્થો

બહુવાર આગળ જણાવી ગયા છીએ તેમ દિગમ્બરોને કોઇ પ્રાચીન ગ્રન્થો છે જ નહિ; એ સમ્પ્રદાય તો માને છે કે પ્રાચીન ગ્રન્થો લુપ્ત થઇ ગયા છે અને શ્વેતામ્બરોના ગ્રન્થો પણ સાચા નથી. આથી એ લુપ્ત થઇ ગયેલા પ્રાચીનગ્રન્થોની નવી સંકલનાથી અને તેમાંના વિષયોની કરેલી પુનર્યોજનાથી થયેલા નવા ગ્રન્થ તે જ દિગમ્બરોના ધર્મગ્રન્થ.[૧૮] નીચેના વિવરણમાં એમના જે ગ્રન્થો બતાવ્યા છે, તેમનાં નામ કંઇક અંશે શ્વેતામ્બર ગ્રન્થોનાં નામને મળતા છે, વિષયો પણ કંઇક અંશે શ્વેતામ્બર ગ્રન્થોના વિષયો જેવા જ છે, છતા યે અનેક સ્થળે બંનેના વિચારોમાં મોટો વિરોધ પણ છે. નીચે એનુ થોડુંક વિવરણ આપું છું. એ ધર્મગ્રન્થોના બે સમૂહ છે. ૧ અંગ અને ૨. અંગબાહ્ય (અંગ બહારના તે).

૧ અંગ

શ્વેતામ્બરો પોતાના અંગના જે નામ આપે છે તે જ નામ દિગમ્બરો પણ પોતાના અંગનાં આપે છે. મહત્ત્વનો તફાવત એ છે ૧૨મા અંગ દૃષ્ટિવાદમાં જે પરિક્રમ અને ચૂલિકાઓ આવે છે તે શ્વેતામ્બરો કરતા દિગમ્બરોના જુદા છે. (જોશો પૃ. ૯૫) અને તે નીચે પ્રમાણે છે.

૫ परिक्रम

૧ चन्द्रप्रज्ञप्ति એમાં ચન્દ્રનું વર્ણન છે,

૨ सूर्यप्रज्ञप्ति એમાં સૂર્યનું વર્ણન છે,

૩ जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति એમાં જંબૂદ્વીપનુ વર્ણન છે.

૪ द्वीपसागरप्रज्ञप्ति. એમાં દ્વીપો અને સાગરોનું વર્ણન છે અને

૫ व्याख्याप्रज्ञप्ति એમાં જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વોનું વર્ણન છે.

(૧) प्रथमानुयोग (ઇતિહાસ): रविसेननुं पद्मपुराण (ઈ. સ. ૬૫૦ ?), जिनसेननुं हरिवंशपुराण (७८३), અને आदिपुराण, गुणभद्रनुं उत्तरपुराण (૮૭૯ માં સમાપ્ત),

(૨) करणानुयोग (વિશ્વવ્યાખ્યાન): सूर्यप्रज्ञप्ति, चन्द्रप्रज्ञप्ति, जयधवल.

(૩) द्रव्यानुयोग (તત્વજ્ઞાન): कुन्दकुन्द નો ૧ प्रवचनसार, ૨ समयसार, ૩ नियमसार, ૪ पञ्चास्तिकाय, ઉમાસ્વામીનો तत्वार्थाधिगमसूत्र અને સમન્તભદ્ર (૬૦૦), પૂજ્યપાદ (૭૦૦), અકલંક (૭૫૦) વિદ્યાનન્દ (૮૦૦) વગેરેએ એના ઉપર લખેલી ટીકાઓ. સમન્તભદ્રની आप्तमीमांसा (૬૦૦) અને અકલંક, વિદ્યાનન્દ વગેરેએ એના ઉપર લખેલી ટીકાઓ.

(૪) चरणानुयोग (નીતિ અને ક્રિયાકાણ્ડ): वट्टेउर નો मूलाचार અને त्रिवर्णाचार, સમન્તભદ્રનો रत्नकरण्डश्रावकाचार (૬૦૦)

શાસ્ત્રેતર ગ્રન્થો.

ધાર્મિક અને વૈજ્ઞાનિક ગ્રન્થો.

(મહાવીરના સિદ્ધાન્તોને પ્રદર્શિત કરવા માટે, તેને ટીકાવડે સ્પષ્ટ કરવા માટે અને તેને વિકાસ આપવાને માટે તેમજ વળી સાધુઓને અને શ્રાવકોને તેમની જીવનચર્યાના નિયમ આપવા માટે તથા સંઘને વ્યવસ્થા આપવા માટે અનેક લેખકોએ પરિશ્રમ લીધો છે. આમાંના સૌથી પ્રાચીન ભદ્રબાહુ છે, એમને શ્વેતામ્બરો તેમજ દિગમ્બરો બંને સરખી રીતે ઉંચી શ્રદ્ધાદૃષ્ટિએ જુએ છે. અને છેલ્લા શ્રુતકેવલી માને છે.) ઇ. સ. ૩૦૦ ના અરસામાં એ થઇ ગયેલા અને જે સાધુઓનો સંઘ મૈસુર તરફ ગયેલો તેમાં એમનું નામ પણ છે, એમ કથા વાંચતા જણાય છે. (જોશો પૃ. ૪૦). પણ છતાં યે એમને વિષે જે હકીકતો મળી આવે છે તે એકબીજાથી ધ્રુવાન્તરે વિરૂદ્ધ છે. શ્વેતામ્બરો એમને વૃદ્ધાવસ્થામાં નેપાળ ગયેલા માને છે (પૃ. ૯૨), ત્યારે દિગમ્બરો એમને

પોતાના શિષ્ય મહારાજા ચન્દ્રગુપ્ત સાથે શ્રવણ-બેલગોલા ગયેલા માને છે. (પૃ. ૩૬) ઇ. સ. ૫૮૭ માં મૃત્યુ પામેલા જ્યોતિર્વિદ વારાહમિહિરના એમને ભાઇ માનવા એ તો ઇતિહાસમાં ભૂલ કરવા સરખું છે.

ભદ્રબાહુએ અનેક શાસ્ત્રગ્રન્થો ઉપર નિર્યુક્તિઓ એટલે કે માગધી ટીકાઓ લખી છે. એમના કલ્પસૂત્રને શ્વેતામ્બરો એટલે ઉંચે સ્થાને મૂકે છે કે એની શાસ્ત્રગ્રન્થોમાં જ ગણના કરે છે. કાયદા વગેરેની ચર્ચા કરનાર भद्रबाहु संहिता નામના એક ગ્રન્થના પણ એ કર્તા ગણાય છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે એ જ્યોતિર્વિંદ પણ હતા.

ત્યારપછી ધર્મના સિદ્ધાન્તો ઉપર ચર્ચા કરનાર સૌથી પ્રથમ उमास्वाति હતા એમ લાગે છે. બ્રાહ્મણોનાં દર્શનને અનુસરીને એમણે સૂત્રપદ્ધતિએ સમસ્ત ધર્મની ટુંકામાં ચર્ચા કરી છે. तत्वार्थाधिगमसूत्र નામે પ્રખ્યાત ગ્રન્થ એમણે લખ્યો છે. બંને સમ્પ્રદાય એ ગ્રન્થને પોતાનો પ્રમાણભૂત ગ્રન્થ માને છે. એ વિખ્યાત પુરૂષ અમારા સમ્પ્રદાયના હતા એવો દાવો શ્વેતામ્બરો અને દિગંબરો બંને કરે છે. પણ યાકોબી માને છે કે ઘણું કરીને એ શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયના હતા, કારણ કે એમણે પોતે જ પોતાના એ ગ્રન્થ ઉપર જે ટીકા લખી છે તે ટીકા માત્ર શ્વેતામ્બરો જ પ્રમાણભૂત ગણે છે, ત્યારે દિગમ્બરો તો બીજાએ લખેલી ટીકાઓને પ્રમાણભૂત ગણે છે. એ બંને સમ્પ્રદાયો ઉમાસ્વાતિને સરખી શ્રદ્ધાએ પોતાના ગુરૂ માને છે, એ વસ્તુ એમ સાબીત કરે છે કે એમના સમયમાં એ બે સમ્પ્રદાયો વચ્ચેનો ભેદભાવ પાછળના સમય જેવો હજી તીવ્ર નહોતો થયો. ઉમાસ્વાતિના સમયનો હજી ચોકસ નિર્ણય થયો નથી; જૈનો પોતે એમને ઇ. સન. ની શરૂઆતમાં મૂકે છે, પણ ઇ. સ. ૪ થા કે ૫ મા સૈકામાં એ થયાનો વધારે સંભવ છે.[૨૦]

ઉમાસ્વાતિ પછી શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયના મહત્ત્વના ધર્મજ્ઞ सिद्धसेन दिवाकर થયા. કથા પ્રમાણે આ મહાન પણ્ડિત મહારાજા વિક્રમાદિત્યના સમકાલિન હતા. (પૃ. ૪૪) પણ ખરી રીતે ઇ. સ. ૬૫૦ પછી પ્રખ્યાત થયા હોય. એમને વિષે જૈનો બહુ અદ્ભુત

કથાઓ કહે છે. એ કથાઓ પ્રમાણે દિવાકર મૂળે તો બ્રાહ્મણ હત પણ વૃદ્ધવાદીસૂરિએ એમને શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજિત કર્યા ને પ એમણે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો ને ત્યારથી પોતાનું નામ સિદ્ધસેન રાખ્ એકવાર એમણે બધા જૈનગ્રન્થોનો પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃત અનુવા કરવાની યોજના, પોતાના ગુરૂ સમક્ષ મૂકી; આ પાપના પ્રાયશ્ચિ માટે ગુરૂએ એમને બધાં જૈનમન્દિરોની યાત્રા કરવાની આજ્ઞા કરી બાર વર્ષ સુધી શ્રદ્ધાપૂર્વક યાત્રા કરતાં એ ફર્યા અને છેવટે ઉજ્જયન ના શિવમન્દિરમાં આવ્યા. ત્યાં શિવને નમસ્કાર કરવાને બદલે શિવ લિંગની સામે પગ કરીને મન્દિરમાં બેઠા. આ જોઇને શિવભક્તોએ રાજા વિક્રમાદિત્યને ફરિયાદ કરી. રાજાએ પંડિતને એમના અપ રાધને કારણે ચાબુકોનો માર મારવાની સજા કરી, પણ થયું એવું કે પહેલી જ ચાબક મારતામાં તો રાજાના અન્તઃપુરમાંથી ચીસ સંભળાઇ, કારણકે પંડિતે જાદુબળથી એવું કર્યું કે ચાબુક પડે પોતાની ઉપર, પણ વાગે રાજાની પટ્ટરાણીને. આ ઉપરથી સિદ્ધસેનને છોડી મેલવામાં આવ્યા; એમણે શિવલિંગ તરફ હાથ ઉંચો કર્યો એટલે લિંગ ચીરાઇ ગયું, તેમાંથી પ્રકાશ નીકળ્યો ને તેમાં ભગ વાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાનાં દર્શન થયા.[૨૧]

ન્યાય ઉપર સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખનાર જૈનોમાં સૌથી પ્રથમ સિદ્ સેન જ હતા. એમણે ૩૨ શ્લોકમાં ન્યાયના સમસ્ત પ્રદેશને ઘેર લીધો છે. એ ગ્રન્થનો સમય નિર્ણય કરવા માટે મહત્ત્વની વા એ છે કે વિદ્વાન બૌદ્ધ તાર્કિક ધર્મકીર્તિના न्यायबिन्दु (ઇ. સ. ૭મ સૈકામાં) વાંચ્યા પછી સિદ્ધસેને પોતાનો ગ્રન્થ લખેલો એમ યાકોબ જણાવે છે.[૨૨]

(વીર સંવત ૯૮૦ માં (એટલે કે ઇ. સ. ૫ મા સૈકામાં વલ્લભીમાં શ્વેતામ્બર ગ્રન્થો વ્યવસ્થિત થયા, ત્યારપછી એ ગ્રન્થે ઉપર ખુબ ટીકાઓ લખાઇ છે.) ત્યાં મળેલા સંઘના અધ્યક્ષ દેવર્દ્ધિએ પણ ટીકાઓ લખેલી જણાય છે. બીજા મુખ્ય ટીકા કારોના નામ આ પ્રમાણે છે-૭ મા સૈકામાં सिद्धसेनगणि, ૮ મા માં हरिभद्र, ૯ મા મા शीलाङ्क, ૧૧ મા માં शान्तिसूरि, देवेन्द्र અને अभयदेव, ૧૨ મા માં मलयगिरि. (આમાંના ઘણા લેખકો ધર્મગ્રન્થો ઉપર

ીકા લખીને જ અટકયા નથી, પણ એમણે બીજા મહત્ત્વના સ્વતંત્ર ન્થો પણ લખ્યા છે.) પણ એ સૌમાં પ્રખ્યાત તો હરિભદ્ર હતા.

હરિભદ્ર બ્રાહ્મણ હતા અને એમણે સકળ વિદ્યાઓનો અભ્યાસ ર્યો હતો. 'હું જે કાંઇ ન જાણતો હોઉં તે જે કોઇ જાણતો હોય વા ગુરૂનો શિષ્ય થાઉં' એવી એમની પ્રતિજ્ઞા હતી. એક વાર એમણે એક જૈનસાધ્વીને કંઇક શબ્દો બોલતી સાંભળી, પણ એનો અર્થ હરિભદ્ર સમજી શકયા નહિ. પૂછી જોતાં તે સાધ્વીએ એમને એ અર્થ જાણનાર ગુરૂનો પત્તો આપ્યો. હરિભદ્ર એ ગુરુપાસે ગયા ને એમના ઉપદેશે જૈન થયા. પછી બધા શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને એ સૂરિ થયા. એમના બે ભત્રિજા હંસ અને પરમહંસ એમના શિષ્ય થયા. બૌદ્ધોને એમના જ શાસ્ત્રોથી પરાજિત કરવાને માટે એ બે જણ બૌદ્ધસાધુનો વેશ ધારણ કરીને, એમના મિથ્યાજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાને એક બૌદ્ધવિહારમા ગયા. પોતાના સંઘમાં પેસી ગયેલા આ બે સાધુઓના સાચા ધર્મ વિષે બૌદ્ધોને શંકા થઇ ને તેમની કસોટી કાઢી જોવા બારણાને પગથીએ તીર્થંકરની મૂર્તિ ચિતરી, એવી રીતે કે જેના ઉપર પગ મૂકયા વિના બહારથી અંદર અવાય નહિ અને અંદરથી બહાર જવાય નહિ. એ બે વેશધારી જૈનોએ ખડીવડે મૂર્તિમાં ફેરફાર કરી નાખ્યો, (એટલે કી એ જૈનમૂર્તિ રહી નહિ) અને એના ઉપર થઇને નિર્ભયતાએ ચાલતા થયા. પણ બૌદ્ધો વાત કળી ગયા અને હંસ તથા પરમહંસ નાસી ગયા, પણ ત્યાંના બૌદ્ધ રાજાની સેના એમની પાછળ પડી ને એમને મારી નાખ્યા. પોતાના શિષ્યોનો આ પ્રકારે નાશ ાથી હરિભદ્રે એ બૌદ્ધવિહારના એકંદર ૧૪૪૪ સાધુઓને ી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો અને તે માટે તેમને સૌને પોતાને બળે ઉકળતા તેલના કઢાયામા બાળી નાખવા એવી યોજના કરી, પણ આ યોજના એમના ગુરૂએ (કે એમની ધર્મમાતા સાધ્વીએ) ખતસર અટકાવી પાડી. જે પાપ પોતે કરવા તૈયાર થયા હતા ને માટે હરિભદ્ર વિમાસવા લાગ્યા અને જૈનધર્મની સ્તુતિના ૧૪૪૪ ગ્રંથ લખ્યા. જૈનધર્મ અને નીતિના ગ્રન્થો ઉપરાંત એમણે પોતાના સમયના વિવિધ ન્યાયસિદ્ધાન્તો વિષે પણ ગ્રન્થો લખ્યા.

શ્વેતામ્બરોમાં સૌથી પ્રખ્યાત લેખક તો હેમચન્દ્ર (૧૦૮૮-૧૧૭૨) થયા. એમના સર્વતોમુખી જ્ઞાનને કારણે એ कलिकालसर्वज्ञ કહેવાયા. ધર્મસિદ્ધાન્તો ઉપર એમનો મુખ્ય ગ્રન્થ योगशास्त्र અથવા अध्यात्मउपनिषत् છે. એ ગ્રન્થમાં એમણે જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તો વિષે વિશાળ ચર્ચા કરી છે, એટલું જ નહિ પણ એમાં યોગવિષે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. वीतरागस्तव નામે એક બીજો નાનો ગ્રન્થ હેમચન્દ્રનો છે. એ ગ્રન્થમાં સ્તુતિરૂપે ધર્મનો ઉપદેશ કરેલો છે; એમની એક બત્રીશી ઉપર मल्लिषेणे ૧૨૯૨માં स्याद्वादमंजरी નામે વિશાળ ટીકા ગ્રન્થ લખ્યો છે. આ ટીકાગ્રન્થ પોતે પણ તર્કઉપર અનેક પ્રકારે ચર્ચા કરે છે.

ધર્મસિદ્ધાન્તો ઉપર લખનાર અનેક પ્રખ્યાત શ્વેતામ્બર લેખકો થઇ ગયા છે, પણ તેમાંના થોડાનો જ અહીં ઉલ્લેખ કરી જઇશું; देवेन्द्रसूरिએ (૧૩ મા સૈકામાં) कर्मग्रन्थ લખ્યા છે અને તેમા કર્મના સિદ્ધાન્તની ચર્ચા અનેક દૃષ્ટિએ કરી છે. गुणरत्ने (૧૪૦૦ ના અરસામાં) હરિભદ્રના ન્યાયગ્રન્થો ઉપર ટીકા લખી છે. धर्मसागरे ૧૫૭૩ માં उत्सूत्रकौशिकसहस्रकिरण નામે ગ્રન્થ લખીને દિગમ્બરોની ખબર લીધી છે. ૧૭ મા સૈકામાં થઇ ગયેલા વિનયવિજય અને યશોવિજય એ બે સફળ લેખકો વિષે તો ૭૪ મા પૃષ્ઠ ઉપર લખ્યું જ છે. વિનયવિજયનો लोकप्रकाश તો જ્ઞાનચક્ર જેવો ગ્રન્થ છે અને તેમા જૈનધર્મનાં સર્વ ક્ષેત્રો ઉપર ચર્ચા છે. યશોવિજયે ન્યાય અને તર્ક ઉપર અનેક ગ્રન્થો લખ્યા છે, એમનો प्रतिमाशतक ગ્રન્થ ખાસ આકર્ષક છે, એમાં મૂર્તિપૂજા વિષે લખ્યું છે. એ ધર્મના સિદ્ધાન્તો વિષે ચર્ચા ચલાવનાર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રન્થો આજ સુધી યે લખાયા જાય છે અને એવો છેલ્લો ગ્રન્થ, મારા જાણવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ૧૯૧૭ માં વિજયધર્મસૂરિનો जैनतत्त्वज्ञान પ્રકટ થયો છે.

શ્વેતામ્બરોની પેઠે દિગમ્બરોએ પણ ધર્મ અને તેને અનુકૂળ શાસ્ત્ર વિષેના ગ્રન્થ બહુ ઉત્સાહથી લખ્યા છે, એ પ્રદેશમાં લખનાર સૌથી પ્રાચીન લેખક કુન્દકુન્દ હતા. એ ઇ. સ. ૬૮૦

પહેલાં થઇ ગયા છે. કેટલાક તો એમને ઇ. સ. ની શરૂઆતમાં લઇ જાય છે. આ સમ્પ્રદાયના કેટલાક આચાર્યોના ગ્રન્થો ધર્મના ‘ગૌણગ્રન્થ’ મનાય છે.-(પૃ ૧૦૭ જોશો), તેવી જ રીતે આ આચાર્યના ગ્રન્થો પણ ‘ગૌણગ્રન્થ’ મનાય છે. બીજા ધાર્મિક લેખકોઃ સમન્તભદ્ર, પૂજ્યપાદ, અકલંક, વિદ્યાનન્દ, નેમિચંદ્ર વિષે આગળ (પૃ. ૫૫) ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, એટલે અહીં તો એમનાં નામ ગણાવી ગયે જ બસ થશે. તે ઉપરાંત બીજા મહત્ત્વના લેખકો प्रभाचन्द्र (૮૨૫ ના અરસામાં), अमितगति (૧૦૦૦ ના અરસામાં), आशाधर (૧૩ મા સૈકાની શરૂઆતમાં), सकलकीर्ति (૧૪૬૪ ના અરસામાં) અને श्रुतसागर (૧૫ મા સૈકાને અન્તે) થયા છે.

એ બધા લેખકોએ પોતાના ગ્રન્થો સંસ્કૃત અથવા પ્રાકૃત શ્લોકોમાં લખ્યા છે, અને એ ગ્રન્થો ઉપર એમણે પોતે જ અથવા તો એમના શિષ્યોએ અને બીજા ટીકાકારોએ ટીકા લખી છે.

પ્રખ્યાત ધાર્મિક ગ્રન્થોના અનુવાદ ભાષામાં થયા છે, અને એ રીતે વર્તમાન ભારતભાષાઓનો ઉપયોગ જૈનસાહિત્યમાં થયો છે. ગુજરાતી અને બીજી ભાષાઓમાં અનેક ધર્મગ્રન્થોના અનેક અનુવાદ થયા છે. કેટલાક ગ્રન્થકારોએ પૂર્વે પણ પોતાની માતૃભાષામાં ગ્રન્થો લખ્યા છેઃ श्रीवर्द्धदेव જન્મભૂમિનું એમનું નામ तुम्बुलूराचार्य કાનડામાં થઇ ગયેલા ને તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ઉપર એમણે કાનડીમાં ટીકા ૯૬૦૦૦ ગાથા (શ્લોક) માં લખી છે. એ ગ્રન્થની રચનાનો સમય નિર્ણિત નથી થયો, પણ કહેવાય છે કે બારમા સૈકામાં રચાયો હતો, દુર્ભાગ્યે એ ગ્રન્થ અત્યારે પ્રાપ્ત નથી. જેમ જેમ આપણે વર્તમાન સમય તરફ આવતા જઇએ છીએ તેમ તેમ જૈન ધર્મ વિષેના ગ્રન્થો અર્વાચીન ભાષામાં લખાયેલા વધારે જણાતા જાય છે. ધર્મજ્ઞાનને લોકપ્રિય બનાવી તેનો જનસમૂહમાં પ્રચાર કરી શકાય અને શ્રાવકોને શુદ્ધ જ્ઞાન આપી શકાય એ હેતુએ જુદી જુદી લોકભાષામાં અનેક ગ્રન્થો લખાયા છે.

પોતાના સિદ્ધાન્તોમાં જૈનોએ અપરિમિત સંખ્યાનો ઉપયોગ કર્યો છે, એટલે એથી એમ પણ જણાય છે કે ગણિતશાસ્ત્રમાં એ નિપુણ હોવા જોઇએ, અને એમનામાં એ વિષય ઉપર ગ્રન્થો લખનાર પણ થઇ ગયા છે. महावीरના (ઇ. સ. ૯ મા સૈકામાં) गणितसारसंग्रह યાને ગણિત શીખવનારા ગ્રન્થનો તો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ પણ થયો છે.[૩૩]

જીવ અને અજીવના સિદ્ધાન્ત વિષે તો એમના ધાર્મિક અને તાત્વિક ગ્રન્થોમાં પુષ્કળ ચર્ચા છે. रत्नसिंहे પુદ્ગળ અને निगोद (સૂક્ષ્મતમ જન્તુ) વિષેના જૈન સિદ્ધાન્ત ઉપર નાના નાના અનેક લેખ (છત્રીશીઓ) લખ્યા છે,[૩૪] शान्तिसूरिએ (૧૧ મા સૈકામાં) પોતાના जीवविचारमां જીવનશાસ્ત્ર, ઉદ્‌ભિજ-શાસ્ત્ર, પ્રાણી શાસ્ત્ર અને માનવશાસ્ત્ર સમ્બન્ધે સારી ચર્ચા કરી છે.[૩૫] પ્રખ્યાત પૂજ્યપાદે પોતાના कल्याणकारकમાં વૈદ્યક વિષય ચર્ચ્યો છે. આ ગ્રન્થમાં ઔષધિની વનસ્પતિ વિષે ચર્ચા છે. जगद्दल સોમનાથે ૧૧૫૦ ના અરસામાં એનો અનુવાદ કાનડી ભાષામાં કર્યો. એજ વિષય ઉપર કાનડી ભાષામાં બીજો એક ગ્રન્થ मंगराजनो खगेन्द्रमणिदर्पण છે.[૩૬]

અનેક જૈન લેખકોએ મંત્રશાસ્ત્ર વિષે પણ લખ્યું છે, કાનડી પંડિત ૨ે (૧૩૦૦) रहसत्र નામે ગ્રન્થ લખ્યો છે; તેમાં વરસાદ, ધરતીકંપ, વિજળી અને વિવિધ પ્રકારનાં પૂર્વલક્ષણો વિષે ચર્ચા કરી છે. हर्षकीर्तिએ ज्योतिषसारोद्धार નામે તારાઓ સંબંધેનો ગ્રન્થ લખ્યો છે અને એમાં સ્વપ્નો, મંત્રો અને બીજી અનેક ગુપ્તવિદ્યાઓ સંબંધે ચર્ચા છે.[૩૭]

ક્રિયાકાણ્ડના ગ્રન્થોમાં મંદિર બાંધવાની તથા પ્રતિમાઓ કોતરવાની કળા વિષે વર્ણનો છે. સ્થાપત્ય અને શિલ્પશાસ્ત્ર વિષે પણ ગ્રન્થો જૈનોએ લખ્યા હોય એમ માનવાને કારણ છે. પણ એવા ગ્રન્થો હજી સુધી મને મળી આવ્યા નથી.

જૈનોની સાહિત્યસેવા વિષે અહીં આપણે માત્ર દિગ્દર્શન જ કરી ગયા; એ નથી તો કોઇ રીતે સમ્પૂર્ણ, કે નથી તો સમ્પૂર્ણ

કરવાનો કશો પ્રયત્ન પણ આપણે કર્યો, પણ એ ઉપરથી જણાઇ આવશે કે એમણે કેટલી વિવિધ દિશાએથી સાહિત્યસેવા કરવાનો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, અને વળી એ પણ જણાઇ આવશે કે ભારતમાં સાહિત્યક્ષેત્રના કોઇ પણ પ્રદેશને એમણે જતો નથી કર્યો, આપણે હજી એ વિષે પૂરૂં જાણતા નથી, એટલે એ વિષયમાં પૂરી માહિતી મળી આવે ત્યાંસુધી જૈનોની સાહિત્ય સેવા માટે સમ્પૂર્ણ અભિપ્રાય આપતાં થોભવું જોઇએ.

કથાઓ અને કાવ્યો. કથાકૃતિઓ

જૈનશાસ્ત્રો અનેક પ્રકારની કથાઓથી ભરપૂર છે, શાસ્ત્રોમાં તીર્થંકરો, ઉપદેશકો અને સાધુઓ વિષે જે વર્ણનો છે. તેમનો ઉપયોગ પાછળના લેખકોએ પોતાની સાહિત્યરચનામાં કર્યો. અનેક ભાષાઓના અનેક ગ્રન્થોમાં એ પુરાણ વસ્તુને આધારે નવનવે ને તાજે સ્વરૂપે, સરળ અને સમજવે સહજ, તેમજ વળી કલાવિશિષ્ટ અને સમજવે શ્રમસાધ્ય સ્વરૂપે કથાઓને કાવ્યો લખાયાં. ઋષભદેવના, શાન્તિનાથના, અરિષ્ટનેમિના, પાર્શ્વનાથના, મહાવીરના અને બીજા તીર્થંકરોના જીવનમાંથી અનેક કથાઓ લઇને તેમને પોતાની પ્રિય ભાવનાઓની સહાયતાએ નવાં નવાં સ્વરૂપ આપ્યાં, વળી એમનાં જીવનમાં નવા નવા પ્રસંગો મૂકયા, તેમના અને તેમના શિષ્યોના પાછલા ભવની કથાઓનો ઉપયોગ કર્યો અને એ સૌને પોતપોતાના જમાનાને બંધ બેસતાં સ્વરૂપ આપ્યાં.

જૈનોએ જીવનકથાઓ લખવાનો પ્રદેશ પણ બહુ વિશાળ લીધો છેઃ એમણે ધર્માચાર્યોની, પોતાના ધર્મને અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ રહેલાની, તેમજ લોકકથાઓમાંના આકર્ષક અનેક પુરૂષોની પણ જીવનકથાઓ વિસ્તારથી લખી છે. ૨૪ તીર્થંકરો ઉપરાંત ૧૨ ચક્રવર્તીઓની અને ૨૭ વીરપુરૂષો (વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ, બળદેવ) ની જીવનકથાઓ લખી છે. વળી भरत, सागर, राम, लक्ष्मण, रावण, बलदेव, कृष्ण, जरासंध વગેરે બ્રાહ્મણમાન્ય પુરૂષોને જૈનોએ પણ પોતાના માન્યા છે અને વળી બહુ ઉંચે

સ્થાને મૂકયા છે. આ અને બીજા પુરૂષોના ઇતિહાસ જૈનોએ રામાયણમાંથી અને મહાભારતમાંથી લીધા છે ને પોતાનો હેતુ સાધવા તેમાં થોડો ઘણો પોતાને મનમાનતો ફેરફાર કરી લીધો છે, અને વળી એ લેખકો એ સૌ પુરૂષોને જૈન માને અને તેમને જૈનરૂપે આળેખે એ તો ઉઘાડી જ વાત છે. બ્રાહ્મણ સાહિત્યનો આધાર લઇને નવું સાહિત્ય રચવાના (કહેવું જોઇએ કે દુરૂપયોગ કરવાના પણ) ઉત્સાહમાં જૈનોએ અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છેઃ જિનસેને હરિવંશ પુરાણ (૮ મા સૈકામાં), આદિ પંપે (૧૦ મા સૈકામાં) કાનડી ભાષામાં विक्रमार्जुनविजय (એને पंपभारत પણ કહે છે), शुभचन्द्रे (૧૬ મા સૈકામાં) पाण्डवपुराण અને બીજા અનેક લેખકોએ અનેક ગ્રન્થ લખ્યા છે, અને તેમાં મહાભારતમાંથી કૃષ્ણ વગેરેનું વસ્તુ લીધેલું છે, રામાયણમાંથી વસ્તુ લઇને શ્વેતામ્બર विमलसूरिએ (૩ જા કે ૪ થા સૈકામાં) પ્રાકૃત पउमचरिय, દિગમ્બર रविसेने (૬૬૦ ના અરસામાં) पद्मपुराण, કાનડી કવિ તરૂણ પંપે (૧૧૦૦) रामचन्द्रचरितपुराण (અથવા पंपरामायण) અને બીજા અનેકોએ એ પ્રકારના અનેક ગ્રન્થ લખ્યા.

જિનસેને આદિપુરાણમાં અને તેની પૂર્તિમાં ગુણભદ્રે (બન્ને ૯ મા સૈકામાં) ઉત્તરપુરાણમાં, હેમચન્દ્રે (૧૨ મા સૈકામાં) त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितમાં તેમજ બીજા અનેક લેખકોએ પોતાના ગ્રન્થોમાં ૬૩ મહાપુરૂષોનાં જીવનનો ઇતિહાસ વ્યવસ્થિત ક્રમે ગોઠવવાના પ્રયત્ન કર્યા છે.

મહાવીરના સમય પછી સમ્પ્રદાયે જે પ્રગતિ કરી એનો ઇતિહાસ પણ લખાવાના પ્રયત્ન થયા છે. કાળના પ્રવાહમાં જૈનધર્મે જે છાયા તાપ જોયા તેનું વર્ણન કરવાને માટે પણ અનેક ગ્રન્થો લખાયા છે. બેશક આ ગ્રન્થોમાં ઐતિહાસિક વાસ્તવ તો ઘણું ય છે, અને છતા યે એમાં કથાઓ ઉપકથાઓ એટલી બધી ગુંથી નાખી છે કે એ ગ્રન્થોના બધા વસ્તુને ઐતિહાસિક માનતાં સાવધાન રહેવું પડે. લેખકોને બાનેય નહિ હશે એવી રીતે ઇતિહાસ અને કલ્પના એકઠાં મળી ગયાં છે અને તારીખવાર-

નો ક્રમ કેવળ ઉલટસુલટ થઇ ગયો છે, આ પ્રકારના ગ્રન્થ ઢગલા બંધ છે. જૈનો चरित्र અને प्रबन्ध વચ્ચે ભેદ પાડે છે.[૩૮] બધા ત્રિષષ્ઠિ શલાકા પુરૂષોની તેમજ વીર સંવત ૫૫૭ માં સ્વર્ગ પામેલા आर्यरक्षित સુધીના પ્રાચીન ધર્માચાર્યોની જીવનકથા તે ચરિત્ર; ત્યારપછીના ધાર્મિક પુરૂષોની તેમજ રાજા, પ્રધાન, વેપારી વગેરે ઇતર મહાપુરૂષોની જીવનકથા તે પ્રબન્ધ. વળી ઐતિહાસિક પુરૂષોની કથાઓ ગુજરાતી તેમજ બીજી આધુનિક ભાષાઓના રાસ માં પણ લખાયેલી છે. આ બધા ગ્રન્થોનું ધ્યેય માત્ર ઇતિહાસ લખવાનું નથી (અને તેમાં કથાઓને ખુબ વણી કાઢી છે), પણ ધર્મોપદેશમાં દ્રષ્ટાંત દેવા માટે સાધન તૈયાર કરવાનું પણ છે. વાચકને ધાર્મિક અને નૈતિક બનાવવો, જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવો અને સાધુઓને ઉપદેશનું સાધન કરી આપવું, એ ઉદ્દેશે આમાંના ઘણાખરા ગ્રન્થો લખાયા છે.

હેમચન્દ્રે ત્રિષષ્ઠિ શલાકા પુરૂષ ચરિત્ર લખ્યા પછી તેની પૂર્તિરૂપે परिशिष्टपर्व ગ્રન્થ લખ્યો, તેમાં જૈનધર્મના સળંગ ઇતિહાસનો સમાવેશ કર્યો છે અને ધર્માચાર્યોની કથાઓ લખી છે. વળી આ ગ્રન્થની પૂર્તિરૂપે प्रभाचन्द्रे અને प्रद्युम्नसूरिએ (૧૨૫૦ ના અરસામાં) प्रभावकचरित ગ્રન્થ લખ્યો અને તેમાં હેમાચાર્ય સમેત ૨૨ જૈનાચાર્યોની જીવનકથા લખી. मेरुतुंगे (૧૩૦૦ ના અરસામાં) प्रबन्धचिन्तामणिમાં અર્ધ—ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો અને કાલ્પનિક કથાઓનો સંગ્રહ કર્યો, હેમચન્દ્રે કુમારપાલ ચરિત્રરૂપે ઐતિહાસિક કાવ્ય લખ્યું, અને બીજા અનેક લેખકોએ દાનવીરોની સ્તુતિરૂપ ગ્રન્થોમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સાથે કલ્પનાઓ મેળવી નાખી, આપણા સમયમાં દક્ષિણદેશમાં राजावलिकथा નામે ગ્રન્થ દિગમ્બર देवचन्द्रे ૧૮૩૮ માં કાનડી ભાષામા લખ્યો, તેમાં મૈસુરની રાજકન્યાની સ્તુતિ છે; તેમાં પ્રાચીન કાળના લેખોનો આધાર લઇને, પોતાના સમયના યુરોપિયન સંશોધકને રસ પડે એવી રીતે જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તો વિષે ચર્ચા કરી છે.

જૈન ઇતિહાસકોની ખાસ વિશિષ્ટતા તો એ છે કે ઇતિહા-

મમા બની ગયેલી ઘટનાઓને જ વર્ણવીને એ બેસી રહેતા નથી, પણ ભવિષ્યમા શુ બનવાનુ છે તેનુ પણ વર્ણન કરવાનુ સાહસ કરે છે એ ધર્મને મતે જગતનો જે ઇતિહાસ છે એ આપણે પછીથી જોઇશુ, અને એ ઉપરથી જણાઇ આવશે જે હવે પછી પ્રવર્તનાર દુષ્ટ જુગમાની નિરાશાજનક સ્થિતિનુ પણ વર્ણન જૈન લેખકોએ કર્યુ છે છેક છેવટે થનાર શ્રાવકનુ અને સાધુનુ નામ પણ એમણે આપ્યુ છે જૈનધર્મનો કેવળ લોપ થઇ ગયા પછી તેની પાછી નવેસરથી આવતા જુગમા સ્થાપના કરનાર તીર્થંકરોના જીવનચરિત્ર વર્ણવવા એ કેટલાક લેખકોનો પ્રિય વિષય છે

કથાઓ અને વાર્તાઓના પ્રદેશમા બહુ પૂર્વેથી જૈન સાહિત્યકોએ અતિ સફળ કાર્ય કર્યુ છે કથાને માટે નવનવા વસ્તુઓ શોધી કાઢવામા અને તેમને બધબેસતા સ્વરૂપ આપવામા એમણે હિન્દુઓની અને બૌદ્ધોની સ્પર્દ્ધા કરી છે કથાસાહિત્યના પ્રદેશમા એમનુ લખાણ એટલુ બધુ છે કે હજી સુધીયે એ પોતાનુ મહત્ત્વ સાચવી રહ્યુ છે ભારતના લગભગ બધા મહત્ત્વના કથા અને વાર્તા-ગ્રન્થોનુ જૈનોએ સગ્રહણ કરી એમને પોતાના જેવા કરી દીધા છે બીજા સપ્રદાયની રચનામા અને આમના સસ્કરણમા ભેદ એટલો રાખવામા આવે છે કે એ લોક પોતાના સસ્કરણમા પોતાના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો દાખલ કરે છે એવી રીતે એમણે वताल पचविंशति सिंहासन द्वात्रिंशिका शुक सप्तति વિગેરે ગ્રન્થોના સસ્કરણ કર્યા ,છે વળી આશ્ચર્ય તો એ છે કે એકના એક જ ગ્રન્થના અનેક સસ્કરણ થયા છે ઇ સ ૩૦૦ ને સુમારે થઇ ગયેલા બ્રાહ્મણ विष्णुशर्माના વૈષ્ણવ पचतत्रના એવી રીતે અનેક જૈન સસ્કરણ થયા જણાય છે અને વળી એ બધામા વસ્તુની અને ભાષાની દૃષ્ટિએ પુષ્કળ તફાવત છે એકમા પ્રાચીન કથાઓ કઇંક વિસ્તારથી લખી છે, બીજામા વિદ્યાર્થીઓ સમજી શકે એવી રીતે નાના વાક્યોવડે લખી છે મૂળ કથામાના શ્લોક બને લે છે, પણ મૂળમાની કઠણ અને ક્લિષ્ટ સસ્કૃત ભાષાને મોળી કરી નાખે છે તથા મૂળમાના પાઠથી સ્વતત્ર થઈને તેમાની વાર્તાઓ લોકશૈલીએ લોકભાષામા

કહે છે....ત્યારપછી કોઇ જુના ગ્રન્થને આદર્શમાં રાખીને નવા વાર્તાગ્રન્થ સંસ્કૃતમાં લખનારની, તેમજ લોક તરફ નજર રાખીને એ પ્રાચીન સંસ્કૃત વાર્તાગ્રન્થના પોતાની માતૃભાષામાં —ગુજરાતીમાં—અનુવાદ કરનારનીયે ખોટ નથી. મધ્યયુગમાં યૂરોપના ગાયકો કથાઓનો પ્રચાર કરતા એવો પ્રચાર કરવાનું બની શકે એટલા માટે અને લોક પોતે ગાઇ શકે એટલા માટે જૈન સાધુ रत्नसुन्दरे એ આખો ગ્રન્થ લોકરાસાને ઘાટે રચ્યો છે; એ કવિ એક કવિસમ્પ્રદાયના નેતા પણ હતા. વળી તરત જ એમના એક પ્રશંસકે એમના ગ્રન્થને નવું સ્વરૂપ આપ્યું, એમાંના રાગને જરા લીસા કર્યા ને એમાં થોડીક નવી કથાઓ ઉમેરી. ત્યારપછી વળી वत्सराजे એ ગ્રન્થને જ આધારે એને જ મળતે સ્વરૂપે નવો ગ્રંથ લખ્યો, પણ એમાં કવિતાઓ ઘણી ઉંચી અને છતાંયે પોતાની માતૃભાષામાં લખી. વળી ત્રીજાએ એ ગ્રંથ સંસ્કૃત પદ્યમાં ઉતાર્યો અને આ સંસ્કૃત કાવ્યને ચોથાએ—મેઘવિજયે મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથને સ્વરૂપે ગદ્યપદ્યના મિશ્રણરૂપે પાછો સંસ્કૃતમાં ઉતાર્યો અને છતાંએ રત્નસુંદરના અને મેઘવિજયના ગ્રંથ વચ્ચે પુરો સો વર્ષનો ય ગાળો નથી."[૩૯].

બહુ પ્રાચીન કાળથી જૈનોએ ભારતની સર્વસામાન્ય કથાઓના વસ્તુને લઇને પોતાના ધર્મને અનુકૂળ તેમાંથી વાર્તાઓ યોજી કાઢી છે, એમણે એ રીતે સાહિત્યક્ષેત્રમાં જે અપરિમિત શ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તેને પરિણામે તો એ બધી કથાઓ ને વાર્તાઓ આજસુધી સચવાતી આવી છે; કારણ કે જૈનોએ જો એ પ્રમાણે ન કર્યું હોત તો એ આજ સુધીમાં તો ક્યારની યે ભુંસાઇ ગઇ હોત. પ્રાચીન વસ્તુનો આધાર લઇને જૈન લેખકોએ એવી વાર્તાઓ લખી છે, એનાં ચિહ્ન તો અનેક રીતે જોઈ શકાય છે. અમુક ગ્રન્થમાં ખાસ જરૂરની ન હોય એવી એકાદ વાર્તા, વિષયની ચર્ચામાં કે ગ્રન્થને આરમ્ભે કે તેને અંતે, એ લેખકોએ મૂકી દીધેલી જોઇએ છીએ. પણ વળી ધાર્મિક વિચારને કારણે અનેક પ્રસંગે વાર્તાની વિગતમાં ફેરફાર પણ કરી નાખેલા હોય છે.

" એક રાજા ઘોડો ખેલતો નીકળ્યો, પણ અણઘડ ઘોડો ક્યાંનો ક્યાં એને વનમાં લઇ ગયો. રાજા વનમાં ભૂલો પડ્યો, ત્યાં એણે રૂપાળી રાજકન્યા જોઇ, અથવા બીજું કાંઇ સાહસ થયું." આવી શરૂઆત અનેક જૈનવાર્તાઓમાં હોય છે; હિંદુ સુખ્યાત વાર્તાઓમાં રાજા શિકારે ચઢે છે, પણ જીવહિંસાનો જૈનોમાં નિષેધ હોવાથી તેઓ સર્વસામાન્ય વાર્તાઓની વિગતોમાં આવો ફેરફાર કરે છે એમ યાકોબી ધારે છે.[૪૦]

જુની કથાઓને આધારે નવી કથાઓ રચ્યા ઉપરાંત જૈનોએ કેવળ નવી કથાઓ નવે સ્વરૂપે રચી કાઢી છે. શુદ્ધ જૈનરચનાની એવી કથાઓ અને કથાનકો અનેક છે. આ કથાઓના લેખકોએ પોતાની કથાઓ માત્ર કથા ઉપરના મોહને જ કારણે લખી છે એવું નથી, સાથે સાથે બીજા પણ હેતુ હતા. પ્રખ્યાત હરિભદ્ર કથાના ચાર પ્રકાર પાડે છે; જીવનનીતિ, રાજનીતિ વગેરે શીખવનાર કથા તે अर्थकथा, પ્રેમની વાતો કરનાર કથા તે कामकथा, ધાર્મિક જ્ઞાન આપનાર કથા તે धर्मकथा, અને જીવનના એ ત્રણે પ્રદેશોની મિશ્ર કથા તે संकीर्णकथा. કેટલીક કથાઓમાં રૂચિકર સ્વરૂપે શુભ જીવનના નિયમો દેખાડવામાં આવેલા અથવા તો સંસારવિલાસનાં વિધવિધ સ્વરૂપો આપવામાં આવેલા હોય છે. અને ત્યારે ધનસમ્પત્તિ, ભોગવિલાસ અને ઘરબાર તજી સાધુ થવાની જે જૈનભાવના તેની વિરૂદ્ધ પણ કેટલાક પ્રસંગો એ કથાઓમાં આવે છે. તેવે પ્રસંગે કથાકાર ધર્મભાવનાને ઉંચી રાખવા માટે, પોતાની કથાના નાયકને સંસારના સૌ ભોગવિલાસ ભોગવાવ્યા પછી તેના જીવનને શેષ ભાગે તેને સાધુ બનાવે છે અને એમ કરીને ધર્મભાવનાને પ્રબળ બનાવે છે. જૈનકથાઓમાં બીજી એક દૃષ્ટિએ પણ ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો વણાયા છે, પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતને પ્રબળ બનાવનાર વસ્તુ અનેક કથાઓમાં લેવાયાં છે. અનેક કથાઓને અંતે કોઇ સાધુ અથવા કેવલી આવે છે તે કથાના નાયકને સમજાવે છે કે 'તારે આ ભવમાં જે બધાં સુખ દુઃખ ભોગવવાનાં આવ્યાં તેનું કારણ આમ છે. પૂર્વ જન્મમાં

કરેલાં પુણ્યનાં ફળ રૂપે તું આ જન્મે સુખ ભોગવે છે, પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં પાપનાં ફળ રૂપે તું આ જન્મે દુઃખ ભોગવે છે.'

કથાઓ અને કથાનકો અનેક સ્વરૂપે છે, અનેક કદના છે. પશુપંખીની અને આનંદ ઉપજાવે એવી એવી નાની નાની કથાઓથી માંડીને તે ગદ્યમાં, પદ્યમાં કે ગદ્યપદ્યમાં, નવે સ્વરૂપે રચાયેલી લાંબી લાંબી કથાઓ પણ અનેક છે. આવી લાંબી કથાઓ જો પદ્યમાં હોય તો સાહિત્યમાં એ કાવ્ય કહેવાય છે.

જૈનોએ આ પ્રકારનું સાહિત્ય એટલું બધું લખ્યું છે કે તેમાંના મહત્ત્વના ગ્રંથો સંબંધે લખવા જેટલું પણ આ ગ્રંથના પરિમિત ક્ષેત્રમાં બની શકે નહિ. ત્યારે એમાંના થોડાજ ગ્રંથો વિષે અહીં સંક્ષેપમાં જ લખીને મારે સંતોષ લેવો પડે છે.

जीवक (અથવા जीवधर) વિષેનો ઇતિહાસ તે (દિગંબરમાં) સૌથી વધારે લોકપ્રિય કાવ્યવસ્તુ છે. સંસ્કૃતમાં એ કથા રચાઇ છે, તેમજ ગુણભદ્રના (નવમા સૈકામાં રચાયેલા) ઉત્તરપુરાણમાં પણ એ કથા છે. પણ સૌથી સુન્દર તો તામિલ રચના છે; तिरुत्तकदेवर (સં. श्री दत्तदेव) ૧૦ મા કે ૧૧ સૈકામાં થઇ ગયેલા, તેમણે એ કથા લખેલી કહેવાય છે. એ કથા લખાયા સંબંધે એવી વાત ચાલે છે કે તિરૂત્તકદેવર મદુરાની પ્રખ્યાત પાઠશાળામાં ભણતા હતા. એમના સહાધ્યાયીઓએ એકવાર એમને કહ્યું કે 'કામશાસ્ત્ર વિષે કશું લખવાની તારામાં શકિત નથી.' ત્યારે એમણે જણાવ્યું કે 'હજીસુધી કામશાસ્ત્ર વિષે મેં કશું લખ્યું નથી એ વાત સાચી, પણ પ્રસંગ આવશે તો એ સંબંધે ગ્રન્થ લખીશ ત્યારે તેમાં પ્રેમ તથા જીવનવિલાસની વાતો લખીશ.' પછી એમણે जीवक चिन्तामणि નામે ગ્રન્થ લખ્યો, તેમાં જીવકનાં ૮ લગ્ન વિષે, તેના એક મિત્રના ૧ લગ્ન વિષે તેમજ નાયકના વિજ્ઞાન, પૃથ્વી, સુખ અને નિર્વાણ સાથેના લગ્ન વિષે અલંકારરૂપે ૧૮ ગાનોમાં વર્ણન કર્યું. એ ગ્રન્થ રચાઇ રહ્યા પછી એક તેજોદ્વેષીએ એને વાંચ્યો ને કહ્યું જે 'તિરૂત્તકદેવર પાકો દુરાચારી હોવો જોઇએ, અને એણે પોતાના કામજીવનના બધા અનુભવો એકઠા કરીને

આ ગ્રન્થમાં ઉતાર્યો છે, કારણ કે નહિ તો એ આવું આબેહુબ વર્ણન કરી શકે શી રીતે ?' કવિએ તો આખું જીવન પવિત્રતામાં ગાળ્યું હતું, તેથી આ આરોપ સામે પોતાનો બચાવ કર્યો. પોતાની પવિત્રતાના પ્રમાણમાં ધિકધિકતો લાલચોળ લોઢાનો ગોળો પોતાના હાથમાં એમણે લીધો અને કહ્યું જે "હું પવિત્ર ન હોઉં તો આ ગોળો મને બાળી મૂકો !" આ પ્રકારની અગ્નિ-પરીક્ષાએ એ વાત સાચી પાડી જે "અગ્નિ સાધુને કશું કરી શકતો નથી, સાધુ તો પોતાની પવિત્રતાએ પ્રકાશતો ઉભો છે."

ગુણભદ્રે લખેલા ઉત્તરપુરાણમાંની[૪૧] જીવકની અથવા જીવ-ધરની પ્રખ્યાત કથા સૌથી પુરાણી ગણાય છે. એને આધારે અહીં સંક્ષેપમાં એ કથા આપું છું.

"રાજપુરના રાજા સત્યંધરને એનો નિમકહરામ પ્રધાન કાષ્ઠાંગારક પદભ્રષ્ટ કરે છે ને મારી નાખે છે. એની રાણીને તે વેળાએ સારી આશા હતી, તે નાશી છુટે છે. એક સ્મશાન-ભૂમિમાં એ પુત્રને જન્મ આપે છે. ગન્ધોત્કટ નામે એક વેપારીને પોતાનાં પાછલાં ભવનાં પાપને લીધે છોકરાં જીવતાં નહિ, તે તેજ વેળાએ પોતાનાં તરતનાં જન્મેલાં તેમજ મરેલાં છોકરાંને બાળવાને ત્યાં આવ્યો. રાજપુત્રને એ પોતાની સાથે લઇ જાય છે અને પોતાના પેટના પુત્રની પેઠે ઉછેરે છે. એને કોઇએ ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે મરેલાને બદલે તને જીવતો છોકરો મળશે, એ પ્રમાણે થયું એટલે એ રાજપુત્રનું નામ જીવધર પાડે છે. ત્યાર-પછી શેઠને બીજો છોકરો થાય છે, તેનું નામ નંદાઢ્ય પાડે છે. એ બે બાળકો સાથે ઉછરે છે. જીવધરની ચતુરાઇનાં અને શક્તિનાં લક્ષણ નાનપણમાંથી જ દેખાવા માંડે છે. ત્યારપછી એ ઘણાં પરાક્રમ કરે છે અને એના પ્રારબ્ધમાં લખાયા પ્રમાણે આઠ સ્ત્રીઓ પરણે છે; અકેકી કળામાં નિપુણતા બતાવીને અકેકી સ્ત્રીને પરણે છે. એકને વાંસળી વગાડીને, બીજીને હાથી વશ કરીને, ત્રીજીને સાપનું ઝેર ઉતારીને વગેરે. એક યક્ષ કુતરાના અવતારમાં હતો ત્યારે અવળચંડા છોકરાંથી એને ઉગારી લઇ એને

વશ કરેલો તેની સહાયતાથી જીવધર અનેક પરાક્રમ કરી શકે છે. અન્તે એ કાષ્ઠાંગારકને મારી નાખે છે ને બાપની ગાદીએ બેસે છે. ત્યારપછી એ બહુ લાંબા કાળ સુધી રાજ્ય કરીને યશ પ્રાપ્ત કરે છે. છેવટે મહાવીરના ઉપદેશથી એ સંસારત્યાગ કરે છે. રાજ્ય પોતાના પુત્રને સોંપે છે, કેવલી થાય છે ને અન્તે મોક્ષ (નિર્વાણ) પામે છે.

જીવધરનું અને કથામાંનાં મુખ્ય પાત્રોનું પ્રારબ્ધ તેમના કર્માનુબંધને અનુસરીને એકમેક સાથે જોડાયાં છે, અને પોતાનાં પાછલા ભવનાં કર્મ પ્રમાણે સૌને ફળ મળે છે. જીવધર પોતાનાં સગાંસંબંધીથી સોળ વર્ષ વિખુટો રહ્યો, કારણ કે એણે પાછલા ભવમાં એકવાર એક હંસને તેના સગાંસંબંધીથી ૧૬ દિવસ વિખુટો રાખ્યો હતો. આ કથામાં પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તને પણ મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું છે. રાજકુમારી શ્રીચંદ્રા એકવાર કબુતરની જોડને ચરતી જોઇ બેભાન થઈ પડે છે. પૂર્વજન્મમાં પોતે પણ કબુતરી હતી અને પોતાના કબુતર સાથે બહુ સુખમાં દિવસ ગાળતી; તે વાતનું એને સ્મરણ થઈ આવે છે. એનાં માબાપ શ્રીચંદ્રા પાસેથી તેના પૂર્વજન્મની કથાનાં સ્મરણો સાંભળી લે છે, અને તે પ્રમાણે એક ચિત્રકાર પાસે તે ચીતરાવે છે. પછી એ સૌ ચિત્રો ચૌટામાં મૂકાવે છે. જેથી તેના પૂર્વભવના સ્વામીને શોધી શકાય અને શ્રીચન્દ્રાને તેની સાથે પરણાવી શકાય. નંદાઢ્ય એ ચિત્રો જુએ છે, એને પોતાને પણ પાછલો ભવ સાંભરી આવે છે અને તે સુંદર રાજ્યકન્યા સાથે તે લગ્ન કરે છે.

દિગંબરોનું એક બીજું પ્રખ્યાત કાવ્ય भविसत्तकहा છે, ઘણું કરીને દશમા સૈકામાં થઇ ગયેલા દિગંબર વેપારી નામે धनपाले એ રચેલું છે. એમાં ૨૨ ધત્તા છે અને અપભ્રંશ ભાષામાં શ્લોકાનુબંધ રચનાએ રચ્યું છે. એ ભાષામાં કેવું ગમ્ભીર લખી શકાય, એનો આ કાવ્ય નમુનો છે.[૪૨] એમાનું વસ્તુ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છેઃ—कुरुजंगल રાજ્યનો વેપારી भविसत्त પ્રવાસ કરતો કરતો સુવર્ણદ્વીપમાં આવી પહોંચે છે, ત્યાંથી જતાં માર્ગમાં, એના ઓરમાન

ભાઇ વન્ધુયત્તના કપટથી એક બેટ ઉપર તે એકલવાયો થઇ પડે છે. વિચિત્ર સંજોગોને બળે ત્યાં એને સુંદર રાજકુમારી મળી આવે છે, તેની સાથે એ લગ્ન કરે છે. ત્યારપછી એ દંપતી બાર વર્ષ સુધી ત્યાં સુખમાં રહે છે. એવામાં વન્ધુયત્તનાં વહાણ એ બેટ ઉપર આવી ચઢે છે. ભાઇઓ એકમેક સાથે સમજી જાય છે ને વન્ધુયત્ત ભવિસત્તને ઘેર આવવા સમજાવે છે. ઉપડવાની બધી તૈયારી થઇ રહી છે, ત્યાં તો આપણા નાયકને યાદ આવે છે કે બેટ ઉપર એક રત્ન રહી ગયું. ફરી પાછો વહાણમાંથી એ બેટ ઉપર એ રત્ન લેવા જાય છે, એવે સમે પેલો કપટી ભાઈ વહાણનું લંગર ઉપડાવી લે છે અને ભાઇને મૂકી ચાલતો થાય છે. ઘેર જઇને વન્ધુયત્ત પોતાની ભાભીને પરણવા પજવે છે ને લગ્નની તૈયારીઓ કરે છે., કોઈ દેવની કૃપાથી ભવિસત્ત વિમાનમાં બેસીને પિતાના નગરમાં આવી જાય છે. પોતાના ભાઇના કારસ્તાનની સૌ કથાઓ રાજાને કહી સંભળાવે છે, પોતાની સ્ત્રીને પાછી મેળવે છે, ત્યાર-પછી રાજકન્યા સાથે પરણે છે ને વળી ગાદીવારસ પણ બને છે. કપટચારી વન્ધુયત્ત ત્યાંથી નાસીને પોયનાના રાજા પાસે જાય છે. એ રાજા કુરૂજંગલના રાજાને કહેણ મોકલે છે કે 'તમારે પરાજય સ્વીકારવો અને ભવિસત્તની બંને સ્ત્રીઓ મને સોંપી દેવી.' આ અપમાનભર્યાં કહેણના ઉત્તરમાં કુરૂજંગલનો રાજા યુદ્ધનું કહેણ કહાવી મોકલે છે. ભયંકર યુદ્ધ થાય છે અને તેમાં પોયનાનો રાજા પરાભવ પામે છે. ત્યારપછી ભવિસત્ત લાંબાકાળ સુધી બંને સ્ત્રીઓ સાથે સુખાનંદમાં રહે છે, અંતે તેને એક સાધુ મળે છે તે એને એના પાછલા ભવની કથા કહે છે, તે ઉપરથી એને વૈરાગ્ય ઉપજે છે, સાધુ થાય છે અને અનેક અવતાર પછી મોક્ષ પામે છે.

સંક્ષેપમાં ઉપર જણાવેલી કથાઓમાં, લોકપ્રિય પુનર્જન્મનું મહત્ત્વ દેખાડવાને માટે બીજી કથાઓની પણ ગુંથણી કરી છે.

શ્વેતાંબરોમાં ગદ્યમાં તેમજ પદ્યમાં લખાયેલી કથાઓ અનેક છે. અહીં માત્ર પાદલિપ્તની તરંગવતી વિષે જ કંઇ ઉલ્લેખ કરીશ. ઇ. સ. ૧ લા સૈકામાં રચાયેલી, પણ ત્યારપછી આશરે હજાર વર્ષે એનું

तरंगलोला નામે નવું સંસ્કરણ થયું, તેજ આપણી પાસે તો છે. ઇ. લૉર્યમાને એનો Dienonne નામે જર્મન ભાષામાં અનુવાદ કર્યો[૪૩] છે. ત્યારપછી બીજી પ્રખ્યાત કથા હરિભદ્રની समराइच्चकहा છે, એમાં વચ્ચે ગાથાઓ મૂકેલી છે. એનો જર્મન અનુવાદ કિર્ફલ તરફથી થવાની આશા છે.[૪૪] આ કથામાં શત્રુભાવવાળા બે માણસની નવ ભવની કથા વર્ણવી છે. કોઇ ભવે પિતા–પુત્રરૂપે અવતરે છે, કોઇ ભવે પતિ–પત્ની રૂપે અને કોઇ ભવે બીજે કોઇ સંબંધે એ જન્મે છે. દુષ્ટ દરેક ભવમાં શિષ્ટની પાછળ પડે છે અને તેને મારી પણ નાખે છે. છેવટે શિષ્ટ મોક્ષ પામે છે.

ત્યારપછી વળી એક વિશિષ્ટ પ્રકારની પણ જૈનકથાઓ છે, અલંકાર રૂપે ઉપમાઓ દ્વારા જૈનધર્મનું જ્ઞાન આપવાના હેતુએ એવી કથાઓ લખી છે. પ્રથમ તો ધાર્મિક સાહિત્યમાં એવા પ્રયત્ન થયેલા, પણ પછી તો સર્વ પ્રકારના સાહિત્યમાં એવી કથાઓ લખાઇ છે. ભવ્ય શૈલીમાં લખાયેલી એવી કથા સિદ્ધર્ષિએ उपमितिभवप्रपंचाकथा નામે લખી છે (૯૦૬ માં એ કથા પૂરી થઇ). એમાં ઉપમાઓવડે માનવજીવનનું વર્ણન કરેલું છે, જુદા જુદા માણસો દ્વારા જુદા જુદા ગુણદોષનું વર્ણન કરેલું છે અને એ બધાના એકીકરણ દ્વારા, જૈન સાધુની ભાવનાને અનુકૂળ માનવજીવનનું ચિત્ર ખડું કર્યું છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ યાકોબી એને Bunyan Pilgrim's progress વર્ગમાં મૂકે છે. ધાર્મિકવૃત્તિવાળા માણસોમાં એ કથા હજી યે પ્રિય છે.[૪૫]

बाणની પદ્ધતિએ પણ કળાની દૃષ્ટિએ જૈનોએ કથાઓ રચી છે, પણ એવા ગ્રન્થોમાં ભાષા તરફ વિશેષ ધ્યાન અપાયું છે. સાહિત્યકારોની વ્યાખ્યા પ્રમાણે એને કાવ્ય કહી શકાય, પછી ગમે તો એ ગદ્યમાં હોય કે ગમે તો પદ્યમાં હોય કે ગમે તો એનું મિશ્રણ હોય. सोमदेवનો यशास्तिलक અને धनपालનો तिलकमंजरी (૯૫૦ ના અરસામાં રચાયેલા તે) અને આ પ્રકારના ગ્રન્થ છે.

અત્યાર સુધી આપણે જે કથાસાહિત્ય વિષે વાત કરી, તેમાં એનું વસ્તુ એ મહત્ત્વનું બિન્દુ છે. ગદ્યમાં જ રચાયેલી

કથા વિષે નહિ, પણ પદ્યમાં ને કાવ્યરૂપે રચાયેલી કથાઓ વિષે પણ આ વાત સમજવાની છે. અનેક કથાઓની રચનામાં કાવ્યસ્વરૂપ અતિ સુન્દર હોય છે, તો પણ વાચક જ્યારે એ કથા વાંચવા બેસે છે, ત્યારે કથાના તાર એવા ગુંચવાયેલા હોય છે કે તેમાં યુરોપિયન વાચકને તો રસ પડે જ નહિ. ત્યારપછી જૈન સાહિત્યમાં એવાં અનેક કથાકાવ્યો છે, જેનું વસ્તુ એકેવારે ગુપ્ત રહે છે. એની એક એક ગાથામાં આખો ભાવ ભરાઇ રહેલો હોય છે; એક એક ગાથામાં આધ્યાત્મિક અને અલૌકિક ભાવ ભરાઇ રહેલો હોય છે.[૪૬] આવી કથાઓમાં કાવ્યકળાનું આતિશય્ય હોય છે. આ ક્રીડા એટલી સીમાએ પહોંચી છે કે બે જૈન કવિઓએ कालिदासના मेघदूतને આદર્શમાં રાખી समस्यापूरणनी કળા સાથે ખેલ કર્યા છે. એમાંની એકીએકી ગાથામાં મેઘદૂતના શ્લોક સાથે સંબન્ધ રાખીને અરિષ્ટનેમિથી પાર્શ્વનાથ સુધીનો ઇતિહાસ લખ્યો છે ને બેકીબેકી ગાથા તેમાં ઉમેરી છે. એથી યે વધારે "આશ્ચર્યજનક કળા તો દિગમ્બર श्रुतकीर्तिએ (૧૧૨૫ ના અરસામાં)" પોતાના राघवपाण्डवीयमां દેખાડી છેઃ એમાં તો દરેકે દરેક શ્લોકમાં બે બે અર્થ નીકળી શકે છે અને એ રીતે એમાંથી રામાયણ અને મહાભારત સાથે સાથેજ વાંચી શકાય છે.[૪૭]

રસકાવ્યોમાં (Syries) પણ જૈનોએ સારી નામના કાઢી છે. પ્રાકૃતમાં એકેક ગાથામાં એવાં બે કાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે, તે એકેક કવિએ રચેલાં છે, અથવા આપણે જે સ્વરૂપે હાલ જોઇએ છીએ તે સ્વરૂપે એનો સંગ્રહ થયેલો છે. આ બંને કાવ્યોના કર્તા વિષે નિર્ણય કરવો બહુ કઠણ છે, કારણ કે એમાંના એકેમાં જૈન–વિશિષ્ટતાનાં કશાં ચિહ્ન નજરે આવતાં નથી. લોકભાવનાને અનુસરીને રચાયેલી सत्तसई તે हाल सातवाहन અથવા शालिवाहनની ગણાય છે, એ દખ્ખણના आन्ध्रभृत्यकुળનો રાજા હતો, અને જૈનો એને પોતાના ધર્મનો માને છે. (પૃ. ૪૫ જોઇયો). એ કાવ્યમાં મત્ત શૃંગારરસની ગાથાઓ છે. એવું કહેવાય છે કે વાણીની દેવી સરસ્વતીએ એકવાર શાતવાહનના મહેલમાં દોઢ દિવસ વાસ કર્યો, તે સમયમાં ઘોડેસ્વારથી માંડીને હાથીના

બાબત સુધી-સમસ્ત સેનાએ પ્રાકૃતમાં ગાથાઓ રચી કાઢી અને રાજાએ એમાંથી ૭૦૦ સર્વોત્તમ ગાથાઓ વીણી કાઢી ને તેનો સંગ્રહ કર્યો. એમાંની થોડીક ગાથાઓનો અર્થ નીચે આપું છું.[૪૮]

રાત્રિના લલાટભૂષણ ચન્દ્ર ! આકાશના શિરોરત્ન ! તું રાત્રિએ પ્રકાશે છે,

મારા પ્રિયતમને જે કરે તું સ્પર્શે છે, તે જ કરે મારો સ્પર્શ કર.

" તું આવશે " એ આશાએ મારી અર્ધી રાત એમને એમ ચાલી ગઇ,

છતાં યે તું આવ્યો નહીં અને બાકીની ઘડીઓ દુઃખના વર્ષો જેટલી લાંબી થઇ.

નમેરો મારો નાથ મને મૂકીને સવારે ચાલ્યો જશે એમ લોક મને કહે છે;

ત્યારે લાબી થા, અરે લાંબી થા, મધુર રાત્રિ ! જેથી સવાર થાય જ નહિ.

એનું સુંદર સ્વરૂપ આખ સામે તરે છે, એનું ચુમ્બન હજી યે હોઠ ઉપર બળે છે,

મારા હૈયામાં એનું હૈયું છે, કાનમાં હજીયે એનો શબ્દ છે, પ્રારબ્ધ અમને વિખુટાં કરી શકે ?

એમાંની ઘણીખરી ગાથાઓ શૃંગારરસે લદબદ છે, છતાં યે આખા સંગ્રહમાં એ જ ધ્વનિ ગુંજે છે એમ નથી; કેટલાકમાં બ્રાહ્મણદેવતાની સ્તુતિ છે, તો કેટલાકમાં સર્વ સામાન્ય સુભાષિતો છે. જુઓઃ—

આશાની પીંછીવડે હૃદયપટ ઉપર ભાવિ ચિત્રો મન ચીતરે છે,

પણ હસતા બાળકની પેઠે પ્રારબ્ધ હળવે હાથે એ સૌ ભૂંસી નાખે છે.

એવું હસ, જે તને કોઇ હસી કાઢે નહીં; એવું બોલ જે શ્રોતાના કાનને મીઠું લાગે.

એવું જીવ, જે જીવનમાં કીર્તિ મળે. એવું મર, જે ફરી અવતરવું ના પડે.

આપણે બીજા જે ગાથાસંગ્રહ વિષે કહેવાનું છે, તે શ્વેતામ્બર જયવલ્લભનો (સમયનિર્ણય હજી થયો નથી, પણ ૧૩૩૪ની તો પૂર્વે) वज्जालग्ग છે. એમાં માત્ર કામ વિષેની જ ગાથાઓ નથી, પણ જીવનની ત્રણે કામનાઓ–ધર્મ, અર્થ, કામ–વિષેની છે, એટલે હાલના સંગ્રહ કરતાં વધારે વિશાળ છે. એમાંનું વસ્તુ અનેકમુખ છે. આપણી સામે સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં આ સુંદર નમુનો છે; ભારતવાસીઓના નૈતિક જીવન વિષે તથા શિષ્ટજન વિષે એમની ભાવનાઓ કેવી છે? ભ્રષ્ટતાને એ કેવા ધિક્કારે છે? એ આપણે આ સંગ્રહથી જાણી શકીએ છીએ. સાચી મિત્રતાનો અને શુદ્ધ જીવનનો ખ્યાલ કવિ આપે છે, દૃઢતાને અને વીર નિશ્ચલતાને જશ આપે છે; કાર્યશક્ત પુરૂષોને વિષે ભવ્ય ગાથાઓ આપે છે, પણ બાહ્ય પરિણામો પ્રારબ્ધને આધીન છે અને તેથી માનવજીવનની જે બીજી કામના—અર્થ–તેની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ. નિર્ધનતાનાં દુઃખ હૃદયદ્રાવક ભાવે વર્ણવ્યાં છે; કેટલીક ગાથામાં સ્વામીનું વર્ણન છે, કેટલીકમાં સેવકનું છે; પણ જે પોતાના સ્વામીનું રક્ષણ કરતાં વીર સૈનિકની પેઠે, યુદ્ધમાં પડે છે એને માટે સુંદર ગાથાઓ છે. વજ્જાલગ્ગનો ૩/૪ ભાગ કામ વિષે રોકાય છે. સ્નેહની મૃદુ ભાવનાથી માંડીને તે મોહના મત્ત આવેગ સુધીની અનેક ગાથાઓ છે, પ્રણયીજનની વિરહવેદના અને તેમની જલ્પના વિષે પણ છે. કુલમંજરીમાંથી મધુ ચૂસતા ભ્રમર વિષે, પોતાના વૃન્દમાંથી વિખુટા પડી જઇ કેદ પકડેલા હાથી વિષે, રાજહંસ કે યુતિ (જુઇ) વિષે સુંદર ચિત્રો ખડાં કરે છે; એ સૌમાં પુરૂષના સ્ત્રી ઉપરના સ્નેહની ભાવનાઓ છે. શૃંગાર વિષયમાં યુરોપવાસીની કરતાં ભારતવાસીની ભાવનાઓ વધારે નિર્દંભ અને ખુલ્લી છે, આપણને કમ્પારી વછુટે એટલી સીમા સુધી સ્નેહજીવનના નિમગ્ન

વિરૂદ્ધની ગાથાઓથી ભારતવાસીને કશું આશ્ચર્ય થતું નથી. આ સંગ્રહમાં વ્યભિચાર સંબંધી ગાથાઓની પણ સ્વાભાવિક રીતે જ ખોટ નથી, ગોવાળ તેમજ કૃષ્ણની સુંદર લીલાનું ચિત્ર કવિએ સુંદર ભાવે ચીતર્યું છે અને આ વજ્જાલગ્ગમાં ઋતુઓ વિષે પણ વર્ણન છે.[૪૯]

માનવજીવનનાં વિવિધ દૃશ્યો, પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય અને એવા અનેક વિષયો ઉપર કળાપૂર્ણ કાવ્યો સંસ્કૃતમાં અર્વાચીન ભાષાઓમાં લખનાર અનેક જૈનકવિઓ થઈ ગયા છે. આ પ્રકારના સંગ્રહ કાનડી ભાષામાં અનેક છે, આશ્ચર્યજનક તો એ છે કે આ પ્રકારના સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓએ પણ ભાગ લીધો છે; कान्ति (૧૧૦૦ ના અરસામાં) નામની સાધ્વીએ વિવિધ વિષયો ઉપર ગાથાઓ રચવામાં પોતાની કુશળતા પ્રકટ કરી છે.

બુદ્ધિવિષયક કાવ્યોમાં પણ જૈન કવિઓની કૃતિઓ બીજા ધર્મના કવિઓ કરતાં અનેક રીતે ભિન્ન નથી. આશ્ચર્યજનક તો એ છે જે આવા પ્રકારનાં અનેક કાવ્યો, જૈનો કહે છે કે જૈન કવિઓએ લખ્યાં છે, બીજા ધર્મવાળા તેના તે જ કાવ્યો પોતાના ધર્મવાળાએ લખ્યાં કહે છે. तिरुवल्लुवर નામે વણકરના कुरिल નામે કાવ્યને માટે આવી જ તાણાતાણ છે. પૂર્વે એમ માનવામાં આવતું કે એ કવિ ૮ મા સૈકામાં થઇ ગયો. હાલ એમ માનવામાં આવે છે કે ઘણું કરીને એ ૧ લા કે ૨ જા સૈકામાં થઇ ગયેલો. કુર્ટલમાં ૨૬૯૦ ટુંકી ગાથાઓ છે અને તે ધર્મ અર્થ ને કામ એ ત્રણે જીવનકામનાઓ ઉપર છે. અમુક એક ધર્મના વિશેષ સિદ્ધાન્ત વિષે કશો ઉલ્લેખ નથી, તેથી સ્પષ્ટ છે કે વૈષ્ણવ, શૈવ અને બૌદ્ધ તેમજ જૈનધર્મના અનુયાયી સરખી રીતે દાવો કરે છે કે એ ગ્રન્થ અમારા સિદ્ધાન્તો વિષે લખાયો છે. બી. શેષગિરિ શાસ્ત્રીઆર અને એમ. એસ. રામસ્વામી માને છે કે કુર્ટલમાંની કેટલીક ગાથાઓ એવી છે જે એ ગ્રન્થનો કર્તા કોઇ જૈન હોવો જોઇએ. અને એ (જૈનો એને एलाचार्य કહે છે) કુંદકુંદના સમયમાં હોવો જોઇએ, પણ એ વાતનો બહુ થોડો સંભવ છે.[૫૦]

એ પ્રખ્યાત સુભાષિત સંગ્રહનો જર્મન અનુવાદ આપણુ પ્રખ્યાત અનુવાદક ફ્રાઇકર્ટે પદ્યમાં કરેલો છે, એમાંથી ૯ સુભાષિતના ગુજરાતી અનુવાદ નીચે આપું છું.[1]

જે નારી દેવોને કંઇ આહુતિ આપતી નથી, માત્ર પોતાના સ્વામીને અનુરક્ત રહે છે, તેને દેવો એવું વરદાન આપે છે કે જો એ 'વરસ' કહે તો વરસાદ વરસે.

જેને પોતાની પત્ની અનુરક્ત નથી તે, સિંહ જેમ વિના-સંકોચે શત્રુઓમાં ફરી શકે તેમ ફરી શકે નહિ.

જેના તરફ બાળક પોતાનો હાથ લાંબો કરશે, તે કોળિયો તને અમૃત જેવો મીઠો લાગશે.

જેને વાંસળીનો સુર મધુર લાગે છે, તેણે પોતાનાં બાળકની તોતડી વાણી સાંભળી નથી.

માતાને પોતાના પુત્રની કીર્તિના શબ્દો કાને પડે છે, ત્યારે એને જન્મ આપ્યો હતો, ત્યારના કરતાં યે વધારે આનંદ થાય છે.

જેનામાં સ્નેહ નથી, તેને બધું પોતાને માટે લાગે છે; જેનામાં સ્નેહ છે તે પોતાનું શરીર પણ બીજાનું જાણે છે.

તિરૂવલ્લુવરની બહેને નીતિ ઉપર એવી જ ગાથાઓ રચી છે.

એવો બીજો સુભાષિતસંગ્રહ નાલદિયાર છે,[૫૨] એની ઉત્પત્તિ વિષે આવી કથા છેઃ—એકવાર દુષ્કાળને દુઃખે ૮૦૦૦ જૈન સાધુઓ પોતાને દેશથી નીકળી ગયા અને મદુરાના પાણ્ડ્ય રાજાના દરબારમાં ગયા. રાજાએ એમનો સત્કાર કરીને રાખ્યા. જ્યારે દુષ્કાળ ચાલ્યો ગયો, ત્યારે સાધુઓએ પાછા ઘેર જવાની તૈયારી કરી; પણ જેને લીધે પોતાનો દરબાર શોભી ઉઠ્યો હતો એવા એ પરદેશીને રાજા જવા દેતો નહોતો. સાધુઓને જ્યારે બીજો કશોય ઉપાય રહ્યો નહિ, ત્યારે રાતના નીકળી ચાલ્યા. જતાં જતાં દરેક સાધુએ પોતે બેસતો હતો તે જગા ઉપર એકેક શ્લોક મૂકી દીધો. જે તાલપત્ર ઉપર એ શ્લોક લખાયા હતા, એ સૌ

તાલપત્રોને વહેતી નદીમાં નાખી દેવાની રાજાએ આજ્ઞા કરી. બધાંના આશ્ચર્ય વચ્ચે ૪૦૦ તાલપત્રો પાણી ઉપર તરતાં રહ્યાં ને નદીને કાંઠે આવ્યાં. એ બધાંને એકઠાં કર્યાં અને એ સંગ્રહને નાલદિયારનું નામ આપ્યું. થોડાંક બીજાં તાલપત્ર બીજે કાંઠે પણ તરી ગયાં અને તેના બીજા સંગ્રહ પણ થયા છે.

દિગમ્બર સાધુ अमितगतिએ (૯૯૪ માં) લખેલા सुभाषित सन्दोह જેવાં કાવ્યોમાં જૈનધર્મના ઉપદેશની સ્પષ્ટ છાપ તરી નીકળે છે. અમિતગતિએ આ ગ્રન્થમાં મોહવિલાસની અનિત્યતાનું વર્ણન કર્યું છે, જરા અને મરણ વિષે ખ્યાલ આપ્યો છે, કામ, ક્રોધ, લોભ અને મોહ વિરૂદ્ધ વિવેચન કર્યું છે, માંસ, મદિરા અને મધ સંબંધે, જુગાર વિષે અને વેશ્યાગમન સમ્બન્ધે નિવારણ કર્યું છે અને જૈનધર્મના વિધિઓ પાળવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. ભૌતિક વિલાસો એકેએક વર્ણવ્યા છે અને તેની નિરર્થકતા વિષે નિરૂપણ કર્યું છે. પવિત્ર સાધુને ઘટે એમ સ્ત્રી-સંબંધી એમણે કેવો બળવાન નિષેધ કર્યો છે તેનો આ નીચે નમુનો છેઃ—

“ જે વિવેકશૂન્ય પુરૂષ ભ્રષ્ટતાસ્વરૂપ, જીવજન્તુએ ભરેલા, (મનુષ્યદેહના) ત્રણ પ્રવાહી પદાર્થોના બનેલા, એકંદરે ઘણા જ ભ્રષ્ટ એવા ચર્મ, માંસ, અસ્થિ, મજ્જા, લોહી, મેદ તથા જન્તુથી બનેલા, અને મળ, મૂત્ર, રૂધિર અને આંસુ આદિ નવ અશુદ્ધિ પદાર્થોનાં દ્વારવાળા નારીદેહથી આનન્દ પામે છે તે નરકમાં જન્તુ થઇને અવતરે છે.”

“ સર્વે દુઃખોના ભંડાર, અજ્ઞાનના સ્થાન, સ્વર્ગપુરના આગળા, નરકધામના માર્ગ, લજ્જાના મૂળ, અવિવેકના ધામ, પવિત્રતારૂપ વનના કુઠાર, જ્ઞાનકમળના હિમ, પાપવૃક્ષના મૂળ અને નાગવિષની મંત્રભૂમિ રૂપ નારીને કયો જ્ઞાનીજન સેવે ? ” ૫૩

દુઃખજ્વાળાથી બળતા સમુદ્રમાં જે અથડાયા કરે છે તેમની અશાન્તિ તથા દુઃખ એક બાજુએ અને જેણે સદ્દવિચાર સેવ્યા

છે તથા પોતાના ધનનો ત્યાગ કર્યો છે એવા આત્માની શાન્તિ બીજી બાજુએ, એ બે વચ્ચે બહુ વિરોધભાવ છે. ગ્રીષ્મઋતુના સૂર્યના તાપથી અકળાયા વિના માત્ર નિશ્ચયરૂપ છત્રી લઇને એ ચઢે છે; શિયાળાની રાત્રિની ઠંડીથી કમ્પ્યા વિના, વાદળાંની ગર્જનાને કે વનનાં તોફાનને ગણકાર્યા વિના, ધ્યાનનિમગ્ન થઇને એ હિમ-પર્વતને શિખરે પહોંચે છે.

પણ જૈન કાવ્યોનો વિશાળ પ્રદેશ તો સ્તોત્રકાવ્યોનો છે. એક, અનેક કે સર્વે તીર્થંકરોનાં પુષ્કળ સ્તોત્રો મળી આવે છે. તે ઉપ રાંત વળી દેવોનાં અને પવિત્ર પુરૂષોનાં સ્તોત્ર પણ મળી આવે છે. વળી બીજી દિશાએ બીજી દૃષ્ટિએ લખાયેલી કવિતાઓ પણ છે; એમાંની ઘણીક મંત્રસિદ્ધિની પણ છે. લગભગ સર્વે મોટા લેખકોએ એ પ્રકારનાં સ્તોત્ર લખ્યાં છે. એમાંનું એક પ્રખ્યાત સ્તોત્ર તે मानतुंगनुं भक्तामरस्तोत्र છે. એમના સમયનો નિર્ણય થયો નથી, પણ સ્તોત્ર ઉપરથી ધારી લેવાય કે રાજા ભોજના સમયમાં એ થઇ ગયેલા, અને मयुर તથા बाण એ બે (૭ મા સૈકામાં) બ્રાહ્મણ કવિઓની સ્પર્ધામાં એમણે પોતાનું સ્તોત્ર લખેલું. કહેવાય છે કે મયુરને કોઢ થયેલા, અનેક ઔષધ વ્યર્થ ગયાં ત્યારે એણે सूर्यशतक લખીને સૂર્યદેવને પ્રસન્ન કર્યા અને સૂર્યે એમના કોઢ મટાડ્યા, ચંડીની શક્તિની પરીક્ષા કરવાને બાણ પોતાના એકેક અંગને છેદતા ગયા અને चंडीशतकનો એકેક શ્લોક રચતા ગયા, એ શતકના સર્વે શ્લોક એવા પ્રભાવશાળી હતા કે એમનાં છેદાયેલાં સૌ અંગ પાછાં ઉગ્યાં. જૈનસાધુઓ પણ એવા ચમત્કાર કરી શકે છે એવું દેખાડી આપવાને માનતુંગે પોતાને સાંકળથી બંધાવ્યા. પછી એ ભક્તામર સ્તોત્રનો એકેકો શ્લોક બોલતા ગયા તેમ તેમ શ્લોકના ધ્વનિથી ૪૨ (૪૪) સાંકળોના બંધ એકેએક તૂટતા ગયા, અને અન્તે છુટા થયા. એ સ્તોત્રના ટીકાકારો જણાવે છે કે ભક્તામર સ્તોત્રના જુદા જુદા શ્લોકોની શક્તિ ત્યારપછી પણ એવી રીતે પ્રકટી નીકળેલી છે.

પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવ વિષે સંસ્કૃત ભાષામાં વસન્તતિ

લકા શ્લોકમાં એ સ્તોત્ર રચાયેલું છે. મારા પિતાની નકલમાંથી થોડાક શ્લોક નીચે ઉતારૂં છું.

૧ દેવોના શિર ઉપર પ્રકાશતા ચુડામણિ કરતાં યે વધારે પ્રકાશીત જિનના ચરણને ભકિતભાવે સેવું છું, તે ચરણ સર્વત્ર પ્રકાશ આપે છે. એ પાપરાત્રિનો નાશ કરે છે અને આપણા જુગના આદિમાં એ ભવસાગરના માનવીના એકમાત્ર શરણુસ્વરૂપ થયા છે.

૨ આદિજિનને નમસ્કાર; એમની કીર્તિનાં ગાન ત્રણ ભુવનમાં રણુકે છે, આગળ ને આગળ ચાલ્યાં જાય છે, વિમાનવાસીઓના મુખમાંનાં–અધિદેવોના મુખમાંનાં ગાન બીજાં સૌ ગાનોના અને શબ્દોના કરતાં વધારે પ્રકાશે છે.

૩ તું, જેનું આસન પૂજવાને સૌ વિમાનવાસી આકાંક્ષા રાખે છે. મારૂં હૃદય પણ એટલું બધું તલપે છે, પ્રભુ! હું દૃઢ નિશ્ચય કરૂં છું તારી સ્તુતિ કરવા, તારી કીર્તિ ગાવા, તને પ્રાર્થનાએ ઘેરી લેવા, જેમ બાળક જળાદર્શમાંથી ચન્દ્રચ્છાયાને લેવા તલપે તેમ તલપે છે.

૧૧ હે તીર્થંકર! ધ્યાનનિમગ્ન થઇને નિશ્ચલભાવે જે તને નિહાળે છે, તેની આંખ પછીથી બીજા કશાને જોવાની આકાંક્ષા રાખતી નથી. જેણે એક જ વાર ક્ષીરસાગરમાંથી ચન્દ્રસમ પ્રકાશતો રસ પીધો છે, તે સમુદ્રના ખારા જળને પીવાની કેમ આકાંક્ષા રાખે?

૨૨ અસંખ્ય માતાઓએ અસંખ્ય પુત્રોને જન્મ આપ્યા છે, પણ તારા જેવા પ્રકાશમાન પુત્રને તો કોઇએ જન્મ આપ્યો નથી. આકાશમાં સ્થળે સ્થળે તારાઓનાં બિંબ સુન્દર પ્રકાશવડે પ્રકાશે છે, પણ પૂર્વમાં તો શુદ્ધ પ્રકાશવાળો માત્ર સૂર્ય જ ઉગે છે.

૪૦ ગંભીર સંસારસાગરમાં જ્યાં વડવાનળ પ્રજળે છે, મગર જ્યાં રહે છે, મચ્છ જ્યાં રહે છે, ત્યાં તારા ઉપદેશને માનનાર નિર્ભયતાએ પોતાનાં વહાણુ હંકારે છે, તેમના માર્ગમાંથી પ્રચણ્ડ મોજાંના પર્વત પણ ખસી જાય છે.

૪૨ જો માનવીનું માથું અને તેનાં અંગ સાંકળોથી બંધાયાં હોય, જો એના પગ હજારો બંધથી બંધાઈ ગયા હોય, તો ય એની

સાંકળો ને એનાં બંધ સૌ છુટી પડે, જો માત્ર એ તારા પવિત્ર નામનો મહામંત્ર વિચારે તો.

નાટક.

ભારતવાસીઓમાં નાટ્યકળા બહુ સુન્દર રીતે ખીલી છે, કારણ કે એની રચનામાં વીર કાવ્ય (Epic) અને (Lyric) રસકાવ્ય) એ બન્ને પ્રકારનાં કાવ્યોનું સારી રીતે સંયોગીકરણ થઈ શકે છે. જૈન કવિઓએ પણ આ પ્રદેશમાં પોતાની શક્તિ અજમાવી છે.[૫૪] વસ્તુ તરીકે એમણે મોટે ભાગે ધાર્મિક કથાઓ લીધી છે; રામચન્દ્રની કથા લઇને હેમચન્દ્રના શિષ્ય रामचन्द्रे रघुविलास અને हस्तिमल्ले વળી मैथिलीकल्याण નાટક લખ્યાં, જીવકની કથા (પૃ. ૧૨૩) લઇને हरिचन्द्रे जीवधरनाटक લખ્યું. ઐતિહાસિક વસ્તુ ઉપર પણ નાટક લખાયાં છે. શ્વેતાંબર जयसिंहे પોતાના हमीरमदमर्दन નાટકમાં ધોળકાના ચૌલુક્ય રાજા वीरधवले મુસલમાન હમીર નામે मीलच्छीकारने હાંકી કાઢ્યાનું વસ્તુ લીધું છે. પછીથી ગાદીએ બેઠેલા સુલતાન समसुद्दीन इल्तुमिशने (अल्तममने) એની પૂર્વેના રાજાએ અરબી मिर-शिकार-શિકારમાં નિપુણ—એવો ઇલ્કાબ આપ્યો હતો અને એ મિરશિકાર શબ્દ ફેરવીને આપણા કવીએ મીલચ્છીકાર બનાવ્યો છે.

मोहराजपराजय નામે આલંકારિક નાટક यशपाले ૧૨ મા સૈકાને અંતે લખ્યું. પ્રદેશ એનો અણહિલવાડ છે અને મહાન હેમચંદ્રે રાજા કુમારપાળને જૈનધર્મમાં લીધો એ એનું વસ્તુ છે. રાજાએ મોહ ઉપર વિજય કેમ મેળવ્યો એ એમાં ઉપમાઓ દ્વારા સમજાવ્યું છે. રાજા વિવેકચન્દ્રની કન્યા કૃપાસુન્દરી સાથે રાજા કુમારપાળ લગ્ન કરે છે. વિવેકચન્દ્રને તેના મનોવૃત્તિ નામે મહેલમાંથી મોહરાજા હાંકી કાઢે છે, પણ મોહના પરાજય પછી તે પાછો આવે છે.

સ્ટૅન કૅનો Sten Konow વિવિધ લેખકોનાં બીજાં આવાં આલંકારિક નાટકોનાં નામ આપે છે. એમાંનું એક તો આધુનિક

પંડિત પદ્મરાજે ૧૮૯૭માં મૈસુરમાં તીર્થંકર શાન્તિનાથની પ્રતિમાની સ્થાપના કરી તે પ્રસંગે રચ્યું હતું.

સામયિક સાહિત્ય.

બધા દેશોમાં તેમજ ભારતવર્ષમાં અવાર્ચીન કાળમાં છાપખાનાં આવ્યા પછી અને અવરજવરનાં સાધન થયા પછી સામયિક સાહિત્ય ખુબ વધી પડયું છે, એ વાત ખરી; પરંતુ પૂર્વે પણ અમુક વિસ્તારમાં લખાતું, તેમાંનું બહુ થોડુંજ આજ સુધી ઉતરી આવ્યું છે, કારણકે જે સાહિત્ય સમયને માટે લખાયેલું, તેની થોડીજ નકલો થયેલી, તેથી એ સાહિત્ય થોડા જ સમયમાં ભૂલી જવાયેલું; નકલો નહિ થયેલી એટલા માટે કે એવા સાહિત્યમા લોકને બહુ રસ પડેલો નહિ તેથી એને માટે–તેને સાચવી રાખવા માટે તેની નકલ કરી લેવાની કોઇએ પરવા કરેલી નહિ.

છેક વર્તમાન કાળ પૂર્વેના કાળનું વિજ્ઞપ્તિ સાહિત્ય હજી કંઈક અંશે સચવાઇ રહેલું છે. પર્યુષણ–સપ્તાહને છેલ્લે દિવસે જૈનો પોતાના ધર્માચાર્યોને પત્રો લખે છે. એ પણ જાણીતું છે કે પર્વના આ છેલ્લા દિવસ સુધી કોઈ પણ જાતનો કલહ માંડવાળ કર્યો વિના, તથા કોઇ પણ જાતનાં પાપ પ્રાયશ્ચિત કર્યા વિના રહેવા દેતા નથી. એટલા માટે જેની સાથે કલહ થયો હોય તેવા પરગામી માણસ ઉપર, માંડવાળ કરવાને કાગળ લખે છે, અને પોતાનાં પાપની ક્ષમા પામવા માટે પોતાના ગુરૂને લખે છે. પૂર્વકાળે ગુરૂ ઉપર મોકલવાની આવી વિજ્ઞપ્તિમાં છેલ્લા સમયમાં બનેલા બનાવની વિગતવાર નોંધ લખાતી. કોઈ કોઇ વાર તો જાણે સાહિત્યનો નાનો સંસ્કૃત ગ્રન્થ હોય એવી રીતે લખાતી. કાળિદાસના મેઘદૂતને આદર્શમાં રાખીને લખાયેલા इन्दुदूत અને चेतोदूत તે આવા પ્રકારની વિજ્ઞપ્તિઓ જ છે. સાધુઓની વિજ્ઞપ્તિઓ કોઇ કોઇ વાર ખુબ લાંબી થતી, અને એવી એક વિજ્ઞપ્તિનો વીંટો ૨૦ વાર લાંબો છે. તેમા વચ્ચે વચ્ચે સુન્દર

ચિત્રો ચિતરતા અને કોઇ કોઇમાં તો મસજીદ, ગારૂડી, મલ્લ વગેરે, વિષય સાથે કશો ય સમ્બન્ધ નહિ રાખનારી વસ્તુઓનાં ચિત્રો ચિતરતા. (અને આજે પણ ભારતવર્ષનાં પુસ્તકોમાં એમજ થાય છે.) વિજ્ઞપ્તિઓ ઇતિહાસના સંશોધનમાં પ્રમાણભૂત લેખો છે ને તેથી થોડા વખતથી ભાવનગરની જૈન–आत्मानन्द सभा એમનો સંગ્રહ કરીને इतिहासमालामां પ્રકટ કરે છે. છેક ઉત્તરમાં હિમાલયની તળેટીમાં આવેલા પંજાબના નગર કાંગાનો પ્રવાસ પંદરમા સૈકામાં એક સાધુએ કરેલો તેનું વર્ણન એક વિજ્ઞપ્તિમાં છે.[૧]

વર્તમાન કાળે જૈન સાહિત્ય મહત્ત્વનું પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને તે એટલું બધું પ્રસિદ્ધ થાય છે કે તે એ બધાને આંખ તળે લઇ શકાય પણ નહિ. પોતાનું હિત સાચવનાર અનેક સાપ્તાહિકો અને માસિકો એ લોક કાઢે છે. એમાંનાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનાં નામ અહીં આપું: દિગમ્બરોના અનેક પત્રો છેઃ સુરતથી પ્રસિદ્ધ થતું માસિક 'દિગમ્બર જૈન', તેમાં અનેક ભાષાના લેખો હોય છે, 'હિન્દી જૈન ગેઝેટ' 'જૈન મિત્ર,' સ્ત્રીઓને માટે 'જૈન નારી હિતકારી' શ્વેતામ્બરોનું હિત સાચવનારૂં પત્ર જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ તરફથી મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાતીમાં 'શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ' પ્રસિદ્ધ થાય છે. એમનાં બીજાં પત્રો કાશીમાં પ્રસિદ્ધ થતું 'જૈન શાસન' અને ભાવનગરમાં પ્રસિદ્ધ થતાં 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' અને 'આત્માનંદ પ્રકાશ' છે. સ્થાનકવાસીઓ 'કોન્ફરન્સ પ્રકાશ' અને માસિક 'જૈન હિતેચ્છુ' પ્રકટ કરે છે. આરા માં જૈન સેંટ્રલ લાઇબ્રેરી છે, તે બધી દિશાએ કામ કરી રહી છે, તે કલકત્તામાં હિન્દી ભાષામાં 'જૈન-સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર' નામનું માસિક પ્રગટ કરે છે. ધી ઓલ ઇંડિયા જૈન એસોસીએશન મદ્રાસમાં 'જૈન ગેઝેટ' નામનું માસિક અંગ્રેજીમાં પ્રકટ કરે છે.

આ સાપ્તાહિક અને માસિક પત્રો ઉપરાંત આખું વર્ષ ચોપાનીઆં, હેંડબીલ, લેખો વગેરે સામયિક સાહિત્ય ભારતવર્ષના દરેક પ્રદેશમાં ખૂબ કાઢયે જ જાય છે, તેમાં સામાયિક પ્રશ્નો વિષે ચર્ચા થાય છે, અને જૈનદૃષ્ટિ સ્પષ્ટ કરવાના પ્રયત્ન થાય છે.

૩ લેખો.

જૈન લખાણોમાં શિલાલેખોનું અને તામ્રલેખોનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે, કારણ કે લખાયેલા સાહિત્યની પેઠે એ પણ ભૂતકાળની ઘટનાઓના સાક્ષીરૂપ છે. સંસ્કૃતમાં, પ્રાકૃતમાં અને વિવિધ આર્ય તેમજ દ્રાવિડિયન ભાષાઓમાં લખાયેલા એ લેખો ઐતિહાસિક કે કાલ્પનિક પુરૂષોનું કે ઘટનાઓનું વર્ણન આપે છે, સાદી કે કળામય શૈલીએ કથાઓ કે ઇતિહાસ કહે છે. એ લેખોનું વસ્તુ કેટલીકવાર એવું વિવિધ હોય છે કે તેમાં જાણે કોઇ વીર કાવ્ય કે પ્રશસ્ત નાટક આખું ને આખું કોતરી કાઢયું લાગે!

એવા લેખો ઘણું કરીને મન્દિરોમાં કે સમાધિઓમાં છત્રીઓમાં મૂકેલા હોય છે. એ લેખોમાં પછીના જમાનાઓને જાણવા માટે દાનની મિતિ, શ્રદ્ધાળુ દાતાનાં નામ, એમના વંશ અને કાર્ય લખેલાં હોય છે. કેટલાક લેખોમાં ગુજરી ગયેલા રાજાઓનાં, મહાજનોનાં, પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીઓનાં, સાધુઓનાં, આચાર્યોનાં, સાધ્વીઓનાં, નિત્ય અથવા નૈમિત્તિક પ્રસંગોનાં સ્મરણ કોતરેલાં હોય છે, એટલા માટે કે એ મહત્ત્વનાં હોવાથી પછીના જમાનાઓને ઉપયોગી થઇ પડે.

આપણને જે લેખો આજે મળી આવ્યા છે તે વિવિધ સ્વરૂપે છે; કેટલાક ટુંકા ને મુદ્દાસર હોય છે, કેટલાકમાં ભાષા ઉંચી અને સુન્દર હોય છે તથા કાવ્યશાસ્ત્રમાં આપેલા બધા અલંકારોએ અલંકૃત હોય છે.

ઘણાખરા જૈનલેખો ૐ, સ્વસ્તિ શ્રી આદિ સ્વસ્તિવાચક શબ્દોથી સરસ્વતીની અથવા એક, અનેક કે સર્વે તીર્થંકરોની સ્તુતિથી આરંભાયેલા હોય છે. પછી અન્ત પણ તેવી જ રીતે કે 'સમસ્ત જગતનું કલ્યાણ થાઓ!' એવા ભાવનાં પ્રાર્થનાવાક્યોથી કરવામાં આવે છે. વળી કેટલાકના અન્તે, જે નિન્દાને પાત્ર હોય તેને અથવા જેણે મંદિરને અર્પાયેલી ભૂમિ દબાવી દીધી હોય તેને શાપ પણ આપેલા છે; આવા એક લેખમાં "૬૦૦૦૦ વર્ષ સુધી એ જન્તુ થઇને અવતરજો!" એવો શાપ એવાં કર્મ કરનારને આપેલો છે.

અનેક લેખોમાં પ્રશસ્તિઓ હોય છે અને તેમાં નામાંકિત નરનારીઓનાં અતિશય યશોગાન ગાયાં હોય છે. આ પ્રશસ્તિઓ મોટે ભાગે સુન્દર પ્રાસાદિક ભાષાએ લખેલી હોય છે અને વર્ણનોમાં તથા ઉપમાઓમાં બરાબર પ્રાચ્ય દેશી હોય છે. કોઇ રાજાને વિષે લખવું હશે તો "કુલચુડામણિ, સરસ્વતીકર્ણકુંડલ, જૈન ધર્મ સાગર તરંગકર ચન્દ્ર, કવિકામદુધા, રિપુ–અગ્નિ" વગેરે શબ્દોથી શણગારશે; રાણીને વિષે લખવું હશે તો "લક્ષ્મી સમાણી ધન દાત્રી, રૂપરૂપનો રત્નભંડાર, કામદેવની વિજયપતાકા, સપત્નીઓને ભયંકર હાથણી જેવી" વગેરે શબ્દોથી શણગારશે, સાધુના વિષે લખવું હશે તો "એમના ચરણકમળની ખુદ દેવો પૂજા કરે છે, પોતાની પવિત્રતાથી જગતને પવિત્ર તીર્થધામ બનાવે છે, એમની વાણી કાનને ગોપુચ્છના વીંઝણા જેવી સુંવાળી લાગે છે, એમની ગગનગામી કીર્તિ ચંદ્રકિરણોમાં ભળી જાય છે." એવી રીતે શણગારશે.

કેટલીક પ્રશસ્તિઓમાં પવિત્ર શ્રાવક કે સાધુઓના અવસાન સંબંધેની, કેટલીકમાં વળી ઉપવાસ કરીને મૃત્યુ પામેલાના અવસાન સંબંધેની મૃત્યુકથાઓ હોય છે. પણ અનેક પ્રશસ્તિઓમાં ભાષાન અલંકારનો બહિષ્કાર કરેલો હોય છે અને અમુક સાધુ કે અમુક સાધ્વી આ ધગધામ છોડીને સ્વર્ગવાસી થયાં છે એટલી સાદી હકીકત આપીને જ સન્તોષ વાળે છે.

એવા મૃત્યુલેખમાં સંસારની અનિત્યતા વિષેની સર્વસામાન્ય ભાવના ઉપર ભાર રાખીને કાવ્યરચના કરવામાં આવેલી હોય છે, ત્યારે તેની ભવ્ય સરળતા અતિ સુન્દર હોય છે. શ્રવણબેલગોલામા સાધુ નન્દીસેનની સમાધિ ઉપર જે મૃત્યુલેખ છે તે આને વિષે સારૂં ઉદાહરણ છે

"ઇંદ્રધનુષની પેઠે, વિજળીની પેઠે અને ધુમસના વાદળાની પેઠે સૌન્દર્યની અને ધનની તેમજ મોહની અને શક્તિની પ્રાપ્તિ તરલતાવાળી છે, કોને એ સ્થિર છે? માટે શ્રેષ્ઠતા ઇચ્છનારે જગતને વળગી ન રહેવું." એમ સાધુઓને કહેતા નંદીસેન શ્રેષ્ઠ કર્મફળે સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત થયા.

અધ્યાય ૪.

સિદ્ધાન્તો.

પૂર્વકથન.

જૈનોના વિશાળ સાહિત્યને વાંચવાથી આપણે જાણ્યું છે તે ઉપરથી તો એમ સમજાય છે કે એ ધર્મ બીજા બધા ધર્મોથી એક વાતે જુદો છેઃ દેખીતી રીતે એણે કશોય મહત્ત્વનો વિકાસ નથી કર્યો. બ્રાહ્મણ ધર્મમાં વેદને અને ઉપનિષદને, કલિયુગના પ્રવર્ત્યાથી પુરાણને, અને તંત્રને પ્રભાવે અન્ય શાસ્ત્રોને પોતાનું કલેવર કેવળ ફેરવી નાખવું પડયું છે; બૌદ્ધ ધર્મમાં નવાં સૂત્રો જન્મ પામ્યાં, આર્ય માર્ગોનો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ થયો અને તે દ્વારા ત્રિપિટિકા માં ગુંથાયેલો બુદ્ધનો ઉપદેશ વિસ્તાર અને પરિપૂર્ણતા પામ્યો; પ્રાચીન ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં લખાયેલા પ્રભુશબ્દનાં અર્થમાં દેવાલયના સમ્પ્રદાયને બળે અને તેણે આપેલા જીવનપ્રણાલીના નિયમને બળે શિષ્યોની અનુકૂળતાને અનુસરી ફેરફાર થતા ગયા, પણ જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તો સર્વકાળે એકના એક જ રહ્યા છે. એ ધર્મના નિર્ણિત થયેલા જે સિદ્ધાન્તો આજે જોઇએ છીએ તે મુખ્યત્વે કરીને તો અતિ પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં પણ જોઇએ છીએ. આવી સ્થિતિ કેમ છે એનું કારણ આપવું એ એ ધર્મના સંશોધનમાં મચેલા પંડિતોને પણ કઠણ થઇ પડે છે. જૈનો પોતે તો એ સ્થિતિને વિષે સ્વાભાવિક રીતે એમ માને છે કે અમારા ધર્મના સિદ્ધાન્તો સનાતન છે, અને તેથી કાળના પરિવર્તન સામે ટકી રહ્યા છે, વળી જેવે નિર્ણિત સ્વરૂપે અમને મળ્યા હતા તેવે જ સ્વરૂપે અમે એમને શુદ્ધભાવે સાચવી રાખ્યા છે; આથી જ એમાં કશો ફેરફાર થયો નથી.

એ શંકાનો ઉત્તર આપવો એ આપણે માટે તો કઠણ જ છે. એટલું માત્ર કહી શકીએ કે જે કાળે એ ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું

સંગઠન થયું અને એમનો વિકાસ થયો તે કાળના ગ્રન્થો આપણી પાસે છે નહિ, અને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જે ગ્રન્થો આપણી પાસે છે, તેમાં તો સિદ્ધાન્ત નિર્ણિત થઇ ગયેલા છે. શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર એ બંને સમ્પ્રદાયો ધર્મના મહત્ત્વના સિદ્ધાન્તોમાં કેવળ એકમત જ છે, તે ઉપરથી પણ એટલું તો માનવું પડે છે જ કે ઇ. સનની શરૂઆતમાં એ બે સમ્પ્રદાય જુદા પડ્યા તે પૂર્વથી જ ધર્મનું આધુનિક સ્વરૂપ ઘડાઇ ગયેલું હોવું જોઇએ. પણ ત્યારપછી આગળ જઇને યાકોબી કહે છે કે ભદ્રબાહુના (ઇ. પૂ. ૩૦૦ ના અરસામાં) સમય પછી બહુ ફેરફાર થયો નથી, કારણ કે શ્વેતામ્બરો જણાવે છે તે પ્રમાણે એમણે ઘણા ગ્રન્થ રચ્યા છે અને દિગમ્બરો પણ એમના ઉપર અત્યન્ત પૂજ્યભાવ રાખે છે. મહાવીરના સિદ્ધાન્તોમાં ભદ્રબાહુએ કેવે પ્રકારે કેટલે અંશે વિકાસ કર્યો એ કહેવાનું આપણી પાસે સાધન નથી, અને તેથી એમ પણ વખતે કહી શકાય કે એ ધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં મૂળતત્ત્વ ભદ્રબાહુએ જે સ્વરૂપે મૂકયાં છે, તે તે જ સ્વરૂપે મહાવીરથી ઉતરી આવ્યાં હતાં. ત્યારે એ ધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં ફેરફાર દેખીતો કંઈ થયો છે એમ માનવાનું કંઇ ખાસ કારણ નથી અને તેથી, અમારો ધર્મ ઠેઠ મહાવીરથી તે જ સ્વરૂપે ચાલ્યો આવે છે એવી જે તેમની માન્યતા છે તે માન્યતા સાચી પણ હોય. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે મહાવીરે પોતે એ ધર્મ કાઢયો નથી, પણ એમની પૂર્વે ૨૫૦ વર્ષ ઉપર થઇ ગયેલા પાર્શ્વનાથનો ધર્મ એમણે સ્વીકારેલો અને તેમાં સમયને અનુકૂળ પરિવર્તન કરેલાં. આ વિષે આપણી પાસે જો કે કશું પ્રમાણ નથી, તો પણ સંભવ છે કે વાત સાચી હોય. વળી તે ધર્મના સિદ્ધાન્તની ઘટના પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે, કારણ કે જીવને પુદ્ગલના અણુઓરૂપે કર્મ બંધાય છે એ જ એમના ધર્મનું મૂળતત્ત્વ. એના પ્રાચીન સ્વરૂપ ઉપરથી પણ માની શકાય છે કે એ ધર્મ ઇ. પૂ. ૮ મા ૯ મા સૈકામાં પણ હશે. આપણે ત્યારે એટલું સ્વીકારી લઇએ કે એ ધર્મે પોતાનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ પાછળથી ધારણ કર્યું, તો ય એનાં બીજ ઇ. સ. ૮૦૦ ના

અરસામાં નંખાયાં હતાં, પછી એણે ઇ. સ. ની શરૂઆતના અરસામાં સ્પષ્ટ રીતે આજનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને ત્યારપછી આજ સુધીનાં લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષના ગાળામાં અનેક વિષયો-પરત્વે વધારે સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં એ આવ્યો, વળી નવેસરથી ઘડાયો, પણ એમાં કશો ગંભીર ફેરફાર થયો નથી.

આ વિચિત્ર સ્થિતિનું કારણ સિદ્ધાન્તોની ખુદ રચનામાં શોધી શકાય. એ વિષે યાકોબી આમ લખે છેઃ—" પ્રાચીન સિદ્ધાન્તની નિશ્ચળતાના કારણ વિષે મારા માનવામાં એમ આવે છે કે એ સિદ્ધાન્તોના ભાવ અને ભાષાને પછીના કાળના તત્ત્વશાસ્ત્રના ભાવ અને ભાષા સાથે મેળ નહિ હોય અને તેથી પૂર્વ સિદ્ધાન્તો ઉપર ઉત્તર સિદ્ધાન્તોની કશી અસર થયેલી નહિ. અમુક પ્રમાણમાં એ સિદ્ધાન્તો દઢ થઇ ગયા અને પરંપરાએ એ જ રૂપે દઢભાવે ઉતરતા ચાલ્યા. જૈનોની તત્ત્વવિદ્યા મૃતભાષા જેવી છેઃ એ શીખાય ને વપરાય, પણ એનો વિકાસ કરી શકાય નહીં.[૨] "

જૈન ધર્મના આ નિશ્ચળ ભાવને કારણે તેનામાં બીજો એક ગુણ આવ્યો છેઃ બધા મુખ્ય સિદ્ધાન્તોમાં તમે એની એવી સમ્પૂર્ણ છબી આંકી શકો કે જે છબી સર્વ રીતે પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન જૈનધર્મને મળતી આવે, અને વિવિધ દેશના, કાળના ને વિષયના લેખકો કંઇક જુદે સ્વરૂપે લખે છતાં યે એ છબીની યથાર્થતામાં કશોય ફેર પડે નહિ.

આ ગ્રન્થમાં જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોના જે જે પ્રદેશની રૂપરેખા આંકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે તે પ્રદેશની માહિતી માટે હાલના પંડિતોનાં પુસ્તકોમાંથી અવતરણો લીધાં છે. વળી શ્વેતામ્બરના તેમજ દિગમ્બરના પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ગ્રન્થોની પણ સહાયતા લીધી છે. પણ શ્વેતામ્બરનાં સાધનો વધારે પ્રમાણમાં પામી શકયો છું, એટલે સ્વાભાવિક પરિણામે જ આ ગ્રન્થમાં શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાય મુખ્ય સ્થાન પામ્યો છે; જ્યાં જ્યાં દિગમ્બર સમ્પ્રદાય વિષે હું જાણતો હતો, ત્યાં ત્યાં એને પણ સાથે સાથે સ્થાન આપ્યું છે.

મારી રૂપરેખાને માટે મુખ્યત્વે કરીને ઉમાસ્વાતિનું તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અને યાકોબીનો એનો અનુવાદ એ બે મને બહુ ઉપયોગી થઇ પડયાં છે; આ અનુવાદને આધારે પરિભાષાનો ઉપયોગ, બન્યું ત્યાં સુધી કર્યો છે. 'તત્ત્વજ્ઞાન' અને 'નીતિ' વિષેનાં જે પ્રકરણો આ અધ્યાયમાં લખ્યાં છે તે Die Lehre vom Karman in der Philosophie der Jaina[૨] (જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં કર્મનો સિદ્ધાન્ત) એ નામે ૧૯૧૫ માં મેં લખેલા નિબન્ધને આધારે લખ્યાં છે, ત્યારપછી તો એ નિબંધનાં કેટલાંક પ્રકરણોમાં કંઇક સુધારો વધારો કરીને ફરી છપાવ્યા છે, આ ગ્રન્થમાં જે રૂપરેખા આપી છે તેમાંની કેટલીકની વિગતવાર હકીકતો એ નિબન્ધમાંથી મળી આવશે.[૩] 'વિશ્વજ્ઞાન' વિષેનું જે પ્રકરણ છે તે કંઇક અંશે Die Kosmographie der Inder (ભારતવાસીઓની વિશ્વવિદ્યા) એ નામે કીર્ફેલે લખેલા ગ્રન્થને આધારે લખ્યું છે, કંઇક અંશે નવી હકીકતો પણ મૂકી છે. 'ઇતિહાસ અને જીવનચરિત' વિષેનું પ્રકરણ તો નવું જ છે, કારણ કે એનું પૂરું સંશોધન કોઇએ હજી કર્યું નથી; એને માટે મુખ્ય આધાર વિનયવિજયના 'લોકપ્રકાશ' અને હેમચન્દ્રના 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરૂષચરિત' ઉપર રાખ્યો છે, તેમજ વળી જ્યાં જ્યાં બીજા ગ્રન્થોના આધાર લીધા છે, ત્યાં ત્યાં તે ગ્રન્થનાં નામ નોંધ્યાં છે.

ક. જ્ઞાનતત્ત્વ.

અ જ્ઞાનસાધન.

જૈનોના માનવા પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનનો એકમાત્ર હેતુ એ જ છે કે આ જગતમાં આપણું પોતાનું સાચું સ્થાન ક્યાં છે? એનું જ્ઞાન આપણે પામીએ અને તે દ્વારા જેથી આપણું હિત થાય એમ હોય તેને પ્રાપ્ત કરવાની અને અહિત થાય એમ હોય તેનો ત્યાગ કરવાની સ્થિતિમા આવીએ. આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે આપણને સહાયતા આપનાર સાધનને નાણી જોવું ઘટે. આવું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે પ્રકારે પામી શકાય.

જ્ઞાન પાંચ ઇન્દ્રિયોદ્વારા અથવા તો એની સહાયતા વિના પણ અન્તરાત્માને પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિદ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પહેલા પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન જગતના સૌ જીવને મળેલું હોય છે, બીજા પ્રકારના જ્ઞાનનું સાધન અમુક દેવોને કે સાધુઓને જ મળેલું હોય છે અને સિદ્ધોને, જેમણે પ્રકૃતિ ઉપર વિજય મેળવ્યો હોય છે તેમને સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન મળેલું હોય છે.

પરોક્ષ જ્ઞાન (૧) સ્મૃતિ, સ્મરણ, (૨) પ્રત્યભિજ્ઞાન–ફરી સ્મરણમાં લાવવું તે, (૩) અનુમાન–પંચવાક્યની સહાયતાએ કરીને આમ સમજવું તે–પર્વત ઉપર અગ્નિ છે કારણકે ત્યાંથી ધુમાડો નીકળે છે, રસોડાની પેઠે, જ્યાંથી ધુમાડો નીકળે ત્યાં અગ્નિ હોય; પર્વત ઉપરથી પણ ધુમાડો નીકળે છે માટે ત્યાં અગ્નિ છે. (૪) આગમ–પવિત્ર પુરૂષોના તેમજ શાસ્ત્રોના શબ્દ.

જેમના આત્મા પ્રાકૃતિક આવરણથી કેવળ મુક્ત છે અને બહારના સાધનની સહાયતા વિના જ સર્વને પ્રત્યક્ષ જાણી શકે છે, તે કેવલી કહેવાય છે; બધી વસ્તુઓનું સમ્પૂર્ણ અને સાચું જ્ઞાન તો માત્ર કેવલીને જ હોઇ શકે છે. બીજા બધા જીવોની જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને તેથી મળતું જ્ઞાન, એ સૌ થોડે અંશે પણ સ્ખલનાવાળું હોય છે, એટલે એમને સર્વજ્ઞ જે જ્ઞાન આપે તેજ સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું. આપણા આ જુગમાં તો એવો કોઇ સર્વજ્ઞ થયો નથી, એટલે જગતના ને જીવના કોયડાનો ઉકેલ જાણવાને માટે પાછલા જુગમાં થઇ ગયેલા સર્વજ્ઞના શબ્દો શોધવા જોઇએ. એમના શબ્દો જૈનશાસ્ત્રોમાં છે અને એ શાસ્ત્રોમા જગતના સૌ પ્રશ્નો ઉપર આપેલા અભિપ્રાય અત્યંત પ્રમાણભૂત મનાય છે. આ શાસ્ત્રોને આગમ કહે છે; આ સૃષ્ટિને સરજે છે, પોષે છે, ને નષ્ટ કરે છે એવા કોઇ દેવ કે માણસે આ શાસ્ત્ર રચ્યાં નથી, પણ જેમણે આ પૃથ્વી ઉપર આવીને પોતાના જ્ઞાનદ્વારા પોતાના આત્માને આવરનારા અજ્ઞાન–આવરણને છેદી નાખ્યું છે એવા પરિપૂર્ણ ગુરૂઓએ આપેલાં છે.

એ ધર્મગ્રન્થો જ્ઞાનના પ્રમાણભૂત સાધનરૂપ ગણાય છે. કારણ કે તેના રચનાર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ પરિપૂર્ણ હતા અને એમાં લખેલી હકીકતો સાચી જ છે એવી સાબીતી હરકોઇ જીવને મળી શકે તેમ છે કારણ કે આધ્યાત્મિક વિકાસથી એવું જ પરિપૂર્ણ પદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

(પૂર્વ જુગના સર્વજ્ઞોએ આપેલા જ્ઞાનમાંથી અમારા સિદ્ધાન્તો જન્મ પામ્યા છે એમ જૈનો માને છે, તેથી એમના તત્ત્વજ્ઞાનને એક બીજી વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત થઇ છે. એમના શાસ્ત્રગ્રન્થોમાં લખાયેલું એકેએક વાક્ય આથી શુદ્ધ સત્ય જ મનાય છે, એની સામે શંકા થઇ શકે જ નહિ એવું મનાતું આવ્યું છે. જે તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર આપણે ચર્ચા કરવાની તે તો સર્વજ્ઞ ગુરૂઓનાં ચાલતાં આવેલાં વચનોને એકઠા કરવા, સ્પષ્ટ કરવા કે જરૂર પડે ત્યાં આખાં કરવા પુરતી જ કરવાની છે.)

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના આ મતને કારણે એ તો માનવું જ પડે કે સર્વજ્ઞ પુરૂષો થઇ ગયા છે, અને એમના આ મત ઉપર બ્રાહ્મણ પંડિતોએ પ્રચંડ પ્રહાર કર્યા છે. એટલી જ પ્રચંડતાએ જૈનોએ પોતાના એ મતનું રક્ષણ કરવાના અને તેને દૃઢ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા છે. જીવ પોતાને પણ જાણે, એ સિદ્ધાન્ત ઉપરથી એમણે એવો સિદ્ધાન્ત પણ સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે ભૌતિક આવરણ, વિકાર વિગેરે વિઘ્નો દૂર થઈ જાય કે તરત જ સર્વને જાણવાની આ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે અગ્નિને બાળવાનું કશું ય ના હોય તો એ શેને બાળે ? બુઝાઇ જ જાય.

તત્ત્વ શાસ્ત્ર અને ન્યાય શાસ્ત્ર.

બધી જાતિઓના તત્ત્વશાસ્ત્રની પેઠે ભારતવાસીઓના તત્ત્વશાસ્ત્રમાં પણ વસ્તુસ્થિતિના મૂળમાં એકમેકથી વિરોધી બે તત્ત્વો રહેલાં છે. એક પક્ષ કહે છે કે-પદાર્થ જ સાચું તત્ત્વ છે, એના ઉપર જે ફેરફાર થતા જણાય છે તે માત્ર અસત્ય દેખાવ છે, કારણકે ઘાટને પદાર્થ સાથે તો લેવા દેવા જ નથી. બીજો પક્ષ કહે

છે: વસ્તુમાં જે ગુણ જોઇએ છીએ તે ગુણ જ સત્ય છે; એ ગુણના મૂળમાં હોઇ શકે એવો અચળ પદાર્થ તો કોઇ છે જ નહિ, કારણકે જગતમાં અચળ કશું નથી, સૌ ચલિત અને તેથી નાશવંત છે.

આ બેમાંનો પહેલો મત (જેને આપણે parmanandના મત સાથે સરખાવી શકાય તે) ઉપનિષદ્નો અને એને આધારે રચાએલા પ્રાચીન મતના બ્રાહ્મણ તત્ત્વજ્ઞાનનો, એટલે કે વેદાન્તોનો છે. પ્રખ્યાત छान्दोग्य उपनिषत्માં ૬, ૧, ૩, માં आरुणि પોતાના પુત્ર श्वेतकेतु ને નીચેના શબ્દોથી એ વાત એકેવાર સ્પષ્ટ કરી નાખે છેઃ

यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं,
स्याद्वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥

હે સૌમ્ય, માટીના એક પિંડથી માટીના બનેલા સર્વે પદાર્થોને જાણી લેવાય છે; જુદાં જુદાં નામ તો માત્ર વાણીના વિકાસ છે, બાકી માટી એજ સાચી વસ્તુ છે.

એ મતથી બરાબર વિરૂદ્ધ મત બુદ્ધનો છે (જેને કંઇક સંકોચથી Heraklitના મત સાથે સરખાવી શકાય). એમને મતે મૂળમાં તો કશાનીઅસ્તિ નથી. સૌની માત્ર ભવતિ છે. વસ્તુ નથી. પણ માત્ર મૂળતત્ત્વો જ છે, તે માત્ર એક કાળે એકત્ર થાય છે. આ મતનું સ્પષ્ટ ચિત્ર सम्युत्त निकाय ૫, ૧૦ માં મુકેલા ભિક્ખુણી वजिरा અને માર વચ્ચેના સંવાદમાં આપ્યું છે. એ પવિત્ર સાધ્વીને ભુલાવીને ભય પમાડવા માટે માર એને પુછે છે કે પ્રાણીનું મૂળ શું અને એ કયાં જશે ? ભિક્ખુણી બોલ્યાંઃ

" વસ્તુ તું શેને કહે છે ? માર, તું એક ભ્રમણમાં ભમાયો છે ! એ તો માત્ર ઘાટનો સમૂહ છે, બાકી વસ્તુ તો છે જ નહિ. કારણ કે અમુક ભાગ એકઠા થઇને એક થયા ત્યારે એ ગાડું કહેવાયું, તેમજ પ્રકૃતિના પાંચ સ્કંધ મળીને શરીરવાળું જીવતું પુતળું થયું તેનો લોક પ્રાણી શબ્દથી વ્યવહાર કરે છે.

જૈન મત વેદાન્ત અને બૌદ્ધ એ બે દર્શનોની વચ્ચેનો માર્ગ લેવા પ્રયત્ન કરે છે, બંને મત અમુક અંશે સાચા છે, પણ એ

લીએ કરે છે. પ્રારંભમાં મૂળતત્ત્વની વાતો કરે છે, પછી એના ભાગવિભાગ પાડી દે છે. પછી સમજાવવાને માટે પ્રસંગને અનુકૂળ થોડે કે વધારે અંશે સંબંધ રાખનારી કોઇ વસ્તુનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. એટલું સમજાવીને વળી પાછા વિષયની એકેએક શાખામાં આગળ લઇ જાય છે અને અમુક વ્યવસ્થિત દૃષ્ટિબિન્દુઓ લઇને વિષયને બરાબર સમજાવે છે. એવાં ચાર દૃષ્ટિબિન્દુ આ પ્રમાણે છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ. જીવને એ દૃષ્ટિબિન્દુએ આમ જોઇ શકાય. नामजीव એટલે જેનું નામ જીવ પડયું હોય તે. स्थापनाजीव એટલે જીવરૂપે જે ચિત્રાયો છે તે, द्रव्यजीव એટલે જીવ પોતે જે છે તે તેના ઉપરના બીજા ગુણોને બાદ કરતાં શુદ્ધ સ્વરૂપે રહે તે, અને ભાવજીવ એટલે જે તે કાળે જે તે સ્વરૂપે જીવ છે તે. વળી દૃષ્ટિના બીજા ૬ બિન્દુ છે. ભાવના, સંબંધ, ઉત્પત્તિકારણ, દેશ, કાળ ને વિભાગ. યાકોબી આ સંબંધમાં કહે છે કે–આ જોઇને પ્રાચીન Quis, Quid, ubi Quibus auxilus, cur Quomodo, Quando યાદ આવે છે. જેમકે (એ દૃષ્ટિબિંદુઓએ) આમ પૂછી શકાય. "સાચો ધર્મ કયો ? ક્યાં જાય છે ? ક્યાંથી આવે છે ? કયા દેશનો છે ? કેવડો મોટો છે ? કયી જાતિનો છે ?" વળી પાછાં આ ૮ દૃષ્ટિબિંદુઓ પણ એ સૌને બદલે મૂકાય છે. જો કે આ ૮ કોઈપણ પ્રકારે પાછલામા સમાઇ તો જાય છે; અસ્તિત્વ, સંખ્યા, સ્થાન, મહત્વ આયુષ, વિભાગ, સ્થિતિ, મહત્વ કે લઘુત્વ.

જૈન દર્શન સમજાવવાને જે પ્રણાલી સ્વીકારવામાં આવેલી છે તે ભારતવર્ષના વાચકને તો અનુકૂળ લાગશે, પણ ભારતની વિચારપ્રણાલીએ નહિ ટેવાયેલા યુરોપિયનને તે બહુ જ ભારે પડે છે. જૈનધર્મના આજે અનેક ગ્રન્થો છે તે સૌનો સારાંશ આપવાનો આ ગ્રન્થમા પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ તેમ કરતાં ભારતપ્રણાલીનો દાસભાવે સ્વીકાર નથી કરી લીધો, યુરોપીઅન વાચકને ઉપયોગી થઇ પડે તેવા સ્વરૂપમાં એને મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે જૈન દર્શનની સાથે સંબંધ રાખતા સિદ્ધાન્તોને અનુક્રમે મૂકવા અને તેમને સમજાવવા. પછી તેના વિભાગ દેખાડવા અને પછી

એ બધાંને સંબંધમાં ગોઠવવા; આથી શુષ્કતા કંઇક ઓછી થશે. કારણકે અહીં માત્ર જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોનાં સ્વરૂપો જ નથી આપ્યાં, પણ એ સિદ્ધાન્તોનો આત્મા જ મુખ્યત્વે ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, સંસારનાં અને સ્વર્ગનાં સ્વરૂપો આળેખવા, તેના ભાગવિભાગ પાડવા અને તેનો સંબંધ દેખાડવા જે ધર્મપ્રણાલીએ પ્રયત્ન કર્યા છે. એ ધર્મપ્રણાલીનો આત્મા ઓળખાવવામાટે પ્રયત્ન કર્યો છે.

તત્ત્વજ્ઞાન.

ધર્મતત્ત્વ.

જૈનધર્મના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પદાર્થમાત્રનો તત્ત્વોમાં સમાવેશ થઇ જાય છે; ૧ जीव, २ अजीव, ३ आस्रव, ४ बन्ध ५ संवर ६ निर्जरा અને ७ मोक्ष. આ અનુક્રમે તત્ત્વોની ગણના દિગમ્બરો કરે છે; શ્વેતામ્બરો ૯ તત્ત્વો માને છે તે पुण्यने તથા पापने ૩ જે તથા ૪ થે સ્થાને મૂકે છે. દિગમ્બરો આ બે તત્ત્વોને વિશિષ્ટ તત્ત્વો માનતા નથી, પણ માને છે કે પછીનાં તત્ત્વોમાં એમનો સમાવેશ થઇ જાય છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આળેખવાનો જે પ્રયત્ન અહીં કરવામાં આવ્યો છે તેમાં આ નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ પણ આળેખાશે. પણ નજર નાખી જવાને હેતુએ અને દરેક તત્ત્વનું ઝાંખું દર્શન કરી લેવાને હેતુએ અહીં એના વિષે કંઇક સંક્ષેપમાં જોઇ લઇએ. સાથે સાથે ઘણાખરા જૈન ગ્રન્થોનાં સ્વરૂપ અને વિષય ઉપર પણ નજર નાંખી લેવાશે.

જગતમાં નિત્ય અથવા અવિનાશી તત્ત્વો બે પ્રકારના છે. ૧ जीव અનંત છે, ચેતન છે, અને એને સંવેદન છે; २ अजीव એમાં આકાશ, ધર્મ, અધર્મ (ગતિ અને સ્થિતિના સાધન), કાળ અને પુદ્‌ગલ એ પાંચનો સમાવેશ થાય છે.

૪ કાળ.

બીજા દ્રવ્યોમાં ફેરફાર કરવો એ કામ કાળનું છે. એ નવાને જુનું અને જુનાને નવું કરે છે. કુંભાર પોતાના ચાક ઉપર માટીનો પિંડ મૂકે છે, તેને બનાવતો નથી, છતાં પોતાની હાજરીથી તેને ગતિ આપે છે, તેવી જ રીતે કાળ પણ પોતાની હયાતિથી બીજી વસ્તુઓમાં ફેરફાર થઇ શકે એને માટેની જોગવાઈ આપે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ગંભીર વિચાર પ્રમાણે તો કાળ અનાદિ, અનન્ત, અચ્છેદ્ય, અખંડ પ્રવાહ છે; પણ એને સમજી શકાય એટલા માટે એમાં અસંખ્ય સમય માન્યા છે. એમાંનો એક સમય વર્તમાનકાળનો અને બાકીના ગમે તો ભૂતકાળના કે ગમે તો ભવિષ્યકાળના છે. બીજાં બધાં દ્રવ્યોની પેઠે કાળમાં પ્રદેશ હોતો નથી તેથી કેટલાક જૈનદર્શની એને દ્રવ્યની ગણનામાં લેતા નથી. બીજા એને દ્રવ્ય માને છે અને કહે છે કે એના અસંખ્ય પરમાણુ એકમેક ઉપર ગોઠવાઇ જાય છે અને એકમેક સાથે મળી ગયા વિના એકમેક સાથે આકાશમાં રહી શકે છે.[૯] ગમે તેમ પણ એ અસ્તિકાય નથી, કારણકે જીવ અને બીજાં ચાર અજીવ તત્ત્વોની પેઠે એનામાં સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત પ્રદેશ નથી.

જૈનોની કાળગણના વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. નાનામાં નાનો કાળ વિભાગ તે સમય. પરમાણુ પોતાની આસપાસ એક પ્રદક્ષિણા કરી રહે એટલા કાળને સમય કહે છે, અસંખ્ય સમય મળીને એક આવલિકા થાય છે, ૧૬૭૭૭૨૧૬ આવલિકા મળીને એક મુહૂર્ત, ૩૦ મુહૂર્ત્ત મળીને એક અહોરાત્ર, ૧૫ અહોરાત્ર મળીને એક પક્ષ, ૨ પક્ષ મળીને એક માસ, ૨ માસ મળીને એક ઋતુ, ૩ ઋતુ મળીને એક અયન, ૨ અયન મળીને એક સંવત્સર, ૮૪૦૦૦૦૦ સંવત્સર મળીને એક પૂર્વાઙ્ગ, ૮૪૦૦૦૦૦ પૂર્વાઙ્ગ મળીને એક પૂર્વ, (૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦[૨] સંવત્સર) થાય છે. અને એમ કાળગણના [illegible] ોગી થતી જાય છે ને છેવટે ૧૯૪ આંકડા જેવડી [illegible] ના ચોક્કસ આંકડે નહિ, પણ માત્ર

જીવ ઉપરાંત બીજાં પાંચ 'જન પહોળો, એક જોજન લાંબો

અને એક જોજન ઉંડો કુવો એક અઠવાડીઆ સુધીમાં ઉગે એવડા વાળના કકટાથી ભર્યો હોય, તેમાંથી એક એક કકડાને સો સો વર્ષે કાઢતાં આખો કુવો ખાલી થતાં જેટલો કાળ લાગે એટલા કાળને बादर अद्धा पल्योपम કહે છે. સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમ તેથી અસંખ્યગુણા વર્ષોનું થાય છે. તેવા ૧૦ કોટિકોટિ (૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦) પલ્યોપમ મળીને એક सागरोपम, ૧૦ કોટિકોટિ સાગરોપમ મળીને એક उत्सर्पिणी અથવા એટલા જ સાગરોપમની अवसर्पिणी થાય છે. આવી અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી અનુક્રમે એક પછી એક આવીને पुद्गलपरावर्त्त થાય છે.

૫ પુદ્ગલ.

સંખ્ય, અસંખ્ય અથવા અનંત સ્કંધ, અલક્ષ્ય અને અચ્છેદ્ય પરમાણુ મળીને પુદ્ગલ સ્કંધ બને છે. બીજાં બધાં દ્રવ્યો નિરાકાર હોય છે. પ્રત્યેક પરમાણુમાં અમુક એક ગંધ, અમુક એક રસ, અમુક એક વર્ણ અને અમુક બે સ્પર્શગુણ હોય છે.

પરમાણુનો ગંધ સારો કે ખોટો એમ બે પ્રકારનો હોય છે; રસ ખાટો, કષાયેલો, તિક્ત, કટુ અને મીઠો (ખારો એ મીઠાનો એક પ્રકાર જ મનાય છે.) વર્ણ કાળો, લીલો, રાતો, પીળો અને સફેદ; સ્પર્શ ભારે, હલકો, નરમ, કઠણ, ઠંડો, ગરમ, લીલો કે સુકો હોય છે.

પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશને રોકે છે, પણ અનેક સાથે મળીને જ્યારે એ સ્કંધરૂપે બંધાય છે, ત્યારે સંખ્યાત કે અસંખ્યાત પ્રદેશ પણ રોકે છે. સ્થૂલરૂપ ધારણ કરેલો પુદ્ગલ સ્કંધ અભેદ્ય પણ હોય છે, તેથી અનંત પરમાણુઓનો સ્કંધ પણ એક આકાશ-પ્રદેશમાં સમાઇ જાય છે.

પરમાણુઓના યોગથી સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ પ્રકારનો સ્કંધ બને છે. ઘટનાને અનુસાર સ્કંધના છ પ્રકાર છેઃ—

૧ सूक्ष्म सूक्ष्म, અને તેથી અદૃશ્ય, જેમકે–પરમાણુ.

૨ સૂક્ષ્મ, અને તેથી એ પણ અદૃશ્ય, જેમકે-કર્મ-સ્કંધ.

૩ સૂક્ષ્મસ્થૂલ, જે બધા ભૌકિતક દ્રવ્યોનો ગંધ, રસ, શબ્દ કે સ્પર્શ પામી શકાય, છતાં યે અદૃશ્ય હોય તે.

૪ સ્થૂલસૂક્ષ્મ, જેમકે-સૂર્યપ્રકાશ, અન્ધકાર, છાયા અને જે દ્રવ્યોને જોઇ શકાય, પણ સ્પર્શી શકાય નહિ તે.

૫ સ્થૂલ, જેમકે-ઘી, પાણી, તેલ જેવાં પ્રવાહી દ્રવ્યો, જેને એકવાર જુદાં પાડ્યા પછી પણ પોતાની મેળે એકઠાં થઇ શકે.

૬ સ્થૂલસ્થૂલ, જેમકે-પત્થર, ધાતુ જેવાં દ્રવ્યો, જે તટસ્થની સહાયતા વિના ફરી મળી શકતા નથી.

સ્કંધને અમુક પ્રકારના આકાર હોય છે; એ આકાર કેટલાક એવા હોય છે કે જે સ્પષ્ટતાએ વર્ણવી શકાય (જેમકે-ગોળ, ત્રિકોણ, ચોરસ), અથવા તો કેટલાક એવા હોય છે કે જેને સ્પષ્ટતાએ વર્ણવી શકાય નહિ (જેમકે-વાદળાંનો આકાર).

સ્કંધની અનેક પ્રકારની વિશિષ્ટ સ્થિતિઓ કહી છે. જેમકે-ઉષ્ણ પ્રકાશકિરણ (જે સૂર્યમાંથી નીકળે છે) અને શીતળ પ્રકાશકિરણ (જે ચન્દ્રમાંથી, રત્નમાંથી, અગ્નિકીટમાંથી નીકળે છે), અન્ધકાર, છાયા અને શબ્દ. અન્ધકાર એ માત્ર પ્રકાશનો અભાવ નથી, પણ પુદ્ગળસ્કંધમય મનાયો છે.[૧૧] પદાર્થની છાયા અને તેનું (દર્પણ, પાણી વગેરેમાં) પ્રતિબિંબ પણ પૌદ્ગલિક છે અને તે સૂક્ષ્મ સ્કંધોનાં બનેલાં પદાર્થમાંથી નીકળે છે.

ભારતનાં બીજાં તત્ત્વદર્શન શબ્દને આકાશનો ગુણ માને છે, જૈનો તેમ નહિ માનતાં એને સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ સ્કંધ માને છે. પરમાણુના સ્કંધ એકમેક સાથે ઘસાયાથી એ ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દના બે પ્રકાર પાડ્યા છેઃ ભાષારૂપે વ્યક્ત કરી શકાય છે તે શબ્દ અને એમ વ્યક્ત કરી શકાતો નથી તે શબ્દ. પહેલા પ્રકારના વળી બે ભેદ છેઃ અક્ષરવડે સ્પષ્ટ કરી શકાય છે તે શબ્દ અને એમ નથી સ્પષ્ટ કરી શકાતો તે શબ્દ. આ છેવટના પ્રકારનો શબ્દ દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોનો તેમજ કેવલીનો હોય છે.

ભાષારૂપે બોલી નથી શકાતો તે શબ્દ માણસ વાદ્યોની (એના ૪ પ્રકાર પાડ્યા છે) સહાયતાએ કરે છે, અથવા બીજી રીતે (જેમકે-વાદળાંની ગર્જના) થાય છે.[૧૨]

બીજાં અજીવ દ્રવ્યોથી જુદાં જ પ્રકારની ખાસ વિશિષ્ટતા પુદ્ગલમાં રહેલી છે. એ જીવની સાથે સંયોજાય છે અને એમ કરીને તેના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરી શકે છે. જીવ સાથે સંયોજાયેલો પુદ્ગલ સ્કંધ કર્મસ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે. જૈનધર્મના એ મહત્ત્વના સિદ્ધાન્ત વિષે વિગતવાર ચર્ચા નીચે કરેલી છે.

કર્મ.

બધા ભારતવાસીઓની પેઠે જૈનોને પણ કર્મના—પાપપુણ્યના ફળને આપનાર કર્મના સિદ્ધાન્ત ઉપર શ્રદ્ધા છે. એક સુભાષિત છે કેઃ—

પ્રારબ્ધભૂમિમાં સારાં અથવા નરસાં બીજ જે વાવે છે;
તે પરિપકવ થતાં પાછાં સારાં નરસાં ફળ લાવે છે.[૧૩]

માણસે વાવ્યું તેવું લણવું પડે, એ સિદ્ધાન્ત બીજા ધર્મોને અજાણ્યો નથી, પણ ભારતવર્ષમાં એ સિદ્ધાન્ત સાથે પુનર્જન્મની સંકલના બહુ પ્રાચીન કાળથી થઇ છે. પ્રત્યેક આચાર, પ્રત્યેક ઉચ્ચાર, પ્રત્યેક વિચાર તેના કર્તાના સંચિત સ્વરૂપ ઉપર અસર કરે છે. પુણ્યપાપનાં ફળ માણસથી વર્તમાન જીવનમાં પૂરેપૂરાં ભોગવી લેવાતાં નથી, તેથી તે ફળ મૃત્યુની પેલી પાર સુધી પણ પહોંચે છે. તેથી નવા ભવનું કારણ બને છે અને અમુક યોનિમાં અમુક કાળ માટે તે જીવે અવતરવું પડે છે. દરેક જન્મનાં કરેલાં કર્મ પૂરાં થવાં જોઇએ, અને તેથી આ ભવમાં પૂરાં ન ભોગવાય તે નવા જન્મમાં ભોગવવાં જોઇએ, માટે મૃત્યુ પછી નવે સ્વરૂપે જન્મ લેવો પડે છે; પણ દરેક ભવ આગલા ભાવના કર્મનું પરિણામ છે, તેથી આગલો ભવ થઇ ગયો હોવો જોઇએ. એથી એવું પ્રતિપાદિત થાય છે કે પ્રત્યેક ભવ તે અનાદિ અને (તે જ ન્યાયે) અનન્ત ભવમાળાની આગલા અને પાછલા ભવ વચ્ચેની કડી છે. આ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરવાથી સર્વે જીવોની શારીરિક અને આત્મિક

દશાઓમાં રહેલી વિચિત્ર વિવિધતાઓ, તેમના જીવનસંબંધ અને તેમનાં સંચિત એ સૌ તેમનાં પૂર્વભવમાં કરેલાં કર્મને આધારે છે, એમ ભારતવાસીઓ માની શકે છે; અને વળી એ જ શ્રદ્ધાને બળે નીતિમય જીવન ગાળવાનો હેતુ એને સ્પષ્ટ સમજાય છે તથા કર્મનો ત્યાગ કરવાની અને એમ કરીને પુનર્જન્મના ભવસાગરમાંથી મુકત થવાની ઇચ્છા કરી શકે છે.

ભારતવાસીઓનાં જુદાં જુદાં તત્ત્વદર્શનમાં કર્મના સિદ્ધાન્ત વિષે જુદા જુદા મત છે. ઘણાખરા હિંદુઓને મતે કર્મ એ અલૌકિક અદષ્ટ શક્તિ છે, એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં જાય છે ત્યારે આ શકિત આત્માને વળગેલા સૂક્ષ્મ દેહરૂપે અવિકારી સાત્ત્વિક પડરૂપે જાય છે, પણ સર્વ પ્રાકૃતિક તત્ત્વોથી અસ્પૃષ્ટ રહેલા આત્માને એ ચોંટતી નથી. જૈનો કર્મને સમ્પૂર્ણ સ્વતંત્ર તત્ત્વ માને છે. એમને મતે એ પુદ્ગલ છે અને જીવમાં જડાયેલા સૂક્ષ્મ પુદ્ગલનું સ્પષ્ટ થયેલું પરિણામ છે. જેમ કોઇ માણસ ઔષધની ગોળી લે, ત્યારે તે ગોળી એના પેટમાં જઇને વિકાર કરે, તેમ આ સૂક્ષ્મ કર્મ–પુદ્ગલ પણ જીવને લાગીને અનેક પ્રકારના વિકાર કરે છે.

જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ અને વસ્તુસ્થિતિને સ્વાભાવિક નિયમે અનન્ત છે. જીવ કોઇપણ કાર્ય કરવા માંડે કે તુરત જ તેજ આકાશપ્રદેશમાં રહેલા કર્મપરમાણુ એને વળગે છે અને તેલ ચોળેલા શરીરને ધૂળના રજકણ ચોંટે એમ એ જીવને ચોંટી જાય છે. દૂધમાં જેમ પાણી અને ધાતુમાં જેમ અગ્નિ મળી જાય છે, એમ જીવમાં આ તત્ત્વ મળી જાય છે. એથી જીવમાં એકસાથે વિકાર થઇ જાય છે; એનું જ્ઞાન તથા શક્તિ પરિમિત થઇ જાય છે, એનામાં ભ્રષ્ટ વૃત્તિઓ જાગ્રત થાય છે અને એના શુદ્ધ સ્વભાવથી કેવળ જુદા પ્રકારના ગુણો એનામાં દેખાય છે.

પુદ્ગલ આત્માને વળગીને તેમાં જે વિકાર કરે છે તેની ઉંડી ને વિસ્તૃત વિગતો જૈનદર્શન આપે છે. બધા વિષયોને વ્યવસ્થામાં ગોઠવવાની અને તેમનું વર્ગીકરણ કરવાની આતુરતાને

કારણે કર્મના વિષયમાં પણ જૈનદર્શન ખુબ ઉંડાં ઉતર્યાં છે. એમને મતે કર્મની ૮ मूलप्रकृति અને તેમાં યે વળી ૧૪૮ उत्तरप्रकृति છે આ વિષય એટલો મહત્ત્વનો છે કે એ બધી પ્રકૃતિને અહીં ક્રમવાર ગણાવી જવી જોઇશે. એમાંની ઘણી હકીકતો વિષે વિગતવાર વર્ણન પછીથી આવશે, એટલે અહીં બહુ આપવાની જરૂર નથી; અહીં તો ટુંકામાં ગણાવી જઇને જ સન્તોષ પકડીશ અને યોગ્ય સ્થળે વધારે વિગત આપતો જઇશ. વળી कर्मग्रन्थोमां उत्तरप्रकृतिનો જે ક્રમ આપેલો છે તે સરળતાને ખાતર શિથિલ કરીને ઉપર ઉપરથી એનાં માત્ર નામ મેં ગણાવી નાખ્યાં છે.

કર્મની મૂળપ્રકૃતિ નીચે પ્રમાણે ૮ છેઃ—

૧ ज्ञानावरणकर्म, જ્ઞાનને આવરણ દેનારાં–રૂંધનારાં કર્મ.

૨ दर्शनावरणकर्म, દર્શનને આવરણ દેનારાં–રૂંધનારાં કર્મ.

૩ वेदनीयकर्म, સુખદુઃખનો અનુભવ કરાવનાર કર્મ.

૪ मोहनीयकर्म, શ્રદ્ધાનો ને ચારિત્રનો નાશ કરનારા કર્મ.

૫ आयुष्कर्म, આયુષ્યનું પ્રમાણ આપનારાં કર્મ.

૬ नामकर्म, જીવને જુદી જુદી યોનિ વિગેરે આપનાર કર્મ.

૭ गोत्रकर्म, ઉંચા નીચા ગોત્રમાં જન્મ આપનાર કર્મ.

૮ अन्तरायकर्म, દાન, લાભ અને ભોગોપભોગ તથા વીર્ય સામે અન્તરાય મૂકનાર કર્મ.

આ આઠ પ્રકારના કર્મોને ઉપમા આપીને આમ સમજાવી શકાયઃ—૧ લા પ્રકારનાં કર્મ, ચક્ષુની દૃષ્ટિને રૂંધનારા વસ્ત્ર જેવાં છે, ૨ જા પ્રકારનાં, રાજાનાં દર્શનને રોકનારા દ્વારપાળ જેવાં છે, ૩ જા પ્રકારનાં, મધ ચોપડેલી તલવારનું તીક્ષ્ણ પાનું માણસ મોમાં ઘાલે ત્યારે મળતા સુખ ને દુઃખ જેવાં છે, ૪ થા પ્રકારના, માણસે પોતે ગાળેલો દારૂ જ્યારે એ પીએ ત્યારે તેને સારૂં નરસું પારખવાનું ભાન ભૂલાવે એના જેવાં છે, ૫ મા પ્રકારનાં, માણસને ઇચ્છા

પ્રમાણે જતાં રોકી રાખનારી સાંકળ જેવાં છે, ૬ ઠ્ઠા પ્રકારનાં, પોતાની સામેના ચિત્રમાંના માણસોને જુદે જુદે રંગે ચીતરનાર ચિત્રકાર જેવાં છે, ૭ મા પ્રકારનાં, સારા નરસા ઘડા ઘડનાર કુંભારના જેવાં છે, ૮ મા પ્રકારનાં, ભંડારમાંથી ધન વાપરતાં અટકાવનાર ધનરક્ષક જેવાં છે.[૧૪]

હવે આ ૮ પ્રકારનાં કર્મ વિષે સંક્ષેપમાં વર્ણન આપું, અને વળી એમના ભેદ (ઉત્તરપ્રકૃતિ) પણ આપું.

૧ જ્ઞાનવરણકર્મ–જીવને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જે જ્ઞાન હોય એ જ્ઞાન ઉપર આવરણ મૂકે છે, એટલે કે પદાર્થના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન પામતાં એને અટકાવે છે. જ્ઞાનના પાંચ ભેદ છે. તેને અનુસરતા પાંચ ભેદ આ કર્મમાં પણ છે.

૨ દર્શનાવરણકર્મ–જીવને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જોવાની જે શક્તિ હોય એના ઉપર આવરણ મૂકે છે. એટલે કે પદાર્થને એના સાચા સ્વરૂપમાં, વિભાગે કે સમસ્તે, જોતાં એને અટકાવે છે દર્શનના ચાર ભેદ છે. તેને અનુસરતા ચાર ભેદ દર્શનાવરણ-કર્મના પણ છે. કેટલાક માનસિક કર્મ એવાં છે કે જેમાં ઇન્દ્રિયો નિષ્કર્મ રહે છે અને તેથી તે કર્મ જાણી શકાતાં નથી. એવાં કર્મના પાંચ ભેદ છે. નિદ્રા કર્મ લઘુ તન્દ્રાનાં, નિદ્રાનિદ્રા કર્મ ગાઢ તન્દ્રાનાં, પ્રચલા કર્મ ગાઢ નિદ્રાના, પ્રચલાપ્રચલા કર્મ પ્રગાઢ નિદ્રાનાં, સ્ત્યાનર્દ્ધિ કર્મ નિદ્રામાં ભાવ વિના થતાં કર્મ.

૩ વેદનીયકર્મ–જીવને પોતાના શુધ્ધ સ્વરૂપમાં જે આનંદ હોય એના ઉપર આવરણ મૂકે છે. એ કર્મ જીવને સાંસારિક સુખમાં (સાતા) અને દુઃખમાં (અસાતા) નાખે છે, એટલે એના બે ભેદ છે.

૪ મોહનીયકર્મ–જીવને પોતાના સાચા જ્ઞાનથી (શ્રદ્ધાથી) અને સાચા ચારિત્રથી દૂર રાખે છે. એના બે વર્ગ છે અને એકંદરે ૨૮ ભેદ છે. દર્શનમોહનીય કર્મ ધાર્મિક જ્ઞાન ઉપર આવરણ મૂકે છે. મિથ્યા, મિશ્ર કે સમ્યક્ રૂપે એ આવરણ મૂકાય છે; એને અનુસરીને

એના ત્રણ ભેદ છે. ચારિત્ર મોહનીય કર્મ જીવને ધાર્મિક વિધિએ ચાલતાં રોકે છે. તેમાં ૧૬ કષાયના, ૬ નોકષાયના અને ૩ વેદના મળી ૨૫ ભેદ છે,

કષાયના ૪ ભેદ છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. એ પ્રત્યેકના વળી ચાર ચાર પ્રકાર છે, તેથી એકંદરે ૧૬ પ્રકારના કષાય છે.

નોકષાય તે કષાયના સહચારી ૭ પ્રકારે છે. તે હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય અને જુગુપ્સા છે.

ત્રણ જાતિને અનુસરતા વેદના ૩ ભેદ છે (સ્ત્રી વેદ, પુરૂષ વેદ ને નપુંસક વેદ).

૫ આયુષ્કર્મ દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ કે નારકી જીવનની અમુક મર્યાદા જીવને બાંધી આપે છે અને તેથી આ કર્મના ચાર ભેદ છે.

એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આયુષ્કર્મ જીવનકાળનાં વર્ષની નહિ, પણ જીવનક્ષેત્રના વિસ્તારની મર્યાદા બાંધે છે. જેમકે– તળાવમાં તરવા પેસતાં એને તરતાં કેટલો સમય લાગશે તેને નહિ, પણ એમાં કેટલું તરવાનું છે તેને નજરમાં રાખીએ, તેમ જીવન જીવતાં કેટલાં વર્ષ જીવવાનું છે એને નહિ, પણ હજી કેટલું જીવન જીવવાનું છે તેનો નિર્ણય આ કર્મ કરે છે.

૬ નામકર્મ–જીવને જુદી જુદી યોનિમાં જુદે જુદે પ્રકારે જન્મ આપે છે. એના ૯૩ ભેદ છે.

૧–૪ ગતિનામ કર્મ દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ કે નારકી યોનિમાં જન્મ આપે છે.

૫–૮ આનુપૂર્વી નામકર્મથી એક ભવ પૂરો થતાં, જીવ ત્યાંથી પોતાના નવા ભવને સ્થાને પહોંચે છે ને ત્યાં દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ કે નારકી યોનિમાં જન્મ પામે છે. [૧૫]

૯–૧૩ જાતિ નામકર્મથી જીવ ૧, ૨, ૩, ૪, કે ૫ ઇંદ્રિય-વાળી યોનિમાં જન્મ પામે છે.

૧૪–૧૮ शरीर नामकर्मथी औदारिक, वैक्रिय, आहारक, तैजस के कार्मण એ પાંચ પ્રકારનાં શરીરમાંથી એક કે અનેકને ધારણ કરે છે.

૧૯–૨૩ बन्धन नामकर्मथी પાછલા ભવના કાર્મણ શરીર સાથે નવા ભવના શરીર સાથેનો સંબંધ જોડાઇને નિરન્તર અખંડ જળવાય છે. શરીરના પાંચ પ્રકારને અનુસરીને આ કર્મના પણ પાંચ પ્રકાર છે.

૨૪–૨૮ संघातन नामकर्मथी પાંચ પ્રકારનાં શરીર સંબંધી પુદ્ગળનો સંબંધ થાય છે.

૨૯–૩૧ अंगोपाङ्ग नामकर्मथी ઔદારિક, વૈક્રિય કે આહારક શરીરનાં હાથ, પગ, ગળું, છાતી, પેટ, માથું વગેરે અંગ તથા આંગળીઓ વગેરે ઉપાંગ બને છે (બીજા બે શરીરને અંગ હોતાં નથી).

૩૨–૩૭ संस्थान नामकर्मथी શરીરનાં છ પ્રકારના સંસ્થાન બંધાય છે

૩૮–૪૩ संहनन नामकर्मथी શરીરનાં છ પ્રકારના બંધારણ બંધાય છે

૪૪–૪૮ वर्ण नामकर्मथी ૫ પ્રકારના વર્ણ બંધાય છે

૪૯–૫૦ गन्ध नामकर्मथी ૨ પ્રકારના ગંધ બંધાય છે

૫૧–૫૫ रस नामकर्मथी ૫ પ્રકારના રસ બંધાય છે.

૫૬–૬૩ स्पर्श नामकर्मथी ૮ પ્રકારના સ્પર્શ બંધાય છે

૬૪–૬૫ विहायोगति नामकर्मथी હાથી કે હંસ જેવી શુભ અથવા ઉંટ કે ગધેડા જેવી અશુભ ચાલવાની ગતિ મળે છે.

૬૬ त्रस नामकर्मथी ઇચ્છા પ્રમાણે હલાવી ચલાવી શકાય એવાં શરીર પમાય છે.

૬૭ स्थावर नामकर्मथी પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ ને વૃક્ષ રૂપ સ્થાવર શરીર પમાય છે.

૬૮ બાદર નામકર્મથી સ્થૂલ શરીર પમાય છે.

૬૯ સૂક્ષ્મ નામકર્મથી સૂક્ષ્મ અને આપણી ઇંદ્રિયોને અગોચર શરીર પમાય છે.

૭૦ પર્યાપ્ત નામકર્મથી પોષણની, શરીરની, ઇંદ્રિયોની, શ્વાસોશ્વાસની, ભાષાની તથા વિચારની શક્તિઓનો પરિપૂર્ણ વિકાસ થાય છે.

૭૧ અપર્યાપ્ત નામકર્મથી ઉપર જણાવેલી શકિતઓનો વિકાસ અપૂર્ણ રહે છે.

૭૨ પ્રત્યેક નામકર્મથી અમુક વિશિષ્ટ જુદું જુદું શરીર બંધાય છે.

૭૩ સાધારણ નામકર્મથી પોતાના વર્ગનાં ઘણા જીવોનું ભેળું એક સાધારણ શરીર બંધાય છે.

૭૪ સ્થિર નામકર્મથી દાંત, હાડકાં વગેરે સ્થિર અંગ બંધાય છે.[૧૬]

૭૫ અસ્થિર નામકર્મથી કાન, વગેરે હાલતાં અંગ બંધાય છે.

૭૬ શુભ નામકર્મથી શરીરનો નાભિ ઉપરનો ભાગ બંધાય છે ને તેથી કોઇને માથાવડે સ્પર્શ કરીએ તો આનંદ થાય છે.

૭૭ અશુભ નામકર્મથી શરીરનો નાભિ નીચેનો ભાગ બંધાય છે, એ અશુભ છે તેથી કોઇને પગવડે સ્પર્શ થાય તો માઠું લાગે છે.

૭૮ સુભગ નામકર્મથી જેણે કશો ઉપકાર ન કર્યો હોય તેના ઉપર પણ પ્રેમભાવ ઉપજે છે.

૭૯ દુર્ભગ નામકર્મથી પ્રેમભાવનો અભાવ થાય છે.

૮૦ સુસ્વર નામકર્મથી મૃદુ સ્વર બંધાય છે.

૮૧ દુસ્વર નામકર્મથી કઠોર સ્વર બંધાય છે.

૮૨ આદેય નામકર્મથી પ્રબોધક થવાય છે ને તેથી તેની વાણીનો બીજા સ્વીકાર કરે છે.

૮૩ અનાદેય નામકર્મથી પ્રબોધક થવાતું નથી.

૮૪ यश:कीर्ति નામકર્મથી માન અને કીર્તિ મળે છે.

૮૫ अयश:कीर्ति નામકર્મથી અપમાન અને અપકીર્તિ મળે છે.

૮૬ पराघात નામકર્મથી બીજાને નાશ કે તેના ઉપર વિજય કરવાની શકિત મળે છે.

૮૭ उपघात નામકર્મથી પોતાના શરીરનાં અંગો જે દુઃખ ઉપજાવે એવાં બને છે. (ગમે તો શરીરમાં સારી રીતે ગોઠવાયાં ન હોય તેથી કે ગમે તો કસ્તુરી મૃગની નાભિ જેવાં મળ્યાં હોય તેથી તેનો શિકાર થાય છે, તેને દુઃખ ઉપજે છે).

૮૮ निर्माण નામકર્મથી શરીર સુઘટ બંધાય છે, એટલે કે બધાં અંગ વ્યવસ્થિત બંધાય છે.

૮૯ उच्छ्वास નામકર્મથી સુખપૂર્વક શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાની શકિત આવે છે.

૯૦ आतप નામકર્મથી અનુષ્ણ શરીરમાંથી ઉષ્ણ પ્રકાશ નીકળે છે.

૯૧ उद्योत નામકર્મથી દેવોનાં તેમજ સાધુઓનાં, તેમજ વળી ચન્દ્ર, તારા, રત્ન, અગ્નિકીટ આદિનાં શરીરમાંથી શીત પ્રકાશ નીકળે છે.

૯૨ अगुरुलघु નામકર્મથી શરીર નહિ હલકું તેમજ નહિ ભારે એવું બને છે, એટલે કે ખૂબ ભારે નહીં તેમજ બિલકુલ ભાર વિનાનું નહીં એવું બને છે.

૯૩ तीर्थंकर નામકર્મથી જૈનધર્મના તીર્થંકરનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે.

૭ મા गोत्रकर्मथी ઉંચા નીચા ગોત્રમાં જન્મ મળે છે; उच्चैर्गोत्रकर्मथी ઉંચા ગોત્રમાં અને नीचैर्गोत्रकर्मथी નીચા ગોત્રમાં જન્મ મળે છે.

૮ મા અન્તરાયકર્મ પાંચ પ્રકારે જીવની શક્તિ સામે અન્તરાય મૂકે છે, તે નીચે પ્રમાણે—

૧ દાન અન્તરાયકર્મ દાન દેતાં અટકાવે છે. માણસ દાનનું મહત્ત્વ જાણે છે, તેની પાસે દાન દેવાનું કંઇ છે પણ ખરૂં, દાન દેવા યોગ્ય વ્યક્તિ પણ સામે છે; પણ આ કર્મને કારણે એ દાન દઇ શકતો નથી.

૨ લાભ અન્તરાયકર્મ દાન લેતાં અટકાવે છે, દાન દેનાર વ્યક્તિ છે, દાન માગવાથી તેને દયા પણ આવે છે, દાન દેવા જેવું કંઇક તેની પાસે છે, પણ આ કર્મને કારણે એ દાન મળી શકતું નથી.

૩ ભોગ અન્તરાયકર્મ ભોજન જળ વગેરે જે દ્રવ્યોને એક જ વાર ભોગવી શકાય એમના ભોગ સામે અન્તરાય મૂકે છે.

૪ ઉપભોગ અન્તરાયકર્મ ઘર, વસ્ત્ર, સ્ત્રી વગેરે જે દ્રવ્યોને વારંવાર ભોગવી શકાય એમના ભોગ સામે અન્તરાય મૂકે છે.

૫ વીર્ય અન્તરાયકર્મ શરીરાદિકની શક્તિ સામે અન્તરાય મૂકે છે. એ કર્મની સત્તાથી માણસ ગમે તેવો બળવાન હોય તોપણ ઘાસનું તરણું હલાવી શકતો નથી.

ઉપર બધાં મળીને ૧૪૮ પ્રકારના કર્મ બતાવી ગયા તેના જૈનોએ વિવિધ દૃષ્ટિએ વિવિધ પ્રકારના વર્ગ પાડ્યા છે. સૌથી મહત્ત્વના ઘાતિકર્મ અને અઘાતિકર્મ એવા બે વર્ગ છે. જીવના સ્વાભાવિક ગુણોનો જે નાશ કરે છે અને તેથી એના જ્ઞાન તથા દર્શન વિગેરેની સામે આવરણ મૂકે છે, અને શાન્તિનો નાશ કરે છે એવાં જે કર્મ (૧ થી ૪) તે ઘાતિકર્મ ગણાય છે; અને આત્માના સ્વાભાવિક ગુણોનો નાશ નથી કરતાં, પણ એનામાં અસ્વાભાવિક ગુણો ઉત્પન્ન કરે છે એવાં જે કર્મ (૫ થી ૮) તે અઘાતિકર્મ ગણાય છે.

પ્રત્યેક કાર્ય કરતાં જીવ પોતાના આત્મપ્રદેશમાં સૂક્ષ્મ પુદ્‌ગલ પરમાણુઓને આકર્ષે છે, એ પરમાણુઓ કર્મસ્વરૂપે બંધાય છે અને તે કર્મની સાથે જીવ સંબંધાય છે. આપણે જે આહાર ખાઇએ છીએ, તે રૂપાન્તર પામીને લોહી વગેરે શરીરના ઈતર પદાર્થોનું

સ્વરૂપ લે છે, તેવી જ રીતે આ કર્મ પણ આઠ ભાગમાં વહેંચાઇ જાય છે. એ મુખ્ય ૮ ભાગમાં ગયા પછી વળી પાછાં તેના વિભાગમાં જાય છે. એમ વિવિધ કર્મપ્રકારમાં વહેંચાયેલો કર્મસમૂહ વિવિધ પ્રકારનો છે. જૈનો એનું અતિ સૂક્ષ્મ વર્ણન કરે છે, પણ એટલું બધું સૂક્ષ્મ વર્ણન કરવું આપણે વિસ્તાર ભયથી પાલવે એમ નથી, છતાં યે તેવા કર્મ બનેલા પરમાણુઓએ જીવમાં કેટલા પ્રદેશ રોકયા છે, એ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો છે. એ સંબંધે જૈનમત એવો છે કે કર્મપ્રકારની સંખ્યા જેમ નાની, કર્મસંબંધી જીવનો વિકાસ જેમ ઉંચો, તેમ કર્મપ્રકારને માટેના પ્રદેશની સંખ્યા મોટી. છેક થોડા વિકાસવાળા એકેન્દ્રિય જીવ કરતાં પૂર્ણ વિકાસ પામેલા અને વિચાર કરનારા જીવમાં વધારે કર્મપરમાણુ હોય છે. હવે (સાધુ જેવાના જીવના પ્રસંગમાં હોય છે તેમ) આ મોટો પરમાણુસમૂહ છેક ઓછા કર્મપ્રકારમાં વહેંચાઇ ગયેલો હોય છે (કારણ કે એવા પુરૂષોને ઘણાંખરાં કર્મ પછી બહુ બંધન કરતા નથી), તેથી જાણે અમુક પરમાણુઓ એથી વધારે વધારે કર્મપ્રકારમાં વહેંચાતા હોય તેવી રીતે સ્વાભાવિક રીતે જ આ કર્મપ્રકાર વધારે પ્રદેશોને રોકે છે. આથી જણાઇ આવે છે કે જીવની સાથે સંયોજાનારા અને કર્મપ્રકારમાં વહેંચાઇ જનારા પરમાણુઓનો સમૂહ જીવના ગુણ ઉપર તેનો સર્વથા નાશ કરે તેવી અસર કરતો નથી.

ઉપરના વર્ણનને અનુકૂળ બીજી એક વાત એ છે કે ઔષધની ગોળીની અસર જેમ લાંબા ટુંકા સમય સુધી પહોંચે છે, તેમ કર્મની અસર પણ વિવિધ પ્રમાણમા લાંબા ટુંકા સમય સુધી પહોંચે છે. કર્મગ્રન્થોને મતે આ ૧૪૮ કર્મોમાંના પ્રત્યેકની સ્થિતિ લાંબામાં લાંબી (મિથ્યાત્વ જેવાં કર્મને માટે) ૭૦ કોટિકોટિ સાગરોપમની અને ટુંકામાં ટુંકી અંતર્મુહૂર્ત્તની છે.

એક ગોળી ગળી હોય છે, બીજી એથી યે વધારે ગળી હોય છે. એ જ પ્રમાણે કર્મફળ પણ સ્થિતિ પ્રમાણે ઓછી વધારે અસર કરે છે. કર્મફળનો આ રસ અથવા अनुभाग જીવમા રહેલા કષાયની અસરના પ્રમાણમાં હોય , છે, કષાયના ૪ પ્રકારને અનુસરતા કર્મફળના રસના પણ ૪ પ્રકાર છે.

જીવ જેમ પાપી, તેમ તેનાં કર્મની સ્થિતિ લાંબી, તેનાં અશુભ કર્મફળનો રસ બળવાન તથા શુભ કર્મફળનો રસ નિર્બળ; શુદ્ધિ જેમ વધારે તેમ કર્મની સ્થિતિ તથા અશુભ કર્મફળનો રસ ઓછો અને શુભ કર્મફળનો રસ વધારે.

કર્મફળ સંબંધે વિચાર કરતાં હિન્દુઓ કર્મને ત્રણ વિભાગમાં મૂકે છેઃ

૧ क्रियमाण એટલે વર્તમાનમાં જે તાજાં કર્મ દરેક પળે નવાં નવાં કરવામાં આવે છે અને ચાલતા સમૂહમાં ઉમેરાય છે તે. આથી પાપપુણ્યના સંગ્રહમાં દરેક પળે ઉમેરો થયા કરે છે તે.

૨ प्रारब्ध એટલે જે કર્મોએ પોતાનાં ફળ આપવાં શરૂ કરી દીધાં છે અને જીવના નશીબરૂપ પ્રકટ થાય છે તે.

૩ संचित એટલે જે કર્મો પૂર્વનાં કાર્યથી ગોઠવાઈ ગયાં છે ને પાછળથી પ્રસંગ મળતાં પોતાનો વિકાસ કરે છે તે.[૧૭]

આ ત્રણ પ્રકાર જૈનોએ પણ સ્વીકાર્યા છે, માત્ર એમનાં નામ ફેરવીને અનુક્રમે એમણે ૧ बन्ध ૨ उदय અને ૩ सत्ता એ પ્રમાણે રાખ્યાં છે.

અમુક પ્રકારના કર્મસ્વરૂપે પરમાણુના સમ્બન્ધમાં જીવનું આવવું તે બંધ, તેથી એ નારકીકર્મબંધ બાંધે છે એમ કોઇને વિષે કહ્યું હોય તો સમજવું કે એ પોતાનાં કર્મથી એવા પ્રકારના પરમાણુઓના બંધ બાંધે છે કે જેથી પરિણામે-અન્તે તેને નરકમાં અવતાર લેવો પડશે.

કર્મના ફળનું જે તે સમયે પ્રકટ થવું તે ઉદય. નારકી-કર્મબંધનો ઉદય થયો છે, એટલે જે જીવે એ કર્મબંધ બાંધ્યા છે તે નરકમાં અવતર્યો છે ને ત્યાંની પીડા અનુભવે છે.

કર્મ થયાં ત્યાંથી ભોગવવાનાં શરૂ થાય અથવા બીજી રીતે ક્ષય પામે ત્યાં સુધી સંઘરાયેલાં કર્મ તે સત્તા કહેવાય.

૨૨

નારકીકર્મો બંધાયાં હોય પણ તે ભોગવાવા માંડ્યાં ના હોય ત્યાં સુધી એ સત્તારૂપે રહે છે.

ક્યાં કર્મ બંધાય છે? ક્યાં કર્મ તરત જ ભોગવાવાં શરૂ થાય છે? અને 'ક્યાં કર્મ સાથે સાથે જ સંઘરાઇ સત્તાસ્વરૂપ પામે છે? એવું વિગતવાર વિવરણ કર્મગ્રન્થોમાં આવે છે. આ બધા 'આત્મિક અંકશાસ્ત્ર' માં (એક પ્રખ્યાત જૈન લેખકે આ નામ આપ્યું છે) ઉંડે ઉતરવાનું છોડી દઉં છું અને જેને જૈનોના કર્મસિદ્ધાન્ત વિષે વધારે માહિતી મેળવવી હોય તેણે મારા એ વિષેના ગ્રન્થમાં જોવું, ત્યાં મેં વિસ્તારથી એ હકીકતો આપી છે.

અમુક પરિસ્થિતિમાં એવું પણ બને કે અમુક કર્મ વહેલાં પકવતા (उदीरणा) પામે ને ત્યારે સાધારણ રીતે ફળવાં જોઇએ તેના કરતાં પણ વહેલાં ફળે. બીજાં કેટલાંક કર્મની સ્થિતિમાં ઘટાડો (अपवर्तना) થાય છે અને કેટલાકમાં વધારો (उद्वर्तना) થાય છે. કેટલાકનો રસ અથવા અનુભાગ બદલાય છે, એટલે કે અમુક પરિસ્થિતિમાં એક ઉત્તર પ્રકૃતિને બદલે બીજી પ્રકૃતિનાં ફળ ભોગવવાનાં થાય છે, પછી એ બીજી પ્રકૃતિનાં કર્મ બંધાયાં હોય કે ન પણ બંધાયાં હોય. કર્મના આમ બદલાવાને संक्रम કહે છે, પણ છતાં યે આ પ્રકારનો સંક્રમ ઉત્તર પ્રકૃતિનાં કર્મમાં જ થાય છે, મૂળપ્રકૃતિનાં કર્મમાં તો નહિ જ, અને વળી ઉત્તર પ્રકૃતિનાં ય બધાં કર્મમાં નહિ.

કર્મ બંધનવાળો જીવ.
દેહી જીવનું શારીરિક જીવન.
શરીર અને ઇન્દ્રિયો.

જીવનો નવા પુદ્ગલ સાથેનો સંબંધ પ્રકટ થાય છે કે તરત જીવ નવો પૌદ્ગલિક દેહ ધારણ કરે છે અને તેને આત્મપ્રદેશોવડે ભરી કાઢે છે, કારણ કે તે તેમાં વિસ્તાર પામે છે. આમ એક ભવમાં હાથીના ને બીજા ભવમાં કીડીના દેહને સરખી રીતે ભરી કાઢે છે.

જૈનોના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ૫ શરીર છેઃ

૧ ઔદારિક શરીર, સ્થૂલ પુદ્ગલનું ભૌતિક શરીર, મનુષ્યને અને તિર્યંચને આ શરીર હોય છે.

૨ વૈક્રિય શરીર, સૂક્ષ્મ પુદ્ગલનું ફેરવી શકાય એવું શરીર. દેહી જીવની ઇચ્છા પ્રમાણે આ શરીરનો આકાર અને કદ ફેરવી શકાય. દેવોને, નરકવાસીઓને અને અમુક તિર્યંચોને આ શરીર સ્વભાવથી જ મળેલું હોય છે, મનુષ્યને પણ ઉંચી શ્રેણિએ જતાં મળી શકે છે.

૩ આહારક શરીર, સ્થાનાન્તર કરી શકે એવું શરીર. સારા અને શુદ્ધ દ્રવ્યનું આ શરીર બનેલું હોય છે, અને એને સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ કશાનો અન્તરાય નડતો નથી. પ્રમત્તસંયત સાધુને જ્યારે જગતને કોઈ બીજે સ્થળે કોઇ આચાર્ય (કેવળી) સાથે ધર્મના કોઇ વિકટ પ્રશ્ન સંબંધે વિચારણા કરવાની હોય છે, ત્યારે તે આ શરીર ધારણ કરે છે ને ત્યારે એનું ઔદારિક શરીર ત્યાં જ પડી રહે છે.

૪ તૈજસ શરીર, આ શરીર ઉષ્ણપુદ્ગળનું બનેલું હોય છે અને જે આહાર ખાધો હોય તેની પાચનક્રિયા એ શરીર કરે છે. સાધુનું એ શરીર ઇતર પ્રાણી તથા પદાર્થને બાળી શકે છે.

૫ કાર્મણ શરીર, કર્મપરમાણુઓનું આ શરીર બનેલું છે. એમાં દરેક પળે ફેરફાર થાય છે, કારણ કે જીવને નવાં નવાં કર્મબંધન બંધાયાં જાય છે અને જુનાં ભોગવાતાં જાય છે.

આ પાંચ શરીરોમાંનું પ્રત્યેક તે એના પછીના કરતાં સ્થૂલ હોય છે, પછી પછીનામાં પહેલાના કરતાં વધારે પૌદ્ગલિક પરમાણુ હોય છે. જીવ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, અને જ્યારે જુના ભવમાંથી નવા ભવમાં જાય છે, ત્યારે તેની સાથે સદા બે શરીર હોય છેઃ તૈજસ શરીર અને કાર્મણ શરીર. આ બંને શરીરને સુખદુઃખ કંઇ લાગતું નથી અને તેમને કંઇ અવયવ હોતા નથી અને કશો અન્તરાય નડતો નથી, અને તેની સામે

એની પાર વજ્ર (ખીલો) હોય છે અને એ બધાની ઉપર બંધ બાંધી લીધેલો હોય છે.

૨ ऋषभनाराचसंहनन આ સાંધો ઉપરના જેટલો મજબૂત નથી, કારણ કે એમાં વજ્ર નથી.

૩ नाराचसंहनन આ સાંધો વળી ઉપરના કરતાં યે નબળો છે, કારણ કે એમાં તો બંધ પણ નથી.

૪ अर्धनाराचसंहनन આ સાંધો એક બાજુએથી ઉપરના જેવો છે, પણ બીજી બાજુએથી હાડકાંને એકમેક સાથે માત્ર દબાવીને તેમાં ખીલો મારેલો હોય છે.

૫ कीलिकासंहनन આ સાંધો એનાથી યે નબળો છે, કારણ કે તેમાં તો હાડકાંને એકમેક સાથે દબાવીને તેમાં ખીલો મારેલો હોય છે.

૬ सेवार्त-(અથવા छेदपृष्ठ) संहनन આ સાંધો તો છેક નબળો છે, કારણ કે તેમાં તો હાડકાંની ધારો જ માત્ર એકમેક સાથે અડેલી છે.

આ સંહનનનું મહત્ત્વ જૈનદર્શનમાં ભારે છે. પહેલાંના ૪ સંહનન હોય તો જ ધ્યાની ધ્યાન અને એકાગ્રતા સાધી શકે છે; માત્ર પહેલું સંહનન હોય તો જ શ્રેષ્ઠ પ્રકારની એકાગ્રતા સાધી શકાય છે ને ત્યારે જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે.

*પ્રાણ.

* સૌથી પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં પ્રાણ શબ્દનો જે અર્થ લેવાયો હતો, તે જ અર્થ અહીં લેવાયો છે. એટલે કે શ્વાસ, વાચા, દૃષ્ટિ, શ્રુતિ અને બુદ્ધિ એ પાંચ માનાસક-શારીરિક જીવનની પાંચ ઇન્દ્રિયો. પાછળથી એનો અર્થ માત્ર શ્વાસ એવો થવા લાગ્યો, એટલે કે એના મુખ્ય અર્થ અને તેના પ્રકારને માટે એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો. (આ નોટ સમજાતી નથી)

સંસારમાં જન્મતા જીવને કેટલીક શારીરિક ઇન્દ્રિયો હોય છે. એને પ્રાણ કહે છે. એકંદરે ૧૦ પ્રકારના પ્રાણ છે.[૧૮]

૧ આયુ (જુઓ પૃ. ૧૬૩).

૨–૩–૪ મનોબળ, વાગ્બળ અને કાયબળ.
મનનું, વાચાનું અને શરીરનું એ ત્રણ પ્રકારનાં બળ.

૫ उच्छ्वासनिश्वास (आनपान).

૬–૧૦. આંખ, નાક, કાન, જીભ અને ચામડી–એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં દ્વાર.

સૌથી વધારે વિકાસ પામેલા શરીરને એ દશેય પ્રાણ હોય છે, ઓછા વિકાસ પામેલાને ઓછા પ્રાણ હોય છે, પણ છતાં યે કમમાં કમ આયુ, કાયબળ, ઉચ્છ્વાસનિશ્વાસ ને ચામડી એ ચાર તો કોઇપણ જીવને હોય છે જ.

શરીરને વધારે કે ઓછાં ઇંદ્રિયદ્વાર હોય તે ઉપરથી એવા શરીરવાળા જીવનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલ છે. ૧, ૨, ૩, ૪, ૫ ઇંદ્રિયોવાળા જીવના તે પ્રકારે વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે અને વળી પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જીવમાં વિચાર કરી શકનારા અને નહિ કરી શકનારા એવા બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

૧ ઇન્દ્રિયવાળાં તે એકેન્દ્રિયઃ પૃથ્વીકાય, જલકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય. વળી એના બે ભેદ છેઃ सूक्ष्म તે ચર્મચક્ષુએ જોઇ શકાય નહિ, बादर તે જોઇ શકાય.

ચામડી ને જીભ એ ૨ ઇન્દ્રિયવાળાં તે દ્વીન્દ્રીયઃ કીટ, શંખ, જળો વગેરે; ચામડી, જીભ ને નાક એ ૩ ઇન્દ્રિયવાળાં તે ત્રીન્દ્રિયઃ જુ, કીડી, કરોળીયો આદિ; ચામડી, જીભ, નાક ને આંખ એ ૪ ઇન્દ્રિયવાળાં તે ચતુરિન્દ્રિયઃ ભમરી, માખી વગેરે.

પંચેન્દ્રિય જીવના વળી બે પ્રકાર છેઃ વિચાર કરી શકનાર संज्ञी અને વિચાર નહિં કરી શકનાર असंज्ञी. સંજ્ઞીની અંદર મન હોય છે, અને તેથી કરીને પદાર્થની ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય વિષેની

સ્થિતિનો તે વિચાર કરી શકે છે. જેની અંદર મન નથી હોતું, તે માત્ર પ્રેરણાબળે જ પ્રેરાય છે. અસંજ્ઞી ને સંજ્ઞી બન્ને પ્રકારના તિર્યંચ પંચેંદ્રિયમાં બકરૂં, ઘેટું, હાથી, સિંહ, વાઘ વગેરે મન વિનાના ને મનવાળા તિર્યંચનો સમાવેશ થાય છે. માત્ર સંજ્ઞીમાં મનુષ્ય, દેવ અને નરકવાસીનો તથા મનવાળા તિર્યંચ પંચેંદ્રિયનો સમાવેશ થાય છે.

આ બધા પ્રકારના જીવોનો પરિપૂર્ણ વિકાસ (पर्याप्त) થાય. અથવા અપૂર્ણ વિકાસ (अपर्याप्त) થાય. અપર્યાપ્ત જીવોની શરીરની ઇન્દ્રિયોનો કે તેની શક્તિઓનો પૂરો વિકાસ થતો નથી.

જાતિવેદ.

જીવના જાતિજીવન સંબંધનો જૈનમત જોવા જેવો છે એમને મતે જાતિ ત્રણ છે અને તેને અનુસરીને જાતિવેદ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે. पुरुषवेद, स्त्रीवेद અને नपुसकवेद; જેને કોઈ જાતિલિંગ ના હોય તે આ છેલ્લા વેદમાં આવે.

કફ જેમ ખાટું ખાવાની ઇચ્છાને પ્રેરે છે (આયુર્વેદને મતે), તેવી રીતે પુરૂષવેદ પુરૂષમા સ્ત્રીસંભોગની આવશ્યકતાને પ્રેરે છે. એ વેદને ઘાસના અગ્નિ સાથે સરખાવ્યો છે; ઘાસ બળે છે ત્યારે અગ્નિ એકદમ સળગે છે ને પછી તરત જ ઓલવાઈ જાય છે. તેવી જ રીતે પુરૂષમા પ્રથમ તો અતિશય કામ હોય છે, પણ તૃપ્ત થતા સમાઈ જાય છે.[૧૯]

પિત્ત જેમ ગળ્યું ખાવાની ઇચ્છાને પ્રેરે છે, તેવી રીતે સ્ત્રીવેદ પુરૂષસંભોગની ઇચ્છાને પ્રેરે છે. એ વેદને ઉકરડાના અગ્નિ સાથે સરખાવ્યો છે; ઉકરડામાં દેવતા ઢંકાયેલો હોય છે, ત્યાં સુધી એ પ્રકાશતો નથી, પણ એને ખૂબ ઉકેરવાથી અગ્નિ ખૂબ સળગે છે. તેવી જ રીતે સ્ત્રીમા પ્રથમ તો કામ અતિશય હોતો નથી, પણ સંભોગ થતાં ખૂબ જાગ્રત થાય છે.

ત્રીજા વેદમાં સ્ત્રી–પુરૂષનો કશો ભેદ હોતો નથી અને તે અતિશય તીવ્ર છે. એથી કરીને કફ અને પિત્તનું મિશ્રણ ખાંડ

મેળવેલું દહીં (શ્રીખંડ) ખાવાની ઇચ્છાને પ્રેરે છે, એવું કાય આ વેદનું છે. એને કોઇ નગરના અગ્નિ સાથે સરખાવી શકાય. એ અગ્નિ સળગ્યે જ જાય છે, ઓલવાતો નથી ને જે મળે તે સૌને ભસ્મ કરી નાખે છે. આ ત્રીજો વેદ સર્વ પ્રકારના જીવોમાં [illegible] પણ દેવોમાં હોતો નથી; પુરૂષ અને સ્ત્રી પચેન્દ્રિય જીવમાં [illegible]નારકીઓમા ને સંમૂર્ચ્છનદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા જીવોમાં હોતો [illegible]

[illegible]મ અને મરણ.

જીવનો જન્મ ત્રણ પ્રકારે થાય છે.

૧ ગર્ભ દ્વારાઃ પક્ષી, સાપ વગેરેમાં ઈંડાંમાંથી જન્મ થાય છે; માણસ, ગાય વગેરેમાં જરાયુ (ઓર) સાથે બાળકનો જન્મ થાય છે; અને હાથી વગેરેમા જરાયુ વિના બાળકનો જન્મ થાય છે તે પોતજ કહેવાય છે.

૨ उपपात દ્વારાઃ દેવો અને નરકવાસીઓ, એમને કર્મબળે જ્યા જન્મવાનું હોય છે ત્યાં એમને એમ ભવમાં આવે છે, તેવી જ રીતે બીજા જીવોની પેઠે મરણ પણ પામતા નથી, પણ એમને એમ એમનો ભવ સમાપ્ત થાય છે.

૩ समूर्च्छन કફ, લોહી, મળ આદિમાથી ઉત્પન્ન થતા જીવો. ગર્ભથી કે ઉપપાતથી જે જીવો ઉત્પન્ન થતા નથી તે બધા આ પ્રકારના છે. હેમચન્દ્ર (अभिधानचिन्तामणि, શ્લોક ૧૩૫૫ થી) લખે છે એમ પ્રવાહી પદાર્થોની ખટાશમાથી અમુક જીવો, ભીના પદાર્થો ગરમ થતાં એમાથી, કાદવમાથી માછલાં વિગેરે અને પૃથ્વીમાથી ખંજન (દેડકાં વિગેરે) પેદા થાય છે. જૈનો માને છે કે પુરૂષ અને સ્ત્રીના દરેક સંભોગથી ઉત્પન્ન થતા અને પછી તરત જ મરણ પામતા મનુષ્યો પણ આ વર્ગમાં આવે છે.[૨૦]

કર્મને અનુસરીને જીવનસીમા સુધી જીવ્યા પછી અન્તે જીવ મરણ પામે છે. મનુષ્ય અને તિર્યંચ અમુક કારણે

સ્થિતિનો તે વિચાર કરી શકે છે. જેની અંદર મન નથી હોતું, તે માત્ર પ્રેરણાબળે જ પ્રેરાય છે. અસંજ્ઞી ને સંજ્ઞી બંને પ્રકારના તિર્યંચ પંચેંદ્રિયમાં બકરું, ઘેટું, હાથી, સિંહ, વાઘ વગેરે મન વિનાના ને મનવાળા તિર્યંચનો સમાવેશ થાય છે. માત્ર સંજ્ઞીમાં મનુષ્ય, દેવ અને નરકવાસીનો તથા મનવાળા તિર્યંચ પંચેંદ્રિયનો સમાવેશ થાય છે.

આ બધા પ્રકારના જીવોનો પરિપૂર્ણ વિકાસ (પર્યાપ્ત) થાય. અથવા અપૂર્ણ વિકાસ (અપર્યાપ્ત) થાય અપર્યાપ્ત જીવોની શરીરની ઇન્દ્રિયોનો કે તેની શક્તિઓનો પૂરો વિકાસ થતો નથી.

જાતિવેદ.

જીવના જાતિજીવન સબંધનો જૈનમત જોવા જેવો છે. એમને મતે જાતિ ત્રણ છે અને તેને અનુસરીને જાતિવેદ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે. પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ અને નપુંસકવેદ; જેને કોઈ જાતિલિંગ ના હોય તે આ છેલ્લા વેદમાં આવે.

કફ જેમ ખાટું ખાવાની ઇચ્છાને પ્રેરે છે (આયુર્વેદને મતે), તેવી રીતે પુરૂષવેદ પુરૂષમા સ્રીસંભોગની આવશ્યકતાને પ્રેરે છે. એ વેદને ઘાસના અગ્નિ સાથે સરખાવ્યો છે; ઘાસ બળે છે ત્યારે અગ્નિ એકદમ સળગે છે ને પછી તરત જ ઓલવાઈ જાય છે. તેવી જ રીતે પુરૂષમા પ્રથમ તો અતિશય કામ હોય છે, પણ તૃપ્ત થતા સમાઈ જાય છે.[૧૯]

પિત્ત જેમ ગળ્યું ખાવાની ઇચ્છાને પ્રેરે છે, તેવી રીતે સ્રીવેદ પુરૂષસંભોગની ઇચ્છાને પ્રેરે છે. એ વેદને ઉકરડાના અગ્નિ સાથે સરખાવ્યો છે; ઉકરડામા દેવતા ઢંકાયેલો હોય છે, ત્યાં સુધી એ પ્રકાશતો નથી, પણ એને ખૂબ ઉકેરવાથી અગ્નિ ખૂબ સળગે છે. તેવી જ રીતે સ્રીમાં પ્રથમ તો કામ અતિશય હોતો નથી, પણ સભોગ થતાં ખૂબ જાગ્રત થાય છે.

ત્રીજા વેદમાં સ્રી-પુરૂષનો કશો ભેદ હોતો નથી અને તે અતિશય તીવ્ર છે. એથી કરીને કફ અને પિત્તનું મિશ્રણ ખાંડ

આધ્યાત્મિક.

દેહી જીવનું માનસિક જીવન.

વીર્ય.

સ્વભાવથી જ જીવમાં વીર્ય અર્થાત્ અપરિમિત શક્તિ રહેલી છે. પણ સર્વ કર્મપુદ્‌ગલથી જીવ મુક્ત થાય છે, ત્યારે જ એ વીર્ય પૂર્ણ વિકાસ પામે છે. જ્યાંસુધી એમ નથી થતું, ત્યાંસુધી વીર્ય અનેક રીતે પરિમિત રહે છે. એ એમનું એમ પ્રકટ નથી થતું, પણ દ્રવ્ય સાથે સંયોજાયેલું રહે છે, પ્રકટ થવાને કોઇ ઇન્દ્રિયનો આધાર લેવો પડે છે, કાર્ય કરવાને માટે મન, વાચા કે કર્મનો આધાર લેવો પડે છે.

દ્રવ્યની સાથે સંયોજાયેલા વીર્યના આ સ્વરૂપને યોગ કહે છે. જીવની અંદરના પરમાણુઓના આન્દોલનથી યોગ બને છે. મન કે વાચાની ઇંદ્રિયોને તથા કાયને માટે જે દ્રવ્યોની આવશ્યકતા છે, તે દ્રવ્યો યોગદ્વારા અંદર આકર્ષાય છે, આ અવયવોને પલટાવી નાખે છે અને ત્યારપછી નીકળી જાય છે. જીવના યોગ દ્રવ્યોસાથે યોજાયા જાય છે, તેથી નવા કર્મનું કારણ બને છે.

જીવના યોગ ત્રણ પ્રકારના છેઃ તે મન, વાચા કે કાયદ્વારા પ્રકટ થાય છે અને તેથી એ ત્રણ પ્રકારના કહેવાય છે.

मनोयोग ના ચાર પ્રકાર છેઃ જ્યારે કંઇક સત્ય વિષયનો વિચાર હોય ત્યારે સત્ય, અસત્ય વિષયનો વિચાર હોય ત્યારે અસત્ય કહેવાય છે. સત્યે ય હોય તેમજ અસત્યે ય હોય એને सत्यासत्य કહે છે; જેમકે અશોકવન, જેમાં અશોક ઉપરાંત બીજાં પણ વૃક્ષ હોય. સત્યે ય ન હોય એમજ અસત્યે ય ન હોય, સત્યાસત્યના પ્રદેશ બહારનો હોય એને असत्यामृषा કહે છે જેમકે, 'દેવદત્ત મને ગાય આપે' તો ઠીક, એવો વિચાર.

वाग्योग ના તેવી જ રીતે બોલવારૂપે ચાર પ્રકાર છે.

(ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ વગેરે વિચારને અમુક સંયમમાં

(उपक्रमे) મરણ પામે છે; દેવો અને નરકવાસીઓ આવા કોઇપણ ઉપક્રમ વિના અકસ્માત્ મરણ પામે છે. મરણ પામતા જીવ એ ભવનાં પાચ શરીરમાંથી તૈજસ અને કાર્મણ સિવાયના બીજાં શરીરનો ત્યાગ કરે છે, અને આનુપૂર્વી નામકર્મને બળે (પૃ. ૧૬૩) નવા ભવમાં જ્યાં એને જન્મવાનું હોય છે, ત્યાં એ જાય છે. મરણ અને જન્મ વચ્ચેના કાળને विग्रहकाल કહે છે ને તે માત્ર થોડી જ પળોનો (૧–૨–૩–૪ [illegible]) હોય છે.

ભવમાં હોવા છતાં અમુક [illegible] પોતાના ઔદારિક શરીરનો ત્યાગ કરી શકે, એ શરીર બહાર અમુક વ્યાપાર કરી શકે અને પાછો એ શરીરમાં પ્રવેશી શકે. આવા શરીરત્યાગને समुद्घात કહે છે અને એ જીવમાં ઉંચા પ્રકારની શક્તિ હોય છે તેજ એમ કરી શકે છે. એકંદરે સાત પ્રકારના સમુદ્ઘાત કહ્યા છે. [illegible] સમુદ્ઘાત વિષે તો આગળ (પૃષ્ઠ ૧૭૧) કહેવાઇ ગયું છે. …નામાંથી તૈજસ–સમુદ્ઘાત વિષે કંઇક કહેવા જેવું છે, એ સમુદ્ઘાત તૈજસ શરીરદ્વારા થઇ શકે છે. એના શુભ અને અશુભ એવા બે પ્રકાર છે કોઇ વિઘ્નમાથી મુક્ત થવાને માટે જ્ઞાની શુભનો ઉપયોગ કરે છે. તેવારે તેના જમણા ખભામાંથી એક શ્વેત બિંબ નીકળે છે, તે વિઘ્નને ટાળે છે ને પાછું જ્ઞાનીના શરીરમા પ્રવેશે છે. નગમતા મનુષ્યનું કે વિષયનું નિવારણ કરવાને માટે ક્રોધી સાધુ અશુભનો ઉપયોગ કરે છે, તેવારે એના ડાબા ખભામાથી એક રક્ત બિંબ નીકળે છે, તે વિરોધી પુરૂષને કે વિષયને બાળી ભસ્મ કરી નાખે છે. ઉપર કહ્યા તે સમુદ્ઘાતનો ઉપયોગ સંસારમાં વિચરતા જીવ કરે છે, પણ મોક્ષપ્રાપ્તિની સાધનાને સારૂ કર્મક્ષય કરવાને હેતુએ પોતાનાં કર્મને બરાબર વ્યવસ્થિત કરવાને માટે, ૧૩ મે ગુણસ્થાને પહોચેલા સર્વજ્ઞ કેવલિ સમુદ્ઘાતનો ઉપયોગ કરે છે.

છતાંય ય જીવમાં એની જ્ઞાનશકિતનો કંઇક અવશેષ સચવાઇ રહે છે; કારણ કે એટલો અવશેષ પણ જો એ ગુમાવી દે તો એનું જીવ-સ્વરૂપ નાશ પામે. જ્ઞાનનો .આ અવશેષ જુદા જુદા જીવોમાં જુદા જુદા પ્રમાણમાં હોય છે, કેટલાક જીવોમાં અતિશય હોય છે, એટલે અનુપસ્થિત પૌદ્‌ગલિક પદાર્થોને તેમજ બીજાના વિચારોને તે પારદષ્ટિથી આત્માવડે જાણી શકે છે; પણ ઘણાખરાને એ અવશેષ છેક નજીવો જ હોય છે, અને તેથી એ ચર્મેન્દ્રિયો શિવાય આત્મદ્વારા જાણી શકતો નથી.

પદાર્થને બે પ્રકારે જાણી શકાય; ગમે તો એની રૂપરેખા, એના સામાન્ય બાહ્ય સ્વરૂપ દ્વારા જાણી શકાય, એવા જાણવાને दर्शन* કહે છે; અથવા તો એના વિશેષ ગુણ દ્વારા જાણી શકાય છે ત્યારે એવા જાણવાને જ્ઞાન કહે છે. આમ દર્શન તે अनाकार-उपयोग છે, જ્ઞાન તે साकार-उपयोग છે.

સંસારમાં વિચરતા જીવોમાં એકકાળે દર્શન અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ હોય નહિ, પણ જ્ઞાનની પૂર્વે દર્શન હોય છે. મુકત જીવોમાં અને સર્વજ્ઞોમાં એ બંને સાથે હોઇ શકે છે.

દર્શન ૪ પ્રકારનાં હોય છે.

૧ चक्षुदर्शनः આ દર્શન માત્ર ચક્ષુવડે જ થાય છે, તેથી જેને ચક્ષુ હોય છે તેને જ આ દર્શન થાય છે.

૨ अचक्षुदर्शनः આ દર્શન બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયો દ્વારા અથવા મનદ્વારા થાય છે. આ બે પ્રકારમાંથી ગમે તે પ્રકારે બધા જીવોને દર્શન થાય છે.

૩ अवधिदर्शनः ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વિના પૌદ્‌ગલિક પદાર્થોનું દર્શન. શારીરિક ઇન્દ્રિયોના આધાર વિના આ દર્શન પમાય

---

* જૈનધર્મમાં दर्शन શબ્દના બે અર્થ થાય છે. દષ્ટિ, મત, તાત્વિક સમ્પ્રદાય એવો એક અર્થ થાય છે અને તેથી सम्यक्‌दर्शननो (પૃ. ૨૨ થી સરખાવશો) અર્થ સાચી દષ્ટિ, સત્ય જ્ઞાન એવો થાય છે. બીજો અર્થ અહીં બતાવ્યો છે તે છે અને ખાસ જૈનોનો એ પારિભાષિક શબ્દ છે

સમ્પૂર્ણ મિથ્યાદર્શનથી તે સમ્પૂર્ણ સમ્યગ્દર્શન સુધીના એકંદરે ૬ પ્રકાર છે.

૧ मिथ्यात्व–મિથ્યાદર્શન. એના વળી ૫ પ્રકાર છે.

क. आभिग्रहिक, અમુક મિથ્યા સિદ્ધાન્તના માની લીધેલા સત્યમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું,

ख. अनाभिग्रहिक, અમુક મિથ્યા સિદ્ધાન્તને સ્વીકાર્યા વિના ઉદાસીનતાથી પ્રાપ્ત થયેલું,

ग. आभिनिवेशिक, અમુક મિથ્યા સિદ્ધાન્ત પ્રતિના દુરાગ્રહી મમતથી થયેલું,

घ. साशयिक, સંશયથી પ્રાપ્ત થયેલું અને

ङ अनाभोग અસ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી એટલે કે સત્યને શોધવાની અશક્તિથી થયેલું.

૨ सास्वादन सम्यक्त्व—સમ્યગ્દર્શનનો સ્વાદ. આ સમ્યગ્દર્શનનું ભાન થોડીક જ પળ થાય છે, વળી તરત જ જતું રહે છે. એ નામનો અર્થ આવી રીતે સ્પષ્ટ કરી શકાય; પોતે કદી ખીર ખાધી છે કે નહિ એવું નહિ જાણનાર મનુષ્ય ક્ષીરનો સ્વાદ ચાખે છે કે તરત જ ઉલટી થાય છે. તેવી જ રીતે જેની મતિ મિથ્યાદર્શન પ્રતિ વળેલી છે તે સમ્યગ્દર્શનનો સ્વાદ ચાખે છે કે તરત જ તે ચાલ્યું જાય છે.

૩ सम्यग्मिथ्यात्व—મિશ્રજ્ઞાન–સત્ય અસત્યને વિનાવિવેકે સત્ય માની લેવું તે. એના પ્રભાવથી સત્ય–અસત્ય વચ્ચે જીવ ઝોલાં ખાય છે; જૈનધર્મ પ્રત્યે ઉદાસીન રહે છે, તેના પ્રત્યે તેને નથી પક્ષપાત કે નથી તિરસ્કાર.

૪ क्षायोपशमिक–અથવા वेदक–सम्यक्त्व–એક પ્રકારનું સમ્યગ્દર્શન. સમ્યગ્દર્શન તરફનું આ એક પગથીઉં છે અને વળી એક પ્રકારનું મિથ્યાત્વ (પ્રદેશઉદયે) છે કે જેમાંથી અંદર રહેલું સૌ વિષ દૂર કરવામાં આવ્યું હોય છે. જેમ દૂધ પાણી મેળવેલા દૂધને ઉકાળી તેમાંનું

બધું પાણી બાળી નાખીએ, એટલે તે દૂધ શુદ્ધ થાય છે તેમ સમકિત આવરણ દેનાર કર્મ દૂર થતાં સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે.

૫ औपशमिक सम्यक्त्व—સમકિતને આવરણ દેનાર કર્મને દબાવવાથી પ્રાપ્ત થયેલું સમ્યગ્દર્શન. બેશક કર્મને દબાવવાથી કંઇક દૂર થવાનો સંભવ છે; પણ તેનો ક્ષય નથી થયો, તેથી આ દર્શનને પાછલે પગથીએ પડવાનો સંભવ છે.

૬ क्षायिक सम्यक्त्व—સમકિતને આવરણ દેનાર કર્મનો સમૂળો ક્ષય થયે પ્રાપ્ત થતું સમ્પૂર્ણ સમ્યગ્દર્શન.

સમ્યક્ચારિત્ર.

ચારિત્રમોહનીય કર્મની સત્તામાંથી જીવ મુક્ત થાય છે, ત્યારે તેને પરમ શુદ્ધ ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાંસુધી આમ નથી બનતું ત્યાંસુધી કષાયની, નોકષાયની અને જાતિવેદની સત્તાથી ચારિત્રનો નાશ થાય છે.

૧ कषाय ના ૪ ભેદ છે:—૧ क्रोध, ૨ मान, ૩ माया ૪ लोभ

એ દરેક ભેદના રસ તથા સ્થિતિને અનુસરીને ચાર ચાર પ્રકાર છે

૧ अनन्तानुबंधी, આ કષાયથી મિથ્યાત્વે બંધાઈ રહે ને આજીવન ટકે. તે સમક્તિનો ને ચારિત્રનો નાશ કરે છે.

૨ अप्रत्याख्यानावरण, ત્યાગને અટકાવે. પ્રત્યેકનો (એટલે અંશનો) ત્યાગ અટકાવે નહિ અને સમકિતને પ્રાપ્ત કરવા દે. એ એક વર્ષ સુધી ટકે.

૩ प्रत्याख्यानावरण, ત્યાગને કાંઇક અટકાવે. સમ્પૂર્ણ આત્મ-સંયમ આચરવા દે નહિ, પણ સમક્તિ અને દેશવિરતિ પામવા દે એની સત્તા ૪ માસ ચાલે છે.

૪ सञ्ज्वलन, સમ્પૂર્ણ આત્મસંયમ (સર્વવિરતિ) આચરવા દે,

સમ્પૂર્ણ મિથ્યાદર્શનથી તે સમ્પૂર્ણ સમ્યગ્દર્શન સુધીના એકંદરે ૬ પ્રકાર છે.

૧ મિથ્યાત્વ–મિથ્યાદર્શન. એના વળી ૫ પ્રકાર છે.

ક. આભિગ્રહિક, અમુક મિથ્યા સિદ્ધાન્તના માની લીધેલા સત્યમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું,

ખ. અનાભિગ્રહિક, અમુક મિથ્યા સિદ્ધાન્તને સ્વીકાર્યા વિના ઉદાસીનતાથી પ્રાપ્ત થયેલું,

ગ. આભિનિવેશિક, અમુક મિથ્યા સિદ્ધાન્ત પ્રતિના દુરાગ્રહી મમતથી થયેલું,

ઘ સાંશયિક, સંશયથી પ્રાપ્ત થયેલું અને

ઙ. અનાભોગ અસ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી એટલે કે સત્યને શોધવાની અશક્તિથી થયેલું.

૨ સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ—સમ્યગ્દર્શનનો સ્વાદ. આ સમ્યગ્દર્શનનું ભાન થોડીક જ પળ થાય છે, વળી તરત જ જતું રહે છે. એ નામનો અર્થ આવી રીતે સ્પષ્ટ કરી શકાય; પોતે કદી ખીર ખાધી છે કે નહિ એવું નહિ જાણનાર મનુષ્ય ક્ષીરનો સ્વાદ ચાખે છે કે તરત જ ઉલટી થાય છે. તેવી જ રીતે જેની મતિ મિથ્યાદર્શન પ્રતિ વળેલી છે તે સમ્યગ્દર્શનનો સ્વાદ ચાખે છે કે તરત જ તે ચાલ્યું જાય છે.

૩ સમ્યગ્મિથ્યાત્વ—મિશ્રજ્ઞાન–સત્ય અસત્યને વિનાવિવેકે સત્ય માની લેવું તે. એના પ્રભાવથી સત્ય–અસત્ય વચ્ચે જીવ ઝોલાં ખાય છે; જૈનધર્મ પ્રત્યે ઉદાસીન રહે છે, તેના પ્રત્યે તેને નથી પક્ષપાત કે નથી તિરસ્કાર.

૪ ક્ષાયોપશમિક–અથવા વેદક–સમ્યક્ત્વ–એક પ્રકારનું સમ્યગ્દર્શન. સમ્યગ્દર્શન તરફનું આ એક પગથીઉં છે અને વળી એક પ્રકારનું મિથ્યાત્વ (પ્રદેશઉદયે) છે કે જેમાંથી અંદર રહેલું સૌ વિષ દૂર કરવામાં આવ્યું હોય છે. જેમ દૂધ પાણી ભેળવેલા દૂધને ઉકાળી તેમાનું

બધું પાણી બાળી નાખીએ, એટલે તે દૂધ શુદ્ધ થાય છે તેમ સમકિત આવરણ દેનાર કર્મ દૂર થતાં સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે.

५ औपशमिक सम्यक्त्व—સમકિતને આવરણ દેનાર કર્મને દબાવવાથી પ્રાપ્ત થયેલું સમ્યગ્દર્શન. બેશક કર્મને દબાવવાથી કંઈક દૂર થવાનો સંભવ છે; પણ તેનો ક્ષય નથી થયો, તેથી આ દર્શનને પાછલે પગથીએ પડવાનો સંભવ છે.

६ क्षायिक सम्यक्त्व—સમકિતને આવરણ દેનાર કર્મનો સમૂળો ક્ષય થયે પ્રાપ્ત થતું સમ્પૂર્ણ સમ્યગ્દર્શન.

સમ્યક્ચારિત્ર.

ચારિત્રમોહનીય કર્મની સત્તામાંથી જીવ મુક્ત થાય છે, ત્યારે તેને પરમ શુદ્ધ ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાંસુધી આમ નથી બનતું ત્યાંસુધી કષાયની, નોકષાયની અને જાતિવેદની સત્તાથી ચારિત્રનો નાશ થાય છે.

१ कषाय ના ४ ભેદ છે:—१ क्रोध, २ मान, ३ माया ४ लोभ.

એ દરેક ભેદના રસ તથા સ્થિતિને અનુસરીને ચાર ચાર પ્રકાર છે:

१ अनन्तानुबंधी, આ કષાયથી મિથ્યાત્વે બંધાઈ રહે ને આજીવન ટકે. તે સમકિતનો ને ચારિત્રનો નાશ કરે છે.

२ अप्रत्याख्यानावरण, ત્યાગને અટકાવે. પ્રત્યેકનો (એટલે અંશનો) ત્યાગ અટકાવે. નહિ અને સમકિતને પ્રાપ્ત કરવા દે. એ એક વર્ષ સુધી ટકે.

३ प्रत्याख्यानावरण, ત્યાગને કાંઈક અટકાવે. સમ્પૂર્ણ આત્મ-સંયમ આચરવા દે નહિ, પણ સમકિત અને દેશવિરતિ પામવા દે. એની સત્તા ४ માસ ચાલે છે.

४ संज्वलन, સમ્પૂર્ણ આત્મસંયમ (સર્વવિરતિ) આચરવા દે,

પણ સમ્પૂર્ણ (યથાખ્યાત) ચારિત્રની પ્રાપ્તિ પામવા દે નહિ. એની સત્તા (૧૫) દિવસ ચાલે છે.

કષાયના રસ કે અનુભાગના ભેદ ઉપમા આપીને સમજાવ્યા છે. ક્રોધના ચાર ભેદ–પત્થર, ભોંય, ધૂળ અને પાણી ઉપર દોરેલી રેખાઓ સાથે સરખાવ્યા છે. પત્થર ઉપર દોરેલી રેખા બહુ પ્રયાસે ભુંસાય અને ત્યારપછીના પદાર્થ ઉપર દોરેલી રેખાઓ અનુક્રમે ઓછે ઓછે પ્રયાસે ભુંસાય. તેવીજ રીતે આજીવન ટકનારા ક્રોધની સત્તા અતિ તીવ્ર હોય છે અને નિવારવામાં કઠણ હોય છે, ત્યારપછીના પ્રકારના ક્રોધની સત્તા અનુક્રમે મૃદુ થતી જાય છે ને નિવારવામાં સરળ થતી જાય છે. માનના ચાર પ્રકાર –પત્થરના સ્તંભ, હાડકાં, લાકડા અને નેતરની લતા સાથે સરખાવ્યા છે; અને એની તીવ્રતા પણ અનુક્રમે સરખાવી છે. માયાના ચાર પ્રકાર વાંસના મૂળ, ઘેટાના શીંગડા, ગોમૂત્ર અને લાકડાની પાતળી ચીપ સાથે સરખાવ્યા છે; એ દરેકની વક્રતા દૂર કરવી અનુક્રમે સરળ થતી જાય છે. લોભના ચાર પ્રકાર જંબુરંગ (કીરમજ), ઘેરા અને આછા ખંજનના રંગ અને પીળા રંગ સાથે સરખાવ્યા છે. આ બધા રંગ વસ્ત્ર ઉપર ચડે; પણ જંબુરંગ ચડયા પછી ભાગ્યે જ ઉતરે, ઘેરો અને આછો બીજો રંગ વધારે ઓછે શ્રમે ઉતરે, પીળા રંગને ઉતારતા બહુ શ્રમ ન લાગે.

૨ નોકષાયના ૬ પ્રકાર છે ને તે દરેક જીવને શુદ્ધ ચારિત્ર આચરતાં કંઇક અન્તરાય કરે છે. ૧ હાસ્ય-હસવું ને વિલાસ ઉડાવવો તે; ૨ રતિ–સન્તોષ (આનંદ) કોઇ મનુષ્ય કે પદાર્થ પ્રત્યે મમતા અને તેથી ઉત્પન્ન થતો પક્ષપાત; ૩ અરતિ–અસન્તોષ (અફસોસ) કોઇ મનુષ્ય કે પદાર્થ પ્રત્યે વિરોધભાવ અને તેથી ઉત્પન્ન થતો તિરસ્કાર; ૪ શોક, ૫ મય અને ૬ જુગુપ્સા.

૩ ત્રાતિવેદના ત્રણ પ્રકાર વિષે ૧૭૬ મા પૃષ્ટ ઉપર લખ્યું જ છે. જીવના સમકિત ને ચારિત્રના ત્રણ મુખ્ય ભેદ છે.

૧. અવિરતિ–આત્મસંયમનો કેવળ અભાવ. તેની ૫ ઇન્દ્રિયોના તેમજ મનના વિષયો તરફ તેમજ એકેન્દ્રિયવાળા ૪ પ્રકારના

જીવોની, વનસ્પતિની અને ત્રસ જીવોની કુલ છ પ્રકારની હિંસા તરફ વૃત્તિ વળે છે, અને એ રીતે એના ૧૨ પ્રકાર થાય છે.

૨ દેશવિરતિ—આંશિક આત્મસંયમ. મુખ્યત્વે કરીને ત્રસ જીવોની હિંસાથી દૂર રહેવાની વૃત્તિ થાય છે. કષાયના ચારે પ્રકારમાંથી બે પ્રકારનો ત્યાગ કરે છે.

૩ સર્વવિરતિ—આત્મસંયમ. પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય શાન્ત થઈ જાય છે ત્યારે જ આ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એના જુદા જુદા પ્રકાર માટે પૃ. ૧૮૫–૮૬ ઉપર લખ્યું છે.

લેશ્યા.

જીવના અધ્યવસાયને અનુસરીને—તેમજ તેને બંધનમાં નાંખતાં કર્મને અનુસરીને લેશ્યાવાળા જીવના છ પ્રકાર માનવામાં આવ્યા છે. તેમાંનો પહેલા પ્રકારનો જીવ સૌથી પાપી છે ને ત્યારપછીના એક એક પ્રકારનો ઓછો ઓછો પાપી છે, છેક છેલ્લા પ્રકારનો જીવ સૌથી સારો છે. જીવના આવા ભેદ ઇન્દ્રિયથી તો અગોચર છે, છતાં વર્ણ, રસ, ગંધ ને સ્પર્શથી—એટલે કે આપણને સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય એમ એમનો ભેદ પાડ્યો છે. આ પ્રકારને છ લેશ્યા કહે છે.

વર્ણના નામ ઉપરથી આ લેશ્યાનાં નામ ગખવામાં આવ્યાં છે અને જે તે પ્રકારના જીવને જે તે પ્રકારની લેશ્યાનો રંગ આરોપવાની કલ્પના છે ૧ કૃષ્ણ—કાળો, ૨ નીલ—ગળીનો, ૩ કાપોત—ભુરો, ૪ તેજસ—અગ્નિવર્ણો, ૫ પીત—પીળો અને ૬ શુક્લ—સફેદ.

પ્રત્યેક લેશ્યાના જીવને બે પ્રકારે ઉપમા આપવામાં આવી છે.

છ મનુષ્યો જંબુવૃક્ષ જુએ છે, એના ઉપર પુષ્કળ ફળ છે. બધાને ફળ ખાવાનું મન થાય છે, છતાં ઉપર ચડતાં ભય લાગે છે. ત્યારે એ જાંબુ કેમ પામી શકાય? એના ઉપાય સૌ બતાવે છે. ૧ લો કહે છે કે ઝાડને જડમૂળથી ખોદી પાડવું. ૨ જો કહે છે કે મોટી ડાળ કાપી નાખવી જોઈએ. ૩ જો કહે છે કે નાની

ડાંખળીઓ તોડી પાડવી જોઇએ. ૪ થો કહે છે કે ફળના ગુચ્છા તોડી પાડવા જોઇએ. ૫ મો કહે છે કે માત્ર જાંબુ જ તોડી પાડવા જોઇએ. ત્યારે છઠ્ઠો કહે છે કે ભોંયે પડેલાં જ જાંબુ વીણી લેવાં ને ખાવાં જોઇએ. ૧ લો જીવ કૃષ્ણ, ૨ જો નીલ, ૩ જો કાપોત, ૪ તેજસ, ૫ મો પદ્મ અને ૬ ઠ્ઠો શુક્લ લેશ્યાવાળો છે.

વળી પણ બીજી ઉપમા ચોર સાથેની આપીને આ વાત સમજાવી છે. છ ચોર કોઇ ગામ ઉપર તુટી પડવા ધારે છે. ૧ લો ચોર બધા જીવને, ૨ જો માત્ર મનુષ્યોને, ૩ જો માત્ર પુરૂષોને, ૪ થો માત્ર હથિયારવાળાને, ૫ મો માત્ર લડનારાને મારી નાખવાનું કહે છે. ૬ ઠ્ઠો માત્ર ધનમાલ લેવાની વાત કહે છે પણ કોઇને મારવા નહિ એમ કહે છે.

દેવેન્દ્રસૂરિના કર્મગ્રન્થમાં (ટીકા પૃ. ૯૩) જુદી જુદી લેશ્યા વાળાનું આવું વર્ણન છે.

"શત્રુભાવવાળા, દયાહીન, ક્રૂર, મૂર્ખ, ભ્રષ્ટ, ભુંડી જીભ-વાળા અને બીજાને દુ:ખ દેવાની વૃત્તિવાળા મનુષ્યને કૃષ્ણ લેશ્યા હોય છે; કપટાચારી, દંભાચારી, ચંચળ મનના, આડમ્બરવાળા લંપટ મનુષ્યને નીલ લેશ્યા હોય છે; વિવેકહીન, કાર્યકરતાં ભુંડાનો વિચાર નહિ કરનારા અને ક્રોધી મનુષ્યને કાપોત લેશ્યા હોય છે; વિવેકી, નવાં કર્મબંધનને નહિ કરનારા, દાતા, માનપાત્ર, ધર્મભાવનાવાળા મનુષ્યને તેજસ લેશ્યા હોય છે; દયાભાવવાળા, દાતા, ચારિત્રવાન, અને સમજદાર મનુષ્યને પીત લેશ્યા હોય છે; પવિત્ર, સદાચારી, કષાય વિનાના અને સમદર્શી મનુષ્યને શુક્લ લેશ્યા હોય છે."

ઉપર કહેલા બધા ગુણો મુખ્ય છે, દરેક લેશ્યાના બીજા અનેક ભેદ એ ગુણોની તીવ્રતા મંદતાને અનુસરીને થાય છે. વળી થોડે કે પુરે અંશે જેમ જેમ આત્મસંયમ સધાતો જાય તેમ તેમ જીવનો વિકાસ થતો જાય છે, અને તેને અનુસરતા દરેક લેશ્યામાં ફેરફાર થતા જાય છે. વળી ઉપર જણાવેલા ગુણોનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના પણ દરેક લેશ્યા જીવની મનોદશા દેખાડે છે.

છેવટે એ પણ જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે મરણ સમયે જીવ જે લેશ્યામાં હોય તેજ લેશ્યામાં નવે ભવે નારકી ને દેવતામાં જન્મ પ્રસંગે હોય છે; પછીથી લેશ્યા ફરી પણ જાય છે.

જેમના કષાય અને યોગ ટળી ગયા છે એવા સાધુઓને તથા સિદ્ધોને લેશ્યા હોતી નથી.

જીવના ભાવ.

જે સમસ્ત જીવના સમ્બન્ધમાં વિકાસ પામે છે તેને જૈનદર્શન ભાવ કહે છે. ભાવના પાંચ પ્રકાર છે.

૧ પારિણામિક ભાવ. કર્મથી કંઇ ફેરફાર થઇ શકતો નથી એવો જીવસ્વભાવ તે આ ભાવ અને તેથી પારિણામિક સ્વભાવ, મોક્ષભાવ, અમોક્ષભાવ. (જીવત્વ, ભવ્યત્વ, અભવ્યત્વ)

૨ ઔદયિક ભાવ. પ્રચલિત કર્મફળ ઉપર આ ભાવ આધાર રાખે છે. અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, કષાય, લેશ્યા વગેરે કર્મફળને અનુસરતા જે ગુણ જીવમાં આવેલા છે તે સૌનો આ ભાવ છે.

૩ ઔપશમિક ભાવ. આ ભાવમાં કર્મની છાપ કંઇક ઉંડી બેઠેલી હોય છે. મોહનીય કર્મો અને તેથી કરીને કષાયની છાપ એવી પડેલી હોય છે કે તે દેખાય તો નહિં, પણ હોય તો ખરી. તે વારે જીવમાં રહેલા દર્શનનો અને ચારિત્રનો ભાવ તે આ ભાવ છે.

૪ ક્ષાયિક ભાવ. કર્મક્ષયના સંબંધનો ભાવ. એમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્ચારિત્ર, સર્વજ્ઞતા, સર્વશક્તિ, એકંદરે કર્મનો કેવળ ક્ષય થાય ને જીવની જે સ્થિતિ થાય તે ભાવ.

૫ ક્ષયોપશમિક અથવા મિશ્ર ભાવ. કર્મ કંઇક અંશે ક્ષય પામ્યાં છે, કંઇક અંશે ફળ આપ્યે જાય છે, તે સમયનો આ ભાવ છે. આ ભાવના પેટાભાગના નામમાં ૩ જા ને ૪ થા ભાવના નામોનું મિશ્રણ છે, તે ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે આ ભાવ તે એ બે ભાવોનું મિશ્રણ છે; પણ આ ભાવમાં સમ્યગ્દર્શનના અને

સમ્યક્ચારિત્રના ઉતરતા પ્રકાર છે અને થોડાંક કર્મ જ્ઞાન, દર્શન ને શક્તિને રોકનારા કંઈક અંશે કાર્ય કરતાં બંધ પડ્યાં છે.

આ પાંચ ભાવના કંઈક વ્યવસ્થાદૃષ્ટિએ વળી પેટા પ્રકાર પાડ્યા છે. એ બધા ભાવમાંથી ઓછા કે વધારે જીવમાં એકે સમયે હોય. આ પાંચ ભાવનો સિધ્ધાન્ત સ્થાપવાનો હેતુ એ છે કે જીવનો સ્વભાવસિદ્ધ ભાવ કયો છે, કર્મફળને કારણે કયા ભાવ થાય છે અને એ ફળ ન થવાને કારણે કયા ભાવ થાય છે તે જણાવી શકાય.

નીતિ.

નીતિનું ધાર્મિક કારણ.

દુઃખનું વર્ણન અને મોક્ષની શક્યતા.

असारः संसारः સંસારને આવું વિશેષણ આપીને જૈનસિધ્ધાન્ત દેહધારીના ભવની અસારતા સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેને મતે બધા જીવ, ગમે તો નરકલોકમાં, કે તિર્યંચ અથવા મનુષ્યલોકમાં અથવા દેવલોકમાં હોય, તો પણ તે બધા જીવ દુઃખમાં પડ્યા છે, કદાપિ તૃપ્ત ન થાય એવી વાસનાએ પીડાય છે અને વેદનાના તથા મૃત્યુના ભોગ બને છે; અનેક ઉપદેશોમાં અને ગ્રન્થોમાં, કથાઓમાં અને કાવ્યોમાં પંડિતો વારંવાર આવું આ સત્ય જણાવ્યે જાય છે અને શ્રાવકોના મન ઉપર એની એ વાત ફરી ફરીને તીવ્ર ભાવે ઠસાવતા કંટાળતા નથી. હેમચંદ્ર પોતાના ' ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર ' માં વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવીને તીર્થંકર પદ્મપ્રભુ પાસે એક ઉપદેશમાં બોલાવરાવે છે કે ' નીચતમથી ઉચ્ચતમ સુધીના સૌ જીવ દુઃખમાં પડ્યા છે. '

પોતાના પાપનું ફળ ભોગવવાને ઉષ્ણ અને શીત નરકમાં આ જીવ ભયંકર દુઃખ ભોગવે છે. ભયંકર અસુરો એમનાં શરીર વહેરે છે અને ભયંકર હથિયારોથી તેમને વેદના આપે છે, તાવડામાં તળે છે અને એમની આંખો ફોડી નાખે છે. તેમના

શરીર ઉપર ચેળ થયાથી અસહ્ય વેદના થાય છે, તરસ લાગે છે ત્યારે તે છીપાવવા નરકની વૈતરણી નદીમાં બાથોડીઆ મારે છે, પણ ત્યાં તો જળને બદલે સીસાનો ચળકતો ધીકધીકતો રસ હોય છે. વનમાં કોઇ વૃક્ષ નીચે છાયા લેવા ફાંફાં મારે છે, ત્યારે તે વૃક્ષના પાન તીક્ષણ તલવારરૂપ બની એમના ઉપર પડે છે અને એમના હજારો ટુકડા કરી નાખે છે. વળી નરકવાસીઓ પોતાના ક્રોધના ને એદના બળ્યા પોતાની વેદનાને અને પોતાના દુઃખને અને પાપને પરિણામે પોતાની ચિન્તામાં જે વધારો કરી મૂકે છે એનો કહ્યે પાર આવે એમ નથી. પણ વળી આ દુઃખ એથી યે ભયંકર તો એટલા માટે છે કે એ શરીરનો અકાળે અન્ત નથી આવતો; કપાયેલા અંગ ફરી ફરીને ઉગે છે ને દુઃખ ખમવાને આખાં થાય છે, કારણકે જીવ પોતાના કર્મનાં ફળ ભોગવી રહે ત્યાંસુધી એના શરીરનો નાશ થતો નથી અને કર્મની શકિત નાશ પામે–એટલે ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમ વીતે–ત્યારે જ એ શરીર નાશ પામે છે.

નરકવાસીઓનાં દુઃખની તુલનામા તિર્યંચોનાં દુઃખ નરમ છે, અને છતાંએ ભયંકર તો છે જ. એકેન્દ્રિય જીવ રક્ષણ વિના કચરાઇ મરે છે પૃથ્વીકાય જીવને ઘોડા હાથી પીલી નાખે છે, હળ ચીરી નાખે છે, જળપ્રવાહ ખેંચી જાય છે; જળકાય જીવને સૂર્ય બાળી નાખે છે, ઠંડીથી ઠરી જાય છે, તૃષાતુર પી જાય છે; અગ્નિકાય જીવને પાણી ઠંડા કરી નાખે છે. વાયુકાય જીવને વિવિધ દિશાએથી ઉઠતાં તોફાનોથી ખમવું પડે છે, આકાશમાં વસ્તુઓના વ્યાપારથી ને વીંઝણાના વીંઝાવાથી એમના શરીર નાશ પામે છે. વનસ્પતિકાય જીવને સૂર્ય બાળી નાખે છે, પાણી ભીંજવી નાખે છે, વાયુ સુકવી નાખે છે, બીજા જીવો તેને ઘસે છે, જડ મૂળથી ખોદી નાખે છે ને નષ્ટ કરી નાખે છે ૨, ૩, ૪, ૫ ઇન્દ્રિયોવાળાં તિર્યંચોને અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ખમવાં પડે છે. તે જન્તુને લોક ચાંપે છે ને પીલે છે, જુઆને અને જુઓને મારી નાખે છે, મધમાખોને મધના લોભી મારે છે, માછલાંને લોક પકડે છે ને તાવડામાં તળે છે, પક્ષીઓને પણ એજ પ્રકારે મારી નાખે છે, પૃથ્વી ઉપરના તિર્યંચ જીવોમાં નબળા હોય તેને જબરા ખાઇ

જાય છે અને ઘણાની પાસે મનુષ્ય ભાર ઉંચકાવે છે, તેમને ચાબુકો મારે છે ને આરો ખોસે છે.

તિર્યંચ કરતાં મનુષ્ય વધારે ભાગ્યશાળી છે, કારણકે નવાં કર્મબંધથી દૂર રહેવાનું અને મુક્તિ પામવાનું એનાથી બની શકે તેમ છે. પાછલા ભવનાં પુણ્યકર્મથી મહામુશ્કેલીએ મળેલા માનવ-જન્મનો આ અમૂલ્ય લાભ કેટલા થોડા જીવ ઉઠાવે છે! સારાં કર્મ કરવાને બદલે ધનપ્રાપ્તિ માટેના લોભમાં અને ઇંદ્રિયોના વિલાસની લાલસામાં પડે છે, તુચ્છ અને નિરર્થક કર્મ કરે છે, ઘણાખરા મનુષ્યો બાલ્યાવસ્થામાં વિષ્ટા ખોતરતા શુકર જેવા, યુવાવસ્થામાં કામે કરીને ગધેડા જેવા અને વૃદ્ધાવસ્થામાં ઘરડા બળદીઆ જેવા હોય છે. દરિદ્રતા, દાસત્વ, રોગ, જરા અને મૃત્યુથી આર્યનાં અને અનાર્યનાં જીવન ખારાં થઇ જાય છે; માતાના ગર્ભમાં પ્રવેશે છે અને મહાપ્રયત્ને એના સાંકડા દ્વારમાંથી નીકળીને જીવન શરૂ કરે છે ત્યારથીજ દુ:ખ પામવા માંડે છે.

દેવોને પણ દુ:ખ પડે છે. દેવો ભૌતિક દુ:ખોથી મુક્ત છે અને આનંદમાં તથા વિલાસમાં પોતાના દિવસો ગાળે છે એ વાત સાચી, પણ છતાં યે એ સર્વથા સુખી નથી. નીચેના વર્ગના દેવો ઉપરના વર્ગના દેવોનું સુખ અને વિલાસ જુએ ત્યારે એ ઇર્ષ્યાએ બળે છે અને પોતાને એવા પ્રકારનું સુખ અને વિલાસ નથી એ પ્રકારે વિચાર કરે છે. પૃથ્વીલોકમાં નવો અવતાર લેવાને માટે સ્વર્ગ હવે છોડવું પડશે એવા ચિહ્ન થતાં માતૃ ગર્ભમાં પ્રવેશ કરવાનો એમને ભય લાગે છે અને ભવિષ્યમાં શું થશે એ તેમને માલમ નહિ હોવાથી એમને એવી ચિન્તા થાય છે કે જે સુખ એમણે ભોગવ્યાં હોય તે પણ કડવાં થઈ જાય છે.

આમ આખું જીવન દુઃખમય છે, અને ભાડાના એક ઘર-માંથી નીકળીને બીજામાં જવાનું થાય એમ એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં અનાદિ કાળથી રખડનાર અનંત જીવોમાંના દરેકને માટે એટલું તો નક્કી છે કે એકંદરે તેનું દુઃખ વધારે છે અને સુખ ઓછું છે. જો કે સંસારમાં દુઃખનો ઢગલો, મેરૂ પર્વત

જેવડો મોટો છે, સુખ રાઇના દાણા જેટલું થોડું છે. જો કે સુખ ત્રાજવાની દાંડી જેવું અનિશ્ચલ છે અને વીજળી જેવું ક્ષણિક છે. છતાં યે દરેક જીવ જીવનસૂત્રને પૂરા ભાવથી વળગી રહે છે ને થોડાક સુખના મોહે જન્મ, જરા, રોગ અને મૃત્યુની ઘટમાળાને ઉત્પન્ન કરનાર ભયને ભૂલી જાય છે.

ત્યારે દરેક જીવને કુવામાં રહેલા મનુષ્યની (મધુબિંદુના દૃષ્ટાંતની) ઉપમા આપી શકાય.[૨] કથા એવી છે કે—એક માણસની પાછળ વનમાં એક ભયંકર હાથી પડ્યો, માણસ બીકનો માર્યો વડના ઝાડ પાસે ગયો, પણ તેની ઉપર ચડી નહિ શકવાથી, પાસે એક જુનો કુવો હતો તેમાં કુદકો માર્યો. કુવાની ભીંતોમાં ઘાસ ને છોડ ઉગ્યા હતા, તેમાંના એક છોડના થડીઆને પેલા માણસે પડતા પડતા પકડી લીધું. હાથીએ આવીને એને પકડવા સૂંઢ લંબાવી, સૂંઢ એના માથાને અડી, પણ હાથીથી માણસને પકડી શકાયો નહિ. હવે પેલા માણસની નજર નીચે કુવામા પડી, તો કુવાને તળીએ એક ભયંકર અજગર તેને ગળી જવા તલપી રહ્યો હતો. બીજા ચાર નાના નાગ ફણ માડીને તેની સામે ફુંફવાડા મારી રહ્યા હતા. અંદર પડી ન જવાય એટલા માટે પેલો માણસ છોડના થડીઆ ઉપર કંઇક ચડી ગયો. ત્યારપછી એની નજર ઉપર ગઇ તો ત્યાં એક સફેદ અને બીજો કાળો એમ બે ઉંદર પોતાના તીક્ષ્ણ દાંતથી પેલા છોડના થડીઆને કાતરી રહ્યા છે અને હાથી પૂરા જોરથી વડના ઝાડને હલાવી રહ્યો છે. હાથીના પ્રહારને પરિણામે એ ઝાડની એક ડાળમાંથી અનેક મધમાખીઓ નીકળી અને કુવામાંના પેલા માણસને ચટકા મારવા લાગી. આમ ચારે બાજુએથી એ દુઃખે ઘેરાઇ રહ્યો છે, તેવામા એકાએક એ અભાગીયાએ ઝાડમાંથી મધ ટપકતું જોયું; એ બિન્દુ એના કપાળ ઉપર પડીને ત્યાંથી ધીરે ધીરે નીગળીને તેના મોમાં ગયું. ઉત્સુકતાએ એણે એ બિન્દુ ચાટી લીધું, એનો સ્વાદ એણે ચાખ્યો ને એના ગળપણમાં સામે આવી ઉભેલા મો ભય એ ક્ષણવાર ભૂલી ગયો.

ઉપરના દૃષ્ટાન્તમાં કુવામાંનો માણસ તે જીવ છે, વન તે સંસાર છે, ઝાડ તે જીવન છે, કુવો તે માનવ-અવતાર છે, એની પાછળ પડેલો હાથી તે મરણ છે, અજગર તે નરક છે, ચાર નાગ તે ચાર પ્રકારના કષાય છે, બે ઉંદર તે શુકલ અને કૃષ્ણ એવા માસના બે પક્ષ છે, મધમાખીઓ તે રોગ છે; પણ મધનું બિંદુ તે સંસારમાં ફસાવનાર સુખ છે.

કુવામાંના માણસની પેઠે જીવ નાશવન્ત સુખના વિચારમાં પોતે ખરી રીતે જે ભયંકર સ્થિતિમાં છે તે ભૂલી જાય છે. પણ જ્યારે એને સાચું ભાન આવે છે ત્યારે એ બધાં દુઃખમાંથી છુટા થવા ચાહે છે. બધી વેદનાઓમાંથી નીકળવાનું-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનું ઇચ્છે છે.

જગતમાંના થોડા જ જીવ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિવાળા હોય છે, કારણકે સમ્પૂર્ણ ઔદાસીન્યમાંથી બહાર નીકળી શકાય એવો વિકાસ બહુ થોડાને જ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમાંથી યે થોડા મોક્ષપ્રાપ્તિ સુધી જઇ શકે છે.

અતિસૂક્ષ્મ નિગોદના જીવોથી વિશ્વ પરિપૂર્ણ છે. તેમનામાં એક પ્રકારનું ઉદાસીન (અનાભોગ) મિથ્યાત્વ છે, તેથી તેમની વૃત્તિ શુભ પ્રતિની યે નથી, અશુભ પ્રતિની યે નથી. તેમની ઉદાસીન સ્થિતિમાંથી કોઇ રીતે બહાર નીકળે, ત્યારે તેમનું મિથ્યાત્વ કોઈ અમુક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આથી કરીને તેમના આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે અનુકૂળતા થાય છે. એ વિકાસ એમને અન્તે મોક્ષ અપાવી શકે ખરો, પણ અપાવે જ છે એમ કંઇ સદા બનતું નથી. કારણ કે સર્વ જીવોમાં અભવ્ય (મોક્ષને માટે અયોગ્ય) જીવોનો એક વર્ગ છે; આ વર્ગના જીવ મિથ્યાત્વમાંથી કદી છુટી શકતા નથી અને મોક્ષ પ્રાપ્તિને માટે કશો ય પ્રયત્ન કરતા નથી. જે જીવોનું ભવ્યત્વ (મોક્ષ માટેની યોગ્યતા) પ્રારબ્ધથી જ નિર્માયું છે તે જૈનધર્મનું સત્ય સમજી શકે છે, તે નવાનવા ભવથી કંટાળી જાય છે, સંયમ અને તપસ્યા આચરે છે અને છેવટે મોક્ષ પામે છે.

કર્મનાં મૂળ કારણ.

સંસારમાંથી બહાર નીકળવું હોય તો નવાં કર્મબંધનના મૂળ કારણ જાણી લેવાં જોઇએ અને એ મૂળ કારણોનો નાશ કરવો જોઇએઃ

કર્મ બંધનનાં મૂળ કારણ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) मिथ्यात्व, (૨) अविरति, (૩) कषाय અને (૪) योग.

આ દરેક કારણના વળી અનેક પ્રકાર છે;* એ દરેક અમુક
અમુક પ્રકારનાં કર્મબંધન ખડાં કરે છે. હવે એ કર્મબંધનનાં
કારણ જ્યાં સુધી ઉપસ્થિત હોય, ત્યાં સુધી તે તે પ્રકારનાં કર્મ-
બંધન સ્વાભાવિક રીતે જ રહે છે, અને એ કારણ જ્યાં દૂર થયાં
કે એ બન્ધન પણ દૂર થાય છે. એ બંધનનાં કારણ વ્યતિક્રમે
નહિ, પણ અનુક્રમે જ દૂર થાય છે. આ રીતે વિચારતાં મિથ્યાત્વથી
માંડીને તે મોક્ષ સુધીના માર્ગનાં ૧૪ પગથીઆં (गुणस्थान) છે.
એનો વિવેક એવો છે કે નીચેના પગથીઆ કરતાં તેની પાસેનું
ઉંચું પગથીઉં એટલા માટે ઉંચું છે કે ઉંચેનામાં કર્મબંધનનું
એક કારણ સર્વ અંશે કે કંઇક અંશે ઓછું થાય છે ને તેને જ
અનુકૂળ કર્મબંધન પણ ઓછું થાય છે. કષાય સુધીનાં બધાં બંધ-
કારણ દૂર થાય છે, એટલે જીવ માત્ર સુખસંવેદન (સાતાવેદની)
કર્મ જ બાંધે છે અને તેને યોગની જ સાથે સંબંધ છે. તેથી યોગ
જાય એટલે પછી કોઇ પ્રકારનાં કર્મબંધન રહે નહિ અને મોક્ષ-
પ્રાપ્તિ થાય.

---

* ઘણાએક પાંચમું કારણ પ્રમાદ આપે છે, પણ કેટલાક એને અવિરતિનો ભેદ જ માને છે.

. તીર્થંકર નામકર્મ, આહારક શરીર અને આહારક અંગોપાંગ—નામકર્મ એ ત્રણ કર્મને ઉપરનાં કોઈ કારણ ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી; એ કર્મબંધન માત્ર ભાગ્યશાળી જીવોને જ હોય છે; તીર્થંકર નામકર્મ સમ્યગ્જ્ઞાન દ્વારા બંધાય છે અને આહારકદ્વિક વિરતિથી બંધાય છે.

મોક્ષનો માર્ગ.

જ્ઞાનનો અને ચારિત્રનો નાશ કરનાર કર્મનો એટલે મોહનીય કર્મનો ક્ષય થયે જીવનો આધ્યાત્મિક વિકાસ થાય છે. હવે એકાદ પ્રકારના એવા મોહનીય કર્મથી નવું કર્મ બંધન થાય છે અને તેની અમુક કાળ સુધીની સ્થિતિ હોય છે, તેથી માત્ર શુદ્ધ મનોવૃત્તિથી જ નવા મોહનીય કર્મનું બંધન થતું અટકતું નથી, એ અટકાવવાને માટે તો જીવે ત્રણ રીતોનું (करण) ગ્રહણ કરવું પડે છે. એ બધાથી મુહૂર્ત માત્રમાં પરિણામે કર્મનો ક્ષય થવા માંડે છે. સંજ્ઞાવાળા, પર્યાપ્ત વિકાસવાળા, મનો વાગ્ અને કાયયોગવાળા, સમ્યગ્જ્ઞાનવાળા અને એક સારી લેશ્યાવાળા પંચેન્દ્રિય જીવથી જ આ પ્રમાણે કર્મક્ષય કરવાનું બની શકે છે.

૧ લા यथाप्रवृत्तिकरण ને પરિણામે કર્મના રસનો ને સ્થિતિનો ઘાત થાય છે. એને વારંવાર સાધવામાં આવે છતાં યે એની પાછળ બીજાં બે કરણની સાધના હોય તોજ સાધ્યે પહોંચી શકાય છે.

૨ જા अपूर्वकरण ને પરિણામે તેવી જ રીતે જીવની શુદ્ધિ સધાય છે, એની સાધનાથી સમકિતનો અને ચારિત્રનો નાશ કરનારી હૃદયની ગ્રન્થિ જે આપણા અન્તરમાં છે તે છુટી જાય છે અને તેથી આધ્યાત્મિક માર્ગના દ્વાર ખુલ્લાં થાય છે.

૩ જા अनिवृत्तिकरण ને પરિણામે વળી કર્મનો રસ ને સ્થિતિ ઓછાં થાય છે, છતાં યે મિથ્યાત્વ સંબંધના કર્મતત્ત્વનો થોડોક ભાગ ત્રણ અંશમાં વહેંચાઇ જાય છે. એક મિથ્યાત્વનો અશુદ્ધ અંશ, એક મધ્યમિથ્યાત્વનો અર્ધશુદ્ધ અંશ અને એક ક્ષયોપશામિક ભાવ નો (સમકિતનો)શુદ્ધ-અંશ ત્યારપછી ઘોરે વખતે આમાંનો એક અંશ ફળે છે અને તે વડે જીવનું આગળનું પ્રારબ્ધ નિર્માય છે, તેથી ગમે તો મિથ્યાત્વ પાછું આવે છે અને તેથી આખું કરણ નિરર્થક જાય છે કે ગમે તો મિશ્રભાવનું અથવા સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે આ જીવ સમકિત પામી ગયો કહેવાય છે.

તેવી જ રીતે એ ત્રણ કરણથી આજન્મ કષાયનાં કર્મ પણ દૂર થાય છે; જેણે ક્ષયોપશમિક સમકિત પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે ૭ મા એટલે અપ્રમત્ત સંયત ગુણસ્થાન સુધી જઇ પહોંચે છે, ત્યાં એ પ્રમાદ બંધનથી મુક્ત થઇને વિરતિ સાધી શકે છે. એને જો આગળ જવું હોય તો બેમાંથી એક શ્રેણિએ એણે ચડવું જોઇએ, એટલા માટે કે ત્યારપછી કર્મ ફળે નહિ. એ બે શ્રેણિ તે આ છેઃ–उपशमश्रेणि અને क्षपकश्रेणि.

ઉપશમ એટલે શાન્તિ પામવી તે. જે કર્મનો ઉપશમ આચરે છે, તેનામાં એવી શક્તિ આવે કે કર્મ પોતાનાં ફળ આપી શકતાં નથી; એનાં સત્તા કર્મ દબાય છે, તેથી એનાં ફળ પ્રકટ ન થાય; પણ એ જડમૂળથી નાશ પામતાં નથી, તેથી તે ગુપ્તભાવે રહે છે ને પ્રસંગ આવ્યે પાછાં પ્રકટ થાય છે. જો અમુક ક્રમે વ્યવસ્થિત રીતે કર્મ દાબવાનો પ્રયત્ન થાય તો ઉપશમ શ્રેણિથી મોહનીય કર્મને સમ્પૂર્ણ રીતે દાબી શકાય. આ શ્રેણિએ ચડનાર જીવ ૪ થી ૭ માં ગુણસ્થાનક સુધી ચડેલ હોય ને ત્યારપછી એકે એકે ૧૧ મા સુધી ચડી શકે, અને ઉપશાન્ત મોહ થાય. આ સ્થિતિમાં જીવ માત્ર થોડો જ કાળ ટકે છે, વખતે ૧ જ સમય સુધી. આ કાળ પૂરો થાય કે તરત એ ગુણસ્થાનેથી એનું પતન થાય છે. એ પતન બે કારણે થાય છે. ગમે તો એ વ્યક્તિનું મરણ થવાથી એના એ ભવનો અન્ત આવે છે, અથવા તો આ ઉપશાન્ત સ્થિતિને જોઇતો સમય પૂરો થઇ જાય છે. જો પહેલો પ્રસંગ બને તો એ વ્યક્તિ આ ગુણસ્થાનમાં મરણ પામે અને એ જીવ अनुत्तर–सुर રૂપે જન્મ પામે, પણ ૧૧ મે ગુણસ્થાનેથી ચોથામાં પડે. જો બીજો પ્રસંગ બને એટલે કે જોઇતો સમય પૂરો થઈ જાય તો એ સાતમા ગુણસ્થાને ઉતરી પડે અથવા અમુક સ્થિતિમાં એથીયે નીચે ઉતરી પડે

ઉપશમ શ્રેણિ એકંદરે એક અંતર્મુહૂર્ત ટકે છે, એક ભવમાં એ શ્રેષ્ઠ શ્રેણિએ બે વાર ચઢી શકાય. જો એવું થાય તો એ જન્મમાં નિર્વાણ પામી શકાય નહિ. જો આ શ્રેણિએ એકજ વાર

ચડવાનું થાય તો એ પતન પછી એ વ્યક્તિ ક્ષપકશ્રેણિ પામી શકે ને નિર્વાણ પામી શકે.

ક્ષપકશ્રેણિ કર્મના ક્ષયને માટેની શ્રેણિ છે. આઠ વર્ષની ઉપરની ઉમરનો, શ્રેષ્ઠ સંહનનવાળો, ૪ થા થી ૭ મા ગુણસ્થાનમાં હોય તેવો મનુષ્ય આ શ્રેણિએ ચઢી શકે છે. વિવિધ પ્રકારનાં સત્તા કર્મનો એ સમૂળતાએ નાશ કરી શકે છે. અન્તે એ સયોગી કેવલી સર્વજ્ઞ—થાય છે, ત્યારપછી એ થોડો કાળ પૃથ્વી ઉપર વિચરે છે ને ત્યારપછી નિર્વાણ પામે છે.

૧૪. ગુણસ્થાન.

કર્મની સંપૂર્ણ બંધનવાળી સ્થિતિથી માંડીને તે તેનાથી સમ્પૂર્ણ મુક્તિ સુધીની ૧૪ શ્રેણિ છે, તેને ગુણસ્થાન કહે છે. એ શ્રેણિઓને ન્યાયપ્રણાલીએ ગોઠવેલી છે, એટલે કે દરેક શ્રેણિમાં જીવે કેટલો કાળ રહેવાનું છે તે દૃષ્ટિએ નહિ, પણ નીચેની પાપદશાથી ઉપરની પવિત્ર દશામાં જવાનું છે તે દૃષ્ટિએ ગોઠવેલી છે. કારણકે અમુક શ્રેણિએ ચડ્યા પછી જીવે પાછું ત્યાંથી ઉતરવું પણ પડે અને ત્યાંસુધી કરેલો વિકાસ સર્વ કે કંઇક અંશે પાછો ફરી કરવો પડે. જો નીચેની વાત ધ્યાનમાં લેશું તો ઉપરની વાત સમજાશે, કેટલાંક ગુણસ્થાનમાં જીવની સ્થિતિ થોડીક પળો સુધી જ રહે છે, અને તેથી એવું પણ બની શકે છે કે સવારમાં જીવ અમુક ગુણસ્થાને ચડે છે, બપોરે ત્યાંથી પાછો પડે છે ને વળી સાંજે પાછો તે ને તે ગુણસ્થાને વળી ચડે છે. આમ પાછું પડવાનું થાય છે એ વાત ધ્યાનમાં ન લઇએ, તોપણ ચૌદેય ગુણસ્થાન બરાબર અનુક્રમે ચડી શકાવા અશક્ય છે. કારણકે ૧લા ઉપરથી બીજાજ ઉપર સીધું જવાનું ખાસ કારણ નથી. તેમજ ૧૨ માથી ૧૪ મા સુધીની પહેલાં ૧૧ માથી ઉપર જવાતું નથી, ત્યાંથી તો પાછા પડવું જ પડે છે. અનુક્રમે એકે એક ગુણસ્થાન ઉપર ચડવાની વિવિધ શક્યતા વિષે ગયા પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે.

દરેક ગુણસ્થાન અનુક્રમે નીચે આપું છું ને સાથે સાથે તેની વિશેષતા પણ આપું છું.

૧ मिथ्यादृष्टिगुणस्थान. આ ગુણસ્થાન ઉપર મિથ્યાદૃષ્ટિવાળા જીવ હોય છે. મોક્ષ પામવાની અશક્તિવાળા ઘણા જીવ આ ગુણસ્થાનની ઉપર ચડતા નથી; ૧ થી ૫ ઇન્દ્રિયોવાળા તેમજ પર્યાપ્તિના વિકાસ-વાળા, પણ સંજ્ઞા વિનાના તિર્યંચ જીવો પણ જ્યાંસુધી એ વર્ગમાં એમનો ભવ હોય છે ત્યાંસુધી આ ગુણસ્થાનની ઉપર ચડતા નથી. બીજા જીવ અહીંથી ઉપર ચડે છે અને તેમાંના કેટલાક તો બારોબાર ૪થે ગુણસ્થાને ચડી જાય છે, પણ વળી ત્યાંથી પાછા પડી જાય છે અને અહીં ઓછામાં ઓછું એક મુહૂર્તનો કંઇક અંશ અને વધારેમાં વધારે અર્ધ પુદ્‌ગલપરાવર્તથી કંઇક ઓછું રહે છે. અહીંથી પરભાર્યા બીજે ત્રીજે ગુણસ્થાને ચડાતું નથી.

૨ सास्वादनसम्यग्दृष्टिगुणस्थान. આ સ્થાન ઉપર 'સમ્યગ્દર્શનનો સ્વાદ' આવેલો હોય છે. (પૃ. ૧૮૪) અહીં ઓછામાં ઓછો ૧ સમય અને વધારેમાં વધારે ૬ આવલિકા જેટલો વખત રહે છે અને જે જીવોએ ઔપશમિકસમ્યકત્વ (પૃ. ૧૮૫) એક મુહૂર્તના અંશ સુધી પ્રાપ્ત કર્યું છે તે આ ગુણસ્થાને આવે છે, અને આજીવન કષાયના ઉદયવાળું આ ગુણસ્થાન હોવાથી અહીંથી નીચે પડે છે. એ પ્રમાણે જે સ્થાન ઉપર (ચોથા ઉપર) મિથ્યાત્વ નાશ પામે છે અને જે સ્થાન ઉપર (પેલા ઉપર) મિથ્યાત્વનુ સંપૂર્ણ બળ હોય છે એ બે વચ્ચેની આ સ્થિતિ છે; તે ટુંકા કાળની હોય છે; એ સ્થિતિકાળ પૂરો થતાં જીવ પાછો ૧ લા ગુણસ્થાન ઉપર આવી પડે છે. ૫ ઇંદ્રિયોવાળા સંજ્ઞી જીવો જે સર્વ પ્રકારની પર્યાપ્તિ સંબંધી વિકાસ પામેલા હોય છે તે આ ગુણસ્થાને આવી શકે છે.

૩ सम्यग्मिथ्यादृष्टिगुणस्थान. મિશ્રભાવનું ગુણસ્થાન. બધા પ્રકા-રના વિકસિત સંજ્ઞી જીવ આ ગુણસ્થાન ઉપર આવી શકે છે, અને એના ઉપર એક મુહૂર્તના અંશ જેટલા (અંતર્મુહૂર્ત) કાળ સુધી રહે છે. એ કાળ પૂરો થતાં સમ્યક્ કે મિથ્યા જ્ઞાનને અનુસરતી જીવની દશા થાય છે. જે જીવો ૪ થે ગુણસ્થાનેથી પડે છે, તેમાંથી કોઇ જીવ આ ગુણસ્થાને પણ આવે છે.

૪ अविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थान. પ્રત્યેક પ્રકારના સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય

જે જીવ આ ગુણસ્થાને આવે છે તેમને સમકિત (પૃ. ૧૮૪ ઉપર આપેલા ૪, ૫, ૬ માંના એક પ્રકારનું) પ્રાપ્ત થાય છે. બેમાંથી એક શ્રેણિએ (પૃ. ૧૯૭) કર્મને દબાણ અથવા ક્ષય પદ્ધતિસર અહીંથી થવા માંડે છે. આ ગુણસ્થાન ઉપર સ્થિતિ ટુંકામાં ટુંકી એક મુહૂર્તના અંશથી લાંબામાં લાંબી ૩૩ સાગરોપમ સુધીની અને એથી યે લાંબા કાળ સુધીની (દેવો ને મનુષ્યો એકથી વધારે વાર આ ગુણસ્થાને આવી શકે છે, માટે તેમને સારૂ) હોય છે.

૫ देशविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थान. અહીં સમકિત અને આંશિક વિરતિ (પૃ. ૧૮૭) પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં દેવો તથા નરકવાસીઓ આવી શકતા નથી, પણ પર્યાપ્ત વિકાસવાળા સંજ્ઞી તિર્યંચો અને મનુષ્યો આવી શકે છે અને તેમની અહીં સ્થિતિ લાંબામાં લાંબી એક પૂર્વકોટિથી કંઇક ઓછી અને ટુંકામાં ટુંકી એક મુહૂર્તના અંશ સુધીની હોય છે.

૬ प्रमत्तसंयतगुणस्थान. આ અને પછીનાં ગુણસ્થાનોએ માત્ર મનુષ્યો જ ચડી શકે છે. અહીં સમ્પૂર્ણ વિરતિ પ્રાપ્ત થાય છે, પરન્તુ નિદ્રા વગેરેના તથા સંજ્વલન કષાયના ઉદયવડે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રમાદથી એનો નાશ થાય છે. આ ગુણસ્થાનથી મનઃપર્યાયજ્ઞાન ઉદય પામી શકે છે. આ ગુણસ્થાન ઉપરની સ્થિતિ ટુંકામાં ટુંકી ૧ સમયની ને લાંબામાં લાંબી એક અંતર્મુહૂર્ત સુધીના કાળની છે. જે કોઇ એક સમય પછી મરણ પામે તે અવિરત થાય, એક મુહૂર્ત પૂરો થતામાં મરણ પામે તે પણ અવિરત થાયે. જો એ મુહૂર્તમાં કશો ય અકસ્માત્ ના થાય તો જીવ ૭ મે ગુણસ્થાને જાય. ત્યાં મુહૂર્તના અંશ* જેટલો કાળ રહીને પાછો આ છઠ્ઠા ગુણસ્થાન ઉપર આવે, અને ત્યારપછી ફરી ક્રમ શરૂ થાય. આ ૬ ઠ્ઠા અને ૭ મા ગુણસ્થાન વચ્ચેની અવરજવર લાંબામાં લાંબી એક પૂર્વકોટિથી કંઇક ઓછા કાળ સુધી ટકે. જે સાધુઓ કોઈ શ્રેણિએ

* મુહૂર્તના અંશની વાત જ્યાં કહી હોય ત્યાં બધે નાનું મોટું પણ અંતર્મુહૂર્ત સમજવું.

ચડ્યા નથી તેમના સમ્બન્ધમાં આમ બને છે; જે ચડ્યા છે અથવા પાર નીકળી ગયા છે તેમને આવી અવરજવર નથી, આજ ગુણસ્થાનવાળા આહારક શરીર કરી શકે છે એ એની વિશેષતા છે .

૭ अप्रमत्तसंयतगुणस्थान' આ ગુણસ્થાન ઉપર પ્રમાદ વિનાની સમ્પૂર્ણ વિરતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એની સ્થિતિ ૧ સમયથી ૧ અંતર્મુહૂર્ત સુધીની હોય છે. નીચેનાં ગુણસ્થાનો ઉપરના જીવોની પેઠે અહિંના જીવોને ગમે તે નહિ, પણ ત્રણ શુભમાંની એક લેશ્યા હોય છે.

૮ अपूर्वकरणगुणस्थान હવે પછીનાં ગુણસ્થાનોની પેઠે અહીં પણ, જે જીવ એકાદ શ્રેણિ ઉપર ચડવાનો હોય છે, તે જ આવી શકે છે. અહીં માત્ર શુકલ લેશ્યા જ રહે છે. અહીં અપૂર્વકરણ નામના કરણનો પ્રયોગ થાય છે; ધ્યાનનિમગ્ન યોગીને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા વિચારો અપૂર્વ આનન્દ આપે છે. ઉપશમ શ્રેણિવાળા જીવની સ્થિતિ આ ગુણસ્થાન ઉપર ટુંકામાં ટુંકી ૧ સમય અને લાંબામાં લાંબી ૧ અંતર્મુહૂર્ત સુધીના કાળની છે. ક્ષપકશ્રેણિના જીવની અંતર્મુહૂર્તના કાળની જ છે.

૯ अनिवृत्तिबादरसंपरायगुणस्थान ઉપશમ અથવા ક્ષપક શ્રેણિ ઉપરનો જીવ અહીં અનિવૃત્તિકરણ નામના કરણને સમ્પૂર્ણ કરે છે. અહીં ઉપશમ શ્રેણિવાળા જીવની સ્થિતિ ટુંકામા ટુંકી ૧ સમય અને લાંબામા લાંબી ૧ અંતર્મુહૂર્ત કાળની હોય છે, ક્ષપક શ્રેણિવાળાની અંતર્મુહૂર્ત કાળની જ હોય છે. આ ગુણસ્થાનની વિશેષતા એ છે જે અહીં ૯ નોકષાય અને ૩ સંજ્વલન કષાયનો નાશ થાય છે, ૧ સંજ્વલન લોભ રહે છે.

૧૦ सूक्ष्मसंपरायगुणस्थान આ ગુણસ્થાન ઉપર લોભનું સંજ્વલન સ્વરૂપ માત્ર અલ્પાંશે રહેલું હોય છે તેનો પણ નાશ થાય છે. ઉપશમક જીવની સ્થિતિ અહીં ૧ સમયથી ૧ અંતર્મુહૂર્ત સુધીની, અને ક્ષપકની એક અંતર્મુહૂર્તકાળની હોય છે.

૧૧ उपशान्तकषायवीतरागछद्मस्थगुणस्थान. ઉપશમ શ્રેણિ ઉપરના

જીવને માટે આ ઉંચામાં ઉંચું ગુણસ્થાન છે. અહીં બધા કષાય શમી ગયેલા હોય છે. અહીંની સ્થિતિ ટુંકામાં ટુંકી ૧ સમયની અને લાંબામાં લાંબી ૧ અંતર્મુહૂર્તની છે. ત્યારપછી ઉપશમ શ્રેણિનો જીવ પાછો પડે છે ને નીચેના કોઈ પણ ગુણસ્થાને જાય છે.

૧૨ क्षीणकषायवीतरागछद्मगुणस्थान ક્ષપક શ્રેણિએ ચડી જે જીવોએ સર્વ પ્રકારના કષાયનો ક્ષય કર્યો છે તે જ આ અને તેની ઉપરના ગુણસ્થાને ચડી શકે છે. દશમા ગુણસ્થાનના છેલ્લા સમયમાં છેવટે બાકી રહેલો લોભ ક્ષય પામે છે, ત્યારે ક્ષપક (૧૧ મા ગુણસ્થાનને કુદી જઈને) આ ગુણસ્થાનમાં આવે છે અને એક અંતર્મુહૂર્ત કાળ રહે છે. અહીં પણ એને કેટલાંક કર્મના બંધન હોય છે. તેથી આ ગુણસ્થાનની સ્થિતિના છેલ્લા સમયમાં તેના જ્ઞાનને, દર્શનને અને બળને આવરણ દેનારા કર્મનો ક્ષય થાય છે.

૧૩ सयोगीकेवलीगुणस्थान આ ગુણસ્થાને ચડનાર પવિત્ર જીવ કેવલી–સર્વજ્ઞ–બને છે. જો એણે પૂર્વભવમાં તીર્થંકર નામ કર્મ બાંધ્યું હોય તો એનાં ફળ એને અહીં મળે છે; ત્યારે એ તીર્થંકર જૈન ધર્મના ઉદ્ધારક થાય છે. સયોગી કેવલી સર્વ જાણે છે, સર્વ જુએ છે, સર્વ કરી શકે છે, છતાં યે એને અમુક પૌદ્ગલિક યોગ હોય છે અને પૂર્વભવમાં કરેલાં કર્મ એને ફળ આપ્યે જાય છે; પણ આયુષ્કર્મનો ક્ષય થતાં જ એ સૌ કર્મનો ક્ષય થાય છે. તેને અનુસરીને સયોગી સ્થિતિ ટુંકામાં ટુંકી ૧ અંતર્મુહૂર્તની ને લાંબામાં લાંબી ૧ પૂર્વકોટિથી કંઈક ઓછા કાળની હોય [illegible] નિ[illegible]ણ થયેલો કાળ પૂરો થતાં જ તે યોગી ઉંડી સમાધિમા[illegible]મ[illegible] છે અને સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ પ્રકારના મનો–વાગ્ અને કા[illegible] શાન્ત કરી દે છે.

૧૪ अयोग[illegible]स्थान· માત્ર એક અંતર્મુહૂર્તકાળની સ્થિતિવાળા આ ગુણસ્[illegible]વલીને કશો યોગ પણ હોતો નથી, કશી લેશ્યા ય હોતી ન[illegible]

વળી એ શૈલેશ[illegible]તિમાં આવે છે ને ૫ હ્રસ્વ અક્ષરોનું (अ, इ, उ, ऋ, लृ) [illegible]રણ કરે તેટલા કાળ સુધી એ સ્થિતિ

ટકે છે. તે સમાધિમાં ઉતરે છે ને છેવટે રહ્યાં સહ્યાં કર્મનો પણ ક્ષય કરે છે. ત્યારે એ સર્વ પૌદ્ગલિક સંબંધથી મુક્ત થાય છે-નિર્વાણ પામે છે.

ધર્માચાર.

પુણ્ય અને પાપ.

અગાઉના અધ્યાયોમાં જણાવ્યું તેમ કર્મનો સિદ્ધાન્ત એ જૈન ધર્મની ભાવનાઓનો મૂળ પાયો છે; તેવી જ રીતે એ ધર્મના ધર્માચારમાં પણ એનું એટલું જ મહત્ત્વ છે. કર્મતત્ત્વનો નાશ કરવાના તેમજ અનુકૂળ સંજોગથી અશુભ તત્ત્વ સાથેના સમ્બન્ધને શમાવી શકાય કે પ્રકટ કરી શકાય તેનો વિધિ વારંવાર આપવામાં આવે છે.

નદીદ્વારા જળ જેમ સમુદ્રમાં પ્રવેશે છે તેમ મનો-વાગ્-અને કાય-યોગદ્વારા કર્મ જીવમાં પ્રવેશે છે. શુભયોગ એ પુણ્યનો આશ્રવ છે, અશુભયોગ એ પાપનો આશ્રવ છે.

આશ્રવના ૪૨ પ્રકાર છે; એમાંના વધારે મહત્ત્વના ૧૭ આ પ્રમાણે છે. ૫ ઇંદ્રિયો, ૪ કષાય, ૩ યોગ ને ૫ અવ્રત. એ ઉપરાંત બીજા ૨૫ પ્રકાર (ક્રિયારૂપ) છે.[૨૩]

એમાંનાં કેટલાંક કાર્યોથી જીવ જુદા જુદા કર્મબંધનમાં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

જ્ઞાન અને દર્શન પ્રત્યે તેમજ જ્ઞાનીઓ અને જ્ઞાનોપકરણ પ્રત્યે વિરોધભાવ, તેમની અવગણના, અવરોધ અને નાશ, ગુરૂની અને તેમની આજ્ઞાઓની અવગણના, ગ્રન્થોની આશાતના અને કોઇના ચક્ષુઓનું ફોડી નાખવું-આવાં આવાં કાર્યોથી જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ કર્મ બંધાય છે.

ભાવશૌચ, દેવપૂજા, ગુરૂપૂજા, નમ્રતા, દયા, વ્રતરક્ષા, શુદ્ધાચાર, કષાયમર્દન, દાન, જ્ઞાનશ્રદ્ધા-આથી શાતાવેદનીકર્મ બંધાય છે, એથી વિરૂદ્ધ વર્તનથી અશાતાવેદની કર્મ બંધાય છે.

અસત્ય ધર્મનો પ્રચાર કરવો અને સત્ય ધર્મનો અવરોધ

કરવો; વિતરાગનો, શ્રુતનો, પ્રતિમાનો, સંઘનો અને ધર્મનો અવર્ણવાદ બોલવો, ધર્મદ્રવ્યનું અપહરણ કરવું–આથી દર્શનમોહનીય કર્મ બંધાય છે. કષાયના ઉદયથી કષાય ચારિત્ર મોહનીય અને નોકષાયના ઉદયથી નોકષાય ચારિત્રમોહનીય કર્મ બંધાય છે.

પરિમિત કામવિલાસ, સરળ સ્વભાવ અને આચાર–આથી પુરૂષવેદરૂપ; ઇર્ષ્યા, નીચ મનોવૃત્તિ, મૃષાવાદ, અતિકુટિલતા–આથી સ્ત્રીવેદરૂપ, અત્યન્ત વિષયવાસના, પુરૂષ અને સ્ત્રી સાથે કામ સેવવાની પ્રચણ્ડ અભિલાષા–આથી નપુંસકવેદરૂપ ચારિત્ર મોહનીય કર્મ બંધાય છે.

જીવોની હિંસા અને વધ, અત્યંત પરિગ્રહ અને આજીવન (અનંતાનુબંધી) કષાય–આથી જીવ નરકમાં જન્મે છે અને તેને અનુસરતું આયુષ બાંધે છે. પ્રવંચના, ગૂઢ હૃદયતા, મિથ્યાત્વનું અનુસરણ, અવિરતિ, અને પાપનું પ્રાયશ્ચિત ન કરવું–આથી જીવને તિર્યંચ યોનિમાં જન્મ મળે છે; (તિર્યંચ ગતિનું આયુ બાંધે છે) મૃદુતા, અલ્પારંભ, અલ્પપરિગ્રહ, બીજા જીવ પ્રત્યે અલ્પહિંસા–આથી જીવને મનુષ્યયોનિમાં જન્મ મળે છે, (મનુષ્ય ગતિનું આયુ બાંધે છે) સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન, દેશસંયમ, અલ્પકષાય, દંભ, અકામનિર્જરા, ભૂખતરસથી વિનાહેતુએ મરવું, શીલપાલન, દુઃખસહન, પર્વત ઉપરથી પડવું, અગ્નિ કે જળથી મરવું–આથી જીવને અમુક આયુષ સુધી દેવલોકમાં જન્મ મળે છે. (દેવ ગતિનું આયુ બાંધે છે)

શુચિ, મૃદુતા, અલોભ અને પવિત્રતા એ શુભનામકર્મના આશ્રવ છે, એથી વિરૂદ્ધના તે અશુભનામકર્મના આશ્રવ છે.

પરના ગુણોની ગણના, ગુરૂ અને આચાર્ય પ્રત્યે માન અને નમ્રતા, પઠનપાઠનની વૃત્તિ એ ઉચ્ચગોત્રકર્મના બંધહેતુઓ છે, એથી વિરૂદ્ધના તે નીચગોત્રકર્મના છે.

વીતરાગની પૂજામાં, અન્નમાં, જળમાં, વાસમાં, વસ્ત્રમાં અંતરાય કરવાથી, મંત્રની સહાયતાએ બીજાને બેશુદ્ધ કરી દેવાથી અન્તરાયકર્મનું બંધન થાય છે.

જૈનો કર્મના બે ભાગ પાડે છે; શુભ કર્મને પુણ્ય કહે છે, અશુભને પાપ કહે છે. એકંદરે શુભ કર્મના ૪૨ પ્રકાર છે અને અશુભના ૮૨ પ્રકાર છે.[૨૪]

પાપી અને પુણ્યશાળી જીવોના ભેદ બતાવવાને માટે જૈનોએ બંને પ્રકારનું વર્ગીકરણ કર્યું છે. તે રીતે પુણ્યબંધના ૯ અને પાપબંધના ૧૮ પ્રકાર કહ્યા છે.

અન્ન, જળ, વસ્ત્ર, શય્યા અને આશ્રયનું સુપાત્રને દાન; મન, વાચા અને કાયામાં સત્કર્મ, અને નમનવૃત્તિ એ પુણ્યના ૯ પ્રકાર કહ્યા છે.

હિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય, શીલહીનતા, અત્યન્ત પરિગ્રહ; ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, કલહપ્રિયતા, કલંકદાન, ચાડી, રતિ અરતિ, નિંદા, માયામૃષાવાદ અને મિથ્યાત્વ એ પાપના ૧૮ પ્રકાર કહ્યા છે.

ધર્મવિધિ.

ગૃહસ્થધર્મ.

જેનામાં શુદ્ધ ધર્મબુદ્ધિ, દેવબુદ્ધિ અને ગુરૂબુદ્ધિ હોય છે અને ધર્મશંકા, બીજા લૌકિક અને પરલૌકિક જ્ઞાન અને ધર્મની વાસના (આકાંક્ષા), જૈનધર્મના જ્ઞાન વિષે અનિશ્ચિત મનોભાવ, ધર્મમોહ અને નાસ્તિકતા એટલાં પાચ અશુભ વાનાં જેનામાં હોતાં નથી, એવા ગૃહસ્થે નીચેનાં ૫ અણુવ્રત પાળવાં ઘટે.

૧ અહિંસા કોઇ જીવની હિંસા કે હત્યા જાણી જોઇને કરવી નહિ. આ આજ્ઞા તે કંઇ મનુષ્યની હિંસા કે હત્યા વિરૂદ્ધ જ નહિ, પણ તિર્યંચની વિરૂદ્ધ પણ છે, અને કોઇ પણ પ્રાણીનો વધ આહારને માટે કે યજ્ઞને માટે પણ થાય નહિ. વળી વનસ્પતિકાય જેવા સ્થાવર જીવની પણ બનતા સુધી હિંસા કરવી નહિ. આ આજ્ઞા પાળવા માટે ખાવાપીવાના પદાર્થોની સંખ્યા ઉપર પણ અંકુશ મૂકાયો છે અને અમુક વ્યાપાર કરવા નિષિદ્ધ મનાયા છે. (નીચે જોશો બીજું ગુણવ્રત)

૨ સત્ય. સાચું બોલવું, અર્થાત્ જુઠું ન બોલવું.

૩ अस्तेय ચોરવું નહિ, અર્થાત્ જે નથી દેવાયું (અદત્ત) તે ન લેવું

૪ ब्रह्मचर्य પાળવું.

૫ परिग्रहत्याग ધન ઉપાર્જન કર્યે જવાની આકાંક્ષા ન રાખવી; પોતાની ઇચ્છાએ અમુક સીમા બાંધી ત્યાંસુધી ઉપાર્જન કરેલા ધનમાં સન્તોષ માનવો, એ સીમાને ઓળંગી વધારે ધન પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષા ન રાખવી.

ઉપર જણાવેલા અણુવ્રતને પાળવામા નીચેનાં ૩ गुणव्रत પુષ્ટિ આપે છે.

૧ दिग्व्रतः દરેક દિશામાં અમુક જ પ્રદેશ સુધી (જેમકે ઉત્તરમાં હિમાલય સુધી) જવાનું ગૃહસ્થે વ્રત લેવું જોઇએ.

૨ उपभोगपरिभोगव्रत ઉપભોગને માટેની વસ્તુઓની અમુક સંખ્યા નક્કી કરવી, તેથી વધારે વસ્તુઓ વાપરવી નહિ. જેમાં જીવહિંસા થતી હોય તેવા આહારને ઉપભોગ નહિ કરવો, અને તેવા વ્યાપાર નહિ કરવા. એ આજ્ઞાને આ વ્રતમાં સમાવેશ થઇ જાય છે.

૩ अनर्थदंडत्यागव्रत કોઇનું અશુભ તાકવું કે બીજાને હિંસામા ઉતારવા, હિંસા થઇ શકે એવાં આયુધને કે દ્રવ્યને સંબંધ રાખવો કે એનો વેપાર કરવો, પ્રમાદ રાખવો—એવાં એવાં સર્વે પાપકાર્યોથી દૂર રહેવું

ત્યારપછી બીજા ૪ शिक्षाव्रत આવે છે

૧ सामायिक व्रत ગૃહસ્થે પ્રતિદિન એક કે વધારે મુહૂર્ત સુધી રાગદ્વેષરહિત શાન્તિમાં બેસી ધ્યાન ધરવુ. સવારે, બપોરે અને સાંજે આ વ્રત પળાય છે.

૨ देशावकाशिक व्रत અમુક સમય સુધી અમુક સીમા (ઘર, ગામ વગેરે) છોડીને બહાર જવું નહિ, તેમજ અમુક વસ્તુઓ, અમુક આહાર વગેરેને ઉપભોગ કરવો નહિ

૩ पोषध व्रत અમુક દિવસે (ઘણું કરીને ચાન્દ્રમાસમાં ચાર વાર) ૨૪ કલાક સુધી ઉપવાસ કરવો અને સાધુજીવન જીવવું.

૪ अतिथिसंविभाग व्रत, અતિથિઓને એટલે ખાસ કરીને સાધુ-ઓને, જેની તેમને આવશ્યકતા હોય અને જે તેમને આપવામાં ધર્મ હોય, તેનું દાન આપવું.

આ ઉપરાંત બીજો પણ એક નિયમ અનેક ધર્મપ્રિય લોક લે છે. ઉપવાસ કરીને મૃત્યુ પામવા માટે સર્વ પ્રકારના આહારનો ત્યાગ સ્વેચ્છાએ તેઓ કરે છે. જેમનો અન્ત પાસે આવેલો હોય છે એવા વૃધ્ધ શ્રાવકો ઘણું કરીને આ નિયમ લે છે, વળી પરલોકમાં કલ્યાણ પામવાની ઇચ્છાએ આ પ્રકારનો સર્વોત્કૃષ્ટ ત્યાગ, શરીરે અતિ સ્વસ્થ એવા લોક પણ આચરે છે. આ સંલેષણા કહેવાય છે.

આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માટે આટલાં વ્રતથી યે ગૃહસ્થને સન્તોષ નથી થતો, પણ વળી સાધુ જીવનની સમીપ લઇ જનારી નીચેની ૧૧ प्रतिमा પાળે છે.

૧ दर्शनः તીર્થંકર, ગુરૂ અને જૈનધર્મ ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા.

૨ व्रतः ૧૨ વ્રતનું બરાબર પાલન.

૩ सामायिकः પ્રતિદિન ત્રિકાળ ધ્યાન.

૪ पोषधोपवास. અમાસે અને પૂનમે અને ચાન્દ્રમાસના દરેક પક્ષને ૮ મે તથા ૧૪ મે દિવસે ઉપવાસ સાથે પોસહ.

૫ कायोत्सर्गः રાત્રે પૌષધ કરીને કાયોત્સર્ગમાં જ સ્થિત રહેવું તે.

૬ ब्रह्मचर्यः પોતાની સ્ત્રી સાથેના પણ મૈથુનનો ત્યાગ.

૭ सचित्तत्याग. આહારને માટે જીવની-એટલે પશુપ્રાણીની જ નહિ, પણ તાજી વનસ્પતિની પણ-હિંસાનો ત્યાગ.

૮ आरम्भत्याग જેને પરિણામે જીવહિંસા થાય (જેમકે ઘર બાંધવું વગેરે) એવાં સર્વે કાર્યોનો ત્યાગ.

૯ प्रेष्यत्याग સેવકજનોથી લેવાતી સેવાનો ત્યાગ.

૧૦ अनुमतिउद्दिष्टत्याग પોતાને માટે તૈયાર થયેલા આહાર આદિનો ત્યાગ, બીજાએ એમને એમ આપેલાનો કે વધેલાનો સ્વીકાર.

૧૧ શ્રમણભૂત—સાધુભાવનો સ્વીકાર અને નિર્વિઘ્ને ધ્યાન ધરી શકાય એટલા માટે કોઇ મન્દિરમાં કે એકાન્તમાં વાસ.

આગળ જણાવેલાં વ્રતને પરિપૂર્ણતાએ પહોંચાડવાને માટે ગૃહસ્થ આ પ્રતિમાઓની સીડી ઉપર પગથીએ પગથીએ ચડે. છેવટનું પગથીઉં તો સાધુ થવા જેવું જ છે, માત્ર એમાં દીક્ષા લેવાનું જ બાકી રહે છે. જેમણે વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો હોય એમને જ દિગમ્બરો તો પૂરા સાધુ માને છે, અને છેલ્લી પ્રતિમા પાળે છે એવા પુરૂષોને ખાસ મહત્ત્વ આપે છે; શ્વેતામ્બરો તો એમને સાધુ જેવા જ માને છે.

સાધુધર્મ.

ગૃહસ્થે પાળવાના વ્રત સાધુઓએ પણ પાળવાના છે, પણ તે અતિતીવ્રભાવે પાળવાના છે, અને તેટલા માટે ગૃહસ્થના વ્રતને અણુવ્રત કહ્યા છે, અને સાધુના વ્રતને મહાવ્રત કહ્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે છેઃ

૧ અહિંસા કોઇ જીવની હિંસા કે હત્યા અજાણ્યે પણ ન થાય, એને માટે સાધુએ અત્યન્ત પ્રયત્ન કરવો.

૨ અસત્યત્યાગ સાધુએ પોતાના શબ્દેશબ્દ એવી રીતે તોળી તોળીને બોલવા કે અજાણ્યે કે મશ્કરીમાં પણ જુઠું બોલી જવાય નહિ.

૩ અસ્તેય જે નથી દેવાયું એ તો સાધુથી લેવાય જ નહિ, એટલું જ નહિ પણ જે એને ધરવામાં આવે તે લેવાની પણ એણે અનુજ્ઞા ગુરૂ વિગેરેની લેવી જોઇએ.

૪ બ્રહ્મચર્યઃ સાધુએ સમ્પૂર્ણ મૈથુનત્યાગ કરવો જ જોઇએ, એટલું જ નહિ પણ જાતિવેદના પદાર્થો સંબંધે વિચારનો ને ઉચ્ચારનો પણ ત્યાગ કરવો જોઇએ અને એવા કોઇના સંબંધમાં આવવાનું થાય એવા માર્ગનો ત્યાગ કરવો જોઇએ.

૫ અપરિગ્રહ સાધુએ બધી મિલ્કતનો ત્યાગ કરવો અને પ્રાણ સંબંધમાં સૌ મનુષ્યોનો ને દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો જોઇએ.

આ દરેકની પાછળ બીજી પાંચ પાંચ ભાવના છે. તે ભાવવાથી આ પાળવાં સહેલાં થાય છે[૨૫]

કર્મના સંવરનાં સાધન.

તીર્થંકરોએ બતાવેલે મોક્ષમાર્ગે જવાને માટે જીવે કર્મની અશુભ સત્તાથી છુટવું જોઇએ. સાધુજીવનમાં અમુક ધર્માજ્ઞાઓના પાલનથી એ હેતુ સાધી શકાય. આથી કર્મનો આસ્રવ (પૃ. ૨૦૩) અટકે છે અને પરિણામે તેનો સંવર થાય છે એટલે જીવમા નવાં કર્મનો પ્રવેશ થઇ શકતો નથી.

કર્મના સંવરના ભેદો નીચે પ્રમાણે છેઃ

૧ ગુપ્તિઃ ૩ અર્થાત્ મન, વચન અને કાયાના વ્યવહાર ઉપર અંકુશ.

૨ સમિતિઃ ૫–ઈર્યામાં (જવા આવવામાં), ભાષામાં, દાનગ્રહણમા, આદાનનિક્ષેપમાં (વસ્તુ મૂકવા ઉઠાવવામા) અને પરિષ્ઠાપનિકામાં (મળમૂત્રના ત્યાગમા) સાવધાન રહેવું. આ ક્રિયાઓમાં સ્થાનને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે, કારણ કે એ વ્યવહાર કરતાં પહેલાં સ્થાન તપાસી લીધું ન હોય અને ત્યા જીવ નથી એવી ખાત્રી કરી લીધી ન હોય તો (ભાષા અને દાનગ્રહણમાં) વ્રતનો ભંગ થાય અથવા તો (જવા આવવામાં, વસ્તુ મૂકવા ઉપાડવામાં અને મળમૂત્રના ત્યાગમાં) જીવહત્યા થાય.

૩ સાધુએ ૧૦ પ્રકારનો ધર્મ પાળવો જોઇએઃ બીજાઓના પ્રયોજન તરફ દૃષ્ટિ (ક્ષમા), સર્વ પ્રત્યેના વ્યવહારમા માર્દવ, વિચારશુદ્ધિ (આર્જવ) દ્વીધાભાવથી દૂર રહેવું તે, લોભત્યાગ, સત્યનિષ્ઠા, ભાવશૌચ, તપસ્યા (મુખ્યત્વે ઉપવાસ), સંસારના સર્વ ભોગનો ત્યાગ, અપરિગ્રહ અને બ્રહ્મચર્ય.

૪ નીચેની ૧૨ અનુપ્રેક્ષા ઉપર દૃષ્ટિ રાખવી.

क સૌ ક્ષણભંગુર છે, તોફાનમાં સપડાયેલા વાદળની પેઠે શરીર નષ્ટ પામે છે, સ્વપ્નની પેઠે લક્ષ્મી ચાલી જાય છે.

ख દેવ સુધીના સૌ જીવને નિરાધાર (અશરણ) દશામાં મૃત્યુમુખે જવાનું છે.

ग સંસાર ભાડાના ઘર જેવો છે, તેમાં જવા આવવાની ઘટમાળ નિરન્તર ચાલે છે.

घ પોતાના કર્મને માટે જીવે પોતે જ બધો જવાબ દેવાનો છે.

ङ શરીરથી અને બધા પૌદ્‌ગલિક પદાર્થોથી જીવ ભિન્ન છે.

च શરીર રસ, રુધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ, અને વીર્યનું બનેલું છે, તેમાં અનેક પ્રકારના મળ ભરેલા છે ને તે પોતપોતાને દ્વારે થઇને નીકળે છે; આથી અશુદ્ધ છે.

छ પૂર્વનાં કર્મને બળે જીવમાં કર્મ વહ્યા જ આવે છે.

ज અનુકૂળ આચારથી (સંવરથી) કર્મનો આસ્રવ અટકે છે

झ અગ્નિમાં તપાવેલું સોનું જેમ શુદ્ધ થાય છે તેમ તપસ્યાથી કર્મનો ક્ષય થાય છે અને જીવ શુદ્ધ થાય છે.

ञ જગત્ નિત્ય અને શાશ્વત છે..

ट જ્ઞાનપ્રકાશ સૌથી મોંઘું અને વિરલ ધન છે અને જગતમાં તે પ્રાપ્ત કરવું કઠણ છે.

ठ સર્વજ્ઞ જિનવરો દ્વારા ધર્મને સારી રીતે જાણી શકાય છે. ધર્મ એ જ અમિત્રનો મિત્ર છે, અને નરકથી અને પુનર્જન્મથી બચાવનાર છે.

૫ પ્રત્યક્ષ દુઃખ દેનારા ને ધર્મપથથી ચળાવનારા પરિસહ સાધુએ ધૈર્ય રાખીને સહેવા જોઇએ પરિસહ ૨૨ છે ને તે નીચે પ્રમાણે છે ૧ ક્ષુધા, ૨ તૃષા, ૩ શીત, ૪ ઉષ્ણ, ૫ ડાંસ ,(…

ધ્યાનમાં ભંગ પડાવે), ૬ નમતા અથવા ફાટ્યાં તુટ્યાં વસ્ત્ર, ૭ અરતિ, ૮ સ્ત્રી, ૯ ચર્યા, ૧૦ નૈષિધિકી, ૧૧ શય્યા, ૧૨ ધર્મ વિરૂદ્ધના આક્રોશ, ૧૩ વધ, ૧૪ પૂર્વે ધનાઢ્ય હતા તે સાધુ થયા પછી યાંચા (ભિક્ષા) કરવા જાય તે, ૧૫ અને ત્યારે અલામ કશું મળે નહિ તે, ૧૬ રોગ, ૧૭ ઉઘાડો સાધુ ઘાસ ઉપર બેસે કે સુએ ત્યારે ઘાસ ખુંચે તે તૃણસ્પર્શ, ૧૮ મલ–સાધુએ જલમાં સ્નાન કે વસ્ત્રધાવન ના કરવું, પણ જેટલું જળ આપવામાં આવે તેટલાથી જ ચલાવવું, ૧૯ સાકાર વિષે ઉદાસીન રહેવું, ૨૦ પ્રજ્ઞા નો ગર્વ ન કરવો, ૨૧ પોતાના અજ્ઞાન વિષે ભાન અને ૨૨ ધર્મમાં શંકા ન રાખવી તે સમ્યક્ત્વ પરિસહ.

૯ ચારિત્ર ના ૫ ભેદ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ક સામાયિકઃ સર્વ અશુભનો ત્યાગ અને ધ્યાનનો સ્વીકાર.

ख છેદોપસ્થાનઃ પાછલા બધા દોષોનો પશ્ચાત્તાપ, પોતાના ગુરૂ પાસે તેનો સ્વીકાર અને ગુરૂએ આપેલા વિધિએ પ્રાયશ્ચિત્ત.

ग પરિહારવિશુદ્ધિઃ સર્વ જીવોનું દુઃખજનક પ્રયત્ને રક્ષણ, સાધુજનની સેવા અને વિશેષ પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરીને જીવની વિશુદ્ધિ કરવી તે.

घ સૂક્ષ્મસંપરાય સૌ સાંસારિક ભાવોનો તીવ્રતાએ ત્યાગ એટલે સુધી કે લોભ કષાય માત્ર સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે જ રહેઃ

ङ યથાખ્યાતઃ ધાર્મિક ભાવનાનું શ્રેષ્ઠ પદ. અહીં સૌ સાંસારિક ભાવોનો સર્વાંશે ત્યાગ અને સર્વે વ્રતોનું સર્વાંશે અને નિરવશેષ પાલન થાય છે.

નિર્જરા નાં સાધન.

મોક્ષ અર્થાત્ સૌ કર્મતત્ત્વથી જીવની સમ્પૂર્ણ શુદ્ધિ કરવાને માટે નિર્વાણની આકાંક્ષા રાખનારે પોતાના આચારથી નવાં કર્મના આસ્રવને અટકાવવા જોઇએ, એટલું જ નહિ પણ જુનાં કર્મનો ક્ષય પણ કરવો જોઇએ. પાછલાં કર્મબંધનનો આમ

જ્ઞાનપૂર્વક, ક્ષય કરવો એને સકામનિર્જરા કહે છે. જૈનોના આ અતિ મહત્ત્વના સિદ્ધાન્તને કંઇક સમજવાની જરૂર છે. તેથી કર્મક્ષય સંબંધે આપણે કંઇક વિવેચન કરીએ.

જેમ બીજમાંથી એકવાર ફળ થાય છે, તેમ કર્મનો એક વાર વિપાક થાય છે. જેમ ફળ ખવાયા પછી રહેતું નથી, તેમ કર્મનાં ફળ ભોગવાઈ રહ્યાં પછી કર્મ રહેતાં નથી નવાં કર્મના આસ્રવને જીવમાં પ્રવેશ કરતો જે મનુષ્ય બંધ કરી દે, તે વખત જતાં અન્તે સ્વાભાવિક રીતે જ એવી સ્થિતિમાં આવી જાય કે એનાં પૂર્વેનાં સર્વે કર્મનો ક્ષય થઇ જાય ને ત્યારે તેનો જીવ સર્વે કર્મથી મુક્ત થઇ જાય. પણ આવી સ્થિતિ વાસ્તવિક રીતે આવતી નથી, કારણ–કે માણસે પોતાના અસંખ્ય પૂર્વભવમાં એટલાં બધાં કર્મ પોતાના જીવમાં આણ્યાં છે અને નવાં બાંધે છે કે એ સૌને ભોગવી છુટતાં બહુ લાંબો કાળ લાગે છે અને વળી તેમાં ય કેટલાંક કર્મની સત્તા તો અતિશય લાંબા કાળ સુધી પહોંચે છે. ત્યારે તો બીજી કોઇ રીતે એ કર્મનો સત્વર ક્ષય કરી નાખવો જોઇએ. કેરીને જેમ કૃત્રિમ સાધનને- ઉપાયે વહેલી પકવી શકાય છે, તેમ કર્મના સમ્બન્ધમાં પણ અમુક રીતે એવી પ્રક્રિયા થઇ શકે છે કે તે થોડા જ સમયમાં પાકી જાય ને પછી ક્ષય પામી જાય જે વિધિઓ પાળવાથી કર્મનો સંવર સધાય છે તે ઉપરાંત જે ઉપાયોથી કર્મનો સત્વર ક્ષય કરી શકાય છે એને તપ કહે છે. ભારતને સર્વ સામાન્ય મને તપ કર્મના બીજને બાળી નાખે છે, આમ તપથી અને ધ્યાનથી પરિણામે કર્મનો ક્ષય થાય છે. પણ આ કર્મક્ષયથી ખરેખર મોક્ષ મળે જ, એટલા માટે એ તપ સાચી દિશાએ આચરવું જોઇએ. કારણ કે બાલતપ નામે તપનો બીજો એક પ્રકાર છે, તે દભી અથવા વિપથગામી મનુષ્યો આચરે છે. ઉંચેથી પડતું મૂકીને કે જળમાં ડુબીને સ્વીકારેલું ધાર્મિક આત્મમૃત્યુ એ બધું પ્રકારનું બાલતપ છે. તેની જેમ બધું પ્રકારના ધ્યાનથી (જેને વિષે પૃ ૨૧૪ ઉપર લખાશે) પણ પુન્ય બંધ થાય છે, પરંતુ તે માત્ર શુભ કર્મફળ જ છે અને તેને પરિણામે દેવલોકમાં પુનર્જન્મ પમાય છે.[૬]

તપ બે પ્રકારનું છે. ૧ बाह्यतप અને ૨ अभ्यन्तर तप બાહ્યતપના નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ૬ પ્રકાર છે.

૧ अनशनः કેવળ ઉપવાસ.

૨ अवमौदर्यः સમ્પૂર્ણ ભોજનને બદલે તેનો કંઇક અંશ લેવો તે. (ઉનોદરી રહેવું તે)

૩ वृत्तिसंक्षेपः આ તપમાં એવી પ્રતિજ્ઞા હોય છે કે આહારના પદાર્થો અમુક સંખ્યામાં લઇશ, અથવા અમુક સ્થાનેથી ભિક્ષા લઇશ, અથવા અમુક સમયે જ આહાર લઇશ, અથવા અમુક સ્થિતિમાં જ લઇશ વગેરે.

૪ रसपरित्यागः દૂધ, ઘી વગેરે સ્વાદિષ્ટ લાગતા પદાર્થોનો ત્યાગ.

૫ संलीनताः ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર થઈ શકે એવા સર્વ સ્થાનથી દૂર રહેવું તે; ખાસ કરીને પોતાના સ્થાનકની પાસે વિરૂધ્ધ જાતિ-વેદનું માણુસ ન હોય તેની કાળજી રાખવી.

૬ कायक्लेशः શીતમાં તેમજ ઉષ્ણમાં ધ્યાન ધરવા બેસવું, અવયવોનો ઉપયોગ બંધ કરવો, શરીરે કંઇ કરડતાં વલુરવું નહિ, અમુક જગાએથી ખસવું નહિ, વગેરે અનેક પ્રકારે કાયાને કલેશ આપવો તે.

ઉપરની હકીકતથી જણાશે કે વિવિધ પ્રકારના પરિસહને બીજે પ્રકારે ગોઠવીને તેના બાહ્યતપના પ્રકાર બનાવ્યા છે. જૈન સાધુ સર્વ પ્રકારના કલેશ ને દુઃખ સ્વીકારી લે છે, ને તેની સામે થતા નથી. બ્રાહ્મણ સમ્પ્રદાયના સાધુ પ્રાયશ્ચિત કરવા માટે, ખીલાની પથારી ઉપર બેસે છે અને એવી કૃત્રિમ રીતે પોતાના કલેશ સહનમાં ઉમેરો કરે છે; જૈન સાધુ એવી પ્રણાલી સ્વીકારતા નથી.

અભ્યન્તર તપના પણ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ૬ પ્રકાર છે.

૧ प्रायश्चित्त. ગુરૂની અથવા સાધુની સમક્ષ પાપ સ્વીકાર કરી તે બતાવે તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

૨ विनयः પોતાનાથી ઉંચા ધર્મનેતાઓને માન આપવું તે.

૩ वैयावृत्ति ગુરૂની, આચાર્યની, સાધુની, સંઘની, શ્રાવકની, રોગી સાધુ વગેરેની સેવા સુશ્રુષા કરવી તે.

૪ स्वाध्याय અધ્યયન. (વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્ત્તના, અનુપ્રેક્ષા ને ધર્મકથા).

૫ उत्सर्ग શરીર, તેનાં દુઃખો અને બહારનાં બધાં પરીક્ષણો સંબંધે ઉદાસીન રહેવું તે. જીવને જે પદાર્થો સાથે કશો સંબંધ નથી તે સૌ પદાર્થો સંબંધે આમ ઉદાસીન રહેવાથી અભ્યાસે કરીને સૌ દૈહિક વિષયો પ્રત્યે ઉદાસીન રહેતા આવડે છે ને પરિણામે અનશન–મૃત્યુ સુધી પણ જઇ શકાય છે.

૬ ध्यानः એક મુહૂર્ત્તકાળ સુધી અમુક વિચારમાં ચિત્તને કેન્દ્રિભૂત કરવું તે. ધ્યાન ધરવાનો લાંબામાં લાંબો સ્થિતિકાળ એક મુહૂર્ત્તનો બતાવેલો છે. જેના શરીરમાં (પૃ. ૧૭૪ ઉપર બતાવેલાં) ચાર સર્વોત્તમ સંહનન હોય તેજ ધ્યાન ધરી શકે. ધ્યાનના એકંદરે ૪ પ્રકાર છે એમાંના છેલ્લા બે જ કલ્યાણ કરી શકે છે.

(૧) आर्तध्यान કોઇ અનિષ્ટ આવી પડયું હોય, તેના ઉપર ચિત્ત લાગ્યાથી આ દુઃખમય ધ્યાન સંભવે છે. એના વળી ૪ પ્રકાર છે.

क इष्टवियोग ઇષ્ટનો વિયોગ થયો હોય તેના પ્રત્યેનું ધ્યાન.

ख अनिष्टसंयोगः અનિષ્ટ આવી પડયું હોય તેના પ્રત્યેનું ધ્યાન.

ग रोगचिन्ताः રોગ પ્રત્યેનું ધ્યાન.

घ निदानार्त હવે પછીના ભવમાં કંઇ ઇષ્ટ મળે તો ઠીક એ પ્રત્યેનું ધ્યાન. (કોઇ તપસ્વી વિચારે જે મારા તપને ફળે આવતા ભવમાં ચક્રવર્તી થાઉં અને સુન્દરીઓ સાથે વિલાસ કરૂં, આમ કરાતાં નિદાન વિષે જૈન સાહિત્યમાં અનેક ઉલ્લેખ છે.

આ પ્રકારના ધ્યાનવાળા જીવ પહેલે થી છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.

(૨) रौद्रध्यानः જીવહિંસા, અસત્ય, સ્તેય અને ધનસંગ્રહ એ ચાર સાંસારિક અશુભ ધ્યેય સંબંધી ધ્યાન ધરવું તે.

આ પ્રકારના ધ્યાનવાળા જીવ પાંચમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.

ઉપરનાં બે અશુભ ધ્યાન છે, નીચેનાં બે શુભ છે.

(૩) धर्मध्यानः ધર્મ સંબંધી ધ્યાન ધરવું તે. એના ૪ પ્રકાર છે.

क आज्ञाविचयः ધર્મના સિદ્ધાન્તો (આજ્ઞા) સંબંધી ધ્યાન ધરવું.

ख अपायविचयः જીવને એનો શુદ્ધ સ્વભાવ વિકાસ પામતાં કંઇ વિઘ્ન ન આવી પડે તે સંબંધી ધ્યાન ધરવું.

ग विपाकविचयः જીવને ફળતાં કર્મફળ સંબંધી ધ્યાન ધરવું.

घ संस्थानविचयः વિશ્વની રચના અને તેમાંની વસતિ સંબંધી ધ્યાન ધરવું તે.

આ પ્રકારના ધ્યાનવાળા જીવ ૭ મેથી ૧૨ મા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.

(૪) शुक्लध्यानः શુદ્ધધ્યાન. એના ચાર પ્રકાર છે.

क पृथक्त्ववितर्क જગત્પ્રવાહમાં રૂપાન્તર થનારા (થવું અને જવું વગેરે) પદાર્થો અને ચેતન વગેરેના દ્વંદ્વભાવ સંબંધી ધ્યાન ધરવું તે.

ख एकत्ववितर्कः અનેક પ્રકારની ઘટમાળમાં ફરતા જીવના શુદ્ધ સ્વભાવ સંબંધી ધ્યાન ધરવું તે.

ग सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिः ત્રણે પ્રકારના યોગના શમન સંબંધી ધ્યાન ધરવું તે.

घ उपरतक्रियानिवृत्तिः સર્વ કર્મોથી મુક્ત થવા માટે ધ્યાન ધરવું તે.

પામે છે. એક જ કાળે ૪ મનુષ્યો ઉંચે, ૨ સમુદ્રમાં, ૪ જળમાં, ૨૦ ધરાતળ (અધોગ્રામમાં) નીચે અને ૧૦૮ ધરાતળ ઉપર ઉત્કૃષ્ટ મોક્ષ પામે છે.

ઉપર જણાવ્યો તે મત શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયનો છે; દિગમ્બર મત પ્રમાણે તો પુરૂષ જ મોક્ષ પામી શકે, બીજી કોઇ જાતિથી મોક્ષ પામી શકાય નહિ. મનુષ્ય ભવમાંથી જ મોક્ષ પામી શકાય એ તો બંને સમ્પ્રદાયનું સામાન્ય મન્તવ્ય છે; દેવ અને બીજા જીવ અન્ય ભારતસમ્પ્રદાયને મતે શાશ્વત સુખ ભોગવે છે; જૈન મત એ સિદ્ધાન્તને નથી માનતો. એ તો માને છે કે જ્યારે સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક વિકાસ પરિપાક પામે છે, ત્યારે જ સર્વે ભૌતિક ભાવોમાંથી સમ્પૂર્ણ રીતે મુક્ત થઇ શકાય છે. એટલા માટે દેવોએ ફરી એક વાર મનુષ્યભવમાં અવતરવું પડે છે.

વિશ્વજ્ઞાન

ઇશ્વરના જગત્કર્તૃત્વ વિરૂદ્ધ પ્રમાણ

જૈનમત પ્રમાણે જગત્ નિત્ય અને અવિનાશી–શાશ્વત છે. તે માત્ર પોતાના નિયમ પ્રમાણે વર્તે છે અને પોતાના અંશોમાં પરિણામમાં હોવા છતાં પણ પોતે સમસ્તમાં તો અપરિણામી જ રહે છે. કોઇ ઇશ્વરે એને સરજ્યું નથી, એને પાળતો નથી અને સંહારતો નથી. બીજા ઘણા ખરા ધર્મ અવિનાશી, સર્વશક્તિમાન્ ઇશ્વરના અસ્તિત્વને માને છે, કે જે ઇશ્વર સર્વને અસ્તિત્વમાં લાવે છે, નિયમમાં ચલાવે છે અને ઇચ્છામાં આવે ત્યારે એનો સંહાર કરે છે. પણ જૈનો એ વાતની ના પાડે છે એવા કર્તા હર્તાને માનવો એ એમને નિર્મૂળ અને વદતોવ્યાઘાત રૂપ લાગે છે અને વળી બુદ્ધિ અને નીતિની દૃષ્ટિએ પણ એ વાત માનવાની તેઓ ના પાડે છે.

ભારતમાં અને બીજા દેશોમાં ઇશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે અનેક ભિન્ન ભિન્ન મત છે, અને સૌની વિરૂદ્ધ જૈન ધર્મનો મત છે. પ્રથમ તો ઇશ્વર અને જગત સાથેના તેના સંબંધ વિષેનો મત હિંદુઓમાં ખુબ વિકાસ પામેલો છે, જેટલી રીતે વિચાર ને તર્ક

કાર્યને પણ કારણ હોવું જોઇએ. જગતને ભૌતિક કાર્યના સાથ સરખાવવાના પ્રમાણમાં એમ કહેવામાં આવે કે દરેક કાર્યની પેઠે એમાં વિકાર થાય છે. જો આ પ્રમાણને સ્વીકારીએ તો તો ઇશ્વર પણ-કાર્ય ઠરે. કારણકે સર્જન, સંહાર આદિ એણે કરેલાં કાર્યોથી એનામાં પણ અમુક વિકાર સંભવે. ત્યારે તો પાછું ઇશ્વરનું પણ કારણ શોધવું પડે; ને ત્યારે અનવસ્થા દોષ આવે.

જગતને માટે કારણ હોવું જોઇએ એમ સ્વીકારીએ, તોપણ એ કારણ કોઈ સજ્ઞાન હોવું જોઇએ એમ માનવાને કાંઈ કારણ નથી. છતાં યે એમ માનીએ અને તેના પ્રમાણમાં કુંભાર અને કુંભનું દૃષ્ટાન્ત રજુ કરીએ, તોપણ તેને માટે સંપૂર્ણ તત્ત્વની કંઇ જરૂર નથી; કારણકે જગત્‌માં કાર્યનો કર્ત્તા ક્યાંય સર્વ રીતે સંપૂર્ણ હોતો નથી. વળી એ પણ સ્વીકારવું પડે કે ઇશ્વરને શરીર હોવું જોઇએ, કારણ કે વસ્તુના રચનારને, તેની યોજનાને અને ઇચ્છાને કાર્યરૂપમાં મૂકવા માટે ને ભૌતિક સ્વરૂપમાં આણવા માટે, તેના આત્માને અને ઇચ્છાને ધારણ કરનારૂં શરીર હોવું જોઇએ; તે વિના વસ્તુ બની કદી કોઇએ જગત્‌માં જાણી નથીઃ ત્યારે જગતનો કર્તા છે એમ સ્વીકારીએ એટલે એ કર્તાએ અમુક [illegible] પ્રાકૃતિક શરીર છે એમ માનવું પડે. પણ જે પ્રકૃતિ[illegible] છે, તે વિકારી હોય છે અને તેથી અશાન્ત હોય છે, ત[illegible] ઇશ્વર અવિકારી યે ન ઠર્યો. ને શાન્ત પણ ન ઠર્યો. જો એમ કહો કે ઇશ્વરે શરીરની સહાયતા વિના, માત્ર પોતાની સત્તાથી જ અમુક પ્રકારે જગત રચ્યું છે, તો તો જગતમાંથી કોઇ દૃષ્ટાન્ત લઇને એ વાત તમે સિદ્ધ કરી શકશો નહિ, કારણકે કુંભારે શરીરની અને ઇંદ્રિયોની સહાયતા વિના કુંભને ઘડ્યો છે એવું આજ સુધી જગતમાં કોઇએ જાણ્યું નથી.

બીજો પણ એક પ્રશ્ન છેઃ ઇશ્વરે જગત્ શેમાંથી રચ્યું ? જો શૂન્યમાંથી રચ્યું કહો તો તો नास्ति मूलं कुतः शाखा એ ન્યાયની જેવું બોલો છો. જો જગત્ શૂન્યમાંથી પોતાની મેળે એકાએક રચાયું ને શૂન્યમાં લય પામી જવાનું છે, એમ કહો તો ઇશ્વર પોતે પણ તેવી જ રીતે શૂન્યમાંથી રચાય ને પછી વળી શૂન્યમાં લય

પામી જાય. જો સત્ અને અસત્ એ વિરૂદ્ધ ભાવ હોય તો તો એકમાંથી બીજું ઉદ્ભવે નહિ; જો વિરૂદ્ધ ન હોય તો પુણ્ય અને પાપ, સત્ય અને અસત્ય પણ સંભવે નહિ; ત્યારે તો બધાં તત્ત્વજ્ઞાન પણ મિથ્યા છે એમ ઠરે અને આપણો વિવાદ પણ પતી જાય.

જો એમ કહો કે પ્રકૃતિ અને જીવ નિત્ય તત્ત્વો છે અને એમનામાં અમુક ગુણ સ્વભાવથી જ છે, ઇશ્વરની સર્જન-ક્રિયા તો માત્ર એટલી જ કે જગતની વ્યવસ્થામાં પોતાનામાંથી પ્રકટ થએલી પ્રકૃતિ અને જીવને નિયમમાં રાખવાં અને તેના ઉપર દેખરેખ રાખવી; એના ઉત્તરમાં તો એમ કહી શકાય કે જગતને ચાલવામાં ઇશ્વરની સહાયતાની જરૂર શી? પ્રકૃતિમાં અને જીવમાં જે અંતર્હિત શક્તિ રહેલી છે, તેથી સમસ્ત જગત્ ચાલ્યું જાય છે.

એવો વાદ ઉઠાવવામાં આવે કે જીવ કેવળ પરાધીન છે અને તેથી પોતાનાં કાર્ય કરવાને ઇશ્વરની સહાયતાની એને અપેક્ષા છે; ત્યારે એમ પણ પ્રશ્ન થાય કે ઇશ્વરને છેવટનો સ્વાધીન કાર્ય-કર્તા શી રીતે માની શકાય. એજ ન્યાયે કહી શકાય કે એને પણ પોતાનાં કાર્ય કરવાને કોઇ એની પાછળ અને ઉપર રહેલા ઉચ્ચ પ્રભુની સહાયતાની અપેક્ષા છે, અને એવી દલીલ અનવસ્થા સુધી પહોંચે.

એમ માનીએ કે જગતમાં ઇશ્વર જ એકમાત્ર સ્વતંત્ર કર્તા છે, તો એમ પણ માનવું પડે કે જગતમાં જે બધાં અશુભ નિઃસંશય છે જ, તેનો કર્તા પણ તે જ છે અને જો એમ જ હોય તો ઇશ્વર શુભ નથી. ઇશ્વર જો પોતે શુભ હોય અને છતાં યે જો અશુભને પ્રવર્તવા દેતો હોય તો એ સર્વશક્તિમાન નથી. પણ કહો કે ઇશ્વરે જીવ સરજ્યા છે તો એવો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે પાપ કર્યા પછી જીવને ઇશ્વર સજા કરે છે, ત્યારે જીવને એણે શુભ જ કેમ ન સરજ્યો? પણ વળી કહો કે ઇશ્વર તો જીવને જગતમાં માત્ર પ્રકટાવે છે, એના ઉપર રાજ્ય કરે છે ને જીવ શુભ કે અશુભ કર્મ કરે છે તે ઉપર નજર રાખે છે;

ત્યારે તો એ સર્વજ્ઞ ન ઠર્યો, કારણ કે એ સર્વજ્ઞ હોત તો એણે પહેલેથી જાણી લીધું હોત.

જો (મધ્વ અને બીજા પ્રારબ્ધવાદીઓના મત પ્રમાણે) એમ માનીએ કે ઇશ્વર સર્વનો કર્તા છે, પણ પોતાનાં કાર્યનાં ફળ ભોગવતો નથી અને જે એની ઇચ્છાને આધીન રહી એનાં કાર્ય કરે છે તેને શુભ અથવા અશુભ ફળ આપે છે; ત્યારે એના વિરુદ્ધમાં તો એમ કહી શકાય કે કર્મ કરે છે ઇશ્વર, પણ તેનાં ફળ ભોગવાવે છે પોતાને આધીન અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરનાર બીજા જીવ પાસે. જેણે માત્ર વચ્ચે સાધનરૂપ કાર્ય કર્યું એવા બીજા જીવને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરેલા કાર્યને માટે નરકમાં નાખવા અને ત્યાં ભયંકર દુઃખ વેઠાવવાં, એ ન્યાયી અને શુભ પ્રભુને જરાય ઘટતું નથી.

જો ઇશ્વરે જગત રચ્યું હોય તો પ્રશ્ન થાય છે કે કયે હેતુએ રચ્યું ? જો એમ કહો કે પોતાના સન્તોષને કારણે રચ્યું તો એમ ઠરે કે જગતની રચના પૂર્વે એ અસંતુષ્ટ હતો અને તેથી એને સુખી અને સમ્પૂર્ણ કહી શકાય નહિ. જો એમ કહો કે એને ઇચ્છા થઇ આવી ને તેથી જગત રચ્યું, તો એમાં અવિચળ નિયમ ક્યાંથી પ્રવર્ત્યો એ સમજી શકાય એવું નથી. જો એમ કહો કે પૂર્વ જગતમાં કરેલાં પુણ્ય પાપનાં ફળ જીવને આપવા માટે એને જગત રચવું પડ્યું, તો તો એમ કહેવું પડે કે એ સર્વશક્તિમાન નથી. જો એમ કહો કે સ્નેહે પ્રેરાઇને અર્થાત્ નિત્ય અમુક્ત જીવો ઉપર દયા કરીને તેમને મોક્ષ મળે એટલા માટે રચ્યું, તો એ સમજી શકાતું નથી કે આટલા થોડા જ જીવ કેમ મોક્ષ પામે છે અને ઇશ્વરે સંસારનું આ સમસ્ત દુઃખ જ શા માટે ખડું કર્યું ? કારણકે એ પોતાની સર્વશક્તિમત્તાથી પોતાનો ધારેલો હેતુ કોઇ બીજી રીતે પણ પાર પાડી તો શકત. વળી જો એમ કહો કે અમુક પોતાના કૃપાપાત્ર જીવને સુખ આપવાને અને ઘૃણાપાત્ર જીવને દુઃખ આપવાને રચ્યું, તો એમ ઠરે કે તે પક્ષપાતી છે ને એનામાં ન્યાયબુદ્ધિ નથી. જો એમ કહો કે સર્જન, પાલન અને નાશન એ તો ઇશ્વરની માત્ર ક્રીડા

છે અને પોતાના આનંદને માટે કશા હેતુ વિના જ જગતને રચે છે, તો એ નિર્દય ઇશ્વર ઠર્યો, કારણકે એથી અનન્ત જીવો દુઃખ પામે છે.

ઇશ્વરમાં જે વિવિધ ગુણો આરોપવામાં આવે છે તે પણ તર્ક આગળ ટકી શકે એવા નથી. જો ઇશ્વર સર્વવ્યાપક હોય તો તે નરકમાં અને બીજાં પણ દુઃખદ સ્થાનોમા હોવો જોઇએ. જો એ સર્વજ્ઞ હોય તો એણે પાપી જીવોને અને ખાસ કરીને એના અસ્તિત્વની ના પાડનારને-અને તેથી જૈનોને પણ સરજ્યા ન હોત.

સાધારણ જ્ઞાનસાધનો, પ્રમાણો અને અનુમાનોથી તો ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઇ શકતું નથી, તેમ પ્રકટીકરણ ચમત્કારોથી પણ એનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી. પ્રકટીકરણ ચમત્કારો ગમે તો તેણે કે ગમે તો બીજા કોઇએ કર્યા છે. જો એણે કર્યા છે તો એથી એની સર્વજ્ઞતા સિદ્ધ થાય છે; પણ ત્યારે એની શ્રેષ્ઠતાને એથી ઝાંખપ લાગે છે; કારણકે પોતાની શ્રેષ્ઠતા પ્રકટ કરવામાં શ્રેષ્ઠતા રહેલી નથી. વળી એણે કોઈ શાસ્ત્રગ્રન્થ પણ રચ્યા ન હોવા જોઇએ. શાસ્ત્રગ્રન્થમા ખાસ કરીને શબ્દોચ્ચારણ હોય છે, અને શબ્દોચ્ચારણ તો મુખની અંદરના ભાગોનો વ્યાપાર છે. અને શરીર હોય તો જ એ વ્યાપાર સંભવે છે. ઇશ્વરને શરીર હોય એ વાદનુ ખંડન આગળ (પૃ. ૨૨૧) કરી ગયા છીએ. પણ પ્રકટીકરણ ચમત્કારો જો બીજા કોઇએ કર્યા છે એમ કહો તો એવો પ્રશ્ન થાય કે, તે સર્વજ્ઞ છે કે નહિ? જો કહો કે સર્વજ્ઞ છે તો જેને પૂર્વે એક કહ્યો છે તે હવે બે થયા; અને જો એની સર્વજ્ઞતાનાં પ્રમાણ આપો તો અનવસ્થાનો દોષ આવશે. પણ જો કહો કે એ સર્વજ્ઞ નથી, ત્યારે તો પછી એના શબ્દ ઉપર કોણ શ્રદ્ધા રાખશે?" ૨૮

પ્રકૃતિ અને જીવ ઇશ્વરમાંથી પરિણમ્યા છે, અમુક પ્રમાણમાં એ ઇશ્વરનું પરિણામ છે એ વાદ તો શુદ્ધ દ્વૈતવાદના જેટલો પણ ટકે એમ નથી. અત્યાર સુધી આપણે તર્ક કરી ગયા તે આ વાદને પણ લાગુ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ

વળી અહીં નવો પ્રશ્ન થાય છે કે સંપૂર્ણ, સકળસદ્‌ગુણસંપન્ન ઇશ્વર આ અનેક રીતે અપૂર્ણ જગતના રૂપમાં પરિણમી શકે જ શી રીતે ? ચેતનરૂપ ઇશ્વર અચેતન પ્રકૃતિ બની જ શકે શી રીતે? એ વાત સંપૂર્ણ રીતે અગમ્ય રહેવાની.

ઇશ્વર અદ્વૈત એક છે અને બધી અનેકતા તે માત્ર માયા છે એવો જે શાંકરમત, તે પણ ટકી શકે એવો નથી. માયાવાદ વિરોધભાવોથી ભરેલો છે. એનાં કાર્યોથી આપણે સ્વીકારવું જોઇએ કે માયા છે જ, એમ કહો તો ઇશ્વરથી સ્વતંત્ર અને બીજો એવો કોઇ સત્ પદાર્થ ઠર્યો; ત્યારે તો ઇશ્વર એકમાત્ર અદ્વૈત સત્ પદાર્થ રહ્યો નહીં. પણ શંકરના અનુયાયીઓ કહે છે તેમ માયાને અસત્ પદાર્થ માનો તો તે કશું કાર્ય કરી શકે નહિ. અસત્ તો માત્ર આકાશકુસુમ કે એવી અસત્ વસ્તુઓ જ નીપજાવી શકે. માયા અસત્ હોવા છતાં યે કંઇક નીપજાવી શકે એમ કહો તો એ વાત વન્ધ્યા નારીને માતા કહેવા જેવી ઠરે છે. ઇશ્વર અને માયાનો એકમેક સાથેનો સંબંધ બીજી કઇ રીતે યોજી શકાય ? માયા તે ઇશ્વરનો અંશ છે કે એનાથી ભિન્ન છે ? અને તેની સાથે જોડાઇને જગત્ રચે છે ? માયા જો ઇશ્વરનો અંશ છે એમ કહો તો અજ્ઞાન, અશુદ્ધિ વગેરે માયાના બધા ગુણો ઇશ્વરમાં આરોપવા પડે. પણ જો માયા ઇશ્વરથી ભિન્ન છે. અને તેની સાથે જોડાય છે એમ કહો તો એમ જોડાવાનો આધાર અને કારણ કયું ? ઇશ્વરની ઇચ્છાએ કે એની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ એમ બન્યું ? જો ઇશ્વરની ઇચ્છાએ એમ બન્યું કહો તો ઇશ્વરે અંધ મોહની સત્તાથી એમ કર્યું ઠરે અને તેથી વિશુદ્ધ અને મોહમુક્ત ન રહ્યો. પણ ઇશ્વરની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ એમ બન્યું એમ કહો તો એ સર્વશકિતમાન રહ્યો નહીં. એ વાદને ગમે એમ ફેરવો, પણ તેનો ખુલાસો સન્તોષજનક મળવાનો જ નહિ, તેનો વિરોધ તુટવાનો નહિ.

બધા સમ્પ્રદાયવાળા ઇશ્વરવાદીઓ પોતાના મન્તવ્યનો આધાર પોતાના ધર્મગ્રન્થ ઉપર રાખે છે અને એ ધર્મગ્રન્થ ઇશ્વર તરફથી મળ્યા છે એમ કહે છે. પણ આ ધર્મગ્રન્થ ઘણા વિષયોમાં

એકમેકથી વિરૂદ્ધ છે. ત્યારે એમાંથી સાચો કયો ને જૂઠો કયો ! આનો નિર્ણય ઘણો મહત્ત્વનો છે. જો ઈશ્વર સર્વનો સ્રષ્ટા હોય તો તો એણે બધા ધર્મગ્રન્થ પણ રચ્યા હોવા જોઇએ, કારણ કે જો એણે બધું રચ્યું ન હોય તો એની રચના સિવાયની પણ કેટલીક વસ્તુઓ હોવી જોઇએ, પણ જો બધું એણે જ રચ્યું હોય તો જૂઠા ધર્મગ્રન્થ પણ એણે જ રચ્યા હોવા જોઇએ, પણ જે સાચો તેમજ જૂઠો માર્ગ બતાવે તેને સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રમાણરૂપ અને સર્વજ્ઞાનના મૂળરૂપ મહાગુરૂ કેમ માની શકાય ?

બાહ્ય જગતમાં નિયમ અને વ્યવસ્થા તથા આન્તર જગતમાં નીતિ પ્રવર્તે છે, એટલા ઉપરથી સર્વ ઘટનાનો ઘડનાર અને પુણ્યપાપનાં ફળ આપનાર કોઈ સર્વશ્રેષ્ઠ ઇશ્વર છે એમ માનવાનું કંઇ કારણ નથી. એ રીતે તો પ્રકૃતિજગતના અને જીવજગતના કારણરૂપ અનેક ઇશ્વર પણ માની શકાય. અનેક ઇશ્વર એકીસાથે સાચે રસ્તે કાર્ય કરી શકે નહિ, એવો વાંધો ચાલી શકે નહિ; કારણકે આપણે જોઇએ છીએ કે અનેક કીડીઓ એકીસાથે મળીને અમુક યોજનાએ બરાબર વ્યવસ્થા પૂર્વક કામ કરી શકે છે, તો મનુષ્ય કરતાં પણ વધારે વિકાસ પામેલા દેવો એવી રીતે કેમ ન કરી શકે ?

જગતની વ્યવસ્થા ચલાવવાને માટે એક કે અનેક નિત્ય ઇશ્વરના અસ્તિત્ત્વની જરૂર જ કોઇ રીતે નથી. જીવના વિવિધ પ્રકાર, તેમની વિવિધ અવસ્થા અને સમસ્ત વિશ્વમાં પ્રવર્તતી સુવ્યવસ્થા સમજવાને કર્મનો અવિચળ નિયમ જ પૂરતો છે. કર્મફળના નિત્ય નિયમને તો ઇશ્વરવાદીઓ પણ સ્વીકારે છે અને કહે છે કે ઇશ્વર એ નિયમને અનુકૂળ જ કાર્ય કરે છે. જો ઇશ્વર પોતે પણ એ નિત્ય નિયમને ફેરવી શકતા નથી અને જ્યારે એ નિયમ નિર્વિઘ્ને પ્રવર્તે છે, ત્યારે તો ઇશ્વરના અસ્તિત્વ વિના પણ સૌ સારીરીતે ચાલી શકે છે એમ માનવું પડે. અને જ્યારે એવુંજ છે, ત્યારે ઇશ્વરના અસ્તિત્વને વચ્ચે લાવવાની જરૂર જ શી ?

'આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે જગદીશ્વરના મત વિરૂદ્ધ જૈનો અતિ તીક્ષ્ણ આયુધોથી યુદ્ધ ચલાવે છે; ઇશ્વરમુક્ત નિરીશ્વર જગતની ભૂમિકા ઉપર જ એ સર્વાંશે ઉભા રહે છે. આ એમના મતને કારણે બેશક તેઓને નિરીશ્વરવાદી કહી શકાય. પણ પશ્ચિમમાં જેને સામાન્ય રીતે આપણે નિરીશ્વરવાદી કહીએ છીએ, તે પ્રકારના નિરીશ્વરવાદી જૈનોને ન કહી શકાય. ભારતની તુલનાએ યુરોપમાં ધર્મમતોની વિવિધતા બહુ ઓછી છે, ને તેથી પરિણામ એ આવ્યું છે કે દરેક ધર્મમાં ઇશ્વરનો સ્વીકાર એ આવશ્યક લક્ષણ છે, ને તેથી દરેક પ્રકારના નિરીશ્વરવાદીને ધર્મહીન મનુષ્ય માની લેવામાં આવે છે, એટલે નિરીશ્વરતા અને ધર્મહીનતા એ બે ભાવ ઘણા લોકને હિસાબે પર્યાય ભાવ છે. ભારતવર્ષમાં એથી જુદા જ પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ છે. એક અથવા અનેક જગદીશ્વરને માનવા જ જોઇએ એ કંઇ ધર્મનું આવશ્યક લક્ષણ કદી મનાયું જ નથી. પુણ્ય પાપના, તેના ફળના, પુનર્જન્મના અને મોક્ષના ધાર્મિક સિદ્ધાન્ત માનતા હોય, ધાર્મિક આચાર આચરતા હોય, ક્રિયા કાણ્ડ કરતા હોય અને એવી રીતે ધર્મનાં સર્વ લક્ષણ સંઘરતા હોય, છતાં પણ ઇશ્વરના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરતા હોય એવા તો અનેક સમ્પ્રદાય ભારતવર્ષમાં પ્રાચીન કાળથી પ્રવર્તતા આપણે જોઇએ છીએ, બૌદ્ધધર્મીને તેમજ હિન્દુ ધર્મના મીમાંસા અને સાંખ્ય દર્શનને પણ આ રીતે નિરીશ્વરવાદી કહી શકાય. તેવી જ રીતે જૈન મત પણ ધાર્મિક પ્રદેશનો નિરીશ્વરવાદ છે.

એ સમ્પ્રદાય ઇશ્વરમુક્ત હોવા છતાં નિત્યશુદ્ધ પારલૌકિક જીવોની (સિદ્ધોની) પૂજા એ ધર્મમાં થાય છે. એ આપણે ક્રિયાકાણ્ડના અધ્યાયમાં જોશું; ત્યારે આપણે એ પણ જોશું કે સૃષ્ટિને સૃજનાર અને પાળનાર ઇશ્વરનો અસ્વીકાર કરતાં છતાં જૈનો પોતાને નિરીશ્વરવાદી કહેતા નથી અને એ વાત તેમને હિસાબે સાચી પણ છે.

વિશ્વનો આકાર અને તેનું પ્રમાણ.

વિશ્વનો આકાર નિશ્ચિત અને અપરિવર્તનીય છે, એનું પ્રમાણ માનવ શરીરને મળતું પણ અતિશય વિશાળ છે. એના

પ્રમાણનું માપ રજ્જુથી કરવામાં આવે છે; જે દેવ એક પલકમાં ૨૦૫૭૧૫૨ યોજન કાપે છે એ રીતે એકેસપાટે ૬ માસમાં એ જેટલું જાય એને રજ્જુ કહે છે, એમ કોલબ્રૂક જણાવે છે.

દિગમ્બર મતે વિશ્વ ૧૪ રજ્જુ ઉંચું છે અને ઉત્તર-દક્ષિણ ૭ રજ્જુ પહોળું છે, પૂર્વ-પશ્ચિમની પહોળાઇ લેતાં વિશ્વ સૌથી નીચેને સ્થાને ૭ રજ્જુ પહોળું છે, પછી ધીરે ધીરે એ સાંકડું થતું જાય છે અને ૭ રજ્જુ ઉંચે જતાં, એટલે કે મધ્યભાગે, માત્ર એક રજ્જુ પહોળું રહે છે. અહીંથી પાછું ધીરે ધીરે એ પહોળું થતું જાય છે, અને બાકીના અર્ધા ભાગના મધ્યમાં એટલે કે (બ્રહ્મલોકને અંતભાગે) પાંચ રજ્જુ થાય છે; વળી અહીંથી પાછું ધીરે ધીરે એ સાંકડું થતુ જાય છે અને શિખરભાગે પાછું ૧ રજ્જુ રહે છે. એની ઉપર, વિશ્વશિખરના ઉપરના ભાગમાં મુક્તલોકનું ધામ–સિદ્ધ-શિલા છે તે ૪૫ લાખ યોજન લાંબી પહોળી (ગોળ) અને મધ્યમાં ૮ યોજન જાડી છે. વિશ્વનું એકંદર ઘનફળ ૩૪૩ ઘનરજ્જુ છે.

શ્વેતામ્બરનો મત દિગમ્બરના મતથી કંઇક ભિન્ન છે. એમને મતે ઉત્તર–દક્ષિણની પહોળાઇ ઉપરથી નીચે સુધી એક સરખી નથી અને પૂર્વ–પશ્ચિમ પહોળાઇ ધીરધીરે વધતી ઘટતી નથી, પણ બંને પ્રકારની પહોળાઇ પગથીએ પગથીએ વધે છે ને ઘટે છે. એમને હિસાબે પણ વિશ્વનું એકંદર ઘનફળ ૩૪૩ રજ્જુ છે.

વિશ્વના નીચેના અર્ધ ભાગમાં અધોલોક છે અને તેમાં નરક આવેલાં છે; વચ્ચે મધ્યલોક છે અને તેમાં મનુષ્યો ને તિર્યંચો વસે છે; તેની ઉપર ઉર્દ્ધ્વલોક છે અને તેમાં એક ઉપર બીજો એમ દેવલોકના માળ ઉપર માળ આવેલા છે અને અન્તે શિખર ઉપર સિદ્ધલોકનું ધામ છે

અધોલોકમાં સાતે પૃથ્વીની આજુબાજુ ત્રણ પ્રકારનાં આવરણ આવી રહેલાં છે તેમાં એક સ્થૂલ જળનું, બીજું સ્થૂલ વાયુનું અને ત્રીજું સૂક્ષ્મ વાયુનું છે. એની પેલી પાર અલોક એટલે કે કેવળ આકાશ છે.

વિશ્વનો આકાર અનેક ઉપમાઓ વડે સમજાવવામાં આવે છે. પ્રથમ તો જાણે અર્ધા મૃદંગ ઉપર બીજું આખું મૃદંગ ગોઠવ્યું હોય એવો એનો આકાર કહ્યો છે, પણ એ મૃદંગને ગોળ નહિ, પણ ચોરસ કલ્પવું. વળી એક બીજા ઉપર ગોઠવેલા કવચ કે વણુકરના કાંઠલા સાથે પણ એને સરખાવ્યું છે. પણ વિશ્વના આકારની સફળ સરખામણી તો સુરેખ બાંધાના, બધા અવયવ સીધા રાખીને પગ પહોળા કરીને કેડે હાથ દઇને ઉભેલા પુરૂષના આકાર સાથે કરી છે. તેના સૌથી નીચેના ભાગમાં અધોલોક, કટિદેશમાં મધ્યલોક અને ઉપરના ભાગમાં ઉર્ધ્વલોક આવેલા કલ્પ્યા છે.

વિશ્વ લોક

સમસ્ત વિશ્વ જીવલોકથી ભરેલું છે; વાળપૂર પણ જગ્યા એના વિનાની ખાલી નથી. વિવિધ પ્રકારના ને વિવિધ વર્ગના જીવ સરખા પ્રમાણમાં સર્વત્ર આવેલા નથી, પણ અમુક પ્રકારે વહેંચાયેલા છે.

પ્રથમ તો નિગોદ એટલે કે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ, આપણી ઇન્દ્રિયોને અગોચર અને જેને માત્ર શરીર જ છે એવા સ્થાવર જીવો છે. નિગોદના બે વર્ગ છેઃ ૧ નિત્ય નિગોદ, એટલે કે એમાંના જીવો આ નીચતમ વર્ગમાંથી કદી બહાર નીકળવાના નથી; અને ૨ ઇત્તર નિગોદ, એટલે કે એમાંના જીવો ઉંચા વર્ગમાં જઇ શકે, પણ તેમનાં કર્મથી પાછા આ વર્ગમાં આવી પણ પડે.[૨૯]

ત્રસ જીવ વિશ્વના અમુક ભાગમાં એટલે કે ત્રસનાડીમાં રહેલા છે.[૩૦] આ ત્રસનાડી વિશ્વની આરપાર ઉપરથી નીચે સુધી આવેલી છે. તે ૧૪ રજ્જુ ઉંચી, ૧ રજ્જુ પહોળી ને ૧ રજ્જુ લાંબી છે.

ત્રસનાડીમાં જે જીવ આવેલા છે તેના નીચે પ્રમાણે વર્ગ છે.

સ્થાવર જીવ અને તિર્યંચ સર્વત્ર હોય છે; મનુષ્યો માત્ર મધ્યલોકમાં વસે છે અને તેમાં પણ માત્ર ૨૨ ૢ દ્વીપમાંજ વસે છે. નારકી જીવો અધોલોકમાં આવેલા (૭) નરકમાં વસે છે; દેવો ઉર્ધ્વલોકમાં, મધ્યલોકમાં અને અધોલોકના ઉપરના ભાગમાં વસે છે.

વિશ્વના એકંદર જીવનાં ૧૪ જીવસ્થાન એટલે વર્ગ છે. ઇન્દ્રિ-ઓની સંખ્યા અને બીજાં લક્ષણોને (પૃ. ૧૭૫) આધારે આ સ્થાન પાડ્યાં છે. એ સ્થાન આ પ્રમાણે છેઃ—૧ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, ૨ સ્થૂલ એકેન્દ્રિય, ૩ દ્વીન્દ્રિય, ૪ ત્રીન્દ્રિય, ૫ ચતુરિન્દ્રિય, ૬ અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય અને ૭ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય; આ વર્ગમાં તિર્યંચો, મનુષ્યો, નારકીઓ અને દેવો આવી જાય છે. આ પ્રત્યેક વર્ગમાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત વિકાસવાળા જીવ હોય છે અને તેથી એ પ્રત્યેકનાં બે બે સ્થાન પડે છે, એટલે એકંદરે ૭×૨=૧૪ જીવ સ્થાન થાય છે.

ભારતવર્ષના બીજા ધર્મોની[૩૧] પેઠે જૈનધર્મ પણ માને છે કે જીવની ૮૪ લાખ યોનિ છે અને તેમાં જીવે અવતરવું પડે છે. તેમાંથી નિત્ય (સૂક્ષ્મ) નિગોદની, અનિત્ય (બાદર) નિગોદની, પૃથ્વીકાયની, જલકાયની, અગ્નિકાયની અને વાયુકાયની એ દરે-કની ૭-૭ લાખ; પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની ૧૦ લાખ; દ્વીન્દ્રિયની, ત્રીન્દ્રિયની અને ચતુરિન્દ્રિયની એ દરેકની ૨–૨ લાખ; પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની, નારકીઓની અને દેવોની એ દરેકની ૪–૪ લાખ; અને મનુષ્યની ૧૪ લાખ યોનિ છે.[૩૨]

પ્રત્યેક જીવમા કયા કયા ગુણ હોય છે, અને કયા કયા પ્રકારનું દર્શન, યોગ, લેશ્યા, જ્ઞાન, ચારિત્ર હોય છે, કયા ગુણ-સ્થાન સુધી ચડી શકે છે, કયા કર્મના બંધ, ઉદય અને સત્તા એને છે, એ વિષેનું વિગતવાર વર્ણન જૈન દર્શન આપે છે. આમાંનું કેટલુંક હવે પછી કહીશું, બીજું કેટલુંક Die Lehre vom Karma નામના મારા ગ્રન્થમાં પૃ. ૬૩–૭૪ ઉપર મળી આવશે. અહીં તો, જીવ વિવિધ યોનિમાં અનુક્રમે જઇ શકે એ દેખાડવાને વિવિધ વર્ગોના જીવની પુનર્જન્મ પામવાની યોગ્યતાનું માત્ર સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કરશું.

એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય માત્ર તિર્યંચ અને મનુષ્યયોનિમાં પુનર્જન્મ પામી શકે; અગ્નિ અને વાયુકાય માત્ર તિર્યંચયોનિમાં; પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ સર્વે યોનિમાં, નારકી

५ रम्यक–क्षेत्र
६ हैरण्यवत–क्षेत्र
७ ऐरवत–क्षेत्र

५ रुक्मी–पर्वत
६ शिखरी–पर्वत

પર્વતોની ઉંચાઇ અને પહોળાઇ તથા ક્ષેત્રોની પહોળાઇ દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ વચલા ક્ષેત્ર સુધી દ્વીગુણપ્રમાણમાં (Geometrical progress) વધતી જાય છે, પછી વળી ત્યાંથી તે જ પ્રમાણમાં ઘટતી જાય છે.

પર્વતો સોના રૂપા ને નીલમણિના છે, એમને અનેક શિખર છે અને તે બધાં ઘુમ્મટદાર ઘાટનાં છે, એ દરેક પર્વતના પૂર્વ શિખર ઉપર એકેકું રત્નજડિત સિદ્ધાયતન છે, દરેક પર્વતની મધ્યે એકેકું મોટું સરોવર છે; સરોવરનું તળિયું વજ્રનું, કાંઠો રૂપાનો અને ઓવારા સોનાના છે. સરોવરની અંદર અનેક નાના પ્રકારના પદ્મ છે અને તેની વચ્ચોવચ્ચ એક પ્રચંડ કમળ હોય છે અને તે રત્નમણિનું છે. તે પદ્મો ઉપર વિવિધ પ્રકારના દેવદેવીઓનો વાસ છે, સરોવરમાં જળ, પંખી અને માછલાં રહે છે.

૬ પર્વતોમાંથી એકંદરે મળીને ૧૪ મોટી નદીઓ નીકળે છે અને ત્યાંથી પાસેના ક્ષેત્રમાં વહીને લવણોદ સમુદ્રને મળે છે.

જમ્બુદ્વીપનો સૌથી દક્ષિણનો વર્ષ ભરતવર્ષ છે. એની ઉત્તરે હિમવાન પર્વત અને બીજી સૌ દિશાએ લવણોદ સમુદ્ર આવેલો છે. એમાં આપણે રહીએ છીએ. હિમવાનને સમાન્તરે (ભરતની મધ્યમાં) वैताढ्य (અથવા विजयार्ध) પર્વત આવેલો છે અને એ પર્વતથી ભરતવર્ષના ઉત્તર અને દક્ષિણ એવા બે વિભાગ થાય છે; તે દરેક વિભાગ ૨૩૮$\frac{3}{19}$ જોજન પહોળો છે. હિમવાનમાંથી નિકળીને महासिन्धु નદી પશ્ચિમ દિશામાં અને महागंगा નદી પૂર્વમાં વહે છે. એ બે નદીઓ દરેક વિભાગના ત્રણ ત્રણ ખંડ કરે છે અને એમ ભરતવર્ષના એકંદરે ૬ ખંડ થાય છે. ભરતવર્ષના ઉત્તર વિભાગના ત્રણે ખંડમાં અને દક્ષિણ વિભાગના પૂર્વ તથા પશ્ચિમ ખંડમાં મ્લેચ્છો રહે છે, દક્ષિણ વિભાગના મધ્યખંડમાં, એટલે કે આર્ય-

ખંડમાં આર્યો રહે છે. પ્રાચીન કાળે ચાર વર્ણવાળા ભારતવાસી આર્યો કહેવાતા. આર્યખંડનું મુખ્ય નગર અયોધ્યા હતું અને એ એની મધ્યે હતું. પણ આધુનિક જૈનો તો એમ માને છે કે આપણી સમગ્ર પૃથ્વી, એટલે કે એશિયા, યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયા એ સૌનો સમાવેશ આર્યખંડમાં થઇ જાય છે.

ભારતવર્ષ કર્મભૂમિ છે, એટલે કે જીવવાને માટે મનુષ્યે ત્યાં કર્મ (અસિ, મષી, કૃષિ) કરવાં જોઇએ, અને બધા પ્રકારનાં કર્મ ત્યાં બંધાઇ શકે. એમાં ૬ યુગચક્ર (આરા) પ્રવર્તે છે; એ વિષે જગતના ઇતિહાસનું વર્ણન આગળ કરીશું, ત્યાં વધારે વિસ્તારથી કહીશું.

હિમવાન્ પર્વતની ઉત્તરે હૈમવતવર્ષ આવેલું છે અને તે ભારતવર્ષ કરતાં ચાર ગણું પહોળું છે. એની વચમાં शब्दापाति પર્વત આવેલો છે. રોહિતા અને રોહિતાશા નામે બે નદીઓ અનુક્રમે પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં ચાલી લવણોદ સમુદ્રને મળે છે. હૈમવતવર્ષ ભોગભૂમિ છે, એટલે કે મનુષ્ય ત્યા માત્ર ભોગ ભોગવે છે. અને અદ્‌ભુત કલ્પદ્રુમનાં ફળ ખાઇને રહે છે, કારણકે ત્યાં માત્ર સુષમદુષમા યુગ પ્રવર્તે છે.

હૈમવતવર્ષને મહાહિમવાન્ પર્વત તેની ઉતરે આવેલા હરિવર્ષથી જુદું પાડે છે. હરિવર્ષ હૈમવતથી ચાર ગણું પહોળું છે. એવી વચમાં विकटापाति પર્વત આવેલો છે. हरिकान्ता ને हरिसलीला એ બે નદીઓ અનુક્રમે પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં વહે છે. અહીંનો જીવનભોગ હૈમવતના કરતા પણ સારો છે, કારણ કે અહીં સદા સુષમા યુગ પ્રવર્તે છે.

હરિવર્ષને નિષધ પર્વત તેની ઉતરે આવેલા વિદેહ વર્ષથી જુદું પાડે છે. વિદેહ વર્ષ સૌ વર્ષમાં મોટું છે. એની વચમાં મેરુ (मन्दर) પર્વત આવેલો છે; એ સર્વ અંશે જમ્બૂદ્વીપનું મધ્ય બિન્દુ અથવા નાભિબિન્દુ છે. એ પર્વતને એક ઉપર બીજી એમ ચારે કોર ફરતી ત્રણ કંદરા છે ને તેની ઉપર ઘુમ્મટદાર શિખર (ચૂલિકા) છે. પહેલી કંદરા પત્થરની, બીજી રૂપાની અને સ્ફ-

ટિકની તથા ત્રીજી સોનાની છે. શિખર ઉપર જે ચૂલિકા છે તે નીલમણિની છે અને ઘુમ્મટદાર છે. પર્વતની તળેટીમાં भद्रशाल નામનું ઉપવન, પહેલી કંદરા ઉપર नन्दन નામનું, બીજી કંદરા ઉપર सोमनस નામનું અને શિખર ઉપર पण्डक નામનું ઉપવન છે; એ બધામાં પદ્મસરોવરો, ભવનો અને સિદ્ધાયતનો શોભી રહ્યાં છે અને તેમાં વ્યન્તરદેવો રહે છે. શિખરપ્રદેશની ચૂલિકા ઉપર પણ એક સિદ્ધાયતન છે. મેરૂ પર્વતની તળેટીમાં થઈને शीता અને शीतोदा નામે બે મોટી નદીઓ વહે છે. તે નિષધ ને નીલવંત પર્વતમાંથી નીકળેલી છે.

મેરૂ પર્વતમાંની ચાર તરફ ૪ ગજદંતાકૃતિ પર્વત છે.

૧ રૂપાનો બનેલો सौमनस પર્વત આગ્નેય દિશાએ છે.

૨ સોનાનો બનેલો विद्युत्प्रभ પર્વત નૈર્ઋત્ય દિશાએ છે.

૩ સોનાનો બનેલો गन्धमादन પર્વત વાયવ્ય દિશાએ છે.

૪ નીલમણિનો બનેલો माल्यवान् પર્વત ઇશાન દિશાએ છે.

મેરૂ પર્વતની દક્ષિણમાં સૌમનસ અને વિદ્યુત્પ્રભની વચ્ચે દેવકુરૂ અને ઉત્તરમાં ગન્ધમાદન અને માલ્યવાનની વચ્ચે ઉત્તર કુરૂ એ બે ક્ષેત્રો આવેલા છે. આ બે ક્ષેત્ર સમસ્ત જમ્બૂદ્વીપમાં સૌથી વધારે ભાગ્યશાળી છે, કારણ કે ત્યાં સુષમસુષમા યુગ સદા પ્રવર્તે છે. દેવકુરૂના પશ્ચિમના અર્ધ ભાગની મધ્યે શાલ્મલીનામનું એક મોટું વૃક્ષ છે, ઉત્તરકુરૂના પૂર્વના અર્ધ ભાગની મધ્યે જમ્બૂ નામનું એક મોટું વૃક્ષ છે, એ એની ચારે બાજુએ બીજાં અનેક નાનાં વૃક્ષ, સરોવર અને સિદ્ધાયતન આવી રહેલાં છે.

મેરૂની પૂર્વમાં પૂર્વ વિદેહ અને પશ્ચિમમાં અપર વિદેહ આવેલ છે. એ દરેકમાં ૧૬-૧૬ વિજય છે. તે વિજયમાં અનેક પ્રદેશો છે અને તેમાં પુષ્કળ પર્વતો, નદીઓ ને શહેરો આવેલાં છે; જૈનોએ એ બધાના નામ, વિગતવાર આપેલાં છે. અને વિદેહમાં સામાન્ય ભાવ જેટલે અંશે એ કર્મભૂમિ છે એટલે અંશે મનુષ્યલોક પ્રમાણે જ છે. ત્યાં દુષમસુષમ યુગ પ્રવર્તે છે.

વિદેહને નીલ પર્વત તેની ઉત્તરે આવેલા રમ્યક વર્ષથી જુદું પાડે છે. એ ક્ષેત્ર હરિવર્ષની જેવી જ સ્થિતિનું છે, એનો મધ્યપર્વત गन्धापाति છે. એની મુખ્ય નદીઓ नरकान्ता અને नारीकान्त છે

રમ્યકવર્ષને રૂકમી પર્વત તેની ઉત્તરે આવેલા હૈરણ્યવત વર્ષથી જુદું પાડે છે. એ ક્ષેત્ર હૈમવતની જેવી જ સ્થિતિનું છે, એનો મધ્યપર્વત माल्यवान् અને એની મુખ્ય નદીઓ स्वर्णकूला અને रुप्यकूला છે.

હૈરણ્યવત વર્ષને શિખરી પર્વત તેની અને સમસ્ત જંબૂદ્રીપની ઉત્તરે આવેલા ઐરવત વર્ષથી જુદું પાડે છે. એ ક્ષેત્ર ભરતવર્ષની જેવી જ સ્થિતિનું છે, એનો મધ્યપર્વત विजयार्ध છે અને એની મુખ્ય નદીઓ रक्ता અને रक्तोदा છે.

કેવળ વર્તુળ આકારના જમ્બૂદ્રીપની ચારે બાજુએ લવણોદ આવી રહ્યો છે. એની મધ્યે પીપના જેવાં ચાર પ્રચણ્ડ पातालकलश આવી રહેલા છે અને એની ચારે બાજુએ બીજાં અનેક નાના પાતાળકળશો આવી રહેલાં છે. તે પાતાળકળશોમાં દેવનાં ધામ છે. તેના પાણીમાં હજારો વ્યંતર જાતિના દેવો છે, સમુદ્રમાં આવેલા પર્વતો ઉપર એ દેવો પોતાની દેવાંગનાઓ સાથે વસે છે.

લવણોદમાં અનેક દ્વીપો છે લવણોદના અધિષ્ઠાતા દેવ सुस्थित નો પ્રિય દ્વીપ गौतम નામનો છે. તથા જમ્બૂદ્વીપના બે ચન્દ્રના બે દ્વીપ અને બે સૂર્યના બે દ્વીપ છે. હિમવાન્ ને શિખરીપર્વતની કુલ આઠ દાઢા ઉપર શ્વેતામ્બર કહે છે કે ૫૬, દિગમ્બર કહે છે કે ૪૮ અન્તરદ્વીપ છે. એમના ઉપર યુગલિક મનુષ્ય રહે છે. તિર્યંચના પણ યુગળ હોય છે. ત્યાં દુઃષમસુષમા યુગ પ્રવર્તે છે. લવણોદ સમુદ્રની પેલી પાર ધાતકીખંડ આવેલો છે, એનું વર્ણન જંબૂદ્રીપના જેવું જ આપેલું છે. એની પેલી પાર કાલોદ સમુદ્ર છે, તેનું પાણી કાળું ને સ્વાદિષ્ટ છે, એનું વર્ણન લવણોદના જેવું આપેલું છે. ફેર માત્ર વિસ્તારમાં છે અને તે એક એકથી બેવડા છે ધાતકીખંડમાં ૧૨ પર્વતો, ૧૪ વર્ષ (૨ ભરત, ૨ ઐરવત વગેરે) છે.

કાલોદની ચારે બાજુએ પુષ્કરદ્રીપ આવેલો છે. એ દ્વીપને

મધ્ય ભાગે ચારે બાજુએ માનુષોત્તર પર્વત મોટા વર્તુળના જેવો આવી રહેલો છે. કાળોદ તરફના અર્ધા ખંડને અત્યાર સુધીનું કેટલુંક વર્ણન બંધબેસતું આવે છે. અહીં પણ ૧૨ પર્વત અને ૧૪ વર્ષ છે. માનુષોત્તરની પેલીપાર મનુષ્યની વસ્તી નથી, માત્ર તિર્યંચોની વસ્તી છે; ત્યાંના સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર ને તારા ખસતા નથી, પોતાને સ્થાને સ્થિર જ રહે છે. માનુષોત્તરની પેલી પાર કાળ પ્રવર્તતો નથી, ગાઢ શાન્તિ પ્રવર્તે છે. બીજી એક વિશિષ્ટતા એ છે કે કાલોદ પછીના સમુદ્રમાં જળજન્તુ બહુ હોતાં નથી. મધ્યલોકની સીમાને અન્તે આવેલા સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં પાછા વધારે જળજન્તુ દેખા દે છે.

અધોલોક

મધ્યલોકના ધરાતલની નીચે એકમેકની નીચે ૭ અન્તર્દેશ (નરકો) આવેલા છે, તેમાંના સૌથી ઉપરના નરકના કેટલાક ભાગમાં દેવોનો વાસ છે, નીચેના ભાગમાં માત્ર નરક જ છે, તેમાં જીવ પોતાનાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભયંકર દુઃખ ભોગવીને કરે છે.

સૌથી ઉપરનું પાતાળ रत्नप्रभा નામનું છે, એમાં એકમેકથી ઉપર એવા ત્રણ વિભાગ (કાંડ) છે, ૧ खरभाग, २ पंकभाग, ३ अब्बहुलभाग (आपबहुल). ઉપરના બેમાં ભવનવાસી અને વ્યન્તર વર્ગના દેવ રહે છે. દેવો વિષેનું વધારે વર્ણન ઉર્ધ્વલોકના વર્ણનમાં આવશે. ત્રીજા ભાગમાં અને તેની નીચેનાં બધા પાતાળમાં પોતાનાં પાપનાં ફળ ભોગવતા પાપી જીવો રહે છે.

દરેક પાતાળમાં અનેક માળ (પ્રતર) હોય છે. સૌથી ઉપરનામાં સૌથી વધારે છે અને જેમ નીચે, તેમ તેમ તેમાં ઓછા માળ (પ્રતર) છે. દરેક પ્રતરની વચ્ચોવચ્ચ એકેક નરકાવાસ છે અને ત્યાંથી ચારે દિશામાં બીજા અનેક નરકાવાસ છે; આ નરકાવાસની વચ્ચે ખાલી પડતી જગામાં વળી બીજા નરકાવાસ છે. નીચે ઉતરતાં નરકાવાસની સંખ્યા પણ ઓછી થતી જાય છે.

એ સાતે પાતાળ (નરક) નાં નામ, અને તેના માળ (પ્રતર) ની અને તેમાંનાં નરકાવાસની સંખ્યા નીચે આપેલી છે. -

૧ रत्नप्रभा	પાતાળમાં	૧૩ માળ	અને તેમાં	૩૦૦૦૦૦૦	નરકાવાસ	છે.
૨ शर्कराप्रभा	,,	૧૧ ,,	,,	૨૫૦૦૦૦૦	,,	,,
૩ वालुकाप्रभा	,,	૯ ,,	,,	૧૫૦૦૦૦૦	,,	,,
૪ पंकप्रभा	,,	૭ ,,	,,	૧૦૦૦૦૦૦	,,	,,
૫ धूमप्रभा	,,	૫ ,,	,,	૩૦૦૦૦૦	,,	,,
૬ तमःप्रभा	,,	૩ ,,	,,	૯૯૯૯૫	,,	,,
૭ महातमःप्रभा	,,	૧ ,,	,,	૫	,,	,,

કુલ ૪૯ માળ (પ્રતર) અને તેમાં ૮૪૦૦૦૦૦ નરકાવાસ છે.

નારક (નરકવાસીઓ) મધ્યલોકના જીવની પેઠે સ્રીના ગર્ભમાં અવતરતા નથી, પણ અલૌકિક રીતે ઉપપાતદ્વારા (પૃ. ૧૭૭) અવતરે છે, એટલે કે–એકાએક ભીંતના છિદ્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે ને ત્યાંથી નીચે પડે છે. એક મુહૂર્તમાં એ પર્યાપ્તવિકાસ પામે છે. સર્વ સામાન્ય જીવને તૈજસ અને કાર્મણ શરીર હોય છે તે બે શરીર તો આ જીવને પણ હોય છે, પણ તે ઉપરાંત બહુ ભયંકર સ્વરૂપનું વૈક્રિય શરીર પણ એને હોય છે (પૃ. ૧૭૧), સંસ્થાને એ હુંડસંસ્થાનવાળા છે (પૃ. ૧૭૩) ને જાતિવેદે નપુંસક છે (પૃ. ૧૭૬). તેમને પહેલા ત્રણ પ્રકારનાં દર્શન અને જ્ઞાન હોય છે (પૃ.૧૮૧), એટલે એને અવધિજ્ઞાન કે વિભંગજ્ઞાન હોય છે ખરું, પણ આથી એમનું દુઃખ વધે છે. માત્ર એમનામાંના કેટલાકને મિથ્યાત્વ અને કેટલાકને (પૃ. ૧૮૪ ઉપર જણાવેલાં) ૨ જાથી ૫ સુધીનાં સમ્યકત્વ હોય છે; એને વિરતિ હોઇ શકતી નથી અને તેથી ચોથા ગુણસ્થાનથી ઉપર ચડી શકતા નથી. જેને મિથ્યાત્વ હોય છે તે બીજાનું દુઃખ શી રીતે વધે એજ વિચાર્યા કરે છે અને એથી પોતે અત્યન્ત દુઃખી થાય છે; જેને સમ્યકત્વ હોય છે તે એવું તો વિચારતા નથી, પણ પોતાનાં પૂર્વભવનાં પાપ સંભારીને દુઃખી થાય છે.

નરક જેમ નીચેનું, તેમ ત્યાંના વસનારા વધારે પાપી, અને તેમને સહેવાનાં દુઃખ વધારે ભયંકર. પહેલા ૪ નરકોના નરકાવાસ ઉષ્ણ છે, ૫ માનાં કંઇક ઉષ્ણ કંઇક શીત, સૌથી નીચેનાં

બાકીના બેમાં શીત જ છે. પહેલાંના બે નરકના જીવોની લેશ્યા કાપોત, ૩ જામાં કાપોત અથવા નીલ, ૪ થા માં નીલ, ૫ મામાં નીલ અથવ કૃષ્ણ અને ૬ ઠ્ઠા તથા ૭ મામાં કૃષ્ણ હોય છે (પૃ ૧૮૭). નારકોનું શરીરપરિમાણ પ્રત્યેક પ્રતરમાં બહુ વિવિધ માપનું હોય છે; રત્નપ્રભાના સૌથી ઉપરના માળના નારકી જીવોનું ૩ હસ્તનું જઘન્ય હોય છે. નીચે જતાં દરેક માળમાં માપ વધતું જાય છે. અન્તે મહાતમઃપ્રભાનું ૫૦૦ ધનુષ્યનું માપ થાય છે. આયુ પણ નીચે જતા માળમાં વધારે થતું જાય છેઃ રત્નપ્રભાના સૌથી ઉપરના માળનાનું ટુંકામાં ટુંકું ૧૦૦૦૦ વર્ષનું ને લાંબામાં લાંબું ૯૦૦૦૦ વર્ષનું હોય છે; મહાતમઃપ્રભાવાળાનું ટુંકામાં ટુંકું ૨૨ સાગરોપમ ને લાંબામાં લાંબું ૩૩ સાગરોપમનું હોય છે.

નરકમાંનાં દુઃખનું બહુ ભયંકર વર્ણન કરેલું છે. ત્યાં રહેવું બહુ ભયંકર છે. મુડદાંમાંથી વાસ નીકળે એવી વાસ ત્યાં સર્વત્ર છુટે છે; વાયુ તીક્ષ્ણ છે ને શરીરે ચટકા ભરે છે. અંધકાર સર્વત્ર પ્રવર્તે છે. ભીંતો અને ભોંય ઉપર બીભત્સ વિષ્ટાનો લેપ કરેલો હોય છે; એથી બધે એવું ચીકણું થઇ ગયેલું હોય છે કે નારકો જરા આઘાપાછા જાય કે ખસી પડે છે, એકમેક ઉપર અથડાઇ પડે છે, ને તેથી તેમનાં દુઃખમાં વધારો થાય છે. પીડિતોના આર્તનાદથી નરક સૌ ગાજી ઉઠે છે. ઉષ્ણતાથી, શૈત્યથી, તાવથી અને શરીરની ચેળથી નારકો નિરન્તર દુઃખી થાય છે, અને તે કોઇરીતે દૂર કરી શકાય એમ નથી વળી એ દુઃખોમાં નારકો પોતે જાણી જોઇને વધારો કરે છે, કારણકે તેઓ એકમેકનો દ્વેષ કરે છે અને પોતાનાં વૈક્રિય શરીરની સહાયતાએ વિવિધ પ્રકારના સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, એકમેકની ઉપર પડે છે અને ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ઉપરનાં ત્રણ પાતાળ માંના નારકો ઉપર અસુરો (પરમાધામી) વિવિધ પ્રકારના અત્યાચાર આચરે છે. અમુક પ્રકારનાં પાપનાં અમુકપ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે; વ્યભિચારીએ ધીગધીગની ધાતુના સ્ત્રીના પુતળાને આલિંગન દેવું પડે છે. માંસાહારીએ પોતાના શરીરમાંથી માંસ તોડીને ખાવું પડે છે. દારૂડીઆએ ઉકળતું સીસું પીવું પડે છે, બીજા પાપીઓને

કાપે છે, પીલે છે, શેકે છે, સારે છે, ફાડે છે, મેચકનો ને મુદ્દ ગરનો માર મારે છે, પાણીમાં ડુબાડે છે, તાવડામાં તળે છે, એને શરીરે જન્તુ વળગાડે છે, હિંસક જન્તુઓ પાસે એના શરીરને ખવરાવે છે અથવા બીજા અનેક પ્રકારે તેમને અનેક પ્રકારનાં ભયંકર દુઃખ દે છે.

નારકોને જે ઘા વાગે છે તેથી ગમે એટલું દુઃખ થતું હોય તોય એથી એનુ મરણુ થતું નથી. ઘા પુરાય છે, અને ચીરાયેલું-હજારો ટુકડા થઇ ગયેલું શરીર પાછું આખું થાય છે, તે વળી નવેસરથી દુઃખ ભોગવવા માંડે છે. નારકના પાપનાં જેટલાં ફળ તેના ભાગ્યમાં લખાયેલાં હોય છે એ સૌ જ્યારે એ ભોગવી રહે છે ત્યારે જ એનું મરણુ થાય છે. તે કોઇ પણુ દેખીતા કારણુ વિના એનું મરણુ થાય છે. જીવ જેવારે એનું શરીર છોડે છે ત્યારે તિર્યંચ અથવા મનુષ્ય-યોનિમાં પુનર્જન્મ લે છે, કારણુ કે જૈનોને મતે નરક તે પ્રાયશ્ચિત્તસ્થાન છે, તેમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા સુધી જ પાપીએ રહેવાનું હોય છે, સદા કાળ નહિ.

કેટલાકનો મત એવો છે કે છેવટનું પાતાળ મહાતમઃપ્રભા એ વિશ્વનો નીચેનો છેડો છે, બીજાનો મત એવો છે કે એની નીચે પણુ તળીઆ વિનાનું સ્થાન છે અને ત્યાં નિગોદ અને બીજાં નીચા પ્રકારના કંઇ પણુ સંજ્ઞા વિનાના જીવો રહે છે.[૩૫] આ સ્થિતિ આવવાનું કારણુ કેટલાક જૈનોને મતે એવું છે કે જે જીવ પોતપોતાને પાપે નિગોદમાં અથવા બીજા સૂક્ષ્મ એકેંદ્રિયમાં એવા પ્રકારે જન્મ પામ્યા છે, તેને ત્યાં રહેવાનું મળે છે.[૩૫]

ઉર્ધ્વલોક.

દેવને સૂક્ષ્મ વૈક્રિય શરીર હોય છે અને તેથી ભૌતિક ભાવનાએ તે બહુ સુખ ભોગવી શકે છે. તે ગર્ભદ્વારા જન્મતા નથી, પણુ ઉપપાતદ્વારા અવતરે છે (પૃ. ૧૯૭), અને તે કર્મને અનુસરીને હોય છે. દેવનું જીવન વિલાસમાં જ વ્યતીત થાય છે; તે નૃત્ય અને ક્રીડા કર્યા કરે છે અને પોતાનાં ભવનોમાં સ્નેહીજનોની સાથે અનેક

પ્રકારનો આનંદ લે છે. એમને પહેલા ત્રણ પ્રકારનાં દર્શન અને જ્ઞાન હોય છે અને તેથી બધા જીવોને અવધિજ્ઞાન કે વિભંગજ્ઞાન હોય છે. એમનામાં મિથ્યાત્વ હોય છે અથવા પહેલા ત્રણ પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વ હોય છે. એમનું ચારિત્ર સારું હોય કે ન હોય. એમને ભોજનની ઇચ્છા થતાં જ તે પરિતૃપ્ત થાય છે, તેથી વિરતિ એમને સંભવતી નથી; તેથી એ ચોથા ગુણસ્થાનથી ઉપર ચડી શકતા નથી. એમનાં કર્મફળ ભોગવાઈ રહે ત્યારે એમનો જીવ, કોઇપણ દેખીતા કારણ વિના દેવશરીરનો ત્યાગ કરે છે અને મધ્યલોકમાં તિર્યંચ અથવા મનુષ્ય-યોનિમાં પુનર્જન્મ લે છે.

દેવોના મુખ્ય ચાર વર્ગ નીચે પ્રમાણે છેઃ

૧ भवनवासी પાતાળના સૌથી ઉપરના પ્રદેશમાં ભવનોમાં રહે છે.

૨ व्यन्तर આ ધરતી નીચેના પાતાળમાં અને પાતાળ તથા મધ્યલોકની વચમાંના સ્થાનમાં રહે છે.

૩ ज्योतिष्क મધ્યલોક અને ઉર્ધ્વલોકની વચમાંના સ્થાનમાં રહે છે.

૪ वैमानिक ઉર્ધ્વલોકમાંનાં વિમાનોમાં રહે છે.

આ ચાર વર્ગમાં વળી અનેક ઉપવર્ગ છે અને તેમાં યે પાછા બીજા ઉપવર્ગ છે. આ ઉપવર્ગોમાં યે પાછા અનેક ભેદ હોય છે, કારણ કે દેવો ઘણું કરીને સૌ સરખા હોતા નથી, પણ પ્રત્યેક ભિન્નભિન્ન પદવીના હોય છે. એવી પદવીઓની સંખ્યા પણ અનેક હોય છે. ભવનવાસીઓમાં અને કેટલાક વૈમાનિકોમાં એવી પદવીઓ હોય છે. તે અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે.

૧ इंद्र. રાજા
૨ सामानिक, રાજકુમાર
૩ त्रायस्त्रिंश રાજપુરૂષ
૪ पारिषद ઉચ્ચ સેવક
૫ आत्मरक्षक ઇંદ્રના શરીર રક્ષક
૬ लोकपाल ચોકીદાર.
૭ अनिक યોદ્ધા
૮ प्रकीर्णक નાગરિક
૯ आभियोग्य સામાન્ય સેવક
૧૦ किल्विषिक નીચ જાતિના.

વ્યન્તરોમાં અને જ્યોતિષ્કોમાં ઉપરમાંથી ૩ જી અને ૬ ઠ્ઠી પદવી હોતી નથી. વૈમાનિકોના સૌથી શ્રેષ્ઠ વર્ગમાં બીજા વધારે પણ ઉપવર્ગ છે.

જુદા જુદા વર્ગ ઉપવર્ગના દેવો તેમના દેખાવમાં, શરીર-પરિમાણુમાં અને વસાદિકમાં એકમેકથી જુદા હોય છે.

દેવનું આયુષ્ય ટુંકામાં ટુંકું ૧૦૦૦૦ વર્ષનું, લાંબામાં લાંબુ ૩૩ સાગરોપમનું હોય છે. પહેલા ત્રણ વર્ગના દેવની લેશ્યા કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત કે તૈજસ હોય છે, બાકીનાની તૈજસ, પદ્મ કે શુકલ હોય છે.

ભવનવાસીઓ રત્નપ્રભાના (પૃ. ૨૪૦) ઉપરના ભાગમાં ખાસ કરીને મધ્યલોકની નીચેના ભાગમાં સુન્દર ભવનોમાં રહે છે. તેઓ દેખાવે કુમાર જેવા હોય છે, તેથી જ તેમના વર્ગના નામના બીજા પદમાં કુમાર શબ્દ આવે છે. એ વર્ગ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ असुरकुमार ૨ नागकुमार ૩ सुपर्ण (ગરૂડ) कुमार ૪ वायुकुमार ૫ द्वीपकुमार ૬ उदधिकुमार ૭ दिक् (દિશા) कुमार ૮ विद्युत्कुमार ૯ स्तनित (મેઘગર્જના) कुमार ૧૦ अग्निकुमार.

દરેક વર્ગ ઉપર બે બે ઇન્દ્ર હોય છે, તેમાંનો એક ઉત્તરમાં અને બીજો દક્ષિણમાં રહે છે. પ્રત્યેક ઇન્દ્રને અનેક ઇંદ્રાણીઓ ને અનેક ઉપેંદ્રાણીઓ હોય છે. તેમની પાસે ૭ મા વર્ગમાંની ૭ સેનાપતિવાળી ૭ સેન હાજર રહે છે. સેનાના ૭ વર્ગ તે આ પ્રમાણે છે:—પદાતિ, અશ્વ, હસ્તી, રથ, મહીષ, વાદ્ય અને નર્તકો. અહીં કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તૈજસ લેશ્યા હોય છે.

વ્યંતર ભવનપતિની ઉપરના ભાગમાં અનેક નગરમાં રહેનારા દેવો છે, તેમના જુદા જુદા ૮ વર્ગ નીચે પ્રમાણે છે:—

१ भूत	२ पिशाच	३ यक्ष	४ राक्षस
५ किंनर	६ किंपुरुष	७ महोरग	८ गन्धर्व

રત્નપ્રભા પાતાળના ઉપરના ૧૦૦૦ યોજનમાં આવેલા નગરોમાં, મધ્યલોક અને અધોલોકની વચ્ચેના ભાગમાં વ્યન્તરો વસે છે. તેના દરેક વર્ગની ઉપર બે બે ઇન્દ્ર હોય છે, દરેક ઇન્દ્રને ૭-૭ સેના હોય છે. કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અથવા તૈજસ લેશ્યા હોય છે. જ્યોતિષ્કને એકલી તેજોલેશ્યા હોય છે.

જ્યોતિષ્ક તે ગગનમંડળના અધિવાસી છે. જમ્બૂદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને ½ પુષ્કરદ્વીપની ઉપર ૭૯૦ થી ૯૦૦ યોજન ઉંચે બરાબર મેરૂ પર્વતની ચારે બાજુએ રહે છે. અનેક પ્રકારના વિમાનોમાં બેસીને તેઓ સત્વર વેગે ફરે છે. જ્યોતિષ્કના ૫ પ્રકાર છેઃ- સૂર્ય, ચન્દ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર ને તારા. એક સૂર્ય ને ૧ ચન્દ્રનો પરિવાર ૮૮ ગ્રહ, ૨૮ નક્ષત્ર અને ૬૬૯૭૫૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ તારા હોય છે. જૈનોનો વિશિષ્ટ મત છે કે અનેક દ્વીપસમુદ્રોમાં થઈને અસંખ્ય સૂર્ય, અસંખ્ય ચન્દ્ર અને અસંખ્ય ગ્રહ, નક્ષત્ર તથા તારા છે, જમ્બૂદ્વીપને ૨ સૂર્ય, લવણોદને ૪, ધાતકીખંડને ૧૨, કાલોદને ૪૨, ½ પુષ્કરદ્વીપને ૭૨-એ રીતે મનુષ્યલોકમાં સૌ મળીને ૧૩૨ સૂર્ય છે. ૧૩૨ ચન્દ્ર છે. ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા પણ તે જ પ્રમાણમા છે. તે ચર છે અને તેની પછીના બધા સ્થિર છે.

જૈનો ઉપર પ્રમાણે માને છે, કારણ કે તેઓ મધ્યલોકવિષેના પોતાના ભૂગોળદર્શનને વળગી રહે છે અને તેથી એ વિષયના બધાં ભારતદર્શનથી જૈનો જુદો મત ધરાવે છે. તેઓ માને છે કે "એક અહોરાત્રના ૩૦ મુહૂર્તમાં સૂર્ય-અને તે જ રીતે સૌ જ્યોતિષ્કો મેરૂ પર્વતની આસપાસનું માત્ર અર્ધું જ વર્તુળ ફરી શકે છે, તેથી ભરત-વર્ષમાં રાત જ્યારે પૂરી થાય, ત્યારે જે સૂર્ય આગલે દિવસે પ્રકાશ્યો હતો તે મેરૂપર્વતની વાયવ્ય દિશાએ આવી શકે. તે સમયે ભરતવર્ષની પૂર્વમાં જે સૂર્ય ઉગે છે, તે

તેથી આગલી સંધ્યાએ આથમેલો સૂર્ય ન હોઈ શકે, પણ તેનાથી જુદો બીજો જ સૂર્ય હોઇ શકે. એ બે સૂર્ય વચ્ચેનો ભેદ આંખે કરી શકાતો નથી. ત્રીજે દિવસે સવારે પાછો પહેલા દિવસનો સૂર્ય તે દરમિયાન મેરૂની આગ્નેય દિશાએ આવી પહોંચીને ઉગે છે અને એ વ્યવસ્થા નિરન્તર ચાલી જાય છે. એ જ કારણે જૈનો જંબૂદ્વીપમાં બે ચન્દ્ર, બે સૂર્ય અને એ પ્રમાણે બધું બેવડું માને છે. પણ ભારતવર્ષમાં તો એકેકાળે એમાંનું એકેક જ દેખાય છે, અને બંને એકમેકની સાથે દેખાવમાં સરખાં છે, તેથી દેખાવમા કશો ભેદ પડતો નથી. " ૩૬

જમ્બૂદ્વીપ ઉપર જેટલા જ્યોતિષ્કો છે તેથી બીજા દ્વીપો અને સમુદ્રો ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જ વધારે હોય છે. કારણ કે તે મેરૂથી બહુ દૂર આવેલા છે અને સૂર્ય ચંદ્ર વધારે હોવાથી તેનો પરિવાર પણ વધારે હોય છે.

પુષ્કરદ્વીપમાં વચ્ચોવચ્ચ જે માનુષોત્તર પર્વત આવેલો છે તે એ દ્વીપના બે સરખા ભાગ કરે છે. મેરૂથી એ પર્વત સુધીના ૨½ ખંડમાં મનુષ્ય વસે છે; એ પર્વતની પેલીપાર જ્યોતિષ્ક ખસતાં નથી, પણ પોતાને સ્થાને સદા સ્થિર રહે છે. ત્યાં સૂર્ય ને ચંદ્ર એકમેકથી ૧૦૦૦૦૦ યોજન દૂર છે, અને તેમનાં અનેક વર્તુળ બનેલાં છે.

મેરૂ પર્વતની ઉપર અસંખ્ય યોજન પછી શરૂ થતા અને માળ ઉપર માળમાં ગોઠવાયેલા ઉર્ધ્વલોકમાં રહેલા વિમાનોમાં વૈમાનિકો વસે છે.

એકેક વિમાનમાં (નીચેથી ઉપરને અનુક્રમે) કેટકેટલા માળ આવેલા છે તેની હકીકત નીચે આપું છું. ૧ થી ચોથા પ્રદેશમાં બે બે વિમાન છે; એક ઉત્તરમાં, એક દક્ષિણમાં ને નવમાથી બારમા પાછળના કોષ્ટકમાં તેને માટે ઉ અને દ અક્ષરો મૂકયા છે. શ્વેતાંમ્બર અને દિગમ્બર મતમાં જે ભેદ છે તે પણ એ કોષ્ટકમાં સાથેસાથે બતાવ્યો છે.

श्रीक	दिशा	श्वेताम्बर	माळसंख्या	दिगम्बर	माळसंख्या
१	द. उ.	सौधर्म इशान	१३	सौधर्म इशान	३१
२	द. उ.	सनत्कुमार माहेन्द्र	१२	सनत्कुमार माहेन्द्र	७
३	मध्य मां	ब्रह्मलोक	६	ब्रह्म ब्रह्मोत्तर	४
४	,,	लान्तक	५	लान्तक कापिष्ठ	२
५	,,	शुक्र	४	शुक्र महाशुक्र	१
६	,,	सहस्रार	४	शतार सहस्रार	१
७	द. उ.	आनत प्राणत	४	आनत प्राणत	३
८	द. उ.	आरण अच्युत	४	आरण अच्युत	३
९ क्र म		अधो. मध्य. ग्रैवेयक ऊर्ध्व.	१०	अधो. मध्य. ग्रैवेयक ऊर्ध्व.	९
१०		...	...	९ अनुदिश	
११		५ अनुत्तर	१	५ अनुत्तर	

ફરી
બે સૂર્ય
ઉપરના કોષ્ટકથી જોઇ શકાશે કે અનુદિશ મધ્ય દિશાએ
ગાને છે. ઉપરના ક્રમ ઉપરાંત નવ જાતિના સૂર્ય ઉગે છે, તે

લોકની આસપાસ વસે છે. દિગમ્બરોને મતે એમના ૨૪ વર્ગ છે: सारस्वत, आदित्य, बह्नि, अरुण, गर्दतोय, तुषित, अव्याबाध અને अरिष्ट અને એ વર્ગોની વચ્ચે આવતા બીજા ૧૬ વર્ગ—કુલ ૨૪ એ મોહ-મુક્ત હોય છે અને તેથી એમને देवर्षि કહે છે; તીર્થંકરો જ્યારે દીક્ષા લેવાના હોય છે ત્યારે તેઓ તેમની પાસે આવે છે, અન્તે મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરે છે અને મોક્ષ પામે છે.

૧ થી ૮ સુધીના પ્રદેશને कल्प કહે છે અને ત્યાંના વસ-ારને कल्पोपपन्न કહે છે; તેથી ઉપરના પ્રદેશને कल्पातीत કહે છે અને ાંના વસનાર પણ તે જ નામે ઓળખાય છે.

વૈમાનિકોનાં નામ એમનાં સ્થાન ઉપરથી પડેલાં છે. એ સ્થાન ્રમાણનાં બાંધેલાં ને ભવ્ય છે, એકેકા નગર જેવડા મોટાં છે. ્કની પેઠે એના પણ એકગેક ઉપર ગોઠવાયેલા માળ છે, એકેક ળમાં વચ્ચે મધ્યવિમાન હોય છે, ત્યાંથી ચારે દિશામાં વિમા-ની ચાર શ્રેણિઓ હોય છે; અને એ શ્રેણિઓની વચ્ચે વળી ં છુટાં ાવમાન હોય છે

દેવલોકમાં રહેનાર દેવો દેખાવે અતિ સુન્દર હોય છે, પ્રકાશિત ાાર જેવા હોય છે, એમને છાયા હોતી નથી, એ આંખનો ાલકારો મારતા નથી, એમના વાળ ને નખ વધતા નથી. એમને સદા ઇન્દ્રિયસુખ મળ્યે જાય છે; સુન્દર શબ્દ, ગંધ, રસ ને વર્ણ નિર-ન્તર બદલાયા જાય છે, અને આંખો સદા ભવ્યભાવે મીંચાયા વિનાની રહે છે. ત્યાં સદા સુખી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે, રાત-દિવસનો ભેદ નથી ્અને મણિમાણિક્યના પ્રકાશથી સૌ પ્રકાશી રહે છે.

સ્વર્ગ જેમ ઉંચેનું, તેમ ત્યાં રહેનાર દેવનું આયુ, આવેલાં બળ અને એનો આનંદ વધારે; પણ તેના શરી બે બે વિમા આત્મવેદન (ભાન–Consciousness), 'કર્મબંધન ણારમા પાછળન ઓછું; વળી તેને ફરવાનો પ્રદેશ વિશ્વમાં છે. શ્વેતાંબર અ ર્ગમાના દેવને પ્રવાસમોહ ઓછો હોય છે). કોઇકમાં સાથેસાથે બ તેજસ, બીજા અને ત્રીજામાં પદ્મ અને જુદા જુદા પ્રદેશમાંના દેવોને નારીસુખ

જુદે જુદે પ્રકારે ભોગવવાનું હોય છે. પહેલા પ્રદેશમાં નીચા પ્રકારના દેવોની પેઠે શારીરિક સંભોગ હોય છે, બીજા પ્રદેશમાંના દેવો પોતાની નારીઓને આલિંગન અને ચુમ્બન દઇને તથા તેમને લાડ લડાવીને–પંપાળીને સન્તોષ પામે છે, અને પોતાની કામ વાસના તૃપ્ત કરે છે. ત્રીજા ને ચોથા પ્રદેશમાંના દેવ પોતાની દેવીઓના સૌન્દર્યને જોઇને, પાંચમા અને છઠ્ઠામાંના દેવ તેમના મિષ્ટ સુર સાંભળીને અને સાતમા તથા આઠમાના દેવ તેમની સુન્દરતા મનમાં વિચારીને આનન્દ પામે છે. આમ પ્રદેશ જેમ ઉંચો, તેમ ત્યાંના દેવનું કામજીવનનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ, સૌથી ઉપરના–૯ માથી ૧૧ મા સુધીનાં–કલ્પાતીત પ્રદેશમાંના દેવોને કશી કામવાસના હોતી નથી. ત્યાં સ્ત્રીઓ પણ હોતી નથી.

કલ્પોપપન્ન (૧–૮) દેવોના દશ ઇંદ્ર છે. ૧, ૨ પ્રદેશમાં બે બે ઇન્દ્ર હોય છે, એક ઉત્તરના દેવો ઉપર અને બીજો દક્ષિણના દેવો ઉપર રાજ્ય કરે છે; ૩જા થી ૬ ઠ્ઠા સુધીના પ્રદેશમાં એક જ ઇન્દ્ર હોય છે. ૭–૮ માં બે બે વચ્ચે એક ઇંદ્ર હોય છે. કલ્પાતીતના (૯–૧૧) દેવનો કોઇ ઇંદ્ર જ નથી હોતો. ત્યાં સૌ દેવો એકમેકની સરખા હોય છે ને તેથી સૌ अहमिन्द्र (હું ઇન્દ્ર એમ) કહેવાય છે.

વૈમાનિક દેવોના વિવિધ વર્ગના ઇન્દ્રો વિષે જૈનોએ વિસ્તીર્ણ કથાઓ લખી છે. એ કથાઓમા સૌધર્મના ઇન્દ્રને शक्र કહ્યો છે, બીજા ઇન્દ્રોનાં નામ પોતપોતાના કલ્પને અનુકૂળ છે. જગત્માં મહત્ત્વના જે જે પ્રસંગો બને છે, તે સૌમાં અને ખાસ કરીને તીર્થકરોના ઇતિહાસમાં શક્ર મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. દક્ષિણ વિભાગમાં જ્યારે કોઇ તીર્થંકરનો જન્મ થાય છે ત્યારે એનું આસન ડોલે છે. પોતાના અવધિજ્ઞાનને બળે એમ થવાનું કારણ એ જાણી લે છે, પછી પોતાના હરિણેગમેષીને સુધર્મમંડપમાંના સુઘોષ નામના એક યોજન પરિઘના ઘંટને વગાડવાની આજ્ઞા કરે છે. એ પ્રચંડ ઘંટની ત્રણ ગર્જનાઓ કરે છે, ત્યારે સુધર્મ સ્વર્ગના બીજાં ભવનમાંના ૩૧૯૯૯૯૯ ઘંટ પણ વાગવા માંડે છે. સૌ દેવ સાવધાન થાય છે, શો પ્રસંગ બન્યો છે? તે શક્ર પાસેથી સાંભળી લે

છે અને ગમે તો તીર્થંકર ઉપરના સ્નેહના, કે ભક્તિના કારણે, ગમે તો જિજ્ઞાસાને કારણે કે કાં તો શક્રની આજ્ઞાને કારણે સૌ એકઠા થઈ જાય છે. પછી શક્ર પોતાના અનુચરવર્ગ સાથે વિમાનમાં ચડે છે, મધ્યલોકમાંના નંદીશ્વરદ્વીપમાં આવેલા રતિકર પર્વત ઉપર ઉતરે છે અને ત્યાંથી તીર્થંકરને ઘરે એમની ભક્તિ કરવા જાય છે. ત્યાંથી તીર્થંકરને મેરૂપર્વત ઉપર જન્માભિષેક કરવા લઇ જાય છે. એવી જ રીતે બીજા કલ્પના ઇન્દ્રો મધ્યલોકમાં આવે છે, એમની ભક્તિ કરે છે ને પછી પાછા પોતાનાં ભવનમાં જાય છે. શક્ર અને બીજા ઇન્દ્રો પણ તીર્થંકર દીક્ષા લે છે, કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ને નિર્વાણ પામે છે ત્યારે પણ એજ પ્રમાણે કરે છે.

બધાં કલ્પોપપન્ન સ્વર્ગમાં કર્મને પરિણામે, ખાસ કરીને (શુદ્ધ કે બાલ) તપને પરિણામે મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વવાળા દેવો હોય છે; ગ્રૈવેયક* સ્વર્ગમાં પણ એ પ્રમાણે થાય છે, અને અભવ્ય (પૃ. ૧૯૪) જીવોએ પણ પૃથ્વી ઉપર સમ્યક્ ચારિત્ર આચર્યું હોય તો તેપણ ત્યાંસુધી ઉપજે છે. ઉપરનાં સ્વર્ગમા તો માત્ર સમ્યક્ત્વ જ પ્રવર્તે છે. પહેલા બે સ્વર્ગના દેવ પછીના ભવમાં પર્યાપ્ત ભૂમિકાય, અપ્કાય કે વનસ્પતિકાય, પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ કે મનુષ્ય-યોનિમાં અવતરાય એવાં કર્મ બાંધે છે, ઉંચાથી ૮મા સ્વર્ગના દેવ પંચેન્દ્રિય તિર્યગ્ કે મનુષ્ય-યોનિમા અવતરાય એવાં અને ત્યારપછીનાં સ્વર્ગના દેવ માત્ર મનુષ્યયોનિમાં અવતરાય એવાં કર્મ બાંધે છે.

विजय, वैजयन्त, जयन्त, अपराजित અને *सर्वार्थसिद्ध* એ પાંચ અનુત્તર સ્વર્ગમાં બધા દેવોને સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે અને તે સૌ ચોથા ગુણસ્થાન ઉપર હોય છે. પહેલાં ચારમાંના દેવને હજી બે વાર અવતરવું પડશે, પાંચમાને હજી એકવાર જન્મવું પડશે, ને પછી તેમને મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે.

સિદ્ધોનું ધામ.

સર્વાર્થસિદ્ધ સ્વર્ગની ઉપર ૧૨ યોજને *इशत्प्राग्भार* પૃથ્વી છે.

* ગ્રૈવેયક સ્વર્ગનું એ નામ એટલા માટે પડેલું છે કે એ સ્થાન લોકપુરૂષના ગ્રીવા (ગરદન) રૂપ છે.

અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી એકવારના પરિક્રમણે એક કાળચક્ર થાય છે. સર્પિણીના ૬ યુગમાંના પ્રત્યેકને આર કહે છે.[૩૮] કાળચક્ર વિનાઆદિએ, વિનાઅન્તે એકને એક જ રીતે નિરન્તર ફર્યા જાય છે; અવસર્પિણી પછી ઉત્સર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી પછી અવસર્પિણી આવ્યે જ જાય છે.

મનુષ્યલોકનો ઇતિહાસ તે એ કાળચક્રના* પરિક્રમણનો ઇતિહાસ છે. પૃથ્વી ઉપર વિનવધ આરમાં શું બન્યું અને તે પૂર્વે શું બન્યું હતું એનું વર્ણન જૈન દાર્શનિકો આપે છે; વળી હવે કાળચક્ર ફરશે ત્યારે શું બનશે, આપણે વર્તમાનમાં દુષમામાં છીએ એ આરમાં હજીયે શું અશુભ બનવાનું છે, ત્યારપછી નામાં શું અશુભતમ બનવાનું છે અને ફરી પ્રવર્તતી ઉત્સર્પિણીમાં ધીરે ધીરે શું શુભ બનતું જવાનું છે એ સૌ હકીકતો પોતાના સર્વજ્ઞ ગુરૂની સહાયતાએ વર્ણવે છે.

જૈન ગ્રન્થોમાં બીજા આર વિષે સંક્ષિપ્ત જ વર્ણન છે, કારણ કે તેમાં મનુષ્યોની સર્વ સામાન્ય સ્થિતિ હોય છે, પણ સુષમદુઃષમા ને દુઃષમસુષમા એ બે આરનું વર્ણન સવિસ્તર છે. આ બે આરમાં નિયમિત રીતે ૬૩ શલાકા પુરૂષ થાય છે અને જૈનોના જગદિતિહાસમાં એ મધ્યબિન્દુએ છે. ૨૪ તીર્થંકર, ૧૨ ચક્રવર્તી, અને ૨૭ વીર (૯ બલદેવ, ૯ વાસુદેવ અને ૯ પ્રતિવાસુદેવ) એ રીતે ૬૩ શલાકા પુરૂષ છે. પ્રત્યેક સુષમદુઃષમામાં એકેક તીર્થંકર અને એકેક ચક્રવર્તી થાય છે; બીજા બધા તીર્થંકર, ચક્રવર્તી અને વીર દુઃષમસુષમામાં થાય છે અને બંને સર્પિણીમાં એમ બને છે.⁎

---

* આગળ જણાવી ગયા છીએ કે આ કાળચક્રનું પરિક્રમણ મધ્યલોકના ભરત ને ઐરવત ક્ષેત્રમાં જ પ્રવર્તે છે બીજા ક્ષેત્રોમાં તો અમુક આર સ્થાયીભાવે પ્રવર્તે છે. બંને કુરુમા નિરન્તર સુષમસુષમા, હરિવાસમા અને રમ્યકવાસમા સુષમા, હૈમવતમાં અને હૈરણ્યવતમા સુષમદુઃષમા, વિદેહમા અને અંતરદ્વીપોમા દુઃષમસુષમા પ્રવર્તે છે. ૩૯

⁎ બીજા વળી કેટલાક પુરૂષોને શલાકા તરીકે ગણાવ્યા છે, તે રીતે તો એમની સંખ્યા એથી યે વધી જાય. એવા વધારેના શલાકાપુરૂષો આ પ્રમાણે

આ પાંચેય વર્ગના શલાકા પુરૂષોનાં જીવનચરિત એકમેકનાની સાથે મોટે ભાગે મળતાં આવે છે. એમના ગુણ એકસરખા છે ને જીવનના મહત્ત્વના પ્રસંગો પણ એકમેકની સાથે એકસરખા હોય છે. ત્યારે જૈનોના જગદિતિહાસમાં પ્રવેશ કરીએ તે પૂર્વે આ શલાકા પુરૂષના ઇતિહાસની સ્થિતિ સંક્ષેપમાં જોઇ જઇએ.

૬૩ શલાકાપુરૂષ.

૨૪ તીર્થંકર.

તીર્થંકરો એ જૈનોના પયગમ્બરો છે. એ ધાર્મિક મૂળતત્ત્વો પ્રકટ કરે છે અને પોતાના ઉપદેશ અને આચાર દ્વારા પોતાના અનુયાયીઓને મોક્ષ અપાવે છે. તીર્થકર (તીર્થંકર) શબ્દનો અર્થ યૂરોપમાં એવો લેવાય છે કે 'તારક, માર્ગદર્શક' એટલે સંસારસાગરમાં જે માર્ગે થઇને ભક્તજન નિર્ભયતાએ જઇ શકે અને બધાં દુઃખને ડુબાવીને નિર્વાણ પામી શકે એવો માર્ગ દેખાડનાર અથવા કાઢી આપનાર. પણ જૈનો એ શબ્દનો એવો અર્થ લે છે કે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ ચાર જૈનતીર્થને અસ્તિમાં લાવનાર પુરૂષ. તીર્થંકર શબ્દને બદલે બીજા પણ કેટલાક શબ્દ વપરાય છે. એ જિન એટલે જીતનાર કહેવાય છે, કારણ કે સંસાર પ્રત્યેના રાગદ્વેષને જીતીને મુક્ત થયા છે.* અર્હત્ એટલે પૂજા યોગ્ય કહેવાય છે, કારણ કે એમના

છે:—૬ નારદ, ૧૧ રુદ્ર. અમે એ વિષે અહીં કશું વધારે લખીશું નહિ, કારણ કે એમનું મહત્ત્વ ૬૩ શલાકાપુરૂષ કરતા બહુ ઓછું છે ને જૈન ગ્રન્થોમા પણ એમનું વર્ણન બહુ ઓછું છે.૪૦ તીર્થંકરોના ૨૪ પિતા તેમજ ૭ (૧૪) કુલકર પણ શલાકાપુરૂષ જેવા ગણાય છે; એમને વિષે યોગ્ય સ્થાને સંક્ષેપમા વર્ણન આવશે

* જિન શબ્દ તીર્થંકરને માટે જ વપરાય છે એમ નથી. જેને વળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે એવા સૌ મુક્ત થનાર પુરૂષોને માટે પણ વપરાય છે જેમકે શ્રવણ બેલગોલાના લેખમા બાહુબલિને જિન શબ્દે જ ઓળખાવ્યા છે ને ગન્ધર્વ પણ જિન કહેવાય છે, સામાન્ય જિનથી જુદા પાડવા તીર્થંકરને જિનેશ્વર કહે છે.

વાવે છે, વળી ઇંદ્રો મેરૂપર્વત પર લઇ જઇ તીર્થંકરને નવરાવે છે, પ્રભાતે રાજા મોટો મહોત્સવ કરે છે, તેમાં પ્રજાજન ભાગ લે છે; રાજા મોટા દાન દે છે અને કેદીઓને છોડી દે છે. દેવો અને મનુષ્યો જ નહિ, પણ જીવ માત્ર જિનજન્મથી આનન્દ પામે છે, એટલે સુધી કે નારકી જીવોને પણ એક ક્ષણ સુધી શાતા થાય છે અને તેમના દુ:ખ કંઇક ઓછા થાય છે.

પછી રાજકુમાર મોટો થાય છે ને તેના પદને શોભે એવી રીતે એનું લાલન પાલન થાય છે. ધવરાવવાને, નવરાવવાને, શીખવવાને, રમાડવાને, તેડવાને એમ પાંચ પ્રકારે ઉછેરવાને માટે પાંચ દાસીઓ રાખવામાં આવે છે. કુમાર જ્યારે ભૂખ્યો થાય છે, ત્યારે ઇન્દ્રે એના અંગુઠામાં મૂકેલું અમૃત ચૂસે છે, સ્તનપાન કરતો નથી. કુમાર જેમ જેમ મોટો થતો જાય છે તેમ તેમ એ સુન્દર ને જ્ઞાની થતો જાય છે, પોતાની અસાધારણ શક્તિનાં પ્રમાણ અદ્ભુત આશ્ચર્યોવડે બાળપણથી જ આપતો જાય છે.

એને બધી કળાઓનું અને જ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે; કુમાર ધીરેધીરે જુવાન થાય છે અને સારી રીતે બધા વિલાસ ભોગવે છે. અન્તે ખુબ ઠાઠમાઠથી સુન્દર રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરે છે ને પુત્રનો પિતા બને છે. કેટલાક તીર્થંકરો પોતાના પિતાના સંસારત્યાગ પછી રાજ્ય પણ કરે છે.

ગમે એટલો ભપકો, ગમે એટલી સત્તા જુવાન રાજકુમારને લૌકિક વિલાસોની નિરર્થકતા અને ભૌતિક ગડમથલની અનર્થકતા વિષે છેતરી શકતી નથી. સંસાર તજવાની એને ધીરેધીરે ઇચ્છા થાય છે. અમુક અસાધારણ પ્રસંગને કારણે (પાર્શ્વનાથને પોતાના પૂર્વતીર્થંકરની પ્રતિમા દેખાઇ હતી તે કારણે) એ ઇચ્છા નિશ્ચયાત્મક થાય છે. લોકાંતિક દેવો એમની એ ઇચ્છાને દૃઢ કરે છે અને એમને ભાવી જગતારક માની એમની સ્તુતિ કરે છે. એક વર્ષ સુધી પોતાના ધનભંડારમાંથી મોટાં મોટાં દાન કરે છે. પછી જ્યારે દીક્ષાનું મહાપર્વ આવે છે ત્યારે શક્ર અને બીજા દેવો એ મહોત્સવને અનુકૂળ એમને શણગારે છે અને સુન્દર શિબિકામાં

બેસાડીને લોકના મહાનન્દ વચ્ચે એમને વનમાં લઇ જાય છે. અહીં એ પોતાના સૌ આભૂષણુ ઉતારી દે છે અને પંચમુષ્ટિ લોચ કરે છે એટલે કે પાંચ મુઠીથી પોતાના કેશ ઉતારી કાઢે છે. ઇન્દ્ર એ કેશ એક પાત્રમાં એકઠા કરી લે છે અને તેને ક્ષીરસમુદ્રમાં પધરાવે છે.

સમ્યક્ ચારિત્રને હેતુએ તીર્થંકર હવે પોતાના શરીરની અવગણુના કરે છે; પોતાના દિવસો ધ્યાનમાં ગાળે છે; ઉપવાસ કરે છે અને બીજો તપ આચરે છે. ક્યાંય લાંબો સમય ઠરીને રહેતા નથી, સ્થાનસ્થાનાન્તરે પરિક્રમણુ–વિહાર કર્યા કરે છે. એમના જીવનની વિશુદ્ધિ ૨૧ પ્રકારે પ્રમાણિત થાય છેઃ [૧]જેમ તાંબાના વાસણુ (કે કમળપત્ર) ઉપર જળ રહેતું નથી, જેમ છીપોલીને મેશ ચોટતી નથી તેમ તીર્થંકરને અશુભકર્મ ચોટતાં નથી; [૨]જીવની પેઠે એમની ગતિ અસ્ખલિત હોય છે; [૩]આકાશની પેઠે નિરાશ્રય હોય છે. [૪]વાયુની પેઠે એ અપ્રતિબદ્ધ હોય છે; [૫]શરદ્ ઋતુના જળની (કે ચન્દ્રની) પેઠે એમનું હૃદય સ્વચ્છ હોય છે; [૬]કમળ-પત્રની પેઠે કશાથી એ મલિન થતા નથી; કાચબો જેમ પોતાના અંગોને, તેમ એ પોતાની ઇન્દ્રિયોને ગોપવી રાખે છે; [૮]ગેંડાના શીંગડાની પેઠે એ એકલા વિચરે છે; [૯]પક્ષીની પેઠે મુક્ત હોય છે; [૧૦]ભારુણ્ડ પક્ષીની પેઠે પ્રમાદરહિત હોય છે; [૧૧]હાથીની જેવા પરાક્રમી હોય છે; [૧૨]વૃષભના જેવા પ્રચંડ હોય છે; [૧૩]સિંહના જેવા અપરાજિત હોય છે; [૧૪]મન્દર પર્વતના જેવા અવિચળ હોય છે; [૧૫]સમુદ્રના જેવા ગંભીર હોય છે; [૧૬]ચન્દ્રના જેવા સૌમ્ય–શાન્ત હોય છે; [૧૭]સૂર્યના જેવા પ્રચણ્ડ તેજવાળા હોય છે; [૧૮]સુવર્ણ જેવા શુદ્ધ હોય છે; [૧૯]પૃથ્વીના જેવા સહિષ્ણુ હોય છે; [૨૦]અને અગ્નિની પેઠે પ્રકાશ આપનારા હોય છે.[૪૨]

જગત્ અને એના સુખ પ્રત્યે ઉદાસીન રહીને પોતાનાં સર્વ કર્મમાંથી મુક્ત થવાનો ત્યારપછી તીર્થંકર પ્રયાસ કરે છે; તેમને જન્મથી ત્રણ પ્રકારનાં જ્ઞાન તો મળેલાં હોય છે જ, પણ હવે ચોથું જ્ઞાન–મનઃપર્યાય જ્ઞાન–બીજાના વિચારો જાણી લેવાનું જ્ઞાન–પ્રાપ્ત કરે છે. અન્તે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ને ત્યારે એ કેવલી

થાય છે. પછી દેવો એમની પૂજા કરવા દોડી આવે છે અને પ્રથમ એમને એ ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે. ત્યારપછી સર્વ જીવોને ધર્મનો ઉપદેશ આપવા એ નીકળે છે. (વચરે છે.)

તીર્થંકર સાધારણ રીતે ભવ્ય સમવસરણમાં (સભા મંડપમાં) બેસીને ઉપદેશ આપે છે. એ સમવસરણ દેવો મહાસમારમ્ભે એમને માટે ખાસ વિકુર્વે છે. એ હેતુએ વાયુકુમાર એક યોજન ધરાતળ સ્વચ્છ કરે છે, મેઘકુમાર એના ઉપર સારી રીતે છંટકાવ કરે છે, વ્યન્તરો એના ઉપર ફુલ અને મણિ વેરે છે. પછી દેવો એના ઉપર મંડપ બાંધે છે, એ મંડપ ગોળ કે ચોરસ હોય છે. એમાં ત્રણ ભીંતો બાંધેલી હોય છે. પહેલી એટલે સૌથી અન્દરની વૈમાનિકો રત્નમણિએ બાધે છે, બીજી એટલે વચલી જ્યોતિષ્કો સુવર્ણે બાંધે છે અને ત્રીજી એટલે સૌથી બહારની ભવનપતિઓ રૂપે બાંધે છે. દરેક ભીંતને મોતીએ શણગારેલાં ચાર ચાર દ્વાર હોય છે. વ્યન્તરોએ બાંધેલી મધ્યમણિપીઠ ઉપર એક ચૈત્યવૃક્ષ હોય છે અને તેની નીચે વ્યાસપીઠ હોય છે, તે રત્નની હોય છે. આના ઉપર ચાર બાજુએ ચાર સિંહાસન ગોઠવેલાં હોય છે દરેક ઉપર ત્રણ છત્ર ધરેલાં હોય છે, તેમની ચારે બાજુએ બે બે યક્ષ ચામર લઈને ઉભા રહેલા હોય છે અને તેમની સામે સુવર્ણપદ્મ ઉપર સ્ફટિક-મય ધર્મચક્ર આવી રહેલું હોય છે. પછી પૂર્વ દિશાએથી તીર્થંકર સમવસરણમાં પ્રવેશ કરે છે અને પૂર્વાભિમૂખે પૂર્વભણીના સિંહાસને બિરાજે છે. બીજાં ત્રણ સિંહાસનો ઉપર તે જ સમયે તીર્થંકરની પ્રતિમૂર્તિ દેખાય છે અને તેથી એ બધી દિશા તરફ એક જ સમયે નિહાળતા જણાય છે. ચારે બાજુએ નિયત કરેલે સ્થાને સમવસરણમાં લોક બેઠા કે ઉભા હોય છે: ભવનપતિઓની, વ્યન્તરોની, જ્યોતિષ્કોની અને વૈમાનિકોની સ્ત્રીઓ તથા સાધ્વીઓ ઉભી હોય છે; એ ચાર પ્રકારના દેવ, સાધુઓ, શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ બેઠાં હોય છે. એ બાર પ્રકારનાં સભાજનોને પછી તીર્થંકર ઉપદેશ આપે છે. મધ્યસભામાં (બીજા ગઢમા) તિર્યંચ ઉભા હોય છે અને બાહ્યસભામા (ત્રીજા ગઢમા) અનુચરો (પાર્શ્વદો) ને વાહનો હોય છે. ચાર પ્રકારના દેવ દ્વાર ઉપર ચોકી કરે છે.[૪૩]

ધર્મનો પ્રચાર કરવાને તીર્થંકર વિહાર કરે છે. જ્યાં જ્યાં એ વિચરે છે, ત્યાં ત્યાં સૌ લોક એમની સમીપ, એમનો બોધ સાંભળવા દોડી આવે છે; કારણ કે એ લોકની ભાષા ગમે તે હોય, પણ તીર્થંકરના શબ્દો બધા સમજી શકે છે.

પછીની કલ્પના પ્રમાણે. તીર્થંકર લૌકિક પ્રકારની નહિ, પણ અલૌકિક પ્રકારની ભાષાએ–અનક્ષરી ભાષાએ બોલે છે. એ પોતાના વિચાર અમુક પ્રકારે શુભ માર્ગે પ્રેરે છે અને એમના શ્રોતાં ઉપર એની બરાબર અસર થાય છે; એક ગણધર પછી એ વિચારને લોકભાષામાં બોલે છે અને પછીથી એ સૌ એ લોકભાષામાં ઉતારી લેવાય છે.

તીર્થંકરોના ઉપદેશને પરિણામે હજારો લોક તેમનો મત સ્વીકારે છે. અસંખ્ય પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ શ્રાવક અને શ્રાવિકા થઇને તેમના ધર્મને પાળે છે; અને અનેક લોક ગૃહ તજી નિગૃહી થાય છે એટલે કે પોતાના જીવનમાં ધાર્મિક આચાર આચરવા સાધુ અને સાધ્વી થાય છે.

પ્રત્યેક તીર્થંકરને ૩૪ અતિશય હોય છે. જૈનદર્શનમાં આનું વિગતવાર વર્ણન આપેલું છે.[૪૪]

૪ અતિશય જન્મથી હોય છેઃ–૧ એમનો દેહ અદ્‌ભૂત સ્વરૂપવાન્ અને અદ્‌ભૂત સુગન્ધવાન્ હોય છે; વ્યાધિ, પ્રસ્વેદ અને મળથી રહિત હોય છે. ૨ એમનો શ્વાસ કમળના જેવો સુગન્ધવાન્ હોય છે. ૩ એમનું રૂધિર ગાયના તાજા દૂધ જેવું શ્વેત હોય છે, માંસમાં માંસનો દુર્ગન્ધ નથી હોતો. ૪ એમની આહાર અને મળ–ક્રિયા ચર્મચક્ષુથી જોઇ શકાતી નથી.*

* આ મત શ્વેતામ્બરનો છે. દિગમ્બરો માને છે કે કેવલી આહાર જ કરતા નથી, કારણ કે જો કરે તો એમને ક્ષુધા હોવી જોઇએ; પણ ક્ષુધા કદી તૃપ્ત થઇ શકતી નથી અને તેથી નવીન કર્મનું કારણ બને છે. શ્વેતામ્બરો કહે છે કે શરીર રાખવાને જ એ આહાર કરે છે ને બીજા પ્રાણીઓથી તે જુદા પ્રકારનો હોય છે.[૪૫]

૧૧ અતિશય ઘાતિકર્મનો ક્ષય થયે પ્રાપ્ત થાય છેઃ—[1]૧ સમવસરણની ભૂમિ એક જ યોજનના વિસ્તારની હોય છે, છતાં તેમાં કોટિકોટિ દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચ (એમની શકિતથી) સમાઇ શકે છે. ૨ એમની વાણી એક યોજન સુધી સંભળાય છે અને દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચ સ્વભાષામાં સમજે છે. ૩ એમના મસ્તકની આસપાસ સૂર્યકાન્તિ સમાન ભામંડલ પ્રકાશી રહે છે, ૪ એમની આસપાસ ૨૫ યોજન સુધી કોઇ રોગ, ૫ વૈરભાવ, ૬ તીડ વગેરે જન્તુ, ૭ રોગોત્પત્તિ, ૮ અતિવૃષ્ટિ, ૯ અનાવૃષ્ટિ, ૧૦ દુષ્કાળ પ્રવર્તતો નથી અને ૧૧ પરાયા કે પોતાના રાજ્ય તરફથી કશો ઉપદ્રવ થતો નથી.

૧૯ અતિશય દેવજનિત હોય છેઃ—૧ તીર્થંકરની સાથે આકાશમાં ધર્મચક્ર, ૨ બે ચામર, ૩ પાદપીઠ સમેત સિંહાસન, ૪ ત્રણ છત્ર અને ૫ રત્નમય ધ્વજ ચાલે છે, ૬ દેવ સુવર્ણકમળો રચીને એમના પગ નીચે મૂકે છે, ૭ સમવસરણના ત્રણ ગઢ કરે છે, ૮ ચારે દિશામાં એમની મૂર્ત્તિ દેખાય છે, ૯ એમની ઉપર અશોકવૃક્ષ હોય છે, ૧૦ કાંટા અધોમુખ થઇ જાય છે, જેથી કોઇને વાગે નહિ. ૧૧ વૃક્ષો એમને પ્રણામ કરે છે, (નમે છે) ૧૨ આકાશમાં દેવદુંદભી વાગે છે, ૧૩ એમની આસપાસ શીતળ વાયુ વાય છે, ૧૪ પક્ષીગણ (શુભ શકુનને માટે) તેમનાથી જમણા ઉડે છે, ૧૫ ગંધોદકની વૃષ્ટિ થાય છે, ૧૬ પંચરંગી પુષ્પની વૃષ્ટિ થાય છે, ૧૭ એમના કેશ અને નખ વધતા નથી, ૧૮ ચારે નિકાયના મળી એક કોટિ દેવ તેમની સેવામાં રહે છે, ૧૯ એમની આસપાસ સદા વસન્તઋતુ વર્તે છે.*

તીર્થંકરના વચનના ૩૫ અતિશય નીચે પ્રમાણે છેઃ—૧ संस्कारवत्व શુદ્ધિ ૨ औदात्य ઉચ્ચતા, ૩ अग्राम्यत्व, ભવ્યતા, ૪ मेघगम्भीरघोषत्व, મેઘગર્જના જેવો શબ્દ, ૫ प्रतिनादविधायिता સામે શબ્દ થાય તે, ૬ दाक्षिणत्व સ્પષ્ટતા, ૭ उपनीतरागत्व રાગની

---

[1] અશોકવૃક્ષ, પુષ્પવૃષ્ટિ, દેવદુંદભી, ચામર, સિંહાસન, છત્ર, ધ્વજ, સુવર્ણકમળ—એ સદા તીર્થંકરની સાથે રહે છે. તે ૮ પ્રતિહાર્ય કહેવાય છે.*૬ કોઇ જગ્યાએ આમાં નામાંતર જણાય છે.

સમતા, ૮ महार्यता અર્થની ગંભીરતા, ૯ अव्याहृतत्व અવિરોધ, ૧૦ शिष्टत्व શ્રેષ્ઠતા, ૧૧ संशयाभाव સંશયનો અભાવ, ૧૨ निराकृतान्योत्तरत्व પ્રતિષેધનો અભાવ, ૧૩ हृदयंगमता હૃદયમાં ઉતરી જાય એવી ક્ષમતા, ૧૪ मिथःसाकांक्षता ન્યાયપુરઃસરતા, ૧૫ प्रस्तावौचित्य દેશકાળયુક્ત, ૧૬ तत्वनिष्ठतां, તત્ત્વયુક્ત ૧૭ अप्रकीर्णप्रसृतत्व સમ્બન્ધનો વિસ્તાર-અસમ્બન્ધનો ત્યાગ, ૧૮ अस्वश्लाघाऽन्यनिन्दा પોતાની શ્લાઘાનો અને બીજાની નિન્દાનો અભાવ, ૧૯ आभिजात्य પ્રતિપાદ્ય વિષયની ભૂમિકા, ૨૦ अतिस्निग्धमधुरत्व, સ્નેહ અને મધુરતા સહિત, ૨૧ प्रशस्यता પ્રતિપાદ્ય વિષયની શ્લાઘા, ૨૨ अमर्मवेधिता પારકા મર્મ ઉઘાડાં ન પાડવાં તે, ૨૩ औदार्य. ઉદાર ગુણયુક્ત ૨૪ धर्मार्थप्रतिबद्धता ધર્મ અને અર્થનો સંયોગ, ૨૫ कारकाद्यविपर्ययता વ્યાકરણની શુદ્ધિ, ૨૬ विभ्रमादिवियुक्तता ભ્રમ વગેરેનો અભાવ, ૨૭ चित्रकृत्व કુતૂહલ, ૨૮ अद्भुतत्व, અનુપમ ૨૯, अनातिविलम्बता અતિવિલંબનો અભાવ, ૩૦ अनेकजातिवैचित्र्य વર્ણનની વિવિધતા, ૩૧ आरोपणविशेषता આરોપણની વિશેષતા, ૩૨ सत्वप्रधानता વચનબળ, ૩૩ वर्णपदवाक्यविविक्तता વર્ણાદિનો વિવેક, ૩૪ अव्युच्छित्ति અખંડ વાક્ય-પ્રવાહ અને ૩૫ अखेदित्व શ્રમ રહિતતા.

તીર્થંકર નીચેના ૧૮ દોષથી મુક્ત હોય છેઃ–૧ દાન–અન્તરાય, ૨ લાભ–અન્તરાય, ૩ ભોગ–અન્તરાય, ૪ ઉપભોગ–અન્તરાય; ૫ વીર્ય–અન્તરાય, (પૃ. ૧૬૭), ૬ હાસ્ય, ૭ રતિ, ૮ અરતિ, ૯ જુગુપ્સા, ૧૦ ભય, ૧૧ કામાભિલાષ, ૧૨ શોક, ૧૩ મિથ્યાત્વ, ૧૪ અજ્ઞાન, ૧૫ નિદ્રા, ૧૬ અવિરતિ, ૧૭ રાગ અને ૧૮ દ્વેષ.

તીર્થંકરમાં ૪ અનન્તતા હોય છેઃ–અનન્ત દર્શન, અનન્તજ્ઞાન, અનન્તબળ અને અનન્તસુખ.

પ્રત્યેક તીર્થંકરની સેવામાં એક યક્ષ અને યક્ષિણી રહે છે. તે પ્રભુની ઉપર અત્યંત રાગી થયેલા હોય છે.

તીર્થંકર અનેક ધર્મભાવના અને ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર આચરે છે અને તેમના કર્મનો સર્વથા ક્ષય થાય છે ત્યારે એ નિર્વાણ પામવાને યોગ્ય થાય છે; પછી આહારપાન તજી દે છે, સર્વ કર્મના ક્ષય પછી

દેહનું પૌદ્ગલિક આવરણ તજી દે છે અને અન્તે લોકને શિખર પ્રદેશે ચડી જાય છે. નિર્વાણ પામેલા તીર્થંકરના મૃતદેહને ઇન્દ્ર ક્ષીરસાગરના જળથી સ્નાન કરાવે છે, તેને અંગરાગવડે વિલેપન કરે છે, દેવો ચન્દનાદિ કાષ્ટની ચિતા ગોઠવે છે, અગ્નિકુમાર તેમાં અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરે છે, પછી ચિતાને સ્થાને દેવો મણિમય સ્તૂપ રચે છે.

બધા તીર્થંકરોનું જીવન થોડે ઘણે અંશે આ રીતે વ્યતીત થાય છે, તેમનાં જીવનચરિત એક જ પ્રકારે આલેખાયાં છે. અનેક જૈનગ્રન્થોમાં તો મુખ્ય મુખ્ય વિગતો જ આપેલી છે. સામાન્ય રીતે પ્રત્યેક તીર્થંકર માટે આ પ્રમાણેની હકીકત આપેલી હોય છેઃ—પૂર્વભવોનો ઇતિહાસ, કયા સ્વર્ગમાંથી ચ્યવીને અવતર્યા તે, તેમના માતાપિતાના નામ અને જન્મસ્થાનનું નામ, તેમની જન્મકુંડળી, દીક્ષા લીધી તે અને કેવલજ્ઞાન પામ્યા તે સ્થાનનાં નામ, જે વૃક્ષ નીચે કેવલજ્ઞાન પામ્યા તે વૃક્ષનું નામ, નિર્વાણ પામ્યા તે સ્થાનનું નામ, તેમનાં ચિહ્ન, શરીરનો રંગ અને પરિમાણ, એમના ગણધરની, સાધુની, સાધ્વીની, શ્રાવકની, શ્રાવિકાની સંખ્યા ને એમનાં મુખ્યના નામ, એમની સેવા કરનાર યક્ષ અને યક્ષિણીનાં નામ, એમની પહેલાંના તીર્થંકર નિર્વાણ પામ્યા ત્યારથી એમના જન્મસુધીનો અથવા નિર્વાણ સુધીનો કાળ, અને દરેક સ્થિતિમાં કેટલો કાળ રહ્યા ને ક્યારે નિર્વાણ પામ્યા તે હકીકત.

૧૨. ચક્રવર્તી.

ચક્રવર્તી તે ભરતવર્ષમાં અવતરનારા અને તેના છ ખંડના રાજા હોય છે. તીર્થંકરોની પેઠે એમનું જીવન પણ લગભગ એક જ પ્રકારનું હોય છે. પૂર્વભવમાં કરેલાં પુણ્યકર્મને ફળે અથવા નિદાન એટલે પૂર્વભવમાં કરેલા નિયાણાથી જીવ ચક્રવર્તી થાય છે. એ ઇક્ષ્વાકુ વિગેરે રાજકુળમાં અવતરે છે, પોતાના પ્રતાપનો ને રાજ્યનો વિસ્તાર વધારે છે, બધી કળાઓમાં ને જ્ઞાનમાં પ્રવીણ થાય છે. ચક્રવર્તી સુન્દર અને બળવાન્ વીર એમને વિવેકી હોય છે; એનામાં આત્મા અને શરીર સમ્બન્ધે ૩૬ અતિશય[૪૭] હોય છે. બધા શત્રુઓને યુદ્ધમાં પરાજય આપે,

છે, ભરતખંડની ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે દેવો આવીને એની સેવા કરે છે, સ્તુતિ કરે છે અને મોટી ધામધુમથી ચક્રવર્તીપદનો અભિષેક કરે છે. એ દીર્ઘકાળ સુધી પ્રતાપશાળી રાજ્ય કરે છે, પૃથ્વી ઉપર પ્રાપ્ત થતી અનેક સ્ત્રીઓનો અને નિધિઓનો ઉપભોગ કરે છે. કેટલાક ચક્રવર્તી દીક્ષા લે છે અને તીર્થંકર પણ થાય છે (આ અવસર્પિણીમાં ૧૬ મા, ૧૭ મા અને ૧૮ મા તીર્થંકર ચક્રવર્તી થયા છે) પ્રાંતે નિર્વાણ પામે છે, કેટલાક પોતાના મરણ પછી સ્વર્ગે જાય છે, વળી કેટલાક પોતાનાં પાપકર્મને ફળે નરકે પણ જાય છે.

ચક્રવર્તીઓની વિશેષતા એમની શકિતમાં, બળમાં અને *ભૌતિક જીવનની એમની પરિસ્થિતિમાં નહિ, પણ જે અદ્ભૂત (૧૪)* રત્ન અને અમૂલ્ય (૯) નિધિ એમની પાસે હોય છે તેમાં છે.

૧૪ રત્ન તે બે પ્રકારના જીવ હોય છે અને તે ચક્રવર્તીની સેવા કરે છે. એમાંનાં સાત એકેન્દ્રિય રત્ન હોય છે અને સાત પંચેન્દ્રિય રત્ન હોય છે.[૪૮]

નીચેનાં ૭ રત્ન એકેન્દ્રિય છેઃ—

૧ चक्रः યુદ્ધ સમયે ચક્રવર્તી આ મણિમય ચક્રને શત્રુ ઉપર ફેંકે છે. અવ્યર્થ શકિતએ શત્રુનું શિર ઉડાવી દીધા પછી ફેંકનારના હાથમાં પાછું એ ચક્ર આવીને ઉભું રહે છે. કોઇ અમુક કારણથી શત્રુનું શિર તુરત ન ઉડાવી શકે તો, ચકલીની પાછળ બાજ પડે એમ, એની પાછળ પડે છે અને એનો નાશ કરે ત્યારે જ વિરમે છે.

૨ दण्ड. પૃથ્વી ઉપર ને પાતાળ સુધી જઇ શકે છે અને એના સ્પર્શથી દુઃખ દૂર થાય છે. ને કામના સફળ થાય છે. ગુફાના દ્વાર તે ઉઘાડે છે.

૩ खड्गः પ્રતિસ્પર્દ્ધીનો નાશ કરે છે.

૪ छत्रः એ ચક્રવર્તીના પ્રતાપનું માત્ર ચિન્હ નથી, પણ દૃષ્ટિમાત્રથી શત્રુને સ્તબ્ધ કરી દે છે. તાપ, વરસાદ, પવનથી એ રક્ષણ કરે છે; ગ્રીષ્મકાળમાં શીત અને શીતળકાળમાં ઉષ્ણ છાયા આપે છે.

૯ વિવિધ વિદ્યાઓના ગ્રન્થ છે ને કેટલાકને મતે એ ૯ મંજુષા છે, તેમાં એ ૯ પ્રકારનાં નિધિ મૂકેલાં હોય છે, અને તેનો ઉપયોગ તેના ગ્રન્થમાં બતાવેલો છે. એ ૯ નિધિનાં નામ આ પ્રમાણે છેઃ-૧ नैसर्प-ઘર, ૨ पाण्डुक ચોખા અને બીજાં અન્ન, ૩ पिंगलक આભૂષણ, ૪ सर्वरत्नक ૧૪ રત્ન, ૫ महापद्म અન્ય રત્નો, ૬ काल જ્યોતિર્વિદ્યાનો કાળ નિર્ણય, ૭ महाकाल ધાતુની ને રત્નની ખાણો, ૮ माणवक અસ્ત્ર શસ્ત્ર ને યુદ્ધકળા, અને ૯ शंख કાવ્યકળા, નાટ્ય કળા ને વાદ્યકળા. (આ જૂદી જુદી વસ્તુના આપનાર, બતાવનાર, સમજાવનાર અથવા પૂરી પાડનાર હોય છે.)

૯ बलदेव, ૯ वासुदेव અને ૯ प्रतिवासुदेव

બળદેવ, વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ એ ત્રણ વીર છે; એકજ કાળે એ જન્મે છે ને પ્રત્યેક સર્પિણીમાં પ્રત્યેક જાતિના વીર નવ નવ થાય છે. બળદેવ અને વાસુદેવ ઓરમાન ભાઇ–એક જ રાજાના જુદી જુદી રાણીઓથી થયેલા પુત્રો હોય છે. પ્રતિવાસુદેવ એમના પ્રતિસ્પર્દ્ધી હોય છે.

બળદેવના (એમને बलभद्र પણ કહે છે.) શરીરનો રંગ શ્વેત શુદ્ધ હોય છે. એ સદા નીલ રંગના વસ્ત્ર ધારણ કરે છે અને એમની પતાકામા તાલવૃક્ષનું ચિહ્ન હોય છે. એમનાં ૪ આયુધ છે. ૧ ધનુષ, ૨ ગદા, ૩ મુશલ અને ૪ હળ; દિગમ્બરને મતે ૧ રત્નમાળ, ૨ ગદા, ૩ મુશલ અને ૪ હળ. એમનો જન્મ થવાનો હોય છે ત્યારે એમની માતા ચાર સ્વપ્ન જુએ છે.

વાસુદેવ (એમને नारायण કે विष्णु પણ કહે છે) બળદેવના નાના ભાઇ હોય છે, પણ કથાઓમા ઘણુ કરીને એમનું મહત્ત્વ બળદેવથી વધારે છે, કારણ કે એ બળદેવ કરતા બમણો બળવાન યોદ્ધો છે, બળદેવ નમ્ર પ્રકૃતિના છે. વાસુદેવનો જન્મ થવાનો હોય છે ત્યારે એમની માતા સાત (પાંચ) સ્વપ્ન જુએ છે, એથી પણ એમનું મહત્ત્વ પ્રતિપાદિત થાય છે. એમનાં શરીરનો રંગ કૃષ્ણ હોય છે, એમનાં વસ્ત્ર પીળાં રંગના હોય છે. એમની છાતી ઉપર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન હોય છે એમને શ્વેત છત્ર અને ચામર હોય છે અને ધ્વજમાં

ગરૂડનું ચિન્હ હોય છે. એમનાં ૭ આયુધ છેઃ ૧ પંચજન્ય શંખ એ શંખને એજ વગાડી શકે, ૨ સુદર્શન ચક્ર, ૩ કૌમોદકી ગદા, ૪ સાર્ઙ્ગ ધનુષ, ૫ નન્દક ખડગ, ૬ વસન્તકુસુમની વનમાલા અને ૭ કૌસ્તુભમણિ. દિગમ્બરને મતે ૧ ધનુષ, ૨ શંખ, ૩ ચક્ર, ૪ ખડ્ગ, ૫ દંડ, ૬ શક્તિ અને ૭ ગદા.

પ્રતિવાસુદેવ બળવાન પણ દુષ્ટ રાજા છે. એમનો જન્મ થવાનો હોય છે ત્યારે એમની માતા એકથી ચાર સુધી સ્વપ્ન જુએ છે.

બળદેવ અને વાસુદેવ ભાઈપણે જ અવતરે છે અને એકમેક ઉપર અત્યંત સ્નેહ રાખે છે, એ બંનેને પ્રતિવાસુદેવ સાથે વૈર-ભાવ હોય છે. પ્રતિવાસુદેવ ભરતવર્ષનો મોટો ભાગ જીતી લે છે અને અર્ધચક્રવર્તી બનીને પોતાને તાબે થવાનું વાસુદેવને કહેવરાવે છે. આથી અથવા એવીજ બીજી કોઈ માંગણીથી વાસુદેવ ક્રોધે ભરાય છે, તેની સાથે યુદ્ધ માંડે છે અને અન્તે તેને મારી નાખે છે. પ્રતિ-વાસુદેવ પોતાના પાપકર્મનું ફળ ભોગવવા નરકમાં પડે છે. ત્યાર-પછી વાસુદેવ અર્ધ—ચક્રવર્તી બનીને દીર્ઘ કાળ સુધી સુખે રાજ્ય કરે છે અને પોતાની ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે બધા ભૌતિક વિલાસ ભોગવે છે. અન્તે તે પણ મરણ પામે છે અને યુદ્ધાદિકમાં એમણે જે પાપકર્મનાં બંધન બાંધેલા હોય છે તેને પરિણામે એ નરકમાં પડે છેઃ એમના પવિત્ર ભાઈ બલદેવ, વાસુદેવના મૃત્યુ પછી એટલો ખેદ કરે છે કે તેમને ત્યારપછી સંસારમાં કશો આનંદ લાગતો નથી, તેથી તે દીક્ષા લે છે ને અંતે નિર્વાણ પામે છે કે સ્વર્ગે જાય છે.

ભરતવર્ષનો અને એના શલાકાપુરૂષોનો ઇતિહાસ.

પૂર્વ કથન.

કાળચક્ર સમસ્ત મનુષ્ય જગતમાં પ્રવર્ત્તે છે. જ્યારે સુષમ-દુઃષમા અને દુઃષમસુષમા પ્રવર્તે છે ત્યારે ૬૩ શલાકાપુરૂષ જન્મે છે, તેથી આ ઐતિહાસિક મહાપુરૂષોની શ્રેણિ જગતના વિવિધ પ્રદેશોમાં સંભવે છે. જમ્બૂદ્વીપના, ધાતકીખંડનાં અને ½ પુષ્કરદ્વીપના કુલ ૨½ દ્વીપના ૫ ભરતના, ૫ ઐરવતના[૪૮] અને ૫ મહાવિદેહના

તીર્થંકર વગેરેની યાદી જૈન ગ્રન્થો આપે છે, એ સર્વેના નામ આપે છે, એટલુ જ નહિ પણ ગઈ અવસર્પિણીમા કે ઉત્સર્પિણીમા જે જે થઇ[૫૦]ગયા અને આવતીમા જે થવાના છે તે સૌના પણ નામ આપે છે વિવિધ ક્ષેત્રોમા એક જ કાળે થતા શલાકા પુરૂષોની સખ્યા વિષે કલ્પનાઓ કરવામા આવી છે એ વાત મહત્ત્વની છે કે એક જ કાળે મનુષ્ય લોકના ૨½ દ્વીપમા વધારેમા વધારે ૧૭૦, ઓછામા ઓછા ૨૦ તીર્થંકર થાય છે વધારેમા વધારે આ પ્રમાણે છે —જમ્બૂદ્વીપમાના ૧, ધાતકીખડમાના ૨, અને મનુષ્યવર્તી ½ પુષ્કરખડમાના ૨—એ રીતે ૫ ભરતવર્ષમા એકેક, એટલે એકન્દરે ૫, ભરતવર્ષની પેઠેના ૫ ઐરવતમા એકેક, એટલે એકન્દરે ૫, તેવીજ રીતના ૫ વિદેહના બત્રીશ બત્રીશ વિજય (પ્રાન્ત) એટલે એકદરે ૩૨×૫=૧૬૦ વિજયમા એકેક, એટલે ૧૬૦, એકન્દરે ૫+૫+૧૬૦=૧૭૦

ઓછામા ઓછા આ પ્રમાણે છે —જમ્બૂદ્વીપમા ૧, ધાતકીખડમા ૨ અને પુષ્કરદ્વીપમા ૨ મળીને ૫ મહાવિદેહમા ચાર ચાર એટલે એકન્દર ૨૦, એજ પ્રમાણે જઘન્યે ને ઉત્કૃષ્ટે શલાકાપુરૂષ જન્મે છે એક જ સમયના શલાકાપુરૂષો એકમેકને જાણે છે, એવુ વર્ણન જ્ઞાતાધર્મકથામા આપેલુ છે, અને એમા આપેલા વર્ણન પ્રમાણે જમ્બૂદ્વીપના વાસુદેવ કૃષ્ણ અને ધાતકીખડના વાસુદેવ કપિલ એકમેકના શખ લવણસમુદ્ર પાર સાભળે છે[૫૧]

જૈન ગ્રન્થોમા ભરતવર્ષના જ ને વર્તમાન અવસર્પિણીના જ શલાકાપુરૂષોનુ વિગતવાર વર્ણન છે ભરતવર્ષના ઇતિહાસ વિષે બહુ વિસ્તારથી લખાયુ છે, જૈનોએ જગતના ઇતિહાસ વિષે બહુ ઓછુ લખ્યુ છે ઘણા ખરા તીર્થંકરોના તેમજ બીજા શલાકાપુરૂષના જીવનચરિત મોટે ભાગે એકજ પ્રકારના હોય છે પૃ ૨૫૩ થી વર્ણવ્યુ છે તેજ પ્રકારે એ સૌ જીવનચરિત ઘણે ભાગે એક જ સરખા હોય છે, તે વારવાર એના એજ રૂપમા વર્ણવવામા આવે છે, અને દરેકમા કઇ વિશેષતા હોય તો તે જણાવવામા આવે છે જૈનોને પોતાને પણ અમુક અમુક પુરૂષના જીવનચરિત બીજાના

કરતાં વધારે વર્ણવવામાં રસ પડ્યો છે. જેમકે હેમચન્દ્રના ત્રિશષ્ટિ-શલાકાપુરૂષચરિતની શ્રી ભાવનગર જૈનધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી મુંબઈમાં પ્રકટ થયેલી પ્રતમાં ૧ લા તીર્થંકર અને ૧ લા ચક્રવર્તીના વર્ણન વિષે એકંદરે ૩૬૦ પૃષ્ઠ છે, ત્યારે ૪ થા તીર્થંકરના વિષે ૧૨, અને ૩જા ચક્રવર્તીના વર્ણન વિષે ૫ પૃષ્ઠ છે; ૮ મા બળદેવ, વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવના ચરિત વિષે એકન્દરે ૧૬૨ પૃષ્ઠ ભર્યા છે, ત્યારે ૭ મા બળદેવ, વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ વિષે એકન્દરે માત્ર ૩ પૃષ્ઠોમાં પતાવી દીધું છે.[૫૨] એકેક શલાકાપુરૂષ પાછળ એટલું વિસ્તારથી લખેલું મળી આવે છે, અને તેમાં એકના એક વિભાગનાં એટલાં પુનરાવર્તન છે, એટલાં પ્રક્ષેપ છે કે તેના વિસ્તારપૂર્વક વર્ણનને વાંચી જવામાં બહુ વધારે રસ પડે એમ નથી.

ભરતવર્ષના વર્ત્તમાન અવસર્પિણીના છ આર.
તેના ૨૪ તીર્થંકર, ૧૨ ચક્રવર્તી
૯ બળદેવ, ૯ વાસુદેવ, ૯ પ્રતિવાસુદેવ.

૧ સુષમસુષમા.
૨ સુષમા. } માત્ર યુગલિક જ હોય છે.

૩ સુષમદુઃષમા. —આખા આરામાં યુગલિક હોય છે, પ્રાંતે એક તીર્થંકર ને એક ચક્રવર્તી થાય છે.

	તીર્થંકર.		ચક્રવર્તી.		બલદેવ.		વાસુદેવ.		પ્રતિવાસુદેવ.
૧	ઋષભ (આદિનાથ)	૧	ભરત						
			૪ દુઃષમસુષમા						
૨	અજિતનાથ	૨	સગર						
૩	સંભવ								
૪	અભિનન્દન								
૫	સુમતિ								
૬	પદ્મપ્રભ								
૭	સુપાર્શ્વ								

૮ ચન્દ્રપ્રભ				
૯ સુવિધિ				
૧૦ શીતલ				
૧૧ શ્રેયાંસ		૧ અચલ	૧ ત્રિપૃષ્ઠ	૧ અશ્વગ્રીવ
૧૨ વાસુપૂજ્ય		૨ વિજય	૨ દ્વિપૃષ્ઠ	૨ તારક
૧૩ વિમલ		૩ ભદ્ર	૩ સ્વયંભૂ	૩ મેરક
૧૪ અનન્ત		૪ સુપ્રભ	૪ પુરુષોત્તમ	૪ મધુ
૧૫ ધર્મ		૫ સુદર્શન	૫ પુરુષસિંહ	૫ નિશુમ્ભ
	૩ મઘવા			
	૪ સનત્કુમાર			
૧૬ શાન્તિ	૫ (શાન્તિ)			
૧૭ કુન્થુ	૬ (કુન્થુ)			
૧૮ અર	૭ (અર)			
		૬ આનન્દ	૬ પુરુષપુંડરિક	૬ બલિ
	૮ સુભૂમ			
		૭ નન્દન	૭ દત્ત	૭ પ્રહ્લાદ
૧૯ મલ્લિ				
૨૦ મુનિસુવ્રત				
	૯ મહાપદ્મ			
		૮ પદ્મ(રામ)	૮ લક્ષ્મણ	૮ રાવણ
૨૧ નમિ	૧૦ હરિષેણ			
	૧૧ જયસેન			
૨૨ અરિષ્ટનેમિ		૯ બલરામ	૯ કૃષ્ણ	૯ જરાસંધ
	૧૨ બ્રહ્મદત્ત			
૨૩ પાર્શ્વ				
૨૪ મહાવીર				

૫ દુઃષમા.

૬ દુઃષમદુઃષમા.

આ અવસર્પિણીમાં અનુક્રમે કયા કયા શલાકાપુરુષ થઈ ગયા અને કોણ કોણ એમના સમકાલિન હતા, તેની વિગત ઉપરનું કોષ્ટક જોયાથી સમજી શકાશે. ૧૬ માથી ૧૮ મા સુધીના ૩ તીર્થંકરોના નામ પાછાં તેમના સમકાલિન ૫–૬–૭ ચક્રવર્તીઓમાં પણ જોવામાં આવે છે, કારણ કે તે તીર્થંકરો ચક્રવર્તીઓ પણ હતા, આથી કરીને અવસર્પિણીમાં ૬૩ ને બદલે ૬૦ શલાકા પુરૂષ થયા છે.

જે સ્વરૂપે કોષ્ટક આપેલું છે તે શ્વેતામ્બર મતનું છે. દિગમ્બર મતમાં થોડોક ભેદ છે. એમને મતે ૧ લો બળદેવ વિજય અને ૨ જો અચલ છે; ૪ થા થી સાતમા પ્રતિવાસુદેવ એમને સાધારણ મતે આ અનુક્રમે છેઃ-નિશુમ્ભ, મધુકૈટભ, બલિ અને પ્રહરણ;[૫૩] પણ બીજે મતે આ અનુક્રમે છેઃ–મધુસુદન, મધુકૈટભ, નિશુમ્ભ અને બલીન્દ્ર.[૫૪] એવા પ્રકારના નાના નાના બધા ભેદ હવેથી હું દેખાડવાનો નથી; હું જે હકીકત આપું છું તે મુખ્યત્વે કરીને શ્વેતામ્બર મતની છે અને જ્યાં મહત્ત્વના વિષયમાં દિગમ્બરનો મતભેદ છે તે જ દેખાડું છું.

વર્તમાન અવસર્પિણીના છ આરા અને શલાકાપુરૂષ.

૧ સુષમસુષમા.

અતિ શ્રેષ્ઠ આર સુષમસુષમામાં પૃથ્વી સુન્દર વૃક્ષોએ અને વનસ્પતિએ ભરેલી હતી, પંચરંગી રત્નો ને આભૂષણે પ્રકાશતી હતી. વાયુ મૂલ્યવાન ગંધદ્રવ્યોએ પરિપૂર્ણ હતો અને સર્વત્ર સુખ અને આનન્દ પ્રવર્તતો હતો. મનુષ્યો બરફ જેવા શ્વેત હતા, એમનું સ્વરૂપ ભવ્ય હતું અને સૌન્દર્યનાં ૩૨ લક્ષણોવાળા હતા. એમનામાં રોગ કે અશાન્તિનું નામ નહોતું, નહોતો રાજા કે નહોતી નાત-જાત, બધા સમાનભાવે વર્તતા અને સન્તોષી તેમજ સુખી હતા. ક્રીડામાં

ને વિલાસમાં એ પોતાના દિવસ ગાળતા, વેપાર રોજગાર કરતા નહોતા, કારણ કે એમને સૌ અનાયાસે મળી રહેતું. એમને જ્યારે કશાની ઇચ્છા થાય ત્યારે ૧૦ માંના કોઇએક કલ્પદ્રુમ નીચે જાય ને ત્યાં એમને જોઇતું મળી રહે. તે વારે પૃથ્વીને જે ૧૦ कल्पद्रुम શોભા દેતા હતા તે આ પ્રમાણે છેઃ—૧ मद्याङ्ग મદ્ય વિગેરે પીવાનું આપતું, ૨ मृहाङ्ग ભાજનો આપતું, ૩ तुर्यांङ्ग સુન્દર વાદ્ય વાગતું, ૪ दीपशिखाङ्ग પોતાના પ્રકાશથી અન્ધકારને દૂર કરતું, ૫ ज्योतिरंग (ज्योतिषिकाङ्ग) સૂર્ય, ચંદ્ર, વિદ્યુત્ કે અગ્નિ પેઠે પ્રકાશતું, ૬ चित्राङ्ग અદ્દભુત માળા આપતું, ૭ चित्ररसाङ्ग સ્વાદિષ્ટ ફળ આપતું, ૮ मन्यंग રત્નના આભૂષણ આપતું, ૯ गेहाकार ઘરબાર આપતું અને ૧૦ अनग्न વસ્ત્ર આપતું.[૫૫]

મનુષ્યો તે વારે માત્ર ફળ ખાઇને જીવતા અને તે પણ ત્રણ ત્રણ દિવસે થોડાં થોડાં ખાતાં. એ આરના આરમ્ભમાં મનુષ્યનું આયુ ૩ પલ્યોપમનું હતું, પછી ધીરેધીરે ટુંકું થતું ચાલ્યું. સુષમસુષમાના આરમ્ભમાં મનુષ્યનું શરીરપરિમાણ ૩ ગાઉનું હતું. બાળકો ૪૯ દિવસોમાં એવડા મોટાં થતાં કે પછી તેમને માબાપની સંભાળની જરૂરીયાત રહેતી નહિં, તેમનો વિકાશ અતિશય સત્વર થતો; પહેલા અઠવાડિયામાં એ અંગુઠો ધાવતા, બીજા અઠવાડિયામાં ધરતી ઉપર ઘુંટણીઆં માંડતા, ત્રીજા અઠવાડિયામાં બોલવા માંડતા, ચોથા અઠવાડિયામાં ઉભા થતા, પાંચમા અઠવાડિયામાં હીંડવા માંડતા, છઠ્ઠા અઠવાડિયામાં બધું શીખી લેતા અને સાતમા અઠવાડિયામાં કામ વિલાસ ભોગવવાને યોગ્ય થતા. બધાં બાળક યુગલ અવતરતા અને તેમાં એક છોકરો અને એક છોકરી એવી રીતે અવતરતા. આ બંને સદા જીવન સહચર્યામાં યોજાતા; માબાપ પોતાનું જીવન પૂરૂં કરે તે પહેલાં થોડે જ કાળે (છમાસે) આ બાળકો અવતરતા, તેથી પૃથ્વી ઉપર વસતિ બહુ વધી જતી નહિ. બાળક મોટા થતા કે તુરત જ પિતા તાણથી ને માતા છીંકથી મરણ પામતા.

. તે વારે મનુષ્ય મરતા ત્યારે તેમના શબને અગ્નિદાહ દેતા નહિ, કારણ કે અગ્નિનો ઉપયોગ તે જાણતા નહિ. એ શબને વનમાં મૂકી દેતા અને પક્ષીઓ તેમને ઉપાડી જઇ સમુદ્રમાં કે ગંગામાં નાખી આવતા. મરેલાનો જીવ ઉર્ધ્વલોકમાં દેવપણે નવો ભવ લેતો.

આ સુષમસુષમા આર ૪ કોટિકોટિ સાગરોપમનો ચાલ્યો ગયો.

૨ સુષમા.

સુષમામાં બધી સ્થિતિ સુષમસુષમાના જેવી હતી પણ સુખ અને આનંદ કંઇક ઓછાં થતાં ચાલ્યાં. આરમ્ભમાં મનુષ્ય ૨ ગાઉ ઉંચાં હતાં અને વધારેમાં વધારે ૨ પલ્યોપમ જીવતા કલ્પદ્રુમનાં ફળ એ એ બે દિવસે ખાતા. બાળકોને મોટા થતા ૬૪ દિવસ લાગતા. સુષમા આર ૩ કોટાકોટિ સાગરોપમનો ચાલ્યો ગયો, પળે પળે એમાં પ્રતાપ ઓછો થતો જતો હતો.

૩ સુષમદુઃષમા.

સુષમદુઃષમા આર શુભ-અશુભ હતો અને ૨ કોટિકોટિ સાગરોપમનો હતો. એને આરમ્ભે મનુષ્યો ૧ ગાઉ ઉંચા હતા અને એક પલ્યોપમ જીવતા. કલ્પદ્રુમનાં ફળ રોજરોજ ખાતા અને બાળકો ૭૯ દિવસમાં મોટા થતા. આરમ્ભમાં મરેલાના જીવ પહેલા બે આરની પેઠે દેવયોનિમાં અવતરતા, પણ તેને અંતે તો ચારે ગતિમાં પુનર્ભવ લેવા લાગ્યા. કલ્પદ્રુમ સુકાવા લાગ્યા ને પહેલાંની પેઠે સુન્દર ફળ આપતા ઓછા થવા લાગ્યા. મનુષ્યોના સદ્ગુણ પણ ઘટવા લાગ્યા ને લોભમાં તથા દુઃખમાં પડવા લાગ્યા. માનસિક મનોવૃત્તિઓ બગડવા લાગી અને તેથી કાયદાની જરૂર પડવા લાગી. જ્યારે પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ બાકી રહ્યો ત્યારે અનુક્રમે ૭ કુલકર થયા અને તેમણે માનવજીવનને માટે નિયમ બાંધ્યા. એ કુલકરનાં [illegible]મ આ પ્રમાણે છે.–विमलवाहन, चक्षुष्मान्, यशस्वी, अभिचन्द्र, प्रसेनजि[illegible]देव अने नाभि.

[illegible] સાતો રાજ.

* દિગમ્બરો ૧૪ કુલકર માને [illegible] મત પણ કહે

છે, અને તે પ્રત્યેકના સમયમાં ધીરે ધીરે સ્થિતિ કેમ બગડતી ગઇ તેનું વિગતવાર વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપે છેઃ

૧ લા કુલકર પ્રતિશ્રુતિના સમયમાં જ્યોતિરંગ કલ્પદ્રુમનો પ્રકાશ એટલો બધો ઘટી ગયો કે પ્રથમ જ વાર સૂર્યચન્દ્રને મનુષ્ય જોઇ શક્યા; ત્યાંસુધી એ કલ્પદ્રુમનો જ પ્રકાશ એવો હતો કે મનુષ્ય એને જોઇ શકતા નહિ. ૨ જા મનુ સુમતિના સમયમાં તારા દેખાવા લાગ્યા. ૩ જા મનુ ક્ષેમંકરના સમયમાં મનુષ્યને તિર્યંચ પજવવા લાગ્યા, મનુએ તેમને દૂર રહેવાની આજ્ઞા કરી. ૪ થા મનુ ક્ષેમન્ધરના સમયમાં તિર્યંચ વધારે હિંસક બનવા લાગ્યા અને તેથી મનુષ્ય પત્થરથી અને લાકડીથી પોતાનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. પછીના કુલકરોના સમયમાં કલ્પદ્રુમનાં વૃક્ષ એટલાં ઓછાં થઇ ગયાં કે મનુષ્યો તેને માટે લઢવા લાગ્યા. ૫ મા મનુ સીમંકરે તેમના ઉપભોગને માટે તેમને જમીનની પાટીઓ પાડી આપી અને ૬ ઠ્ઠા મનુ સીમંધરે એ પાટીઓની સીમા નક્કી કરી આપવા બાણુ રોપ્યા. ૭ મા મનુ વિમળવાદને હાથી, ઘોડા ઉપર બેસવાનું શીખવાડ્યું. ૮ મા મનુ ચક્ષુષ્માનના સમયમાં જોડકાં બાળક જન્મ્યા પછી પણ માબાપ લાંબો કાળ જીવવા લાગ્યા. ૯ મા મનુ યશસ્વાન્ ના, ૧૦ મા અભિચન્દ્રના અને ૧૧ મા ચન્દ્રાભના સમયમાં માબાપ પોતાના બાળક સાથે જીવે એ સ્થિતિ કાયમની થઈ પડી, અને એ અસાધારણ સ્થિતિ વિષે કુલકરોએ મનુષ્યને સમજાવવા પડ્યા. ૧૨મા કુલકર મરુદેવના સમયમાં નદીઓ ને પર્વતો રચાયા. એ કુલકરે મનુષ્યને પર્વત ઉપર ચઢતાં અને નદી પાર ઉતરવા વહાણ બાંધતાં શીખવ્યું, ૧૩ મા મનુ પ્રસેનજિતના સમયમાં મનુષ્ય પ્રથમ વાર ઑર સાથે અવતરવા લાગ્યો અને એ ઑર ઉતારવાનું મનુષ્યને મનુએ શીખવ્યું. ૧૪ મા મનુનું નામ નાભિ એ કારણે કે તેના સમયમાં બાળક નાળ સાથે અવતરવા લાગ્યા, અને એ નાળ વધેરવાનું મનુષ્યને એ મનુએ શીખવ્યું. એના જ સમયમાં પ્રથમ વરસાદ વરસવા લાગ્યો અને વૃક્ષ તથા વેલા પોતાની મેળે ઉગવા લાગ્યા. હવે કલ્પદ્રુમના ફળથી મનુષ્યનો ઉદરનિર્વાહ થઇ શકે

એવું રહ્યું નહોતું, તેથી એ મનુએ મનુષ્યને તે માટેનાં બીજાં સાધનો બતાવ્યાં.[૫૬]

નાભિને એમના રાણી મરુદેવી ને પેટે પુત્ર ઋષભ (વૃષભ) થયા. ઋષભ ૧ લા તીર્થંકર થયા,[૫૭] એમના જન્મપૂર્વે એમની માતાને પ્રખ્યાત (૧૪) સ્વપ્ન આવ્યાં હતાં, પણ અનુક્રમ વિરૂદ્ધ ૧ લા સ્વપ્નમાં વૃષભ અથવા ઋષભ દેખાયો હતો; એ ઉપરથી પુત્ર જન્મ્યો ત્યારે એનું નામ ઋષભ અથવા વૃષભ પાડ્યું. ઋષભ પોતાની જન્મભૂમિ અયોધ્યા અથવા વિનીતા માં ઉછર્યા, થોડાજ સમયમાં સુન્દર યુવક થયા ને પછી બે સ્ત્રીઓ પરણ્યા. લગ્નક્રિયા મોટા ઠાઠમાઠથી કરી હતી ને તેમાં દેવો પણ આવ્યા હતા. દિગમ્બર મતે એમની બે રાણીઓનાં નામ યશસ્વતી અને સુનન્દા હતાં અને કચ્છ અને મહાકચ્છ નામે બે પુરૂષોની એ બે બ્હેનો હતી. શ્વેતામ્બર મતે ઋષભની સ્ત્રીઓનાં નામ સુમંગલા અને સુનન્દા હતાં. સુમંગલા તો ઋષભની સાથે જન્મેલી હતી, અને સુનન્દાનો જોડકાનો પુરૂષ તાડફળના પડવાથી મરી ગયો (આ અવસર્પિણીમાં આ પહેલું જ અપમૃત્યુ હતું) અને તેથી તે તેનો સ્વામી થઇ શકયો નહિ, તેથી ઋષભની સાથે એનું લગ્ન થયું. સુમંગલાથી ઋષભને ભરત નામે પુત્ર અને બ્રાહ્મિ નામે પુત્રી તથા ૪૯ યુગલ પુત્રપણે અવતર્યા, સુનન્દાથી બાહુબલિ નામે પુત્ર અને સુન્દરી નામે પુત્રી અવતર્યા. એમ મળીને એકન્દરે ૧૦૦ પુત્ર અને ૨ પુત્રી થયા. જગતમાં તે સમયે નવીજ ઉત્પન્ન થએલી ઇક્ષુ (શેરડી), શક્રના કહ્યાથી એમણે ખાધી, તેથી એમના વંશજો ઇક્ષ્વાકુ કહેવાયા.

ઋષભ ૨૦૦૦૦૦૦ પૂર્વ વર્ષના થયા ત્યારે નાભિની સૂચનાથી લોકે તેમને રાજા બનાવ્યા, પૃથ્વી ઉપર એ પ્રથમ જ રાજા થયા. એમણે બહુ લાંબો વખત રાજ્ય કર્યું અને નીતિનો પાયો રચ્યો. એમણે ભરતને સુન્દરી સાથે અને બાહુબલિને બ્રાહ્મિ સાથે પરણાવ્યા;* અને એ રીતે જોડકાના ભાઈ બ્હેન પરણતાં એવી જે રૂઢિ ત્યાં સુધી પરંપરાએ ચાલતી આવતી હતી તે એમણે તોડી. તેમજ એમણે લગ્નની અને ગૃહજીવનની સ્થાપના કરી. પરિણામે

* અનેક સ્થાને તેમને પરણાવ્યા નથી એમ દર્શાવ્યું છે.

મનુષ્યોમાં વિષમતા આવી, નાતજાત ઉભી થઇ તેમજ ધનસમ્પત્તિ આવી, વળી ધનસમ્પત્તિને માટે લોભ આવ્યો અને બળ તથા હક્કની આવશ્યકતા ઉભી થઇ.

કલ્પદ્રુમ હવે એકસાથે નિષ્ફળ થવા લાગ્યા અને મનુષ્યોને ઉદરનિર્વાહ અર્થે કલહ કરવો પડ્યો, જેથી એમણે પોતાની પ્રજાને કુંભારનું, દરજીનું, નાપિતનું, ચિત્રકારનું અને વણકરનું એ પાંચ કામ (શિલ્પ) શીખવ્યાં. એ પાંચ કામની આજ સુધી જરૂર નહોતી, કારણ કે કલ્પદ્રુમ નીચે જવાથી જીવનની આવશ્યકતાઓ મળી રહેતી અને પાછલા શુભ આરામાં મનુષ્યોને વાળ અને નખ વધતા નહિ. વળી એમણે એમને ખેતી, વેપાર અને રાંધવાની કળા શીખવી. મનુષ્યે જોયું કે સૂકાં લાકડાં ઘસ્યે સળગી ઉઠે છે, તેવી રીતે અગ્નિ ઉત્પન્ન થવાથી રાંધવાની કળાની શરૂઆત થઇ. એમણે બ્રાહ્મીને ૧૮ લિપિ શીખવી ને સુન્દરીને ગણિત શીખવ્યું, પુરૂષને એકન્દરે ૭૨ અને સ્ત્રીઓને ૬૪ કળા શીખવી.

ઋષભે ૬૩,૦૦,૦૦૦ પૂર્વ સુધી પ્રભાવશાળી રાજ્ય ચલાવ્યું અને સંસારમાં સૌ જોઈ લીધું એટલે એમણે દીક્ષા લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. એમણે પોતાના પુત્રોને રાજ્યના ભાગ વહેંચી આપ્યા. પુષ્કળ દાન કર્યું અને વિનીતા પાસેના સિદ્ધાર્થ નામે ઉપવનમાં જઇને દીક્ષા લીધી. આ અવસર્પિણીના એ પ્રથમ ભિક્ષુક (સાધુ) હતા. ત્યારપછી હજાર વર્ષ સુધી ચારિત્ર પાળ્યા પછી પુરિમતાલ નગરની પાસેના ઉપવનમાં કેવળજ્ઞાન પામ્યા. આથી આ અવસર્પિણીમાં પ્રથમ એજ તીર્થંકરનું પદ પામ્યા ને તેથી એ આદિનાથ પણ કહેવાણા. તેઓ ઉપદેશને માટે વિહાર કરવા લાગ્યા ને હજારો લોકોને સત્યધર્મમાં આણ્યા. આમ હજાર વર્ષે ઉણા એકલાખ પૂર્વ સુધી ધર્મોપદેશ કર્યા પછી એ ૮૪,૦૦,૦૦૦ પૂર્વના થયા ત્યારે ૧૦૦૦૦ સાધુઓને લઇને અષ્ટાપદ (કૈલાસ) પર્વતને શિખરે ચઢ્યા. છ દિવસના ઉપવાસ પછી સમ્પર્યંક આસનમાં નિર્વાણ પામ્યા. તેમના મૃતદેહને દેવોએ મહા ઠાઠમાઠથી અગ્નિસંસ્કાર કર્યો અને એ રીતે અગ્નિસંસ્કારની પ્રણાલી દાખલ કરી.

ઋષભના પુત્ર ભરત એ ભરતવર્ષના ૧ લા ચક્રવર્તી હતા અને એમને નામે એ વર્ષનું નામ ભરતવર્ષ પડયું. તેઓ દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યા ત્યારે એમણે અદ્દભુત કાર્યો કર્યા. એમના રાજ્યની ઉત્તર સીમાએ જે યવન લોક વસતા હતા તેમની સાથે મળી જઇને મેઘકુમારના દેવોએ ભરતની સેના ઉપર સાત દિવસ સુધી અખંડ વરસાદ વરસાવ્યો, ત્યારે ભરતે ચર્મરત્નપર બધી સેનાને ચડાવી દીધી અને તેની ઉપર છત્રરત્ન ધર્યું એટલે અર્ધ ગોળાકાર પેટીમાં રક્ષણ પામે એમ એ સેના રક્ષણ પામી અને તેને કશી હાનિ થઇ શકી નહિ. વળી પૃ. ૨૬૨ ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે ચર્મરત્ન ઉપર અનાજ વાવી તરત ઉગાડીને સેનાનું પોષણ કર્યું. એમ સમસ્ત ભરતવર્ષ ઉપર દિગ્વિજય કર્યો. પછી એ પોતાની રાજધાનીમાં પાછા આવ્યા. હવે એમણે પોતાના ૯૮ ભાઇઓને તાબે થવાની આજ્ઞા કરી. ઋષભે એ સૌને જુદું જુદું રાજ્ય આપ્યું હતું, તેથી ભરતની આજ્ઞા માનવી કે નહિ ? તે સંબંધે તેઓ કંઈ નિર્ણય ઉપર આવી શકયા નહિ તેથી પોતાના પિતા પાસે ગયા. તેમને એમણે પ્રશ્ન કર્યો જે ભરત અમારાં રાજ્ય લઈ શકે કે કેમ ? અને અમારે તેની સાથે યુદ્ધ કરવું કે તાબે થવું ? ત્યારે ઋષભે તેમને ધર્મોપદેશ કર્યો. એમની વાણી સાંભળીને સંસારસુખની અસારતા એ સમજી ગયા અને સૌએ દીક્ષા લીધી. આથી ભરત તેમના રાજ્યના પણ અધિકારી થયા. હવે એમનો ભાઈ બાહુબલિ એકલો જ એવો રહ્યો જે એમની સ્વાધીનતા સ્વીકારતો નહોતો. તેથી ભરતે દૂત મોકલી પોતાની સ્વાધીનતા સ્વીકારવાનું એમને કહાવી મોકલ્યું, પણ બાહુબલીએ તો તલવારથી પોતાના હક્કનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. જ્યારે બંને ભાઇની સેનાઓ સામસામે આવીને ઉભી રહી, ત્યારે બાહુબલિએ કહાવી મોકલ્યું કે આપણે બે રાજાએ જ જાતે યુદ્ધ કરીને નીકાલ આણવો. દષ્ટિયુદ્ધમાં, વાગ્યુદ્ધમાં, દંડયુદ્ધમાં અને મુષ્ટિયુદ્ધમાં બાહુબલિએ ભરતને હરાવ્યા. ભરતનું ચક્ર પણ બાહુબલિને કશી હાનિ કરી શકયું નહિ. આમ બાહુબલિ વિજયી થયા, એટલામાં એકાએક પોતાના ભાઇઓની પેઠે દીક્ષા લેવાની

એમને ઇચ્છા થઇ આવી. તેથી એમણે પોતાનું રાજ્ય પોતાના ભાઇને સોંપી દીધું અને એકજ સ્થાને એક વર્ષ સુધી અચળ ભાવે ઉભા રહી તપ કરવા લાગ્યા. એના ઉપર ઘણા વેલાઓ વળ્યા, કીડીઓ ઉભરાવા લાગી અને સાપ પણ વીંટાઈ વળ્યા. આવા પ્રચંડ તપથી બાહુબલિને એક વર્ષે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું.

ભરતે પોતાનું રાજ્ય બહુ ડહાપણથી ભોગવ્યું. એમના રાજ્યનું મહત્વનું કાર્ય તો એ હતું કે તે વારે આર્યવેદની રચના થઇ. એ વેદમાં તીર્થંકરોની પૂજા વિષે, સમ્યગ્જ્ઞાન વિષે અને સમ્યક્ ચારિત્ર વિષે વર્ણન છે.[૫૯] એના અભ્યાસથી વિદ્વાન્ પુરૂષો આગળ આવ્યા અને તે બ્રાહ્મણ કહેવાયા એ દ્વીજ પણ કહેવાયા, કારણ કે એ જ્યારે ઉપવિત ધારણ કરતા ત્યારે બીજો જન્મ પામ્યા એમ મનાતું.

ભરતે અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર તેમજ શત્રુંજય ઉપર ઋષભનું દેવાલય બંધાવ્યું. એમના પિતા નિર્વાણ પામ્યા તેની સાથે જ તેમનાં ૯૯ ભાઇ ને ૮ પુત્રો પણ નિર્વાણ પામી ગયા; સંસારમાં એ એકલવાયા થઈ ગયા ને તેથી સંસાર ઉપરથી તેનું મન ઉઠી ગયું. એક સમયે પૂરા ઠાઠથી શણગાર સજીને પોતાના સિંહાસન ઉપર બેઠા હતા, તેવામાં આંગળી ઉપરની વીંટી નીકળી પડી. વીંટી વિનાનુ શરીર એમને વરવું (ઓછી શોભાવાળું) દેખાયું, શરીરની તુચ્છતા અને અસારતા સમજી ગયા, શરીર અને જીવ વચ્ચેની ભિન્નતા પામી ગયા. આથી એમણે રાજ્ય તજ્યું અને ધર્મધ્યાન કરવા લાગ્યા. એમને કોઇએ દીક્ષા આપેલી નહિ, પણ તેઓ શુકલધ્યાનવડે પોતાના સર્વે કર્મો ખપાવી કેવળજ્ઞાન પામ્યા એટલે ઇન્દ્રની સૂચનાથી એમણે પોતે જ પંચમુષ્ટિ લોચ કર્યો અને ઇન્દ્રે એમને સાધુનો વેશ આપ્યો. તેઓ ૮૪,૦૦,૦૦૦ પૂર્વ વર્ષની ઉમ્મરે અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર નિર્વાણ પામ્યા.

ભરતનો પુત્ર મરીચિ નામે હતો તે સાધુ થઇ ગયો હતો. તેના પિતામહે ભરતને કહ્યું કે 'મરીચિ આ ચોવીશીમાં છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીરરૂપે જન્મશે.' આ વચન ભરત પાસેથી સાંભળીને મરીચિને અભિ-

માન થયું અને તેથી નીચગોત્ર કર્મ (પૃ. ૧૬૬) બાંધ્યું. આથી એમને છેલ્લે ભવે બ્રાહ્મણમાતાને પેટે જન્મ લેવો પડ્યો. મરીચિને જૈન સાધુનાં વ્રત પાળવાં કઠણ પડ્યાં; મન, વચન અને કાયા ઉપરનો સંયમ પાળવો કઠણ પડ્યો; તેથી એમણે ત્રિદંડ ધારણ કરી ઉપદેશ દેવા માંડ્યો કે જે ત્રિદંડ ધારણ કરે તે મોક્ષ પામે. ઘણાએ એમનો બોધ સ્વીકાર્યો, એ બોધને તેમના શિષ્ય કપિલે વિસ્તાર્યો. અત્યારે પણ એ સમ્પ્રદાય બ્રાહ્મણધર્મમાં છે અને તેના અનુયાયીઓ ત્રિદંડ ધારણ કરે છે.

ઋષભ નિર્વાણ પામ્યા પછી ૩ વર્ષ અને ૮½ માસે, બે કોટિકોટિ સાગરોપમ પૂરા થયે, સુષમ–દુઃષમા આરનો અન્ત આવ્યો.

૪ દુઃષમસુષમા

દુઃષમસુષમા અરમાં કલ્પદ્રુમ રહ્યાં નહોતાં, મનુષ્યો તેવારે રોજરોજ ખાતાં ને પોતાને હાથે મહેનત મજુરી કરીને તેમને જીવનનિર્વાહ કરવો પડતો. બધી વસ્તુસ્થિતિ બગડતી ચાલી હતી. આરમ્ભમાં શરીરનું પરિમાણ ૫૦૦ ધનુષનું હતું અને આયુ ૧ ક્રોડ પૂર્વવર્ષનું હતું. મનુષ્યોમા દુ:ખનું અને રોગનું પ્રમાણ વધ્યે જતું હતું, અને મિથ્યાત્વ પણ વધ્યે જતું હતું. આ અર ૧ કોટિકોટિ સાગરોપમમાં ૪૨૦૦૦ વર્ષ ઓછો હતો તે ચાલ્યો, અને તેમાં બાકીના બધા શલાકાપુરૂષો થયા.

આ અરનો લગભગ અરધો ભાગ ચાલ્યો ગયા પછી એટલે ઋષભના નિર્વાણ પછી ૭૨ લાખ પૂર્વે ઉણા ૫૦ લાખ કોટિ સાગરોપમ ગયા ત્યારે ૨ જા તીર્થંકર અજિત કોશલદેશમાં અયોધ્યાના રાજા જિતશત્રુ અને તેની રાણી વિજયાને ત્યાં પુત્રરૂપે અવતર્યા. એ અજિતનાથ કહેવાણા. કારણકે તેઓ કષાયથી અજિત રહ્યા અથવા તો તેમની માતાએ જ્યારે એમને ગર્ભમાં ધારણ કર્યા, ત્યારે એમના પિતાથી રમતમાં એ અજિત રહ્યા. રાજકુમાર ઉછરે એમ એ ઉછર્યા, એમના પિતાએ જ્યારે દીક્ષા લીધી, ત્યારે રાજપાટે બેઠા, પછી દીક્ષા લીધી, કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, લોકને

ધર્મોપદેશ દીધો અને ૭૨૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે સમેતશિખર ઉપર ઋષભના વિર્વાણથી ૫૦ લાખ ક્રોડ સાગરોપમે નિર્વાણ પામ્યા.

અજિતનાથના પિતા જિતશત્રુના ભાઇ સુમિત્રવિજયના અને તેની સ્રી યશોમતીના પુત્ર સગર તે ૨ જા ચક્રવર્તી થયા.[૬૧] અજિત જ્યારે સાધુ થયા, ત્યારે એમને રાજા બનાવ્યા, એમણે રાજ્ય એવા પ્રભાવથી ચલાવ્યું કે સમસ્ત ભરત એમના અધિકાર નીચે આવ્યો. એ ચક્રવર્તીપદે અભિષિક્ત થયા. સગરને ૬૦૦૦૦ પુત્ર હતા. એકવાર મોટી સેના સાથે એ સૌ દેશમાં ફરવા નીકળ્યા, અને અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ભરતે જે મણિમાણિક્યમય દેવાલય બંધાવ્યું હતું ત્યાં ગયા. સૌથી મોટા ભાઇ જન્હુએ દેવાલયનો ધનભંડાર જોયો, એને ભય લાગ્યો કે મનુષ્યોની નીતિભાવના બગડતી જાય છે તેથી ભ્રષ્ટલોક વખતે એ ધનભંડાર લૂંટી લેશે. તેથી તેના તેમજ ચૈત્યના રક્ષણને અર્થે તેની ફરતી એક ઉંડી ખાઇ કરવાનો પોતાના ભાઇઓ સાથે એણે નિશ્ચય કર્યો. દંડરત્નની સહાયતાએ પૃથ્વીને ઘણા ઉંડાણ સુધી ખોદી. તેથી પૃથ્વીની નીચે વસતા નાગકુમારદેવોનાં ધામ ભેદાયાં. નાગરાજ જન્હુ ઉપર ક્રોધે ભરાયો, પણ એના ભાઇઓએ પોતાનો શુભ હેતુ તેને સમજાવ્યો ત્યારે તેણે તેમને ક્ષમા આપી, પણ પાછી જન્હુએ એ ખાઇ ગંગાજળથી ભરી કાઢી અને એમ કરીને નાગલોકને વિશેષ દુઃખ દીધું, તેથી નાગરાજ વળી ક્રોધે ભરાયો ને એણે પોતાની સેનાને મોકલી. એ સેનાએ પોતાની વિષદૃષ્ટિથી એ ૬૦૦૦૦ ભાઇઓને બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યા.

ભય પામતા સગરના માણસો તેમની પાસે પાછા આવ્યા પણ આ ભયંકર સમાચાર કેવી રીતે દેવા એ વિષે વિચાર કરવા લાગ્યા. માર્ગમાં એક બ્રાહ્મણ તેમને મળ્યો હતો. એણે એ કામ કરવાનું પોતાને માથે લીધું. એક મરેલો છોકરો લઇને એ રાજા પાસે ગયો અને એને જીવતો કરવાની સગરને પ્રાર્થના કરી. સગરે એ વિષે એક વૈદ્યનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. વૈદ્યે કહ્યું કે 'જે ઘરમાં કોઈ મૃત્યુ થયું ન હોય તે ઘરમાંની ભસ્મ મળે તો કંઈક બની શકે, પણ એવી ભસ્મ લાવવાનું બની શકે એમ નહોતું, તેથી મૃત્યુ

અનિવાર્ય છે.' એ વાત સગરે બ્રાહ્મણને સમજાવી. ત્યારે તેના ૬૦૦૦૦ પુત્રોના મૃત્યુની વાત એને બ્રાહ્મણે કહી. સગર એ સમાચાર સાંભળીને સિંહાસન ઉપર મૂર્છા ખાઈને પડ્યો, થોડીવારે એને ભાન આવ્યું ને પછી એમણે સૌની અન્ત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરાવી.

બીજે દિવસે એમણે પોતાના પૌત્ર भगिरथને અષ્ટાપદ મોકલ્યો. ગંગાનદી આજુબાજુના પ્રદેશને બોળી દેવાની તૈયારીમાં હતી. તેને દંડરત્નની સહાયતાએ તેણે વહેણમાં નાખી. એ વહેણમાં હજીયે એ નદી વહે છે અને સમુદ્રને મળે છે. જન્હુએ એ નદી ખણી કાઢી, માટે એને जान्हवी કહે છે, ભગીરથે એને વહેવરાવી માટે એને भागीरथी પણ કહે છે, અને સગરની આજ્ઞાએ સમુદ્રે એને સ્વીકારી માટે સમુદ્રને सागर કહે છે.

ભગીરથે પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત કર્યું, એટલે સગરે એને પોતાની પછી ગાદીએ બેસાડ્યો, પોતે સંસારત્યાગ કર્યો અને અજિતનાથની સાથે નિર્વાણપ્રાપ્તિ કરી.

सम्भव ૩ જા તીર્થંકર તે શ્રાવસ્તીના રાજા जितारि અને તેની રાણી सेनाના પુત્ર હતા. એમનો જન્મ થતાં સંસારમાં અતિશય સુકાળનો સંભવ થયો, માટે એમનું નામ સંભવ પડ્યું. ભૌતિક સુખો ખૂબ ભોગવ્યા પછી એ સાધુ થયા, ધર્મોપદેશ કર્યો અને પછી સમેતશિખર ઉપર ૬૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે અજિતનાથ પછી ૩૦ લાખ કોટિ સાગરોપમે નિર્વાણપ્રાપ્તિ કરી

अभिनन्दन ૪ થા તીર્થંકર અયોધ્યાના રાજા संवर અને રાણી सिद्धार्थाના પુત્રરૂપે અવતર્યા હતા. જગતમાં દેવોએ અને મનુષ્યોએ એમને **અભિનન્દન** આપ્યું તેના સ્મરણમા એમનું નામ અભિનન્દન પડ્યું. સમેતશિખર ઉપર ૫૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, સમ્ભવનાથના નિર્વાણ પછી ૧૦ લાખ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

सुमति ૫ મા તીર્થંકર પણ અયોધ્યામાં (साकेत માં) જન્મ્યા હતા. એમના પિતા રાજા मेघ અને માતા રાણી मगला હતાં. જ્યારે એ ગર્ભમાં હતા, ત્યારે એમના માતાએ એક પ્રસંગે અદ્-

ભુત સુમતિ દેખાડેલી તે ઉપરથી એમનું નામ સુમતિ પડયું. તે પ્રસંગ આમ છે:—એક માણસ પોતાની પાછળ બે સ્ત્રીઓ અને એક પુત્ર મૂકીને મૃત્યુ પામ્યો. 'એ છોકરો મારો છે' એવો દાવો દરેક સ્ત્રી કરવા લાગી ને પોતાની ફરિયાદ રાજા પાસે લઈ ગઈ. રાજા આ કઠણ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શકયો નહિ, તેથી પોતાની રાણીની સલાહ પૂછી. રાણીએ બીજી બધી સમ્પત્તિની પેઠે એ છોકરાના પણ બે ભાગ કરી દરેક ભાગ દરેક સ્ત્રીને આપવાની સૂચના કરી. પોતાનો દીકરો માર્યો જાય, એ ન સહેવાયાથી સમ્પત્તિ અને છોકરો બધું ય જતું કરવાની સાચી માતાએ ઇચ્છા દેખાડી. જૂઠી માતા શાન્ત ઉભી રહી. આથી સાચી માતા પરખાઇ ગઈ. ૬૨ સુમતિએ પણ તીર્થંકરને યોગ્ય જીવન ગાળ્યું અને અન્તે સમેતશિખર ઉપર ૪૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, અભિનન્દનના નિર્વાણ પછી ૯ લાખ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

પદ્મપ્રભ ૬ઠ્ઠા તીર્થંકર કૌશામ્બી ના (સુકોશા ના) રાજા ધર (શ્રીધર) અને તેની રાણી સુસીમાને ત્યાં અવતર્યા હતા. જ્યારે એ ગર્ભમાં રહ્યા હતા, ત્યારે એમના માતાને પદ્મશય્યા ઉપર સુવાની ઇચ્છા થઇ, તેથી તેમનું નામ પદ્મપ્રભ પડયું. એમણે તીર્થંકરયોગ્ય જીવન ગાળ્યુ અને સમેતશિખર ઉપર ૩૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, સુમતિનાથના નિર્વાણ પછી ૯૦૦૦૦ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

સુપાર્શ્વ ૭ મા તીર્થંકર કાશીના રાજા પ્રતિષ્ઠ અને તેની રાણી પૃથિવીને ત્યાં અવતર્યા હતા. જ્યારે એ ગર્ભમાં હતા ત્યારે એમના માતાને સુપાર્શ્વ (સારૂં પાસું) હતું તેથી એમનું નામ સુપાર્શ્વ પડયું. એમનાં માતાએ સ્વપ્નમાં પોતાને નાગશય્યામાં સુતેલાં જોયા હતા અને જન્મવખતે તીર્થંકરની ચારે બાજુએ નાગ હતા, તેથી એમના છત્રમાં નાગનું ચિહ્ન હોય છે. સમેતશિખર ઉપર ૨૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, પદ્મપ્રભના નિર્વાણ પછી ૯૦૦૦ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

ચન્દ્રપ્રભ ૮ મા તીર્થંકર ચન્દ્રપુરીના રાજા મહાસેન અને તેની

રાણી લક્ષ્મણાને ત્યાં અવતર્યા હતા. એમની લેશ્યા ચન્દ્રપ્રભા જેવી શુક્લ હતી તેથી અથવા તો તેમની માતાને સારી આશા હતી ત્યારે એમને ચન્દ્ર પીવાનો દોહદ થયો હતો, તેથી એમનું નામ ચન્દ્રપ્રભ પડ્યું. એ દોહદ એવી રીતે પૂરો કરવામાં આવેલો કે ચાંદીના વાટકામાં પાણી ભરી તેમાં ચન્દ્રપ્રભા પાડીને તે એમને પાયું. કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, સુપાર્શ્વ પછી ૯૦૦ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

સુવિધિ અથવા પુષ્પદન્ત ૯ મા તીર્થંકર કાકન્દીના રાજા સુગ્રીવ અને તેની રાણી રામાને ત્યાં અવતર્યા હતા. ગર્ભિણી રામાએ અનેક ધાર્મિક સુવિધિ કરેલા, તેથી તેનું નામ સુવિધિ પડ્યું. તેમના દાંત પુષ્પ જેવા હતા, તેથી એમનું બીજું નામ પુષ્પદન્ત પડ્યું. સમેતશિખર ઉપર ૨૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે ચન્દ્રપ્રભની પછી ૯૦ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

મિથ્યાત્વ તો પ્રવર્તતું હતું તે છતાં યે ઋષભના સમયથી જૈનધર્મ પ્રસરતો ચાલતો હતો, પણ તે સુવિધિના નિર્વાણ પછી અને શીતળ તીર્થંકરના જન્મ અગાઉ સંકોચાતો ચાલ્યો. એમ સાતવાર (સાત પ્રભુના આંતરામાં) થયું. પાછો ફરી શાન્તિનાથના સમયમાં એનો ઉદ્ધાર થયો. ત્યારપછી વિચ્છેદ ન થયો. ૯ મા અને ૧૦ મા તીર્થંકરની વચ્ચેના કાળમાં ¼ પલ્યોપમ સુધી તીર્થવ્યવચ્છેદ (જૈનધર્મનો લોપ) રહ્યો.

શીતલ ૧૦ મા તીર્થંકર મદ્દિલપુરમાં (ભદ્રિકાપુરીમાં) જન્મ્યા હતા. એમનાં માતા નંદા જ્યારે ગર્ભિણી હતાં, ત્યારે પોતાના સ્વામી દૃઢરથનો ઉષ્ણ તાવ પોતાના શીતલ સ્પર્શથી મટાડ્યો હતો તેથી એમનું નામ શીતલ પડ્યું. સમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦૦ પૂર્વની ઉમ્મરે, સુવિધિ પછી ૯ કોટિ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા. એમના અને એમના પૂર્વના તીર્થંકરની વચ્ચેના કાળમાં ¼ પલ્યોપમ સુધી તીર્થવ્યવચ્છેદ રહ્યો.

શ્રેયાંસ ૧૧ મા તીર્થંકર સિંહપુરમાં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાનું નામ વિષ્ણુ હતું, તેમનાં માતાનું નામ વિષ્ણુશ્રી હતું. જ્યારે

ગર્ભિણી હતાં ત્યારે ગર્ભના શુભ પ્રભાવને પ્રતાપે અસુરની છાયાવાળી શય્યામાં બેસવા શક્તિમાન થયા હતા. જન્મ પૂર્વે પણ એમણે એને **શ્રેયાંસ** કરી બતાવ્યો હતો તેથી એમનું નામ શ્રેયાંસ પાડયું. સમેતશિખર ઉપર ૮૪૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે શીતલનાથ પછી ૧૦૦ સાગરોપમ અને ૬૬૨૬૦૦૦ વર્ષે ઉણાં એક કોટિ સાગરોપમ ગયા ત્યારે એ નિર્વાણ પામ્યા.

શ્રેયાંસના સમયમાં પોતનપુરમાં રિપુપ્રતિશત્રુ નામે રાજા હતો. એની રાણી ભદ્રા જ્યારે ગર્ભવતી હતી ત્યારે એકવાર એણે ચાર પ્રખ્યાત સ્વપ્ન જોયા અને થોડા જ સમયમાં એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. એ અચલ ૧ લા બલદેવ હતા. ત્યારપછી રાણીને એક પુત્રી અવતરી તેનું નામ મૃગાવતી પાડયું. યુવતી થતાં એ કન્યા એવી સુન્દર થઇ કે તેનો પિતા તેના ઉપર મોહ પામ્યો અને તેની સાથે લગ્ન કરવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. ધારેલા લગ્નવિષે લૌકિક સમ્મતિ મેળવવાને માટે એણે મોટી સભા બોલાવી અને તેમાં પ્રશ્ન કર્યો જે "મારી ભૂમિમાંથી રત્ન જડે તો તે કોનું?" સૌએ ઉત્તર આપ્યો જે "આપ પૃથ્વીના સ્વામી છો અને તેથી સર્વના સ્વામી છો." એણે ફરીવાર એનો એ પ્રશ્ન કર્યો ને ફરી વાર એનો એ ઉત્તર મળ્યો, તેથી એણે ગાંધર્વલગ્નની પ્રણાલીએ મૃગાવતીની સાથે પોતાની પ્રજાને આશ્ચર્યચકિત કરીને લગ્ન કર્યું અને તેથી *પ્રજાપતિ કહેવાયો. ભદ્રાને આથી પોતાના સ્વામી ઉપર એટલો ક્રોધ ચડ્યો કે પોતાના પુત્ર અચલને લઇને તે દક્ષિણ દેશમાં ચાલી ગઇ. અચલે માહેશ્વરી નામે નગરી વસાવી ને માતાને ત્યાં રાખી. પછી પોતે પોતનપુર પાછા આવ્યા.

રિપુપ્રતિશત્રુને ત્યાં મૃગાવતીને પેટે પુત્ર અવતર્યો. તે પુત્ર ગર્ભમાં હતો ત્યારે માતાએ ૭ સ્વપ્ન જોયા ને તેથી વાસુદેવના

---

* પ્રજાપતિ શબ્દના બે અર્થ છે. પ્રજાનો પતિ એટલે રાજા, અને પ્રજા એટલે સૃષ્ટિનો પતિ એટલે બ્રહ્મા. હિન્દુકથા પ્રમાણે બ્રહ્માએ પોતાની પુત્રી સરસ્વતી સાથે લગ્ન કર્યું હતું.

જન્મની સૂચના થઇ. જન્મ પછી પુત્રનું નામ ત્રિપૃષ્ઠ પાડયું. મરીચિનો જીવ આ ત્રિપૃષ્ઠ રૂપે અવતર્યો હતો અને છેવટે ૨૪ મા તીર્થંકર મહાવીર રૂપે અવતરશે. પોતાના માબાપને એકમેક સાથે અણબનાવ હોવા છતાં અચલ અને ત્રિપૃષ્ઠ વચ્ચે સારો બન્ધુભાવ હતો અને એકમેક પ્રત્યે સારી રીતે અનુરક્ત હતા.

તે સમયે રત્નપુરમાં રાજા अश्वग्रीव (हयग्रीव) હતો તે ૧ લે પ્રતિવાસુદેવ હતો. अलका ના રાજા मयूरग्रीव અને તેની રાણી નીલાજનાનો એ પુત્ર હતો. પૃથ્વીના મોટા ભાગને પોતાની સત્તા નીચે આણ્યા પછી એક વાર એણે નિમિત્તજ્ઞને પ્રશ્ન કર્યો કે 'મને કોઇ જીતી કે મારી શકશે ખરો ?' નિમિત્તજ્ઞે ઉત્તર આપ્યો કે ' જે પુરૂષ તારા દૂત चण्डवेगનું અપમાન કરશે ને તારા સિંહને મારી નાંખશે તે પુરૂષને હાથે તારૂં મૃત્યુ થશે.' આ ઉત્તર સાંભળીને અશ્વગ્રીવને અતિશય ગ્લાનિ થઇ, તે રાત દિવસ વિચારવા લાગ્યો કે એ ભયંકર ભાવિને કેવી રીતે દૂર કરવું. ત્યારપછી થોડે કાળે એણે દૂત ચંડવેગને પ્રજાપતિના દરબારમાં મોકલ્યો. ત્યાં ત્રિપૃષ્ઠે એ દૂતનું અપમાન કર્યું, ને ત્યારપછી અશ્વગ્રીવના સિંહનો પણ વધ કર્યો. આથી અશ્વગ્રીવને ત્રિપૃષ્ઠ ઉપર ભયંકર ક્રોધ ચઢ્યો. એ ક્રોધ વધવાનું એવામાં બીજું કારણ બન્યું. વિદ્યાધરોના રાજા ज्वलनजटीને स्वयंप्रभा નામે કન્યા હતી, તેની સાથે લગ્ન કરવાની અશ્વગ્રીવને આકાંક્ષા હતી, પણ તેની સાથે ત્રિપૃષ્ઠે લગ્ન કર્યું. લગ્ન થઇ ગયા પછી પણ અશ્વગ્રીવે જ્વલન-જટી પાસે દૂત મોકલીને કહેવરાવ્યું કે ' તારી કન્યા મારે ત્યાં મોકલી દે.' આમાં નિરાશ થયે તેણે ત્રિપૃષ્ઠ સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું. લાંબા યુદ્ધ પછી એ પરાજય પામ્યો, મરાયો ને નરકે ગયો.

આ વિજયથી ત્રિપૃષ્ઠને અશ્વગ્રીવનું ભરતખંડની અર્ધપૃથ્વીનું રાજ્ય મળ્યું. એ પોતનપુર પાછા આવ્યા ને ત્યાં અર્ધચક્રવર્તી રૂપે એમને અભિષેક થયો. રાજ્યના અને પોતાની ૩૨૦૦૦ રાણી-ઓના વિલાસમાં એ નિમગ્ન થઇ ગયા. એમની આસપાસ સદૈવ

ગવૈયા ગાન કરતા અને એ ગાનથી વાસુદેવ આનન્દ પામતા. શય્યાપાલને એમણે આજ્ઞા કરી હતી કે 'હું ઉંઘી જાઉં એટલે ગવૈયાને રજા દઇ દેવી.' એકવાર ગાનથી મુગ્ધ થઇ જઇને શય્યાપાલે ગવૈયાને રજા આપી નહિ અને પોતે જ તેનો આનન્દ લેવા લાગ્યો. ત્રિપૃષ્ઠ જ્યારે જાગ્યા ત્યારે પોતાની આજ્ઞાનો ભંગ થયેલો જોઇને એમને એવો તો ક્રોધ ચઢ્યો કે શય્યાપાલના કાનમાં સીસાનો ને તાંબાનો ધીગધીગતો રસ રેડાવી દીધો. આ ભયંકર સજાથી શય્યાપાલ મરણ પામ્યો. એકંદરે કરેલાં બધાં પાપને ફળે ત્રિપૃષ્ઠનું મરણ થતાં તેમને નરકમાં પુનર્ભવ મળ્યો. પોતાના ભાઈના મૃત્યુથી અચલને એટલો ખેદ થયો કે એ સાધુ થઇ ગયા ને અન્તે નિર્વાણ પામ્યા.

૧૧ મા ને ૧૨ મા તીર્થંકરની વચ્ચેના કાળમાં ¾ પલ્યોપમ સુધી તીર્થવ્યવચ્છેદ ચાલ્યો.

વાસુપૂજ્ય ૧૨ મા તીર્થંકર ચમ્પાનગરીમાં રાજા વસુપૂજ્ય અને તેની રાણી જયા ને ત્યાં પુત્રરૂપે અવતર્યા હતા. તેમના પિતાના નામ ઉપરથી એમનું નામ વાસુપૂજ્ય પડ્યું. બીજો અભિપ્રાય એવો છે કે વસુ (દેવો)ના એ પૂજ્ય હોવાથી પણ એ વાસુપૂજ્ય કહેવાયા. પોતાના જન્મસ્થાન ચંપાનગરીમાં ૭૨૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે, શ્રેયાંસ પછી ૫૪ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.[૬૩]

વાસુપૂજ્યના સમયમાં દ્વારકાના રાજા બ્રહ્મા અને તેની રાણી સુભદ્રાને ઘેર વિજય અવતર્યા તે ૨ જા બળદેવ હતા. એ રાજાને બીજી રાણી ઉમા ને પેટે દ્વિપૃષ્ઠ અવતર્યા તે ૨ જા વાસુદેવ હતા વિજયપુરના રાજા શ્રીધરને તેની રાણી શ્રીમતીને પેટે તારક અવતર્યો તે ૨ જો પ્રતિવાસુદેવ હતો. દ્વિપૃષ્ઠે તારકને હરાવ્યો, તેનું રાજ્ય લઇ લીધું ને દ્વારકામાં રહીને રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. વાસુપૂજ્યે એમને જૈનધર્મમાં આણ્યા, પણ એમનાં પાપને ફળે નરકમાં જતાં બચી શક્યા નહિ. વિજયે દીક્ષા લીધી ને નિર્વાણપ્રાપ્તિ કરી.

વાસુપૂજ્યના મરણ પછી ¾ પલ્યોપમ સુધી તીર્થવ્યવચ્છેદ ચાલ્યો.

વિમલ ૧૩ મા તીર્થંકર કામ્પિલ્ય પુરના રાજા કૃતવર્મા અને તેની રાણી શ્યામાને (દિગ. સુરમ્યાને) ત્યાં પુત્રરૂપે અવતર્યા હતા. તેમની માતાની **વિમલતાને** કારણે એમનું નામ વિમલ પડ્યું. બીજો મત એવો છે કે એમના જન્મ પહેલાં તેમના માતાએ નીચેને પ્રસંગે **વિમલ** બુદ્ધિનો પરિચય આપ્યો હતો. "એક પુરૂષ પોતાની સ્ત્રી સાથે એક મન્દિરમાં ઉંઘી ગયો હતો. એ મન્દિરમાં એક વ્યન્તરી રહેતી હતી, તે પેલા પુરૂષ ઉપર મોહ પામી ગઇ અને તેથી તેણે તેની સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કર્યું પછી જ્યારે એ જાગ્યો ત્યારે પોતાની ખરી સ્ત્રી કઈ ને ખોટી કઇ? તે પારખી શકયો નહિ. આથી એનો ઉકેલ કરાવવા રાજા પાસે ગયો. રાણીએ એને દૂર ઉભો રાખ્યો અને તે બે સ્ત્રીઓને તે પુરૂષનો સ્પર્શ કરવા કહ્યું. ખરી સ્ત્રી સ્પર્શ કરી શકી નહિ, કારણ કે તે બહુ દૂર હતી. વ્યન્તરી તો દૂરની વસ્તુનો સ્પર્શ કરવાની પોતાની શક્તિને લીધે અનાયાસે જ સ્પર્શ કરી શકી. ખરી સ્ત્રી કઇ છે તે હવે પરખાઇ ગયું ને સાચો નિર્ણય આપવામાં આવ્યો.[૬૪] સંમેતશિખર ઉપર ૬૦૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે વાસુપૂજ્ય પછી ૩૦ સાગરોપમે વિમલ નિર્વાણ પામ્યા.

વિમલનાથના સમયમાં દ્વારકાના રાજા રુદ્ર અને તેની રાણી સુપ્રમાને ઘેર મદ્ર (દિ० ધર્મ) અવતર્યા તે ૩ જા બલદેવ હતા. એ રાજાને બીજી રાણી પૃથિવીને પેટે સ્વયંભૂ અવતર્યા તે ૩ જા વાસુદેવ હતા. નન્દનપુરના રાજા સમરકેસરીને તેની રાણી સુન્દરીને પેટે મેરક અવતર્યો તે ૩ જો પ્રતિવાસુદેવ હતો. સ્વયંભૂએ એને મારી નાખ્યો કેટલોક વખત રાજ્ય કર્યા પછી સ્વયંભૂ નરકમાં ગયા ને ભદ્ર સાધુ થઇ નિર્વાણ પામ્યા.

૧૩મા અને ૧૪મા તીર્થંકરની વચ્ચેના કાળમાં ત્રૈ પલ્યો પમ સુધી તીર્થવ્યવચ્છેદ ચાલ્યો.

અનન્ત ૧૪મા તીર્થંકર અયોધ્યામાં રાજા સિંહસેન અને તેની રાણી સુયશા ને (દિગ. સર્વયશાને) ત્યાં પુત્રરૂપે અવતર્યા હતા. એમને અનન્ત (અનેક) વસ્તુનું જ્ઞાન હતું અને એમના માતાએ સ્વપ્નમાં અનેક

અનન્ત(છેડા વિનાની) રત્નમાળાઓ જોઇ હતી તેથી એમનું નામ અનન્ત પડ્યું. તારો ખરતો જોઈભૌતિક જીવનની અનિત્યતાનું એમને ભાન થયું. તેથી એમણે દીક્ષા લીધી અને અન્તે સમેતશિખર ઉપર ૩૦૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે વિમલ પછી ૯ સાગરોપમે નિર્વાણ પામ્યા.

એમના સમયમાં દ્વારકાના રાજા સોમ અને રાણી સુદર્શનાને ઘેર શ્વેતકાય સુપ્રભ અવતર્યા તે ૪ થા બલદેવ હતા. એ રાજાને બીજી રાણી સીતાને પેટે કૃષ્ણકાય પુરુષોત્તમ અવતર્યા તે ૪ થા વાસુદેવ હતા. પૃથ્વીપુરના રાજા વિલાસને તેની રાણી ગુણવર્તાને પેટે મધુ અવતર્યો તે ૪ થો પ્રતિવાસુદેવ હતો. મધુને હરાવીને પુરૂષોત્તમ અર્ધચક્રવર્તી થયા ને અન્તે નરકે ગયા. સુપ્રભ નિર્વાણ પામ્યા.[૬૫]

૧૪ મા અને ૧૫ માં તીર્થંકરની વચ્ચેના કાળમાં ¾ પલ્યોપમ સુધી તીર્થવ્યચ્છેદ આવ્યો.

ધર્મ ૧૫ મા તીર્થંકર રત્નપુરમાં રાજા ભાનુ અને તેની રાણી સુવ્રતાને ત્યાં અવતર્યા. જ્યારે રાણી ગર્ભવતી થઇ ત્યારે તેણે ધર્મના બધાં વિધિ અતિ શ્રેષ્ઠભાવે પાળ્યા હતા તેથી તેમનું નામ ધર્મ પાડયું. સમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉમરે અનન્તનાથ પછી ૪ સાગરોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

એમના સમયમાં ૫ મા બલદેવ સુદર્શન અને ૫ મા વાસુદેવ પુરુષસિંહ ૭ ને અશ્વપુરના રાજા શિવ અને તેની રાણી વિજયા તથા અમ્બિકાને ત્યાં પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયા. હરિપુરનો રાજા નિશુંભ તે ૫ મો પ્રતિવાસુદેવ થયો પુરૂષસિંહે નિશુંભનો વધ કર્યો અને અર્ધચક્રવર્તી થયા. પછી મરણ થતા નરકે ગયા. એમના ઓરમાન ભાઇ સુદર્શન નિર્વાણ પામ્યા.

ધર્મનાથ પછી ૩ જા ચક્રવર્તી મઘવા (મઘવાન્) થયા. શ્રાવસ્તી નગરીમાં રાજા સમુદ્રવિજય અને તેની રાણી મદ્રાને ત્યાં એમનો જન્મ થયો હતો. ચક્રવર્તીનાં ચૌદ રત્નો એમને પ્રાપ્ત થયાં હતાં. ને તેવડે એમણે ભરતવર્ષના છએ ખંડો ઉપર પોતાનો અધિકાર પ્રવર્તાવ્યો. પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં સંસારની અનિત્યતાનું એમને ભાન થયું તેથી દીક્ષા લીધી ને મરણ પામી દેવલોકમાં જન્મ પામ્યા.

એમના પછી ૪ થા ચક્રવર્તી સનત્કુમાર અશ્વસેન અને તેની રાણી સહદેવીને ત્યાં અવતર્યા. સ૫ વિદ્યામાં એ નિપુણ થયા અને પોતાના મિત્ર મહેન્દ્રસિંહ ...થે મોટા થયા. એક સમયે વસન્તઋતુને એક સુન્દર દિવસે થોડા જ વખત ઉપર પોતાને ભેટ મળેલા, પણ પોતાને ખબર નહિ એવી રીતની કુટેવવાળા ઘોડા ઉપર બેસીને ક્રીડા કરવા નીકળ્યા. ઘોડો એમને એવો અવળે રસ્તે લઇ ગયો કે એ પોતાના અનુચરોથી વિખુટા પડી ગયા અને માનસ સરોવર પાસે જઈ પહોંચ્યા. ત્યારપછી એમણે ઘણાં સાહસ ખેડ્યાં, અનેક યુદ્ધ કર્યાં, અનેક સુન્દરીઓ સાથે લગ્ન કર્યાં અને અનેક વિદ્યાધરોને રાજપદે અભિષિક્ત થયા. છેવટે મહેન્દ્રસિંહ સાથે એમને મેળાપ થયો, અને એની સાથે પાછા ઘેર આવ્યા. એમના પિતાએ દીક્ષા લીધા પછી એમણે ચક્રવર્તી થઈ રાજ્ય કર્યું. છ ખંડ પૃથ્વીનું રાજ્ય પાળ્યું અને સુખામૃતમાં મગ્ન થયા, જ્યારે એ સુખમાં હતા ત્યારે બ્રાહ્મણનું રૂપ લઇને બે દેવ એમનું રૂપ જોવા એમની પાસે આવ્યા. અને એમના પ્રખ્યાત શરીરસૌન્દર્યની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, છતાંયે એ તો સૂચવ્યું કે 'તમારૂં શરીર હવે વ્યાધિપૂર્ણ થઇ ગયું છે' આ વાતનું એમને પોતાને પણ ભાન થયું, ત્યારે સંસારથી એ વીરક્ત થયા અને દીક્ષા લીધી. સંસારવિલાસમાં જે અશુભ જીવન એમણે ગાળેલું તેને પરિણામે પાછળથી એમને અનેક રોગ થયા. જો કે એ રોગનું નિવારણ એ જાણતા હતા છતાયે સાધુજીવનમાં એ સર્વે રોગ એમણે સહન કર્યા. અન્ત સમયે એમણે અનશન કર્યું ને સંમેતશિખર ઉપર ૩૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે મરણ થતાં સનત્કુમાર સ્વર્ગમાં પુનર્જન્મ પામ્યા. ત્યાંથી પાછા એ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં રાજા રૂપે અવતર્યા ને દીક્ષા લઇ નિર્વાણ પામ્યા.[૧૧]

૧૫ મા અને ૧૬ મા તીર્થંકરની વચ્ચેના કાળમાં ¾ પલ્યોપમ સુધી તીર્થવ્યવચ્છેદ ચાલ્યો. તીર્થંકરો વચ્ચેના કાળનો આ છેલ્લો તીર્થવ્યવચ્છેદ હતો અને તે એકંદર ૨¾ પલ્યોપમનો હતો. શાન્તિનાથ પછી એવો તીર્થવ્યવચ્છેદ થયો નહિ.

શાન્તિ ૫ મા ચક્રવર્તી અને ૧૬ મા તીર્થંકર હસ્તિનાપુરના રાજા વિશ્વસેન અને તેમની રાણી અચિરાને ત્યાં જન્મ્યા હતા. માતાના ગર્ભમાં હતા ત્યારે એમણે પ્રજાની અશાન્તિનો નાશ કર્યો તેથી એમનું નામ શાન્તિ પડ્યું. રાજદરબારના ઠાઠથી એ ઉછર્યા અને સુન્દરી યશોમતિ સાથે એમણે લગ્ન કર્યું. આ રાણીએ એકવાર સ્વપ્નમાં મ્હોંમાં ચક્ર પ્રવેશતું જોયું. શાન્તિએ એ વિષે ખુલાસો કર્યો કે " પૂર્વજન્મમાં દૃઢરથ નામે મારો ભાઇ હતો, તે સર્વાર્થસિદ્ધ સ્વર્ગમાં છે, તે આપણા પુત્રરૂપે અવતરશે. તે જન્મમાં હું મેઘરથ હતો અને બાજના શિકારમાંથી પારેવાને બચાવવાને માટે એ બાજને મેં મારૂં માંસ આપ્યું હતું. એ ધર્મકાર્ય કર્યાને ફળે હું આ ભવે આ સ્થિતિમાં અવતર્યો છું. " કાળે કરીને એમને પુત્ર થયો ને એનું નામ ચક્રાયુધ પાડ્યું. શાન્તિએ સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર પ્રભાવશાળી રાજ્ય ચલાવ્યું, આર્ય અને અનાર્ય સૌને પોતાના દણ્ડ નીચે આણ્યા. પોતાના રાજનગરમાં ૫ મા ચક્રવર્તીપદે એમનો અભિષેક થયો. ૨૫૦૦૦ વર્ષ રાજ્ય કરી એમણે સંસાર છોડ્યો અને પોતાના પુત્ર ચક્રાયુધને ગાદીએ બેસાડ્યો. તીર્થંકર થયા પછી ચક્રાયુધને પોતાના પટ્ટશિષ્ય (ગણધર) બનાવ્યા ત્યારે ચક્રાયુધે પોતાના પુત્ર કવચહર ને ગાદીએ બેસાડ્યો. સમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે ધર્મનાથ પછી ૩ સાગરોપમમાં $\frac{3}{4}$ પલ્યોપમ ઓછું એટલે કાળે શાન્તિનાથ નિર્વાણ પામ્યા.

કુન્થુ ૬ ઠ્ઠા ચક્રવર્તી અને ૧૭ મા તીર્થંકર પણ હસ્તિનાપુરના રાજા સુર અને તેની રાણી શ્રીદેવીને ત્યાં જન્મ્યા હતા. તેમની માતાએ ગર્ભાવસ્થામાં કુંથુજાતિનો રત્નસમૂહ જોયેલો તે ઉપરથી એમનું નામ કુન્થુ પાડ્યું. દિગ્વિજય કર્યા પછી ભરતવર્ષના એ ચક્રવર્તી થયા, ત્યારપછી એમણે દીક્ષા લઇ ધર્મોપદેશ કર્યો અને સમેતશિખર ઉપર ૯૫૦૦૦ વર્ષની ઉમરે શાન્તિનાથ પછી $\frac{1}{2}$ પલ્યોપમે એ નિર્વાણ પામ્યા.

અર ૭ મા ચક્રવર્તી અને ૧૮ મા તીર્થંકર પણ હસ્તિનાપુરમાં રાજા સુદર્શન અને એની રાણી દેવીને (મિત્રાને) ત્યાં જન્મ્યા

હતા. એમની માતાએ સ્વપ્નમાં રત્નમય અર (પૈડું) જોયેલું તેથી એમનું નામ અર પાડ્યું. સુખ્યાત ચક્રવર્તી રાજ્ય ભોગવ્યા પછી સમ્મેતશિખર ઉપર ૮૪૦૦૦ વર્ષની ઉમરે, કુન્થુનાથ પછી ¼ પલ્યોપમમાં ૧૦૦૦ કોટિ વર્ષ ઓછાં એટલે કાળે એ નિર્વાણ પામ્યા.

અર તીર્થંકર હતા તે સમયે ચક્રપુરના રાજા મહાશિવ (મહાશિરસ) અને તેની રાણી વૈજયન્તીને ઘેર આનન્દ અવતર્યા. તે ૬ ઠ્ઠા બલદેવ હતા, અને બીજી રાણી લક્ષ્મીવતીને પેટે પુરુષપુંડરીક અવતર્યા તે ૬ ઠ્ઠા વાસુદેવ હતા. રાજા બલિ ૬ ઠ્ઠો પ્રતિવાસુદેવ હતો. પુરૂષપુંડરીકની રાણી બલિને લઇ લેવી હતી, તેથી તેને વૈર થયું. વાસુદેવે તેને ઘેર્યો ને માર્યો. ત્યારપછી લાંબાકાળ સુધી પુરૂષપુંડરીકે રાજ્ય કર્યું ને અન્તે નરકમાં ગયા. એમના ઓરમાન ભાઇ આનન્દ નિર્વાણ પામ્યા.

એમના પછી સુભૂમ (સુભૌમ) આઠમા ચક્રવર્તી રાજા કૃતવીર્ય અને તેની રાણી તારાને ત્યાં પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયા. એમનું જીવનચરિત જૈનોની પરશુરામની કથામાં ખુબ વર્ણવ્યું છે ને પરશુરામની કથા બીજી કથાઓમાં ખુબ આવે છે. જૈનધર્મ સાચો કે શૈવધર્મ સાચો ? એ વિષે બે દેવોમાં વિવાદ ઉભો થયો, એમાંથી કોનું કહેવું સાચું છે ? એનો નિર્ણય કરવા, એ બે ધર્મના અનુયાયીઓની પરીક્ષા કરવા એમણે ઠરાવ કર્યો. એમની પરીક્ષામાં જૈન મુનિ ઉત્તીર્ણ નિવડ્યા. પછી જમદગ્નિ પાસે ગયા અને ચકલીનું રૂપ ધારણ કરીને એની દાઢીમાં પેસી ગયા, ત્યાં રહ્યા રહ્યા એ વાત કરવા લાગ્યા કે 'જમદગ્નિ મહાપાપી છે, કારણ કે ઘરે પુત્ર મૂકયા વિના તાપસ થયા છે.' આ શબ્દોથી જમદગ્નિ એવા ભોળવાઈ ગયા કે તેને લગ્ન કરવાની ઇચ્છા થઇ આવી. આ ઉપરથી તાપસની માનસિક શિથિલતા અને જૈનસાધુની દૃઢતાનો દેવોને નિર્ણય થયો. લગ્ન કરવાની ઇચ્છાએ જમદગ્નિ જિતશત્રુ રાજા પાસે ગયા અને તેની ૧૦૦ કન્યાઓમાંથી એકની માગણી કરી. કન્યાઓએ કંગાળ ભિક્ષુકને આવતો જોયો ને તેમાંથી ૯૯એ તો તેને તુચ્છકારી કાઢ્યો ને તેની સાથે લગ્ન કરવાની સાફ ના પાડી. એ ઉપરથી

ક્રોધે ભરાઇને તે સૌને શાપ દીધો ને તેથી એ ખુંધી થઇ ગઈઃ સોમી કન્યા રેણુકાએ એ તુચ્છ વૃદ્ધની સાથે લગ્ન કરવાનું સ્વીકાર્યું. જમદગ્નિએ એની સાથે લગ્ન કર્યું, બીજી કન્યાઓને સાજી કર્યા પછી રેણુકાને લઇને વનમાં ગયો. ત્યાં નિર્બળ શરીરે, પણ પ્રબળ કામવાસનાએ, રેણુકા સાથે વિલાસ ભોગવવા લાગ્યો. રેણુકાને ઋતુપ્રાપ્તિનો સમય પાસે આવ્યો, ત્યારે જમદગ્નિએ એક પાત્રમાં કંઇક સામગ્રી તૈયાર કરી આપીને તે ખાઇ જવાનું રેણુકાને કહ્યું; કારણ એથી રેણુકાને બ્રાહ્મણગુણસમ્પન્ન પુત્ર થાય. રેણુકાની પ્રાર્થનાથી એની બેન માટે ઋષિએ બીજું પાત્ર તૈયાર કરી આપ્યું. એ પાત્રમાં ક્ષત્રિયગુણસમ્પન્ન પુત્ર આપવાની શક્તિ હતી. રેણુકાની બેન હસ્તિનાપુરના રાજા અનન્તવીર્યની રાણી હતી, તેને માટે એ પાત્ર એણે તૈયાર કરાવ્યું હતું. 'વનવાસ જીવન ગાળનાર વનપશુ જેવો ઋષિપુત્ર પ્રાપ્ત કરવા કરતાં બળવાન યુદ્ધપ્રિય પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો એ સારૂં.' એવો વિચાર એ વખતે રેણુકાને આવ્યો. એથી એણે પાત્ર બદલી નાખ્યા. ત્યારપછી વખત જતાં રેણુકાને પેટે રામ અવતર્યો અને એની બેનને પેટે કૃતવીર્ય અવતર્યો. રામ સબળ યોદ્ધો થયો અને એક વિદ્યાધર પાસેથી એને અદ્‌ભુત પરશુ મળી, તેથી એ પરશુરામ કહેવાયો.

એકવાર રેણુકા પોતાની બેનને મળવા હસ્તિનાપુર ગઇ. ત્યાં એ ઋષિપત્નીની સાથે એનો બનેવી અનન્તવીર્ય કામભોગ ભોગવવા લાગ્યો, ને તેથી એને એક પુત્ર સાંપડ્યો. રેણુકા એ પુત્રને લઇને વનમાં પાછી પોતાના પતિ પાસે ગઇ, ત્યારે રામે એ બંનેને મારી નાખ્યાં એના વધનું વેર લેવાને અનન્તવીર્ય આશ્રમમાં ગયો અને રામની ગેરહાજરીમાં એના સ્થાનનો સમૂળ નાશ કર્યો. રામે ત્યારપછી અનન્તવીર્યને મારી નાખ્યો. એના પછી એની ગાદીએ કૃતવીર્ય બેઠો ને એણે જમદગ્નિને મારી નાખ્યો, પણ પાછો તે રામની પરશુનો ભોગ થઇ પડ્યો. કૃતવીર્યની વિધવા તારાને સારી આશા હતી, તે ઋષિથી બચીને નાશી છુટી વનમાં જતી રહી.

તેણે ૧૪ પ્રખ્યાત સ્વપ્ન જોયાં ને તેને અનુસરીને એને જે પુત્ર થયો તે સુભૂમ ચક્રવર્તી થયો.

વિદ્યાધર મેઘનાદે સુભૂમને પોતાની કન્યા આપી. એ વિદ્યાધરની સહાયતાએ સુભૂમ હસ્તિનાપુર ગયો અને પરશુરામને મારી નાખ્યો. ત્યારપછી છ ખંડ ભરતવર્ષ એણે જીતી લીધો અને પરશુરામે ક્ષત્રિયનો વધ કર્યો હતો એના વેરમાં તેણે બ્રાહ્મણસંહાર આરંભ્યો. અન્તે એને ધાતકીખંડના ભરત ઉપર પણ વિજય મેળવવાની અભિલાષા થઇ. એના સર્વ મંત્રીઓએ એને વાર્યો, છતાં યે એ અભિલાષાનો માર્યો લવણસમુદ્ર ઓળંગવાને માટે ચર્મરત્ન ઉપર બેસીને ચાલ્યો. પણ જે દેવો એ વાહનને ઉપાડતા હતા તે થાકી ગયા ને તેમને વિશ્રામ લેવાની ઇચ્છા થઇ આવી, તેથી તે ચર્મરત્નને છોડી દીધું, પરિણામે સુભૂમ સમુદ્રમાં ડુબી ગયો ને પોતાના લોભને લીધે નરકમા ગયો.

ત્યારપછીના સમયમા કાશીના રાજા अग्निसिंह અને તેની રાણી जयन्तीને ઘરે नन्दन અવતર્યા તે ૭ મા બળદેવ હતા અને બીજી રાણી शीळवती ને પેટે दत्त અવતર્યા તે ૭ મા વાસુદેવ હતા. વૈતાઢ્ય પર્વતપર આવેલા વિદ્યાધરનગર सिंहपुर નો રાજા प्रह्लाद તે ૭ મો પ્રતિવાસુદેવ હતો, એને દત્તે ઘેર્યો ને માર્યો. દત્તે ત્યારપછી અર્ધા ભરતનું રાજ્ય કર્યું ને નરકમાં પડ્યો. નન્દન સાધુ થયા ને નિર્વાણ પામ્યા.

મલ્લી ૧૯ મા તીર્થંકર मिथिला માં (मथुरा માં) રાજા કુમ્ભ અને તેની રાણી रक्षिता ને (प्रभावती ને)ત્યાં જન્મ્યા હતા. દિગમ્બરોના મતે બીજા બધા તીર્થંકરોની પેઠે મલ્લી પણ પુરૂષ હતા, અને બીજા તીર્થંકરોના જીવનની પેઠે જ એમનું પણ જીવન વ્યતીત થયું હતું, પણ શ્વેતાંબર મતે તો સ્ત્રીઓ પણ નિર્વાણ પામી શકે છે અને મલ્લી એક માત્ર સ્ત્રી તીર્થંકર હતા. મલ્લીનો જન્મ જગતમાં સ્ત્રીરૂપે થયો એ વિરલ પ્રસંગ શ્વેતાંબર મતે આ પ્રમાણે બન્યો. પૂર્વજન્મે તે રાજા महाबल (वैश्रमण) હતા. ૭ મિત્રોની સાથે એમણે દીક્ષા લીધી અને સાધુ થયા. બીજા

ભવમાં સૌ સાથે જન્મી શકે એટલા માટે સૌએ બરાબર સરખા પ્રકારનું તપ કરવું એવો એ સૌએ ઠરાવ કર્યો. એ ઠરાવની વિરૂદ્ધ મહાબલે ગુપ્ત રીતે પોતાના મિત્રો કરતાં વધારે ઉપવાસ કર્યા. એમણે તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું. એમણે પોતાના મિત્રો વિરૂદ્ધ માયા કરી હતી, તે પોતાનું કાર્ય કરી રહી હતી એટલે એણે મહાબલને સ્ત્રી-વેદ કર્મનું બંધન કરાવ્યું. એને પરિણામે એવું બન્યું કે પોતાના મિત્રોની સાથે વૈજયન્ત નામના સ્વર્ગે ગયા પછી પૃથ્વી ઉપર સ્ત્રીરૂપે અવતર્યા. રાણી પ્રભાવતી જ્યારે ગર્ભવતી થઇ ત્યારે માલ્ય (ફુલમાળા) ઉપર સુવાનું દોહદ થયું અને દેવોએ એનું એ દોહદ પૂરૂં કર્યું, તે ઉપરથી નવી જન્મેલી પુત્રીનું નામ મલ્લી પાડયું.

મલ્લી યુવાવસ્થામાં બહુ સુન્દર થયા. એ મહા બળવાન હતા. પૂર્વભવના છ મિત્રો રાજપુત્રો થઇ આ ભવમાં જન્મ્યા હતા. તે સૌ એમના લાવણ્યથી અને સ્નેહથી તેનાપર મુગ્ધ થયા હતા અને એ સૌએ આ જન્મમાં એમની સાથે લગ્ન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. પણ એમના પિતાએ એમાંના કોઇનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. આથી એ સૌ રાજકુમારો ક્રોધે ભરાયા, એકઠા થયા ને મિથિલા સામે યુદ્ધે ચડ્યા. એમણે નગરને ઘેરો ઘાલ્યો અને રાજા છેક નિરૂપાય થઇ ગયો. મલ્લીએ પિતાને સલાહ આપી કે 'મારી કન્યા તમને આપીશ' એવું વચન આપીને એ સૌ રાજાઓને આ માયામન્દિરમાં બોલાવો. એ સૌ એ પ્રમાણે કહેવરાવવાથી એ મન્દિરમાં આવ્યા. ત્યાં એવી વ્યવસ્થા કરી હતી કે જાળીદાર પડદાની પાછળ એક આસન ઉપર મલ્લીના જેવી એક પુતળી દેખાય. છએ રાજાઓએ એ પુતળી જોઇને એને મલ્લી માની લીધી. પછી રાજકન્યાએ આવીને ફૂલે ઢાંકેલું તેના માથાપરનું દ્વાર ઉઘાડયું, ત્યારે તેમાં થઇને એ પુતળીમાંથી અતિશય ઘૃણાજનક દુર્ગન્ધ ઉછળ્યો. છ રાજાઓ પોતાને પરણવાને બળાત્કાર કરશે એવું મલ્લીએ બહુ દિવસ પહેલાથી જ પોતાના અવધિજ્ઞાને કરીને જાણી લીધું હતું, તેથી તે સમયથી જ એ પુતળી પોતાની જેવી જ કરાવીને ત્યાં મૂકાવી હતી અને પેલા દ્વારદ્વારા તેમાં રાંધેલું અનાજ નખાવતી હતી, તેથી એવા પ્રકારની દુર્ગન્ધ તેમાં થઇ ગઇ હતી.

ત્યારપછી આશ્ચર્યમૂઢ થઇ ગયેલા રાજાઓને તે ઉપરથી ભૌતિક સૌન્દર્યની અનિત્યતા વિષે ભાન કરાવ્યું, પોતાના પાછલા ભવમાં સૌએ સાથે તપ કર્યું હતું તે વાતનું સૌને સ્મરણ કરાવ્યું ને સૌને દીક્ષા લેવાનો ઉપદેશ આપ્યો. મલ્લીનાથે દીક્ષા લીધા પછી તે સૌએ દીક્ષા લીધી અને એમની સાથે સમેતશિખર ઉપર ૫૫૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે અરનાથ પછી ૧૦૦૦ કોટિ વર્ષે મલ્લીનાથ નિર્વાણ પામ્યા.[૬૭]

મુનિસુવ્રત ૨૦ મા તીર્થંકર રાજગૃહ માં રાજા સુમિત્ર અને તેની રાણી પદ્માવતી ને ઘેર જન્મ્યા હતા. એમના માતાને જ્યારે સારી આશા હતી ત્યારે એમણે જૈનધર્મનાં બધાં સુવ્રત કર્યા હતા, એથી એમનું નામ મુનિસુવ્રત પડ્યું. દીક્ષા લીધા પછી એમણે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને સમેતશિખર ઉપર ૩૦૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે મલ્લી પછી ૫૪૦૦૦૦૦ વર્ષે એ નિર્વાણ પામ્યા.

મુનિસુવ્રતના સમયમાં ૯ મા ચક્રવર્તી મહાપદ્મ થયા. કાશી અથવા હસ્તિનાપુરમાં એ જન્મ્યા હતા. પદ્મોત્તર એમના પિતા અને ज्वाला એમના માતા હતા. એમના મોટા ભાઇ વિષ્ણુકુમાર હતા.

એક ઉત્સવપ્રસંગે જ્વાલાએ જૈનધર્મનો યાત્રારથ ફેરવવાની ઇચ્છિા કરી, એની સોકય लक्ष्मीએ બ્રહ્મરથ ફેરવવાની ઇચ્છા કરી, પોતાનો રથ આગળ લેવાનો બને રાણીઓએ વાદ કર્યો. રાજાને કોઇનો પક્ષપાત નહોતો, તેથી બંને વરઘોડા બંધ કરાવ્યા વિના બીજો કશો ઉપાય નહોતો. માતાને થયેલા અપમાનથી મહાપદ્મને ખોટું લાગ્યું ને રાજનગર છોડી વનમાં ગયા. ત્યાં એમણે અનેક પરાક્રમ કર્યા, સમસ્ત ભરતવર્ષ જીતી લીધો ને અન્તે ઘેર પાછા આવ્યા. મુનિસુવ્રતના શિષ્ય સુવ્રતના ઉપદેશથી પદ્મોત્તરે અને વિષ્ણુકુમારે દીક્ષા લીધી; પદ્મોત્તર નિર્વાણ પામ્યા ને વિષ્ણુકુમાર અનેક લબ્ધિવાળા થયા

ચક્રવર્તીપદે અભિષિક્ત થયા પછી મહાપદ્મ જૈનધર્મના મોટા આશ્રયદાતા થયા અને પોતાની માતાના માનની ખાતર મોટો યાત્રારથ ફેરવાવ્યો. નમુચિ નામે બ્રાહ્મણ એમનો સચિવ થયો હતો. પૂર્વે એ બ્રાહ્મણ ઉજ્જયિનીના રાજા શ્રીવર્મનો પુરોહિત હતો

તેવારે સુવ્રતાચાર્યના એક શિષ્યે એને શાસ્ત્રાર્થમાં હરાવ્યો હતો. તેના વેરમાં એને મારી નાખવાનો એણે સંકલ્પ કર્યો, પણ એક દેવે એનાં અંગ સ્થિર કરી દીધાં તેથી એ પોતાનો સંકલ્પ સફળ કરી શકયો નહિ. આ પ્રસંગથી ઉજ્જયિનીમાં રહેવું ઠીક લાગ્યું નહિ, તેથી એણે એ નગરનો ત્યાગ કર્યો અને હસ્તિનાપુરમાં જઇ રહ્યો. ત્યાં એણે મહાપદ્મની કૃપા પ્રાપ્ત કરી અને તેથી એ રાજાનો એ સચિવ બન્યો. એકવાર પાડોશના રાજા સિંહબળને પકડવાની મહાપદ્મે નમુચિને આજ્ઞા કરી. તેણે તેને પકડી આણ્યો. ઉપકારવશ થઇને મહાપદ્મે એક વરદાન માગવાનું કહ્યું, પણ બીજે કોઇ સમયે એ વરદાન માગી લઇશ, એવું નમુચિએ કહ્યું.

એકવાર સુવ્રતાચાર્ય એમના રાજ્યમાં ચાતુર્માસ ગાળવા આવ્યા. ભ્રષ્ટ નમુચિએ એ સમયે પોતાને વરદાન આપવાનું વચન ચક્રવર્તીએ આપેલું તે સંભારી આપ્યું ને વરદાન માગી લીધું કે–' મને એક મહાયજ્ઞ કરવા દ્યો ને એ યજ્ઞ ચાલે એટલો કાળ રાજ્ય મને સોંપી દો. ' મહાપદ્મે એ પ્રમાણે કર્યું એટલે નમુચિએ જૈનસાધુઓ ઉપર અત્યાચાર કરવા માંડ્યા અને તેમને મૃત્યુનો ભય દેખાડ્યો. સાધુઓ ચાતુર્માસમાં વિહાર કરી શકે નહિ કારણ કે તેથી અનેક જીવહિંસા થવાનો ભય રહે છે. આ સમયે દૈવીબળવાળા વિષ્ણુકુમારમુનિ ધ્યાનમગ્ન હતા તેમને સુવ્રતાચાર્યે બોલાવ્યા, કારણ કે એ આવીને નમુચિને નમાવે તો જ તેઓ ત્યાં રહી શકે. નમુચિએ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું કે–' જે ભિક્ષુક ત્રણ પગલાં ચાલીને જેટલી પૃથ્વી માપી લેશે તેટલી પૃથ્વી મારા રાજ્યમાં એને આપીશ, પણ એ ત્રણ પગલાંએ માપેલી પૃથ્વીપાર તે પગ મૂકશે તો તેનો જીવ લઇશ.' વિષ્ણુકુમારે પોતાના વૈક્રિય શરીરને (પૃ. ૧૭૧) બળે બે પગલાંએ સમસ્ત પૃથ્વીને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી માપી લીધી અને ત્રીજે પગલે નમુચિને પૃથ્વી ઉપર સુવાડી દીધો. ભ્રષ્ટ બ્રાહ્મણ પોતાને ઘૃણાજનક લાગતા એવા જૈનો વિરુદ્ધ કશું કરી શકયો નહિ. ત્યારપછી તો મહાપદ્મે પણ એને પોતાના રાજ્ય

માંથી હાંકી કાઢ્યો. પોતાના પરાક્રમથી વિષ્ણુકુમારમુનિ સમસ્ત જગતમાં त्रिविक्रम* નામે પ્રસિદ્ધ થયા, ત્યારપછી મહાતપ તપ્યા અને અન્તે નિર્વાણ પામ્યા. મહાપદ્મે પણ સંસારનો ત્યાગ કર્યો ને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું.

ત્યારપછીના સમયમાં ૮ મા બલદેવ राम અથવા पद्म અને ૮મા વાસુદેવ लक्ष्मण અથવા नारायण થયા. અયોધ્યામાં રાજા दशरथने ત્યાં એની રાણી अपराजिता ને પેટે રામ અને सुमित्रा ને પેટે લક્ષ્મણ જન્મ્યા હતા. દશરથને બીજા પણ બે પુત્ર હતા. કૈકેયીને પેટે भरतनो અને सुप्रभाने પેટે शत्रुघ्ननो જન્મ થયો હતો. મિથિલાના રાજા जनकनी× પુત્રી सीता સાથે રામનાં લગ્ન થયાં હતાં. રામને રાજપાટ સોંપીને સાધુ થવાની દશરથને ઇચ્છા થઇ, કૈકેયીને એકવાર એણે વરદાન આપેલું તે અત્યારે એણે માગી લીધું કે 'ભરતને રાજપાટ આપો ને રામને વનવાસ આપો.' ભરતે જો કે પોતાને આપેલું રાજપાટ સ્વીકાર્યું નહિ, છતાંયે રામ તો સીતા ને લક્ષ્મણ સાથે વનવાસમાં ગયા.

એ સમયે પૃથ્વીના એક ખંડમાં વિદ્યાધરરાજા રાવણ રાજ્ય કરતો હતો તે ૮મો પ્રતિવાસુદેવ હતો. માથા જેવડાં નવ મોતીની માળા એ સદૈવ પોતાના કંઠમાં પહેરતો, તેથી એ દશાનન પણ કહેવાતો. એના પ્રજાજન રાક્ષસ કહેવાતા, કારણ કે એ મહા રાક્ષસના વંશ જ હતા અથવા તો પોતાના ધ્વજમાં રાક્ષસનું ચિત્ર રાખતા.

જનકને ત્યાંથી સીતા સાથે લગ્ન કરવામાં રાવણ નિષ્ફળ

---

* ત્રિવિક્રમ—જેણે ત્રણ પગલાં ભર્યાં છે તે—એ નામ વિષ્ણુનું પણ છે, કારણ કે એણે વામનરૂપે ત્રણ પગલામાં રાક્ષસરાજા બલિનું ત્રણ લોકનું રાજ્ય લઇ લીધું હતું. (Hinduism પૃ. ૧૨૧ થી સરખાવશો.) એ કથાને જૈનોએ આ સ્વરૂપ આપીને વિષ્ણુ અને નમુચિની કથા કરી હશે?

× એક કથા પ્રમાણે સીતા રાવણ અને મન્દોદરીની પુત્રી હતી ને તેને જનકે ઉછેરી હતી.

નિવડ્યો હતો, તેથી એ સીતાનું હરણ કરી ગયો. એને પાછી લાવવાને રામે વિદ્યાધરોની સેના એકઠી કરી. વિદ્યાધરો પોતાના વાનરધ્વજને કારણે વાનર નામે ઓળખાતા હતા. એમના રાજા સુગ્રીવ અને હનુમાનની સહાયતાથી રામે લંકા લીધી; રાવણને લક્ષ્મણે મારી નાખ્યો, રાવણ નરકમાં ગયો. ત્યારપછી પોતાને શરણે આવેલા રાવણના ભાઇ વિભીષણને રામે લંકાનું રાજ્ય સોંપ્યું અને છોડાવેલી સીતાને તથા પોતાના સાથીઓને લઇને અયોધ્યા આવ્યા. અહીં પોતાની આંખોની સુન્દર ચન્દ્રપ્રભા સમી સીતાને પડખે રાખી પ્રભાવશાળી રાજ્ય ચલાવ્યું. પોતાની શોક્ય ચિત્રલેખાની પ્રાર્થનાથી એકવાર સીતાએ રાવણના પગનું ચિત્ર કાઢ્યું. આથી રામને કોઇએ સૂચન કર્યું કે ‘સીતાએ રાવણના સહવાસમાં જે સુખી ઘડીઓ ગાળેલી તે હજી એ યાદ કરે છે.’ આ અને બીજા નિર્દોષ પ્રસંગોને આગળ ધરીને નિન્દાપ્રિય લોકોએ સીતાને માથે અપવાદ મૂકવા માંડ્યા. રામને એથી બહુ દુઃખ થયું અને એ સમયે સીતા ગર્ભવતી હતી છતાં એને વનવાસ આપવાની ફરજ પડી. સીતા વનવાસમાં એકલી રહી ને ત્યાં अनंगलवण અને मदनाङ्कुश નામે બે પુત્રને જન્મ આપ્યો. એક જૈન પંડિતે એ બેને સમસ્ત વિદ્યાઓ અને કળાઓ શીખવી. મોટા થતાં એ બંને બળવાન વીર થયા ને જગતનો દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યા. અન્તે રામની સામે પણ એમણે યુદ્ધ માંડ્યું. પિતા-પુત્રે એકમેકને ઓળખી લીધા ને પછી સીતાને પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડી અયોધ્યામાં આણી. સીતાએ અગ્નિપરીક્ષાએ પોતાની નિર્દોષતા વિષે પોતાની સમસ્ત પ્રજાની ખાત્રી કરી આપી ને પછી સાધ્વી થઇ. ત્યારપછી લક્ષ્મણ મરણ પામ્યા ને નરકમાં ગયા. પોતાના ભાઇના વિયોગને દુઃખે રામે સંસારનો ત્યાગ કર્યો અને શત્રુઘ્ન, સુગ્રીવ, વિભીષણ અને બીજાઓ સાથે દીક્ષા લઇ પોતે નિર્વાણ પામ્યા.[૬૮]

नमि ૨૧મા તીર્થંકર મિથિલામાં રાજા विजय અને તેની રાણી वप्रा ને ત્યાં જન્મ્યા. જ્યારે એ ગર્ભમાં હતા, ત્યારે એમના પિતાના નગરને ઘેરનાર શત્રુઓને નગરમાંથી બહાર નીકળેલા લશ્કરના

ભળે કરીને નમી જવું પડયું હતું. તેથી એમનું નામ નમિ પડયું. તીર્થંકરયોગ્ય જીવન જીવ્યા પછી સમેતશિખર ઉપર ૧૦૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે મુનિસુવ્રત પછી ૬૦૦૦૦૦ વર્ષે એ નિર્વાણ પામ્યા.

નમિના સમયમાં કામ્પિલ્યના રાજા મહાહરિને ઘેર તેની રાણી મેરાને પેટે ૧૦મા ચક્રવર્તી હરિષેણ જન્મ્યા. એમણે સમસ્ત ભરતવર્ષને પોતાના અધિકાર નીચે આણ્યો, પછી સમસ્ત ઉપભોગનો ત્યાગ કર્યો, સાધુ થયા ને નિર્વાણ પામ્યા.

ત્યારપછી રાજગૃહમાં રાજા વિજયને (અશ્વસેનને) ઘેર તેની રાણી વપ્રાને પેટે ૧૧મા ચક્રવર્તી જયસેન થયા. પોતાના રાજદંડ નીચે ભરતખંડની પૃથ્વીને આણ્યા પછી એમણે પણ સંસારનો ત્યાગ કર્યો ને નિર્વાણ પામ્યા.

હજારો વર્ષ પછી પ્રખ્યાત હરિવંશમાં રાજા યદુ થયો તેના પુત્ર સૂરને શૌરિ અને સુવીર નામે બે પુત્ર થયા. શૌરિના પુત્ર અન્ધકવૃષ્ણિને ૧૦ પુત્ર થયા તે દશાર્હ કહેવાયા. તેમાંના એક વસુદેવને વલરામ તે ૯મા બલદેવ અને કૃષ્ણ તે ૯મા વાસુદેવ એ બે પુત્ર થયા. બીજા એક સમુદ્રવિજયને ઘેર અરિષ્ટનેમિ તે ૨૨મા તીર્થંકર જન્મ્યા. સુવીરનો પુત્ર ભોજવૃષ્ણિ થયો, તેને ઉગ્રસેન અને દેવક એ બે પુત્ર થયા. ઉગ્રસેનને કંસ નામે પુત્ર અને રાજીમતી નામે કન્યા થઇ, દેવકને દેવકી નામે કન્યા થઇ અને તે કૃષ્ણની માતા થઈ.

કૃષ્ણ અને અરિષ્ટનેમિની સગાઇ સંબંધે સાધારણ હકીકત આપી જો કે અન્ય શાસ્ત્રમાં કહેલી કથાઓ એકમેકથી વિરુદ્ધ છે,[૬૯] છતાં ઉપરની હકીકતથી કંઇક સ્પષ્ટતા થશે. હવે એ બેનાં ચરિત્ર વિષે આગળ જોઇએ.

સૂર્યપુરના રાજા વસુદેવે (દશમા દશાર્હે) સુન્દર રોહિણી સાથે લગ્ન કર્યું અને તેથી એને ઘેર રામ નામે ૯મા બલદેવનો જન્મ થયો. પછીથી એણે દેવકની કન્યા દેવકી સાથે લગ્ન કર્યું. એ લગ્નપ્રસંગે કંસની સ્ત્રી જીવયશાએ ખૂબ દારૂ પીને પૂજ્યપાદ અતિમુક્ત મુનિની મશ્કરી

કરી તેથી અતિમુકતે ભવિષ્ય ભાખ્યું કે 'દેવકીનો સાતમો પુત્ર તારા સ્વામી કંસનો વધ કરશે.' ભયના માર્યા કંસે વસુદેવ પાસેથી વચન લીધું કે 'દેવકીના પહેલાં સાત બાળક જન્મશે કે તુરત જ તને આપીશ.' હવે મદ્દિલપુર નગરમાં નાગ નામે શ્રાવક અને તેની સ્રી સુલસા રહેતા હતા, તેમને દેવે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે 'તમારે મરેલાં બાળક અવતરશે.' આ ભલી સ્રીને દરેકવેળા દેવકીની સાથે જ ગર્ભ રહેતો હતો. દેવકીના બાળકને એક દેવ ઉપાડી લાવીને સુલસાને આપતો ને તેનાં મરેલાં જન્મેલાં બાળક લઇ જઇને દેવકીને આપતો.

દેવકી એ બાળકો કંસને સોપતી. તે મારી નાખતો. સાતમા ગર્ભ વખતે દેવકીને પ્રખ્યાત (૭) સ્વપ્ન આવ્યાં ને તેથી સૂચન થયું કે વાસુદેવ અવતરશે. એ વાસુદેવ કૃષ્ણનો જન્મ થયો કે તરત જ તેમને દેવોએ,કંસોએ મૂકેલા ચોકીદારોને ઉંઘમાં નાખી દઇને ઉપાડી લીધા ને ગોવાળ નન્દ અને તેની સ્રી યશોદાને સોંપી દીધા, ગોવાળની પુત્રી લાવીને દેવકીને આપી દેવકીએ તે કંસને સોપી. કંસે કન્યા હોવાથી એનું નાક કાપી નાખ્યું. કૃષ્ણ ગોવાળો ભેગા गोकुळમાં ઉછર્યા ને ત્યાં પોતાના ઓરમાન ભાઇ (बल-) राम સાથે એમણે અનેક પરાક્રમ કર્યા. અન્તે એ મથુરા ગયા, ત્યા કંસનો વધ કર્યો અને તેના પિતા ઉગ્રસેનને–જેને કંસે પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો તેને–ફરી પાછા ગાદીએ બેસાડ્યા.

कालयवनोનો રાજા जरासंध ૯ મો પ્રતિવાસુદેવ હતો. તેની બેન જીવયશાના ઉશ્કેર્યાથી જરાસંધે, પોતાના બનેવી કંસના વધનું વેર લેવા, કૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ માંડયું. રામને અને કૃષ્ણને એણે ઘેર્યા અને તેમને તથા સૌ યાદવોને મથુરા છોડવાની ફરજ પાડી. ત્યારપછી કૃષ્ણે ગુજરાતમાં द्वारका નગરી વસાવી અને ત્યાં અનેક રાણીઓના સહવાસમાં રાજ્યના ખૂબ વૈભવ ભોગવ્યા. પછી કૌરવો વિરૂદ્ધના પ્રખ્યાત મહાભારત યુદ્ધમાં કૃષ્ણે પાણ્ડવોનો પક્ષ લીધો, ઘણાં યુદ્ધ કર્યા ને છેવટે જરાસન્ધને ઘેરી એને પણ માર્યો.

હવે દ્વારકામાં એક સમયે એવું બન્યું કે કૃષ્ણના પુત્ર શામ્બે દારૂ પીને તાપસ દ્વૈપાયનનું અપમાન કર્યું. આ ઉપરથી ક્રોધે ભરાઇને દ્વૈપાયને પ્રચંડ તપ કર્યું અને તેને બળે પોતે અગ્નિકુમાર દેવ બનીને દ્વારકાને પ્રચણ્ડ અગ્નિએ બાળી મૂકી. કૃષ્ણની ૧૬૦૦૦ રાણીઓ ને સર્વે યાદવ બળી ગયા. રામ અને કૃષ્ણ બચ્યા હતા તે 'મથુરા તરફ આવ્યા. जराकुमार નામે કૃષ્ણનો નાનો ભાઇ હતો; એક સમયે જ્યારે કૃષ્ણ એક વૃક્ષ નીચે વિશ્રામ લેતા હતા ત્યારે તે જરાકુમારના બાણથી સખત ઘવાઇ ગયા. આ ઘાથી એ મૃત્યુ પામ્યા. એમને સમ્યગ્જ્ઞાન (સમકિત) હતું, પણ જીવનના પાછલા કાળમાં એમણે દ્વૈપાયન ઉપર દ્વેષભાવ રાખેલો, તેથી એ ત્રીજી નરકે ગયા. એમના ભાઇ રામે સંસારત્યાગ કર્યો અને એમણે ૧૦૦ વર્ષ તપ કર્યું. તેથી બીજે ભવે પાંચમા સ્વર્ગમાં દેવ થયા. ત્યાંથી એમણે નરકમાં કૃષ્ણને દુઃખ પામતા જોયા ને એમને છોડાવવાનો સંકલ્પ કર્યો. એમને પોતાના હાથ વડે ઉંચકી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ સૂર્યની સામે ઘી ઓગળે એમ કૃષ્ણ ઓળગી જવા ને ભયંકર દુઃખ પામવા લાગ્યા, તેથી એમણે એવો પ્રયત્ન ફરીને કર્યો નહિ.

કૃષ્ણના કાકાના દીકરા અરિષ્ટનેમિ (નેમિ) ૨૨ મા તીર્થંકર હતા. સૌરપુરના રાજા સમુદ્રવિજય એમના પિતા હતા અને તેમના રાણી शिवा એમનાં માતા હતા. માતાએ ગર્ભાવસ્થામાં રિષ્ટ (રત્નની) નેમિ (ચક્રધારા) જોઇ, તેથી એ (અશુભને દૂર કરવા માટે અ ઉપસર્ગ ઉમેરાતાં) અરિષ્ટનેમિ કહેવાયા. બાલ્યાવસ્થાથી જ એમણે પોતાના અતુલ શરીરબળનાં લક્ષણ દેખાડવા માંડ્યાં. એક સમયે કૃષ્ણના શસ્ત્રાગારમાં પેસી ગયા અને ત્યાં કૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઇથી ન વગાડી શકાય એવો એમનો શંખ વગાડ્યો. કૃષ્ણે જ્યારે એ સાંભળ્યો ત્યારે એમને ભય લાગ્યો કે વખતે પોતાના બળથી મારૂં રાજ્ય લઇ લેશે. આથી, કામસંભોગથી અરિષ્ટનેમિની શક્તિ ક્ષીણ થઇ જશે એમ માનીને કૃષ્ણે ઉગ્રસેનની કન્યા રાજીમતી સાથે અરિષ્ટનેમિનાં લગ્ન ગોઠવી દીધાં. અરિષ્ટનેમિએ એ લગ્ન કરવાનું

સ્વીકાર્યું એટલે એ મહોત્સવની ભારે તૈયારીઓ થઇ ગઈ. બીજા બધા વિધિ કર્યા પછી, વરરાજા વરઘોડે ચડ્યા. ખૂબ શણગારેલા રથ ઉપર બેસીને લગ્નક્રિયા માટે માંડવે ચાલ્યા. ત્યાં તો માર્ગમાં ભયંકર ચીસો પાડતા પશુને જોયા, લગ્નના જમણને માટે એ પશુ તૈયાર કરી રાખ્યા હતા. આ દેખાવથી એમના હૃદયમાં દયાભાવ એવો પ્રબળ જાગ્રત થયો કે તરતજ એમણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો. रैवतक (કાઠિયાવાડમાં गिरनार) પર્વત ઉપર ચાલતા થયા, ત્યાં તપ કર્યું ને જ્ઞાનની ચરમ-સીમાએ પહોંચ્યા. (કેવળજ્ઞાન પાયા.) ત્યારપછી સૌને ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. પાંડવોને પણ સંસારત્યાગની પ્રેરણા કરી, તેથી તે પણ દીક્ષા લઇને નિર્વાણ પામ્યા. રૈવતક પર્વત ઉપર ૧૦૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે, નમિનાથ પછી ૫૦૦૦૦૦ વર્ષે નેમિનાથ નિર્વાણ પામ્યા.

એમનું અનુકરણ કરીને રાજીમતીએ પણ સંસારત્યાગ કર્યો ને સાધ્વી થયા. અરિષ્ટનેમિનો ભાઇ રથનેમિ પણ સાધુ થયો. સાધુ થતાં પહેલાં રાજીમતી ઉપર એને બહુ મોહ હતો, તેથી એકાંત મળતાં તેમની સાથે લગ્ન કરવાની પોતાની ઇચ્છા એમને જણાવી, પણ રાજીમતીના ઉપદેશથી એને ભાન આવ્યું, એટલે ફરીને સંસારનો એણે ત્યાગ કર્યો અને અન્તે નિર્વાણ પામ્યા.

અરિષ્ટનેમિના પછી છેવટના એટલે ૧૨ મા ચક્રવર્તી ब्रह्मदत्त[૭૦] થયા. काम्पिल्यના રાજા ब्रह्मને ઘરે તેની રાણી ચુલનીને પેટે એ અવતર્યા હતા. હજી તો એ બાળક હતા, તેવામાં રાજા બ્રહ્મ માંદા પડ્યા અને મરણ સમીપ આવ્યું છે એમ જાણીને, પોતાના ચાર મિત્રોને પોતાના પુત્રની સોંપણી કરી. એ ચાર તેની પાડોશના રાજા હતા અને તેની સાથે એમનો મિત્રસંબંધ ગાઢો હતો. આ ચારે રાજાએ મળીને તેમાંના એક કોશલના રાજા દીર્ઘને બધો કારભાર સોંપ્યો, પણ દીર્ઘે તો એ રાજપુત્રનું રાજ્ય પચાવી પાડયું, એટલુંજ નહિ પણ વિધવા રાણી સાથે પણ આડો વહેવાર બાંધ્યો. અમાત્ય ધનુ એ દીર્ઘની ભ્રષ્ટતા બ્રહ્મદત્તના ધ્યાન ઉપર આણી ને એમણે પોતાની માતાને તથા દીર્ઘને ઇસારે વાર્યા. એ બેએ એથી કોપીને બ્રહ્મદત્તને મારી નાખવાનો

સંકલ્પ કર્યો. એમણે બ્રહ્મદત્તને પરણાવ્યા, નવવધૂ સાથે એમનો વરઘોડો કાઢ્યો અને એ બેને એક લાક્ષાગૃહમાં ઉતાર્યા એ લાક્ષાગૃહ દીર્ઘે ભ્રષ્ટ હેતુએ ચૂલનીની સલાહથી આગળથી બંધાવી રાખ્યું હતું અને તે રાતે બાળી મૂકવાનું હતું. પણ એ નીચ યોજના નિષ્ફળ ગઈ. અમાત્ય ધનુ આગળથી ચેતી ગયો હતો ને તેથી એ લાક્ષાગૃહની નીચેથી ભોંયરાનો એક માર્ગ તૈયાર કરાવી રાખ્યો હતો. બ્રહ્મદત્ત બળતા ઘરમાંથી એ ભોંયરાને માર્ગે થઇને છટકી ગયા, વેશ બદલીને ધનુના પુત્ર સાથે દેશ છોડી ચાલતા થઇ ગયા. પછી ઘણાં યુદ્ધ કર્યાં ને ઘણી રાણીઓ પરણ્યા. અન્તે એ કાશી આવ્યા, ત્યાંના રાજા કટકની અને પોતાના પિતાના મિત્રોની સહાયતાથી સેના એકઠી કરી, ને દીર્ઘ સામે યુદ્ધ માંડયું. એમણે એને ઘેર્યો ને માર્યો, બ્રહ્મદત્ત રાજગાદીએ બેઠા અને ભારતવર્ષના છએ ખંડો જીતી લઇ ચક્રવર્તીપદ પામ્યા.

બ્રહ્મદત્ત એકવાર નાટક જોતા હતા, ત્યારે ત્યાં ફુલ દેખીને સુધર્મ સ્વર્ગમાંનો પોતાનો પાછલો ભવ એમને સાંભરી આવ્યો. વળી પાછલા છ ભવમાં સાથે જ રહેતો એવો એક સહચર પણ સાંભરી આવ્યો. તે ઉપરથી એમણે એક શ્લોકનું ચરણ રચ્યું, અને એનું બીજું ચરણ જે રચી આપે તેને મોટું ઇનામ આપવાનું જાહેર કર્યું. એક શેઠનો પુત્ર સાધુ થઈ ગયો હતો, એણે એ ચરણ રચી આપ્યું. તે ઉપરથી બ્રહ્મદત્તને ખાતરી થઈ કે પાછલે ભવે જ્યારે તે સંભૂત હતો ત્યારે આ સાધુ મારો ભાઇ ચિત્ર[૭૧] હતો. એની સાથે બ્રહ્મદત્તે પાછલા ભવમાં સંસારત્યાગ કર્યો હતો ને સાધુ થયા હતા, પણ સર્વે કષાયનો નાશ કરી શકયા નહોતા. એવું થયું કે એકવાર ચક્રવર્તી સનત્કુમારની પટ્ટરાણીના વાળનો ગુચ્છો એમના પગ આગળ આવી પડ્યો, તેથી બીજે ભવે ચક્રવર્તી થઇને એવી સુંદર રાણીને પરણવાની એમને અભિલાષા થઇ. એ અભિલાષા પૂરી થઇ હતી. ફરી જન્મેલા ચિત્રે એમને સંસારત્યાગ કરવા બહુ યે સમજાવ્યા, પણ એમણે સંસારત્યાગ કર્યો નહિ. ચિત્ર પોતે સાધુ થયાથી નિર્વાણ પામ્યા, પણ બ્રહ્મદત્તે તો સંસારસુખ ભોગવ્યા કર્યાં.

એકવાર એક બ્રાહ્મણ બ્રહ્મદત્ત પાસે આવ્યો અને ચક્રવર્તીની આહારસામગ્રી ખાવા માટે માગી. બ્રહ્મદત્તે જણાવ્યું કે–'ચક્રવર્તીનો આહાર ચક્રવર્તી જ ખાઇ શકે, માટે એવો દુરાગ્રહ ન કરવો.' પણ તે મૂર્ખે એટલો દુરાગ્રહ કર્યો કે તેને અને તેના કુટુમ્બને પોતાના થાળની થોડીક સામગ્રી આપી. પ્રચંડ આહારના પ્રભાવથી એ બ્રાહ્મણમાં કામવાસના એવી પ્રબળતાએ જાગ્રત થઈ કે તે તૃપ્ત કરવાને મા, બેન કે ભત્રીજી પણ ન જોઈ. પોતાના પાપથી શરમાઈ જઇને એ બ્રાહ્મણે, એ પાપના મૂળરૂપ ચક્રવર્તી ઉપર વેર લેવાનો સંકલ્પ કર્યો અને એની બંને આંખો ફોડી નાખવાનું એક ભરવાડને ભળાવ્યું, તેણે ફોડી નાખી, બ્રહ્મદત્તે એ જાણ્યું અને બ્રાહ્મણને તથા એનાં સૌ સગાં સંબંધીને મારી નંખાવ્યાં. વળી તેની આંખો કાઢીને એક વાસણમાં મૂકવાની પોતાના મંત્રીને આજ્ઞા કરી, જેથી એ આંખો ફોડી નાખવાનો લાભ પોતે લઇ શકે. મંત્રી સમજી શકયો કે ચક્રવર્તી પોતાનાં અશુભ કર્મના પ્રભાવથી આમ કરે છે અને તેથી વાસણમાં આંખોને બદલે આંખ જેવા ફુલ મૂકયાં, પણ બ્રહ્મદત્તે તો બાકીના દિવસ એ આંખો ફોડવાના ભુંડા સંકલ્પમાં જ ગાળ્યા. અન્તે ૭૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે મરણ પામીને ૭ મી નરકે ગયા, ત્યાં એમનાં વૈરવૃત્તિનાં પાપને માટે એમને ૩૩ સાગરોપમ સુધી પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે.

જૈન વિશ્વેતિહાસના અત્યાર સુધી વર્ણવેલા સર્વે શલાકા-પુરુષોના વૃત્તાન્ત કેવળ કથાજનિત છે, પણ ઘણાખરા સંશોધકોને મતે ૨૩ મા તીર્થંકર પાર્શ્વ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા. તેમની કથાને ઇતિહાસ સાથે ઘટાવતાં ઇ. સ. પૂ. ૮૦૦ વર્ષ ઉપર એ થઇ ગયેલા લાગે છે. જૈનોને મતે નેમિનાથના નિર્વાણ પછી ૮૩૭૫૦ વર્ષે એ નિર્વાણ પામ્યા. એમના અને એમના પછીના તીર્થંકર મહાવીરના જીવન વિષે આપણે કંઈક કંઈક જાણી શકીએ છીએ. જોકે એ બંનેના ઇતિહાસમા પુષ્કળ કથાઓ વણાઇ ગઇ છે, અને તેમાંની કેટલીક કથાઓ તો તેમના પૂર્વભવો વિષે છે. કર્મના સિદ્ધાન્ત વિષે આપણને જાણવાનું મળે એટલા માટે એમાંની કેટલીક કથાઓ આપણે અહીં કહીએ.

પાર્શ્વનાથ નિર્વાણ પામ્યા તે પૂર્વેના એમના નવ ભવનું વર્ણન કરેલું છે.[૭૨] એમાંના પ્રત્યેક ભવમાં તેમની સાથે તેમનો એક શત્રુ જન્મ્યે જતો હતો અને તેની સાથે તેમને વિરોધ થયા કરતો હતો.

(૧) પોતનનગરમાં પાર્શ્વનાથનો જીવ એકવાર મરુભૂતિનામે બ્રાહ્મણના ભવમાં હતો, ત્યારે કમઠ નામે એમને મોટો ભાઈ હતો. સાધુ હરિશ્ચન્દ્રના ઉપદેશથી મરૂભૂતિ સાધુ જેવા થયા, પણ એનો ભાઇ તો ઇન્દ્રિયસુખમાં લીન થઇ ગયો. મરૂભૂતિના સાધુ થયાથી એની સ્ત્રી વસુન્ધરાને માથે સંયમ પાળવાનું આવી પડ્યું, પણ તે તે પાળી શકી નહિ ને કમઠની સાથે આડો વહેવાર રાખવા લાગી. મરૂભૂતિએ આ વાત સાંભળી ત્યારે રાજા અરવિન્દને ફરિયાદ કરી. રાજાએ કમઠને ગધેરે બેસાડીને નગરમાં ફેરવ્યો ને પછી રાજ્ય બહાર હાંકી કાઢ્યો. કમઠ ત્યાંથી વનમાં ગયો ને તપ કરવા લાગ્યો. ક્રોધવશ થઇને પોતે પોતાના ભાઈનું ભુંડું કરી નાખ્યું એ વિચારથી મરુભૂતિને સંતાપ થયો ને તેથી કમઠની પાસે જઈને તેણે ક્ષમા માગી, પણ કમઠે તે વખતે પત્થરથી એની ખોપરી તોડીને મારી નાખ્યો.

(૨) મરુભૂતિએ પોતાના અન્તકાળમાં આર્તધ્યાન કરેલું, તેથી એ બીજે ભવે વનમા હાથીપણે અવતર્યો. તે સમયે અરવિંદ રાજા જૈન સાધુ થયેલા તેના ઉપદેશથી હાથીને સમ્યગ્જ્ઞાન થયું. ત્યારથી એ સુકાં પાંદડાં ખાવા લાગ્યો ને સૂરજને તાપે તપેલું પાણી પીવા લાગ્યો. કમઠ તે વારે પૃથ્વી ઉપર ઝેરી નાગ થઈને અવતર્યો હતો અને તેણે ઘણા જીવની હત્યા કરી હતી. છેવટે એ પવિત્ર હાથીને પણ તે ડસ્યો ને તેથી હાથી મરી ગયો. (૩) હાથી સહસ્રાર સ્વર્ગમાં દેવ થયો, સાપ પાંચમી નરકે ગયો. (૪) દેવ ચોથે ભવે તિલક નગરમાં રાજા કિરણવેગ થયો. પિતા પાસેથી મળેલા રાજ્યનો ત્યાગ કરીને કિરણવેગ દીક્ષા લઇ તપ કરવા લાગ્યો. નરકમાંથી નીકળીને કમઠ પાછો નાગયોનિમાં અવતરેલો તે ફરી કિરણવેગને ડસ્યો ને તેથી કિરણવેગ મૃત્યુ પામ્યો. (૫) પછી એ ૧૨મા કલ્પમાં દેવ થયો; વનમા દાવાનળ સળગ્યો,

ેમાં સાપ બળી ગયો ને તમપ્રભા નામની નરકમાં ગયો. (૬) શુભંકરા નગરીમાં રાજા वज्रवीर्यने ઘેર वज्रनाभ નામે કુમારરૂપે છઠ્ઠે ભવે તે દેવ જન્મ્યો. પાછળથી એણે દીક્ષા લીધી અને ज्वलन પર્વત ઉપર તપ કરવા લાગ્યા, તે વારે ભીલ कुरंगकના બાણથી એનો જીવ ગયો. આ ભીલ તે બીજો કોઇ નહિ, પણ ભવોભવમાં તેની પાછળ પડેલો શત્રુ હતો. (૭) વજ્રનાભ ત્યાંથી મધ્ય ગ્રૈવેયકમાં દેવ થયા, કુરંગક ૭મા નરકમાં જઇને દુઃખ ભોગવવા લાગ્યો. (૮) ગ્રૈવેયક સ્વર્ગમાંથી નીકળી सुरपुरના રાજા कुलिशबाहुની (वज्रबाहुની) રાણી सुदर्शनाના ગર્ભમાં અવતર્યો. એનું નામ सुवर्णबाहु પડયું ને એ ચક્રવર્તી થયા. તીર્થંકર जगन्नाथના ઉપદેશથી એણે સંસાર તજ્યો. ખૂબ ધાર્મિક જીવન પાળીને એણે તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું. છેવટે એને સિંહે ફાડી નાખ્યા. એ સિંહ તે પેલો ૭મા નરકમાંથી નીકળેલો ભ્રષ્ટાત્મા હતો. (૯) ત્યાંથી સુવર્ણબાહુ ૧૦મા પ્રાણતકલ્પમાં દેવ થયો, સિંહ ૪થા નરકમાં પડયો.

મરુભૂતિના જીવને તીર્થંકર નામ કર્મને ફળે છેલ્લો ભવ થયો. કાશીના રાજા अश्वसेनની રાણી वामादेवीના ગર્ભમાં પ્રાણતદેવ અવતર્યો. અંધારી રાતે સગર્ભા રાણીએ પોતાના પડખામાં એક સાપને સરકતો જોયો, તેથી બાળકનું નામ પાર્શ્વ પાડયું. મોટા થયા ત્યારે તે બળવાન સુયોધન થયા, कलिंगના રાજા यवनને હરાવ્યો ને તેની રૂપવતી કન્યા प्रभावतीની સાથે લગ્ન કર્યું. એકવાર એમણે પોતાના મહેલની બારીએથી જોયું તો कमठ નામે તાપસની ચારે બાજુ લોકનું ટોળું વળ્યું હતું. એ તાપસ પંચાગ્નિ તપતો હતો. ચારબાજુ ચાર ધૂણી ધખાવી હતી, વચ્ચે પોતે બેઠો હતો ને માથે સૂર્યનો તાપ હતો. એ તાપસ તે બીજો કોઇ નહિ, પણ પૂર્વભવનો કમઠ હતો. એવામાં એક સાપ એક ધૂણીના કાષ્ઠમાં બળવા લાગ્યો. તેને એ તાપસે શાન્તચિત્તે બળવા દીધો. પાર્શ્વકુમારે ત્યાં આવી એ સાપને બચાવી લીધો ને તાપસને એની નિર્દયતા વિષે કહ્યું. એ સાપ ત્યારપછીના ભવમાં નાગરાજ धरण થયો અને કમઠ બીજે (૧૧મે) ભવે मेघमाली નામે અસુર થયો.

એક દિવસ પાર્શ્વે પોતાના બાગમાં અરિષ્ટનેમિનું ચિત્ર જોયું. અંતર્જ્ઞાન જાગ્રત થયાથી સાધુ થવાનો પોતે નિશ્ચય કર્યો. એમણે દીક્ષા લીધી અને ભિક્ષુક થઇ વિહાર કરવા લાગ્યા. વનમાં મેઘમાલીએ વાયુના ને વરસાદના તોફાનથી એમને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ નાગરાજ ધરણે એમની ઉપર પોતાની ફેણ છત્રીની પેઠે ધરી રાખી. તેથી તેમને કશું થયું નહિ ધરણે ત્યારપછી મેઘમાલીને સમજાવ્યું કે 'તારે તીર્થંકરનો દ્વેષ કરવો ઘટે નહીં, ઉલટો બહુ ઉપકાર માનવો ઘટે, કારણ કે તારા કમઠના ભવમાં જીવની હિંસા કરતાં તને એમણે વાર્યો હતો.' એ ઉપરથી મેઘમાલીને પોતાના મિથ્યાત્વનું ભાન થયું ને સમ્યગ્જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ત્યારપછી થોડેક કાળે પાર્શ્વ પિતૃનગર કાશીમાં આવ્યા ને ૮૪ દિવસની તપશ્ચર્યાને પરિણામે કેવલજ્ઞાન પામ્યા. પછી દેશમાં ફરીને ધર્મોપદેશ કરવા લાગ્યા ને ઘણા લોકને જૈન કર્યા. અન્તે સમેતશિખર (એમના નામ ઉપરથી એ પાર્શ્વનાથ પર્વત કહેવાય છે) ઉપર ૧૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે, નેમિનાથ પછી ૮૩૭૫૦ વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા.

વર્ધમાન (મહાવીર) ૨૪ મા ને વળી આપણી અવસર્પિણીના છેલ્લા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના નિર્વાણ પછી ૧૭૮ વર્ષે થયા જૈન ગ્રન્થોમાં એમના પણ પૂર્વભવની કથાઓ છે અને એવી કથાઓ થોડીઘણી નહિ પણ ૨૬ પૂર્વભવની છે.

એ તીર્થંકરના પૂર્વભવ તો અસંખ્ય છે, પણ જે ભવથી એમને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું તે ભવથી એમની કથા નોંધવામાં આવી છે ને મોટા ભવ જ ગણત્રીમાં લીધા છે. એ (૧) પેલા ભવમાં નયસાર નામે ગ્રામણી હતા, અને પશ્ચિમ વિદેહમાં જન્મ્યા હતા. એકવાર લાકડાં લેવા એ વનમાં ગયા હતા, ત્યારે એમને કેટલાક સાધુ મળ્યા; એ રસ્તો ભૂલ્યા હતા ને ક્ષુધાતુર તથા તૃષાતુર થયા હતા. તેમના ઉપર નયસારને દયા આવી ને એમની સેવાસુશ્રુષા કરી, એમની પાસેથી એ સમ્યક્ત્વ પામ્યા. શુભ કર્મને ફળે (૨) એ સૌધર્મ સ્વર્ગમાં ગયા. ત્યાંથી (૩) એ ૧લા તીર્થંકર ઋષભના પૌત્ર મરીચિરૂપે જન્મ્યા. તેનું વર્ણન પૃ. ૨૭૫ઉપર આપ્યું છે. ત્યારપછીને ચોથેભવે તે દેવ થયા ને

પાંચમે ભવે બ્રાહ્મણુ થઇને ત્રિદંડી થયા પછી ઘણા ભવ ભમ્યા.

છઠ્ઠે ભવે બ્રાહ્મણુ થઇને ત્રિદંડી થયા. સાતમે ભવે દેવ થયા. એમ ૮ મે ભવે ત્રિદંડી, ૯ મે દેવ, ૧૦ મે ત્રિદંડી, ૧૧ મે દેવ, ૧૨ મે ત્રિદંડી, ૧૩ મે દેવ, ૧૪.મે ત્રિદંડી થયા પછી (૧૫) મે ભવે બ્રહ્મદેવલોકમાં દેવ થયા. ત્યારપછી ઘણા ભવ ભમ્યા. (૧૬) મે ભવે રાજગૃહમાં વિશ્વભૂતિ રાજારૂપે અવતર્યા. એક સાધુપુરુષના ઉપદેશથી એ સાધુ થયા. એકવાર લાંબા ઉપવાસ પછી એ એક માર્ગે થઇને ચાલ્યા જતા હતા, તેવામાં એક ગાયની સાથે અથડાયાથી પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા. એ જોઇને એમના સગા પણ વિરોધી વિશાખાનન્દી એ એમની મશ્કરી કરી. એ સાંભળીને વિશ્વભૂતિને ક્રોધ ચઢ્યો ને ગાયને શીંગડાંથી પકડીને આકાશમાં ઉછાળી, પોતાની વૈરવૃત્તિથી એમણે એવું નિદાન (નિયાણું=સંકલ્પ) કર્યું કે ભવાન્તરે હું મહા પરાક્રમી થાઉં. આ નિદાન કર્યું. કારણ કે ત્યારપછી (૧૭)મે ભવે મહાશુક સ્વર્ગમાં ગયા. પછી (૧૮) મે ભવે એ ૧લા વાસુદેવ ત્રિપૃષ્ઠ રૂપે પૃથ્વી ઉપર અવતર્યા. (પૃ. ૨૯૩) એમણે એ ભવમાં બહુ પાપકર્મ કર્યાં તેથી ત્યારપછીને (૧૯) મે ભવે એ ૭ મા નરકમાં ગયા. ત્યારપછી (૨૦) ભયંકર સિંહ થયા ને પછી (૨૧) એ ૪થા નરકે ગયા. ત્યાંથી પાછા (૨૨) મનુષ્યભવમાં આવ્યા અને ત્યાં શુભકર્મ કર્યાં, તેને પરિણામે (૨૩) એ પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્તી થયા. એ ભવમાં શુભકર્મ કરીને (૨૪) મહાશુક્ર સ્વર્ગમાં ગયા. પછી (૨૫) રાજકુમાર નંદન રૂપે અવતરીને સંસારનો ત્યાગ કર્યો ને સાધુ થયા. તે ભવમાં બહુ તપ કર્યો ને તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું. પછીને (૨૬) મે ભવે પ્રાણુત દેવલોકમાં દેવ થયા ને છેવટને (૨૭) મે ભવે તીર્થંકર મહાવીર થયા.

મરીચિના ભવમાં અવિવેકે કરીને નીચગોત્રકર્મ બંધાયાથી (પૃ. ૧૭૫) આ છેલ્લા તીર્થંકરે બ્રાહ્મણુને ઘેર અવતાર લેવો જોઇએ. તેટલા માટે કુણ્ડગ્રામ નામે નગરમાં બ્રાહ્મણુકુંડ ભાગમાં કોડાલ ગોત્રના ઋષભદત્ત નામે બ્રાહ્મણુની દેવાનન્દા નામે સ્ત્રીના ગર્ભમાં એ આવ્યા. દેવાનન્દાએ પ્રખ્યાત (૧૪) સ્વપ્ન જોયાં અને તેથી

° એક દિવસ પાર્શ્વે પોતાના બાગમાં અરિષ્ટનેમિનું ચિત્ર જોયું. અંતર્જ્ઞાન જાગ્રત થયાથી સાધુ થવાનો પોતે નિશ્ચય કર્યો. એમણે દીક્ષા લીધી અને ભિક્ષુક થઇ વિહાર કરવા લાગ્યા. વનમાં મેઘમાલીએ વાયુના ને વરસાદના તોફાનથી એમને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ નાગરાજ ધરણે એમની ઉપર પોતાની ફેણ છત્રીની પેઠે ધરી રાખી. તેથી તેમને કશું થયું નહિ. ધરણે ત્યારપછી મેઘમાલીને સમજાવ્યું કે 'તારે તીર્થંકરનો દ્વેષ કરવો ઘટે નહીં, ઉલટો બહુ ઉપકાર માનવો ઘટે, કારણ કે તારા કમઠના ભવમાં જીવની હિંસા કરતાં તને એમણે વાર્યો હતો.' એ ઉપરથી મેઘમાલીને પોતાના મિથ્યાત્વનું ભાન થયું ને સમ્યગ્જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ત્યારપછી થોડેક કાળે પાર્શ્વ પિતૃનગર કાશીમાં આવ્યા ને ૮૪ દિવસની તપશ્ચર્યાને પરિણામે કેવલજ્ઞાન પામ્યા. પછી દેશમાં ફરીને ધર્મોપદેશ કરવા લાગ્યા ને ઘણા લોકને જૈન કર્યા. અન્તે સમેતશિખર (એમના નામ ઉપરથી એ પાર્શ્વનાથ પર્વત કહેવાય છે) ઉપર ૧૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે, નેમિનાથ પછી ૮૩૭૫૦ વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા.

વર્ધમાન (મહાવીર) ૨૪ મા ને વળી આપણી અવસર્પિણીના છેલ્લા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના નિર્વાણ પછી ૧૭૮ વર્ષે થયા જૈન ગ્રન્થોમાં એમના પણ પૂર્વભવની કથાઓ છે અને એવી કથાઓ થોડીઘણી નહિ પણ ૨૬ પૂર્વભવની છે.

એ તીર્થંકરના પૂર્વભવ તો અસંખ્ય છે, પણ જે ભવથી એમને સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત થયું તે ભવથી એમની કથા નોંધવામાં આવી છે ને મોટા ભવ જ ગણત્રીમાં લીધા છે. એ (૧) પેલા ભવમાં નયસાર નામે ગ્રામણી હતા, અને પશ્ચિમ વિદેહમાં જન્મ્યા હતા. એકવાર લાકડાં લેવા એ વનમાં ગયા હતા, ત્યારે એમને કેટલાક સાધુ મળ્યા; એ રસ્તો ભૂલ્યા હતા ને ક્ષુધાતુર તથા તૃષાતુર થયા હતા. તેમના ઉપર નયસારને દયા આવી ને એમની સેવાસુશ્રુષા કરી, એમની પાસેથી એ સમ્યકત્વ પામ્યા. શુભ કર્મને ફળે (૨) એ સૌધર્મ સ્વર્ગમાં ગયા. ત્યાંથી (૩) એ ૧લા તીર્થંકર ઋષભના પૌત્ર મરીચિરૂપે જન્મ્યા. તેનું વર્ણન પૃ. ૨૭૫ઉપર આપ્યું છે. ત્યારપછીને ચોથેભવે તે દેવ થયા ને

પાંચમે ભવે બ્રાહ્મણ થઇને ત્રિદંડી થયા પછી ઘણા ભવ ભમ્યા.

છઠ્ઠે ભવે બ્રાહ્મણ થઇને ત્રિદંડી થયા. સાતમે ભવે દેવ થયા. એમ ૮ મે ભવે ત્રિદંડી, ૯ મે દેવ, ૧૦ મે ત્રિદંડી, ૧૧ મે દેવ, ૧૨ મે ત્રિદંડી, ૧૩ મે દેવ, ૧૪ મે ત્રિદંડી થયા પછી (૧૫) મે ભવે બ્રહ્મદેવલોકમાં દેવ થયા. ત્યારપછી ઘણા ભવ ભમ્યા. (૧૬) મે ભવે રાજગૃહમાં વિશ્વભૂતિ રાજારૂપે અવતર્યા. એક સાધુપુરુષના ઉપદેશથી એ સાધુ થયા. એકવાર લાંબા ઉપવાસ પછી એ એક માર્ગે થઇને ચાલ્યા જતા હતા, તેવામાં એક ગાયની સાથે અથડાયાથી પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા. એ જોઇને એમના સગા પણ વિરોધી વિશાખાનન્દી એ એમની મશ્કરી કરી. એ સાંભળીને વિશ્વભૂતિને ક્રોધ ચડ્યો ને ગાયને શીંગડાંથી પકડીને આકાશમાં ઉછાળી, પોતાની વૈરવૃત્તિથી એમણે એવું નિદાન (નિયાણું=સંકલ્પ) કર્યું કે ભવાન્તરે હું મહા પરાક્રમી થાઉં. આ નિદાન ફળ્યું. કારણ કે ત્યારપછી (૧૭) મે ભવે મહાશુક્ર સ્વર્ગમાં ગયા. પછી (૧૮) મે ભવે એ ૧લા વાસુદેવ ત્રિપૃષ્ઠ રૂપે પૃથ્વી ઉપર અવતર્યા. (પૃ. ૨૯૩) એમણે એ ભવમાં બહુ પાપકર્મ કર્યાં તેથી ત્યારપછીને (૧૯) મે ભવે એ ૭ મા નરકમાં ગયા. ત્યારપછી (૨૦) ભયંકર સિંહ થયા ને પછી (૨૧) એ ૪થા નરકે ગયા. ત્યાંથી પાછા (૨૨) મનુષ્યભવમાં આવ્યા અને ત્યાં શુભકર્મ કર્યાં, તેને પરિણામે (૨૩) એ પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્તી થયા. એ ભવમાં શુભકર્મ કરીને (૨૪) મહાશુક્ર સ્વર્ગમાં ગયા. પછી (૨૫) રાજકુમાર નંદન રૂપે અવતરીને સંસારનો ત્યાગ કર્યો ને સાધુ થયા. તે ભવમાં બહુ તપ કર્યો ને તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું. પછીને (૨૬) મે ભવે પ્રાણુત દેવલોકમાં દેવ થયા ને છેવટને (૨૭) મે ભવે તીર્થંકર મહાવીર થયા.

મરીચિના ભવમાં અવિવેકે કરીને નીચગોત્રકર્મ બંધાયાથી (પૃ. ૧૭૫) આ છેલ્લા તીર્થંકરે બ્રાહ્મણને ઘેર અવતાર લેવો જોઇએ. તેટલા માટે કુણ્ડગ્રામ નામે નગરમાં બ્રાહ્મણકુંડ ભાગમાં કોડાલ ગોત્રના ઋષભદત્ત નામે બ્રાહ્મણની દેવાનન્દા નામે સ્ત્રીના ગર્ભમાં એ આવ્યા. દેવાનન્દાએ પ્રખ્યાત (૧૪) સ્વપ્ન જોયાં અને તેથી

ભાવી તીર્થંકરના જન્મનું સૂચન થયું. દેવોના રાજા ઇન્દ્રે જ્ઞાન વડે આ જોયું, ત્યારે એણે વિચાર્યું કે 'સર્વે તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બલદેવ અને વાસુદેવ ભૂતમાં, વર્તમાનમાં અને ભવિષ્યમાં સર્વ કાળે ઉચ્ચ કુળને વિષે અવતર્યા છે, અવતરે છે અને અવતરશે; તેથી કરીને ભગવાન મહાવીર બ્રાહ્મણકુળમાં અવતરે એ કોઇ રીતે યોગ્ય થતું નથી.' આથી કરીને એણે પોતાની પદાતિસેનાના નાયક હરિણૈગમૈષીને બોલાવી બ્રાહ્મણી દેવાનન્દાની કુખમાંથી ગર્ભ લઇને ક્ષત્રિયાણી ત્રિશલા ની કુખમાં મૂકી આવવાની આજ્ઞા કરી. એ ઉપરથી હરિણૈગમૈષી દેવાનન્દા પાસે ગયો, તેને અવસ્વાપિની નિદ્રા આપીને તેની કુખમાંથી ગર્ભ કાઢી લીધો. ત્યાંથી ક્ષત્રિય સિદ્ધાર્થ ને ત્યાં ગયો, તેની સ્ત્રી ત્રિશલાને અવસ્વાપિની નિદ્રા આપીને તેની કુખમાં મહાવીરનો ગર્ભ મૂકી દીધો; અને ત્રિશલાનો પુત્રીરૂપ ગર્ભ દેવાનંદાની કુખમાં મૂક્યો. ત્યાંથી પછી પાછો એ સ્વર્ગે ચાલ્યો ગયો. હવે દેવાનન્દાનો ગર્ભ લઇ લીધો ને તે ત્રિશલાને આપ્યો એ દેવાનન્દાના પૂર્વભવના કર્મનું ફળ હતું; તેને વિષે કથા એવી છે કે 'દેવાનન્દા પૂર્વભવે ત્રિશલાની જેઠાણી હતી ને તેવારે પોતાની દેરાણીનો રત્નનો કરંડીઓ એણે ચોરી લીધો હતો. તે પાપના ફળરૂપે આ ફેરફાર થયો હતો.'

મહાવીરનો ગર્ભ ત્રિશલાની કુખમાં ગયા પછી, ત્રિશલાને પ્રખ્યાત ૧૪ સ્વપ્ન આવ્યાં ને ૯ માસ ને ૭½ દિવસે શુભ મુહૂર્તે ને શુભ લગ્ને બાળક અવતર્યો. માતા ગર્ભિણી હતી ત્યારે માતાપિતાની કીર્તિ ને સંપત્તિ વધી હતી તેથી એમનું નામ વર્ધમાન પાડયું.

રાજકુમારને ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવા માંડયું. શરીરની ને મનની શક્તિએ એ દીપવા લાગ્યા. હજી તો એ બાળક હતા એવામાં ઇન્દ્રલોકમાંનો કોઇએક દેવ એમની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો, તેને એમણે પરાજય પમાડ્યો; આથી એમનું નામ મહાવીર પડયું. વળી બ્રાહ્મણનો વેશ લઇને ઇન્દ્ર આવ્યા અને એમને કેટલાક કઠણ પ્રશ્ન પૂછ્યા. નિશાળમાં હજી તો એ વિષયો શીખ્યા નહોતા, છતાંયે એમણે એ પ્રશ્નોના યથાસ્થિત ઉત્તર આપીને સૌને છક્ક કરી નાખ્યા. દીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય તો છેક

જુવાનીમાંજ એમણે કર્યો હતો, પણ પોતાના જવાથી માતા-પિતાને દુઃખ થશે એમ જાણીને, એ જીવતાં હોય ત્યાંસુધી દીક્ષા ન લેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. એટલા માટે મનુષ્યપણાના ધર્માનુસાર સુખ ભોગવ્યા, લગ્ન પણ કર્યું અને એક પુત્રીના પિતા પણ થયા.

સિદ્ધાર્થ અને એની પત્ની ત્રિશલા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના ધર્મને પાળતા હતા, તેમણે કુશાગ્ર શય્યા ઉપર રહી ઉપવાસ કરીને પ્રાણત્યાગ કર્યો અને અચ્યુત કલ્પ–સ્વર્ગમાં દેવ થયા. ત્યારપછી મહાવીરને જગતમાં કશું બંધન રહ્યું નહિ અને તેથી દીક્ષા લેવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. પ્રથમ તો એમના ભાઇ. નંદિવર્ધને રજા આપી નહિ તેથી બે વર્ષ રહ્યા. પછી મહાવીરનો આગ્રહ જોઇને રજા આપી. મહાવીરે એક વર્ષ સુધી પુષ્કળ દાન દીધું. દીક્ષાને દિવસે એમને શિબિકામાં બેસાડીને દેવો કુંડપુર પાસેના જ્ઞાતખંડ નામે ઉપવનમાં લઇ ગયા, ત્યાં એમણે વિધિપુરઃસર દીક્ષા લીધી. ત્યારપછી તરત જ એમને મનઃપર્યાયજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ. ત્યારપછી બાર વર્ષ સુધી વિહાર કર્યો. ૧ વર્ષ અને ૧ માસ સુધી એમણે દેવદુષ્ય વસ્ત્ર ધારણ કર્યું. પછી તેનો એમણે ત્યાગ કર્યો ને દિગમ્બર થયા. તેઓ માત્ર હાથે ભિક્ષા સ્વીકારતા અને મૂઢ લોકોએ કરેલાં અનેક પરિસહ સહેતા. વર્ષના આઠ માસ વિહાર કર્યા કરતા. ગામમાં કદી એક રાતથી વધારે અને નગરમાં પાંચ દિવસથી વધારે વાસ કરતા નહિ. માત્ર ચાતુર્માસમાં જ એક સ્થળે રહેતા.

મહાવીરનું ઉપર જે જીવનચરિત્ર આપ્યું છે તે શ્વેતામ્બરોના ધર્મગ્રન્થોને અનુસરીને છે. દિગમ્બરો કેટલાક મહત્ત્વના પ્રસંગોમાં એથી જુદા પડે છે. એમનો મત એવો છે કેઃ—મહાવીર ત્રિશલાને પેટે જન્મ્યા, તે પહેલાં બ્રાહ્મણી દેવાનન્દાની કુખમાં ગયા જ નહોતા અને તેથી ગર્ભ બદલ્યાની કથા સ્વાભાવિક રીતે જ એમના ગ્રન્થોમાં નથી. વળી એમને મતે મહાવીર (૧૨મા, ૧૯મા, ૨૨મા અને ૨૩મા તીર્થંકરની પેઠે) પરણ્યા જ નહોતા. વળી ૮ વર્ષની બાલ્યાવસ્થામાં જ એમણે ગૃહસ્થોચિત વ્રત

સ્વીકાર્યાં અને બરાબર પાળ્યાં, ૩૦મે વર્ષે દીક્ષા લેવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. દિગમ્બર મતે તે સમયે એમનાં માતા જીવતાં હતાં, તેમણે એમને ઘણા વાર્યા, છતાં દીક્ષા લીધી. દીક્ષા લેતાંની સાથે એમણે ૨૪ પ્રકારના પરિગ્રહોનો અને તેની સાથે જ વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો. દીક્ષા લીધા પછી તરત જ એમને મનઃપર્યાય જ્ઞાન પ્રાપ્ત નહોતું થયું, પણ પ્રચણ્ડ તપને પરિણામે એમણે પ્રાપ્ત કર્યું. દીક્ષા પછી એક સ્થળે ટકીને છ માસ સુધી એમણે ધ્યાન ધર્યું. ત્યારપછી कुलपुर નામે નગરમાં એ ગયા, ત્યાંના રાજાએ એમનો પુષ્કળ સત્કાર કર્યો. છ માસના ઉપવાસ પછી ત્યાં એમણે પારણું કર્યું. અહીંથી એમણે અનેક સ્થાનોએ વિહાર કર્યો અને પ્રચંડ તપને પરિણામે અષ્ટ પ્રકારની અલૌકિક શક્તિઓ સંપાદન કરી. ફરતા ફરતા અન્તે ઉજ્જયિની આવ્યા. એ નગરની પાસેના ઉપવનમાં એ ધ્યાન ધરતા હતા, ત્યારે અમુક રુદ્રે અને તેની સ્ત્રી પાર્વતીએ એમના ધ્યાનમાં ભંગ પાડવાના પ્રયત્ન કર્યા, પણ એમનું ધ્યાન એટલું ગાઢ હતું કે એમના એ પ્રયત્ન વિફળ ગયા, તેથી રુદ્ર અને પાર્વતીએ એમની સ્તુતિ ને પૂજા કરી, ઉજ્જયિનીથી એ કૌશામ્બી ગયા, પછી ત્યાંથી પાછા એકાન્ત વનમાં ગયા, ત્યાં મનઃપર્યાયજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું એમણે મુનિવ્રત ધારણ કર્યું તે બાર વર્ષ પાળ્યું. ”

દીક્ષા લીધા પછીથી મહાવીરે પોતાનો કાળ કેવી રીતે વ્યતીત કર્યો તેના અમુક અમુક પ્રસંગો સંબંધે શ્વેતામ્બર–દિગમ્બર વચ્ચે ગમે એટલો મતભેદ છે, છતાં આ વાતમાં તો તેઓ બંને એકમત છે કે ૪૩ વર્ષની ઉંમરે ऋजुपालिका (વર્તમાન बरकर) નદીને કાંઠે जृम्भिक ग्राम નામે સ્થાનથી થોડેક છેટે એક ખેતરમાં આવેલા ચૈત્યની પાસે શાલતરુની નીચે એમને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. ત્યારપછી આખું જીવન એમણે વિહાર કર્યો, ધર્મોપદેશ આપ્યો. પરિણામે પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓ એમના અનેક શિષ્ય થયા; વળી મગધનો શ્રેણિક, અંગનો કુણિક, વિદેહનો ચેટક વગેરે અનેક રાજાઓ પણ તેમના શ્રાવક થયા.

કલ્પસૂત્રને (પૃ. ૧૧૦) મતે મહાવીરે પોતાના સાધુ જીવનનાં

૪૨ ચાતુર્માસ આ પ્રમાણેનાં સ્થાનોએ કર્યા:—અસ્થિક ગ્રામમાં ૧, ચમ્પામાં અને પૃષ્ટચમ્પામાં ૩, વૈશાલીમાં અને વાણિજગ્રામમાં ૧૨, રાજગૃહી(રાજગૃહી)માં અને નાલન્દામાં ૧૪, મિથિલામાં ૬, ભદ્રિકામાં ૨, આલંભિકામાં ૧, પ્રણિતભૂમિમાં ૧, શ્રાવસ્તિમાં ૧ અને પાવામાં ૧. પછીની કથાઓમાં એમનો વિહાર એથીયે વિસ્તૃત, ઠેઠ હિમાલય અને પ્રયાગ સુધી થયેલો વર્ણવે છે. અન્તે ૭૨ વર્ષની ઉમ્મરે એ તીર્થંકર નિર્વાણ પામ્યા. પાર્શ્વનાથના નિર્વાણ પછી ૨૫૦ વર્ષે પાવાપુરીમાં બ્રાહ્મમુહૂર્તે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનું પ્રવચન કરી રહ્યા પછી નિર્વાણ પામ્યા. એ તીર્થંકરના નિર્વાણ પ્રસંગની કથાઓ ભિન્ન ભિન્ન છે. કેટલાક કહે છે કે રાજા હસ્તિપાલના દરબારમાં શાન્તભાવે એકાન્તમાં એ નિર્વાણ પામ્યા, ત્યારે બીજા કહે છે કે મહાસમારમ્ભે એમણે પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો. હસ્તિપાલે મોટો ઉત્સવ કરાવ્યો, તેમાં પાડોશના રાજાઓને નોતર્યા. એક વિશાળ સરોવરની પાસેના વનમાં એક ભવ્ય સમવસરણ બંધાવ્યું. ને તેમાં રત્નજડિત આસન પધરાવ્યું. તે આસન ઉપર બેસીને છ દિવસ સુધી નિરન્તર સંઘને ધર્મોપદેશ આપ્યો. ૭ મા દિવસની રાતે ૪ થા પ્રહરમાં સમસ્ત શ્રોતાવર્ગ નિદ્રામાં પડ્યો. તીર્થંકરે જાણ્યું કે હવે મારે જવાનો સમય થયો છે, પોતે પર્યંક આસન વાળ્યું ને પછી નિર્વાણ પામ્યા. શ્રોતાવર્ગ જાગ્યો ત્યારે જાણ્યું કે તીર્થંકર તો સદાને માટે ચાલતા થઇ ગયા છે. તેમણે મહા ઠાઠમાઠથી એમનાં શબને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. એવી પણ કથા છે કે–નિર્વાણ પામતાંની સાથે જ તીર્થંકરના શરીરનો વાળ અને નખ સુધીનો ભાગ લુપ્ત થઇ ગયો ને તેથી આ અવશેષનો જ અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. જ્યારે તીર્થંકર નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે આકાશમાં મોટો ધૂમકેતુ દેખાયો, સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર ઉતરી આવતા દેવોથી રાત્રી પ્રકાશ મારી ઉઠી અને પાડોશના રાજાઓએ તીર્થંકરના નિર્વાણના માનની ખાતર મોટી દીપોત્સવી[૭૩] કરી.

મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૩ વર્ષ ને ૮½ માસે દુઃષમસુષમાનો અન્ત આવ્યો. એ આરો એકંદરે ૧ કોટાકોટિ સાગરોપમમાં ૪૨૦૦૦ વર્ષ ઓછાં એટલો કાળ ચાલ્યો.

દુ:ષમા.

હાલ આપણે દુઃષમામાં છીએ એ ૨૧૦૧૦ વર્ષ ચાલવાનો છે અને એનું મુખ્ય લક્ષણ તો એ છે કે દરેક વસ્તુની સ્થિતિ આ આરામાં અશુભ થતી જ જાય છે. જળ વાયુ અશુદ્ધ થતા જાય છે, દેશના મોટા વિસ્તારમાં અનાવૃષ્ટિ અને અતિવૃષ્ટિ થતી જાય છે, ભયંકર દુષ્કાળ પડે છે, મનુષ્ય બહુમાં બહુ ૧૦૮ વર્ષ જીવે છે અને બહુમાં બહુ ૭ હસ્ત ઉંચો (આરાના પ્રારંભમાં) થાય છે, આચાર-વિચાર ભ્રષ્ટ થતા જાય છે, પૃથ્વી ઉપર મત્સ્યાચાર પ્રવર્તે છે એટલે કે બળિયો નબળાને ખાય છે, છળકપટ ને પાપપ્રપંચ વધે છે, વ્યભિચાર ને સંકરતા વધે છે, માંસાહાર સર્વસામાન્ય થઇ પડે છે, લોભ અને વેર વધે છે. રાજા પ્રજાને પીડે છે, યુદ્ધો કરીને ધરતીને રસાતળ કરે છે, ગામને ને નગરને શ્મશાન જેવાં કરી મૂકે છે. (દરેક ૧૦૦૦ વર્ષે कल्कि નામે ભ્રષ્ટ રાજા થાય છે, તે સાધુજનને પીડે છે; દરેક ૫૦૦ વર્ષે उपकल्कि થાય છે.[૭૪]) મિથ્યાત્વ અને દંભ વધ્યે જ જાય છે અને છેવટે સમ્યક્ત્વનો લોપ થાય છે.

દુઃષમાનું અશુભ બળ ધીરે ધીરે વધારે જામતું જાય છે. છેલ્લા તીર્થંકરના ઉપદેશની અસર હોવાથી શરૂઆતની સ્થિતિ બહુ ખરાબ નથી અને આજે આપણે એ આરાના પહેલા સસ-માંશમાં છીએ, એટલે માણસથી ન સહેવાય એવી સ્થિતિ હજી થઇ નથી; પણ અવનતિ અનિવાર્ય છે, કારણ કે જગતને ધર્મ-માર્ગ દેખાડનાર કોઇ તીર્થંકર આ અરમાં થનાર નથી, તેમજ લોકને પ્રબળ હાથે વ્યવસ્થામાં રાખી શકે એવા ચક્રવર્તી, બલ-દેવ કે વાસુદેવ પણ થનાર નથી.

જેમને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને વળી નિર્વાણ પણ પામ્યા એવા ધાર્મિક પુરૂષો આ અરના માત્ર આરંભમાં જ થયા અને તે સૌ તીર્થં-કરના શિષ્ય પ્રશિષ્ય હતા અને એમના નિર્વાણ પછી પણ જીવતા હતા.

તીર્થંકરના સૌથી મોટા શિષ્ય ગૌતમ ઇન્દ્રભૂતિ હતા. એ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા ને તેમને તીર્થંકરે જૈનધર્મમાં લીધા હતા. એમની કથા એવી છે કે એ પશુયજ્ઞ કરતા હતા, ત્યારે એમને

સમજાવીને જૈનધર્મમાં લીધા હતા. બીજી કથા એવી છે કે તીર્થંકરે એક શ્લોકનો અર્થ કરવા એક વૃદ્ધજનને આપ્યો, તે ગૌતમ પાસે ગયો; ગૌતમને નહિ આવડ્યાથી તેને મહાવીરની પાસે એના અર્થ માટે જવું પડ્યું. ત્યાં મહાવીરે અનેક પ્રશ્નના ઉત્તર ગૌતમને આપ્યા ને તેમને નમાવ્યા. તીર્થંકરે આપેલો ઉપદેશ જે ધર્મગ્રન્થોમાં છે, તેમાંના અનેક ગ્રન્થ ગૌતમના રચેલા છે. બીજા અનેક શિષ્યો તીર્થંકરના જીવનકાળમાં કેવલજ્ઞાન પામેલા અને નિર્વાણ પણ પામેલા, પણ ગૌતમ તો તે તીર્થંકરના નિર્વાણ પછી જ કેવલી થયેલા, કારણ કે ત્યાંસુધી પ્રભુપ્રત્યે એમને અતિશય સ્નેહ ને માન હતું ને તેથી રાગદ્વેષથી સમ્પૂર્ણ મુક્ત થઇ શકયા નહોતા; એ રાગદ્વેષ હોય ત્યાં સુધી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય પણ નહિ. ગૌતમ ૧૨ વર્ષ સુધી કેવલી રહ્યા ને ૯૨ વર્ષની ઉમ્મરે રાજગૃહમાં નિર્વાણ પામ્યા.

તીર્થંકરના બીજા મોટા શિષ્ય (પાંચમા ગણધર) સુધર્મા હતા, તે પણ બ્રાહ્મણ હતા. તીર્થંકરની પછી પણ એ જીવતા હતા. મહાવીરના નિર્વાણ પછી સંઘનિર્વાહનો ભાર એમણે લીધો. ૧૨ વર્ષ પછી એ કેવલજ્ઞાન પામ્યા એટલે એમણે એ ભાર પોતાને માથેથી ઉતારી જંબૂસ્વામીને દીધો. ત્યારપછી એ ૮ વર્ષ જીવ્યા અને ૧૦૦ વર્ષની ઉમ્મરે નિર્વાણ પામ્યા.

સુધર્માની પછી એમના શિષ્ય જંબૂસ્વામી[૭૫] ગણધર થયા. એ એક મોટા શેઠના પુત્ર હતા. શેઠ ઘણા કાળ સુધી અપુત્ર હતા. એકવાર એ પોતાની સ્ત્રી સાથે સુધર્માની પાસે જંબૂવૃક્ષના અધિષ્ઠાતા વિષે કથા સાંભળતા હતા, ત્યારે સુધર્માએ ભવિષ્ય ભાખ્યું કે 'તમને એક પુત્ર થશે ને એનું નામ જંબૂ રાખજો.' ભવિષ્યવાણી ખરી પડી; જમ્બૂ જન્મ્યા. તે ઉછરવા ને માબાપને આનંદ આપવા લાગ્યા. જ્યારે એ મોટા થયા ત્યારે એમનો વિવાહ રાજગૃહમાં આઠ ધનિક શેઠની (૮) કન્યા સાથે કર્યો, પણ એમને તો સુધર્માના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય થયો હતો. તેથી દીક્ષા લેવા ઇચ્છતા હતા અને બ્રહ્મચર્યવ્રત લીધું પણ હતું. માબાપને એથી બહુ દુઃખ થયું હતું,

તેથી તે કન્યાઓ સાથે એમણે લગ્ન કર્યું. રાતે મહા ઠાઠમાઠથી વરઘોડો નીકળ્યો. પરણીને ઘરે ગયા. હવે એક રાજપુત્ર નામે પ્રભવ લૂંટારાનો ધંધો કરતો હતો, તે મોટી લૂંટ કરવાને મનસુબે રાજગૃહમાં આવ્યો. પ્રભવની પાસે એક જાદુમંત્ર એવો હતો કે જેને બળે બારણાં ઉઘડી જાય ને તાળાં ત્રુટી જાય. બીજો જાદુમંત્ર એવો હતો કે જેને બળે એ સૌને નિદ્રામાં નાખે. એ મંત્રોને બળે એ જંબૂના ઘરમાં પેઠો, પણ સૌ સ્ત્રીઓની વચ્ચે એકલા જંબૂને એણે જાગતા જોયા. જંબૂએ એને કહ્યું કે 'તારું જાદુબળ મારા ઉપર કશું ચાલવાનું નથી, કારણ કે હું તો ભાવસાધુ છું ને કાલે જ સવારે દીક્ષા લેવાનો છું.' વ્રત ન લેવાનું અને સ્ત્રીઓ સાથે સંસારસુખ ભોગવવાનું પ્રભવે જંબૂને ઘણુંયે સમજાવ્યું, પણ એમણે એને અને ચારે બાજુથી જાગી ઉઠેલી સ્ત્રીઓને કુવામંના મનુષ્યની (મધુબિંદુની) અને બીજી કથાઓ કહી અને સંસારજીવનની અસારતા અને અનિત્યતા વિષે ઉપદેશ આપ્યો. એ ઉપરથી સ્ત્રીઓએ દીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, લૂંટારો પણ એ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો, તે પોતાના માબાપ પાસે ગયો અને દીક્ષા લેવાને તેમની પરવાનગી લીધી. બીજે દિવસે જમ્બૂએ સુધર્મા પાસે દીક્ષા લીધી, ૮ સ્ત્રીઓએ અને બીજા સંબંધીઓએ (નવેના માતાપિતાએ) પણ દીક્ષા લીધી. પ્રભવ પણ ૫૦૦ ચોર સાથે સાધુ થયો અને જંબૂનો શિષ્ય તેમજ સહચર બની રહ્યો.

સુધર્માને કેવલજ્ઞાન થયું, એટલે જંબૂસ્વામી ગણધર થયા. સુધર્મા નિર્વાણ પામ્યા પછી એક વર્ષે એ કેવલી થયા અને પછી થોડે કાળે (મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૬૪ વર્ષે) નિર્વાણ પામ્યા. ત્યારપછી કોઇ પરમાવધિજ્ઞાન પામ્યું નહિં, કોઇ મનઃપર્યાય જ્ઞાન પામ્યું નહિ, કોઇ કેવલજ્ઞાન પામ્યું નહિ અને કોઇ નિર્વાણ પણ પામ્યું નહિ. કારણ કે નિર્વાણ પામતા પહેલાં કેવલજ્ઞાન પામવું જ જોઇએ અને ક્ષપકશ્રેણિ ઉપર પણ જવું જોઇએ. તેને માટેની જે દૈવીશક્તિઓ હોવી જોઇએ એ અપ્રાપ્ય થઇ ગઇ.[૭૬] મહાવીરે પ્રવર્તાવેલો જિનકલ્પોનો આચાર તે છેવટના કેવલી પછી બંધ થયો છે એવો શ્વેતામ્બરોનો મત છે.

પોતાના ઇન્દ્રિયાતીત જ્ઞાનને બળે વિશ્વના જીવજગતમાં સમ્પૂર્ણ અન્તર્દ્રષ્ટિ નાખી શકનારા પુરુષો આ અવસર્પિણીમાં જમ્બૂસ્વામી પછી થયા નથી. જીવજગતનું સૌ જ્ઞાન ત્યારપછી ગાત્ર શાસ્ત્રોના અધ્યયનથી જ પ્રાપ્ત કરવું રહ્યું અને તેટલા માટે ભૂતકાળના કેવલીઓ વિષે વર્ણન કરતાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું રહ્યું. પણ સમય જતે ધીરે ધીરે તે વિષેની કથાઓનો પણ નાશ થતો ગયો અને અવસર્પિણી જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ તેનો વધારે વધારે નાશ થતો જાય છે. જમ્બૂસ્વામીના તરતના શિષ્યોને બારે અંગનું જ્ઞાન હતું. ત્યારપછીના કેટલાકને ૧૧ અંગનું અને ૧૨ મા અંગના ૧૪માંથી ૧૦ પૂર્વનું જ્ઞાન હતું. ત્યારપછીના સાધુઓને માત્ર ૧૧ અંગનું જ્ઞાન હતું. શ્વેતામ્બર મત એવો છે કે એ ૧૧ અંગનું જ્ઞાન તો આજસુધી ચાલ્યું આવે છે, પણ દિગમ્બર મત એવો છે કે થોડા વખત પછી એ ૧૧ અંગનું પણ જ્ઞાન લુપ્ત થયું હતું. વધારે ઓછા જ્ઞાનવાળા સાધુઓ કોણ કોણ હતા તે વિષે એ બે સમ્પ્રદાયમાં ભેદ છે. એ વિષેની હકીકત નીચે આપું છું. [૭૭]

શ્વેતામ્બર મત.	દિગમ્બર મત.
૧૨ અંગના જ્ઞાનવાળા	શ્રુતકેવલી.
પ્રભવ	વિષ્ણુ
શય્યમ્ભવ	નંદિમિત્ર
યશોભદ્ર	અપરાજિત
સમ્ભૂતવિજય	ગોવર્ધન

શ્વેતામ્બર મત.	દિગમ્બર મત.
ભદ્રબાહુ	
સ્થૂલભદ્ર	

૧૧ અંગ ને ૧૦ પૂર્વના જ્ઞાનવાળા દશપૂર્વી

મહાગિરિ	વિશાખ
સુહસ્તિ	પ્રોષ્ઠિલ
સુસ્થિત	ક્ષત્રિય
ઇન્દ્રદિન્ન	જયસેન
દિન્ન	નાગસેન
સિંહગિરિ	સિદ્ધાર્થ
વજ્ર	ધૃતિસેન
	વિજય
	બુદ્ધિલ (બુદ્ધિલિંગ)
	રંગદેવ (ગણુદેવ)
	ધર્મસેન (સુધર્મા)

દિગમ્બરો કહે છે કે "ધર્મસેન છેલ્લા દશપૂર્વી હતા. તેમના પછીના સૂરિઓને અંગનું જ્ઞાન હતું અને ત્યારપછી તે શાસ્ત્ર ધીરે ધીરે લુપ્ત થતા ગયા. એક કથા[૭૮] એવી છે કે નક્ષત્ર, જયપાલ, પાણ્ડુ, ધ્રુવસેન, કંસ ૧૧ અંગ જાણતા; સુભદ્ર ૧૦ અંગ; યશોભદ્ર ૯ અંગ, ભદ્રબાહુ બીજા ૮ અંગ; લોહ ૭ (?) અંગ; અહિવલ્યાચાર્ય, માઘનન્દી, ધરસેન, પુષ્પદન્ત, ભૂતવલ્યાચાર્ય (મરણ વીર સંવત્ ૬૮૩) ૧ અંગ જાણતા. બીજી કથા એવી છે કે સુભદ્ર પછીના બધા સૂરિઓ એક જ અંગ જાણતા[૭૯]."

આમાંના ઘણા સૂરિઓના જીવનચરિત માત્ર કલ્પનાઓથી અને લોકકથાઓથી વર્ણવ્યા છે, અને તે વિષે વિગતવાર હકીકતો પણ આપી છે[૮૦]. પાછળથી લુપ્ત થયેલા શાસ્ત્રોનું જેમને જ્ઞાન હતું નહિ છતાં સંપ્રદાયમાં અગ્રેસર ભાગ લીધો હતો એવા સૂરિઓ પણ અનેક થઇ ગયા છે, પણ તેમને વિષે આ સ્થળે કંઇ વિવેચન કરશું નહિ.

દુઃષમાના આરંભમાં જૈનધર્મમાં અનેક શ્રદ્ધાશીલ શિષ્યો હતા અને પછીના સમયમાં પણ અનેક નવા શિષ્યો થયા હતા, છતાં એ આરો જેમ જેમ આગળ વધતો ચાલે છે તેમ તેમ તેના શિષ્યોની સંખ્યા ઘટતી જાય છે અને અન્તે છેક શૂન્ય થઇ જશે. રાજા વિમલવાહન અને તેનો મંત્રી સુમુખ છેલ્લું ચૈત્ય બંધાવશે. જૈનસંઘના છેલ્લા માણસો આ થશે–સાધુ દુઃપ્રસહ-સૂરિ, સાધ્વી ફલ્ગુશ્રી, શ્રાવક નાગિલ અને શ્રાવિકા સત્યશ્રી. (દિગમ્બરમતે આ પ્રમાણે થશે. સાધુ વીરંગજ, સાધ્વી સર્વશ્રી, શ્રાવક અગ્નિલ અને શ્રાવિકા ફલ્ગુસેના. એ સૌ અયોધ્યામાં થશે, દુઃષમા આરાના ૩ વર્ષ અને ૮૩ માસ બાકી રહેશે ત્યારે તે મરણ પામશે ને ૧લા સ્વર્ગમાં જન્મશે.)

શ્વેતામ્બર મત પ્રમાણે ચતુર્વિધ સંઘ ને જૈનધર્મ પાંચમા આરાની પ્રાંતે જ્યારે લોપ પામશે ત્યારે જગતમાં મિથ્યાજ્ઞાનનો પ્રચાર થશે. લગ્ન અને સમ્યક્ચારિત્ર વ્યવહારમાંથી નીકળી જશે અને અગ્નિનો અને રાંધવાની કળાનો પણ લોપ થશે.

૬ દુઃષમદુઃષમા.

અશુભ દુઃષમ પછી એથીયે અશુભ દુઃષમદુઃષમા આરો પ્રવર્તશે. દુઃષમાની પેઠે એ પણ ૨૧૦૦૦ વર્ષ ચાલશે. સમસ્ત જગત્ દુઃખે ભરાઇ જશે અને લોકોના આર્તનાદ અસહ્ય થશે. સૂર્યમાંથી અસહ્ય ગરમી નીકળશે, ચન્દ્રમાંથી અસહ્ય શીતળતા આવશે, તેથી દિવસ ભયંકર ગરમ અને રાત ભયંકર ઠંડી લાગશે. મૃત્યુ પમાડે તેવો વાયુ પૃથ્વી ઉપર વાશે અને તેથી વંટોળીઆ થઇ ભયંકર કાળી ધૂળ ઉડશે ને દિશાઓ પૂરી કાઢશે. આરમ્ભમાં મનુષ્ય ૨૦ વર્ષ જીવશે, પણ વખત જતાં એ આયુ ટુંકું થતું જશે અને એ આરાને અન્તે મનુષ્ય માત્ર ૧૬ વર્ષ જીવશે. આરંભમાં શરીરપરિમાણ ૨ હસ્ત હશે, પણ અન્તે માત્ર ૧ જ હસ્ત હશે. મનુષ્યને જન્તુ પજવશે, એને ગુફાઓમાં રહેવું પડશે અને તેમાંથી માત્ર પ્રભાતે ને સન્ધ્યાકાળે જ બહાર નીકળાશે; કારણ કે રાત્રે ચન્દ્રની ઠંડી અને દિવસે સૂર્યની ગરમી એટલી

પ્રચણ્ડ ને અસહ્ય હશે કે ત્યારે એનાથી બહાર નીકળાશે નહિ. અતિશ્રમે એ માછલાં ને કાચબા પકડશે, કારણ કે એ જ એની આહારસામગ્રી હશે. તાજાં માછલાં પચાવવાં એને કઠણ લાગશે, તેથી થોડોક વખત રેતીમાં ડાટીને રહેવા દેશે ને પછી કાચાં જ ખાશે; કારણ કે તેની પાસે અગ્નિ હશે નહિ, તેથી તે પોતાનો આહાર રાંધી શકશે નહિ. મનુષ્ય મરશે ત્યારે કાં તો નરકે જશે, કાં તો તિર્યગ્યોનિમાં જન્મશે.

કેટલાકનો મત એવો છે કે અવસર્પિણીના પાંચમા આરાને અન્તે મહાપ્રલય થશે. ૪૯ દિવસ (સાત જાતના ૭–૭ દિવસ) સુધી વરસાદ વરસશે, તે બધાનો નાશ કરી નાખશે, ત્યારપછી પાછી ઉત્સર્પિણી બેસશે ને સૌ સ્થિતિ ધીરે ધીરે શુભ થતી જશે.

ભાવી ઉત્સર્પિણી અને તેમાં થનારા તીર્થંકરો.

૧ દુઃષમદુઃષમા.

પાછલી અવસર્પિણીના છેલ્લા આરાનો અન્ત થતાં જ આ નવી ઉત્સર્પિણીનો પહેલો આરાનો આરંભ થાય છે. તે અર અને આ અર વચ્ચે એ તફાવત છે કે હવે સૌ સ્થિતિ ધીરેધીરે શુભ થતી જાય છે અને તે પ્રમાણે મનુષ્યનું શરીરપરિમાણ પણ ૧ થી ૨ હસ્તનું થાય છે અને આયુ ૧૬ થી ૨૦ વર્ષનું થાય છે. એ અર ૨૧૦૦૦ વર્ષનો હોય છે, તે પૂરો થતાં તેની પછીનો અર

૨ દુઃષમા.

બેસે છે આ દુઃષમા અરના આરમ્ભમાં અનુક્રમે પાંચ જાતિના મેઘ દેખાય છે, તે ૭ દિવસ ને ૭ રાત વરસે છે. પ્રથમ પુષ્કુરાવર્ત મેઘ વેરાન પૃથ્વીને અમૃતથી સીંચે છે અને તેને ફળદ્રુપ બનાવે છે. ત્યારપછી ક્ષીરમેઘ દૂધ જેવું સુન્દર પાણી વરસાવે છે. ત્યાર પછી ઘૃતમેઘ જમીનને ચીકણી બનાવે છે અને અમૃતમેઘ, બીજોમાંથી વિવિધ પ્રકારના વેલા ને વૃક્ષ ઉગાડે છે, અન્તે રસમેઘ બધી વનસ્પતિમાં પાંચ પ્રકારના રસ મૂકે છે.

કલ્યાણુજનક વૃષ્ટિને લીધે પૃથ્વી ઉપર વનસ્પતિ ખીલે છે ને ભવ્ય બને છે. મનુષ્ય ગુફામાંથી નીકળે છે, લીલોતરીથી આનન્દ પામે છે ને હર્ષઘેલો થાય છે. હવે માછલાં ને કાચબા ખાવા છોડી દે છે અને વનસ્પતિનો આહાર કરવા માંડે છે. કાળ વહેતાં કોઇકોઇને પૂર્વભવનું સ્મરણુ થાય છે અથવા દેવ શીખવે છે, તેથી અગ્નિનો ને રાંધવાની કળાનો ઉપયોગ કરે છે, વસ્ત્ર પહેરે છે, ઘર ને ગામ બાંધે છે, રાજ્ય સ્થાપે છે, ન્યાયસંસ્થાઓ સ્થાપે છે. ટુંકામાં અશુભાશુભ દુઃષમદુઃષમા અરમાં જે બધાનો લોપ થઇ ગયો હતો, તેનો પાછો ફરી ઉપયોગ કરતાં શીખે છે. દિનપ્રતિદિન બધું શુભ થતું જાય છે. મનુષ્યનું આયુ ૨૦ થી ૧૨૦ વર્ષ સુધીનું, તેનું શરીરપરિમાણુ ૨ થી ૭ હસ્ત સુધીનું થાય છે.

૩ દુઃષમસુષમા

દુઃષમાનાં ૨૧૦૦૦ વર્ષ પુરાં થતાં દુઃષમસુષમા બેસે છે, તેમાં મનુષ્યનું આયુ ૧ પૂર્વકોટિ સુધીનું અને શરીરપરિમાણુ ૫૦૦ ધનુષ સુધીનું થાય છે. આ અરમા ૨૩ તીર્થંકર, ૧૧ ચક્રવર્તી, ૯ બલદેવ, ૯ વાસુદેવ અને ૯ પ્રતિવાસુદેવ જન્મે છે. એકંદરે એ અર ૧ કોટાકોટિ સાગરોપમમાં ૪૨૦૦૦ વર્ષ ઓછાં એટલો કાળ ચાલે છે.

૪ સુષમદુઃષમા

આ સુષમદુઃષમા અર ૨ કોટિકોટિ સાગરોપમ ચાલે છે ને તેમાં મનુષ્યો પાછાં જોડકે અવતરવા માંડે છે. એમનું આયુ ૧ પલ્યોપમ સુધીનું ને શરીરપરિમાણુ ૧ ગાઉ સુધીનું થાય છે. પાછાં ફરી ઉગેલાં કલ્પદ્રુમના ફળનો ઉપભોગ કરે છે. સુષમાદુઃષમાના પ્રારંભમાં ૨ શલાકાપુરૂષ (૨૪મા તીર્થંકર અને ૧૨મા ચક્રવર્તી) જન્મે છે. એમના નિર્વાણુ પછી યુગલિયાઓમાં કષાય ઘટે છે. જ્ઞાન એટલું સર્વસામાન્ય થાય છે કે પછી ગુરૂની જરૂર રહેતી નથી.

૫ સુષમા

સુષમા અર ૩ કોટિકોટિ સાગરોપમ ચાલે છે. મનુષ્યનું આયુ

૨ પલ્યોપમ સુધીનું અને એનું શરીર પરિમાણુ ૨ ગાઉનું થશે એ વિલાસમાં અને આનન્દમાં રહેશે.

૬ સુષમસુષમા

આવતી ઉત્સર્પિણીનો એ છેલ્લો અર ૪ કોટિકોટિ સાગરોપમ ચાલશે. જગતની સ્થિતિ શુભતમ થશે. મનુષ્ય ૩ પલ્યોપમ જીવશે અને એનું શરીરપરિમાણુ ૩ ગાઉનું થશે. એ અરનો નિર્ણિત કાળ પૂરો થશે એટલે તેની સાથે ઉત્સર્પિણી પણ પૂરી થશે. ત્યારપછી પાછો અવસર્પિણીનો આરંભ થશે, અને તેની સાથે સુષમસુષમાનો આરંભ થશે. એના પછી બીજો અર થશે. એમ કરતે કરતે અશુભતમ અર આવશે ને તેની સાથે અવસર્પિણીનો પણ અન્ત આવશે. ત્યારપછી ઉત્સર્પિણી, ત્યારપછી અવસર્પિણી અને એ પ્રમાણે અનંત કાળ સુધી ચાલ્યું જશે.

આપણી વર્તમાન અવસર્પિણીની પછી ઉત્સર્પિણી આવશે. તેમાં પણ શલાકાપુરૂષ જન્મશે, તેમનાં જીવનચરિત્ર પણ આપણા શલાકાપુરૂષોને મોટે ભાગે (પૃ. ૨૫૨ થી) મળતાં હશે. જૈન ગ્રન્થોમાં એ શલાકા પુરૂષોનાં નામ આપેલાં છે, એટલું જ નહિ પણ આપણી અવસર્પિણીના કયા પુરૂષો એ ઉત્સર્પિણીમાં કયા શલાકા પુરુષરૂપે અવતરશે એ હકીકત પણ આપી છે.

અહીં તો [૬]શ્વેતામ્બરમતે અને દિગમ્બરમતે આવતી ઉત્સર્પિણીના તીર્થંકરોનાં જ નામ ગણાવીને સન્તોષ લઇશ. (દિગમ્બર તીર્થંકરોનાં નામ કૌંસમાં મૂકીશ.[૬૨] ૧ પદ્મનાભ (મહાપદ્મ), ૨ શૂરદેવ (સુરદેવ), સુપાર્શ્વ, ૪ સ્વયંપ્રભ, ૫ સર્વાનુભૂતિ (સર્વાત્મભૂતિ) ૬ દેવશ્રુતિ (દેવપુત્ર), ૭ ઉદય (કુલપુત્ર), ૮ પેઢાલ (ઉંદક), ૯ પોટ્ટિલ (પ્રોષ્ઠિલ), ૧૦ શતકીર્તિ (જયકીર્તિ), ૧૧ સુવ્રત (મુનિસુવ્રત), ૧૨ અમમ (અરનાથ), ૧૩ નિષ્કષાય (નિષ્પાપ), ૧૪ નિષ્પુલાક (નિષ્કષાય), ૧૫ નિર્મમ (વિપુલ), ૧૬ ચિત્રગુપ્ત (નિર્મલ), ૧૭ સમાધિ (ચિત્રગુપ્ત), ૧૮ સંવર (સમુદ્રગુપ્ત), ૧૯ યશોધર (સ્વયંભર),

૨૦ વિજય (અનિવર્તી), ૨૧ મલ્લિ (વિમલ), ૨૨ દેવ (વિજય), ૨૩ અનંતવીર્ય (દેવપાલ), ૨૪ ભદ્રંકૃત્ (અનંતવીર્ય).

બન્ને સમ્પ્રદાયના ગ્રન્થો ભાવી ઉત્સર્પિણીના તીર્થંકરોનાં નામો આપે છે, તેમજ આ અવસર્પિણીના કોણ કોણ પુરૂષ એ ઉત્સર્પિણીમાં તીર્થંકર થવાના છે એમનાં નામ પણ આપે છે. મહાવીરના સમયના મગધના રાજા શ્રેણિક તે પદ્મનાભરૂપે અવતરશે, મહાવીરના કાકા સુપાર્શ્વ તે શૂરદેવરૂપે અવતરશે. કૃષ્ણ, બલરામ, દેવકી, રોહિણી અને બીજાં પણ નરનારી એ ઉત્સર્પિણીમાં શલાકાપુરૂષરૂપે અવતરશે. આ બાબતમાં પણ બંને સમ્પ્રદાયનો મત ભિન્ન છે.

અન્તવિવેચન.

જૈનો માને છે કે માનવબુદ્ધિ જે જે વિચારી શકે તે સૌમાં જૈનધર્મ સૌથી ઉત્તમ છે અને ગંભીરજ્ઞાનમૂલક છે, માટે તે નિર્ભ્રમ છે. બીજા બધા ધર્મનાં દર્શનશાસ્ત્ર એની પાસે પણ આવી શકે નહિ. એમાંથી જે જૈનધર્મનાં તત્ત્વ સાથે એકમત થાય છે તે માત્ર એ ધર્મમાંથી લીધેલી પ્રતિચ્છાયા રૂપે છે, જે ભિન્ન છે તે મિથ્યાત્વમાથી ઉપજેલું અજ્ઞાન છે. તેથી ભવ્યો (જે નિર્વાણયોગ્ય છે અને જેને જૈનો સમ્યગ્જ્ઞાનના ધારણ કરનાર માને છે) અન્ય ધર્મના અનુયાયીઓને મિથ્યાદર્શી માને છે ને વળી માને છે કે તેમનાથી ધાર્મિક જનોએ દૂર રહેવું જોઇએ, નહિ તો એમની નાસ્તિકતાનો ને પાપનો સ્પર્શ થાય. આ વાત દુરાગ્રહી ધાર્મિકોએ ભયંકર રૂપે ચીતરી છે; જેમકે, નેમિચન્દ્રના ષષ્ટિશતકમાં એ વિષે આમ લખ્યું છેઃ—[૮૩]

"માણસ ગમે એટલો પવિત્ર ને ડાહ્યો હોય તો પણ તે મિથ્યાગુરૂ હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો.

મસ્તક ઉપર મણિવાળા વિષયુક્ત નાગની જેવાતે એ છે."

પણ બધા જૈનલેખકો કંઈ એવા દુરાગ્રહી નથી. અનેક લેખકો બીજા ધર્મનાં દર્શનોનો ન્યાયબુદ્ધિએ તોલ કરે છે, અને

કહે છે કે સત્ય જ્યાંથી જડે ત્યાંથી ગ્રહણ કરવું. હરિભદ્રનો નીચેનો શ્લોક એ સંબંધે પ્રખ્યાત છેઃ—[૮૪]

पक्षपातो न मे वीरे न वैरः कपिलादिषु ।
युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥

(અર્થ યથાર્થ વિચારવો)

"મહાવીરને હું મિત્ર માનતો નથી, કપિલાદિને શત્રુ માનતો નથી; શુદ્ધ સત્ય જેના જેના ઉપદેશમાં હોય તેનો ઉપદેશ સાભળવો, તેનું જ અનુસરણ કરવું."

અત્યાર સુધીનાં પ્રકરણોમાં જોઇ ગયા તે ઉપરથી માલમ પડશે કે જૈન ધર્મે બંને બાજુ ઉપર નજર રાખીને પોતાનો સમ્પ્રદાય રચ્યો છે. એક બાજુએથી એ પ્રાચીન અને અનુકૂળવાદને પકડી રહ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ તે બાજુના દાર્શનિક ને વૈજ્ઞાનિકવાદનો વિકાસ કર્યો છે; જેમકે બે સૂર્ય વગેરે. બીજી બાજુથી પ્રચલિતવાદને આગળ ચલાવવાનો અને તેને સમ્પૂર્ણ કરવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે; જેમકે રામકૃષ્ણની કથાઓ વગેરે

જેમ ભૂતકાળમા બન્યું હતું તેમ આજે વર્તમાનકાળમ બને છે. એમના ધર્મસિદ્ધાન્તો શુદ્ધરૂપે સચવાયેલા રહે એ માટે આજના જૈનો બહુ આગ્રહ રાખે છે; છતાં વર્તમા અભિપ્રાયને એકમત થવાય એવી રીતે એમના મતને સમ્પૂર્ણ બનાવવા કે વિકાસ આપવા યથાશકય પ્રયત્નો કરે છે. સ્યાદ્વા આજના યુરોપિયન as if વાદને બરાબર સમાન છે, પુદ્ગલવા વર્તમાન પરમાણુવાદ સમાન છે. વગેરે વિષયો પ્રતિપાદિત કરવ હાલના જૈનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

જૈનધર્મની ધાર્મિક અને દાર્શનિક મહત્તા વિષે ભારત માં અને યુરોપમાં પહેલેથી જ ભિન્નભિન્ન અભિપ્રાય છે. જગત માં અમારો ધર્મ પરિપૂર્ણ છે એવો જૈનોનો જે મત છે તેનુ (H. Warren) અને પેર્ટોલ્ડ (O. pertold)[૮૫] સમર્થન કરે છે; જૈન ધર્મથી વધારે સારો ધર્મ સંભવતો નથી, એમ પેર્ટોલ્ડ માને છે, કારણ કે ભાવનાત્મક, બૌદ્ધિક અને વ્યાવહારિક—સત્ય

ધર્મનાં એ ત્રણ તત્ત્વોનું એ ધર્મમાં સામંજસ્ય છે. પરમપુરૂષ વિષે નીચેની (Nietzsche) ભાવના જેવી શ્રેષ્ઠ જીવની ભાવના એ ધર્મમાં છે એટલે કે જીવના પરિપૂર્ણ વિકાસની સુષ્ટાપુરૂષના જેવી ભાવના છે, એ ધર્મમાં અહિંસાધર્મ બહુ દૂરગામી છે અને બીજા ધર્મોના સર્વે નીતિનિયમો કરતાં એના અહિંસા ધર્મના આચારથી બહુ સફળ પરિણામો આવે છે. બીજી બાજુએથી જૈનધર્મનો વિરોધ કરવામાં કેટલાકે બાકી રાખી નથી. મદમત્તના અને વાતુલના પ્રલાપ સાથે શંકરે એ ધર્મને સરખાવ્યો છે, કબીરે એને મિથ્યાધર્મ કહ્યો છે, દયાનન્દે એ ધર્મને હાસ્યાસ્પદ બનાવ્યો છે અને એના અનુયાયીઓને ભ્રમિત અને મૂઢ માન્યા છે. યુરોપિયન ટીકાકારોએ પણ એ ધર્મવિરૂદ્ધ તીવ્ર ટીકાઓ કરી છે. એમાંનો એક આટલી સીમાએ પણ જાય છે કેઃ—"ઇશ્વરનો અસ્વીકાર કરવો, મનુષ્યની પૂજા કરવી અને જન્તુઓને પોષવા—જે ધર્મના આ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે તેને જીવવાનો કશો પણ અધિકાર નથી."[૮૮]

પણ સાચો અભિપ્રાય બંને બાજુએ છે. જૈનો માને છે એમ એ ધર્મમાં યોગ્યતા પ્રમાણે પરિપૂર્ણતા પામી શકે એવાં તત્વ છે, ત્યારે કેટલીક ખામીઓ પણ છે; શાન્ત સમતોલ મગજ વાળો ઐતિહાસિક લખશે કે ધાર્મિક અનુભવની ગંભીરતામાં અને સ્વરૂપરચનામાં જૈનધર્મ બીજા ધર્મ કરતાં ઉતરતો છે, પણ તેના જીવનચર્યાના મત સ્વીકારશે અને એ ધર્મની ચિર જીવનશક્તિથી આશ્ચર્ય પામશે, કારણ કે છેક પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી એ ધર્મને શ્રદ્ધાળુ અને દાનવીર અનુયાયીઓ મળ્યા જાય છે ને તેથી જીવવાનો પોતાનો અધિકાર એણે સાબીત કર્યો છે.

અધ્યાય ૫ મો.

સંઘ.

સંઘનો પાયો.

જૈનધર્મ વિશ્વધર્મ રૂપે.

જૈનધર્મ વિશ્વવ્યાપી છે; એના પોતાના મત પ્રમાણે એ વિશ્વધર્મ છે અને બધા જીવને પોતાની અંદર લેવા પ્રયત્ન કરે છે. મનુષ્યો જ નહિ, પણ તિર્યંચો, દેવો અને નરકવાસીઓ પણ એના સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે. બધા વર્ગના દેવો એ ધર્મ સ્વીકારી શકે છે અને ગ્રૈવેયક ઉપરના દેવો તો એ જ ધર્મના છે. નરકવાસીઓ જૈન હોઇ શકે એ તો પૃ. ૨૩૯ ઉપર બતાવ્યું છે. ૧ થી ૪ ઇન્દ્રિયોવાળા પર્યાપ્ત વિકાસવાળા બધા તિર્યંચો મિથ્યાત્વવાળા હોય છે, પંચેન્દ્રિય અસંજ્ઞીઓ પણ તેવા જ હોય છે. એમાંના અપર્યાપ્ત વિકાસવાળાને થોડોક સમય સાસ્વાદનસમ્યકત્વ (પૃ. ૧૮૪) પ્રાપ્ત થાય છે. પંચેન્દ્રિય સંજ્ઞી તિર્યંચો અલ્પાંશે કે સર્વાંશે સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે અને તેથી કંઇક પ્રમાણમાં વિરતિ આચરી શકે. પૃષ્ઠ ૩૦૨ ઉપર એક ધર્મિષ્ઠ હાથીની કથા કહેલી છે; સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું એવા એક બીજા તિર્યંચની કથા પણ પ્રખ્યાત છે અને તે દેડકાની કથા છે. મહાવીર રાજગૃહીના ઉદ્યાનમાં ધર્મોપદેશ દેતા હતા, ત્યારે એ દેડકાને પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થઇ આવ્યું અને તેથી તીર્થંકરને નમસ્કાર કરવા ચાલ્યો. પોતાની ઇચ્છા પૂરી કરે તે પહેલાં એક હાથીના પગ તળે એ કચરાઇ ગયો, પણ તેની ધર્મિષ્ઠતાને પરિણામે બીજે ભવે દેવ થયો.[1]

આમ તિર્યંચ સુદ્ધાંને માટે જૈનધર્મનાં દ્વાર ખુલ્લાં છે, એટલે એ તો સહજ ધારી શકાય કે જાતિવર્ણમાં કશા પણ ભેદ સિવાય કોઇ પણ મનુષ્યનો તે ધર્મમાં સ્વીકાર થાય. આર્ય અનાર્યનો કશો ભેદ રાખ્યા સિવાય મહાવીર સૌને ઉપદેશ દેતા એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. અને તેથી બુઇલર કહે છે[2] તેમ "માળી, ર......

વગેરે વર્ણના લોકને એ ધર્મમાં લેવાનું આજે પણ અસાધારણ નથી અને પૂર્વે નહોતું." હિંદુ સંસ્કાર પામેલી જાતિઓમાં જ જૈન ઉપદેશકો જતા એમ નહોતું, પણ તે ઉપરાંત અસંસ્કૃત જાતિના લોકોમાંથી પણ શિષ્યો બનાવતા એ વાત માત્ર જૈન ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી જ નહિ, પણ જૈન ઇતિહાસોમાંથી પણ પ્રતિપાદિત થાય છે. એવી રીતે હેમચન્દ્ર જણાવે છે કે રાજા સમ્પ્રાતએ વનવાસી લોકમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવાને સાધુઓને અસંસ્કૃત પ્રદેશોમાં મોકલ્યા હતા. (પૃ. ૩૮). જીવન પ્રયોજનનાં સૌ દ્રવ્યો (ભોજન ને ઉપકરણ) સાધુઓને લોકપાસેથી મળી રહે એટલા માટે સાધુઓ વિહારમાં નીકળે તે પહેલાં રાજા તે તે પ્રદેશમાં પોતાના સાધુ પ્રતિનિધિઓને મોકલતો. આ પ્રતિનિધિઓ વનવાસી લોકોને આજ્ઞા આપતા કે સાધુના ખપની અમુક આહાર સામગ્રી ને દ્રવ્ય સામગ્રી, જ્યારે જ્યારે અમારા દાણી આવે ત્યારે ત્યારે તેમને તમારે આપવી. સમ્પ્રતિ રાજા પછી સાધુઓને દાણી રૂપે મોકલતો અને એ સાધુઓને યથાસમયે સામગ્રી મળી રહેતી.[3]

જૈનો પોતાનું પ્રચારકાર્ય ભરતખંડમાં આવી વસેલા મ્લેચ્છોમાં કરતા એ વાત સિથિયન સાધુ નામે કાલકાચાર્યની કથાથી (પૃ. ૪૪), તેમજ સમ્રાટ અકબરને પણ એ ધર્મમાં લીધાની વાત ઉપરથી (પૃ. ૬૯) જણાઇ આવે છે. આજે પણ મુસલમાનોને એ સંઘમાં સ્થાન મળે છે અને એ વિષે બુઇલર જણાવે છે કે અમદાવાદમાં જૈનોએ એવો એક પ્રસંગ મને વર્ણવી બતાવ્યો હતો અને તેમાં તેમણે પોતાના ધર્મનો વિજય માન્યો હતો.[4]

ભરતખંડની સીમાબહારના પ્રદેશોમાં પણ જૈન ઉપદેશકોએ ધર્મપ્રચારના પ્રયત્ન કર્યા છે ચીનાયાત્રી હ્યુએનસીઆંગે (૬૨૯—૬૪૫) દિગમ્બર સાધુઓને કિયાપિશીમાં (કપિશમાં) દીઠેલાના કરેલા ઉલ્લેખ[5] ઉપરથી, હરિભદ્રના (૮ મા સૈકામાં) શિષ્યો હંસ અને પરમહંસને તિબેટમાં (ભોટ માં) બૌદ્ધોએ મારી નાખ્યા હતા એવી કથા ઉપરથી, તેમજ કુચ વિષેની હકીકતના ગ્રુઇનવેડલના (Gruinwedll ના) અનુવાદથી[6] એ વાત જણાઈ આવે છે. મહા-

વીરધર્મના ઉપદેશકોની પ્રચાર-આતુરતાને સમુદ્રની પણ બાધા નડી નથી. એવી કથાઓ અનેક મળી આવે છે કે દૂર દૂર દ્વીપોના અધિવાસીઓને પણ જૈનધર્મમાં લીધા હતા અને દિગમ્બરો જણાવે છે કે જયપુરથી ૧૫૦૦ કોસ દૂર, રામેશ્વરની પેલી બાજુએ, સમુદ્રમાં જૈનબદ્રી નામે દ્વીપ છે, અને તે જૈનવિદ્યાનું મુખ્ય ધામ છે.[૯] મહમદ પહેલાં જૈનો અરબસ્તાનમાં ગયા હતા એવી પણ કથા છે. પ્રાચીન કાળે જૈન વેપારીઓ પોતાના ધર્મને સાગરપાર લઇ ગયા હશે એ પણ સંભવે છે; આરબ દાર્શનિક અબુ-લ-અલ માઆરી સંબંધે પછીથી જણાવીશું. વર્તમાન કાળે પણ જૈનો યુરોપમાં પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાના પ્રયાસ કરે છે અને પૃ. ૮૧ ઉપર જણાવ્યું છે તેમ ઇંગ્લેંડમાં અને અમેરિકામાં કેટલા કને જૈનો બનાવ્યા પણ છે.

આ ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે હિન્દુ ધર્મની પેઠે જૈન ધર્મ દેશમાં સંકોચાઇ રહે તેવો નથી. તેઓ સર્વે જાતિના અને સ્થિતિના લોકોને પોતાના સિદ્ધાન્તો શીખવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે

નાતજાત

કોઇપણ ભેદભાવ વિના જૈનધર્મમાં બધા પ્રકારના જીવ પ્રવેશી શકે. સમસ્ત જીવોના ચાર પ્રકાર છે. દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નરકવાસી. એ દરેક પ્રકારમાં અનેક વર્ગ છે, તેમાં વળી અનેક ઉપવર્ગ છે. મનુષ્યમાં પણ અનેક પ્રકારના વર્ગ છે. હિન્દુ ધર્મની પેઠે વર્તમાન જૈનધર્મ મનુષ્યમાં અનેક વર્ણ ને તેમ પાંછી અનેક જાતિ માને છે. ઉપરના ત્રણ વર્ણને દ્વિજ કહે છે કારણ કે ઉપનયન સંસ્કારથી તે વર્ણમાં પુરૂષને બીજો જન્મ આવ્યો એમ મનાય છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ દ્વિજ મનાય છે. જે વર્ણ એ ઉપનયન સંસ્કાર પામી શકે નહિ અને તેથી ઉપવિત ધારણ કરી શકે નહિ તે ચતુર્થ વર્ણ શૂદ્ર અને અધમવર્ણ મ્લેચ્છ છે. મુસલમાન, ખ્રિસ્તિ વગેરે જે લોકો ભારતવર્ણમાં આવી શકતા નથી તેમને મ્લેચ્છ કહે છે.

જૈનધર્મ જણાવે છે કે વર્તમાનમાં જે વર્ણભેદ છે તે સનાતન નથી. આ અવસર્પિણીના પ્રથમના સુષમતમ આરામાં તો સૌ

મનુષ્ય સમાન હતા. ઋષભદેવના સમયમાં જ પ્રથમ વર્ણવિભાગ થયા ને તેવારે પણ ત્રણ જ વર્ણ હતા. ક્ષત્રિય તે પ્રજાનું આયુધ વડે રક્ષણ કરતા; વૈશ્ય તે વેપાર, ખેતી ને ગોપાલન કરતા; શૂદ્ર તે અનેક પ્રકારની સેવા કરતા. શૂદ્રોના વળી બે પ્રકાર હતા; કારીગર ને બીજા. કારીગર સ્પર્શ્ય હતા અને બીજા અસ્પર્શ્ય હતા. તેમને બીજાથી દૂર વસવું પડતું. ભરતે વળી એ વર્ણ-વ્યવસ્થાને વધારી. શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે અને ધર્મક્રિયા કરાવે એવો બ્રાહ્મણનો ધાર્મિક વર્ણ ઉભો કર્યો.[૧૦]

ઋષભે અને ભરતે જે જે મનુષ્યોને તેમના વિવિધ (વ્યવહાર) ધર્મ વહેંચી આપ્યા, તેમના વંશજ તેને અનુકૂળ નાતોમાં આજે છે, પછી ભલે તે જૈનધર્મમાં હોય કે પછી કાળ જતે મિથ્યાત્વમાં પડ્યા હોય અથવા તીર્થંકરના ધર્મમાંથી નીકળી ગયા હોય કે બ્રાહ્મણ ધર્મમાં ચાલ્યા ગયા હોય. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રમાં પછીના કાળમાં અનેક પ્રકાર પડી ગયા અને દરેક વર્ણમાંથી નિષિદ્ધ કાર્યો કરવા માટે તેમાંના લોક બહિષ્કાર પામ્યાથી વળી તેમની જુદી જુદી નાતો થઇ અને તેમાંની અનેક તો શૂદ્ર વર્ણની લેખાઈ.

જૈનોની આજની વર્ણવ્યવસ્થા વિષે એમ કહેવું જોઇએ કે બહુ કાળથી વિકાસ પામતે પામતે એણે આજનું સ્વરૂપ લીધું છે, કેવી રીતે અને કેવા સંયોગબળોએ એ આજનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે તેનો નિર્ણય હજી થયો નથી. એટલું તો નક્કી છે કે પ્રાચીન ઇતિહાસકાળમાં સર્વે જૈનોમાં એકમેક-સાથે રોટીબેટીનો વ્હેવાર હતો અને તેમના સઘની તુટીને આટલી બધી જાતો નહોતી થઇ ગઈ. તેમનામા ચાર વર્ણ હતા, પણ મૂળે તો તે ધંધાને અનુસરીને હતા, જન્મને અનુસરીને નહિ. જુદા જુદા વર્ણમાં લગ્ન કરવાનો વ્યવહાર સ્મૃતિવિધેય ગણાતો. બીજાવર્ણની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરનારના સંતાનનો વારસાહક કેવે પ્રકારે હોય? તેનો વિધિ ભદ્રબાહુસંહિતામાં શ્લોક ૩૧ થી આપ્યો છે. જુદી જુદી નાતોની ઉચ્ચનીચતા આજના હિન્દુઓ જે રીતે માને છે, તેથી જુદી જ રીતે પ્રાચીન કાળે જૈનો માનતા. એ ધર્મ સદા

બ્રાહ્મણવિરોધી હતો, તેથી સમાજમાં ક્ષત્રિયને પ્રથમ પદે સ્થાપતો અને બ્રાહ્મણને ક્ષત્રિયની નીચે માનતો. મહાવીરના જન્મપ્રસંગમાં આનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ શ્વેતામ્બર કથાઓ આપે છે. કથા કહે છે કે ચરમતીર્થંકર પ્રથમ તો બ્રાહ્મણ માતાને પેટે ઉત્પન્ન થયા હતા, પણ પછી તેમને ક્ષત્રિયમાતાની કુખમાં લઇ જવામાં આવ્યા; કારણ કે ઇન્દ્રે વિચાર્યું કે તીર્થંકરો " અન્ત કુલને વિષે, નીચ કુલને વિષે, દરિદ્ર કુળને વિષે, ભિક્ષુક કુળને વિષે, બ્રાહ્મણ કુળને વિષે કદાપિ જન્મ લે નહિ, પણ માત્ર ઉગ્ર કુળને વિષે, ભોગ કુળને વિષે; રાજકુળને વિષે જ લે.[૧૧] "

આજે તો જૈનોમાં અનેક જાતિઓ છે, એટલે કે એક સમાન નામે ઓળખાતો અનેક મનુષ્યોનો એક એક એવા અનેક સમૂહ છે. દરેક જાતિ અનેક કાળથી પોતપોતાનો અમુક ધંધો કર્યે જાય છે, પોતાની ઉત્પત્તિ અમુક મનુષ્યથી કે દેવથી થયેલી માને છે અને તે દરેક સમૂહમાંનાં મનુષ્યો એકમેક સાથે અમુક વ્યવહારથી, ફરજથી ને હકથી સંયોજાયેલા છે. પ્રાચીન કાળના વર્ણમાં અને આજની એમની જાતિમાં સમાનતા બહુ થોડી જ છે. જો કંઈ સમાનતા હોય તો એટલી જ છે કે આજની જાતિને પ્રાચીન અમુક કોઇ વર્ણમાં મૂકવામાં આવે છે અને તેના ભાગ તરીકે માનવામાં આવે છે. આજની નાતો બહુ દૃઢભાવે બંધાયેલી છે, તે પોતાના નાતીલાઓના ખાનગી જીવન ઉપર પણ પોતાના કાયદાથી અધિકાર ચલાવે છે અને તેમના આહાર વિહાર ઉપર પણ ઝીણી નજર રાખે છે. નાતના નિયમ પ્રમાણે વહીવટ ચલાવવા પંચાયત નીમાયેલી હોય છે. નિયમો તોડનારને એ પંચાયત સજા કરે છે અને ત્યારે અપરાધીએ અમુક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે કે તેણે પોતાની નાત જમાડવી પડે છે, કે પાંજરાપોળમાં અમુક રકમ આપવી પડે છે, કે પછી પંચાયત ફરમાવે તે કરવું પડે છે. ગંભીર પ્રકારના અપરાધોને [illegible] અપરાધીને નાતબહાર મૂકે છે. અખાદ્ય ખાવું, નિષિદ્ધ લગ્ન કરવું [illegible] કે સમુદ્રપાર પરદેશગમન કરવું[૧] એ નાતબહારની સજાને પાત્રના [illegible]અપરાધ ગણાય છે. નાતબહાર

૧ સમુદ્રપાર જનારને નાતબહાર કરવાનું [illegible] બંધ થયું છે.

મૂકાવાથી નાત સાથેનો અનેક પ્રકારનો સંબંધ તૂટે છે અને તેથી ધંધે-રોજગારે પણ નાશ પામે છે. અમદાવાદમાં એક વિશા-શ્રીમાળીએ પોતાની નાતબહારની એક વિધવા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. તેની નાતે તેને નાતબહાર મૂક્યો. તે કાપડનો વેપારી હતો, કાપડના મહાજને (તેમાં શ્રાવક ને વૈષ્ણવ સૌ હોય છે.) તેનો વહેવાર બંધ કર્યો. તે બિચારાની સ્થિતિ એવી થઇ પડી કે તેને પોતાની દુકાન બંધ કરવી પડી ને અમદાવાદ છોડવું પડયું. અનેક અપરાધો માફી માગ્યાથી કે અમુક વચન આપ્યાથી માફ થાય છે. કેટલીકવાર નાતના સખ્ત વિધિના અપરાધને પણ ચતુ-રાઇથી ને ચાલાકીથી વગરસજાએ ટાળી શકાય છે. જૈનોના પૂર્વજો પૂર્વકાળે સમુદ્રપાર વેપાર કરવા જતા, પણ આજે તો હિંદુઓની પેઠે જૈનો પણ પરદેશગમનને નાતના નિયમવિરૂદ્ધનું વર્તન માને છે. જે જૈનોને યુરોપમાં કે સમુદ્રપારના બીજા દેશોમાં જવું હોય છે, તેમાંના કેટલાક ચતુરાઇ કે ચાલાકી કરીને પ્રથમ તો શત્રુંજય કે કોઇ બીજા યાત્રાના સ્થળનું નામ દઇને નીકળે છે, ત્યાં જઇને ત્યાંથી બારોબાર કોઇ બંદરે જાય છે ને પછી આગબોટમાં બેસીને પોતાને જવું હોય ત્યાં ચાલ્યા જાય છે. પરદેશમાં રહેવું હોય તેટલું રહીને એ જૈન પાછા યાત્રાસ્થળે આવે છે. ને ત્યાંથી ઘેર જાય છે અને એ કયાં ગયા હતા તે તો સ્વાભાવિક રીતે સૌ જાણે છે, છતાં પેલા જનારા ખાત્રી આપે છે કે અમે તો યાત્રાએ ગયા હતા.

આ નવયુગમાં સુધરેલા જૈનો પોતાની નાતમાં સખ્ત રૂઢિ-બન્ધનો તોડવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. એવા સમાચાર મળ્યા છે કે ચતુર્થ અને પંચમ વર્ણના સો ઉપરાંત માણસોએ એકમેક વચ્ચેનો ભેદ તોડવાના પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર સહીઓ કરી છે. એ પ્રતિજ્ઞાઓ આચારમાં પણ મૂકાઈ છે અને લઠ્ઠે (A B. Latthe) નામના એક પંચમે પોતાની ભત્રીજી શેરમતી બાઇને એક ચતુર્થ વર્ણના યુવક સાથે પરણાવી છે.[૧૩] સામાજિક સુધારકો ભિન્નભિન્ન નાતો વચ્ચેના ભેદ તોડીને તેમની વચ્ચે સંબંધ કરાવવાને મથી રહ્યા છે અને તેટલા માટે સહભોજનના પ્રયત્નો કરે છે; જાટના

જુદા જુદા વિભાગના પુરૂષો સહભોજન કરવા લાગ્યા છે અને એમ ઉઘાડી રીતે નાતના કાયદાએ ઠરાવેલા ભેદભાવ ઉપર પુલ બાંધી રહ્યા છે. આ બધા પ્રયત્નો ગમે એટલા સ્તુત્ય હોય તો પણ સાચી રીતે એનું પરિણામ હજી બહુ આવ્યું નથી, કારણ કે ઘણાખરા જૈન પ્રાચીન કુળાચારને વળગી રહે છે. એટલે જૈનો હિન્દુઓ કરતાંએ પોતાની નાતના અલગ રહેવાના સ્વભાવને બહુ દૃઢતાથી વળગી રહે છે.[૧૪]

હાલના જૈનો કઈ કઈ નાતમાં છે એ બાબતની હકીકત ટુંકામાં નીચે આપી જાઉં છું. એ ઉપરથી બધી સંપૂર્ણ હકીકત મળી રહેશે, અથવા તો એ લોકો કેવી રીતે પોતાનો વિકાસ કરે છે તેના સમ્બન્ધમાં પૂરી માહિતી મળી જશે એમ માનવાનું કારણ નથી.

જૈન બ્રાહ્મણોની સંખ્યા તો આજે છેક થોડી છે; હજી એવા લોક દક્ષિણ ભારતમાં છે[૧૫] વસતિપત્રકમાં કેટલાક આવાની નોંધ છે. વડોદરામાંના પાણ્ડ મૂળે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ કહેવાય છે, તે મારવાડમાથી આવેલા અને કુમારપાળના સમયમાં જૈન થયેલા એમ કહેવાય છે. રાજપુતાનાના ભોજક અને સેવક પોતાને બ્રાહ્મણ કહે છે, પણ બ્રાહ્મણો એમને બ્રાહ્મણ માનતા નથી, કારણ કે તે જૈન દેવાલયોમાં પૂજા કરે છે. શ્વેતામ્બરોનાં દેવાલયોમાં પૂજારીઓ કંઇક અંશે બ્રાહ્મણ હોય છે, પણ તે જૈનશાસ્ત્રના વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરવાને નિમાયેલા હોવા છતાં જૈન નથી હોતા.[૧૮] એક વાત નોધવા જેવી છે કે અમુક ધર્મમાં પૂજાનું અમુક કાર્ય કરવાને નિમાયેલા માણસો તે ધર્મના હોતા નથી એવુ ભરતખંડમાં વારંવાર જોવામાં આવે છે, જેમકે અમૃતસરના શીખગુરૂદ્વારમાં વાદ્ય વગાડનારા રબાબી તે શીખ નહિ પણ મુસલમાન ધર્મના અમુક ગાયક વર્ગના હોય છે. પશ્ચિમ કિનારા ઉપર કેટલાક જૈન કંઇક અંશે વંશપરંપરાથી ધાર્મિક ક્રિયા કરાવે છે ને ઉપાધ્યાયની પદવી ધરાવે છે, પણ ઘણું ખરૂં તે બ્રાહ્મણ હોતા નથી.[૧૯]

ક્ષત્રિય વર્ગમાંથી જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ થયેલી છે, અને

કેટલાક ક્ષત્રિયો આજે પણ જૈન છે. બુકાનને (Buchanan) જોયેલું કે ૧૮૦૧ માં કેટલાક રાજા જૈનધર્મમાં હતા. અને આજે પણ કેટલાક છે (જેમકે મૂડા બિડિરેમાં ચૌતર–Chautar in Mudabidire). કેટલાક વાણિયા કહે છે કે મૂળે અમે રજપુત હતા.[૨૧]

સૈંકડો વર્ષ પૂર્વે જેમ, તેમજ આજે પણ જૈનધર્મની વસતિનો મોટો ભાગ વેપારી છે અને તે વાણિયા કહેવાય છે. વાણિયાની અનેક નાતો છે. એમાંના અનેક લોક વેપાર કરવાને કાજે પોતાનાં ઘરબાર છોડી ભરતખંડના અનેક પ્રાન્તમાં પથરાઇ ગયા છે. પશ્ચિમ ભારતના જૈન વાણિયાની મહત્ત્વની નાતો શ્રીમાળી,[૨૨] પોરવાલ[૨૩] અને ઓસવાલ છે. તેઓ અગ્નિકુલ રાજપુતની સોલંકી શાખામાંથી ઉતરી આવ્યા ગણાય છે ને તે રીતે ઘણું કરીને એમનામાં સિથિયન લોહીનું મિશ્રણ છે.[૨૪] શ્રીમાળી અને પોરવાલ એક જાતિમાંથી ઉતરી આવ્યા જણાય છે. એમની નાતની વાયકા પ્રમાણે તેઓ મૂળે મારવાડમાંના આજે નાશ પામેલા શ્રીમાલ કે ભીનમાલ નગરમાંથી આવેલા. ત્યાં દેવી મહાલક્ષ્મી છે તેને એ લોક આજે પણ પોતાની કુળદેવી માની પૂજે છે. એ દેવીએ તેમને પોતાના અંગુઠામાંથી કે પુલમાળામાંથી ઉત્પન્ન કરેલા એવી દંતકથા છે.[૨૫] ઓસવાલની ઉત્પત્તિ શ્રીમાળીમાંથી થઇ છે એમ નીચેની કથા ઉપરથી જણાઇ આવે છે. શ્રીમાળ રાજા દેશળે મોટા ધનવાનોને જ પોતાના નગરના કિલ્લામાં રહેવાની પરવાનગી આપી. એથી અસન્તુષ્ટ થઇને કેટલાક લોકે દેશલના પુત્ર જયચન્દ્રની આગેવાની નીચે નગરમાંથી ઉચાળા ભર્યા અને બીજે એક સ્થાને જઇ રહ્યા. તે સ્થાનનું નામ એમણે ઓસ પાડયું. એ લોકો મોટે ભાગે રાજપુત હતા ને ધર્મે શૈવ હતા. જૈનસાધુ રત્નપ્રભસૂરિએ જયચન્દ્રને અને તેની પ્રજાને જૈન બનાવી. આ ઘટના માટે એમ કહેવાય છે કે, તે ઇ. સ. ૧૬૬ ના ઑગસ્ટમાં બની. બીજી કથા પ્રમાણે શ્રીમાળીની ને ઓસવાળની ઉત્પત્તિ ગણધર પ્રભવના (કથા પ્રમાણે નિર્વાણ ઇ. પૂ. ૩૯૭ માં) સમયમાં થઈ.[૨૬]

જૈન વાણિયાની બીજી એક નાત અગરવાલ છે. કાં તો એ ઉજ્જેન પાસેના અગરથી નીકળ્યા હોય કે કાં તો રાજા અગ્રસેનમાંથી ઉતરી આવ્યા હોય. એ રાજા સિરહિંદમાં રાજ્ય કરતો હતો અને એની રાજ્યધાની (ફતેહાબાદ તહસીલમાં, ડીસ્ટ્રીક્ટ હિસાર, પંજાબમાં) અગ્રહ હતી.[૨૭]

આ પ્રકારની બીજી નાતો તે ખંડેરવાલ અને બધેરવાલ છે, વળી હુમ્મડ છે અને તેમનું મુખ્ય ધામ (રાજપુતાનામાં) ડુંગરપુર પાસે સાગવાડા છે. વળી આ બધી નાતોમાં વીશા અને દશા જેવી પેટા નાતો છે; આવા વિભાગ પડવાનાં જુદાં જુદાં કારણ આપવામાં આવે છે. સર એ બેન્સ (Sir A. Baines) જણાવે છે કે વીશા કરતાં દશામાં નીચા લોહીના વધારે ટકા છે. કેટલીક નાતોમાં વળી આથીયે વધારે પેટા નાતો છે. ગુજરાતના શ્રીમાળીઓમાં વીશા ને દશા ઉપરાંત લાડવા નામે બીજી એક પેટા નાત છે અને એ સૌથી નીચી નાત મનાય છે. વીશાશ્રીમાળીમાં વળી ૭ પેટા નાત ને દશામાં ૩ પેટા નાત છે. વીશા દશા વચ્ચે રોટી વહેવાર છે, બેટી વહેવાર નથી.

એક વાત એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે શ્રીમાળી વગેરે નાતોના બધા લોક કંઈ જૈન હોતા નથી. ગુજરાતના શ્રીમાળીઓમાં વીશા બધા જૈન છે, પણ દશામા કેટલાક જૈન છે, કેટલાક વૈષ્ણવ છે.[૩૦] દશાશ્રીમાળી શ્રાવક (જૈન) અને દશાશ્રીમાળી મેશ્રી (વૈષ્ણવ) એકમેકમા લગ્ન કરી શકે, પણ દશાશ્રીમાળી શ્રાવક અને વીશાશ્રીમાળી શ્રાવક ન કરી શકે; એ વસ્તુસ્થિતિ એવું સાબીત કરે છે કે ભરતખંડમાં ધર્મબંધન કરતાં જ્ઞાતિબંધન વધારે મહત્વ ભોગવે છે.

વાણિયાની બીજી નાતો આ છે મહારાષ્ટ્રમાં શેતવાલ, હૈદરાબાદમા નેવડ, તેલિંગણમાં કાશી ને નાગપુર સુધી કઓજા.[૩૧]

વેપારમા જૈનો મોટા શેઠીઆ ને શરાફ છે અને તે રીતે ગુજરાતના વેપારમાં એમણે એવો મહત્વનો ભાગ લીધો છે કે બીજા ધર્મના વેપારીઓ પણ એમને મહાજનમાં અગ્રપદ

આપતા. પહેલાં એટલા માટે અમદાવાદના વૈષ્ણવ વેપારીઓ પાંજરાપોળમાં રકમો ભરતા અને જૈન તહેવારને દિવસે પોતાની દુકાનો બંધ રાખતા. પણ પછીના વખતમાં એ રિવાજ બંધ પડ્યો છે. મહાજનના પંચમાં શેઠીઆ જૈનોમાંથી ચુંટાતા ને વંશપરંપરાગત રહેતા એ વાત જ સાબીત કરે છે કે એ મહત્તા જૈન વેપારીઓ ભોગવતા; જેમકે અમદાવાદમાં નગરશેઠનું પ્રભાવશાળીપદ અનેક જમાનાઓથી જૈન ભોગવે છે. નગરશેઠને ઘણી જાતના અધિકાર છે, તેમજ ઘણી જાતની ફરજો પણ છે. જેમકે દુષ્કાળ પડે ત્યારે નગરને માટે એણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું હોય છે ને ઇંદ્રદેવ વિગેરેને પ્રસન્ન કરવા માટે નગરની ચારે બાજુએ દૂધ રેડતા પ્રદક્ષિણા કરવી પડે છે. અનેક નગરશેઠોએ પોતાનાં નગરોની ભારે સેવાઓ બજાવી છે. ૧૭૨૫ માં મરાઠાઓ અમદાવાદને લુંટવા આવ્યા ત્યારે શેઠ ખુશાલચંદ લક્ષ્મીચન્દે નગરને બચાવ્યું હતું. તેના ઉપકારમાં બધાં મહાજનોએ તેમને, જે બધો માલ નગરને ધીકાટે તોળાય તેની કિંમત ઉપર ¼ ટોકડો ચઢાવવાની, સત્તા આપી હતી. દેશીરાજાઓએ એમને અને એમના વંશજોને અનેક પ્રકારનું માન આપ્યું હતું અને તેથી દરબારમાં સારૂં આસન મેળવવાનો, અને છત્રી મશાલ ધરાવવાનો એમને અધિકાર મળ્યો હતો.[૩૨]

જૈનોમાં અનેક ધનવાનો છે. એ લોકો માત્ર વેપારી જ છે એવું નથી, એમાંના કેટલાક ન્યાયાધીશો ને કેટલાક અધિકારીઓ પણ છે. જે જૈનો દ્વિજ નથી હોતા એટલે કે ચતુર્થ અથવા પંચમ હોય છે તે પણ વેપાર કરે છે.

ઘણાખરા જૈનો વેપાર એટલા માટે પસંદ કરે છે કે, તેમાં અહિંસા ધર્મને ઓછામાં ઓછો બાધ આવે છે. પણ અનેક પ્રકારના જીવની હિંસા કર્યાં વિના ચાલે જ નહિ એવા પણ ધંધા અનેક જૈન કરે છે; જેમકે, ખેતીના ધંધામાં અજાણ્યે પણ અનેક જીવહિંસા થાય. મુંબઈ ઈલાકાના[૩૩] સતારા[૩૪] તેમજ બિજાપુર જીલ્લામાં અનેક જૈન ખેડુતો છે તે પોતાને હાથે પોતાની સ્ત્રીઓની સહાયતાથી સર્વ પ્રકારનું ખેતીનું કામ કરે છે. મૈસુર રાજ્યના

બેંગલોર અને કોઇમ્બતુર જીલ્લામાં સદ લોક પૂર્વે સૈનિકો હતા[૩૫] તે હાલ ખેતી કરે છે. જે જૈનો બીજા ધંધા કરે છે, તેમાંના મુખ્ય આ છેઃ–મૈસુરમાં ગડિયા વણકર છે,[૩૬] વડોદરામાં ભાવસાર છીંટો છાપે છે,[૩૭] અમદાવાદ અને ખાનદેશ જીલ્લામાં શીમ્પી કપડાં શીવે છે,[૩૮] ખાનદેશમાં સોનાર સોનું ઘડે છે,[૩૯] વિજાપુર અને હૈદરાબાદમાં બોગાર તથા કોલાપુરમાં અને ભોપાલમાં કંસારા તાંબું વિગેરે ઘડે છે[૪૦], કોલાપુરમાં પૂર્વે વાળંદ ધોબી વગેરે પણ જૈન હતા, પણ હાલ એમણે એ ધર્મ પાળવો છોડી દીધો છે.[૪૧]

ઉપરની હકીકતથી જણાશે કે જૈનો આજે અનેક ધંધા કરે છે અને બ્રાહ્મણથી માંડીને ચતુર્થ વર્ણ સુધીનામાં અને પંચમ વર્ણમાં પણ એ ધર્મ પાળનાર લોક છે; છતાં પણ એ ધર્મને એકંદરે જોતાં આપણાં મન ઉપર એવી જ છાપ પડે કે જૈનો વેપારી છે અને બહુ સૈકાથી વેપારી હતા. ધર્મની તેમજ લાભની દૃષ્ટિએ યુદ્ધ અને અશાન્તિ એમને પ્રિય નહિ, તેથી એ શાન્તિપ્રિય સ્વભાવને લીધે પૂર્વકાળથી જૈનો નગરોમાં વસતા થયેલા; વેપારને લીધે એ ખૂબ ધન કમાયેલા ને તે ધનશાલિતા અનેક જમાનાઓથી એમનામાં ચાલી આવે છે, તેથી સમાજમાં એમની આબરૂ છે અને તેમનામાં અનેક ખામીઓ છે, છતાં એ એમની ધનશાલિતાને કારણે આજે પણ રાજ્યમાં અને સમાજમાં એ જેવી તેવી સત્તા નથી ભોગવતા.

જૈનોમાં વેપારીઓની સંખ્યા બહુ મોટી તો એટલા કારણે છે કે જે નાતોનો ધંધો જૈનધર્મને અનુકૂળ ન હોય તે નાતના લોક જૈનધર્મમાં જઇને તે ધંધો કરવા માંડે. આમ ધર્મ બદલવાથી તેમની નાત કંઈ બદલાઈ નથી જતી, તે લોક ગણાય છે તો પોતાની મૂળ નાતના જ. એને પોતાનું કે પોતાનાં બાળકનું લગ્ન કરવાનું હોય, ત્યારે પોતાને માટે કે પોતાના છોકરાને માટે કન્યા અને પોતાની દીકરીને માટે વર પોતાની મૂળ નાતમાંથી જ શોધી લે છે. હસ્તલિખિત ગ્રન્થો વેચવામાં પ્રખ્યાત થયેલા શેઠ ભગવાનદાસ કેવળદાસ નાતે ભાવસાર હતા. જૈન

થયા પછી એમના પૂર્વજોએ પોતાનો જૈનધર્મ વિરૂદ્ધનો ધંધો છોડી દીધો હતો અને વેપાર હાથમાં લીધો હતો. પણ એમના કુટુંબનો વહેવાર તો ધર્માન્તર કરતા પૂર્વે જેમ હતો તેમ કર્યા પછી પણ ખેડાના ભાવસાર સાથે જ ચાલે છે અને એ લોક તો જૈન નહિ પણ વૈષ્ણવ છે.[૪૨]

ભરતખંડમાં નાતવહેવાર કેવા પ્રકારના છે તે ઉપરની હકીકતથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે. જૈનધર્મના અનુયાયીઓને બીજા ધર્મના અનુયાયીઓ સાથે લગ્નવહેવાર રાખવો પડે છે, કારણ કે ધર્મની દૃષ્ટિએ જે કુટુંબો એકમેકની સમીપ આવ્યાં હોય તેઓને લગ્નવહેવારે જોડાવાની પરવાનગી, એમની નાતોનાં સર્વ શકિતમાન રૂઢિબંધન આપતાં નથી.

રાજકાજ.

જૈનધર્મ જ્યારે પૂરસત્તામાં આવ્યો હતો, ત્યારે રાજામહારાજાઓએ એ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને અનેક રાજ્યોએ એ ધર્મને રાજ્યધર્મની પંક્તિમાં મૂક્યો હતો; આ કારણને લીધે જૈનોને રાજકાજમાં પણ ભાગ લેવો પડેલો ને તેથી તે સંબંધના પણ એમના વિચાર વિકાસ પામેલા. મુખ્યત્વે કરીને તો એમની રાજ્યનીતિ બ્રાહ્મણ રાજ્યનીતિને આધારે જ યોજાયેલી છે. એટલા માટે અહીં તો જૈનનીતિશાસ્ત્રીઓએ જે વિશેષ સિદ્ધાન્તો મૂક્યા હશે તે જ જણાવીશું, જેને સ્પષ્ટ રીતે જૈનનીતિ કહી શકાય તેનો ટુંકો સાર આપીને સંતોષ માનીશ.

જૈનો માને છે કે રાજનીતિ અને ન્યાયપ્રણાલી પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવના સમયથી જ શરૂ થયેલી (પૃ. ૨૭૨) અને એમના પુત્ર ભરતે એને વ્યવસ્થિત કરેલી. જૈનોનું રાજકીય તત્ત્વદર્શન રાજાવગરના રાજ્યની હકીકત આપે છે, પણ રાજાનો પાયો ત્યાંથી જ નંખાય છે. ભરતખંડનો મહાન્ રાજનીતિજ્ઞ કૌટિલ્ય કે ચાણક્ય છે, જૈનો એને જૈન માને છે. એણે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે राजा राज्यम्[૪૩] અને તેની સાથે રાજ્યના ૭ તત્ત્વનું–સ્વામી, અમાત્ય, સુહૃત, કોષ, રાષ્ટ, દુર્ગ, બલ-

ચતુરંગ (હસ્તી, અશ્વ, રથ, પદાતિ) નિરૂપણ કરે છે. રાજાને સત્તા આપવામાં આવે છે અને તેને દેવનો અંશ માનવામાં આવે છે, તેથી તેણે દેશના ને પ્રજાના સુખદુઃખને માટે જવાબદાર રહેવાનું છે. જો એણે પોતાનો એ ઉંચો ધર્મ સારી રીતે બજાવવો હોય તો તેણે પાંચ કર્મ પ્રતિદિન કરવાં જોઇએ. હેમચંદ્ર એને પંચયજ્ઞ કહે છે ને તેનું વર્ણન એક શ્લોકમાં આ પ્રમાણે કરે છેઃ–તેણે અપરાધીને સજા કરવી, સાધુ પુરૂષને માન આપવું, કોષને વધારવો, નિઃપક્ષપાત ન્યાયાધીશ થવું અને રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવું.[૪૪] જેણે આ ભાવનાઓ પ્રમાણે ચાલવું છે, તે રાજાએ બધી રીતે સદ્‌ગુણી થવું જોઇએ; તેનાથી ક્રૂર થવાય નહિ, લોભી થવાય નહિ; અતિશય ઇન્દ્રિયવિલાસથી ને દ્યુત, મૃગયા વગેરે નિષિદ્ધાચારથી દૂર રહેવું ઘટે.

રાજાએ રાજ્યમાં વ્યવસ્થા રાખવી હોય અને વિરૂદ્ધ વર્તનાર અંદરના અને બહારના શત્રુને દાબવા હોય તો જાતે ગમે તેટલા જૈનધર્મના આચાર પાળતો હોય તોપણ તેણે સાચી રાજનીતિને અનુસરવું જોઇએ. સોમદેવ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે કહે છેઃ—

" આ જગતનો વ્યવહાર આચરવાનું સર્વોત્તમ સાધન લોકાયત છે; કારણ કે જે રાજાએ લોકાયતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે રાજ્યના કાંટાને (અંદરના અને બહારના શત્રુને) ઉખેડી નાખવાની કાળજી રાખે છે. જેનામાં માત્ર દયા જ ભરી છે, તે પોતાના હાથમાં એકવાર આવેલી સમ્પત્તિનું રક્ષણ કરી શકતો નથી. દુષ્ટાત્માઓ ઉપર દયા રાખવી એ સાધુને શોભે, રાજાને નહિ. જે માણસ ક્રોધ તેમજ ક્ષમા દેખાડી શકતો નથી તેને ધિક્કાર છે! જે શત્રુ સામે શૌર્ય દાખવી શકતો નથી, તે જીવતે છતે મુઆ સમાન છે. "

જે રાજાએ આ ભાવનાને અનુસરવું છે, તેણે નિરંકુશ શક્તિએ ચાલ્યા જવું અને રાજ્યના હિતને પ્રસંગે એકવાર નિર્દોષ નહિ એવાં સાધન પણ વાપરતાં પાછું વાળી ન જોવું.

પોતાનાં પાડોશી રાજ્યો સાથે જરૂર પડ્યે રાજ્યનીતિની ૬ પદ્ધતિ એનો વિવેકથી ઉપયોગ કરવો. એ ૬ પદ્ધતિ આ છેઃ-સંધિ, વિગ્રહ, યુદ્ધે ચઢવાની તૈયારી, તટસ્થતા, દ્વિધાભાવ, શાન્તિ અથવા સંચય બળાત્મક સાધનનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે અને જૈન ધર્મના પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાન્ત 'અહિંસા'ની વિરૂદ્ધ હોય ત્યારે માત્ર એટલી જ સરત રાખવી કે શત્રુને દબાવવાનાં બીજાં સૌ સાધન નિષ્ફળ જાય ત્યારપછી જ, જરૂરને પ્રસંગે એ બળાત્મક સાધનનો ઉપયોગ કરવો. જો વિગ્રહને અટકાવી ન શકાય તો કમમાં કમ એટલી સરત તો રાખવી જ કે જેમ બને તેમ માણસની હત્યા ઓછી થાય અને અનુચિત ક્રૂરતા ન વપરાય.[૪૬]

રાષ્ટ્રની અંદરની રાજનીતિમા પણ રાજાએ કુશળતાથી કામ કરવું અને એ રાજનીતિમાં સર્વ પ્રકારનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવો. રાજ્યના બધા શત્રુઓને વશ કરવા, જે સીધી રીતે વશ ન થાય તેને છળથી કે બળથી વશ કરવા. ભરતખંડમાં રાજાને અંદરના શત્રુ પણ અનેક હોય છે. એના અન્તઃપુરમાં પણ એનું જીવન સલામત નથી, એનાં સગાસંબંધી કે વારસ પણ એને મારી નાખવાના પ્રયત્ન કરે છે. બહુ પ્રાચીન કાળથી ભરતખંડની રાજનીતિમાં ગુપ્તચર મહત્ત્વનું અંગ મનાય છે, રાજા એને પોતાની પ્રજાના ભેદ જાણવા યોજે છે ને તેના રાજ્ય સામેના સૌ પ્રપંચોના ભેદ એ રાજાને કહી દે છે. રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવામાં રાજાને તેના અમાત્ય, સેનાપતિ અને અન્ય અધિકારીવર્ગ સહાયતા આપે છે. એમને નીમવાને માટે બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરવાની જરૂર છે. પોતાના રાજાના હિતનો ધર્મ આચરી શકે એટલા માટે રાજસેવકમાં જે ગુણોની આવશ્યકતા છે, તે ગુણો બરાબર એનામાં હોવા જોઇએ. ભરતખંડના અધિકારીઓમાંથી એક દોષ કદાપિ દૂર નથી થતો, એ એમને દૃઢતાએ વળગી રહે છે. કૌટલ્ય એને વિષે આમ કહે છેઃ—

"જીભ ઉપર મુકેલું મધ અથવા વિષ ન ચાખવું તે બની શકે નહિ, એમજ રાજાના કોષમાંના સુવર્ણમાથી કાંઇક ને કંઇક

ન ચાખવું એ કોષાધ્યક્ષથી બની શકે નહિ. પાણીમાંની માછલી જાણી શકે નહિ કે હું પાણી પીઉં છું, એમ રાજાનો એ અધિકારી જાણી શકે નહિ કે હું સુવર્ણ લઉં છું."[47]

રાજા ચુંટાઈને કે તલવારથી જીતીને રાજ્ય પામે છે. ભરત ખંડના ઈતિહાસમાં એના પણ અનેક પ્રસંગ છે કે જ્યારે બળવાન અમાત્ય નિર્બળ રાજાને ઢાંકી દે છે અને પોતે જ બધું રાજ્ય ચલાવે છે. અન્તે પોતે જ રાજમુકુટ પહેરી લે છે કે પોતાના વારસને રાજ્યાસને બેસાડી દે છે. મૃત્યુ પામેલા અપુત્ર રાજાની પાછળ ગાદીએ બેસાડવાને અમુક કોઈ પુરૂષને પસંદ કરવાની વિશિષ્ટ પ્રણાલી જૈનકથાઓમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવી છે.—[48]

હસ્તી, અશ્વ, અભિષેક કરવાનો કળશ, ચામર અને છત્ર. એ પાંચ રાજચિહ્ન (દિવ્ય) કહેવાય છે. તેમને નગરમાં અને તેમની આસપાસ ફેરવવામા આવે છે. મૃત્યુ પામેલા રાજાની પાછળ જેને નસીબમા ગાદીએ બેસવાનું લખ્યું હોય એવો પુરૂષ મળી આવે ત્યારે હસ્તિ શબ્દ કરે છે, અશ્વ ખોખારે છે, કળશ તેના મસ્તક ઉપર અભિષેક કરે છે, ચામર તેને વાયુ નાખે છે અને છત્ર એના ઉપર ધરાય છે. આજુબાજુના લોક જાણી જાય છે કે પંચ દિવ્યે એ પુરૂષને રાજા તરીકે પસંદ કર્યો છે, તેથી એને વધાવી લે છે ને ગાદીએ બેસાડે છે.

રાજનીતિની પેઠે ન્યાયપ્રણાલી પણ મુખ્ય અંશોમાં જૈનોની અને હિંદુઓની એક સરખી છે. મનુએ પોતાની સ્મૃતિમાં દાવાનાં નીચે પ્રમાણેનાં ૧૮ કારણ આપેલાં છે· ૧ કરજ આપવું નહિ તે, ૨ થાપણ ઓળવવી, ૩ પારકી વસ્તુને વેચી દેવી, ૪ ભાગમાં વેપાર કરવો, ૫ આપેલું દાન પાછું લેવું, ૬ ઠરાવેલો પગાર ન આપવો, ૭ કરેલો ઠરાવ તોડવો, ૮ વેચેલી કે ખરીદેલી વસ્તુ દેવી નહિ કે લેવી નહિ, ૯ સ્વામી અને સેવક વચ્ચેનો વાંધો, ૧૦ સીમા સંબંધે વિવાદ, ૧૧ મારામારી ને ગાળાગાળી. ૧૨ ચોરી, ૧૩ જોરજુલમ, ૧૪ વ્યભિચાર, ૧૫ સ્ત્રીપુરૂષ વચ્ચેના વિવાદ, ૧૬ વારસાના વિભાગ, ૧૭ જુગાર અને ૧૮ પશુપક્ષી

વચ્ચે લડાઇ કરાવી તેના ઉપર હોડ બકવી. જૈનો પણ બ્રાહ્મણોના આ દાવાને પોતાની ન્યાયપ્રણાલીમાં સ્વીકારે છે અને તેના ચુકાદા પણ તે જ પ્રમાણે આપે છે.

બ્રાહ્મણ અને જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં ભેદ છે. તેને અનુસરીને તેમના કેટલાક સંસારવહેવારના રીત–રીવાજોમાં પણ ફેર છે. જેમકે હિંદુઓ દત્તક લેવાના રિવાજને જેટલું મહત્ત્વ આપે છે એટલું મહત્ત્વ જૈનો નથી આપતા, કારણ કે હિંદુઓની પેઠે એ એમ નથી માનતા કે શ્રાદ્ધ કરનાર પુત્ર વિના નરકમાંથી સદ્‌ગતિ થશે નહિ. વળી એ બે જાતિમાં વારસના હક સંબંધે પણ ભેદ-ભાવ છે. ઘણાંખરા હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રો કરતાં ભદ્રબાહુ સંહિતા જેવી સ્મૃતિઓ વિધવાને વધારે હક આપે છે અને તેથી જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે અપુત્ર વિધવા પોતાના પતિ તરફથી પ્રાપ્ત થયેલી મિલ્કત ઉપર સ્વામીત્વ ભોગવી શકે છે. તેમજ પોતાના મૃતપતિની, તેના વારસોની કે બીજાઓની પરવાનગી વિના દત્તક પણ લઇ શકે છે. આજે પણ આ નિર્ણય ન્યાયમંદિરોમા મહત્ત્વનો છે. એમની સ્મૃતિઓનો આ નિર્ણય ન્યાયમંદિરોએ ધ્યાનમાં લેવો જોઇએ અને હિન્દુધર્મના અનુયાયીથી જૈનધર્મના અનુયાયીને આ બાબતમાં જુદો કાયદો લાગુ પાડવો જોઇએ એમ જૈન પક્ષકારોની તકરાર છે.[૫૦]

કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરનારને રાજાએ અથવા એના અધિકારીઓએ દંડ દેવો જોઇએ. ૧ લા તીર્થંકર ઋષભના સમયની પૂર્વે થઈ ગયેલા કુલકરોના સમયથી દંડ દેવાતો આવે છે. આ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાને અંતે યુગલોમાં ધીરેધીરે વિવાદ વધતો ચાલ્યો તેથી તેમને દંડ દેવાની ને શાન્તિ પ્રસારવાની કુલકરોને જરૂર જણાણી. ૧ લા કુલકર વિમલવાહને હાકાર કહેવારૂપ દંડની યોજના યોજી. આ દંડ કંઇક મૃદુ હતો, છતાં યે એ દંડ યુગલોને શરમીન્દા બનાવવાને અને તેમને સીધે રસ્તે ચલાવવાને બસ હતો. બીજા કુલકરના સમયમાં પણ હા એકડથી કાજ સરતું. વધારે દંડ દેવાની ત્રીજા કુલકરને

રાખેલા જીવાતખાનામાં એમને ખાવાને માટે અનાજ વગેરે નાખવામાં આવે છે. દરેક વર્ષને અન્તે જીવાતખાનાને માટે નવી નવી જગા પસંદ કરવામાં આવે છે અને જુના જીવાતખાનાને ૧૦-૧૨ વર્ષ બંધ કરી રાખે છે. એમ માનવામાં આવે છે કે એટલા કાળમાં અંદરના જીવજંતુ સૌ મરી પરવારે છે; ત્યારપછી એને ખાલી કરે છે અને અંદરના કચરાને ખાતર ખાતે વેચી નાખે છે.[૫૯]

સાધુ અને સાધ્વી.

સંસારના ભૌતિક પ્રયાસોને અસાર માનીને જેમણે તપ કરવા અને ધાર્મિક ધ્યાન ધરવા દીક્ષા લીધી હોય તે સાધુ અને સાધ્વી કહેવાય છે. સાધુવ્રતની ભાવના પ્રમાણે ગૃહસ્થે પાળવાનાં પાંચ અણુવ્રત તો એમણે તીવ્રભાવે પાળવાં જોઇએ એટલું જ નહિ પણ કર્મનો ક્ષય કરવાને માટે અને તેનાં નવાં બંધનમાંથી બચવાને માટે ૨૦૮મા પૃષ્ટ ઉપર જણાવેલાં મહાવ્રત પણ પાળવાં જોઇએ. આજે શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર સમ્પ્રદાયના સાધુસંઘો નોખા પડી ગયા છે, તેથી એ બંને વિષે આપણે નોખું નોખું વર્ણન કરીશું. પહેલાં શ્વેતામ્બર સાધુસંઘને લઇશું; કારણ કે આજે (સ્થાનકવાસીઓ સહિત) એ સમ્પ્રદાય બહુ મોટો છે અને વળી એના વિષે વર્ણન કરવાનાં સાહિત્ય પુષ્કળ અને વિશ્વાસયોગ્ય મળી આવે છે.

શ્વેતામ્બરોના સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જે માણસની મનોવૃત્તિ ધાર્મિક હોય, જેની પોતાની ઇચ્છા હોય અને જેનાં માબાપ, સગાંસંબંધી કે વડીલો સમ્મતિ આપતાં હોય તે જ માણસ દીક્ષા લઇ શકે; એનામાં ધાર્મિક યોગ્યતા હોવી જોઇએ અને સાધુયોગ્ય આચાર આચરવાની શારીરિક અને માનસિક શક્તિ હોવી જોઇએ.

નીચેના ૧૮ પ્રકારના પુરૂષોથી દીક્ષા લઇ શકાય નહિ. ૧ આઠ વર્ષથી નાનો બાળક, ૨ વૃદ્ધ (સ્વેચ્છાથી ઉપવાસ કરીને એ સંસારમાંથી મુકત થઇ શકે), ૩ કલીબ, ૪ નપુંસક, ૫

પાંગળો, ૬ ભિક્ષા વગેરે માગીને જે ખાઈ શકે નહિ એવો રોગી, ૭ ચોર, ૮ રાજાથી અથવા ન્યાયાધીશથી દંડાયેલો, ૯ આત્મનિર્બળ, ૧૦ આંધળો, ૧૧ ધનથી ખરીદાયેલો દાસ, ૧૨ કષાયથી અને ઇન્દ્રિયવિલાસથી દુર્બળ બની ગયેલો, ૧૩ તીર્થંકરોના નામ પણ યાદ રાખી શકે નહિ એવો નિર્બુદ્ધિ, ૧૪ ઋણી, ૧૫ (વેશ્યાનો, નિન્દાયેલા ધંધાવાળાનો વગેરે) નીચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો અથવા (બ્રહ્મઘાતી વગેરે) નીચ કર્મનો કરનારો, ૧૬ જેણે અમુક કામ માથે લીધાં છે ને જેની દીક્ષાથી એ કામ અટકી પડે તેવો, ૧૭ વસ્ત્ર અને આહાર માટે જે બીજા ઉપર આધાર રાખતો હોય તે અને ૧૮ જેને દીક્ષા લેવા માટે તેના માબાપની કે વાલીની કે વડિલની સમ્મતિ ન હોય તે.[૬૦]

૨૦ પ્રકારની સ્ત્રીઓથી દીક્ષા લઇ શકાય નહિ. ઉપર જે ૧૮ પ્રકારના પુરૂષોથી દીક્ષા લઇ શકાય નહિ એવું જણાવ્યું છે, તેવી જ ૧૮ પ્રકારની સ્ત્રીઓથી દીક્ષા લઇ શકાય નહિ, તે ઉપરાંત ૧૯ ગર્ભવતી તેમજ ૨૦ ધાવણાં બાળકવાળી સ્ત્રીથી પણ દીક્ષા લઇ શકાય નહિ.

એ પણ ખાસ નોંધી રાખવા જેવું છે કે અમુક પ્રકારના અપંગ માણસથી દીક્ષા લઇ શકાય નહિ, એટલે કે જેના હાથ પગ કે બીજાં અંગ કપાઇ ગયા હોય તેનાથી અથવા ખુંધા વામણા વગેરે જન્મની ખોડવાળાથી દીક્ષા લઇ શકાય નહિ. સાધુસંઘમાં સારા જ માણસો આવી શકે એટલા માટે આ નિયમો કર્યા છે. પણ જો દીક્ષા લીધા પછી કોઇનો હાથ પગ જાય તો તેનાથી આચાર્ય થઇ શકાય નહિ. કાણાને સાધુસંઘમાં પ્રવેશવાની પરવાનગી છે, પણ તેનાથી ઉંચું પદ પામી શકાય નહિ.[૬૧]

સાધુએ સૌ ધનસમ્પત્તિનો ત્યાગ કરવો પડે. પણ શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયમાંના સાધુ બે પ્રકારનાં વસ્ત્ર રાખી શકે છેઃ પહેરવાનું ને ઓઢવાનું. સાધારણ સાધુ શ્વેત અને સંયોગી પીળાશ પડતાં વસ્ત્ર રાખે. વળી પોતાના હંમેશના ઉપયોગને માટે લાકડાનાં

(ધાતુના નહિ) જળપાત્ર અને આહારપાત્ર, જળપીતા પૂર્વે એને ગાળવાને માટે વસ્ત્રગરણી, વાયુના જન્તુની હિંસા થાય નહિ એટલા માટે મોઢે બાંધવાની મુખપટ્ટી (સ્થાનકવાસી સાધુ આ મુખપટ્ટી કાયમની મોઢે રાખે છે), બેસતાં જન્તુની હિંસા થાય નહિ તેથી બેસતાં પૂર્વે તે સ્થાન વાળીને સ્વચ્છ કરવા માટે એક રજોહરણુ અને એક દંડ, એટલી વસ્તુઓ સાધુ રાખી શકે. મૂર્તિપૂજક તે ઉપરાંત પાંચ અક્ષ (સ્થાપનાચાર્ય) ને ચંદનની નાની લાકડીઓ (ઠવણી), એક પુસ્તક કે એવી કોઈ વસ્તુ પોતાના ગુરૂના સ્મરણચિહ્નરૂપે રાખે છે. માથું ઢાંકવું નહિ જોઇએ; વાળ તો ચુંટીજ કાઢવા જોઇએ, પણ આજકાલ તો એ દુઃખજનક વિધિને બદલે કાતરનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે.

સાધુએ સર્વ પ્રકારના વિલાસનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. તેણે ન તો નહાવું કે ન તો દાતણુ કરવું. તેણે ખુલ્લી જમીન ઉપર કે બીજી કોઇ કઠણુ પથારી ઉપર સુવું. તેણે દેવતા સળગાવવો નહિ અને રસોઇ રાધવી નહિ. એણે જૈન ગૃહસ્થોને ત્યાંથી ભિક્ષા માગી લાવીને ખાવું; જૈનેતરને ત્યાં ભિક્ષા માટે જવું નહિ. ભિક્ષા માગવા દિવસના એક જ વાર જવું અને તેમાં પણ અમુક નિયમ પાળવાના છે. તે પ્રમાણે જે ઘરનાં બારણાં ઉઘાડાં હોય તેજ ઘરે જવું, ગૃહસ્થને ઘેર જે અન્ન વધ્યું હોય અને જેનો ઉપયોગ એ કરનાર ન હોય તેજ અન્ન લેવું-વહોરવું. સાધુભિક્ષાને જ માટે રંધાયુ હોય તે અન્ન લેવું નહિ. ભિક્ષામાં ભાત, રોટલી, ખીર, મીઠાઇ તેમજ ઉકાળેલું પાણી લેવાય છે. સાધારણુ રીતે પ્રત્યેક સાધુ પોતાને માટે ભિક્ષા માગવા જતા નથી, પણ એક જાય છે તે બીજા સાધુઓને માટે પણ ભિક્ષા લઈ આવે છે. કારણુ કે તે રીતે કરવાથી બીજાઓ પોતાના અભ્યાસમાં કે તપમાં અસ્ખલિત ધ્યાન દઇ શકે છે. મળેલી ભિક્ષા ઉપાશ્રયમાં લાવે છે ને ત્યાં સૌ વહેંચી ખાય છે. અન્ન સિવાયનું દાન અમુક સીમામાં જ સ્વીકારી શકાય; કપડું, રજોહરણુ કે એવી જ કોઇ સાધુજીવનમાં ઉપયોગી વસ્તુ સ્વીકારી શકાય પણ તે ઉપાશ્રયમાં આણીને પોતાના ગુરૂને ચરણે

મૂકવી જોઇએ. પછી ગુરુ તે વસ્તુ જે જે સાધુને આપે તે તે તેને રાખે.

મહાવીરના તીવ્ર નિયમ પ્રમાણે તો સાધુએ એક ગામમાં એક જ દિવસ અને એક નગરમાં પાંચ જ દિવસ રહેવું જોઇએ. પછીના સમયમાં આ આજ્ઞાને જરા શિથિલ કરી અને એક ગામમાં વધારેમાં વધારે એક સપ્તાહ સુધી ને એક નગરમાં એક માસ સુધી રહી શકાય એવું ઠરાવ્યું. કેટલાક ગ્રન્થો તો બે માસની પણ પરવાનગી આપે છે. વરસાદની-ઋતુમાં ચાતુર્માસમાં તો સર્વ સાધુએ વિહાર અટકાવી દેવો ને એક સ્થાને ચાર માસ રહી જવું જેથી જીવહિંસા થાય નહિ.

કેવે સ્થાને રાત ગાળવી જોઇએ, એ વિષે પણ અનેક વિધિ છે. શ્વેતામ્બર સાધુને અને સાધ્વીને લગતા આ પ્રકારના વિધિ પ્રાચીન કલ્પસૂત્રમાં આપેલા છે, તેનું શુબ્રિંગે કરેલું ભાષાન્તર નીચે આપું છું:—

"જે ઘરમાં ડાંગેરના, મગના, અડદના, તલના, કઠોળના, ઘઉંના કે જવના દાણા આમતેમ વેરાયા હોય કે એકઠા થઇ ગયા હોય તે ઘરમાં સાધુએ કે સાધ્વીએ રસ્તે જતાં પણ રહેવું નહિ. દાણા વેરાયા ન હોય કે એકઠા થઇ ગયા ન હોય, પણ કોઠારમાં ભર્યા હોય કે તેના ઢગલા માર્યા હોય તે ભીંતો બાંધીને આંતરી લીધા હોય, રાખથી રખ્ખેજ્યા હોય કે છાણથી થેપી લીધા હોય, એવું જ્યાં દેખાય ત્યાં સાધુ કે સાધ્વી ઉનાળે કે શિયાળે રહી શકે. જ્યાં ચોખાના લોટનાં કે કોઇ જાતના ફળના લોટનાં માટલાં મૂકયાં હોય, ઠંડા કે ગરમ તાજાં પાણીનાં માટલાં મૂકયાં હોય, આખી રાત દીવો કે દેવતા સળગતો હોય તે ઘરમાં સાધુએ કે સાધ્વીએ રસ્તે જતાં પણ રહેવું નહિ. ઘરમાં નજર કરતાં જ્યાં આવું ન દેખાય તે ઘરમાં એક કે બે રાત રહી શકાય. પણ તેથી વધારે નહિ. જે વધારે રહે તે પોતાના દોષને અનુસરતું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે."[૬૨]

શ્રાવકોએ બાંધેલા ઉપાશ્રયમાં સાધુ સાધ્વીએ રહેવું એ વધારે શ્રેયસ્કર મનાય છે, કારણ કે એ ઉપાશ્રય સંઘના ઉપયોગને માટે તથા સાધુ સાધ્વીને ઉતરવા માટે જ હોય છે.

સાધુ સાધ્વીના જીવનમાં પાળવાના નિયમો પણ વિગતવાર વિધિ-નિષેધ રૂપે બતાવેલા છે. અશુદ્ધતાનું અને સાંસારિક ભાવોનું નિવારણ કરવાને તથા દીક્ષિત જીવનને યોગ્ય અભ્યાસની અને તપની અનુકૂળતા કરવાને હેતુએ એ નિયમો ઘડેલા છે. સાધ્વીઓ માટેના નિયમો સાધુ માટેના નિયમો કરતાં કાંઇક વધારે આકરા છે, કારણ કે એમનું પતન થવાનો વધારે સંભવ છે. વિધિ-નિષેધ ગમે એટલા બતાવ્યા પણ કાળ જતા સાધુસંઘની અવનતિ થયા વિના રહી નથી. ઘણા વિધિ-નિષેધો માત્ર બહારથી જ પળાય છે અને પ્રાચીન વ્યવસ્થા ધીરે ધીરે અવ્યવસ્થિત થતી જાય છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે અનેક માણસો સાધુનાં કપડાં પહેરી ફરે છે, પણ તેમાંથી થોડા જ સાધુનામને શોભે એવા આચાર પાળે છે ચાણાક્યે (કૌટિલ્યે) જે શ્લોક[૬૩] લખ્યો છે (અને જેનો ઉપયોગ જૈનો પણ વારંવાર કરે છે) તે આ વિષયમાં સાચો પડે છે. તે શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે :—

शैले शैले न माणिक्यं, मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो न हि सर्वत्र, चन्दनं न वने वने ॥

હાલ લોકો દીક્ષા લે છે તેનાં કારણો જોતાં એવી સ્થિતિ જણાઇ આવે છે કે દીક્ષાને માટે જે યોગ્યતાની જરૂર છે તે ઘણામા હોતી નથી. જેમને સંસારનો મોહ ઉતરી ગયો હોય ને મુક્તિની સાધના સાધવી હોય તેવાઓએ જ સાધુ થવું જોઇએ. પણ આજે તો સ્વાભાવિક રીતે એવી સ્થિતિ થઇ પડી છે કે જેમને એવા શુદ્ધ હેતુ હોતા નથી તેવા પણ સાધુ થાય છે સાધુ થયે ઉદરનિર્વાહ અનાયાસે થઇ શકે છે, વિનાચિન્તાએ અને વિનાશ્રમે ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે અને સારી રીતે રહી શકાય છે એમ માનનાર પણ સાધુ થઇ જાય છે. વળી

બધા લોકો સ્વેચ્છાએ જ સાધુ થાય છે તેમ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવાની ઈચ્છાએ જ સાધુ થાય છે એવું પણ કંઈ નથી, તેથી સાધારણ રીતે સંખ્યા વધારવાને માટે ધનાઢ્ય શ્રાવકો કુમળી ઉમરના બાળકોને તેમનાં માબાપ પાસેથી ખરીદી લે છે અને તેમને શિક્ષણ આપવાને કાજે યતિઓને સોંપે છે. બ્રાહ્મણ વિધવાઓ પાસેથી તેમના અનાથ બાળકોને ખરીદવા ઠીક પડે છે, કારણ કે સ્વાભાવિક રીતે જ એ બાળકો અનુકૂળ હોય છે અને દેશની સંસ્કારી નાતના એ બાળકો હોવાથી એમને ધર્મનું શિક્ષણ આપવું સહેલું પડે છે. દુષ્કાળના વર્ષમાં નિર્ધન વાણિયા બ્રાહ્મણોના બાળકો ખરીદી લીધાના દાખલા પણ વારંવાર મળી આવે છે. ખુદ યતિઓ પણ રખડતા બાળકોને પોતાની પાસે રાખે અથવા પોતાને અનુકૂળ શ્રાવકો પાસેથી તેમના બાળકોને માગી લે ને તેમને પોતાના શિષ્ય બનાવે એવા દાખલા પણ મળી આવે છે.[૬૪] સાધુ થવાની જેમને અન્તરની પ્રબળ પ્રેરણા થઈ નથી તેવા માણસોને દીક્ષા અપાય તો તેઓ બરાબર વ્રત પાળે એવી આશા રાખવી અકારણ છે; આમ સંઘ વધારવાને હેતુએ બાળકોને દીક્ષા આપવામાં આવે તો પ્રાચીન સાધુભાવનાની અવનતિ થાય એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી.

આવા પ્રકારના શ્વેતામ્બર સાધુઓ મોટે ભાગે ગોરજી કહેવાય છે (યતિ પણ કહેવાય છે). એ લોક સાધુવ્રત એવી શિથિલતાથી પાળે છે કે અનેક જૈન તેમને સાચા સાધુ માનતા નથી; હલકી વર્ણના અને અનાથ બાળકોને તેમની બાલ્યાવસ્થામાં ખરીદી લે છે અને તેમને સાધુ બનાવે છે, તેમાંના ઘણે અંશે આ યતિઓ હોય છે; પરિણામે સંઘમાં તેમનું બહુમાન જળવાતું નથી, તેનું બીજું કારણ એ પણ-છે કે એમનામાં બહુ સંસ્કાર પણ હોતા નથી અને તેથી તેમને બહુ શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ હોતું નથી. ધર્મના વિધિ પાળવામાં બહુ શિથિલ રહે છે ને માત્ર બાહ્યાચાર પાળે છે. એ નિરન્તર વિહાર કરતા નથી, પણ એક જ સ્થાને પડ્યા રહે છે, સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમે છે, પથારીમાં સુએ છે અને પ્રસંગોપાત બ્રહ્મચર્યભંગનો પણ

દોષ કરે છે. બની શકે એટલાં બહાનાં કાઢીને દ્રવ્ય સ્વીકારતાં અને સાથે ફેરવતાં પણ સંકોચાતા નથી અને વળી એવો બચાવ કરતાં શરમાતા નથી કે 'મહાવીરે ધાતુના સિક્કા રાખવાનો નિષેધ કર્યો છે, બેંકની નોટો રાખવાનો નિષેધ કર્યો જ નથી.' એમના આચાર્યો મોટી મોટી સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા ચલાવે છે અને પોતાની પાછળ એ વ્યવસ્થા આવા શિષ્યોને સોંપે છે. એમને એથી જે મોટાં સાધન મળી જાય છે તેને કારણે તેઓ ઐશ્વર્યનો ને નોકરોનો મોટો ભપકો મારે છે. વળી આ ગોરજીઓ પાસે જાદુવિદ્યા હોય છે એમ માનવાથી અનેક શ્રાવકો તેમનાથી ડરે છે અને તેઓના આચાર વિચાર સાધુયોગ્ય નહિ હોવા છતાં યે તેમને દાન આપે છે.

સાધુઓના સાંસારિક ભાવને દૂર કરવા ઘણા સુધારકો પણ ઉત્પન્ન થયા છે, તેઓએ સંઘને પાછો શુદ્ધ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા છે. ૧૭ મા સૈકામાં શ્રીમાન્ યશોવિજયે આ દિશામાં જે પ્રયત્નો કરેલા, તેમને સંરક્ષક વિચારના શ્વેતામ્બરોએ સારી પેઠે મહત્ત્વ આપેલું. એમના નવા સંપ્રદાયના સાધુઓ અશુદ્ધ યતિઓથી જુદા દેખાવાને માટે, પોતે શ્વેતને બદલે કેશરીઆ વસ્ત્ર પહેરે છે, ને તે સાધુઓ સંવેગી કહેવાય છે. એ સાધુઓ પોતાના શુદ્ધ આચારવિચારથી સારૂં માન પામે છે; યાકોબી માને છે કે તેમની સંખ્યા ૨૫૦ ના આશરાની છે.[૧૫] સ્થાનકવાસીઓ પણ પ્રાચીન સંઘની અર્વાચીનમાં અવનત થઈ ગયેલી સ્થિતિની સામે તેને સુધારવાને ઉઠેલા તેથી તેમના આચારવિચાર પણ શુદ્ધ મનાય છે ને તેઓ શાસ્ત્રની આજ્ઞા બરાબર પાળે છે એમ મનાય છે.

શ્વેતામ્બર અને સ્થાનકવાસી સમ્પ્રદાયની સાધ્વીઓ પણ સાધુના જેવા જ રંગનાં વસ્ત્ર પહેરે છે. ખભે નાખવાનું વસ્ત્ર માથા ઉપર નાખે છે, જેથી દષ્ટિ ઢંકાય. એમને પણ સાધુના જેવાં જ વ્રત પાળવાનાં હોય છે; એમની જ પેઠે સાધ્વીઓને પણ માથાના વાળ ચુંટી કે કાતરી નાંખવાના હોય છે. સાધ્વીઓ બબ્બે કે ત્રણ ત્રણ સાથે ફરે છે ને ઉપાશ્રયમાં રહે છે, એ ઉપા-

શ્રયની વ્યવસ્થા પણ સાધ્વીના હાથમા હોય છે. શ્રાવિકાઓને ધાર્મિક ઉપદેશ આપવો એ એમનો મુખ્ય ધર્મ છે બૌદ્ધવગેરે બીજા ધર્મોની સાધ્વીઓ કરતા જૈનધર્મની સાધ્વીઓ નીતિએ ઉચી મનાય છે ને તેથી એ વધારે માન પામે છે.

દિગમ્બરોનો સંઘ બીજી જ રીતે યોજાયેલો છે તેમના સાધુએ નગ્ન રહેવાનુ છે, કારણ કે તે કશુ દ્રવ્ય ને તેથી વસ્ત્ર પણ રાખી શકે નહિ પણ આ આચાર વર્તમાન કાળે પાળવો એ મહા કઠણ થઇ પડ્યો છે તેથી આજે તો નગ્ન રહેતા હોય એવા સાધુ અતિ વિરલ છે તેઓ વસતિમા નહિ પણ વનમા રહે છે અને પોતાના ધર્મધ્યાનમા જ લીન રહે છે[૬૬] આ પ્રકારે નગ્ન રહેતી સાધ્વીઓ તો છે જ નહિં, કારણ કે એમને નગ્ન રહેવુ પાલવે એમ નથી

એકાન્તમા રહેવાનો ને નગ્ન રહેવાનો રિવાજ દિગમ્બર સમ્પ્રદાયમા પ્રાચીન કાળથી પણ તીવ્રભાવે પળાતો હોય એમ જણાતુ નથી ઋષભે ભવિષ્ય ભાખેલુ કે મુનિઓ વનમા રહેશે નહિ ને સઘ બાધીને રહેશે એવો પણ સમય આવી પહોચશે એમ જિનસેન (નવમા સૈકામા) પોતાના આદિપુરાણમા[૬૭] લખે છે, અને ગુણભદ્ર, સાધુઓ વિષે પોતાના 'આત્માનુશાસન' મા લખે છે કે 'જેમ વનપશુઓ રાત્રે ગામમા પેસી જાય છે તેમ એ સાધુઓ દુષ્ટ કળિકાળમા જનવાસની સમીપમા રહેશે '[૬૮] પછી ૧૩ મા સૈકામા આશાધર ચૈત્યવાસી દિગમ્બર સાધુઓ વિષે કહે છે કે 'એ સાધુઓ હજી તો અર્હંતની પેઠે નગ્ન રહે છે, પણ વ્રત બરાબર પાળતા નથી, કારણ કે તેઓ સ્થાનક બાધીને રહે છે' મુસલમાન રાજ્યકાળમા નગ્ન રહેવુ એ સાધુઓને બહુ કઠણ થઇ પડ્યુ. કારણ કે મુસલમાનોએ દિગમ્બર સાધુ ઉપર અત્યાચાર કરના માડ્યા ઘણુ કરીને ૧૩ મા સૈકામા થઇ ગયેલા વસન્તકીર્તિએ જણાવ્યુ કે 'સાધુઓ જ્યા સુધી લોકમા વિચરે ત્યા સુધી એમણે એક કપડુ વીટવું' આ મતના સાધુઓને વિશ્વપન્થી કહે છે અને આજે તે સમ્પ્રદાય પણ દિગમ્બરોમા છે એ સાધુઓ ભટ્ટારકના

નેતૃત્વ નીચે મઠમાં રહે છે. જી. બુઇલર જણાવે છે કે ભટ્ટારકો પોતાનો આહાર લેતી વેળાએ પોતાનાં વસ્ત્રને વેગળાં મૂકે છે અને સમ્પૂર્ણ રીતે નગ્ન બેસે છે; તેવે પ્રસંગે એકાદ શિષ્ય ઘંટ વગાડે છે ત્યારે સૌ પરાયા માણસો ચાલતા થાય છે.[૬૯]

વિશ્વપન્થીઓના આચારવિરુદ્ધ પ્રાચીન તીવ્ર સમ્પ્રદાયના સાધુઓએ વાંધો ઉઠાવ્યો. એ સાધુઓ ‘ તેરાપન્થી ’ સમ્પ્રદાયના કહેવાય છે અને એ સમ્પ્રદાયને પંડિત બનારસીદાસે સ્થાપ્યો મનાય છે. એ પન્થ વિશ્વપન્થીને શુદ્ધ માનતો નથી. ભટ્ટારકની સત્તાને સ્વીકારતો નથી અને વનમાં વસેતા મુનિઓને જ સાચા સાધુ માને છે.

દિગમ્બર સમ્પ્રદાયમાં નગ્ન સાધુ સિવાયના બીજા સાધુઓ પણ હોય છે, અને તે કપડાં પહેરે છે. પણ આ પૂરા સાધુ નહિ, પરંતુ ૧૧ મી પ્રતિમાએ (પૃ. ૨૦૭) ચડેલા શ્રાવક ગણાય છે. એમના બે વિભાગ છે. ક્ષુલ્લક અને એલ્લક (ઐલક) ક્ષુલ્લક એક લંગોટી અને ત્રણેક હાથ લાંબું ને એક હાથ પહોળું વસ્ત્ર રાખે છે. એલ્લક એક માત્ર લંગોટી સિવાય બીજું કશું રાખતા નથી. બંને સાધુઓ તે ઉપરાંત એક ભિક્ષાપાત્ર, રજોહરણને બદલે મોરનાં પીછાંની નાની સાવરણી રાખે છે; તે સિવાય બીજું કશું રાખતા નથી. તેઓ વનમાં કે મઠમાં રહે છે. ક્ષુલ્લક અને એલ્લક દિવસમાં એકજ વાર આહાર લઇ શકે ને તેથી પહેલે પહોરે (ઘણું કરીને સવારના ૧૦ ને ૧૧ વાગ્યાની વચ્ચે) ભિક્ષા માટે નીકળી શકે. ઉપરના ત્રણ વર્ણમાંના ક્ષુલ્લકે એક જ ઘેરથી મળેલું ભિક્ષાન્ન ખાઇને ચલાવવું જોઇએ; શુદ્રે એક પછી એક એમ પાંચ ઘેર ભિક્ષા માગવી, પણ એક ઘેરથી ખાવા જેટલું અન્ન મળી રહે કે પછી ત્યાંથી વહોરવું બંધ કરી દેવું જોઇએ; પછી એક સ્થાને એ બેસી જાય અને જ્યાં એને પૂરતું અન્ન મળી રહ્યું હોય ત્યાં એ ખાઇ લે. એલ્લક સાધુઓ પણ કરે છે તો એજ રીતે, ખાય છે એક જ વાર, પણ એક જ ઘરેથી મળેલું ખાય છે.

૭ અથવા એથી વધારે પ્રતિમાએ ચડેલો અને તેથી અવશ્ય

બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળતો શ્રાવક દિગમ્બરોમાં પુરોહિતનું કાર્ય કરી શકે છે. તે રાતાં વસ્ત્ર પહેરે છે ને સ્વામી કહેવાય છે. પણ તે ગૃહસ્થનાં ઘરમાં કે દેવાલયમાં પુરોહિતે કરાવવાની ક્રિયાઓ કરાવી શકતો નથી.

દક્ષિણ ભારતમાં દિગમ્બરોની સ્થિતિ જુદા પ્રકારની છે. નીચે જણાવેલી હકીકત સાચી હોય તો ત્યાં પુરોહિતનું સ્થાન વંશપરંપરાથી ઉતરે છે અને તેમાં સાધુઓ પણ હોય છે. ફ્રાન્સિસ (W. Francis) તે સંબંધે Gazetteer of the south arcot માં આ પ્રમાણે હકીકત આપે છે:[૭૧] "ત્યાં પુરોહિતોના વર્ગો કહેલા છે. આમાંનો સૌથી મોટો 'અર્ચક'નો (વાડયારેનો) વર્ગ છે. એ લોક દેવાલયમાં ક્રિયા કરે છે. શ્રાવક અર્ચક થઇ શકે નહિ, કારણ કે અર્ચકની જુદી નાત હોય છે. શ્રાવકો અર્ચકોની સાથે રોટીવહેવાર રાખે છે, પણ બેટીવહેવાર રાખતા નથી, તેથી પોતાના પુત્રોને માટે કન્યા મેળવતાં અર્ચકોને બહુ મુશ્કેલી પડે છે ને કોઇ કોઇ વાર તો ૨૦૦–૩૦૦ રૂપિયા દેવા પડે છે. અર્ચક પોતાનાથી છેક પાસેના ઉંચા વર્ગના પુરોહિતવર્ગમાં ચઢી શકે ને ત્યારે 'અન્નમ્' કે 'અનુવ્રતિ (અનુવિરતિ)' એટલે એક પ્રકારના ત્યાગી થઇ શકે. એ પ્રકારના ત્યાગી પણ લગ્ન કરી શકે પણ પોતાના આચારમાં એને અમુક વિધિ પાળવા પડે. આ અન્નમ્ આ ત્રણમાંના સૌથી ઉપલા વર્ગમાં જઇ શકે અને નિર્વાણી અથવા મુનિ થઇ શકે એટલે સંસારત્યાગી સાધુનું જીવન જીવી શકે. એ સાધુઓ પોતાના વાળ કાતરી નાખે છે અને રાતાં વસ્ત્ર પહેરે છે. તેઓ પિત્તળનું પાત્ર અને મોરનાં પીંછાની સાવરણી રાખે છે, અને જ્યાં બેસવાના હોય ત્યાં કોઇ જીવની હિંસા થાય નહિ એટલા માટે, બેસતા પહેલાં એ સાવરણીથી વાળી નાખે છે. નમસ્કાર કરીને બધા શ્રાવકો એમને વન્દન કરે છે; સંઘ તરફથી એમનો નિર્વાહ થાય છે.... ....જૈનોમાં અગ્રેસર 'મહાધિપતિ' હોય છે તે મોટાં મોટાં જૈન ગામ ઉપર સત્તા ભોગવે છે ને તેમનો વહીવટ ચલાવે છે. મહાધિપતિને

શિબિકામાં બેસાડે છે, શિષ્યો એમને ઉચકી લઇ જાય છે, ચારે બાજુએ શિષ્યમંડળી વીંટાઈ વળે છે, સંઘની ભોજનશાળાને દરવાજે એ મહાધિપતિ ઉતરે છે, ત્યાં નાતના ઝગડાના ચુકાદા આપે છે અને જેનો વાંક માલમ પડે છે તેને સજા કરે છે અથવા તો નાતબહાર કરે છે. આ ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે એ લોક પોતાના શિષ્યો ઉપર જે સત્તા ભોગવે છે તે અતિશય ભારે છે અને બીજા અનેક હિન્દુગુરૂઓની નબળી પડતી સત્તાના મુકાબલામાં અતિશય તીવ્ર છે. ”

આ પ્રકારના મહાધિપતિ જુદે જુદે સ્થળે હોય છે. કરકાલના મઠના મહાધિપતિ ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં ललितकीर्ति भट्टारक पट्टाचार्य वरियजियस्वामिगलु હતા. એ રાતું સોનેરી વસ્ત્ર પહેરે છે, રાતી સોનેરી પાઘડી પહેરે છે અને મોરનાં પીછાંનો સોનેરી હાથાનો રજોહરણ રાખે છે.[૭૨]

આગળ જણાવ્યું છે એમ દિગમ્બરોમાં પણ સાધ્વીઓ હોય છે પણ તે નગ્ન રહેતી નથી. આ આર્યાઓ (હિન્દીઃ અર્જિકા, દક્ષિણ ભારતમાંઃ અર્યાગણે કહેવાય છે) યુવતિઓ કે વિધવાઓ કે જેમને પોતાના પતિએ છાંડી હોય એવી સ્ત્રીઓ હોય છે. તેઓ ૧૧ મી પ્રતિમાએ ચડેલી શ્રાવિકાઓ હોય છે, પોતાના વાળ પોતે ચુંટી નાખે છે, રાતી ‘સાડી’ પહેરે છે ને મોરપીંછાનો રજોહરણ ઝાલે છે.

સમ્પ્રદાયો.

પ્રાચીન કાળના વિચ્છેદ.

જૈનધર્મ એ એક સમસ્ત ધર્મસંઘ નથી, પણ તેનાં અનેક સમ્પ્રદાયો છે. એ ધર્મમાં વિચ્છેદ બહુ પ્રાચીન કાળથી જ પડવા માંડેલા. શ્વેતામ્બરોમાં જ ૮ જુદા વિચારવાળા (निन्हव[૭૩]) થયેલા છે અને તે પણ પ્રાચીન કાળમાં થયા છે. એમાંના બે તો ખુદ મહાવીરના જીવનકાળના છે, એમના મત સામે પ્રથમ વિરોધ કરનાર તે એમનો જ જમાઇ હતો. એણે તીર્થંકરની સામે એવો મત ઉભો કર્યો

કે કર્મ પૂરું થતાં પહેલાં જ તેનું ફળ ગળવું શરૂ થાય છે એ બરાબર નથી. એણે પોતાની ભૂલ સુધારી નહિ ને તેથી મરીને મોક્ષ પામ્યો નહિ.

બીજો વિચ્છેદ સાધુ તિષ્યગુપ્તે પાડ્યો. શરીરના બધા પરમાણુઓમાં આત્મા વ્યાપક છે એવા મહાવીરના મત સામે એણે વાંધો ઉઠાવ્યો. પણ એક પવિત્ર શ્રાવકે આખરે એની ભૂલ ભાગી અને એને પાછો વાળ્યો.

મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૧૪ વર્ષે આષાઢાચાર્યના શિષ્યોએ એક અભેદભાવ કાઢ્યો અને તેમણે પ્રચાર્યું કે સાધુમાં ને દેવમાં કશો ભેદભાવ માની શકાય નહિ. આ મતની ઉત્પત્તિ એક વિશિષ્ટ પ્રકારને કારણે થઇ છે. એક રાતે આષાઢાચાર્ય અકસ્માત્ મરણ પામ્યા ને તે વાત કોઇએ જાણી નહિ. બીજે ભવે એ દેવ થયા. તે તરત જ પોતાના પાછલા ભવના દેહમાં પ્રવેશ્યા. શિષ્યોએ ભૂલ ખાધી અને જાણે પોતાના એજ ગુરૂ સન્મુખ છે એમ માની એમની હંમેશ પ્રમાણે સેવા કરવા લાગ્યા. પણ દેવ થયેલા એ ગુરૂએ એ શરીરને ફરી ત્યજી દીધું એટલે પોતાની ભૂલ સમજાઇ, ત્યારે શિષ્યોએ પ્રકટ કર્યું કે અમુક સાધુ પોતે તપ કર્યા કરે છે અથવા તો દેવ થયો છે એ કોઇથી જાણી શકાય નહિ. આ લોકોએ કોઈ રીતે પોતાનો દુરાગ્રહ છોડ્યો નહિ, તેથી એમને સંઘબહાર કર્યા. અન્તે રાજા બલભદ્રે તેમને ફરી સાચા ધર્મમાં પાછા આણ્યા.

ત્યારપછી ૬ વર્ષે અશ્વમિત્રે એવો વાદ ઉભો કર્યો કે એકવાર સર્વ જીવનો અન્ત આવશે. એવા એ મિથ્યાવાદને કારણે એને સંઘ બહાર કર્યો, પણ પછી એક દાણીએ એની ભૂલ ભાગી ને અશ્વમિત્ર ક્ષમા પામ્યો.

ત્યાર પછી ૮ વર્ષે ગંગે એવો મિથ્યાવાદ ઉભો કર્યો કે ગરમ અને શીતળ એવા એકમેકથી વિરૂદ્ધ ભાવનો ઉપયોગ એકને એક સમયે હોઈ શકે. ગંગને એટલા માટે સંઘ બહાર કર્યો. પણ પછીથી એને પોતાની ભૂલ માલમ પડી ને એણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

એ બધા વિચ્છેદો તો નાના નાના પ્રશ્નોમાં ઉભા થયેલા અને તેમના ઉત્પાદકો પાછા સમ્યગ્ધર્મમાં પાછા વળતાં એ વિચ્છેદોનો અન્ત આવતો. પણ મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૫૪૪ વર્ષે જે ૬ ઠ્ઠો સમ્પ્રદાય નિકળ્યો તે વધારે મહત્ત્વનો હતો. સાધુ રોહગુપ્તે એવા મતનો પ્રચાર કર્યો કે જીવ અને અજીવની વચ્ચે નોજીવ નામે દ્રવ્યનો એક ત્રીજો વર્ગ છે. બ્રાહ્મણધર્મનું વૈશેષિક દર્શન આ ત્રિરાશી–વાદમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે એમ જૈનો માને છે.

ત્યારપછી ૪૦ વર્ષે ગોષ્ઠમાહિલે એવા મતનો પ્રચાર કર્યો કે 'જીવને કર્મપુદ્ગલનું બંધન નથી, પણ માત્ર સ્પર્શ છે. કારણ કે બંધન હોય તો તેમાંથી જીવ મુક્ત થઇ શકે નહિ અને તેને મુક્તિ પણ સંભવે નહિ. વળી એણે એવા પણ મતનો પ્રચાર કર્યો કે મનુષ્યે સીમાબધ્ધ કાળ પર્યંત ત્યાગનું વ્રત લેવું નહિ, પણ અસીમ કાળ પર્યંતનું લેવું જોઇએ. સંઘે એના મતનો સ્વીકાર કર્યો નહિ ને એને સંઘબહાર કર્યો.

૮ મો વિચ્છેદ એવો છે કે જેણે કરીને આજે પણ સંઘમાં બે સમ્પ્રદાય ચાલે છે.

દિગમ્બર સમ્પ્રદાયની ઉત્પત્તિ વિષે શ્વેતામ્બર ગ્રંથમાં કથા આ પ્રમાણે છેઃ—રથવીરપુરમાં શિવભૂતિ નામે એક ક્ષત્રિય હતો. ત્યાંના રાજાને માટે એણે અનેક યુદ્ધો જીત્યા અને તેથી રાજાએ એને ખુબ સન્માન આપ્યું. આથી એ માનમત્ત થઇને એણે દોડાદોડ કરી મૂકી અને મધ્યરાતે કે એથી યે મોડા ઘેર ગયો. તેની દુઃખી સ્ત્રી મોડી રાત સુધી એની વાટ જોતી બેસી રહી હતી, તેણે પોતાની સાસુને ફરિયાદ કરી. એ પણ જાગતી બેસી રહી ને શિવભૂતિ મોડેથી ઘેર આવ્યો ત્યારે એને ધમકાવ્યો ને બારણાં ઉઘાડ્યાં નહિ. તેમજ જ્યાં બારણા ઉઘાડા હોય ત્યાં જવા કહ્યું. રાતવાસો કરવાને માટે ત્યારે એ ચાલતો થયો ને અન્તે જે ઘરનાં બારણાં ઉઘાડાં હતાં તેમાં પેઠો. તે તો મઠ હતો તેથી તે સાધુ થઇ ગયો. રાજાને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે તેને મૂલ્યવાન વસ્ત્ર મોકલ્યું. મઠાધીશોએ એ વસ્ત્ર પાછું મોકલવાની એને આજ્ઞા કરી, છતાં યે શિવભૂતિએ પાછું

મોકલ્યું નહીં. ત્યારે મઠાધીશે એ વસ્ત્રને ચીરી નાખ્યું ને તેનાં
આસન બનાવ્યાં. આથી શિવભૂતિ ખૂબ ક્રોધે ભરાયો ને જાહેર
કર્યું કે મહાવીરની પેઠે હવે હું પણ વસ્ત્ર નહિ પહેરૂં.
એમ કહીને એણે બધાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો. તેની બહેન
ઉત્તરાએ પણ એનું અનુકરણ કર્યું. આથી નગરની વેશ્યાઓને
માઠું લાગ્યું, કારણ કે એથી પોતાના ધંધાને નુકશાન થશે એમ
તેમણે માન્યું. સ્ત્રીઓએ નગ્ન ન રહેવું એવો મત શિવભૂતિએ
પ્રચાર્યો ને જાહેર કર્યું કે સ્ત્રીઓ નિર્વાણ પામી શકે નહિ.
આમ મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૬૦૯ વર્ષે બોટિક મિથ્યા-
વાદની ઉત્પત્તિ થઇ ને તેમાંથી દિગમ્બર સમ્પ્રદાય નીકળ્યો.[૭૪]

એ મત ઉત્પન્ન થયાની શ્વેતામ્બરો ઉપરની કથા જે
કહે છે તેથી કેવળ જ બીજી રીતની કથા દિગમ્બરો એ
વિષે કહે છે. મગધમાં દુષ્કાળ પડ્યાનો ઇતિહાસ (પૃ. ૪૦)
આગળ આપ્યો છે, તેની ચે વિરૂદ્ધની એ કથા છે. એમની કથા
પ્રમાણે મૈસુર ગયેલા નહિ પણ બિહારમાં રહેલા સાધુઓએ
મહાવીરની આજ્ઞાવિરૂદ્ધ આચાર આચરવા માંડ્યા અને શાસ્ત્રવિધિ
વિરૂદ્ધના આચાર એમણે કોઇ રીતે ત્યજ્યા નહિ. સ્થૂલભદ્રે તેમને
પાછા વાળવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા ત્યારે એમનો એમણે ઘાત
કર્યો. એ વિખુટા પડેલા સાધુઓએ પોતાનો અલગ સમ્પ્રદાય
સ્થાપ્યો ને એ અર્ધપાલિકા (ઘણું કરીનેઃ અર્ધાં વસ્ત્રવાળા)
કહેવાયા. આ સમ્પ્રદાયના સાધુઓએ ઉજ્જયિનીના રાજા ચન્દ્ર
કીર્તિની કન્યા ચન્દ્રલેખાને ભણાવી હતી. એ કન્યાનાં લગ્ન
વલ્લભીપુરના રાજા લોકપાલ સાથે થયાં, ત્યારે એણે અર્ધપાલિક
સાધુઓને પોતાને નવે ઘેર નોતર્યા. એનો પતિ એ સાધુઓને
સત્કાર દેવા સામે ગયો. એ " ન તો નગ્ન, ન તો વસ્ત્રવાળા "
સાધુઓને આવતા જોઇને રાજા હતાશ થયો. તેથી રાણીએ
સાધુઓને વસ્ત્ર મોકલી દીધાં અને ત્યારે રાજાએ એમને તેડી
આણીને સત્કાર આપ્યો. ત્યારથી, અર્ધપાલિકોએ વસ્ત્ર ધારણ
કરવા માંડ્યા ને પછી શ્વેતામ્બર કહેવાયા.

એ બે સમ્પ્રદાય ઉત્પન્ન થવાની બન્ને કથાઓ અમુક હેતુએ રચાયેલી છે. બન્ને સમ્પ્રદાય પોતાને સત્યધર્મના અનુયાયી માને છે ને સામાને મિથ્યાધર્મના અનુયાયી માને છે; બન્ને સમ્પ્રદાય વિરોધી સમ્પ્રદાયનું મૂળ નજીવા સાંસારિક પ્રસંગમાં આરોપે છે. પણ એ બે સમ્પ્રદાય ઉભા થયાનો સાચો ઇતિહાસ ૪૦ મા પૃષ્ઠ ઉપર આપ્યો છે; બંને સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તોમાં શો શો ભેદ છે તેનું પણ ટુંકું વર્ણન ત્યાં આપ્યું છે.

પછીના કાળના સમ્પ્રદાય.

શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર એ બે મોટા સમ્પ્રદાયોમાં વળી અનેક ગણ, ગચ્છ અને સંઘ છે. એ બધા શાથી ઉત્પન્ન થયા અને તેમના સિદ્ધાન્તોમાં શા શા ભેદ છે તે અહીં વર્ણવવું નિરર્થક છે. સર્વસામાન્ય આચારથી ને વિચારથી ભિન્ન થતાં ગુરુઓ પોતાનો સમ્પ્રદાય જુદો કરી બેસે છે; વળી એક સ્થાનના અમુક સાધુના કે આચાર્યના અનુયાયીઓનું મંડળ એકત્ર થાય છે અને તે બીજાઓની સામે પોતાનું અલગ મંડળ સ્થાપી બેસે છે.

છેક પ્રાચીનકાળે ભદ્રબાહુના રચેલા કલ્પસૂત્રમાં પણ એવી રીતે જુદા પડેલા અનેક ગણનાં, કુલના અને શાખાનાં નામ આપેલાં છે. તેવી જ રીતે મથુરામાંથી મળી આવેલા લેખોમાં પણ એવા ગણનાં, કુલનાં અને શાખાનાં નામ આપેલાં છે અને તેથી કલ્પ-સૂત્રના ઉલ્લેખને પુષ્ટિ મળે છે. લેખો અને ગ્રન્થો ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે આ પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ ત્યારથી તે ઠેઠ આજ સુધી ચાલતી આવે છે શિલાલેખો અને બીજાં એવાં સાહિત્ય ઉપરથી સ્વચ્છ વિગતો એકઠી કરી શકાઇ છે તે ઉપરથી આવા અનેક સમ્પ્રદાયોની હકીકત મળી આવે છે; પણ છતાં યે એ સમ્પ્રદાયો-નાં નામનું પત્રક મોટું કરવા છતાં જૈનધર્મમાં જે સમ્પ્રદાય હતા ને આજે છે, એ બધાનાં નામ આવી શકે નહિ. કારણ કે એમાંના કેટલાક તો એવા નજીવા છે કે તેમનાં નામ આજે

રહ્યાં નથી. જૈનો પોતે જ માને છે[૭૫] કે અમારા સમ્પ્રદાયોની સંખ્યા ચોક્કસ નથી. શ્વેતામ્બરોના સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે એમનામાં ૮૪ ગચ્છ છે, તે ઉપરથી એમ માનવાનું નથી કે એમનામાં બરાબર ૮૪ જ ગચ્છ છે, અનેક ગચ્છ છે એટલું જ માની લેવાનું છે. (ભરતખંડમાં ૮૪ ની સંખ્યા હમેશાં અનેક અર્થ-વાચક છે.) ગચ્છનાં આજે જે નામ ગણાવવામાં આવે છે તેમાં અનેક મતભેદ છે અને અનેક પત્રકમાં પ્રખ્યાત ગચ્છોનાં પણ નામ હોતાં નથી તે ઉપરથી જ નહિ, પણ એ બધા ગચ્છો ઉદ્યોતનસૂરિના સમયના (ઇ. સ. ૯૩૭) મનાય છે, એ ઉપરથી જ જણાઇ આવશે કે ૮૪ ની સંખ્યા સાચી હોઇ શકે નહિ, સ્વાભાવિક રીતે જ ત્યારપછી પણ અનેક નવા ગચ્છ ઉત્પન્ન થયા છે, અને તેથી નાહર (Nahar) અને ઘોષે (Ghosh) પોતાનાં પત્રકમાં સો ઉપરનાં ગચ્છોના નામ ગણાવ્યાં છે.[૭૬]

આજે જે ગચ્છો છે તેની સંખ્યા બહુ નથી. મૂર્તિપૂજક[૭૦] શ્વેતામ્બરોના ગચ્છ આ પ્રમાણે છેઃ—પપા, ખરતર, પાયચન્દ અતિ મંચલ. એમનામાં સુધારક (સંવેગી) અને સંરક્ષક યતિ હો ગ- સાધુ અને યતિ) હોય છે; પહેલાના કરતાં બીજાની સંખ્યા બ મોટી હોય છે યતિઓ સેંકડાબંધ હોય છે, સાધુઓ માત્ર થોડા જ હોય છે. (હાલ તો યતિઓની સંખ્યા ઘટી ગયેલી છે.)

અમદાવાદથી પંન્યાસ ગુલાબવિજયે આપેલી હકીકત ઉપરથી યાકોબીએ ગચ્છનું સંગઠન નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છેઃ—[૭૭]

" સમસ્ત ગચ્છના ઉપરી ભટ્ટારક કહેવાય છે (૧૬ મા સૈકાના અન્તથી એ શ્રીપૂજ્ય કહેવાય છે). સાધુઓએ ચાતુર્માસ ક્યાં કરવું એનો નિર્ણય એ કરે છે, સંઘ બહાર પણ એ જ કરી શકે છે. ગચ્છમાં બીજા પણ યતિમંડળ હોય છે અને તે દરેકના ઉપરી આચાર્ય હોય છે. આચાર્યની નીચે ઉપાધ્યાય (વાચક, પાઠક) હોય છે તે શાસ્ત્રની કથા કરે છે; ઉપાધ્યાયની નીચે પંન્યાસ હોય છે તે યતિઓએ કરવાની ક્રિયા ઉપર નજર રાખે છે. પંન્યાસથી નીચે ગણિ હોય છે, તેમણે ભગવતી સુધીનો

અભ્યાસ કરેલો હોય છે અને તે બીજા મુનિઓ ઉપર નજર રાખે છે. ઉપરના બધા મુનિ કહેવાય છેઃ તેમાંથી જેમણે મહાનિશીથ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો હોય છે તે શ્રાવકોને વ્રત આપી શકે છે."

એક ગચ્છમાં દાખલ થયેલો સાધુ અમુક વસ્તુસ્થિતિમાં બીજા ગચ્છમાં જઈ શકે અને તેવે પ્રસંગે તે અમુક મંત્ર ભણે, એનો ભાવ એવો હોય છે કે જુના ગચ્છમાંથી નવા ગચ્છમાં આવું છું તેમાં મારે કશો સ્વાર્થ સાધવાનો નથી.[૭૮]

બધા પ્રસિદ્ધ ગચ્છનું અને સંઘનું વર્ણન આ ગ્રન્થમાં આપવું ઉચિત જણાતું[૭૯] નથી. જે મહત્ત્વના ગચ્છોની હકીકત વિગતવાર મળી શકી છે તેવા થોડાનું વર્ણન અહીં તો કરીશ. તેમનું પણ વિસ્તારથી વર્ણન કરવા જેવું સાહિત્ય[૮૦] બહુ થોડું જ છે. જે હકીકત મળી છે તે બહુ થોડી છે અને વળી તે પ્રસંગોપાત્ત અસ્પષ્ટ છે, એ હકીકતોના સત્યાસત્ય વિષે જેમણે ગુરુએ આપી છે તેમના ઉપર જ મારે આધાર રાખવો પડ્યો છે.

અમુક
છે ર
બે

શ્વેતામ્બર.

મૂર્તિ પૂજક.

૧ उपकेश ગચ્છની ઉત્પત્તિ પાર્શ્વનાથ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એમના એક અનુયાયી કેશી સંઘના નેતા હતા, તે મહાવીર પ્રભુને મળી ગયા હતા: (પૃ. ૩૮) ઓસવાળ એ ગચ્છના શ્રાવક છે.

૨ खरतर ગચ્છની ઉત્પત્તિ એક કથા પ્રમાણે ઉદ્યોતનસૂરિ (ઇ. સ. ૯૩૭ સુધી) પછી થઇ છે. એ ગચ્છના પહેલા નેતા ત્યારે વર્ધમાનસૂરિ (૧૦૩૧ સુધી) હતા. એમણે પોતાના શિષ્ય જિનેશ્વરને ૧૨૨૨ માં આચાર્ય નીમ્યા હતા, એમના ઉપરથી એ ગચ્છનું નામ ખરતર (વધારે કઠણ) ગચ્છ પડયું; કારણ કે ગુજરાતમાં અણહિલવાડના રાજા દુર્લભના દરબારમાં ચૈત્યવાસીઓના આચાર્ય સુરાચાર્યને એમણે પરાજિત કર્યા (૧૦૨૩), એમનું સુખ્યાત નામ ત્યારે ગચ્છ સાથે જોડાયું. બીજી કથા

પ્રમાણે એ ગચ્છના ઉત્પાદક જિનદત્તસૂરિ (ઈ. સ. ૧૧૪૭) હતા. આ ગચ્છના અનુયાયીઓ મોટે ભાગે રાજપુતાનામાં અને બંગાળામાં છે, મુંબઇ ઇલાકામાં એના શ્રાવકો થોડા જ છે. ૫૦–૭૫ સાધુ અને ૩૦૦ લગભગ સાધ્વીઓ છે. યતિઓ અનેક છે. આ ગચ્છમાં શ્રીપૂજ્ય ઉપર શ્રાવકો બહુ પૂજ્યભાવ રાખે છે.

૩ તપા ગચ્છની ઉત્પત્તિ ઉદ્દ્યોતનસૂરિ (ઇ. સ. ૯૩૭ સુધી) પછી થઇ છે. ઉદ્દ્યોતને પોતાના શિષ્ય સર્વદેવને વટવૃક્ષ નીચે સૂરિપદ આપેલું, તેથી પ્રથમ તો આ ગચ્છ વટગચ્છ કહેવાયો. એ ગચ્છમાં જગચ્ચન્દ્ર નામે એક અનુયાયી (અવસાન ઇ. સ. ૧૨૨૮) થઇ ગયા. એક રાજાએ એમને પ્રાચીન ભાવના પ્રમાણે તપ કરતા જોયા અને તેણે તેમણે તપા બિરૂદ આપ્યું, ત્યારથી એ ગચ્છનું નામ તપાગચ્છ પડ્યું. તપાગચ્છ આજે શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં સૌથી વધારે મહત્વનો છે. એના અનુયાયીઓ મુંબઇ ઇલાકામાં, પંજાબમાં, રાજપુતાનામાં ને મદ્રાસમાં છે, એમાં ૪૦૦ સાધુ ને ૧૨૦૦ સાધ્વી છે, તે ૧૩ આચાર્યો નીચે છે. યતિઓની સંખ્યા અતિ ઘણી છે ને તે શ્રીપૂજ્યો નીચે છે. શ્રીપૂજ્યોની ૧૨ ગાદીઓ ગણાય છે. સૌથી મોટા શ્રીપૂજ્ય જયપુર રાજ્યમાં રહે છે.

૪ पार्श्वचन्द्र (पाशचन्द्र) ગચ્છ એ તપાગચ્છની શાખા છે. તપાગચ્છના આચાર્ય પાર્શ્વચન્દ્ર (૧૪૮૦ માં હમીરપુરમાં જન્મ, ૧૫૫૫ અવસાન) ૧૫૧૫ માં એ ગચ્છમાંથી છુટા પડ્યા. કારણ કે એમણે કર્મવિષે નવો સિધ્ધાન્ત ખડો કર્યો અને નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો, ચૂર્ણીઓ, અને છેદગ્રન્થોને પ્રમાણભૂત ગ્રન્થો માન્યા નહિં. આજે પણ એ ગચ્છના અનુયાયીઓ અમદાવાદ જીલ્લામાં છે. તેમના ૮–૧૦ સાધુઓ ને ૨૦–૨૫ સાધ્વીઓ હશે, પણ યતિઓ અનેક છે અને તેમના શ્રીપૂજ્યની ગાદી બિકાનેરમાં છે.

૫ पौर्णमियक ગચ્છ ૧૧૦૨ માં ચન્દ્રપ્રભે સ્થાપ્યો, કારણ કે પ્રચલિત મતથી ક્રિયાકાણ્ડમાં તેમનો મત જુદો પડ્યો અને એમણે મહાનિશીથ સૂત્રની ગણના શાસ્ત્રગ્રન્થોમાં કરવાની ના પાડી.

હેમચન્દ્રની સૂચનાથી રાજા કુમારપાલે પોતાના રાજ્યમાંથી એ ગચ્છના અનુયાયીઓને હાંકી કાઢ્યા, પણ એ એના મરણ પછી સુમતિસિંહ નામનો પાર્ણમીયક અણહિલવાડ આવ્યો ને તેણે એ ગચ્છને નવું જીવન આપ્યું. ત્યારે એ ગચ્છ સાર્ધ (દ્વોઢ) અથવા સાધુ પૌર્ણમીયક કહેવાયો (ઈ. સ. ૧૧૮૦). એમાંથી કોઇ ગચ્છના અનુયાયીઓ આજે હોય એમ જણાતું નથી.

૬ अंचल ગચ્છ (વિધિપક્ષને નામે પણ ઓળખાતો ગચ્છ) પોતાની ગુરૂપરંપરા ઠેઠ ઉદ્દ્યોતન સુધી લઇ જાય છે. એ ગચ્છના સ્થાપનાર ઉપાધ્યાય નરસિંહ હતા, પછીથી એ આર્યરક્ષિતસૂરિને નામે ઓળખાતા (૧૧૫૭). એવી કથા છે કે આ ઉપાધ્યાય પ્રથમ પૌર્ણમીયક હતા. આ ગચ્છની સ્થાપનામાં અન્ધ શ્રાવિકા નટીએ મહત્ત્વનો ભાગ લીધેલો મનાય છે.

આ ગચ્છમાં મુખપટ્ટીને બદલે અંચલનો (વસ્ત્રના છેડાનો) ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે ઉપરથી એનું નામ અંચલગચ્છ પડ્યું. એ ગચ્છમાં આજે ૧૦–૧૫ સાધુ અને ૩૦–૪૦ સાધ્વીઓ છે. સાધુઓમાં આજે કોઇ આચાર્ય નથી, પણ યતિઓમાં શ્રીપૂજ્ય છે. અંચલ ગચ્છમાં શ્રીપૂજ્યને બહુ માન છે

૭ आगमिक ગચ્છના ઉત્પાદકો (૧૧૯૩) શીલગુણ અને દેવભદ્ર હતા. પ્રથમ તેઓ પૌર્ણમીયક અને પછી અંચલિક થયા હતા. તેઓ ક્ષેત્રદેવતાની પૂજા કરતા નહોતા. આ ગચ્છમાંથી ૧૫૦૭ માં કડુકે कटुक નામની શાખા કાઢી. એ શાખાને मुन्यरि પણ કહેતા, કારણકે એ શાખામા માત્ર શ્રાવકો જ હતા.

મૂર્તિવિરોધક.

૧ लुम्पाक (लोंका) ગચ્છ ૧૪૫૧ માં લોંકાશાએ સ્થાપેલો, એ મૂર્તિપૂજાનો વિરોધી હતો. (વધારેની હકીકત માટે પૃ. ૭૧ જોશો.)

૨ वेशधर એ લુમ્પાકમાંથી નિકળેલી શાખા છે. એમના વિચિત્ર પ્રકારના વેશથી એમનું એ નામ પડેલું છે. સિરોહી

રાજ્યના ભાનઠ નામના પુરુષે ૧૪૬૭ માં (કે ૧૪૭૬ માં) એ શાખા સ્થાપેલી. ૧૫૧૧ માં વળી તેમાંથી રૂપ નામે શાખા નીકળી; જુની શાખાને નાગપુરીય વેશધર, નવીને ગુજરાતી વેશધર કહે છે.

૩ વન્ધ્ય નામે વેશધરની શાખા ૧૫૧૩ માં બીજે સ્થાપી.

૪ સ્થાનકવાસી (દેવાલયમાં નહિ, પણ **સ્થાનકમાં વસનાર**) અથવા વિસ્તોલની સ્થાપના વીરના પુત્ર લવે ધર્મસુધારણાને માટે લોંકા પંથમાંથી છુટા પડીને ઇ. સ. ૧૬૫૩ માં કરી. લોકોએ મશ્કરીમાં એ પન્થનાને ઢુંઢિયા કહ્યા (વધારેની હકીકત માટે પૃ. ૭૨ જોશો.)

૫ તેરાપન્થીની સ્થાપના મારવાડના ભિખમે ૧૭૬૧ માં કરી. આ પન્થ મૂર્તિપૂજનો સખ્ત વિરોધ કરે છે. એ પન્થને મૂળ પુષ્ટિ આપનારની સંખ્યા (તેરા ૧૩)* ઉપરથી એનું નામ પડયું છે. યાકોબી એને વિષે લખે છે કેઃ–[૮૧]

" શાસ્ત્રગ્રન્થોમાં આચાર જે પ્રકારે રાખવાનો લખ્યો છે, બરાબર તે જ પ્રમાણે રાખવાનો આગ્રહ આ પંથ કરે છે અને તે આચારોને શબ્દશઃ પાળવા આગ્રહ કરે છે. એવી પણ મને હકીકત મળેલી કે વિહાર કરતાં યતિઓ મરણ પામેલા. કારણ કે પાણીની ખોટ નહોતી, પણ શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણેની યોગ્યતાવાળું પાણી તેમને પીવા ના મળ્યું. મરવા પડેલા જીવને બચાવવો એને તેરાપન્થી પોતાનો ધર્મ નથી માનતા, તેમજ એને પુણ્યકાર્ય પણ નથી માનતા, કારણકે જીવને પોતાનાં કર્મ ભોગવવા દેવાં જોઇએ એવું એ પંથ માને છે; આ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે. આ પંથ વિષે છેક ઓછું આપણે જાણીએ છીએ, છતાં સૌથી વધારે નોંધવા જેવી વાત તો એ છે કે એ પંથમાં એકે વારે સખ્ત નિયમનવાળો સાધુસંઘ છે. જેસ્યુટોના અધિપતિની જેવી સત્તાવાળા આ સાધુ સંઘના અધિપતિ પૂજ્યજી મહારાજ છેઃ સર્વે સાધુઓએ વિનાશંકાએ એમની આજ્ઞા પાળવી પડે છે અને પ્રતિદિન તેમને વિધિપુરઃસર

* ઉપર પૃષ્ટ ઉપર તેરાનો અર્થ તારા કર્યો છે, અહીં ૧૩ કરે છે.

માન આપવું પડે છે. આ પંથમાં ૭૦ સાધુ અને એથી બમણી સાધ્વીઓ છે; કારણકે વિધવાઓ કઠણ વૈધવ્ય પાળવા કરતાં સાધ્વીપદ ધારણ કરવાનું વધારે પસંદ કરે છે. આ પન્થનો પ્રચાર પશ્ચિમ ભારતમાં વધારે છે, છતાં તેરાપંથી શ્રાવકો કલકત્તા સુધીનાં મોટાં નગરોમાં છે.

દિગમ્બરો.

મોટા સંઘ.

દિગમ્બરોના મત પ્રમાણે સંવત ૨૬ માં મૂલ સંઘને પ્રખ્યાત આચાર્ય अर्हद्‌वलिએ (એમને गुप्तिगुप्त અથવા विशाख પણ કહે છે) આ ચાર ભેદનાં ૪ કારણોએ જ સંઘ વહેંચી નાંખ્યો અને એ ૪ સંઘના નેતા એમના ૪ શિષ્યો થયા. એ ૪ સંઘ નીચે પ્રમાણે છેઃ

૧ नन्दी સંઘના નેતા माघनन्दी હતા. ચાતુર્માસમાં એ नन्दीवृक्ष નીચે ધ્યાન ધરતા, એ ઉપરથી સંઘનું નામ એવું પડયું.

૨ सेन સંઘના નેતા जिनसेन હતા.

૩ सिंह સંઘના નેતા सिंह હતા. ચાતુર્માસ એ સિંહની ગુફામાં ગાળતા એમ કહેવાય છે.

૪ देव સંઘના નેતા देव હતા. દેવદત્તા નામની નર્તકીના ગામમાં એ રહેતા હતા.

આમાંના પ્રત્યેક સંઘની અંદર પાછા બીજા અનેક સંઘ હતા. એ સંઘના નેતા સાધુ ઉપરથી એ સંઘનાં નામ પડેલાં છે. એ સંઘોનાં નામ આ પ્રમાણે છેઃ–૧ઃ–નન્દી, ચન્દ્ર, કીર્તિ, ભૂષણ; ૨ઃ–સેન, રાજ, વીર, ભદ્ર; ૩ઃ–સિંહ, કુમ્ભ, આશ્રવ, સાગર; ૪.–દેવ, દત્ત, નાગ, તુંગ. આ સાધુઓ મોરનાં પીંછાનો રજોહરણ રાખે છે અને ' ધર્મવૃદ્ધિ ' બોલી નમસ્કાર કરે છે.

આ મૂળ સંઘની શાખાઓ પોતાને જ સત્યધર્મની માને

છે. ધાર્મિક આચારના તેમની સાથેના મતભેદથી બીજા સંઘ ઉત્પન્ન થયા તેમને મૂળસંઘ મિથ્યાધર્મી માને છે. એ નવા સંઘમાંથી નીકળેલા મહત્ત્વના સંઘ નીચે પ્રમાણેના છેઃ—૮૨

૧ દ્રાવિડ સંઘ (એને દ્રમિલ સંઘ પણ કહે છે) પૂજ્યપાદના શિષ્ય વજ્રનન્દીએ વિ. સં. ૫૨૬ માં (ઈ. સ. ૫૮૩ માં ?) મદુરામાં સ્થાપ્યો હતો. અમુક ફળ ખાઇ શકાય કે નહિ ? એ પ્રશ્ન ઉપર વિવાદ થવાને લીધે આ વિચ્છેદ પડેલો; આ સંઘના અનુયાયીઓ શીતળ જળે સ્નાન કરે છે ને વેપાર કરે છે એમ કહેવાય છે.

૨ યાપનીય સંઘ (એને ગોપ્ય સંઘ પણ કહે છે) શ્વેતામ્બર સાધુ શ્રીકલશે વિ. સં. ૭૦૫ માં (?) કલ્યાણ નગરમાં સ્થાપ્યો હતો. 'ધર્મલાભ' બોલી તેના સાધુઓ નમસ્કાર કરે છે, સ્ત્રીઓ નિર્વાણ પામી શકે અને કેવલી આહાર લઇ શકે એમ તેઓ માને છે, તેથી આ વિષયોમાં તેઓ શ્વેતામ્બરો સાથે એકમત છે.

૩ કાષ્ઠ સંઘ એ વિનયસેનના શિષ્ય કુમારસેને વિ. સં. ૭૫૩ માં (?) નન્દીતટ નામે ગામમાં સ્થાપ્યો હતો એવી એક કથા છે. બીજી કથા એવી છે કે લોહ પહેલાએ વીર સં. ૫૧૫ માં સ્થાપ્યો હતો અને તેની સ્થાપનાની હકીકત આ પ્રમાણે આપી છેઃ—આગ્રોહા પાસેના હિસારમા લોહ મરણશય્યાએ પડ્યા ને બેભાન થયા. હવે એ મરણ પામશે એમ ધારીને શ્રાવકોએ એમને સલેખના વ્રત લેવરાવ્યું. ધાર્યા વિરુદ્ધ લોહ તો સાજા થયા. એ જ્યારે વહોરવા નીકળ્યા ત્યારે એમણે સંલેખના વ્રત લીધેલું હોવાથી શ્રાવકોએ ભિક્ષાનો નિષેધ કર્યો. આથી લોહ અગ્રોહા ગયા અને ત્યાં પોતાના ઉપદેશથી રાજા દિવાકરને અને ૧૨૫૦૦૦ અગ્રવાલને જૈન કર્યા. આમણે એમને આચાર્ય બનાવ્યા ને નિર્વાહ સાધન યોજી આપ્યાં. પૂજા કરવાની પ્રતિમા એમણે કાષ્ઠની રાખી, તેથી સંઘનું નામ કાષ્ઠસંઘ પડ્યું. સાધુઓ 'ધર્મવૃદ્ધિ' બોલી નમસ્કાર કરે છે ને ગાયના વાળનો રજોહરણ રાખે છે.

૪ માથુર સંઘ રામસેને વિ. સં. ૯૫૩ માં (?) મથુરામાં સ્થાપ્યો. સાધુઓ 'ધર્મવૃદ્ધિ' બોલી નમસ્કાર કરે છે ને રજોહરણ રાખતા નથી.

આ સંઘોમાંથી આજે તો માત્ર કાષ્ઠ સંઘ પ્રવર્તતો જણાય છે.

વર્તમાન સંઘ.

આજે દિગમ્બરોમાં અનેક સંઘ છે, આચારના અને વિચારના છેક નજીવા કારણને લીધે આ સંઘો એકમેકથી જુદા પડેલા છે.

આજે દિગમ્બરોમાં મહત્ત્વના જે બે પન્થ છે તે વિશ્વપન્થી અને તેરાપન્થી છે. વિશ્વપન્થી આજે ઘણુંખરું બિશપન્થીને (બિસપન્થીને) નામે ઓળખાય છે. એમની ઉત્પત્તિ વિષેનું વર્ણન ૭૪ મા પૃષ્ઠ ઉપર આવેલું છે. એ બે પન્થ વચ્ચે મુખ્ય ભેદ નીચે પ્રમાણે છેઃ–વિશાપન્થીઓ ભટ્ટારકને (પૃ. ૩૫૨) પોતાના આચાર્ય માને છે, પોતાનાં દેવાલયમાં ક્ષેત્રપાલની અને ભૈરવ વગેરે દેવોની પ્રતિમાઓ રાખે છે, પ્રતિમાને કેશરનું અર્ચન કરે છે, પુષ્પથી શણગારે છે, નૈવેદ્ય ધરાવે છે, રાત્રે ભેટ ધરાવે છે તથા આરતિ ઉતારે છે. તેરાપન્થી ભટ્ટારકને માનતા નથી. દેવાલયમાં ક્ષેત્રપાલની પ્રતિમાઓ રાખતા નથી, પ્રતિમાને પુષ્પથી શણગારે છે અને નૈવેદ્ય ધરાવતા નથી, કેશરનું અર્ચન કરતા નથી, રાત્રે ભેટ ધરાવતા નથી અને આરતિ ઉતારતા નથી, પણ માત્ર આરાત્રિકનો પાઠ ભણી જાય છે.[૮૩] જે. એલ. જૈની જણાવે છે કે વિશાપન્થી બેઠી પ્રતિમા પૂજે છે, તેરાપંથી ઉભી પ્રતિમા પૂજે છે; તેરાપંથી માળા ફેરવે છે ત્યારે બેઠા રહે છે ને ધીરે ધીરે જપમંત્ર ભણ્યે જાય છે.[૮૪] ઉપરની હકીકતથી જણાઇ આવશે કે તેરાપન્થી સુધારક પન્થના છે; તેઓ અનેક ક્રિયાકાણ્ડની વિરુદ્ધ છે, કારણ કે એમના માનવા પ્રમાણે સાચા જૈનધર્મની એ ક્રિયાઓ નથી; શ્વેતામ્બરના સ્થાનકવાસી તેરાપંથીઓને આ તેરાપંથીઓ સાથે કશી લેવાદેવા નથી. વિશાપન્થી અને તેરાપન્થી વચ્ચેનો વિરોધ એવડો મોટો છે કે એક પન્થના અનુયાયીઓ બીજા પન્થના દેવાલયમાં જતા નથી.

વિશાપન્થીઓ મારવાડમાં ને ગુજરાતમાં અનેક છે, તેરાપંથીઓ મારવાડ, સંયુક્ત અને મધ્ય પ્રાન્તોમાં વધારે છે.

આજે દિગમ્બરોમાં બીજા પણ સંઘ છેઃ—તારણપન્થી અથવા સમૈયાપન્થી સંઘ તારણસ્વામીએ (ઇ. સ. ૧૪૪૮–૧૫૧૫ માં) સ્થાપ્યો. એ પંથ મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કરે છે, પણ પોતાના સંસ્થાપકના ૧૪ ગ્રન્થોની, તેમને વેદી ઉપર પધરાવીને પૂજા કરે છે. ત્યારપછી ગુમાનપન્થી તે ગુમાનરામે (૧૮ મા સૈકાને અંતે) સ્થાપ્યો અને તોતાપન્થી વિષે વિગતવાર માહિતી મળી શકતી નથી.

છઠ્ઠો અધ્યાય.

કર્મકાણ્ડ.

સામાન્ય ભાગ.

જૈન પૂજાનો વિધિ અને હેતુ.

જગતનો સ્રષ્ટા અને નિયન્તા સગુણ ઇશ્વર છે એમ જૈનો માનતા નથી; તીર્થંકરો નિર્વાણ પામ્યા છે, તેથી મનુષ્ય સ્વરૂપ તે ધારણ કરે એમ માનતા નથી; તેઓ અસંખ્યાત દેવોને સ્વર્ગમાં રાજ્ય કરતા માને છે, પણ તેમનું આયુ અને બળ પરિમિત છે એમ માને છે. છતા યે એમના ધર્મમાં વિધિપુરઃસર પૂજા છે, અનેક ક્રિયાઓ થાય છે, ભવ્ય દેવાલયો છે. યુરોપિયન ધર્મપ્રણાલીમાં જેને વિશ્વાસ છે, તેને આ બધામાં વિરોધ દેખાશે, પણ જે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જૈનો પૂજા વગેરે ક્રિયાકાણ્ડ કરે છે તે દૃષ્ટિ વિષે વિચાર કરીએ તો એ વિરોધભાવ ટળે તેમ છે.

આત્માને આવરણ દેતી અશુદ્ધિ, કર્મ અને કષાયરૂપ ટળે, તેમાંથી આત્મા મુક્ત થાય અને તે રીતે શુદ્ધ, સ્વચ્છ, નિષ્કલંક, પવિત્ર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવું કરવું તે ધર્મમાત્રનો હેતુ છે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવાને તીર્થંકરોએ પોતાના અનુયાયીઓને માટે વિધિ, વ્રત, તપ, પર્વ અને ક્રિયાની યોજના કરી છે. બેશક એમાંની અનેક બાબતો અમુકને જ લાગુ પડે છે, અમુકને જ માટે યોજાયેલી હોય છે. અને અમુક જ પાળે છે. ધાર્મિક

વિધિઓ પાળવામાં મનુષ્યની નિર્બળતા અને ઔદાસીન્યને કારણે મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય છે, પણ તે મનુષ્ય અમુક સંઘની વ્યક્તિ હોય તો તે જ કારણે તે મુશ્કેલી ટળી જાય છે. માનસશાસ્ત્રના આ નિયમને અનુભવે જૈનોએ, બીજાના અનુયાયીઓની પેઠે, પોતાના વિધિ સર્વસામાન્ય, વ્યવસ્થિત બનાવ્યા છે અને તેમને પાળવા માટે અમુક સ્વરૂપ યોજ્યા છે. નિર્બળ શક્તિઓવાળો ભક્ત પોતાના ઇષ્ટદેવનું અનુકરણ કરે, તેને અનુરૂપ થવાની ઇચ્છાએ તેને આદર્શ માની સાધના સાધે, ગુરૂ માની પૂજા કરે, અને તેના પ્રેમમાં પોતાના હૃદયનું સમર્પણ કરે; એવા ઇષ્ટદેવના દૃષ્ટાન્તથી એ ભક્તના હૃદયમાં જેવી શ્રદ્ધા પ્રેરાય, એવી શ્રદ્ધા બીજા કશાથી પ્રેરાય નહિ એ અનુભવસિદ્ધ છે. જૈનોનો એવો અપ્રાપ્ત પણ સુપ્રાપ્ય આદર્શ સંસારત્યાગી છે, જેણે રાગદ્વેષને જીત્યા છે, જેણે માયાને જીતી છે અને તેથી જે કેવળી થયા છે એવા પરિપૂર્ણ તે એમનો આદર્શ છે. જે મનુષ્યે સમસ્ત કર્મનો સમ્પૂર્ણ ક્ષય કર્યો છે ને જે નિર્વાણ પામ્યા છે અને તેથી જેને સૌ પૂજે છે એ જ માત્ર સાચા દેવ છે. કારણકે પછી તેમને જીવના નિયમ લાગુ પડતા નથી.

જે કેવલી છે, તેની કીર્તિ જગતમાં પ્રસરી રહી છે, કારણ કે તે કષાયથી ને પાપથી મુક્ત થયા છે.

જીવમાત્રને જે ધર્મજ્ઞાન આપે છે, તેની જ દેવરૂપે ને શ્રેષ્ઠ ગુરૂરૂપે સ્તુતિ થાય છે.

આવા જિનની અને ધર્મોપદેશકની ખુદ દેવો પણ પૂજા કરે છે, અને એ એકલા જ મનુષ્યના સંસારત્યાગી આદર્શ થવાને અને તેને નિર્વાણના માર્ગદર્શક થવાને પાત્ર છે. જે ભક્ત એવા આદર્શને નિત્ય દૃષ્ટિ સમીપ રાખે છે, તેના અનન્ત સદ્‌ગુણમાં અને મહિમામાં સદા લીન રહે છે, તે એથી પ્રેરાય છે, ઉંચે ચડે છે, ધીરેધીરે પણ નિશ્ચય પોતાના આદર્શની સમીપ જાય છે, તેના જેવો થતો જાય છે. અને અન્તે તેના જેવો થવાની આશા રાખી શકે છે. સુન્દર સ્ત્રીના દૃષ્ટિપાતથી સ્નેહની લાગણી જાગે, મિત્રને જોવાથી મિત્રતાની લાગણી જાગે,

તેવી રીતે જ જિન વિષે વિચાર કર્યાથી અથવા તેમની મૂર્ત્તિમાં એકાગ્ર ચિત્ત થવાથી પવિત્રતાની લાગણી જાગે અને તેથી અન્તર શુદ્ધ થાય. સ્ફટિક જેમ પોતાના સંબંધમાં આવતી વસ્તુમાં પોતાના રંગ પ્રસારે, તેમ અર્હત્ સાથેનો નિરન્તર સંબંધ ભક્તના હૃદયમાં તેના ગુણ વિકસાવે.

ત્યારે જૈનધર્મની ભાવના પ્રમાણે તીર્થંકરોની પૂજા ભૌતિક નહિ પણ આધ્યાત્મિક છે. તીર્થંકરો પોતે તો કાંઇ પ્રાર્થના ઇચ્છતા નથી, કારણકે એ તો જગતથી પર છે; ભક્તને એવી પ્રાર્થનાથી તીર્થંકર કંઇ કૃપાદાન કરતા નથી, કારણ કે એ પોતાની સમ્પૂર્ણતાને કારણે જગતના વ્યવહાર ઉપર કશી દૃષ્ટિ રાખતા નથી; તેથી કરીને જિનપૂજા શુદ્ધિને ને પવિત્રતાને ઇચ્છનારી છે, કારણ કે એવી પૂજા જે કરે છે તે શુદ્ધ ને પવિત્ર થાય છે.

અમુક પ્રકારના ધ્યાનથી ધ્યાનીના સ્વરૂપમાં અન્તે એટલો ફેર પડી જાય છે કે તે એના જેવો થતો જાય છે ને અન્તે તેવો થાય છે, એવી જે ભાવના આ સિદ્ધાન્તના મૂળમાં છે તે કેવળ ભારતભાવના છે. જે કીટ ભ્રમરને નિરન્તર જુએ છે, તેને સમ્બન્ધે જ વિચાર કરે છે તે અન્તે ભ્રમર થાય છે.[૨] આ કીટની ઉપમા વેદાન્તમાં ખુબ જ વપરાય છે ને આપણા આ પ્રસંગમાં પણ તે જ ભાવના છે.

પણ જૈનપૂજાના મૂળમાં રહેલી આ સુન્દર ભાવના કંઇ સર્વે જૈનો તેના શુદ્ધ ભાવમાં પાળતા નથી. સાધારણ માણસ તીર્થંકરની પૂજા કર્યે ને અન્તર્શુદ્ધિ માટે પ્રાર્થના કર્યે સન્તોષ નથી માનતો. એ વિષય ઉપર બોલતાં એ તો કહેશે કે પૂજા કરવી એ તો માત્ર શરૂઆતની ક્રિયા છે. તે ભક્તજને કરવી જ જોઇએ. સંસારત્યાગી પવિત્ર તીર્થંકર જાણે રાજા હોય એમ એમને વિષે એ બોલે છે, એ પોતાનું હૃદય એમને અર્પે છે, પોતાનાં દુઃખ જણાવે છે અને જીવનની નાની મોટી વિપત્તિમાં એની દયામય સહાયતાની ઇચ્છા રાખે છે. આથી કરીને

લૌકિક જૈનધર્મમાં અર્હતની થતી પૂજાને હિન્દુ દેવપૂજાનાં સ્વરૂપ વારંવાર આપવામાં આવ્યાં છે; શ્રદ્ધાળુ ભકતો તીર્થંકરને પુષ્પ ચઢાવે છે ને બીજા વિધિ કરે છે અને તેને અનુકૂળ ફળની અપેક્ષા રાખે છે, પણ સમ્યગ્જ્ઞાની જૈનો આવા પ્રકારની પૂજાને મિથ્યાજ્ઞાનનું પરિણામ માને છે અને તેની સામે વિવાદ ઉઠાવે છે.

જગતના વિવિધ વિભાગમાં જે જે તીર્થંકરો થઈ ગયા છે, થાય છે ને થશે તેમની પૂજા થાય છે. પણ જે ૨૪ તીર્થંકરો આ અવસર્પિણીમાં ભારતવર્ષમાં થયા છે તેમને તો પૂજામાં અગ્રસ્થાન આપવામાં આવે છે. તેમાં યે વળી ૧લા આદિનાથની (ઋષભની), ૧૬ મા શાન્તિનાથની, તેમજ છેવટના ત્રણ નેમિનાથની, પાર્શ્વનાથની અને મહાવીરની પૂજા વધારે થાય છે. જગતના ઇતર ક્ષેત્રમાં થયેલા જે તીર્થંકરોની પૂજા થાય છે તેમાં વર્તમાનકાળે મહાવિદેહમાં પ્રવર્તતા તીર્થંકર સીમન્ધરની પૂજા સર્વથી વધારે થાય છે.

પાંચ પરમેષ્ઠિમાં તીર્થંકરો અગ્રસ્થાને છે. એમના પછીના પરમેષ્ઠિ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છેઃ–૨ સિદ્ધ અથવા પરિપૂર્ણ, ૩ આચાર્ય, ૪ ઉપાધ્યાય અને ૫ મુનિ. જૈનોની પૂજામાં આમને પણ યોગ્ય સ્થાન છે; જોકે ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા મહાત્મા પુરૂષોની તુલનામાં એમની પૂજાને બહુ મહત્ત્વ મળતું નથી. એ થઈ ગયેલા પુરૂષોમાં મુખ્ય આ ગણાય છેઃ–ઋષભના પુત્ર બાહુબલિ અથવા ગોમ્મટ, જેને વિષે ૨૭૪ મા પૃષ્ઠ ઉપર લખવામાં આવ્યું છે; ત્યારપછી તીર્થંકરના શિષ્યો એટલે ગણધર, મુખ્યત્વે કરીને ગૌતમ; તે પછી ત્યારપછીના કાળમાં થઈ ગયેલા પવિત્ર પુરૂષોની પણ તેમની પવિત્રતાને કારણે પૂજા થાય છે; . તીર્થંકરોની માતાઓ અને બીજી સ્ત્રીઓ જે (શ્વેતામ્બરમતે) નિર્વાણ પામી છે, તે પણ આ પૂજ્યવર્ગમાં મૂકાય છે.

આ બધી વ્યક્તિઓ, જેની પૂજા જૈનધર્મમાં કરવાની કહી છે, તે બધા પવિત્ર જીવ છે અને તે સૌ સાંસારિક જીવનથી પર થયેલા છે. આ ઉપરાંત જૈનો વળી બીજા અપાર્થિવ

જીવોની પણ પૂજા કરે છે, પણ તેમને ઉપર જણાવેલા પાર્થિવ જીવોના જેટલું પૂજામાં મહત્ત્વ મળેલું નથી, તે ઉપરથી જણાય છે કે પાર્થિવ જીવનને એ ધર્મમાં ઉંચું સ્થાન અપાયું છે. એ વર્ગમાં સૌથી અગ્રસ્થાને, જે યક્ષ અને શાસનદેવતા તીર્થંકરનાં સહચર હતાં, તીર્થંકરો જ્યારે પૃથ્વી ઉપર વિચરતા હતા, ત્યારે તેમની સેવા કરતા હતા, એ સૌ સહચરની પૂજા થાય છે. વર્તમાન અવસર્પિણીના ૨૪ તીર્થંકરોના યક્ષનાં અને શાસનદેવતાનાં નામમાં શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર–મતે કંઇક ફેર છે. નીચે જે કોષ્ટક આપેલું છે તેમાં પ્રથમ જે આંકડા મૂકયા છે તે અનુક્રમે તીર્થંકર સમજવાના છે ને તેમની સામે બંનેને મતે યક્ષનાં અને શાસનદેવતાનાં નામ આપ્યા છે.

તીર્થંકર	યક્ષ		શાસનદેવતા	
	શ્વેતામ્બર	દિગમ્બર	શ્વેતામ્બર	દિગમ્બર
			ચક્રેશ્વરી	
૧	ગોમુખ			
૨	મહાયક્ષ		અજિતબલા	રોહિણી
૩	ત્રિમુખ		દુરિતારી	પ્રજ્ઞપ્તિ
૪	યક્ષેશ્વર		કાલિકા	વજ્રશૃંખલા
૫	તુમ્બરૂ		મહાકાલી	પુરૂષદત્તા
૬	કુસુમ		અચ્યુતા(શ્યામા)	મનોવેગા
૭	માતંગ	વરનન્દિ	શાન્તા	કાલી
૮	વિજય	શ્યામ	ભૃકુટી (જ્વાળા)	જ્વાલામાલિની
૯	અજિત		સુતારકા	અજિતા
૧૦	બ્રહ્મ		અશોકા	માનવી
૧૧	મનુજ અથવા ઇશ્વર		શ્રીવત્સા (માનવી)	ગૌરી
૧૨	(સુર) કુમાર		ચણ્ડા	ગાન્ધારી
૧૩	ષણ્મુખ		વિજયા (વિદિતા)	વૈરોટી
૧૪	પાતાલ		અંકુશા	અનન્તમતી

૧૫	કિન્નર	પન્નગા (પ્રજ્ઞપ્તિ)	માનસી
૧૬	ગરૂડ | કિમ્પુરૂષ	નિર્વાણી	મહામાનસી
૧૭	ગન્ધર્વ	બલા (અચ્યુતા)	વિજયા
૧૮	યક્ષેન્દ્ર | કેન્દ્ર	ધારિણી	અજિતા
૧૯	કુબેર	ધરણપ્રિયા (વૈરોટ્યા)	અપરાજિતા
૨૦	વરૂણ	નરદત્તા (અચ્છુપ્તા)	બહુરૂપિણી
૨૧	ભૃકુટિ	ગાન્ધારી	ચામુણ્ડી
૨૨	ગોમેધ | સર્વાહ	અમ્બિકા	કુષ્માન્ડિની
૨૩	પાર્શ્વયક્ષ	પદ્માવતી	
૨૪	માતંગ	સિદ્ધાયિકા	

જે તે તીર્થંકરના યક્ષને અને તેમની શાસનદેવતાને અનેક સમય જેની તેની સાથે પધરાવવામાં આવે છે. એમાંનાં ઘણાંનાં નામ બ્રાહ્મણ ધર્મની ભાવનાના દેવને અનુસરતાં છે અને વળી કેટલાંકનાં તો નામ (બ્રહ્મા, કુમાર, કુબેર, વરૂણ, કાલી, ગૌરી) પણ એક જ છે.

ખાસ જૈનોની વિદ્યાદેવીઓ ૧૬ છે. હેમચન્દ્રે આપેલાં[૪] શ્વેતામ્બર મતે એ ૧૬ વિદ્યાદેવીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે—

૧ રોહિણી, ૨ પ્રજ્ઞપ્તિ, ૩ વજ્રશૃંખલા, ૪ કુલિશાંકુશા, ૫ ચક્રેશ્વરી, ૬ નરદત્તા, ૭ કાલી, ૮ મહાકાલી, ૯ ગૌરી, ૧૦ ગાન્ધારી, ૧૧ સર્વાસ્ત્રમહાજ્વાલા, ૧૨ માનવી, ૧૩ વૈરોટ્યા, ૧૪ અચ્છુપ્તા, ૧૫ માનસી, ૧૬ મહામાનસિકા.

આમાંની કેટલીક દેવીઓનાં નામ અને શાસનદેવીનાં નામ, ખાસ કરીને દિગમ્બરો સાથે એકસરખા છે.

જૈનો ઇન્દ્રોને અર્થાત્ વિવિધ સ્વર્ગોમાંના દેવોના રાજાઓને શ્રેષ્ઠ ગણે છે. શ્વેતામ્બરમતે ઇન્દ્રો ૬૪[૫] છે, દિગમ્બરમતે ૧૦૦[૬] છે, પણ ૨૪૬ મે પૃષ્ઠે વિશ્વવર્ણનમાં એમનું જે વર્ણન આવે છે, તે હિસાબે ઇન્દ્રોની આ સંખ્યા મળતી આવતી નથી.

આજના જૈનો તો હિન્દુધર્મના અનેક દેવોની પૂજા કરે છે. ક્રિયાકાણ્ડનાં કેટલાંક પુસ્તકો ઉપરથી તારવી કાઢીને એવા કેટલાક મહત્ત્વના દેવનાં નામ નીચે આપું છુંઃ—

વર્ધમાનસુરિના આચારદિનકર નામે ગ્રન્થમાં (પૃ. ૨૨૪/૨ ઉપર) નીચેના દિક્પાલ અથવા દિગધીશનાં નામ ગણાવ્યાં છેઃ ઇન્દ્ર, અગ્નિ, યમ, નિર્ઋતિ, વરૂણ, વાયુ, કુબેર, ઇશાન, નાગ, બ્રહ્મ. સુખલાલજીના પંચ પ્રતિક્રમણમાં (પૃ. ૨૯૨ ઉપર) આપેલા એક મંત્રમાં ૮ લોકપાલનાં નામ આપેલાં છેઃ સોમ, યમ, વરૂણ, કુબેર, ઇન્દ્ર, આદિત્ય, સ્કન્દ, વિનાયક (ગણેશ). આચારદિનકરમાં (પૃ. ૨૨૩/૧ ઉપર) વિવિધ નક્ષત્રના વિવિધ અધિષ્ઠાતા દેવનાં નામ આપેલાં છે; ઉપર ગણાવ્યાં તે ઉપરાંત પણ બીજાં કેટલાંક આ નામ મળી આવે છેઃ–બૃહસ્પતિ, પિતૃઓ, યોનિ, અર્યમા, વિશ્વકર્મા, મિત્ર, જલ, વિશ્વદેવો, વિષ્ણુ, વસુઓ, અજપાદ, અહિર્બુધ્ન્ય, પુષા. ત્યારપછી વળી ૯ ગ્રહનાં નમ પણ મળી આવે છેઃ–સૂર્ય, ચન્દ્ર, મંગલ, બુધ, ગુરૂ, શુક્ર, શનિ, રાહુ અને કેતુ. ત્યારપછી રાશિ અને નક્ષત્રના દેવ અને અન્તે ક્ષેત્રપાલ, દેશદેવતા, નગરદેવતા, ગ્રામદેવતા આવે છે.

દેવીઓમાં સૌથી પ્રસિદ્ધ આ ૬ છેઃ–શ્રી; હ્રી, બુદ્ધિ, ધૃતિ, કીર્તિ અને લક્ષ્મી. આ દેવીઓ શ્વેતામ્બરોની કથા પ્રમાણે જમ્બૂદ્વીપના ૬ મહાપર્વતો ઉપરના ૬ દ્રહોની અંદર કમળ ઉપર રહે છે;[૭] ત્યારપછી વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રી સરસ્વતી અને તે ઉપરાંત અનેક માતૃદેવીઓ છે. જ્ઞાતિ અને કુળની પણ જ્ઞાતિદેવીઓ ને કુળદેવીઓ હોય છે. વિશા ઓસવાળની કુળદેવી ઓસિય દેવી છે, ને તેની પ્રતિમા અમદાવાદમાં હઠીસિંગના દેવાલયમાં પ્રવેશદ્વારે જમણી બાજુએ ઉભી છે.[૮]

છેવટે નાગ ઇત્યાદિ પવિત્ર પ્રાણીઓ, તીર્થંકરોએ જેને પવિત્ર માન્યાં છે એવાં પવિત્ર વૃક્ષો, પવિત્ર સ્થાનો અને પવિત્ર ચિન્હો પૂજાપાત્ર મનાય છે; દેવાલયો, મૂર્ત્તિઓ અને ગ્રન્થો પણ પૂજાને પાત્ર મનાય છે.

જૈનપૂજામાં જે હિન્દુદેવો સ્થાન પામ્યા છે તેમાં મુખ્ય આ છેઃ—ગણેશ, સ્કન્દ, સરસ્વતી, માતૃઓ (દેવીઓ) તેમજ ભૈરવ અને હનુમાન. આ દેવોએ વર્તમાન જૈનપૂજામાં એવું મહત્ત્વનું સ્થાન લીધું છે કે તીર્થંકરોને પણ પાછા રાખી દીધા છે. "Jaina Hostel Magazine" IV (૧૯૨૩) નં૦ ૨, પૃ. ૬૦ ઉપર દિલ્હીના ચમ્પતરાય જૈન (આજે તો એ જૈન ધર્મના આગ્રહી યોદ્ધા છે) વિષે લખ્યું છે કે—"જો કે ચમ્પતરાય જન્મે જૈન છે, છતાં બીજા અનેકની પેઠે, જૈનધર્મમાં ૨૪ દેવ છે એ ઉપરાંત જૈનધર્મ વિષે બીજું કશું ય જાણતા નહોતા. એમનો કુળધર્મ તો જૈનધર્મ જ હતો; પણ એમના કુટુમ્બના વડીલ તો મુખ્યત્વે કરીને હનુમાનની જ પૂજા કરતા અને એ દેવને મંદિરે નિત્ય જતા; બાકી જૈનમંદિરે તો વર્ષમાં ત્રણ જ વાર, ઘણું કરીને વારતહેવારે જ જતા." એવી જ હકીકતો વસતિપત્રકોમાં અને ડીસ્ટ્રીક્ટ–ગૅઝેટિયરોમાં જુદા જુદા પ્રાન્તોની પરિસ્થિતિ વિષે આપેલી છે. એકંદરે જૈનધર્મમાં હિન્દુધર્મનો પૂજાભાવ પુષ્કળ દાખલ થઈ ગયો છે, પણ તેની સામે હાલ શ્રદ્ધાળુ જૈનો આગ્રહથી વિરોધ કરે છે.

વિવિધ પ્રકારના દેવોની પૂજાનું મૂળ આ હિન્દુભાવમાં હોય કે નહિ, પણ તીર્થંકરોની પૂજા કરતાં આ સ્પષ્ટ રીતે જુદા પ્રકારની છે, કારણ કે આ પૂજા વિવિધ પ્રકારની સાંસારિક ઇચ્છાની પ્રાપ્તિને માટે કરવામાં આવે છે અને તેથી કરીને પૂજાની જૈનભાવનાને અનુરૂપ નથી. જૈનધર્મની શુદ્ધ દૃષ્ટિએ એવી પૂજાનું મહત્ત્વ કશું નથી, ખાસ કરીને તો એટલા માટે કે આ દેવો ભૂતકાળમાં નિર્વાણ પામેલા જીવ નથી, પણ જેમણે મહાન્ છતાં યે પરિમિત પદવી, દીર્ઘ છતાંયે પરિમિત કાળ સુધી ભોગવી હોય એવા એ જીવ છે. એ દેવોની પૂજા હિન્દુઓ જે રીતે અને વિધિએ કરે છે તેમાં ને જૈન રીતમાં તથા વિધિમાં બહુ ફેર નથી, તેથી કરીને એ રીતનું ને વિધિનું વર્ણન આ ગ્રન્થમા આપવું નિરર્થક છે, ખાસ કરીને તો એટલા માટે કે એ વિધિપુરઃસર નથી એમ

કહીને અનેક જૈનો એનો વિરોધ કરે છે,[૯] ત્યારે અહીં તો મુખ્યત્વે તીર્થંકરોની પૂજા વિષે વર્ણન કરીને જ સન્તોષ ધરીશું.

સર્વે જીવની પેઠે તીર્થંકરને પણ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ એ ચાર દૃષ્ટિએ (પૃ. ૧૫૨) જોઈ શકાય. જે નામે ઓળખાય છે તે નામતીર્થંકર, જે રૂપે ઓળખાય છે તે સ્થાપના તીર્થંકર, બીજી પરિસ્થિતિને બાદ કરતાં જે શુદ્ધ સ્વરૂપે થવાના છે તે દ્રવ્યતીર્થંકર, પોતાના કાળની પરિસ્થિતિમાં શુદ્ધરૂપે જે વર્તે છે તે ભાવતીર્થંકર. એ ચાર દૃષ્ટિબિન્દુને અનુરૂપ તીર્થંકરની પૂજાના પણ ચાર પ્રકાર છે. તીર્થંકરના નામનો જાપ કરવાથી કે તેનું શ્રવણ કરવાથી એમનું સ્વરૂપ ભકતની અન્તર્દૃષ્ટિ સમીપ પ્રકટ થાય છે અને તેથી તેના હૃદયમાં શ્રદ્ધા–પવિત્રતા ઈત્યાદિ ભાવ પ્રકટે છે. પ્રતિમાપૂજનથી તીર્થંકર ઇન્દ્રિયગોચર થાય છે અને તેથી પવિત્રતાની ભાવના ભૌતિક હૃદયની સમીપ આવે છે. દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ પૂજા કરવાથી, જીવ આજે ગમે તે સ્થિતિમાં હોય તો પણ તે જો તીર્થંકર થવાને સરજાયેલા હોય તો અન્તે તીર્થંકર થાય છે. રાજપુત્ર રાજા થવાના વિચાર કરતો રહે છે તે છેવટે રાજા થાય છે એના જેવી આ વાત છે. તીર્થંકર જ્યારે પૃથ્વી ઉપર કેવળીપણે હતા, ત્યારે તેમના સમયનાં માણસ તેમની જે પ્રકારે પૂજા કરતા તેવી પૂજા તે ભાવપૂજા.

પણ વાસ્તવિક રીતે તો જૈનો આજે અનેક પ્રકારે પૂજા કરે છે. પૂજાનો સર્વસામાન્ય પ્રકાર તો ભાવપૂજા છે, એટલે કે તીર્થંકરનું ધ્યાન ધરવું અને એમની સ્તુતિ કરવી. આ જ પ્રકારની પૂજા સાધુઓ કરે છે અને અનેક સમ્પ્રદાયો એને જ સાચી પૂજા માને છે; પણ મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરો જે વિધિએ પૂજા કરે છે એના બે પ્રકાર છેઃ—અંગપૂજામાં જલપૂજા, ચન્દનપૂજા, પુષ્પપૂજા અને અગ્રપૂજામાં ફલપૂજા, અક્ષતપૂજા, નૈવેદ્યપૂજા, દીપપૂજા, ધૂપપૂજા. પૂજાના આ ઉપરાંત બીજા પણ પ્રકાર છે, પણ તેનું વર્ણન પછીથી કરીશું.

જૈન ગ્રન્થો કહે છે કે તીર્થંકરોની મહત્ત્વની અને શ્રેષ્ઠ પૂજા તો એ છે કે જિનોએ આપેલા વિધિને બરાબર આચરવા; જેઓ એ પ્રમાણે આચરે તેમનાં જ કર્મ સારાં થવાની કે ક્ષીણ થવાની આશા રહે. આપણે આગળ જોઇ શકીશું કે નૈતિક ભાવનાની અને અમુક ધાર્મિક વિધિઓના પરિપાલનની આવશ્યકતા, એ બે વિચારોનો ધ્વનિ જૈનપૂજામાં પ્રબળ છે અને તેમાં અમુક ક્રિયાઓને મહત્ત્વ મળ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત, વ્રત, તપ વગેરે પણ ધર્મના પ્રદેશમાં મૂકાયાં છે.

ભક્તિનાં સ્વરૂપ.

૧ પ્રાર્થના.

સ્તોત્ર—મંત્ર.

ખ્રિસ્તિ અને બીજા ધર્મોમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે અને ભક્તિભાવનું મોટે ભાગે એ જ સ્વરૂપ છે. એમાં ભક્ત ઉપાસ્યદેવની સાથે માનસિક વાણીએ વાત કરે છે, એની સ્તુતિ કરે છે, પોતાનો પ્રેમ અને ભક્તિ પ્રકટ કરે છે, પોતાનાં દુઃખ વિદિત કરે છે, તેમાંથી રક્ષણ અને મુક્તિ પામવાની આશા દર્શાવે છે અથવા વિવિધ પ્રકારની આશાઓ પૂરવાની કૃપા ઇચ્છે છે. સાચા જૈનની આ પ્રકારની પ્રાર્થના હોઇ શકે નહિ; તીર્થંકર જગન્નિયામક ઇશ્વર છે એમ જૈન માનતા નથી, તેથી પોતાના જીવનમાં અને સંસારમાં લાભ થાય એવી પ્રાર્થના એ તીર્થંકરને કરે નહિ. સાચી વાત તો એ છે કે જૈનધર્મમાં પ્રાર્થનાને સ્થાન જ નથી. જૈન ભક્ત તો વિશુદ્ધ પ્રકાશે પ્રકાશતા અર્હંતની ગાનથી અને મંત્રથી સ્તુતિ કરશે, વ્યાખ્યાન કરશે ને તેથી જ સન્તોષ લેશે. લૌકિક જૈનધર્મમાં આજે એ પ્રમાણે નથી રહ્યું એ તો આપણે કહી જ ગયા છીએ.

ભક્તો ગાનથી અને મંત્રથી તીર્થંકરાદિની સ્તુતિ કરે છે. ભક્તજન એમની જે સ્તુતિ કરે છે, તેનું પ્રાકૃત ભાષામાં અતિ

સંક્ષિપ્ત સૂત્ર છે ને તેને परमेष्ठीमंत्र કહે છે. જૈન દિવસમાં અનેક
વાર એ મંત્રનો જાપ જપે છે. એ મંત્ર આ પ્રમાણે છેઃ

नमो अरिहन्ताणं, नमो सिद्धाणं, नमो आयरियाणं ।
नमो उवज्झायाणं, नमो लोए सव्वसाहूणं ॥

(અર્હંતોને નમસ્કાર, સિદ્ધોને નમસ્કાર, આચાર્યોને
નમસ્કાર, ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર, જગતના સૌ સાધુઓને નમસ્કાર.)

જૈનધર્મના પાંચ પરમેષ્ઠી એટલે અગ્રપુરૂષોની સ્તુતિના
આ સૂત્રમાં ૩૫ અક્ષર છે, પણ એ સૂત્રને વળી ૧૬, ૬, ૫,
૪, ૨ અથવા ૧ એક અક્ષરમાં, એમ વિવિધ રીતે ટુંકાવી
શકાય. જેમકેઃ—

अरिहन्त सिद्ध आ(य)इरिया उवज्झाया साहू ૧૬ અક્ષર.

अरिहन्त सिद्ध साधु અથવા अरिहन्त. सि. सा. અથવા ओं नमो
सिद्धाणं= ૬ અક્ષર.

अ सि आ उ सा =૫ અક્ષર.

अरहन्त અથવા अ. सि. साहू=૪ અક્ષર.

सिद्ध અથવા अ. सा. અથવા ॐ ह्रीँ=૨ અક્ષર.

ॐ=૧ અક્ષર.

ભરતખંડના સૌ સમ્પ્રદાયોની ગુપ્ત વિદ્યાઓમાં આ છેલ્લો
મંત્ર-ॐ-બહુ મહત્ત્વનો ગણાય છે.

अ+अ+आ+उ+म् એ પાંચ અક્ષરનો એ મંત્ર બનેલો છે.
એમ જૈનો માને છે. પહેલો अ અર્હંતનો, બીજો अ અશરીરીનો
(સિદ્ધનો), आ આચાર્યનો, उ ઉપાધ્યાયનો અને म् મુનિનો (સાધુનો)
પ્રથમ અક્ષર છે. સૌ મંત્રોમાં પરમેષ્ઠીમંત્ર ,વધારે મહત્ત્વનો અને
શુભકર છે; એ મંત્રની પછી એક શ્લોક બોલવામાં આવે છે, તે
પણ એનું મહત્ત્વ સૂચવે છે. એ શ્લોકનો અર્થ આમ છેઃ
"આ પાંચની સ્તુતિ કરનારો આ મંત્ર સૌ પાપનો નાશ કરે છે
સર્વ સ્તુતિમંત્રોમાં એ અગ્રસ્થાને છે." તે નીચે પ્રમાણે.—

एसो पंचनमुक्कारो, सव्वपावप्पणासणो,
मंगलाणं च सव्वेसिं, पढमं हवइ मंगलं ॥

પરમેષ્ઠી મંત્ર જૈનધર્મના પાંચેય ગણુના અગ્રપુરૂષોને માટે સામાન્ય છે; એમાંના એકેક ગણુને માટે અથવા એ ગણુના અમુક પુરૂષોને માટે બીજાં ભજનો અને મંત્રો છે.

વર્તમાન અવસર્પિણીના ૨૪ તીર્થંકરોની સ્તુતિઓ પદ્યમાં અને ગદ્યમાં અનેક છે. એક શક્રસ્તવના આદિ શબ્દ नमोत्थुणं છે, તેથી તે સ્તવનું નામ પણ તે જ પડી ગયું છે. એ સ્તવ બહુ પ્રખ્યાત છે અને અનેક ક્રિયાઓમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. એ સ્તવમાં અર્હંતની અનેક નામે, તીર્થંકર સ્વરૂપે, જિન સ્વરૂપે, બુદ્ધ સ્વરૂપે સ્તુતિ કરી છે અને અંલકારોથી એની ભાષા સુન્દર બનાવી છે; જેમકે—" મનુષ્યોમાં સિંહ, શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોમાં પદ્મ, શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોમાં હાથી, શાસ્ત્રની દિશાઓના ચક્રવર્તી " ઇત્યાદિ. लोगस्स શબ્દથી શરૂ થતું અને પ્રાકૃત પદ્યમાં રચાયેલા એક સ્તોત્રમાં તીર્થંકરને જગત્પ્રકાશ કહ્યા છે અને ત્યારપછી અનુક્રમે એમનાં ૨૪ નામ ગણાવ્યાં છે. પછીના કાળના કવિઓએ સંસ્કૃતમાં અને આધુનિક ભાષાઓમાં એકેક કે અનેક શ્લોકો રચીને ૨૪ તીર્થંકરનાં સ્તવન ગાયાં છે.

તેવીજ રીતે સિદ્ધો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો, સાધુઓ–એ બીજા પરમેષ્ઠીઓ તેમજ શ્રુતદેવતા, ક્ષેત્રદેવતા, યક્ષો આદિનાં પણ સ્તોત્રો રચાયાં છે, જો કે તીર્થંકરોના જેટલાં તો નહિજ. વળી તીર્થસ્થાનોનાં પણ સ્તવન ગવાયાં છે. પ્રખ્યાત जंकिंचि સૂત્રમાં બધાં તીર્થોની અને અધોલોકમાંની, મધ્યલોકમાંની અને ઉર્ધ્વલોકમાંની સર્વે પ્રતિમાઓની સ્તુતિ કરી છે. जावंति चेइआइं સૂત્રમાં અધો, મધ્ય અને ઉર્ધ્વલોકમાંનાં બધાં ચૈત્યોની સ્તુતિ કરી છે. ખુદ જૈનવિદ્યા વિષે મંત્રો અને સૂત્રો છે. એક બહુ પ્રખ્યાત શ્લોકમાં કહ્યું છે કેઃ—

શુભ આશીર્વાદ દેનારી, જ્ઞાનનું મૂળ અને જેની હું પૂજા કરૂં છું. તે શુદ્ધ ધર્મને આપનારી જૈનવિદ્યાનો વિજય હો.

અન્તે સમસ્ત જગતને આશીર્વાદ આપનાર શ્લોક પણ છે ને તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

જગતનું શુભ હો, સર્વશ્રેષ્ઠની સર્વજન આરાધના કરો,
સૌ દુરિતનો, સૌ હીનતાનો નાશ હો; શાન્તિ હો. [૧૧]

ઐહિક અને આમુષ્મિક હિત થાય, અહિતનો નાશ થાય એટલા માટે અનેક ગદ્યમન્ત્રો અનેક ગ્રન્થોમાં આપેલા છે.

અત્યારસુધી આપેલા મન્ત્રોના શબ્દો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે બીજી ભાષામાંના છે અને તેના અર્થ સમજી શકાય એવા છે; પણ એક અથવા વધારે અક્ષરના બીજા કેટલાક એવા મન્ત્રો છે કે ભાષામાં જેનો કશો અર્થ હોઇ શકે નહિં, પણ તેમાં અમુક ધાર્મિક ભાવ રહેલો છે એમ માનવામાં આવે છે. આવા ગૂઢ મન્ત્રોમાં સૌથી અગ્રસ્થાને ૐ છે, તે વિષે આગળ કહી ગયા છીએ અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ પણ કર્યું છે. એવા જ પ્રકારના બીજા ગૂઢ મન્ત્રોમાંના કેટલાક આ છે; હ્રામ્, હ્રીમ્, હ્રૂમ્, હ્રઃ, યઃ, ક્ષઃ, ફુટ્, રમ્, રી, રૌમ્, રઃ સ્વાહા, આવા અનેક મન્ત્રો ક્રિયાકાણ્ડમાં અનેકવાર વપરાય છે; એ માત્ર બોલાય છે એમ નથી, લખાય છે પણ ખરા. શાન્તિકરણમાં નીચેના મન્ત્રો બોલવામાં આવે છે અને શરીરનાં અંગો ઉપર લખવામાં આવે છે. માથા ઉપર શ્રીમ્ કપાળ ઉપર શ્રૂમ્, ભ્રૂકુટિ ઉપર હીમ્, આંખો ઉપર હ્રૌમ્, નાક ઉપર ઐમ્, કાન ઉપર હ્રીમ્, ગરદન ઉપર હ્રીમ, છાતી ઉપર હૂમ, હાથ ઉપર ક્ષામ, પેટ ઉપર ક્ષ્રીમ્, નાભિ ઉપર હઃ ગુહ્યેન્દ્રિય ઉપર હ્રામ્, જાંઘ ઉપર યં અને પગ ઉપર ભૂમ્[૧૨]

ચ ધ્યાન.

દરેક જૈને નિત્ય ધ્યાન ધરવું જોઈએ. સામાન્ય રીતે પ્રાતઃકાળે એક મુહૂર્તકાળ પર્યન્ત આવું ધ્યાન ધરવાનું છે. છતાં યે અનેક જણ શ્રદ્ધાપૂર્વક બે કે ત્રણ મુહૂર્ત પર્યન્ત ધરે છે, અથવા તો મધ્યાહ્ને કે સાયંકાળે ધરે છે. ભૌતિક મોહમાંથી

ને દુ ખમાથી જીવને મુક્ત કરવો અને એને શાન્ત અને શુદ્ધ બનાવવો એ આ ક્રિયાનો હેતુ છે આ ક્રિયાનુ પારિભાષિક નામ સામાયિક છે. તે એકાન્તમા ઘેર, ઉપાશ્રયમા કે મન્દિરમા પણ કરી શકાય એકલા, ઇશાન દિશામા કે પોતાના ગુરૂ અથવા જિનપ્રતિમા પ્રતિ મુખ રાખીને કરી શકાય

આ ધ્યાનને બદલે કોઇ ધર્મગ્રન્થનુ વાચન કે કોઇ ધર્મોપદેશનુ શ્રવણ પણ કરી શકાય

શ્રાવકો સાધારણ રીતે નિત્ય થોડો જ સમય આવું ધ્યાન ધરે છે, પણ જેણે પોતાનો આધ્યાત્મિક વિકાસ કરવા ધાર્યો છે અને એમ કરીને અન્તે પુનર્જન્મમાથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા રાખી છે, તે તો વ્યવસ્થાપૂર્વક લાબા કાળ પર્યન્ત ધ્યાન ધરે છે

ધ્યાનને સફળ કરવુ હોય તો ધ્યાનીએ સૌ ભૌતિકો પ્રત્યે સમદર્શી થવુ જોઇએ ને વિચારે શુદ્ધ થવુ જોઇએ, એણે જીવમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રી રાખવી જોઇએ ને એનુ શુભ ઇચ્છિવુ જોઇએ સર્વે દીન-દુ ખી પ્રત્યે કરૂણા રાખવી જોઇએ, તીર્થંકરોના ગુણ વિષે અને જે કઇ શુભ તે સકળ પ્રત્યે પ્રમોદ રાખવો જોઇએ અને પોતાના શત્રુઓ પ્રત્યે પણ સમ્પૂર્ણ માધ્યસ્થ રાખવુ જોઇએ [૧૩]

ધ્યાનના જુદા જુદા જે પ્રકાર જૈનશાસ્ત્રોમા આપેલા છે તે પૃ ૨૧૪ ઉપર વર્ણવ્યા છે એ ગ્રન્થોમા ધ્યાનના જુદા જુદા સ્વરૂપો આપવામા આવેલા છે તેનુ વર્ણન હવે અહીં કરીશુ ધ્યાનના અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે સ્વરૂપ છે —[૧૪]

૧ पिण्डस्थ ધ્યાન પચભૂતની વિવિધ મૂર્તિઓનુ અનુક્રમે ધ્યાન ધરીને ધ્યાની ઉચ્ચજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે એની પાચ ધારણાઓ નીચે પ્રમાણે છે

क पार्थिवी ધારણા ધ્યાની પૃથિવીને શાન્ત સ્થિર ક્ષીરસમુદ્ર રૂપે કલ્પી લે છે એને મધ્યસ્થાને જમ્બૂદ્વીપ જેવડુ સહસ્રદલ સુવર્ણપદ્મ કલ્પે છે એ પદ્મમા સુવર્ણપર્વત (મેરૂ) જેવુ બીજ છે અને તેના મધ્યસ્થાને શરદ્રાત્રિના ચન્દ્ર જેવુ પ્રકાશતુ ભવ્ય રૌપ્યા

સન છે. એ આસન ઉપર ધ્યાની પોતાને સમ્પૂર્ણ શાન્તભાવે ને શુદ્ધભાવે રાગદ્વેષથી પર થઇને કર્મનો ક્ષય કરવાને ઉદ્યુક્ત થઇને બેઠેલો કલ્પે છે.

ख आग्नेयी धारणाઃ ત્યારપછી ધ્યાની પોતાની નાભિમાંથી નીકળેલા પ્રકાશિત ષોડશદલ કમલને પોતાની સામે જુએ છે. એ સો દલ ઉપર દેવનાગરી વર્ણના ચૌદ સ્વર (અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ઋ ૠ લૃ લૄ એ ઐ ઓ ઔ) અને અં તથા અઃ છે, બીજમાં મહામન્ત્ર अर्हम् છે. આ મન્ત્રના ર્ માંથી પ્રથમ ધૂમ્ર, પછી અગ્નિ-કણ ને અન્તે પ્રજ્વલિત અગ્નિ પ્રકટ થાય છે. એની શિખા ધીરે ધીરે વધે છે અને તે ૮ કર્મરૂપી આઠ દલવાળા મધ્યમાં આવેલા કમલને બાળે છે. પછી સ્વસ્તિક છે જેને શિખરદેશે એવા ત્રિકોણ આકારની શિખા ધ્યાની કલ્પે છે. સુવર્ણસમ પ્રકાશતી આ નિર્ધૂમ શિખા નરકાગ્નિ પેઠે ન બૂઝાય તેવી છે અને તે શરીરની બહાર છે, વાયુ એને શરીરની દિશાએ પ્રેરે છે, તેથી એ શિખા શરીરને બહારથી બાળે છે અને કમલ ઉપરનો અગ્નિ તેને અન્દરથી બાળે છે. અન્તે શરીર ને કમલ અગ્નિથી બળી જાય છે ને પાછળ ભસ્મ જ રહે છે.

ग मारुती धारणाઃ ધ્યાની કલ્પે છે કે બળ્યા પછી પડી રહેલી ભસ્મને મહાવાયુ આવીને ઉડાડી મેલે છે.

घ वारुणी धारणाઃ ત્યારપછી ધ્યાની કલ્પે છે કે ગર્જના ને વિદ્યુત્ સમેત મેઘ આવે છે ને સમસ્ત વિશ્વને ડુબાડી દે એટલું જળ વર્ષે છે; એ જળથી પોતાનો સમસ્ત મળ ધોવાઇ જાય છે.

ङ रूपवती धारणाઃ અન્તે ધ્યાની પોતાને ભૌતિક શરીરનાં ૭ તત્ત્વથી મુક્ત એવા શુદ્ધ આત્મારૂપે જુએ છે. આધ્યાત્મિક સમ્પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરીને ચન્દ્ર જેવા પ્રકાશમાન્ સ્વરૂપે પોતે સિંહાસન ઉપર બેસે છે ને દેવો તથા દૈત્યો તેના ભવ્યરૂપને નમસ્કાર કરે છે.

૨ पदस्थ ધ્યાનમાં અમુક પવિત્ર મન્ત્રોનું ધ્યાન ધરવાનું હોય છે (મન્ત્ર માટે જોશો પૃષ્ઠ ૩૭૭)

૩ રૂપસ્થ ધ્યાનમાં સામે તીર્થંકરને કલ્પવાના છે. જાણે એ સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિઓથી શોભી રહ્યા છે, આસન ઉપર બિરાજ્યા છે, યક્ષો ચામર કરે છે અને દેવોને ને મનુષ્યોને એ ઉપદેશ આપી રહ્યા છે, એવી રીતે એમને કલ્પીને ધ્યાન ધરવાનું છે.

૪ રૂપાતીત ધ્યાનમાં આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, રૂપાતીતને સર્વ રીતે યક્ષના જેવો શુદ્ધ ભાવ પ્રતીત થાય છે.

૫ કાયોત્સર્ગ અને પ્રાણાયામ.

ધ્યાન ધરતી વેળાએ જૈને પોતાના શરીરને અમુક સ્થિતિમાં રાખવાનું હોય છે. આમ કરવાનો હેતુ સ્પષ્ટ છે; શરીરને અમુક સ્વસ્થ સ્થિતિમાં રાખવાથી ધ્યાનીના કોઇ વિચાર શરીર પ્રત્યે આકર્ષાય નહિ અને તેથી કરીને જીવ કેવળ આધ્યાત્મિક વિચારોમાં પ્રેરાય. ધ્યાન સમયે શરીરને અમુક પ્રકારે રાખવાની સ્થિતિને કાયોત્સર્ગ (કાય–શરીર, ઉત્સર્ગ–ત્યાગ) કહે છે, કારણકે એમાં ભૌતિક શરીરમાંથી આધ્યાત્મિક શરીર ખેંચી લેવાનું હોય છે સાધારણ રીતે એમાં ધ્યાની પલાંઠી વાળીને બેસે છે અને છુટ લટકતા હાથ ખોળામાં મૂકે છે. તે સમયે ધ્યાની મંત્ર ભણે છે ને એ મંત્રનો અર્થ એવો છે કે ' જીવ શુદ્ધ થાય એટલા માટે શરીરની સમસ્ત ક્રિયાઓ બંધ થાઓ.' કાયોત્સર્ગમાં ધ્યાની બેઠો હોય ત્યારે એણે સમસ્ત ઇચ્છાધીન શરીરવ્યાપાર બંધ કરવાનો છે, જે વ્યાપાર ઇચ્છાધીન નથી ને શરીરને આવશ્યક (જેમકે શ્વાસોશ્વાસ) છે અથવા જેના ઉપર ધ્યાનીનો અધિકાર નથી. (જેમકે નિમેષ, ખાંસી આદિ) તેનાથી કાયોત્સર્ગનો ભંગ થતો ગણાતો નથી.

બેસવાનું જે સાધારણ આસન તે ઉપરાંત બીજા આસનોમાં પણ જીવને ધ્યાનમગ્ન કરી શકાય. ધ્યાની ઉભો રહીને પણ ધ્યાન ધરી શકે; તે પ્રસંગે હાથ બરાબર આકાશ તરફ સીધા રાખવાના, ઘુંટી એકમેક સાથે ભીડવાની, પગની ચાર આગળીઓ એકમેકથી છુટી રાખવાની અને અંગુઠા સીધા રાખવાના છે. આ બે મુખ્ય આસનો ઉપરાંત બીજાં અનેક આસનો છે, પણ તે એ બેના

પ્રકાર માત્ર છે.[15] હાથ કયે પ્રકારે રાખવાના તે વાત બહુ મહત્ત્વની છે; પૂજામાં મુદ્રા બહુ અગત્યની ગણાય છે અને કયે પ્રસંગે કઇ મુદ્રાનો ઉપયોગ કરવાનો છે તેનું વિવરણ અને વિવિધ પ્રકારની અનેક મુદ્રાઓ વિષે કર્મકાણ્ડ વિષેના ગ્રન્થોમાં લખ્યું છે.[16]

સામાયિકના આરમ્ભમાં હાથના જે વ્યાપાર કરવાના છે તેને આવર્તન કહે છે; ડાબે કાનેથી જમણા સુધી મ્હોં સામે હાથ અર્ધવર્તુળમાં ફેરવવાના છે અને એનો અર્થ તીર્થંકરોને અથવા ગુરૂઓને નમસ્કાર છે.

તેવીજ રીતે પૂજા સમયે બીજા પણ અનેક શરીરવ્યાપાર કરવાના છે. નમસ્કાર, પ્રણામ અને એવા સર્વ વ્યાપાર અમુક નિયમો પ્રમાણે બરાબર કરવાના છે.

શરીરની એ સમસ્ત ક્રિયાઓમાં અન્તે પ્રાણાયામ પણ આવે છે. હિન્દુ યોગીઓના જેવી જ આ ક્રિયાઓ જૈનોએ પણ યોજી કાઢી છે. હેમચંદ્રને મતે પ્રાણ–વાયુ પાંચ પ્રકારના છે અને તે શરીરનાં વિવિધ અંગોમાં સ્થિત થયેલા છે. "તાલુપ્રદેશમાં, હૃદયમાં, નાભિમાં અને અંગુઠાના છેડામાં પ્રાણ છે; ગરદનમાં, પીઠમાં, પૂઠમાં અને પાનીમાં અપાન છે; હૃદયના અને નાભિના સંહનનમાં સમાન છે; મસ્તક અને હૃદયની વચ્ચે ઉદાન છે; સમસ્ત ચામડીમાં વ્યાન છે.[17]" પ્રાણોને વ્યવસ્થિત કરવાથી શરીરનું નાડીમંડળ શુદ્ધ થાય છે, અને શરીર ઉપર જીવનો સમ્પૂર્ણ અધિકાર પ્રવર્તે છે.

પુરૂષોને શરીરની આ જે સૌ ક્રિયાઓ કરવાનું વિધાન છે, એમાંની કેટલીક ક્રિયાઓ, ખાસ કરીને અમુક આસન કરવાનો સ્ત્રીઓને, ખાસ કરીને સાધ્વીઓને નિષેધ છે[18] એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે, કારણ કે તેથી કેટલાક ઇન્દ્રિયવ્યાપાર ઉત્તેજિત થાય છે.

૨ પ્રતિક્રમણ અને પ્રાયશ્ચિત્ત.

જાણ્યે કે અજાણ્યે પણ જે પાપ થયાં હોય તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો એ જૈનોની ક્રિયાવિધિમાં બહુ મહત્ત્વનું છે. એમ

પશ્ચાત્તાપ કરવાની જે સૌ ક્રિયાઓ છે તેને પ્રતિક્રમણ કહે છે અને એ સમ્બન્ધના જે સૂત્રો તેને પણ પ્રતિક્રમણ કહે છે, એ ઉપરથી જ જણાઇ આવશે કે એમાં પશ્ચાત્તાપને કેટલું મહત્ત્વ આપેલું છે.

પ્રતિક્રમણનાં અનેક સ્વરૂપ છે. એ પ્રતિક્રમણમાં વિવિધ મન્ત્રો બોલવાના હોય છે ને તેમાં ભક્ત કયાં કયાં પાપ કર્યાં છે, તે બોલી જાય છે ને તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે. નિત્યના સામાયિક પ્રસંગે ભકત બોલે છેઃ–" પૂર્વે કરેલાં પાપથી પાછો વળું છું, તેની ધૃણા કરૂં છું, તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરૂં છું, તેમાંથી મુકત થાઉં છું." સર્વસામાન્ય ઉપયોગમાં આવતો એક મંત્ર सातलाख[19] શબ્દોથી શરૂ થાય છે, તેમાં ૮૪૦૦૦૦૦ જીવોને તેમના વર્ગ પ્રમાણે (એટલે કે ૭૦૦૦૦૦ પૃથ્વીકાય, ૭૦૦૦૦૦ જળકાય, વગેરે, જુઓ પૃ. ૨૩૧) ગણાવ્યા છે; પછી પ્રતિક્રમણ કરનાર બોલે છે કે ' મેં મને વચને કે કાયાએ એમાંના કોઈ જીવની હિંસા કરી હોય, અથવા બીજા પાસે કરાવી હોય અથવા બીજાએ કરેલી ત્યારે સાંખી રહ્યો હોઉં તો પશ્ચાત્તાપ કરૂં છું.' અહિંસા ધર્મની સામે કરેલા પાપની ક્ષમા માગવાનો આ વિધિ ઘણું કરીને સર્વસામાન્ય છે, કારણ કે સાધુઓએ ખાસ પાળવા જેવો આ ધર્મ છે. ગમે એટલી સંભાળ રાખીને માર્ગે ચાલવામાં આવે તો ય ચાલતાં ચાલતાં કેટલા ત્રસ અથવા સ્થાવર જીવની હિંસા કે હત્યા થઇ હશે તે કોઇથી કહી શકાય નહિ. શ્વેતામ્બરો બીજા એક મંત્રનો બહુ ઉપયોગ કરે છે, તેમાં પાપનાં અઢાર મૂળ (अढार पापस्थान) જણાવ્યાં છે અને તેમાં અણુવ્રતના (પૃ. ૨૦૫) ભંગ વિષે તથા કષાય વિષે જણાવેલું છે અને તેમાં અન્તે પાપનો પશ્ચાત્તાપ આવે છે.[20]

આ સાધારણ પ્રતિક્રમણ ઉપરાંત જૈનોમાં બીજું એક પ્રતિક્રમણ છે તેને આલોચના કહે છે, એમાં અમુક પાપ સ્વીકારવાનાં હોય છે. શ્રાવક પોતાના ગુરૂ અથવા બીજા કોઇ સાધુ સમક્ષ તે સ્વીકારે છે, સાધુ પોતાના આચાર્ય સમક્ષ સ્વીકારે છે, સૌ પોતપોતાની પવિત્રતા પ્રમાણે પોતાનાં પાપ વત્તે ઓછે અંશે સ્વીકારે

છે. સાધુઓ અને સાધ્વીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ શ્રાવકો કરતાં વધારે સ્વીકારે છે. કેટલાક શ્રાવકો રોજ, કેટલાક પખવાડિયે એકવાર, કેટલાક ચાર મહિને એકવાર ને કેટલાક વર્ષમાં એકવાર સ્વીકારે છે. દરેક જૈને કમમાં કમ વર્ષને છેલ્લે દિવસે એવું આલોચન કરવાનું હોય છે; છતાં યે બની શકે તેટલી વાર કરવું સારૂં ગણાય છે, કારણ કે તેથી કર્મનો ભરાવો થતો અટકે છે.

થયેલાં પાપના નિવારણને માટે ગુરૂ પાપ કરનારને અમુક પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે. વિશેષ પ્રકારનું તપ કે બીજી એવી ધાર્મિક ક્રિયા કર્યે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું ગણાય છે. સાધુઓએ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું ખાસ અગત્યનું મનાય છે. નાનામાં નાના પાપને માટે તેને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્તના બરાબર વિધિ આપેલા છે. રહેવામાં કે વસ્ત્ર પહેરવામાં સ્વચ્છતા શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે સાચવી ન હોય, મંત્ર બોલવામાં ભૂલ કરી હોય, આહારમાં કે અધ્યયનમાં ભૂલ કરી હોય તો તેને અમુક પ્રાયશ્ચિત્ત કે અમુક ક્રિયા કરવી પડે છે અથવા અમુક ઉપવાસ કરવા પડે છે. ગંભીર પ્રકારના પાપને માટે ગંભીર પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું હોય છે. સાધુને અમુક કાળ સુધી પદચ્યુત કરવામાં આવે છે, તેને કરવામાં આવતું વન્દન બંધ થાય છે અને તેણે મૌન ધારણ કરવું પડે છે. કોઇ કોઇ પ્રસંગે તેને થોડો કાળ સંઘબહાર પણ થવું પડે છે, સાધુ કરતાં સાધ્વીને અને સામાન્ય સાધુ કરતાં આચાર્યને ભારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું હોય છે.[૨૧]

ૠ. પ્રત્યાખ્યાન અને તપ.

નિત્ય સામાયિક સમયે જૈને આમ બોલવાનું છેઃ " નિન્દ્ય કર્મોનું પ્રત્યાખ્યાન કરૂં છું, જ્યાં સુધી મારૂં આ વ્રત ચાલે છે ત્યાં સુધી મને, વચને ને કાયાએ દ્વિવિધ પ્રત્યાખ્યાન આચરીશ. નિન્દ્યકર્મ કરીશ નહિ અથવા બીજા પાસે કરાવીશ નહિ. " સામાયિકને અન્તે અન્ન, પાણી, ફળ કે સોપારી વગેરે મુખવાસ એ ચતુર્પ્રકારનો ત્યાગ કરવાનું પણ વ્રત કોઇ કોઇ વાર શ્રાવક

લે છે; આ પ્રકારનું પ્રત્યાખ્યાન એક અથવા અનેક કલાક સુધીનું કે એક અથવા અનેક દિવસ સુધીનું પણ હોય છે.

શ્રાવકે અમુક પ્રકારના ધંધા નહિ કરવા, અને વ્રત લીધું હોય ત્યારે અમુક વસ્તુઓનો ઉપયોગ નહિ કરવો વગેરે વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ જૈનોના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોમાં કરેલું છે. એવા પ્રકારનાં વ્રતનો સંબંધ કર્મકાણ્ડ સાથે પણ જોડી રાખ્યો છે અને પર્વદિનોને પ્રસંગે એ વ્રત ખાસ પાળવાનાં હોય છે.

જૈનોએ તપને ખાસ મહત્ત્વ આપેલું છે, જીવનની શુદ્ધિને માટે અને કર્મના ક્ષયને માટે તપની ભારે આવશ્યકતા છે એમ જૈનો પ્રાચીન કાળથી માનતા આવ્યા છે. બૌદ્ધો તપને એટલું બધું મહત્ત્વ નથી આપતા. એ પણ જૈનો અને બૌદ્ધો વચ્ચે મોટો ભેદ છે. તપમાં મુખ્ય વિધિ ઉપવાસનો છે. ઉપવાસના વિધિને સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાએ યોજી કાઢ્યો છે. પોતાને બહુ પસન્દ હોય એવાં સ્વાદિષ્ટ ભોજનના અમુક પદાર્થો ત્યાગ કરવા, ત્યાંથી તે ધીરે ધીરે સમસ્ત આહારનો ત્યાગ કરવો; અમુક કાળ સુધી સમસ્ત આહારનો ત્યાગ કરવો ત્યાંથી તે ધીરે ધીરે સદાને માટે ત્યાગ કરવો ને અંતે મૃત્યુ પામવું. ત્યા સુધીના ઉપવાસના વિવિધ પ્રકારનું ક્રમવાર વર્ણન કર્મગ્રન્થોમાં વિગતે આપ્યું છે ને કોષ્ટકો પાડી પાડીને એ વિગત સમજાવી છે ઘાટકોપરમાં ૪૭ વર્ષની ઉમ્મરના સાધુ સુન્દરલાલજીએ ઇ. સ. ૧૯૨૩ મા ૮૧ દિવસના ઉપવાસ કર્યા હતા અને તેના આગલા વર્ષમાં અનુક્રમે ૬૧ અને ૪૪ દિવસના ઉપવાસ કર્યા હતા.[૨૨] એ જ બતાવી આપે છે કે જૈનોમાં ઉપવાસ કરવાની શક્તિ કેટલી છે.

છી. યોગ.

મોક્ષ મેળવવાને હેતુએ પુદ્‌ગલમાંથી જીવને મુક્ત કરવા માટે શરીરની અને મનની વિવિધ પ્રકારની વ્યવસ્થિત સાધનાઓ સાધવી એને યોગ કહે છે. હિન્દુઓ અને બૌદ્ધોની પેઠે જૈનોએ પણ યોગને અસાધારણ મહત્ત્વ આપ્યું છે. સર્વે ધાર્મિક ક્રિયા-

એમાં, સર્વે વૃક્ષોમાં કલ્પવૃક્ષ અને સર્વ મણિઓમાં ચિન્તામણિની જેમ એ શ્રેષ્ઠ મનાય છે. જૈન યોગ ઘણે અંશે બ્રાહ્મણુ યોગને અનુસરે છે; શ્વેતામ્બરોના યોગશાસ્ત્રના શ્રેષ્ઠ આચાર્ય હરિભદ્ર વારંવાર પતંજલિનાં પ્રમાણુ ટાંકે છે અને સ્પષ્ટ રીતે એમને અનુસરે છે. યોગશાસ્ત્રમાં જૈનોની વિશેષતા એટલી છે કે બંધના કારણુ (પૃ. ૧૯૫), જીવભાવ (પૃ. ૧૮૯) અને ગુણુસ્થાન (પૃ. ૧૯૮) એ ત્રણુ વિષયોમાં જૈનોએ પોતાનો જુદો જ વિકાસ કરેલો છે. એટલે એ ત્રણુ વિષયોને અનુકૂળ વિશેષતા એમણે પોતાના યોગશાસ્ત્રમાં ગુંથી છે. હિન્દુઓના યોગ વિષે Der Hinduismus નામના મારા ગ્રન્થમાં પૃષ્ઠ ૨૮૯–૩૦૦ ઉપર વિગતવાર વર્ણુન કરેલું છે; એમાંનો ઘણોખરો ભાગ જૈનયોગને પણુ લાગુ પડે છે, તેથી જેને એ સમ્બંધે વિશેષ હકીકત જોઇતી હોય તે એ ગ્રન્થમાં જુએ. અહીં તો જૈન સિદ્ધાન્તોની વિશેષતા સમ્બન્ધે જ લખીશ.

અશુભ અને શુભ એવાં બે પ્રકારનાં ધ્યાન હોય છે, એમ ાાગળ (પૃ. ૨૧૪) કહેલું છે તેને જ અનુસરતા બે પ્રકાર યોગના ૉ. એક તો અશુભ અર્થાત્ સંસારની તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે, કષા-ાથી ઘેરાય છે અને કર્મબન્ધનથી બંધાય છે; બીજો નિર્વાણુ ારફ દૃષ્ટિ રાખે છે, બધા વ્યાપારનો ત્યાગ કરે છે અને કર્મક્ષય કરવા પ્રેરાય છે. આ બીજો તેજ સાચો યોગ છે ને તેમાં અંત-ર્દૃષ્ટિ, ચિન્તન, ધ્યાન, ઔદાસીન્ય, કર્મનિગ્રહ વગેરે વિષયોમાં યોગી ચિત્ત રાખે છે. યોગના આઠ અંગ છેઃ ૧ યમ–અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહત્યાગ; ૨ નિયમ–ભાવ પવિત્રતા, સન્તોષ, તપ. અધ્યયન, દેવ પ્રત્યે માનભાવ; ૩ આસન (કાયોત્સર્ગ પૃ. ૩૮૨); ૪ પ્રાણાયામ (પૃ. ૩૮૩); ૫ પ્રત્યાહાર–બાહ્ય પદાર્થો ઉપરથી ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરવો તે; ૬ ધારણા–અમુક એક સાધ્ય બિન્દુ ઉપર વિચારને કેન્દ્રીભૂત કરવા તે; ૭ ધ્યાન ચિત્તની એકાગ્રતા અને ૮ સમાધિ–અન્તરમાં નિમગ્ન થવું તે.

સામાન્ય સંસ્કારરહિત મનુષ્યના જ્ઞાનને ઓઘદૃષ્ટિ કહી છે, તે જ્ઞાનની વૃદ્ધિનાં ૮ પગથીઆં છે ને તેથી ૮ પ્રકારની દૃષ્ટિ કહી છે. યોગનાં ઉપર જે ૮ અંગ ગણાવ્યાં તેમાંનું એક એક

એ બાંધવાની હોય છે. ત્યારપછી એમણે ભક્તામર સ્તોત્ર બોલવા માંડયું...........દેવપૂજાને અન્તે હમેશ આ ભવ્ય સંસ્કૃત કાવ્ય ગવાય છે. એ ગાવામાં ભક્તિભાવ કરતાં શુષ્કભાવ વધારે હોય છે. જ્યાં જ્યાં મેં એ સાંભળેલું, ત્યાં ત્યાં મેં જોયેલું કે તેના ભાવ તરફ ઓછું જ ધ્યાન અપાય છે. આ પ્રસંગે પણ એ પૂરું થતાં પહેલાં તો બધા ઉભા થવા ને વાતો કરવા લાગ્યા. મેં તો આચાર્ય સાથે તેમના વ્યાખ્યાન સંબંધે થોડા તુટ્યા પુટ્યા ગુજરાતી શબ્દોમાં વાત કરી ને પછી સંસ્કૃત ભાષામાં એમણે કહેલા શબ્દાર્થ અને ધાત્વર્થ વિષે થોડી ચર્ચા કરી. એ બધું એમણે સ્નેહથી 'સાંભળ્યું' ને ઉઠતાં ઉઠતાં 'વહેલા આવજો' કહી વિદાય થયા.

"જૈનોના ભક્તિસંમેલનમાં અને યુરોપિયન લોકોના ભક્તિ સંમેલનમાં બહુ સમાનતા છે, પણ એક વાતમાં સ્પષ્ટ ભેદ છે. ભારતવાસીઓ પોતાના સ્વધર્મી કે અન્યધર્મી પ્રત્યે જે બન્ધુભાવ રાખે છે તે બન્ધુભાવ આવાં સમ્મેલનોમાં પણ નજરે પડે છે, યુરોપિયનના મનમાં દેવપૂજાને સમયે અત્યન્ત દેવભાવ હોય છે, પરંતુ પરિણામે ભારતવાસી દેવની સમીપ આવી શકે છે, યુરોપિયન દેવથી દૂર રહે છે. એ પ્રકારની વિશેષતા શેઠ મગનભાઈવાળા સમ્મેલનમાં પણ મને એ રીત પ્રત્યક્ષ થઇ કે આચાર્ય ભૂલ કરે તો તે પણ સુધરાવવાની મને પરવાનગી આપી. દેવપૂજા સમયે ધાર્મિક વિષયોમાં હાથ નાખવાની પરધર્મીઓને પરવાનગી આપવી, એ વિચારનો પણ યુરોપિયન તો તિરસ્કાર કરે અને વળી નાનપણમાં જેને તેનાં માબાપ પાસેથી ખરીદી લીધેલો, ત્યારપછી ભણાવેલો, પ્રથમ સાધુ અને પછી આચાર્ય બનાવેલો, એવા પ્રત્યે પણ ભરતખંડના જે ધનિક વ્યાપારીઓની નસોમાં ઉચ્ચ કુળનું ને કોઈ કોઇ વાર તો રાજકુળનું પણ લોહી વહે છે. તેઓ જે ભક્તિભાવ રાખે છે તેટલો ભક્તિભાવ નહિ રાખનાર પરધર્મીને એવી પરવાનગી મળે તે કેટલું ભવ્ય !"

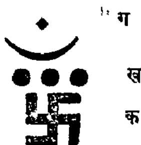
પ્રતિમા પૂજા.

પવિત્ર ચિહ્નો.

બાહ્ય ચિહ્નો દ્વારા ધાર્મિક ભાવનાઓને ઇન્દ્રિયગોચર કરવાનું ભારતવાસીઓને ગમે છે. શૈવો પોતાના કપાળ ઉપર તિર્યક્પુંડ્ર એટલે ભસ્મની ત્રણ આડી રેખાઓ કરે છે, વૈષ્ણવો ઊર્ધ્વપુંડ્ર શ્વેત મૃત્તિકાની U ના આકારની રેખાઓ કરે છે અને તેની વચ્ચે એક કાળી રેખા કરે છે, તેવી જ રીતે જૈનો પણ પોતાના કપાળમાં પોતાના ધર્મનું ચિહ્ન કરે છે, તેઓ કપાળમાં બે ભ્રુકુટિની વચ્ચે કેશરનો ચાંલ્લો કરે છે અને તે હૃદયના આકારનો છે એમ ગણાય છે. એમ એથી ચિહ્નને ધારણ કરનાર 'હૃદયધર્મ' વાળો છે એમ પારખી શકાય છે.

પૂજા સમયે ઉપયોગમાં લેવાતું બીજું એક મહત્ત્વનું ચિહ્ન છે. એને યજ્ઞોપવિત કે જનોઈ કહે છે. જનોઇને ત્રણ સૂત્ર હોય છે, જે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણ સૂચવે છે. એમ બ્રાહ્મણો માને છે; જૈનો માને છે કે એ ત્રણ સૂત્ર રત્નત્રય (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર) ને સૂચવે છે, અથવા તો ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના તીર્થંકરોને સૂચવે છે. જૈનો નિત્ય કર્મમાં કમ પાંચ માળા (નવકારવાળી) ફેરવે છે, એ માળાને ૧૦૮ મણકા હોય છે, તે પંચપરમેષ્ઠીના ૧૦૮ ગુણ (અર્હંતના ૧૨, સિદ્ધના ૮, આચાર્યના ૩૬, ઉપાધ્યાયના ૨૫ અને સાધુના ૨૭) ને સૂચવે છે.

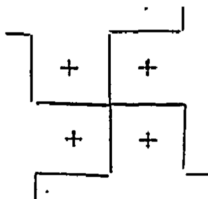
બીજા ધર્મના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો પણ ધાર્મિક સત્યોનાં આધ્યાત્મિક સંકેતો સમજવાને માટે બીજાં ચિહ્નોનો અને આકૃતિઓનો ઉપયોગ કરે છે. એ સૌમાં સ્વસ્તિકનું ચિહ્ન સૌથી મહત્ત્વનું મનાય છે. અનેક ધર્મોમાં સ્વસ્તિકે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. જૈનોનો સ્વસ્તિક નીચે પ્રમાણે છેઃ—

આકૃતિ क તે જીવની ચાર પ્રકારની સ્થિતિ (ગતિ) સૂચવે છે' ૧ ઉપરની બાજુની રેખા દેવયોનિ, ૨ નીચેની બાજુની નારકીય યોનિ, ૩ ડાબી બાજુની રેખા તિર્યગ્યોનિ અને ૪ જમણી બાજુની રેખા મનુષ્યયોનિ સૂચવે છે. આકૃતિ ख નાં ત્રણ બિન્દુ રત્નત્રયને-ડાબી બાજુનું સમ્યગ્જ્ઞાનને, વચલું સમ્યગ્દર્શનને અને જમણી બાજુનું સમ્યક્ચારિત્રને સૂચવે છે આકૃતિ ग વાળો મધ્યે બિન્દુ સહિત અર્ધચન્દ્રાકાર નિર્વાણને (સિદ્ધશિલાને) સૂચવે છે. જૈનો આ આકૃતિઓનો પૂજામાં પણ ઉપયોગ કરે છે અને જ્યારે દેવાલયમાં જાય છે ત્યારે પ્રતિમા સન્મુખ ધરવાને પુષ્કળ અક્ષત લઈ જાય છે અને તે વડે ઉપરોક્ત આકૃતિ જેવા સ્વસ્તિક રચે છે.

સ્વસ્તિકની સાથે સંબંધ રાખતું બીજું એક ચિહ્ન તે નન્દાવર્ત છે. તેમાં નંદ એટલે નવ આવર્ત્ત હોય છે.

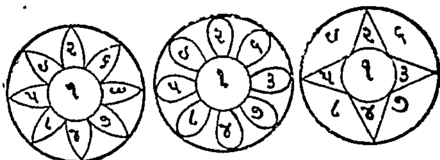
તીર્થંકરની છાતી ઉપરના કેશમાં સૂચવાતું ચિહ્ન તે શ્રીવત્સ છે. નીચેના આકારમાં દેખાડયા પ્રમાણે શ્રીવત્સ–સ્વસ્તિક હોય છે.

સ્વસ્તિક, નન્દાવર્ત અને શ્રીવત્સ એ અષ્ટમંગલમાં ગણાય છે અને તે પ્રતિમાનિર્માણશાસ્ત્રમાં મહત્ત્વનાં છે.[૩૦] બાકીનાં પાંચ મંગળ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ વર્ધમાન, ૨ ભદ્રાસન, ૩ કલશ, ૪ દર્પણ અને ૫ મત્સ્યયુગ્મ.

અષ્ટમંગલ મન્દિરોમાં અને સરઘસના વાવટા ઉપર બહુ ચીતરેલાં હોય છે.

ઉપરની આકૃતિ જૈનધર્મના સિદ્ધચક્રની છે ને તે પ્રત્યેક જૈન દેવાલયમાં હોય છે. અષ્ટદલ પદ્મના જેવો એનો ઘાટ છે. મધ્યેનું ચક્ર અને આઠ દળ તે પંચ પરમેષ્ઠી અને ચાર સદ્ગુણનું સૂચન કરે છે. (૧) મધ્યે અર્હત્ છે, સૌથી (૨) ઉપરના દલમાં સિદ્ધ, જમણી બાજુએ મધ્યમાં (૩) આચાર્ય, સૌથી નીચેનામાં (૪) ઉપાધ્યાય, ડાબી બાજુએ મધ્યમાં (૫) સાધુ છે; બીજા ચાર દલમાં (૬) દર્શન, (૭) જ્ઞાન, (૮) ચારિત્ર અને (૯) તપ છે. સિદ્ધચક્ર ત્રાંબાના કે રૂપાના પતરા ઉપર કોતરેલ હોય છે અને એનું એટલું મહત્ત્વ મનાય છે કે વર્ષમાં બે વાર (ચૈત્ર ને આસો માસમાં) એનું પર્વ પાળવામાં આવે છે.[૩૧] તે આંબેલની ઓ.ળી કહેવાય છે.

વળી મંદિરોમાં પવિત્ર મંત્રોનાં પણ ચિત્ર ચીતરવામાં આવે છે. ૐ અક્ષર આ પ્રમાણે ચીતરવામાં આવે છે.[૩૨] કાળા પત્થરમાં ઉપરથી નીચે જતી અણીવાળી જાડી રેખા ડાબી બાજુએ વાંકી વાળે છે, તેની ડાબી બાજુએ બે સમાન્તર આડી રેખાઓ દોરે છે, તેમાંથી ઉપરની રાતી હોય છે ને તે ઠેઠ કાળી પાટ સુધી જાય છે અને તેની સાથે કાટખુણો કરે છે, તેની નીચેની પીળા રંગની હોય છે અને તે કાળી રેખાને કાટખુણે મળે છે. આ ચિહ્નની ઉપર એક અર્ધચન્દ્રાકાર રેખા ને તેની ઉપર કાળું ગોળ બિન્દુ હોય છે. એ બિન્દુ, અર્ધચન્દ્રાકાર રેખા અને નીચેની આકૃતિની ત્રણ આડી રેખાઓ ઉપર (કુલ ૫) તીર્થંકરોની બેઠી પ્રતિમાઓ ચીતરેલી હોય છે.

હ્રીં પણ ધાર્મિક મંત્રાક્ષર છે અને એનું ચિહ્ન અનેક ઉભી આડી રંગીત રેખાઓથી ચીતરે છે અને તેને અમુક આકાર (હ્રીઁ) આપવામાં આવે છે. એ આકૃતિ ઉપર શ્વેત અર્ધચન્દ્ર અને તેના ઉપર શ્યામ બિન્દુ હોય છે, એ આકૃતિના પ્રત્યેક ભાગમાં તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ ચીતરેલી હોય છે. અને તે ઘણું કરીને આ પ્રમાણે:—શ્યામ બિન્દુમાં બે શ્યામ તીર્થંકરો મુનિસુવ્રતની અને અરિષ્ટનેમિની, શ્વેત અર્ધચન્દ્રમાં બે શ્વેત તીર્થંકરો ચન્દ્રપ્રભુની અને પુષ્પદન્તની, ઉપરની આડી રાતી રેખામાં બે રક્તવર્ણ તીર્થંકરો પદ્મપ્રભુની અને વાસુપૂજ્યની, ઉભી નીલ રેખામાં બે નીલવર્ણ તીર્થંકરો મલ્લીનાથની અને પાર્શ્વનાથની. આકૃતિની બીજી પીત રેખાઓમાં બાકીના બીજા ૧૬ તીર્થંકરોની પ્રતિમા હોય છે, કારણ કે તે સૌના દેહ સુવર્ણ વર્ણના હતા એમ મનાય છે. કુલ ૨૪ મૂર્ત્તિઓ હોય છે.

ભરતખંડના બીજા ધર્મોમાં બુદ્ધનાં અથવા વિષ્ણુનાં પાદચિન્હ જેમ પવિત્ર મનાય છે તેમ જૈનધર્મમાં પણ તીર્થંકરોનાં અને બીજા સાધુપુરુષોનાં પાદચિન્હ (પગલાં) પવિત્ર મનાય છે.

દુર્ગા અને ભૈરવ જેવાં દેવદેવીઓનું સૂચન કરતાં વિવિધ પ્રકારનાં ગૂઢ ચિન્હો સોનાનાં, રૂપાનાં કે ત્રાંબાનાં પતરાં ઉપર, (આરસ) પથ્થર ઉપર, કે લાકડાનાં પાટીઆં ઉપર કોતરવામાં આવે છે.

આ બધાં વિવિધ પ્રકારનાં ચિન્હો વિષે આપણે વાત કરી, તેની થોડે કે ઘણે અંશે પૂજા પણ થાય છે. દેવની પ્રતિમાઓ (જેને વિષે આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં વર્ણન કરીશું)ની પેઠે કંઇક અંશે એમને પણ પૂજ્ય ગણવામાં આવે છે, જોકે પ્રતિમાઓ જેટલું એમનું મહત્ત્વ નથી.

દેવપુરુષોને અને ઉંચી ભાવનાઓને જ માટે આવાં ચિન્હો જૈનો આંકે છે એમ નથી, ભૌતિક પુરુષોને માટે પણ અમુક ચિન્હો કલ્પે છે. ગતગુરુની પૂજા કરવાને તેમને સ્થાને કોઇ ગ્રન્થ (પુસ્તક) રાખે છે અને શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયના સાધુઓ પોતાના ગુરુના સૂચનને અર્થે અમુક ચિન્હો રાખે છે. તપાગચ્છના અનુયાયીઓ ૫ કોડીઓ (અક્ષ), ખરતર ગચ્છના અનુયાયીઓ ૫ ચન્દનકાષ્ઠ પોતાની પાસે

રાખે છે. આ સ્થાપનાચાર્ય આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્ત્તક, સ્થવિર અને રત્નાધિક એ પાંચનું અથવા પાંચ સદ્ગુણોનું સૂચન કરે છેઃ તે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય.

પ્રતિમા.

અત્યાર સુધી આપણે વિવિધ પ્રકારની જે પૂજાઓ વિષે કહ્યું તે, જોકે સૌને સરખી રીતે નહિ, પણ કંઇને કંઈ અંશે સૌ જૈનોને લાગુ પડે છે. પણ તીર્થંકરોની સ્થિત પ્રતિમાઓની પૂજા સમ્બન્ધે જુદા જુદા સમ્પ્રદાયોમાં જુદા જુદા મત છે. અનેક શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરો મૂર્તિપૂજાના સમ્પૂર્ણ પક્ષમાં છે; ત્યારે સ્થાનકવાસીઓ સમ્પૂર્ણરીતે એના વિરોધી છે. ધ્રુવાન્તર બિન્દુઓ ઉપર ઉભેલા આ બે પક્ષોની વચ્ચે બીજા કેટલાક સમ્પ્રદાય પણ છે. મૂર્તિપૂજાનું વિધાન તીર્થંકરોએ આપેલું કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપર જૈનોમાં ખૂબ વિવાદ છે અને એ સમ્બન્ધે ખૂબ સાહિત્ય પણ લખાયું છે. ત્યારે મૂર્તિઓ અને એમની પૂજા વિષેનો વિષય વિચારતા પૂર્વે મૂર્તિપૂજાના વિધિ અને નિષેધ વિષે કંઇક બોલીશું.

મૂર્તિપૂજાને માનનાર દહેરાવાસી (પોતાની ધર્મક્રિયાઓ દહેરામાં કરનાર) કહે છે કે મૂર્તિપૂજા તો પરાપૂર્વથી ચાલતી આવે છે. એમના મત પ્રમાણે તો ખુદ પહેલા ચક્રવર્તી ભરતે જ અષ્ટાપદ ઉપર સુવર્ણ અને રત્નજડિત દેવાલય બંધાવ્યું હતું અને તેમાં ૨૪ જિનપ્રતિમાઓ પધરાવી હતી.[૩૪] સર્વે સમયના ધાર્મિક પુરુષોએ એમના દૃષ્ટાન્તનું અનુકરણ કર્યું છે. મહાવીરે પ્રતિમાપૂજાનું વિધાન આપ્યું છે, એના પ્રમાણ ધર્મગ્રન્થોમાંથી અનેક કાઢી આપવામાં આવે છે. બાહ્ય પદાર્થોની પૂજાનું વિધાન એટલા માટે કરવામાં આવ્યું છે કે સંસારજીવનમાંથી અને તેના મોહથી તેમજ ચિન્તાઓથી જીવ વીતરાગ (રાગવિનાનો) થાય છે અને ધાર્મિક વૃત્તિઓ સંસારથી મોક્ષ તરફ આકર્ષે છે; જેમ ધર્મકથાઓ સાંભળવાથી ભક્તજનનું ધ્યાન સંકેલાય છે અને ધર્મ તરફ વળે છે, તેમ તીર્થંકરોની મૂર્તિનાં દર્શનથી એના વિચાર અને હૃદય શુદ્ધ થાય છે અને ઉન્નત થાય છે. જિનપ્રતિમાઓનાં

દર્શનથી જ્ઞાન પામ્યા હતા એવા ઘણા ચે ભકતજનોની કથાઓ છે. શિંગડા અને પુંછડી વિનાના બળદિયા જ ત્યારે આવા પવિત્ર સાધનના ઉપયોગનો નિષેધ કરે.

મૂર્તિપૂજાના વિરોધીઓ—સ્થાનકવાસીઓ (તેઓ પોતાનાં ઉપાશ્રયોમાં જ ભક્તિ કરે છે, દેવાલયોમાં નહિ) તેનો વિરોધ કરે છે તેઓ કહે છે કે "મૂર્તિપૂજાનું વિધાન તીર્થંકરોએ આપ્યું જ નથી." મહાનિશીથ સૂત્ર જેવા જે ગ્રન્થોમાં મૂર્તિપૂજા વિષે મહત્વના વિધિ આપેલા છે તે ગ્રન્થોને તેઓ પ્રમાણભૂત માનતા નથી અને બીજા ગ્રન્થોમાં મૂર્તિપૂજા વિષે જે જે ઉલ્લેખ આપ્યા છે તે તે સૌ પ્રક્ષેપ છે એટલે પાછળથી ઉમેરાયા છે એમ કહે છે. વળી "સંસારમાં વિલાસ ભોગવનાર દેવોના જેવી સંસારત્યાગી જિનોની પૂજા કરવી તે અનુચિત છે, મૂર્તિપૂજા જૈનધર્મની ભાવનાથી વિરુદ્ધ છે, કષાયમાંથી અને કર્મમાંથી જીવને મુકત કરવો એ ભક્તિનો હેતુ છે, જીવનાં પોતાનાં જ કાર્યથી આ બની શકે, સંસારત્યાગી તીર્થંકરોની નિર્જીવ પ્રતિમાઓને પુષ્પ અને ફળ ધરાવ્યે નહિ સંસારમાંથી ચિત્ત સંકેલી લેવાનું મન્દિરની ભપકાદાર ક્રિયાઓથી બની શકે નહિ, એથી તો ઉલટી સંસારના બંધનની સાંકળો સર્જાય થાય. પૂજારી ઘંટાનાદ, વાદ્ય અને નૃત્યથી તીર્થંકરની શાન્ત પ્રતિમાને તેની શાન્તિમાંથી જગાડે, ત્યારે તે દ્વારા શાન્તિ પામવાનું બની શકે નહિ તેથી પ્રાચીન સત્ય તરીકે જૈનધર્મમાં મૂર્તિપૂજાને સ્થાન જ નથી; સત્યધર્મનો એથી નાશ છે અને મૂળતત્ત્વની અવનતિ છે અને અજ્ઞાન ભકતોને લોભે સાંસારિક લાભ ઉઠાવવાના હેતુએ સ્વાર્થી પુરોહિતોની એ યોજના છે." એમ કહે છે.

આ વિવાદગ્રસ્ત વિષય આપણે જવા દઈશું અને મૂર્તિપૂજાની યોગ્યતા અને અયોગ્યતા વિષેની ચર્ચા છોડી દઈને ધાર્મિક જીવન વિષે જોઈશું. કારણ કે આ પ્રકારના વિવાદગ્રસ્ત વિષયોથી, સૌનું સમાધાન થાય એવો નિર્ણય આપી શકાય નહિ, કેમકે માણસે માણસે ધાર્મિક ભાવનાઓ ને આવશ્યકતાઓ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ અને ખાસ કરીને પ્રોટે-

સ્ટ્રૂટ પાદરીઓ, મૂર્ત્તિપૂજાનો વાસ્તવિક મર્મ સમજ્યા વિના જ ભરતખંડની મૂર્તિપૂજા વિષે પોતાનો નિર્ણય આપી દે છે. મૂર્તિપૂજાની ઉપર વળગી રહેલા 'કચરા તરફ જ એ ટીકાકારો દૃષ્ટિ રાખે છે, પણ તેના અન્દરના ગર્ભની સામે તો જોતા જ નથી. પ્રેમાનન્દ ભારતી[૩૫] આદિ ઉપદેશકોએ યુરોપમાં સાચી રીતે જ બતાવી આપ્યું છે કે 'ધ્યાનમાં આવી પ્રતિમાઓ સહાયભૂત થાય છે' અને પછી પૂછ્યું છે કે જેઓ મૂર્તિપૂજાને તિરસ્કારે છે અને છતાં યે પોતાના જાતીય ધ્વજ દ્વારા પોતાના રાજાની અને પ્રિયજનની છબીદ્વારા પ્રિયજનની એક પ્રકારની પૂજા કરે છે એમનાં ગાંડપણને શું કહેવું ? જિનબિમ્બની પૂજા અતિ પ્રાચીન જૈનધર્મમાં હતી કે નહિ તે વળી બીજો જ પ્રશ્ન છે.

પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રશ્નનો નિર્ણય સ્પષ્ટ રીતે આવી શકે એમ નથી. આજે તીર્થંકરની જે મૂર્તિઓ છે, તેમાંથી પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ઇસ્વીસનની પૂર્વની ભાગ્યે જ કોઈ હશે. તે પૂર્વનો એટલે ઘણું કરીને ઈ. સ. પૂ. ૧૫૫ નો ગણાતો રાજા ખારવેલનો કટકની પાસેનો હાથીગુફામાંનો શિલાલેખ મળી આવ્યો છે, તેમાં એવું લખેલું જણાય છે કે અગ્રજિનની (ઋષભની) પ્રતિમાને રાજા નન્દ ચોરી ગયેલો. તે એ રાજા ખારવેલે પાછી આણીને પધરાવેલી. એ ઉપરથી એમ લેખાય કે નંદવંશના સમયમાં (ઈ. સ. પૂ. ૩૭૧ થી) પણ તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ હતી; વળી કોઈ કોઈ તો નંદરાજાને એથી યે એક સૈકો વહેલો થયેલો માને છે,[૩૬] એ ઉપરથી એમ ફલિત થાય કે જિનપ્રતિમાઓની પૂજા ઇ. સ. પૂ. ૫ મા સૈકાની યે પહેલાં થતી હતી. પણ આ વાત નિશ્ચિત કહી શકાય નહિ, કારણ કે એ શિલાલેખનો સમય હજુ અનિશ્ચિત છે.

જે ગ્રન્થો તીર્થંકરના સમયમાં અથવા અતિ પ્રાચીન સંઘના કાળમાં લખાયા હોય તે ગ્રન્થો, મહાવીરના સમયમાં મૂર્તિપૂજા હતી કે કેમ તેની પ્રમાણભૂત સાખ પૂરી શકે. પણ મહાવીરના સમયના અથવા એમની પૂર્વના પુરૂષો મૂર્તિપૂજા કરતા હતા એવાં વર્ણનો જે ગ્રન્થોમાં છે તે બહુ પછીના કાળના છે ને તેની

રચનાને સમયે તો મૂર્તિપૂજા સામાન્ય રીતે પ્રચલિત હતી, એટલે એ ઉપરથી એમ કંઈ સિદ્ધ થઇ શકે નહિ કે મૂર્તિપૂજા જૈન ધર્મના અતિ પ્રાચીન કાળમાં હતી. શાસ્ત્રગ્રન્થોમાં પણ એથી વધારે મળી શકતું નથી. શ્વેતામ્બરના જે ધર્મગ્રન્થો અત્યારે મળી આવે છે એ તો એમની કથા પ્રમાણે વીર સંવત ૯૮૦ પછી લખાયેલ છે. તીર્થંકર પછી આશરે એક હજાર વર્ષે એ રચાયેલા (લખાયેલા) ને એ હજાર વર્ષમાં તો અનેક ફેરફાર થવાને કારણો મળેલાં છે.

વળી એ પણ નવાઇ જેવું છે કે જે સ્થળે મૂર્તિપૂજા વિષેના ઉલ્લેખની તમે આશા રાખી શકો એ સ્થળે પણ એ વિષે કંઇ ઉલ્લેખ નથી, જો કે કોઇ કોઈ દેવાલયોમાં ને દેવમૂર્તિઓ ઉપર એવા ઉલ્લેખ છે કેટલેક સ્થળે તીર્થંકરની પૂજા વિષે ઉલ્લેખ છે, પણ તેમની પૂજામાં જે જે ક્રિયાઓ કરવાની તે વિષે કશો ઉલ્લેખ નથી. શાસ્ત્રોમા જે જે સ્થળોએ પડિમા અને બિમ્બ વિષેના ઉલ્લેખ છે તેનું સંશોધન કરવાથી તેમાં ઐતિહાસિક ક્રમભેદ જણાઇ આવે છે. પણ જ્યાંસુધી આ વાતનો નીકાલ થઈ શકે નહિ ત્યાંસુધી મૂર્તિપૂજાની પ્રાચીનતાના પ્રશ્નનો સંતોષજનક ખુલાસો થઇ શકે નહિ

મૂર્તિનિર્માણ શિલ્પના ઇતિહાસમાં જૈનોએ શો ભાગ ભજવ્યો છે એ પ્રશ્ન ભરતખંડની કળાના સંશોધનમાં મહત્વનો અને તેથી સર્વ સામાન્ય છે. મૂર્તિપૂજક જૈનો માને છે કે મૂર્તિપૂજા સૌથી પ્રથમ જૈનોએ જ સ્થાપેલી અને બીજા ધર્મસમ્પ્રદાયોને એમણે જ શીખવેલી. મૂર્તિવિરોધક હિન્દુ સુધારકો એવો જ મત આપે છે અને એ તો એમ કરીને જૈનો ઉપર નાસ્તિકતાનો ને ધર્માભાવનો આરોપ કરે છે. પણ ત્યારે સ્થાનકવાસીઓ એમ કહે છે કે હિન્દુઓની મૂર્તિપૂજામાંથી જૈનો મૂર્તિ પૂજતા થયા. ઘણાખરા યુરોપિયન સંશોધકોનું પણ એમ માનવું છે કે તીર્થંકરોની મૂર્તિનું નિર્માણ અને પૂજા પ્રાચીન સાધુસંઘમાં નહોતી, અને શ્રાવકોની આવશ્યકતાને કારણે જ બીજા ધર્મસંઘને અનુસરીને ખ્રિસ્તિસનના આરંભ પૂર્વે ઉત્પન્ન થઇ. ભરતખંડના કલાવિધાનમાં જૈનોએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે એ વાત સાચી

પણ બર્થોલ્ડ લાઉફર (Berthold Loufer) જણાવે[૩૭] છે એમ એમણે અગ્રેસર ભાગ ભજવ્યો છે કે કેમ તેનાં હજી પ્રમાણ મળવાં બાકી છે.

જિનપ્રતિમાઓ મોટે ભાગે પથ્થરની (આરસ-મર્મરની) અથવા ધાતુની બનાવેલી હોય છે. વળી કોઇ કોઇવાર પંચ ધાતુની હોય અને તેમાં રૂપાનો ભાગ વધારે હોય છે. તીર્થંકરને પદ્માસનમાં એટલે કે પલાંઠી વાળેલા પવિત્ર આસનમાં બેસાડેલા હોય છે; દરેક પગના અંગુઠા સ્થિર હોય છે, પગનાં તળીઆં ચતા વાળેલાં અને બીજા પગના ઢીંચણની અંદર દબાવેલાં હોય છે. હાથ ખોળામાં મૂકેલા હોય છે અને ડાબા ઉપર જમણો રાખેલો હોય છે. દિગમ્બરોની મૂર્ત્તિ ઉભી પણ હોય છે અને ધ્યાનમગ્ન હોય છે. દિગમ્બરની મૂર્તિઓ નગ્ન હોય છે, શ્વેતામ્બરની મૂર્તિઓને સુવર્ણના ને રત્નના અલંકાર હોય છે. દિગમ્બરોના જિન પોતાની આંખ નીચી રાખે છે, શ્વેતામ્બરના જિનની આંખ ખુલ્લી હોય છે અને કાચ અથવા મણિની બનાવેલી હોય છે.

તીર્થંકરોની પ્રતિમાનું નિર્માણ કરવામાં એમના શરીરના અને તેને અનુસરીને તેના પ્રત્યેક અંગના પરિમાણ વિષે સૂક્ષ્મ વિધિ આપેલા છે અને પ્રતિમાનું નિર્માણ કરનાર કારીગરે એ વિધિ પૂરેપૂરા પાળવાના છે. પ્રતિમાનો કેવો દેખાવ આવવો જોઇએ તે વિષેનું વિગતવાર વર્ણન શાસ્ત્રગ્રન્થોમાં આપેલું છે. ઔપપાતિક સૂત્ર[૩૮]માં મહાવીરની પ્રતિમાનું વિગતવાર વર્ણન છે, અને તેમાં કારીગરને જોઇતી અનેક સૂચનાઓ આપેલી છે. તેમાંથી થોડો મહત્વનો ભાગ અત્રે ઉતારૂં છું: "જિનની ચોટલી ઉન જેવી નરમ, કાળી, ગુંછળાંવાળી, માથા ઉપર છત્ર જેવી હોય; કાન લાંબા, સુરેખ અને બેઠેલા, ગાલ ભરાવદાર; નાક ગરુડની ચાંચ જેવું લાંબુ હોય; હોઠ એકમેક ઉપર લાગેલા હોય; છાતી ઉપર શ્રીવત્સ ચિન્હ હોય; પછવાડેની કરોડ દેખાય નહિ. નાભિ ઉંડી બેઠેલી અને જમણી બાજુથી નમતા પાણીના વમળ જેવી હોય;

હોય. ઉપર આ પ્રમાણેનાં શુભ ચિન્હ હોય; સૂર્ય, ચન્દ્ર, શંખ અને સ્વસ્તિક; જાનુ હાથીની સુંઢ જેવી ભરાવદાર હોય; પગનાં તળીઆં પદ્મ જેવાં મૃદુ હોય."

સૌ તીર્થંકરોનો ઘાટ એકસરખો હોય છે; તેમાંના ઘણાખરા તેમના શરીરવર્ણથી અને તેમની પ્રતિમા નીચે મૂકેલાં તેમનાં ચિન્હથી પરખાઇ આવે છે. સુપાર્શ્વના અને પાર્શ્વના માથાના મુકુટની ચારે બાજુ નાગફણા હોય છે તે જોતાં જ એ તીર્થંકરો ઓળખાઈ આવે છે.

તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓમાં પરિમાણ અનેકવિધ હોય છે. ઘરમાં પૂજવાની નાની પ્રતિમાઓથી માંડીને તે ઠેઠ દેવાલયમાં પૂજવાની મોટી અને વળી ખડકમાં કોતરી કાઢેલી અથવા છૂટી પ્રકાણ્ડ પ્રતિમાઓ સુધીનાં તેનાં પરિમાણ છે. કારીગર પ્રતિમા તૈયાર કરે છે ત્યારે એ પૂજા યોગ્ય થઇ શકે એટલા માટે તેની સ્થાપનાના અમુક ધાર્મિક વિધિ કરવા પડે છે. કોઇ શુભ મુહૂર્તે ખાસ કરીને રાતે, ગુરુ પ્રતિમા સામે અમુક મંત્રો ભણે છે, એક રૌપ્યપાત્રમાં ઘી, મધ, સાકર અને લોટનું મિશ્રણ રાખેલું હોય છે તેમાં એક સુવર્ણશલાકા બોળીને તે મૂર્તિનો સ્પર્શ કરે છે અને તે વડે ચક્ષુઓ ખોલે છે. પછી પ્રતિમાના જમણા કાનમાં એક મંત્ર સાતવાર ભણે છે અને હાથવડે તેનો અનેકવાર સ્પર્શ કરે[૭૯] છે. પ્રતિમાની દેવાલયમાં સ્થાપના કરવાને પ્રસંગે અમુક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે તેનું વર્ણન હવે પછી કરવામાં આવશે.

કેટલીક પ્રતિમાઓ ખાસ પવિત્ર મનાય છે, કારણ કે તેની ઉત્પત્તિ અલૌકિક રીતે થયેલી મનાય છે. તે સ્વયંભૂ મનાય છે અથવા તો દેવે તૈયાર કરેલી ને કોઇ ચમત્કારથી મળી આવેલી કહેવાય છે. સ્તમ્ભનકમાં (ખંભાતમાં) પાર્શ્વનાથની એવી એક પ્રતિમા પૂજાય છે, તે આ પ્રમાણે મળી આવેલી કહેવાય છે: પવિત્ર સાધુ અભયદેવસૂરિ (ઇ. સ ૧૧ મા સૈકામાં) ગુજરાતમાં જાત્રાએ આવેલા ત્યારે માંદા પડ્યા. રાતમાં જૈનશાસનની દેવીએ તેમને દર્શન દીધાં અને સેઢિકા નદીને કાંઠે સ્તમ્ભનક સ્થાને જવાની એમને આજ્ઞા કરી; ત્યાં પલાશ વૃક્ષના

વનમાં પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા જડશે અને પછી તેનાથી તમારો રોગ દૂર થશે એમ પણ જણાવ્યું. અનેક યાત્રીજન સાથે બહુ પ્રયાસે એ સ્તમ્ભનક ગયા, પણ પ્રતિમા મળી નહિ. અન્તે લોકોએ જોયું કે એક ગાય અમુક સ્થળે દૂધ સિંચ્યા જ કરે છે. સાધુ તે સ્થાને ગયા અને ત્યાં આંખના પલકારામાં એમણે जय तिहुयण નામે ૩૦ ગાથાઓનું સ્તોત્ર રચ્યું. આગળ રચેલી બે ગાથા બોલતાં બોલતાં તો એક દેવીએ તેમને અટકાવી દીધા, કારણ કે એટલાથી જ એમને દેવો ઉપર બહુ સત્તા પ્રાપ્ત થઇ ગઇ હતી. એ સ્તોત્રના પઠનથી, કઇ સેંકડો વર્ષથી ત્યાં દટાઇ રહેલી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પૃથ્વીમાંથી ધીરેધીરે નીકળી આવી. ધાર્મિક જનોએ એના ઉપર દેવાલય બન્ધાવ્યું ને અભયદેવે એની સ્થાપના કરી.[૪૦]

તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ વિષે આવી કથાઓ તો અનેક છે. જે તીર્થંકરનું દેવાલય હોય છે, તે તીર્થંકરની-અર્થાત્ મૂલનાયકની-મુખ્ય પ્રતિમા ઉપરાંત બીજા જિનોની પણ નાની મોટી પ્રતિમાઓ અનેક હોય છે. વળી તીર્થંકરની પાસેનાં સગળ- ન્ધીજનની, જેમકે એમની માતાની, પ્રતિમા પણ અનેક સ્થળે પૂજાય છે. પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભના પુત્ર ગોમ્મટની અથવા બાહુબલિની (પૃ. ૨૭૨) પૂજા દિગમ્બરો કરે છે. પશ્ચિમ ભારતમાં અનેક સ્થાને ગોમ્મટની જે પ્રકાણ્ડ પ્રતિમાઓ છે, તે ઉપરથી પ્રતિમાવિધાનની અદ્‌ભુત જૈનકલાનું સારૂં ભાન થાય છે.[૪૧] એ પ્રતિમાઓ પ્રકાણ્ડ છે, છુટી ઉભેલી છે અને દૂરથી જોતાં જાણે એ સમસ્ત પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરતી હોય એવી લાગે છે. આમાંની સૌથી મોટી શ્રવણ બેલગોલામાં (મૈસુરમાં) જમીનથી ૪૦૦ ફીટ ઉંચા એક ખડક ઉપર છે. તે પ્રતિમા ૫૬$\frac{1}{2}$ ફીટ ઉંચી છે ને પીઠ આગળ ૧૩ ફીટ પહોળી છે. પ્રકાણ્ડ શીલાખંડમાંથી કોતરી કાઢેલી છે. ગોમ્મટ જાણે એક વર્ષ લાંબા ધ્યાનમાં લીન હોય એવા દેખાડ્યા છે; કેવળ નગ્ન છે, મુખ ઉત્તર તરફ છે, ખીલેલા પદ્મના ઘાટના આસન ઉપર સીધા ઉભા છે. તેમના માથા ઉપર બે મોટા વલ્મિક (રાફડા) છે ને તેમાંથી સાપ નીકળતાં દેખાડ્યા છે, તેમના હાથપગ ઉપર વેલા વીંટાઇ વળ્યા

છે. એક કથામાં લખ્યું છે કે એ પ્રતિમા ભરતની કરાવેલી અથવા સૌથી પ્રાચીન છે અને રાવણે પણ તેની પૂજા કરેલી. ગંગવંશના રાજા રાજમલ્લના મંત્રી ચામુણ્ડરાયને એક પર્વતમા દટાઇ રહેલી અને બહુકાળથી ભૂલી જવાયેલી આ પ્રતિમા વિષે એક વેપારીએ વાત કરી. તે ઉપરથી મંત્રી પોતાની માતા અને બીજા યાત્રીજન સહિત વિન્ધ્યગિરિના આ વિભાગની જાત્રાએ નીકળ્યો. ચામુણ્ડરાયે સુવર્ણબાણવડે એ પર્વતને ચીરી નાખ્યો, ત્યારે તેમાંથી ગોમ્મટની પ્રતિમા દેખાઇ. મંત્રીએ એ પ્રતિમાને ઉપડાવી, કારીગરો પાસે તેને સ્વચ્છ કરાવી, અને પછી તેની સ્થાપના કરવી પૂજા કરી. બીજી કથામાં લખ્યું છે કે પોતનપુરમાં ભરતે કરાવેલી પ્રતિમાનું આદર્શ લઇને ચામુંડરાયે પોતે જ એ પ્રતિમા કરાવી હતી. જે શિલ્પીએ એ તૈયાર કરી તેનું નામ ઘણું કરીને અરિષ્ટનેમિ (અરિટ્ઠોનેમિ) હતું; તેની સ્થાપના ઈ. સ. ૯૮૦ ના અરસામાં થઇ.

કારકલમાં (દક્ષિણ કાનડા, મદ્રાસ) ઈ. સ. ૧૪૩૨ માં કારકલના રાજા વીરપાણ્ડયે ગોમ્મટની એવી જ પ્રતિમા કરાવી ને ત્યારપછી વળી એવી બીજી પ્રતિમા વેનુરમાં (અથવા ચેનુરમાં—દક્ષિણ કાનડા, મદ્રાસ) ઈ. સ. ૧૬૦૪માં ચામુણ્ડરાયના ઘણું કરીને વંશજ તિમ્મરાજે કરાવી. કારકલવાળી પ્રતિમા ૪૧ ફીટથી કંઇક ઉંચી અને વેનુરવાળી ૩૭ ફીટ ઉંચી છે. બંને શ્રવણ બેલગોલાની પ્રતિમાને બરાબર મળતી છે, પણ વેનુરવાળીના ગાલમાં કંઇક રેખાઓ હોવાથી કંઇક વિકૃત હાસ્ય ફુટી આવે છે એ તેના સૌન્દર્યમાં વિકૃતિ છે. ગોમ્મટની બીજી એક પ્રતિમા મૈસુર નગરની દક્ષિણે ૧૫ માઈલ ઉપરના એક ખડક ઉપર છે, પણ તે માત્ર ૨૦ ફીટ ઉંચી છે.[૪૨]

સૌન્દર્યની યુરોપીયન ભાવનાની અને વિધાનની દૃષ્ટિને અનુકૂળ આ પ્રતિમાઓ નથી એ વાત સાચી, પણ સર્વે યુરોપીયન પ્રવાસીઓ એટલું તો એકમતે ઉચ્ચારે છે કે એ અસાધારણ ભવ્ય છે. શ્રવણ બેલગોલાની પ્રતિમા વિષે ફર્ગ્યુસન લખે છે કે “ઇજીપ્ત

બહાર બીજે ક્યાંય આથી મોટી અને અદ્ભુત પ્રતિમાઓ છે નહિં, અને ઇજીપ્તમાં પણ જે જડી આવી છે એમાંની કોઇ આથી ઉંચી નથી." આજે પણ એ પ્રતિમાને સાચી રીતે જગતના આશ્ચર્યોમાં મૂકી શકાય.

કથાઓમાં જેમનો સમ્બન્ધ તીર્થંકરોની સાથે ગવાયો છે તેમની પ્રતિમાઓ ઉપરાંત બીજા પણ વિવિધ પ્રકારના દેવોની—જૈનધર્મ સાથે નજીવો જ સમ્બન્ધ ધરાવતા હોય અથવા ન પણ ધરાવતા હોય એવા પણ દેવોની—પ્રતિમાઓની પણ પૂજા થાય છે અને એવા દેવોમાં યક્ષ, ક્ષેત્રપાલ, ઇન્દ્ર, દિક્પાલ, ગણેશ, હનુમાન, ગ્રહ અને તારા તથા ઇતર આકાશદેવ હોય છે. સ્વર્ગવાસી ગુરુઓની અને આચાર્યોની પ્રતિમાઓ પણ કરવામાં આવે છે ને તેમની વિધિપુરઃસર પૂજા થાય છે.

વળી જનસમૂહનાં પણ ચિત્રો કોતરવામાં આવે છે અને તેમાં અનેક તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ સાથેસાથે કોતરવામાં આવે છે, અથવા એકાદ તીર્થંકર અને તેમની આજુબાજુ વાદકો અને ચામરકારોનો સમૂહ એવી રીતનાં પણ ચિત્રો કોતરવામાં આવે છે.

શિલ્પ ઉપરાંત ચિત્રથી તીર્થંકરોન ને દેવોની પ્રતિમાઓ કરવામાં આવે છે અને તે વિવિધ પ્રકારની હોય છે. આયાગપટ નામે એક પ્રકારનો છબીઓનો એવો પટ મથુરામાંથી મળી આવ્યો છે. લાંબો અથવા ચોરસ પત્થરનો પટ હોય છે. તેના ઉપર એકાદ જિનનું, કે ધર્મચક્ર આદિ કોઇ ધાર્મિક ચિહ્નનું ચિત્ર હોય છે અથવા એકાદ સ્તૂપનું અને તેની આસપાસ શુભચિન્હો અને પૂજા કરતા દેવો અથવા મનુષ્યોનું ચિત્ર હોય છે.[૪૩]

વળી દેવાલયોને અને ઘરને તેમજ ગ્રન્થોને પણ આવાં ચિત્રોથી શોભાવવામાં આવે છે. ભીંત ઉપરનાં સૌથી પ્રાચીન ચિત્રો ઓરિસાની ગુફાઓમાં છે.[૪૪] જોવો-દુબ્રુઇલને (Gouveau-Dubreuil) દક્ષિણ ભારતમાં પુદુકોટ્ટાઈ પાસે સિન્તનવસલમાં ઈ. સ. ૭ મા સૈકામાં જૈન-મંડોદક (fresco) ચિત્ર મળી આવેલાં.[૪૫] સૌથી પ્રાચીન ગ્રન્થચિત્ર પાટણમાં મળી આવેલા ૧૨૩૭ ના વર્ષના

કલ્પસૂત્રના ગ્રન્થમાં છે.[૪૬] જૈન સૂક્ષ્મ ચિત્રોની (miniature) સૌન્દર્યની ઢુઇટૅમાને[૪૭] અને આનન્દ કે. કુમારસ્વામીએ પ્રશંસા કરી છે. તીર્થંકરચરિત આદિ જૈન ચિત્રોમાં ધાર્મિક કલાવિધાનની બરાબર છાપ ઉઠી આવેલી હોય છે, એમાં ધર્માત્માઓની પ્રતિમાઓને પૌરાણિક ઘટનાઓનાં ચિત્રો હોય છે; અજન્ટાના મ ડોદક ચિત્રોમાં કે રાજપુત કલાસમ્પ્રદાયના ચિત્રોમાં સાંસારિક ઘટનાઓ ચીતરેલી હોય છે તેવી આ સંસારવિરક્તિનાં ચિત્રોમાં નથી હોતી. ધાર્મિક ઇતિહાસના પ્રસંગો ચીતરવાનું પવિત્ર વિધાન કશા પણ પરિવર્તન સિવાય એને એજ સ્વરૂપે રાખવામાં આવ્યું છે અને દઢ મુદ્રાની પેઠે જમાનાઓથી આજસુધી જાળવી રાખવામાં આવ્યું છે. ઇતિહાસ ચિત્રોના વિધાનના નિયમનાં બન્ધન કથાચિત્રોને નથી તેથી કલાધરોએ પુષ્કળ છૂટ લીધી છે. શાલિભદ્રના જીવનનાં, મોગલચિત્રસંપ્રદાયની ભાવનાએ ચીતરાયેલાં ચિત્રો સાબિત કરી આપે છે કે નિત્યજીવનના પરિવર્તનશીલ પ્રસંગો ચીતરવામાં પણ જૈનો કુશળ હતા. મુસલમાન કાળ પૂર્વે ચીતરાયેલાં કલ્પ સૂત્રનાં સૂક્ષ્મ ચિત્રો અને ફારસી આદર્શની ભાવનાએ ચીતરાયેલાં શાલિભદ્ર ચારતનાં ચિત્રો વચ્ચે ભંગ, વસ્ત્ર, રંગ અને બીજી અનેક વસ્તુઓમાં જે ભેદ છે તે કલાના ઇતિહાસમાં બહુ મહત્વનો છે.

જૈનધર્મને સમ્પ્રદાયે સમ્પ્રદાયે તીર્થંકરોની પૂજાના વિધિ નોખાનોખા અને અનેકવિધ છે. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તો પ્રણામ કરવાના અને શરીરને અમુક પ્રકારે વાળવાના અને પ્રતિમાની આસપાસ પ્રદક્ષિણા ફરવાના તથા સાથે સાથે જ અમુક મંત્રો અને સ્તોત્રો ભણતા જવાના વિધિ મહત્વના છે. વળી પૂજા પ્રસંગે અનેક ભેટો ધરવામાં આવે છે. પૂજા અષ્ટવિધ છે, એ આઠ વિધિની પૂજા બરાબર કરવામાં આવે છે જ અથવા અમુક જ અનુક્રમે કરવામાં આવે છે એવું કંઇ નથી. એ આઠ પ્રકાર આ પ્રમાણે છેઃ— ૧ જળપૂજા—જળથી સિંચન કરવું ને પ્રતિમાને સ્નાન કરાવવું, ૨ ચન્દનપૂજા—ચન્દનથી અર્ચા કરવી, ૩ પુષ્પપૂજા—ફુલ ચડાવવાં ને તેના હાર પહેરાવવા, ૪ ધૂપપૂજા—ધૂપ કરવો, ૫ દીપપૂજા—

આર્તિ કરવી, ૬ અક્ષતપૂજા-અક્ષત ચઢાવવા, ૭ નૈવેદ્ય પૂજા-મીઠાઇ વગેરેનો થાળ ધરાવવો, ૮ ફળપૂજા-કેળાં, શ્રીફળ, નારંગી, બદામ વગેરે ફળ ચઢાવવાં.

પૂજાના આ મુખ્ય વિધિ ઉપરાંત, પ્રતિમાના માનમાં ધ્વજા ચઢાવવી, તેની સામે વાદ્ય સાથે નૃત્ય કરવું વગેરે બીજા વિધિ પણ છે.

ધાર્મિક સ્થાનો.

જૈનોનાં ધાર્મિક સ્થાનો તેમની ભાવના અનુસાર વિવિધ પ્રકારનાં હોય છે. સાધુઓને અને સાધ્વીઓને ધાર્મિક જીવન ગાળવાનાં હોય છે ને તેથી તેમને માટે બધા સમ્પ્રદાયોમાં ઉપાશ્રય હોય છે. ઉપાશ્રય એ ધર્મસંઘનું મુખ્ય સ્થાન છે. ઉપાશ્રયનો નિભાવ શ્રાવકો કરે છે. ત્યાં તેઓ પોતાની સભાઓ ભરે છે, સાધુઓ ખાસ-કરીને સાધ્વીઓ—ત્યાંજ રહે છે. ઉપાશ્રયમાં ઘણું કરીને બે માળ હોય છે. એ લંબચોરસ હોય છે, લાકડાના ને ઇંટોના બાંધેલા હોય છે, એનાં છાપરાં ઉપર નળીઆં હોય છે; એ દેશના ગૃહસ્થ-લોકના રહેવાના ઘરમાં ને ઉપાશ્રયમાં એકંદરે કંઇ ખાસ તફાવત નથી. મુખ્ય ખંડ એટલે કે વ્યાખ્યાનશાળા ઘણું કરીને પહેલે માળે હોય છે અને તેમાં શેતરંજી પાથરેલી હોય છે. ગેઓર્ગ બુઈલરે આવી એક વ્યાખ્યાનશાળા જોયેલી, તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છેઃ-" એ ત્રીશેક ફીટ લાંબી ને ઘણું કરીને પંદરેક ફીટ પહોળી હશે. એની છત બહુ ઉંચી નહોતી અને તે કોતરકામ વાળા થોડા થાંભલાને આધારે હતી. ભીંતો ચૂને ધોળેલી હતી, બારીઓમાં યુરોપિયન પદ્ધતિની કાચની તખ્તીઓ હતી. જમીન ઉપર નાળીએરની ચોટલીની (કાથીની) ચટાઈ પાથરી હતી. છેક બારણા પાસે ખસેડી શકાય એવા લાકડાના કઠેરાથી એક ખંડ જુદો પાડવામાં આવ્યો હતો, એ કઠેરાને એક દરવાજો હતો. એમ જુદા પાડેલા એ ખંડમાં એક મંચ (પાટ) હતો, એ લાકડાનો કંઇક લાંબો પહોળો તથા જમીનથી ત્રણેક ફીટ ઉંચો હતો. આ મંચની ઉપર આચાર્ય, ઉપદેશક અને ગુરૂ તેમજ તેને સહાયતા આપનાર સાધુ અથવા શિષ્ય બેસે છે."[૪૯]

દરવાજા ઉપર તેમજ દાબણીઆ ઉપર તો કોતરકામ હોય છે, બાકી ઉપાશ્રયમાં પ્રતિમાને જેવી અલંકાર શોભા હોય છે, તેવું કશું હોતું નથી. પ્રાચીન કલ્પસૂત્રમાં લખ્યું છે કે ચીતરેલી ભીંતિવાળા મકાનમાં સાધુ–સાધ્વીઓએ રહેવું નહિ અને એ જ વિધિ આજે પણ ઉપાશ્રયમાં પળાય છે.

ઉપાશ્રયમાં સાધુ અથવા સાધ્વી પોતાના અનુયાયીઓને ઉપદેશ આપે છે, તેમનાં પ્રતિક્રમણ સ્વીકારે છે (કરાવે છે) અને તેમને ધાર્મિક શિક્ષણ આપે છે. પણ ત્યાં કોઈ પ્રકારની પૂજા કરવામાં આવતી નથી. પૂજા કરવાને માટે તો જુદા જ પ્રકારનાં મોટાં ભવ્ય જિનમંદિરો કરેલાં હોય છે.

જૈનોમાં પણ સ્થાપત્યકળા ભારતની કળા સાથે સમાનભાવે જ વિકાસ પામી હતી. એ ધર્મમાં પણ સ્મારકચિન્હો રાખવાની ભાવના તીર્થંકર પછી થોડા જ કાળમાં જાગ્રત થઈ હતી, પણ છતાં ચે ઇસ્વીસનની પૂર્વેના પહેલા સૈકાનાં પણ એવાં કોઇ સ્મારક આજે મળી આવતાં નથી. એનું કારણ એ છે કે પ્રાચીન કાળે બીજા ભારતવાસીઓની પેઠે જૈનો પણ લાકડાંનાં મકાન બાંધતા હતા. તે મકાન હવાપાણીના સપાટા સામે બહુ ટકી શકે નહિ અને તેથી જ પ્રાચીનકાળનાં કોઈ મકાન આજ સુધી ટકી શકયાં નથી. યુરોપિયન સંશોધકોના આ મત સામે જૈનો જરૂર વાંધો ઉઠાવે છે અને કથાઓમાંથી પ્રમાણ આપે છે કે અમારામાં અતિ પ્રાચીન કાળથી પત્થરનાં દેવાલયો ને મહેલ બંધાતા આવ્યા છે. પણ ભારતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જોતાં યુરોપિયન મત સાચો લાગે છે એટલું જ નહિ, પણ પાછળના કાળની એક પ્રકારની સ્થાપત્ય પ્રણાલીથી એ મતને અનુમોદન મળે છેઃ મન્દિરોની કમાનોને ને ઘુમ્મટને ટેકવનારા પત્થરના થાંભલા ઉપર તેમજ એ મન્દિરોની અંદરના ભાગના આરસ ઉપર અતિ સુન્દર અને સૂક્ષ્મ કોતરકામ કરેલું હોય છે તે સ્પષ્ટ રીતે લાકડકામને અનુસરતું છે ને પાછળથી એનું અનુકરણ પત્થર ઉપર કરવામાં આવેલું છે.

જૈનોનું સ્થાપત્ય અનેક પ્રકારે વિકાસ પામ્યું છે. એમાંનો

એક પ્રકાર સ્તૂપ છે અને તે જૈનસ્થાપત્યના આરમ્ભકાળમાં જ વિકાસ પામ્યો હતો. મહાપુરૂષના કોઈ અવશેષને સાચવી રાખવાને કે ધાર્મિક ઇતિહાસના અમુક પ્રસંગને સ્મરણમાં રાખવાને હેતુએ સ્તૂપ બાંધવામાં આવતા, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. સ્તૂપ અર્ધગુલીના આકારનો હોય છે, ચોરસ પાયા ઉપર ચણેલો હોય છે અને શિખરપ્રદેશમાં છત્રનો (રાજચિન્હ) ઘાટ હોય છે. એની અંદર ચારે બાજુએ ફરવાનો માર્ગ હોય છે. એ સૌની ચારે બાજુએ કઠેરો હોય છે ને તેને ચાર દિશાએ ચાર દરવાજા હોય છે. સ્તૂપ ખાસ કરીને બૌદ્ધો બાંધતા ને તેની અંદર નિર્વાણ પામેલા મહાત્માઓના અવશેષ રાખતા, આથી કરીને પહેલાં એમ માનવામાં આવતું કે બધા સ્તૂપ વિનાઅપવાદે બૌદ્ધોના જ છે; પણ ત્યારપછી એ. ફ્યુહરરને (a. Führer) મથુરા પાસે એક જૈનસ્તૂપ જડી આવ્યો ને રામ્નગરમાં બીજો એક મળી આવ્યો, ત્યારથી ખાતરી થઇ કે જૈનો પણ સ્તૂપ બાંધતા. જો કે તેઓ અવશેષ રાખતા નહોતા વળી શ્વેતામ્બર ગ્રન્થમાં સ્તૂપ વિષે ઉલ્લેખ છે એમ લોઇમાને પણ બતાવી આપ્યું છે. જી. બુઈલર માને છે કે ચૈત્ય શબ્દ પ્રથમ મન્દિરના ભાવને સૂચવતો નહોતો, પણ સ્વર્ગવાસી ગુરુના સ્મરણને અર્થે બાંધેલા સ્મારકચિન્હના ભાવને સૂચવતો હતો. કેટલાંક ચૈત્યોવિષે ધર્મગ્રન્થોમાં વર્ણન આવે છે તેમાં લખ્યું છે કે એમની ઉપર છત્ર છે; અને છત્ર તો સ્તૂપ ઉપર હોય છે. બીજાં કોઇ દેવાલય ઉપર હોતું નથી.[પર] મથુરામાં પત્થર ઉપરનું એક ચિત્ર મળી આવ્યું છે, તેમાં સ્તૂપ અને તેની પૂજા કરતા કિન્નર અને ગરુડ અથવા સુપર્ણ દેવો ચીતર્યા છે. પછીનાં કાળમાં શ્રીપૂજ્યનાં અથવા તો બીજા કોઈ પ્રખ્યાત સાધુનાં સ્મારક સ્તુપને બદલે બીજે પ્રકારે રખાવા માંડ્યા. રાજપુતાનામાં એ પ્રકારના સ્મારકને છત્રી કહે છે ને એ રાજપુત રાજાના સ્મરણમાં બંધાવાતી છત્રીના (રિક્તસમાધિ) ઘાટની હોય છે. પાલીતાણાના એક લેખમાં લખ્યું છે કે પ્રખ્યાત હીરવિજય (પૃ. ૬૮) ઉપવાસ (અનશન) કરી સ્વર્ગવાસી થયા, ત્યારપછી એમની પાદુકા આદીશ્વરના દેવાલયની

પર

પાસેના એક મન્દિરમાં પધરાવી, શ્રવણુ બેલ ગોલમાં દિગમ્બરોનાં અનેક સ્મારક મળી આવે છે.

જૈનોનાં દેવાલયોમાં સૌથી પ્રાચીન અને પ્રકાણ્ડ તો ગુફા-મન્દિરો છે. દેવસ્થાન બનાવવાને તેમજ સાધુઓને વસવાનાં સ્થાન બનાવવાને ખડકો કોરી કાઢવાની કળા ઇ. સ. ૩ જા સૈકાથી શરૂ થઈ હોય એમ જણાય છે. વખતે પરદેશી આદર્શ ઉપરથી એ ઉત્પન્ન થઇ હોય. કંઇ વિચારી યે શકાય નહિ એટલા પ્રાચીન કાળથી ઇજીપ્સમાં એ કળા હતી ને ૬ઠ્ઠા સૈકામાં ઇરાન ગઈ. નક્ષ-ઈ-રૂસ્તમના ખડકોમાં દરાયસનું અને તેના વંશજોનાં સ્મારકો કોતરી કાઢ્યાં છે. મહારાજા અશોકે પોતાના રાજ્યકાળના ૧૨ મા અને ૧૯ મા વર્ષમાં બરાબરના ખડકમાં (બિહારમાં ગયાની ઉત્તરે ૧૬ માઇલ ઉપર) ગુફાઓ કરાવી હતી, ત્યારથી હજાર વર્ષ કરતાં યે લાંબા કાળ સુધી ભરતખંડના નાના પ્રદેશોમાં કલાની દૃષ્ટિએ ગુફાઓ કોતરાતી હતી. હિન્દુઓની ને બૌદ્ધોની સ્પર્દ્ધામાં જૈનોએ પણ ધાર્મિક હેતુએ ગુફાઓ કોતરાવી છે. ઓરિસ્સામાં આવેલા ઉદયગિરિમાં (ઈ સ. પૂ. ૧૫૦?) વિજાપુર જીલ્લામાં આવેલા બાદામીમાં (ઇ. સ. ૬૫૦ ને સુમારે) અને હૈદરાબાદ રાજ્યના ઔરંગાબાદ જીલ્લામાં આવેલા ઇલોરામાં (૯-૧૦ મા સૈકામાં) આવેલી જૈનગુફાઓ સૌથી પ્રખ્યાત છે. એ ગુફાઓમાં નાના મોટા અનેક ખંડો છે ને ચોક છે. તેની ભીંતોને ચિત્રોથી સજાવી છે, એમાં વિવિધ પ્રકારના સુન્દર સ્તમ્ભો અને તીર્થંકરોની અને દેવોની અનેક પ્રતિમાઓ છે. ઇલોરાના ૫ જૈન ગુફામન્દિરોમાંથી એકમાં ઈંદ્રસભા છે. તેમાં બીજી અનેક પ્રતિમાઓ ઉપરાંત મહાવીરની સુન્દર પ્રતિમા પણ છે. ઓસરીમાં ઇન્દ્રની પ્રતિમા છે, એ ગુફામાં ભારતની અનેક પ્રતિમાઓને આદર્શે પ્રતિમાઓ કોતરી છે.

પણ ગુફામન્દિરો કરતાં યે વધારે સુન્દર તો સપાટ પ્રદેશ ઉપર જૈનોનાં તીર્થંકરમન્દિરો છે. મોટા દેવાલયમાં ઘણું કરીને આગળ ખુલ્લો મંડપ, ત્યારપછી સભામંડપ ને ત્યારપછી ગર્ભગૃહ હોય છે ને એ ગર્ભગૃહમાં મૂલનાયકની પ્રતિમા હોય છે, ચારે

બાજુએ ગોખ ને ભોંયરાં હોય છે ને તેમાં તીર્થંકરોની પ્રતિમા હોય છે અને એ સૌ ઉપર મન્દિરનો ઘુમ્મટ આવેલો હોય છે. મન્દિરની સામે ચોક હોય છે ને તે ઘણું કરીને ચોખંડો હોય છે અને એ સમસ્ત પવિત્ર પ્રદેશની ચારે બાજુ જાત્રાળુઓને ઉતરવાની ધર્મશાળા હોય છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતનાં (ત્યાં બસ્તી કહે છે) જૈનમન્દિરો કળામાં ને શૈલીમાં ગમે તેટલાં જુદાં હશે તોય એક જ પ્રકારે બાંધેલાં પણ હોય છે.

ઉત્તરમાં તેમજ દક્ષિણમાં ચતુર્મુખ દેવાલય બાંધવાનું વલણ વધારે છે. એ દેવાલયને ચાર દ્વાર હોય છે ને તેમાંના દરેક દ્વારે થઈને એક અથવા અનેક તીર્થંકર પ્રતિમા સમીપ જઈ શકાય છે.[૫૫]

દક્ષિણમાં વળી દેવાલયો એક જુદા જ પ્રકારને ઘાટે બંધાય છે. દક્ષિણ કાનડામાં મૂડબિદ્રિની (મૂડબિદુરે) કેટલીક બસ્તીઓને એક ઉપર એક એમ બે કે ત્રણ પડાળ હોય છે ને તેથી તે નેપાળનાં દેવાલય અથવા ચીનના બુરજ જેવી દેખાય છે; કાષ્ઠસ્થાપત્યની કારીગરી આ બસ્તીઓમાં કંઈક દીસી આવે છે. બીજા એક પ્રકારનાં ધાર્મિક મકાન તો દક્ષિણમાં જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એને બેટ્ટ કહે છે. શ્રવણબેલગોલામાં અને બીજા સ્થળોએ ગોમ્મટની પ્રતિમાઓની ચારે બાજુ આવાં મકાન છે, એ મકાન ઉપરથી અને બાજુએથી ખુલ્લાં હોય છે.

અનેક જૈન દેવાલયની આગળ એક પ્રકાણ્ડ સ્તંભ ઉભો કરેલો હોય છે, એને માનસ્તમ્ભ કહે છે. એને ચારે બાજુએથી શણગારેલો હોય છે. માનસ્તંભ અને મન્દિરની વચ્ચે કોઈ કોઈ વાર ધ્વજસ્તમ્ભ પણ હોય છે. એ સ્તમ્ભ લાકડાનો હોય છે ને એને તાંબાને પતરે મઢેલો હોય છે.

શ્રાવક ધનાઢ્યોના દાનથી જ સર્વે મન્દિરો બંધાયાં છે. આજે પણ એવા દાનવડે કિંમતી માલમશાલાથી ભવ્ય મન્દિરો બંધાય છે; અનેક શ્રાવકો આરસપહાણનાં મન્દિરો બંધાવે છે. વળી એવાં મન્દિરો અનેક બંધાય છે ને નાના નાના સંઘો પણ પોતાનાં આગવાં મંદિર બંધાવે છે. મહાવીરના અનુયાયીઓ જ્યાં હોય

એવાં સૌ મોટાં નગરોમાં એક કે વધારે મન્દિર હોય છે, અને કેટલીક વાર તો જરૂર કરતાં પણ વધારે હોય છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલેક સ્થળે તો પુષ્કળ મન્દિર, એક એકને અડીને રહેલા હોય છે. મધ્યપ્રાન્તોમાંના છત્રપુર રાજ્યમાં ખજરાહો નામે સ્થાને, રાજપુતાનામાં આબુ ઉપર, કાઠિયાવાડમાં શત્રુંજય અને ગિરનાર ઉપર આવા પ્રકારનાં પ્રખ્યાત મન્દિરો છે. આ મન્દિરનગરોને જોયાથી પ્રવાસીના મન ઉપર બહુ ભવ્ય છાપ પડે છે. જ્યારે એ મન્દિરે મન્દિરે ફરે છે અને ગોખે ગોખે તીર્થંકરોનાં બિંબને ગાઢ શાન્તિમાં પ્રફુલ્લવદને જુએ છે ત્યારે જાણે પોતે કોઇ જાદુજગતમાં હોય એમ એને લાગે છે.

જૈનમન્દિરના અન્દરના ભાગમાં પણ એવી જ છાપ પડે છે. ધૂળકટ ભર્યે આંખે દિવસે તાપમાંથી આરસના બનાવેલા મંદિરની શીતળ છાયામાં જે જાય છે તેના મન ઉપર ત્યાં બિરાજતા વીતરાગ જિનની ગાઢ શાન્તિથી કંઇ અજબ છાપ પડે છે મન્દિરના સ્તમ્ભોની ને કમાનોની સુન્દરતાથી અને સુરેખતાથી. તેમજ મંડપોની શુદ્ધતાથી પણ એવી જ છાપ પડે છે. બેશક બધાંય મન્દિર કંઇ કળાની દૃષ્ટિએ સરખાં સુન્દર હોતા નથી, વર્તમાનકાળમાં કળાની દૃષ્ટિશૂન્યતાથી અને શણગારના ઢગલા કરી નાખવાથી તેમાંથી પૂજ્યભાવનાની લાગણી નષ્ટ થાય છે; અને એવા કલાહીન મકાનો તો આજે જૈનેતર લોકોમાં પણ પુષ્કળ થાય છે.

મંદિરમાં મુખ્ય પ્રતિમા મૂળનાયકની એટલે અમુક જિનની હોય છે અને મન્દિરના એ અધિષ્ઠાતા દેવ છે, તેમજ બીજા તીર્થંકરોની અને તેમને પૂજનારા યક્ષોની ને દેવોની પણ પ્રતિમાઓ હોય છે. વળી અનેક મન્દિરોમાં (બેશક સૌ જૈન સમ્પ્રદાયોનાં મન્દિરોમાં તો નહિ જ) હનુમાન, ભૈરવ, માતા આદિ હિન્દુધર્મની દેવદેવીઓની પ્રતિમાઓ પણ હોય છે. ધાર્મિક ઉપયોગને માટે કેટલીક વસ્તુઓ ગોઠવેલી હોય છે, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ભંડાર, લાકડાની પેટી, તીરપાઇ, ઘંટ, ધુપદાની તેમજ વિવિધ પ્રકારનાં વાસણો હોય છે.

પૂજારી મંદિરમાં પ્રતિમાની પૂજા કરે છે; તેને સંઘ તરફથી પગાર તેમજ ભેટમાંથી કંઇક ભાગ મળે છે. એ પૂજારી બ્રાહ્મણ અથવા બીજી કોઇ નાતનો એટલે કે વાણિયો, માળી, કણબી, બારોટ કે બીજો કોઇ હોય છે. દિગમ્બરો તો જૈનને જ પૂજારી રાખે છે, પણ શ્વેતામ્બરો તીર્થંકરને માનતો ન હોય એવાને પણ તીર્થંકરની પૂજા કરવા રાખે છે; તે કોઇ પણ નાતનો હિન્દુ હોય, પણ માંસાહારી અને મદ્યપી તો ન જ હોવો જોઇએ. વળી અમુક અમુક ક્રિયા તો ધાર્મિક શ્રાવકો પોતે પણ કરે છે અને એમ કરવામાં પુણ્ય થતું માને છે. અમુક અમુક ક્રિયા કરવાનો હક્ક લેવા માટે અમુક પૈસા આપવા પડે છે. મોટાં મંદિરોમાં તો અનેક શ્રાવકો એ પુણ્યકાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખે છે અને એકમેક સાથે એટલા માટે એવી સ્પર્ધા કરે છે કે પેલી કે બીજી પૂજા કરવાના હક્ક માટે પૂજારી રીત સરની હરરાજી કરે છે. આ હરરાજીમાં સામાન્ય રીતે અમુક શેર ઘીથી એ હક ખરીદાય છે; વાસ્તવિક રીતે તો એ ઘી આપ- વામાં આવતું જ નથી, પણ એની કિંમતના રૂપિયા આપવામાં આવે છે. એ કિંમત આપતાં ઘીનો જે આજનો ભાવ છે તે ગણવામાં આવતો નથી, પણ ઘણું કરીને બહુ વર્ષો પૂર્વે કોઇ અમુક વર્ષે જે કોઇ ભાવ હતો તે ને તે જ આજસુધી ગણ- વામાં આવે છે

જે માણસ સર્વથા શુદ્ધ હોય તે જ પૂજામાં ભાગ લઇ શકે. એટલા માટે પૂજા કરનાર, પૂજા કરવા બેસે તે પહેલાં, નહાય છે અને અમુક વસ્ત્ર પહેરે છે. એ વસ્ત્ર મોટે ભાગે મન્દિરના આગલા ખંડમાં રાખવામાં આવે છે. વસ્ત્રમાં મુખ્યત્વે કરીને ધોતી ને ઉત્તરાસન હોય છે, ત્યારપછી પૂજાના ઉપયોગમાં લેવાતાં કેટલાંક વાસણ હોય છે અને વળી મુખપટ્ટી, આસન ને નાનો ચરવળો હોય છે. દેવપૂજાને સમયે ઘણું કરીને જનોઇ પણ પહેરવામાં આવે છે. મંદિરમાં જે વસ્તુઓ આણવામાં આવેલી હોય તે પછી સંસારકાર્યમાં વાપરી શકાય નહિ; તેથી પૂજા કરનાર એ સૌ વસ્તુઓને પોતાના ગજવામાં મૂકી રાખે છે. ધાર્મિક

ક્રિયા કરતા પહેલાં બીજી કેટલીક તૈયારીઓ કરવી ઘટે છે. તેટલા માટે પૂજા કરનાર પોતાને કપાળે અને કાને કેશરનાં અમુક ચિન્હ કરે છે તેમજ હાથ ઉપર, છાતીની વચમાં ને કંઠ ઉપર રેખાઓ તાણે છે.

દેવની પૂજા સાધારણ રીતે દિવસમાં ત્રણ વાર થાય છે. પૂજા પાછળ પૃ. ૪૦૬ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અષ્ટધા હોય છે પ્રતિમાની જલપૂજા તો દિવસમાં એક જ વાર થાય છે, બાકીની બીજી બધી પૂજાઓ વારંવાર થાય છે. શુદ્ધ પુરૂષો અને જેમણે સ્નાન કર્યું હોય અને વિધિસર સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેર્યાં હોય તે જ પ્રથમની ત્રણ પૂજા–જલપૂજા, ચન્દનપૂજા અને પુષ્પપૂજા–કરી શકે, કારણકે એમાં પ્રતિમાને સ્પર્શ કરવો પડે છે. બાકીની બધી પૂજાઓ મન્દિરમાંનો કોઇ પણ માણસ, સ્ત્રીઓ સુદ્ધાં, કંઈ પણ ખાસ તૈયારી વગર કરી શકે છે.

અમુક વાર તહેવારે ઘણાં મન્દિરોમાં અભિનય પણ કરવામાં આવે છે. તે વારે દશ બાર બાળક વિવિધ વાદ્ય સાથે ગાય છે ને નૃત્ય કરે છે. એ બાળકો અભિનયને અનુકૂળ નાટ્યવસ્ત્ર પહેરે છે અને શરૂઆતમાં સૌ સાથે નૃત્ય કરે છે, ત્યારપછી બેબે મળીને નૃત્ય કરે છે ને બીજા બાળકોએ પોતાના હાથ ઉંચા કરીને બનાવેલા દરવાજામા થઇને નીકળી જાય છે. દરેક અંકને અન્તે તીર્થંકરની પ્રતિમાઓ સામે ઉભા રહીને સ્તોત્ર ગાય છે ને નમન કરે છે. એ વાત જાણવા જેવી છે કે (કમમાં કમ શ્વેતાંબર પન્થમાં) સ્ત્રીઓ અને વિધવાઓ પણ પૂજામા ભાગ લઇ શકે છે.

મંત્ર તંત્ર.

હિન્દુઓની અને બીજા ધર્મના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો પણ, વ્યક્તિના તેમજ સમષ્ટિના નશીબ ઉપર શુભ કે અશુભ અસર કરનાર અમાનુષિક સત્ત્વોને માને છે. આ સત્ત્વોમાં અમુક સીમાબદ્ધ જ શક્તિઓ હોય છે અને તેઓ પોતે પણ શાશ્વત જગતચક્રને નિયમે તેમજ કર્મને અને પુનર્જન્મને નિયમે પણ

બંધાયેલાં હોય છે; પણ પૂર્વજન્મનાં કર્યાં કર્મને ફળે એમને એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે કે મનુષ્યોના નશીબ ઉપર શુભ કે અશુભ અસર કરી શકે. જગતના બન્ધનમાંથી મુક્ત થયેલા જીવોને તો સ્વાભાવિક રીતે જ એ કશુંય ન કરી શકે, પણ બીજા બધાને અમુક સીમામાં સુખ અને દુઃખ આપી શકે અને તેથી એ સૌ તેમને તૃપ્ત કરવાને અને તેમની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરે છે.

બધી પ્રજાઓમાં પૂજા અને મંત્ર તંત્ર એકમેકની સાથે જ ચાલ્યાં આવે છે. એ બે વચ્ચેનો સ્પષ્ટ ભેદ જૈનોમાં પણ નથી. કારણકે તીર્થંકરોની પૂજા ઉપરાંત એમણે હિંદુઓનાં અનેક દેવ દેવીઓની પણ પૂજા સ્વીકારી છે અને આ પૂજામાં મંત્રતંત્રનું પરિબળ વધારે છે. આથી જૈન જ્યારે ગણેશની કે માતાની પૂજા કરે છે, ત્યારે એ પૂજા પોતે શુદ્ધ થવાને નહિ, પણ તેની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાને અને ઐહિક કે આમુષ્મિક સાંસારિક લાભ પામવાને કરે છે. એ દેવોની પૂજાનો સામાન્ય વિધિ તો આપણે પાછળ વર્ણવી ગયા છીએ એટલે હવે તો આ પ્રકારની પૂજાના ખાસ વિધિ વિષે જ વર્ણન કરીશું. આ પ્રકારની પૂજાના દેવો તે નીચ પ્રકારનાં સત્ત્વો હોય છે.

મનુષ્યના લૌકિક જીવન ઉપર અસર કરનાર સૌથી પ્રથમ તો આકાશના તત્ત્વો છે અને તેમાં ખાસ કરીને ૯ ગ્રહ (નરી આંખે દેખાતા પાચ ઉપરાંત સૂર્ય, ચન્દ્ર, રાહુ ને કેતુ), ૧૨ રાશી ને ૨૮ નક્ષત્ર છે. માણસને જન્મસમયે આકાશમાં એ જે સ્થાને હોય છે, તે નવા જન્મેલા બાળકના નશીબ ઉપર પુષ્કળ અસર કરે છે. તે ઉપરાંત રાશીનું સ્થાન વધારે મહત્ત્વનું ગણાય છે, કારણકે ઉપનયન, વિવાહ, દીક્ષા વગેરે સર્વે મહત્ત્વના સંસ્કારોમાં શુભમુહૂર્ત પસંદ કરવામાં આવે છે. જૈનોનું ગણિત તેમજ ફલિત જ્યોતિષ મોટે ભાગે હિન્દુઓને મળતું આવે છે, પણ અમુક અમુક મહત્ત્વના વિષયોમાં જુદું પણ પડે છે. (પૃ. ૨૪૨ સરખાવશો) બધા ભારતવાસીઓની પેઠે જૈનો પણ માને છે કે કર્મના નિયમ વિરૂદ્ધ ગ્રહનું કશુંય પરિબળ ચાલી શકે નહિ; કર્મ અને ગ્રહ

એકમેકની સાથે ગાઢ સહચાર રાખે છે અને જ્યોતિષ તો માત્ર એટલું જ કરી શકે કે તેથી અમુક માણસનાં કર્મફળ ગ્રહદ્વારા જાણી શકાય. આ મતનો સ્વીકાર કરીને જૈનો દરેક તીર્થંકરના જીવનના પાંચ મહાપ્રસંગો (કલ્યાણકો)ની સાથે પણ અમુક નક્ષત્રોનો સંબંધ જોડે છે ને માને છે કે ત્યારે ચન્દ્ર તે પ્રસંગે તે નક્ષત્રમાં હતો. વળી જૈન જ્યોતિષીઓ દરેક તીર્થંકરનો એકેક ગ્રહ સાથે પણ સંબંધ યોજે છેઃ—૬ ઠ્ઠા તીર્થંકર સાથે સૂર્યનો; ૮ મા સાથે ચન્દ્રનો; ૧૨ મા સાથે મંગળનો; ૧૩ મા, ૧૪ મા, ૧૫ મા, ૧૬ મા, ૧૭ મા, ૧૮ મા, ૨૧ મા અને ૨૪ મા સાથે બુધનો; ૧ લા, ૨ જા, ૩ જા, ૪ થા, ૫ મા, ૭ મા, ૧૦ મા અને ૧૧ મા સાથે બૃહસ્પતિનો; ૯ મા સાથે શુક્રનો; ૨૦ મા સાથે શનિનો; ૨૨ મા સાથે રાહુનો અને ૧૯ મા અને ૨૩ મા સાથે કેતુનો સંબંધ જોડે છે. મંત્રો ભણીને અને ભેટો ધરાવીને ગ્રહોની પૂજા કરવામાં આવે છે, તેમનાથી થતી અસરને અમુક શાન્તિપાઠથી ને તેવી ક્રિયાઓથી નષ્ટ કરવામાં આવે છે.

જૈનધર્મના ગ્રન્થોમાં ગ્રહોની શકિત વિષે સામાન્ય રીતે સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે અને તેથી તેમને ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં પણ સ્થાન મળેલું છે, પણ ભૂતપ્રેતની સત્તા વિષેની માન્યતા તો માત્ર લૌકિક છે અને બુદ્ધિશાળી જૈનો એને માનતા નથી.

માણસનાં દુઃખ ભૂત વધારી શકે એવી માન્યતા સામાન્ય રીતે સર્વત્ર, સ્ત્રીઓમાં ને અભણમાં તો ખાસ ઘર કરી રહી છે. જખની (યક્ષિણી) એટલે કે મરી ગયેલી સ્ત્રી બાળકોને ખાસ નડે. જ્યારે કોઇ બાળક માંદું પડે, ત્યારે લોક કહે છે કે એની મરી ગયેલી ઓરમાન મા એને નડે છે અને ઘરની પ્રતિમાઓ-સાથે એ માની પણ ધાતુની પ્રતિમા રાખીને તેની પૂજા કરવાનું સૂચવે છે. જો બાળક સાજું થાય તો માનેલી માનતા પૂરી કરવામાં આવે છે; મૂર્તિની આગળ સોવાસણો (સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી) ને નોતરવામાં આવે છે, તેમને જમાડવામાં આવે છે ને કંઇક ભેટો આપવામાં આવે છે. બાળક મોટું થતું જાય તેમ તેમ વિવિધ પ્રકાર-

નાં ભૂત તેને અનેક પ્રકારના દુઃખમાં ને મંદવાડમાં નાંખે છે એમ મનાય છે. તેમને શાન્ત કરવાને ભુવાને બોલાવે છે, ભુવો મંતરજંતર ભણે છે, માંદાને શરીરે રાખ લગાવે છે, તેને માદળિયાં બાંધે છે અને એમ અનેક રીતે ભૂતને ઝાડી કાઢવાના પ્રયત્ન કરે છે. વળી ભૂતનો વળગાડ દૂર કરવાને માટે અમુક દિવસે તેને બાકળા મૂકે છે, અથવા જે વૃક્ષમાં એ રહેતું મનાય છે તેની ચારે બાજુ પાણીની ધાર કરવામાં આવે છે અથવા તો બીજી રીતે એ ભૂતને પ્રસન્ન કરવાના પ્રયત્ન થાય છે.

વળી બીજા ધર્મના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો પણ ભુંડી નજરને માને છે. કેટલાક માણસોને એવી ભુંડી નજર સહેજે લાગે છે; અનેક કારણે લાગે છે; જેમકે માતાના શરીર સાથે સંબંધ રાખતો બાળકનો નાળ વધેરતાં તેમાંથી નિકળતું લોહી જેની નજરે પડે છે તેની પણ નજર લાગે છે.[૫૮] જેઓ ખાસ કરીને રૂપાળા હોય છે, કે ડાહ્યા હોય છે કે બીજી રીતે સુખી હોય છે એવા વિશિષ્ટ માણસોને પણ નજર લાગતી મનાય છે. કાળા રંગના ઉપયોગથી એવી નજરને વાળી દેવાય છે; તેટલા માટે વાર તહેવારે સુન્દર વસ્ત્ર પહેર્યાં હોય તેવી સ્ત્રીના વસ્ત્રને કાળો દોરો બાંધે છે અથવા રૂપાળા બાળકને ગાલે મેશનો ચાંલ્લો કરે છે. એવે જ હેતુએ વરકન્યાના સુખની મીઠાશમાં કંઈક ખટાશનો પાસ દેવાને માટે લગ્ન પ્રસંગે વરની પાઘડીમાં કે કન્યાના વસ્ત્રમાં લીંબુ બાંધવાનો રિવાજ છે. બાળકને તાવ આવે છે ત્યારે તેને નજર લાગી છે એમ લોક કહે છે; એને સાજો કરવાને માટે એક વાડકામાં રાખ, મીઠું, દાણા, રાઈ અને એવા બીજા પદાર્થો મૂકે છે ને પછી તે વાડકો માંદાની પથારી નીચે મૂકે છે. જ્યારે માંદો સાજો થાય છે ત્યારે તે વાડકાની ચીજો ચકલે ઢોળી આવે છે.

અહીં વર્ણવેલા જાદુપ્રયોગો અને રિવાજો ઉપરાંત બીજા પણ અનેક વહેમો જૈનો માને છે, પણ તે બધા અહીં વર્ણવવાનું પ્રયોજન નથી. વળી ભરતખંડમાં જૈનો અનેક રીતે મેલી

શ્રાવકે અંધારું થતા પહેલાં ખાઇ લેવું જોઇએ. અતિ ધર્મિષ્ટ તો દિવસમાં એક જ વાર ખાય છે અને ખાતા પહેલાં સાધુને કે ભુખ્યાંને ખાવાનું આપવું જોઇએ.

શ્રાવક રાતે સુવા જાય છે, ત્યારે ફરી ધાર્મિક મંત્રો ભણે છે અને પવિત્ર વિચારોમાં લીન થાય છે, જેને પરિણામે એને શુભ સ્વપ્ન આવે.

હિન્દુધર્મની અસરથી ઘણા દિગમ્બર જૈનો વૈદિક હોમાગ્નિને પણ માને છે; આદિપુરાણ ૩૪૭–૩૪૮ ને મતે પ્રભાત–મધ્યાન્હ–સાયંકાળે એમ ત્રણ વાર ઋષભનાં અન્ત્યેષ્ટિ સંસ્કારનાં સ્મરણમાં અગ્નિ કરવો જોઇએ.

નૈમિત્તિક કર્મ

ધર્મિષ્ટ શ્રાવકોનું જન્મથી તે મરણ પર્યંતનું સમસ્ત જીવન ધાર્મિક કર્મક્રિયાઓથી પરિપૂર્ણ હોય છે. આમાંની ઘણી કર્મક્રિયા તેમને અને હિન્દુઓને સામાન્ય છે અને કેટલેક અંશે હિન્દુઓના. ધર્મમાંથી જ એમણે લીધેલી હોય એમ જણાય છે. કેટલીક વિશેષ ક્રિયાઓ જુદા જુદા સમ્પ્રદાયોમાં ને જુદા જુદા દેશમાં જુદી જુદી રીતે થાય છે. એ પૂર્વ કાળે પણ એક સરખી થતી નહોતી. આજે શ્વેતામ્બરોમાં જે ક્રિયાઓ થાય છે તેની ઉંડી વિગતોમાં અને ભેદોમાં ઉતર્યા વિના જ તેમાં જે મહત્ત્વની છે તેનું સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન કરી જવાનો અહીં પ્રયત્ન કરીશું.[૬૫]

મનુષ્યજીવનને લગતા જે સંસ્કારો કરવાના હોય છે તેમાંના કેટલાક તો તેના જન્મ પહેલાં કરવાના છે. જ્યારે માતા ગર્ભવતી થાય છે ને તેનો ગર્ભ પાંચ માસનો થાય છે, ત્યારે બ્રાહ્મણને બોલાવે છે ને ગર્ભાધાન સંસ્કાર કરાવે છે. તે પ્રસંગે ગર્ભિણીને તેના પતિની ડાબી બાજુએ બેસાડે છે, તેના વસ્ત્રનો છેડો તેના પતિના વસ્ત્રની સાથે બાંધે છે. તેના ઉપર પવિત્ર જળ છાંટે છે અને શાન્તિ-દેવીનું સ્તોત્ર અને બીજા પવિત્ર મંત્ર ભણીને આશીર્વાદ આપે છે. અસુરોથી, વનપશુઓથી અને બધા પ્રકારના ભયથી માતા તથા

ગર્ભનું બાળક રક્ષણ પામે અને તેમને સુખપ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે તેમને દૈવી બળ મળે એ એ સ્તોત્ર અને મંત્રપાઠનો હેતુ છે.

ગર્ભ આઠમા માસમાં હોય ત્યારે પુંસવન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. પુત્ર અવતરે એવી ઇચ્છાએ આ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. આ સંસ્કાર પ્રસંગે, પુત્રજન્મને શુભ એવે કોઇ દિવસે રાતમાં પાછલે પહોરે તારાવાળા ગગન નીચે નવાં વસ્ત્ર પહેરેલી ગર્ભિણીને બેસાડે છે ને ગુરૂ તેના ઉપર પવિત્ર જળનો અભિષેક કરે છે; અજવાળું થયે આ સંસ્કાર થાય છે. તે પ્રસંગે જે મંત્રો ભણવામાં આવે છે તે વડે, ગર્ભમાં પ્રવેશેલા જીવને તેનો સરળતાએ જન્મ થાય એવો આશીર્વાદ આપવામાં આવે છે અને એ જીવ માબાપનું સુખ તેમજ કુટુમ્બની આબરૂ વધારે એવી આશા પ્રદર્શિત કરવામા આવે છે.

પછી તરત ગર્ભિણી પિયેર જાય છે અને પ્રસવની વાટ જુએ છે. બાળક જન્મે છે એટલે તેનો નાળ વધેરવામાં આવે છે અને માતા તથા બાળક બંનેને નવડાવે છે. જોશી નવીન જગત્પ્રવાસીના જન્માક્ષર લખી લે છે. ગુરુ આવીને ચન્દનના અને બીલીના લાકડાને બાળે છે, તેની ભસ્મ કરે છે. એ ભસ્મને રાઇમીઠામાં મેળવી તેની પોટલી બાંધે છે. તે પોટલી ઉપર સાત વાર અંબિકામંત્ર ભણે છે અને બાળકનું રક્ષણ કરવા એ મંત્રથી એ દેવીની પ્રાર્થના કરે છે. પછી એ પોટલીમાં લોઢાનો કકડો, રાતું ચંદન વગેરે ઉમેરે છે, કાળે દોરે બાંધીને એ પોટલી પછી ઘરની કોઇ આધેડ સ્ત્રી બાળકને હાથે બાંધે છે.

જન્મ પછી ત્રીજે દિવસે ગૃહસ્થ ગુરુ આવે છે. તે સૂર્યપ્રતિમાની પૂજા કરે છે ને ત્યારપછી સુન્દર રીતે વિભૂષિત માતાને અને બાળકને સૂર્ય સામે લઈ જાય છે, માતા તે પ્રસંગે બાળકને હાથ ઉપર મૂકીને લઇ જાય છે. ગુરુ એ બંનેને સહસ્રકિરણ દિનકરનાં દર્શન કરાવે છે અને તે પ્રસંગે તે બંને સુખી થાય એવા મંત્ર ભણે છે. સન્ધ્યાકાળે સુધાકર તારાપતિ ચન્દ્રનાં પણ એ જ રીતે દર્શન કરાવે છે અને તેની પૂજા કરાવે છે. આ સંસ્કારને સૂર્યેન્દુદર્શન કહે છે.

તે જ દિવસે ક્ષીરાશન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. માતા સ્તનમાંથી બાળકને દૂધ પીવરાવે એ વિષયનો વિધિ ગુરુ કરાવે છે અને બાળક નિરોગી તથા દીર્ઘાયુ રહે એમ મંત્રથી આશીર્વાદ આપે છે.

જન્મ પછી ૬ ઠ્ઠી રાત્રે ગુરુ સુતિકાગૃહમાં ષષ્ઠી સંસ્કાર કરાવે છે. એ સંસ્કારમાં, બ્રહ્માણી, માહેશ્વરી, કૌમારી, વૈષ્ણવી, વારાહી, ઇન્દ્રાણી, ચામુણ્ડા અને ત્રિપુરા એ આઠ માતાઓની—રક્ષણદેવીઓની—પૂજા કરવામાં આવે છે. મંત્રવડે તેમને આમંત્રણ દેવામાં આવે છે, ત્યાં પધારવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે અને પછી એમની સુગન્ધ,—પુષ્પ,—ધૂપ,—દીપ,—અક્ષત—અને નૈવેદ્ય પૂજા કરવામાં આવે છે,બાળરક્ષણની માતા ષષ્ઠીની પણ એજ રીતે પછી પૂજા થાય છે. રાતે બાળકની માતા સાથે કેટલીક સોવાસણ સ્ત્રીઓ જાગરણ કરે છે. બીજે દિવસે સવારે "માતાજી! આવજો! અસ્તુ!" એમ કહી ગુરુ એકેએકે સૌ માતાઓને વિદાય કરે છે, પછી મંત્રેલા જળથી બાળક ઉપર સીંચન કરે છે અને આશીર્વાદમંત્ર ભણે છે.

પ્રસવને કારણે માતા અશુદ્ધ થઇ ગણાય છે. એ અશુદ્ધિ અમુક દિવસો પછી ટળે છે અને જુદી જુદી નાતોમાં એ દિવસોની સંખ્યા પણ જુદીજુદી હોય છે. બ્રાહ્મણો ૧૦ દિવસ પાળે છે, ક્ષત્રિયો ૧૨, વૈશ્યો ૧૬ દિવસ અને શુદ્રો એક માસ પાળે છે. એ કાળ પૂરો થયે બાળક, માતા તેમજ કુટુમ્બીજનો સ્નાન કરે છે અને ગુરુ તેમને શુદ્ધ કરે છે. આ સંસ્કારને શુચિકરણ સંસ્કાર કહે છે.

ઉપરના સંસ્કારને જ દિવસે અથવા બે ત્રણ દિવસ પછી નામકરણ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. કુટુમ્બનાં સૌ મનુષ્યો એકઠાં થાય છે, ગુરુ આવે છે ને સાથે જોશી પણ આવે છે; પછી કાગળનાં ભુંગળામાંના જન્માક્ષર જોશી ઉકેલે છે. ૧૨ સોનાના,—૧૨ રૂપાના,—૧૨ ત્રાંબાના શિક્કા, ૧૨ સોપારી, ૧૨ શ્રીફળ ને ૧૨ બીજાં ફળ વડે સગાં સંબંધીઓ લગ્નના અને બીજાં ૧૨ નક્ષત્રની પૂજા કરે છે. તેવી જ રીતે એ સર્વે નવ નવ વસ્તુઓ વડે નવ ગ્રહની પૂજા કરે છે. પછી કુટુમ્બીઓએ તે બાળકનું નક્કી કરેલું નામ ગુરુ એક ફોઇના કાનમાં કહે છે. ત્યારપછી સૌ જિનમન્દિરમાં જાય છે.

ત્યાં માતા અને બાળક તીર્થંકરની પૂજા કરે છે અને ત્યારપછી જૈનની સમક્ષ કોઈ બાળકનું નામ પ્રસિદ્ધ કરે છે. ત્યારપછી બીજી પણ કેટલીક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે. ઘરની અન્દરની જૈનપ્રતિમા સામે પણ કેટલીક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે.

આ પ્રમાણેનો વિગતવાર ને સમ્પૂર્ણ નામકરણ સંસ્કાર તો પ્રથમપુત્રને પ્રસંગે જ કરવામાં આવે છે; બીજા પુત્રોને પ્રસંગે એ સંસ્કાર સાદી રીતે કરી નાંખવામાં આવે છે ને પુત્રીઓનાં નામ તો વિનાસંસ્કારે જ માતા પાડી દે છે.

જે નામો કથાઓમાં ને ધર્મગ્રન્થોમાં આવે છે તેવાં નામો પાડવાં એ સારૂં ગણાય છે; જેમ કે ઋખવદાસ (ઋષભદાસ–ઋષભનો દાસ), અજિતપ્રસાદ (અજિતની કૃપા પામેલો) વગેરે. હિન્દુઓની પેઠે જૈનો પણ કેટલીક વાર સાદાં નામ પાડે છે; જેમકે ધોંડુ (મરાઠી, પત્થર), કડાપ્પા (કાનડી, વન) વગેરે. કેટલીક વાર ભુંડા અસુરોને રીઝવવા માટે પણ આવાં નામ પાડવામાં આવે છે, જેથી પછી એવાં નામવાળાને એ નડે નહિ.

7

પુત્ર હોય તો તેને છઠ્ઠે માસે, પુત્રી હોય તો તેને પાંચમે માસે અન્નપ્રાશન સંસ્કાર કરાવવામાં આવે છે. ગુરૂ કેટલીક ક્રિયાઓ કરાવે છે, ત્યારપછી માતા કુળદેવીને ધરાવેલો ખોરાક બાળકના મોંમાં મૂકે છે.

બાળક જ્યારે ૩, ૫ કે ૭ વર્ષનો થાય છે, ત્યારે ગુરૂ તેને કર્ણવેધ સંસ્કાર કરાવે છે. આ સંસ્કારમાં માતાઓની વિધિપુરઃસર પૂજા કરવામાં આવે છે અને તે સમયે ભણાતા મન્ત્રોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બાળકને જૈનધર્મમાં લેવાની ક્રિયારૂપ તેના કાન વીંધવામાં આવે છે.

ત્યારપછી ગમે તે સમયે ચુડાકરણ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. ગુરૂ માતાઓની પૂજા કરે છે, પછી વાળંદ બાળકનું માથું મુંડી નાખે છે; ઉપરના ત્રણ વર્ણના છોકરાને માથે વચ્ચોવચ ચોટલી રહેવા દે છે.

"જન્મ ને લગ્ન વચ્ચેનો સૌથી મહત્વનો સંસ્કાર ઉપનયન સંસ્કાર છે, બાળકને ગુરુ પાસે મોકલવાનો એ સંસ્કાર છે. ઉપરના ત્રણ વર્ણના કુમારોને જ આ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણને ગર્ભાધાન પછી ૮ મે વર્ષે, ક્ષત્રિયને ૧૦ મે અને વૈશ્યને ૧૨ મે વર્ષે આ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. શુદ્રને આ સંસ્કાર કરવામાં આવતો નથી. બાળકને ઉપવિત પહેરાવવું એ આ સંસ્કારમાં મહત્વનું અંગ છે. આ સંસ્કારની ધાર્મિક ક્રિયાઓ શરૂ થાય તે પહેલાં બાળકને સ્નાન કરાવે છે, પછી તેને શરીરે તૈલમર્દન કરાવે છે. સંસ્કાર કરવાને દિવસે બાળકના વાળ ઉતારી દે છે. ઘર આગળ વેદી રચીને તેની ઉપર જિનપ્રતિમા પધરાવે છે. મંત્રો ભણી વેદીની પ્રદક્ષિણા કર્યા પછી બાળકની પાસે અમુક ક્રિયા કરાવે છે. ત્યારપછી તે બાળક ગુરૂને પગે લાગે છે ને કહે છે કે "ગુરૂદેવ ! હું વર્ણવિનાનો, સમ્યક્ ચારિત્ર વિનાનો, મંત્ર વિનાનો, જ્ઞાન વિનાનો, ધર્મ વિનાનો, શુદ્ધિ વિનાનો, બ્રહ્મ વિનાનો છું; દેવો. ઋષિઓ, પિતૃઓ અને અતિથિઓ એટલે કે સાધુઓ પ્રતિના મારા ધર્મ મને શીખવો." અમુક મંત્રો ભણત ભણતાં ગુરૂ તેને મુંજનું ને સાથે બીજું ઉપવિત ધારણ કરાવે છે. તે બીજું ઉપવીત બ્રાહ્મણને સોનાનું અને ક્ષત્રિયને તથા વૈશ્યને કપાસ (સુતર) નું હોય છે. ત્યારપછી તેના કાનમાં ત્રણ વાર પંચપરમેષ્ઠી મંત્ર ભણે છે અને પછી તેને બ્રહ્મચારી બનાવવાની ક્રિયા કરે છે. એ ક્રિયામાં તેને વલ્કલ પહેરાવે છે અને હાથમાં પલાશકાષ્ટનો દંડ આપે છે. પછી ગુરૂ એને પોતે ધારણ કરવાના ધર્મ અને વ્રત શીખવે છે. અન્તે એણે ભિક્ષા માગવા જવાનું હોય છે; કેટલાક જૈનોને ઘેર એ ભિક્ષા માગવા જાય છે ને ત્યાંથી ભિક્ષા પ્રાપ્ત કરે છે.

બ્રહ્મચારીએ વિદ્યાભ્યાસ કરવાને અમુક કાળ સુધી ગુરૂ પાસે રહેવાનુ હોય છે. વધારેમાં વધારે બ્રાહ્મણે ૮માથી ૧૬મા વર્ષ સુધી, ક્ષત્રિયે ૧૦માથી ૧૬મા વર્ષ સુધી અને વૈશ્યે ૧૨માથી ૧૬મા વર્ષ સુધી રહેવું જોઇએ. પણ આજે એટલો લાંબો સમય સામાન્ય રીતે વિદ્યાભ્યાસમાં ગળાતો નથી, આજે

તો થોડાક અથવા તો એક જ દિવસ બ્રહ્મચારી ગુરૂ પાસે રહે છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સમાપ્ત કરવાને માટે व्रतविसर्ग સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. એ સંસ્કારમાં બ્રહ્મચારી વલ્કલનો, દંડનો અને ઉપવિતનો ત્યાગ કરે છે. ગુરૂનો આદેશ સાંભળે છે ને ગુરૂ એને આશીર્વાદ આપે છે. ત્યારપછી ગોદાનની ક્રિયા કરવામાં આવે છે, એ ક્રિયામાં બ્રહ્મચારી ગુરૂને સુન્દર શણગારેલી ગાયનું દાન કરે છે અથવા બીજી દક્ષિણા આપે છે. પછી સાધુઓને વસ્ત્રો, આહાર સામગ્રી, પાત્રો અથવા એવી વસ્તુઓનું દાન કરે છે.

ઉપનયનને અને ઉપવિતને સ્થાને શૂદ્રોને બીજી એક ક્રિયા કરાવવામાં આવે છે, તેને ઉત્તરીયક ન્યાસ કહે છે. એ ક્રિયામાં એવાજ મંત્રો ભણે છે, તેને એવું જ શિક્ષણ આપે છે અને તે એજ પ્રકારે દાન કરે છે.

તેરમો સંસ્કાર अध्ययन સંસ્કાર છે. તેમાં અમુક વિધિઓ કરવાના છે. મંદિરમાં અથવા કદમ્બવૃક્ષ નીચે બ્રહ્મચારી ગુરૂની ડાબી બાજુએ કુશાસન ઉપર બેસે છે. એના જમણા કાનમાં, ગુરૂ ત્રણવાર સારસ્વત મંત્ર ભણે છે, પછી મોટા સમારમ્ભ સાથે એને ઉપાધ્યાય પાસે મૂકી આવે છે. બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણ હોય તો ઉપાધ્યાય એને આયુર્વેદ, ૬ અંગ, સ્મૃતિઓ અને પુરાણ શીખવે છે; ક્ષત્રિય હોય તો એને આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, રાજનીતિ અને આજીવિકાશાસ્ત્ર[૬૬] શીખવે છે; વૈશ્ય હોય તો એને સ્મૃતિ અને આજીવિકાશાસ્ત્ર શીખવે છે અને બીજી નાતનાને તેને ઉપયોગી વિદ્યા શીખવે છે.

ગૃહસ્થસંઘમાં સૌથી મહત્ત્વનો સંસ્કાર તે ૧૪ મો विवाह[૬૭] સંસ્કાર છે એક જાતનાં પણ ભિન્ન ગોત્રનાં બે જણ વચ્ચે વિવાહ થઈ શકે. બાળકો હજી તો કુમળી ઉમરનાં હોય, તે સમયથી માબાપ તેમના લગ્ન માટે કોઇ સારા કુટુમ્બની શોધમાં રહે છે. જો કોઇ યોગ્ય કુટુંબ મળી જાય તો તેમની સાથે વાતચીત કરે છે અને બન્ને પાત્રોના જન્માક્ષર મેળવે છે અને મળતા આવે છે કે કેમ

તેની તપાસ કરે છે. જો આ બધાનું પરિણામ સન્તોષજનક આવે તો વિધિપુરઃસર વાગ્દાન થાય છે અને ભેટો અપાય છે. વાગ્દાન અને વિવાહ વચ્ચે બહુ વર્ષો વીતી જાય છે અને વર જ્યારે ૧૫ વર્ષનો અને કન્યા ૧૨ વર્ષની કે તેથી યે મોટી થાય છે ત્યારે વિવાહ થાય છે. જોષી પાસે લગ્નનું શુભ મુહૂર્ત્ત કઢાવે છે અને શુભ રાશીનું મુહૂર્ત્ત મળ્યે લગ્નક્રિયા કરવામાં આવે છે. પછી બંને પક્ષના વડીલો ઘરમાં માતાની, ષષ્ઠીની, ગણેશની, કન્દર્પની અને કુલકરની (પૃ. ૨૭૦) પૂજા કરે છે. લગ્નને પૂર્વને દિવસે વર-કન્યાને સ્નાન કરાવે છે, તેલ (પીઠી) ચોળે છે અને બીજી શુભ ક્રિયાઓ કરે છે.

લગ્નને દિવસે વરને સુન્દર રીતે શણગારે છે, ઘોડા કે હાથી ઉપર બેસાડે છે અને કન્યાને ઘેર લઇ જાય છે. વરઘોડામાં સાથે સગાંસમ્બન્ધીઓ હોય છે, સ્ત્રીઓ મંગળ ગીત ગાય છે. વરઘોડાને મોખરે બ્રાહ્મણો ચાલે છે તેઓ ગ્રહોની કુડી અસર શમાવવાને માટે (ગ્રહશાન્તિ) મંત્ર ભણે છે, અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરાવ્યા પછી વરકન્યાને સાથે સાથે બેસાડે છે અને તેમના હાથ કેશર–રંગ્યા નાડાથી એકઠા બાંધે છે અને ત્યારે હસ્તબંધનમંત્ર ભણતાં ભણતાં 'એ બે સદા એક રહો' એવો આશીર્વાદ આપે છે.

કન્યાના પિતાના ઘર સામે ચોકમાં લાકડાનો ચતુષ્કોણ મંડપ બાંધેલો હોય છે ને તેની અંદર ચોરી કરેલી હોય છે. એ ચોરીના મધ્યમાં અગ્નિ પ્રકટાવે છે. તે અગ્નિની ચારે બાજુએ વરકન્યાને ફેરા ફેરવે છે ને તે પ્રસંગે પણ અનેક ક્રિયાઓ કરાવે છે. ત્યાર-પછી વર કન્યાનો હાથ ગ્રહે છે અને ત્યારે પાછા મંત્રો બોલવામાં આવે છે. આવી રીતે લગ્નની ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી દક્ષિણા અપાય છે. ત્યારપછી ગુરૂ વરકન્યાને માતૃસ્થાપનાવાળા ખંડમાં લઇ જાય છે, ત્યાં વળી કેટલીક ક્રિયાઓ થાય છે ને ભેટો અ-પાય છે. વળી પાછાં વરકન્યા મંડપમાં આવે છે, ત્યાં પાછી વળી કેટલીક ક્રિયાઓ થાય છે. ત્યારપછી એ બન્ને શયનગૃહમાં જાય છે, ત્યાં એ બેએ પ્રથમ રાત્રિ સાથે ગાળવાની હોય છે. એ ગૃહમાં નવીન દમ્પતી અનંગદેવની પૂજા કરે છે, એકઠા બેસી દૂધ ને

ચોખા (ખીર) ખાય છે ને રતિસુખ ભોગવે છે. ત્યારપછી બીજે દિવસે પણ કેટલીક ક્રિયાઓ કરે છે ને દાન કરે છે. લગ્નની સાથે જમણુ જોડાયેલાં જ હોય છે. લગ્નને અંગે જે બધું કરવું પડે છે. તેનો ખર્ચ બહુ ભારે થાય છે; અને તે મોટે ભાગે વરના પિતાને માથે પડે છે. એ કારણે વરનો પિતા એવો વ્યવહાર રાખે છે કે જેથી ઘણોખરો ખર્ચ એના સંબંધીઓ પૂરો કરી દે.

લગ્નક્રિયા પ્રસંગે જે ધાર્મિક વિધિ કરવાના હોય છે તે અતિ ઘણા છે; તેથી અહીં જે આપ્યા છે તે તો ખુબ મહત્ત્વના ને તે પણ સંક્ષેપમાં આપ્યા છે. અનેક લૌકિક વ્યવહાર તો પ્રાન્તેપ્રાન્તે બહુ જુદા પડે છે અને એવા અનેક જૈન વ્યવહાર ઉપર હિન્દુવ્યવહારોની ઉંડી છાપ પડેલી છે; હિન્દુઓના લગ્ન વ્યવહાર પણ મોટે ભાગે ઉપર બતાવ્યા છે તેવા છે અને તેથી જૈન વ્યવહારો તેમના ધર્મગ્રન્થોથી બહુજ જુદા પડતા છે. જે લોકોએ આવા લગ્નવિધિ પોતાની આંખે નિહાળ્યા છે.[૬૮] તેમણે એ સંબંધે જે વર્ણન આપ્યાં છે તે તપાસતાં તો વળી એવા અનેક વિધિ મળી આવશે કે જેનું વર્ણન ઉપર નહિ આવ્યું હશે.

મનુષ્ય જ્યારે અમુક વ્રત પાળે છે ત્યારે જ તેનું જીવન સુખી થાય છે અને ઇહલોકમાં તેમજ પરલોકમાં સફળ થાય છે. આ વ્રત લેવાનો સંસ્કાર તે ૧૫ મો સંસ્કાર છે અને તે સૌથી મહત્ત્વનો મનાય છે. અત્યારસુધી જે સૌ સંસ્કાર કહ્યા તેનાથી આ સંસ્કાર બે વાતે જુદો પડે છે. એક તો બીજા સૌ સંસ્કારોમાં ગૃહસ્થગુરુ એટલે કે જૈનબ્રાહ્મણ અથવા ક્ષુલ્લક ક્રિયા કરાવે છે. ત્યારે આ વ્રતગ્રહણ સંસ્કારમાં માત્ર સાધુ–નિર્ગ્રન્થ ગુરુ યતિ સર્વ ક્રિયા કરાવે છે; અને બીજું બીજા સૌ સંસ્કારોમાં જે શ્લોકો ને મંત્રો વપરાય છે તે સંસ્કૃતમાં હોય છે, ત્યારે આ સંસ્કારમાં સર્વ વર્ગનાં નરનારી સમજી શકે એવી રીતના પ્રાકૃત શ્લોકો ને મંત્રો વપરાય છે. શ્રાવકે જે વ્રત ને પ્રતિમા ગ્રહણ કરવાનાં છે તે પાછળ પૃ. ૨૦૫ ઉપર વર્ણવ્યાં છે. એ સંસ્કારમાં જે ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે તે બરાબર વ્યવસ્થિત રીતે કરવી પડે છે. શ્રાવક સાધુ પાસે જાય છે ને અમુક વ્રત અમુક વિસ્તારમાં અમુક કાળ સુધી

મારે ગ્રહણ કરવું છે એવી પોતાની ઇચ્છા પ્રગટ કરે છે; ત્યાર પછી એ તીર્થંકરો, શ્રુતદેવતા આદિની પૂજા કરે છે, તેમને ભેટ ધરાવે છે ને તેમની પ્રદક્ષિણા કરે છે. ત્યારપછી એ સાધુ પાસેથી જ્ઞાન સાંભળે છે અને પછી અમુક કાળ (દિવસ, સપ્તાહ, માસ, વર્ષ કે કોઈ કોઈ વાર જીવન) પર્યન્ત અમુક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાનું કે અમુક સીમા સુધી જ પ્રવાસ કરવાનું અથવા ધન રાખવાનું કે એવું કોઈ વ્રત વિધિપુરઃસર સ્વીકારે છે. જેણે એ પ્રકારનું વ્રતગ્રહણ કર્યું હોય તેણે નિત્ય અનેક રીતે એ આચરવું જોઇએ ને તેનું ઉલ્લંઘન થતાં પ્રતિક્રમણ કરવું જોઇએ.

ધાર્મિક જૈનને માટે अन्त्यसंस्कार તે દહનક્રિયાનો છે. જ્યારે કોઇ મરવા પડે છે ત્યારે તેનાં સગાંસમ્બન્ધી એને ધાર્મિક આશ્વાસન આપે છે અને એના ગુરુને બોલાવી આણે છે; ગુરૂ તેને ધાર્મિક આશ્વાસન આપે છે, પોતે મન્ત્રો બોલે છે ને મરનારની પાસે બોલાવે છે. મરણ સમીપ આવતાં કોઈ પણ પ્રકારનો ઘન કે પ્રવાહી આહાર નહિ લેવાનું અને બધા પ્રકારની ભૌતિક વાસનાઓ ત્યજવાનું એ વ્રત લે છે. પછી ધર્મને માટે, ધર્મસેવકોને માટે, અનાથને માટે દાનમાં રકમ કાઢે છે ને અંતે પંચપરમેષ્ઠીમાં ચિત્ત રાખતો મરણ પામે છે.

પછી એના શબને જમીન ઉપર સુવાડે છે, એને નવડાવે છે, સુગન્ધિત પદાર્થોનો લેપ કરે છે ને નવાં વસ્ત્ર પહેરાવે છે. પછી એને ઠાઠડી ઉપર સુવાડે છે ને નિકટના ચાર સમ્બન્ધી એને સ્મશાનભૂમિમાં લઇ જાય છે. કોઈ જીવની હિંસા થાય નહિ એટલા માટે પત્થર ઉપર કાષ્ઠની ચિતા ગોઠવે છે ને તેના ઉપર શબને સુવાડે છે. ઘેરથી આણેલા અગ્નિવડે એ ચિતાને ચેતાવે છે શબ જ્યારે બળીને રાખ થઇ જાય છે, ત્યારે સૌ હાથ પાછા ઘેર આવે છે. ત્રીજે દિવસે સમીપના સમ્બન્ધીઓ એ રાખ નદીમાં નાખી આવે છે અને ફુલને (હાડકાંને) અમુક સ્થળે દાટે છે. (એના ઉપર પછીથી શંકુ આકારનું સ્મારક રચે છે અને તેના ઉપર પત્થરનો કલશ મૂકે છે.) પછી બીજા બધા સમ્બન્ધીઓ મન્દિરમાં જાય છે ને ત્યાં જિનપ્રતિમાની પૂજા કરે

છે. ત્યારપછી ઉપાશ્રયમાં જાય છે, ત્યાં સાધુ તેમને ભૌતિક જીવ-
નની અનિત્યતા વિષે ઉપદેશ આપે છે.

મરણને કારણે સમ્બન્ધીજન ૧૦ દિવસ સુધી સૂતક પાળે
છે. હિન્દુઓમાં શ્રાદ્ધ કરવાનો જે આચાર છે, તેવા આચારને
સાચા જૈન માનતા નથી.

મરનારની પાછળ જો વિધવા હોય છે તો તે પોતાનો ચુડો
ભાંગે છે, શણગાર ઉતારે છે, કપાળ ઉપર પછી સૌભાગ્યચિન્હ
કરતી નથી, ભૌતિક વિલાસ ભોગવતી નથી, જીવન પ્રાયશ્ચિત્તમાં
ગાળે છે ને કદાપિ પુનર્લગ્ન કરતી નથી.

અત્યારસુધી જે સંસ્કાર વર્ણવ્યા તે મુખ્યત્વે કરીને મૂર્ત્તિ-
પૂજક શ્વેતામ્બરો આજે જે રીતે આચરે છે તે રીતનાં છે અને
તેમાં પણ સ્થાનભેદે ને સમ્પ્રદાયભેદે અનેક પ્રકારના તફાવત છે.
સ્થાનકવાસીઓના સંસ્કારોમાં ઘણો તફાવત છે અને મુખ્ય તફા-
વત તો એ છે કે તેઓ જિનપ્રતિમાનો ઉપયોગ કરતા નથી.
દિગમ્બરો પણ એવા સંસ્કાર કરે છે. ધાર્મિક જૈને મરણ સુધીમાં
જે ૨૦ સંસ્કાર કરવા જોઇએ તેનું વર્ણન આદિપુરાણમાં (અધ્યાય
૩૮) આપ્યું છે. પ્રથમ સંસ્કાર गर्भाधान છે, અને તે સ્ત્રી વૈવા-
હિક જીવન શરૂ કરે તે પૂર્વે કરવાનો હોય છે. સ્ત્રી ગર્ભવતી
થાય ત્યારે ગર્ભના ૩ જા, ૫ મા, ૭ મા અને ૯ મા માસમાં
અનુક્રમે प्रीति, सुप्रीति, धृति અને मोद સંસ્કાર કરવામાં આવે છે
અને એનો હેતુ ગર્ભનું સારીરીતે વર્ધન થાય એ છે. જન્મપ્ર-
સંગે प्रियोद्भव સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. ત્યારપછી ૧૨ દિવસે
नामकरण સંસ્કાર કરવામાં આવે છે; ત્રણ ચાર માસે बहिर्यान સંસ્કાર
થાય છે ને ત્યારે માતા તથા બાળક પ્રથમવાર બહાર નીકળે
છે. ત્યારપછી निशाद સંસ્કાર કરીને બાળકને પારણામાં ઝુલાવે
છે. સાતમે કે આઠમે માસે प्राशन સંસ્કારથી બાળકને પ્રથમવાર
અન્ન આપવામાં આવે છે. ત્યારપછી એક વર્ષે સમ્બન્ધીજનોના
આમંત્રણનો व्युष्टि સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. ત્યારપછી પ્રથમ જ
વાર પુત્રના વાળ ઉતારવામાં આવે છે. પાંચમે વર્ષે लिपिसंख्यान संग्रह

કરીને તેને ઘેર આગળ જ અક્ષરો શીખવવા માંડે છે. ૮ મે વર્ષે અથવા ત્યારપછી उपनयन સંસ્કાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે કુમાર ઉપવિત ધારણ કરીને ગુરૂને ત્યાં જાય છે અને ત્યાં બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું, ઉંચી શય્યાએ નહિ સુવાનું અને એવાં બીજાં વ્રત લે છે. અધ્યયનકાળ પૂરો થયે (૧૨ માથી તે ૧૬ મા વર્ષ સુધી) એ વ્રતમાંથી એ (व्रतावर्तन) મુક્ત થાય છે અને ત્યારપછી લગ્ન કરી શકે છે. તે ઉપરાંત બીજા પણ સંસ્કાર છે. વર્ણમાં સંસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે वर्णलाभ, કુળમાંનું સમ્યક્ ચારિત્ર આચરવાનું વ્રત લેતાં कुलचर्या અને સાધારણ રીતે સર્વમાન્ય ગૃહસ્થસ્થિતિમાં પ્રવેશવા માટે गृहिस्थिता સંસ્કાર કરવામાં આવે છે.

કુટુમ્બના અમુક પ્રસંગોએ પણ અમુક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. જ્યારે કોઇ પુરૂષ અથવા વિધવા કોઇને દત્તક લે છે, ત્યારે પ્રથમ તો દત્તક થનારના માબાપની અનુમતિ લેવાય છે, તેનાં ખતપત્ર થાય છે, તેના ઉપર તેનાં સગાંસમ્બન્ધીનું સાક્ષ્ય લેવાય છે ને પછી રાજાના દરબારમાં એ ખતપત્ર ઉપર સહી સિક્કા કરાવાય છે. આમ કાયદેસર બધી વ્યવસ્થા થઇ ગયા પછી એના સબન્ધે ધાર્મિક વિધિ કરવામાં આવે છે. સગાંસમ્બધી નરનારીઓને નોતરવામાં આવે છે, જમાડવામાં આવે છે અને વાદ્યથી તથા નૃત્યથી આનન્દ આપવામાં આવે છે. ત્યારપછી એ સૌ મન્દિરમાં જાય છે, ત્યાં વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ કરે છે ને ભેટો ધરાવે છે. ત્યારપછી જમણ આપવામાં આવે છે ને ત્યારે જન્મ સમયની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. દત્તકનો પિતા ત્યારપછી પાઘડી, નાળિયેર અને પૈસા લાવે છે. આ વસ્તુઓ લેવાઈ દેવાઇ રહે એટલે દત્તવિધાનની ક્રિયા સંપૂર્ણ થઇ રહી ગણાય છે અને દત્તકપુત્ર હોય તે પિતાનો સાચો પુત્ર હોય તેમ અધિકાર ભોગવવાને યોગ્ય થાય છે.[૬૯]

કોઇને ઉંચા અધિકાર ઉપર સ્થાપવામાં આવે ત્યારે પણ અમુક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. રાજાને અભિષેક કરવાને કે મંત્રી, સેનાપતિ, વિષયાધિકારી (ઇલાકાનો ઉપરી), વિભાગાધિકારી (જીલ્લાનો ઉપરી), મહત્તર (ગામનો મુખી) વગેરે

અધિકારીઓની નિમણુક કરવાને પ્રસંગે જે ક્રિયાઓ કરવાની છે તેનું વર્ણન અન્યગ્રન્થોમાં સવિસ્તર આપેલું છે.[૭૦]

સાધુધર્મ

નિત્ય કર્મ

સાધુ પાછલી રાતે બ્રાહ્મમુહૂર્તે જાગે છે એટલે પંચપરમેષ્ઠી મંત્ર ભણે છે અને પથારીમાંથી ઉઠે છે. પછી બહાર નીકળીને મલમૂત્રનો ત્યાગ કરી આવે છે. પછી પાછા આવીને ધ્યાન ધરે છે અને અજાણતા રાત્રે જે નાના જીવની હિંસા થઇ હોય તે અને એવાં બીજાં પાપ વિષે વિચાર કરે છે. જ્યારે એ પ્રતિક્રમણ કરીને શુદ્ધ થાય છે, ત્યારે તે પડિલેહણ કરે છે ને પોતાના શરીર, પથારી ને બેઠક ઉપર જન્તુઓ હોય તો વીણી કાઢે છે ને તેમને કોઈ સલામત સ્થાને મૂકી આવે છે. પછી એ અધ્યયન કરે છે, કરાવે છે કે કોઇ ગ્રન્થની નવી પ્રતિઓ કરે છે. પછી એ જિનમન્દિરે જાય છે અને ત્યાં તીર્થંકરની ભાવપૂજા કરે છે. ત્યારે પ્રતિમાને વન્દન કરે છે, તેની પ્રદક્ષિણા ફરે છે, મંત્રો ભણે છે ને ધ્યાન ધરે છે. સાધુ મન્દિરમાં પૃ. ૪૦૬ ઉપર જણાવેલી સર્વવિધ પૂજા કરતા નથી. તેમજ શ્રાવકની પેઠે મન્દિરમાં એ વિશેષ પ્રકારનાં વસ્ત્ર પણ પહેરતા નથી; એની પૂજા અનેક અંશે આધ્યાત્મિક અને અન્તર્મુખ હોય છે. ત્યાંથી પાછા એ ઉપાશ્રયે આવે છે ને ત્યાં ધ્યાન ધરે છે.

૧૦ વાગ્યા પછી અન્ન અને જળ વહોરવા સાધુ બહાર નીકળે છે. ભિક્ષા માગીને પાછા આવ્યા પછી માર્ગમાં ચાલ્યાથી જે જીવહિંસા થઇ હોય તેનાં પાપને માટે ઇરિયાવહી પડિક્કમે છે. ત્યારપછી મંત્ર ભણીને ભિક્ષાન્ન ખાઈ લે છે. ત્યારપછી પાત્રોને ધોઇને સ્વચ્છ કરે છે. થોડો કાળ આરામ લઇને અધ્યયન કરે છે કે કરાવે છે. ત્રણ વાગ્યે ફરી પડિલેહણ કરે છે. ૪॥ વાગ્યે ફરી વહોરવા નીકળે છે, પાછા આવીને ઇરિયાવહી પડિક્કમે છે, મંત્ર ભણીને ખાઇ લે છે. તેમણે સૂર્યાસ્ત પહેલાં જ ખાઇ લેવું જોઇએ. અન્ધારામાં કશું ય ખવાય નહિ, પાણી પણ પીવાય નહિ.

ઉપાશ્રયમાં દીવો બાળી શકાય નહિ. સાધુ રાત્રે પ્રતિક્રમણ કરીને પછી ધર્મધ્યાન કરે છે, ત્યારપછી પરમેષ્ટીમંત્ર અને બીજા મંત્ર ભણે છે ને પછી, (મોડામાં મોડું ૯ વાગે) સુઈ જાય છે. પહેલી રાતે ધાર્મિક પાઠ ભણે છે, પછી નિદ્રા લે છે ને પાછલી રાતે ધ્યાન ધરે છે.

અહીં આપેલી દિનચર્યા[૭૧] મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બર સાધુની છે. શ્વેતામ્બર સાધ્વીઓની અને ઇતર સમ્પ્રદાયના સાધુઓની દિનચર્યામાં કંઇક કંઇક તફાવત હોય છે.

નૈમિત્તિક કર્મ

ગૃહસ્થજીવનની પેઠે સાધુજીવનમાં પણ અનેક પ્રકારનાં કર્મ અને સંસ્કાર કરવાના હોય છે ને તેમાં સૌથી પહેલાં દીક્ષાનો અને છેલ્લો મરણ પૂર્વથી મરણ પછી સુધીનો છે. જુદા જુદા સમ્પ્રદાયો અને ગચ્છો જુદે જુદે પ્રકારે આ ક્રિયાઓ કરે છે, અને તેની વિગતોમાં એટલો બધો તફાવત છે કે વિસ્તાર થી એ બધાનું વર્ણન કરવું અહીં પાલવે નહિ. તેથી એનું અહીં સક્ષેપમાં જ વર્ણન કરીશ અને પ્રથમ શ્વેતામ્બર સાધુ-જીવનના ક્રિયાવિધિ વર્ણવીશ.

શ્રાવકને સાધુ સંઘમા પ્રવેશ કરવો હોય તો તેના વિધિ અનેક છે અને તે પૃષ્ટ ૩૪૪ ઉપર જણાવ્યા છે. પણ સામાન્ય માર્ગ તો એવો છે કે તેને કોઇ સાધુના ઉપદેશથી દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા થાય છે અને પછી સંસારનો ત્યાગ કરવાના નિશ્ચય ઉપર આવે છે. એમ કરવાની જેની ઇચ્છા હોય છે તે કોઇ સાધુપાસે આવીને પોતાને દીક્ષાપાત્ર કરવાની પ્રાર્થના કરે છે. જો એ યોગ્ય હોય છે તો સાધુ એને શિષ્યરૂપે સ્વીકારે છે. શિષ્ય ધીરે ધીરે વિરતિમાં સમ્પૂર્ણ થાય અને પરીક્ષામાં દઢ જણાય, તો પછી અન્તે એને દીક્ષા આપી સાધુ બનાવે છે. ઉત્કટ વિરાગી ને પશ્ચાત્તાપ કરનારને દીક્ષા લેવાનો વળી નોખો જ માર્ગ છે—એને સંસારનો ત્યાગ કરવાની એકવાર ઇચ્છા થઇ એટલે કોઇની સહાયતા વિના પોતે પણ અધ્યયન કરે

ભૌતકની અનિત્યતા વિષેનું જ્ઞાન પામે અને કોઈ પણ મનુષ્ય-ની સહાયતા વિના સાધુ થાય. આવો પ્રકાર તીર્થંકરોના પ્રસંગ-માં બને છે; જૈનો એમને સ્વયંબુદ્ધ કહે છે. પણ આજે તો, પૃષ્ઠ ૩૪૯ ઉપર લખ્યું છે એમ, નાના બાળકોને દીક્ષા આપવામાં આવે છે. કુમળી વયના બાળકોને સાધુ બનાવવાને માટે અધ્ય-યન કરાવવામાં આવે છે, જેઓ અધ્યયન કરી રહે છે તેમને દીક્ષા અપાય છે, બીજાને છોડી દેવામાં આવે છે. આ બધાને માટે સ્વાભાવિક રીતે જ જુદી જુદી વ્યવસ્થા કરવી પડે છે.

વર્ધમાનસૂરિના આચારદિનકરમાં લખ્યું છે કે દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા હોય અને તેને પોતાનાં માબાપની, સ્ત્રીની, પુત્રની અથવા વડીલની સમ્મતિ હોય, તે પ્રથમ તો બ્રહ્મચારી થાય. કેટલીક ક્રિયાઓ કર્યા પછી ગુરૂ તેને બ્રહ્મચારીના ધર્મ સમજાવે. એ ક્રિયામાં કેટલાક સૂત્રો અને મંત્રો ભણવાના હોય છે, તથા વ્રત અને ચારિત્રધર્મ સ્વીકારવાના હોય છે. આ સ્થિતિમાં બ્રહ્મચારી એક સમયથી માંડીને તે ૩ વર્ષ સુધી રહે; હજીયે તે મુંડા-વેલા માથા ઉપર ચોટલી રાખે અને ઉપવિત પણ રાખે. ક્ષુલ્લક થવાને જો એ યોગ્ય નિવડે તો એ રહે, નહિ તો ગૃહસ્થા-શ્રમમાં પાછો જાય.

સાધુ થવાના માર્ગને બીજે પગથીએ ક્ષુલ્લક થવાનું છે. અમુક વિધિએ દીક્ષા આપીને બ્રહ્મચારીને ક્ષુલ્લક બનાવવામા આવે છે. આ પ્રસંગે પણ કેટલાક મંત્રો અને સૂત્રો ભણવાના હોય છે ને પછી તે પાંચ મહાવ્રતનું ગ્રહણ કરે છે. ક્ષુલ્લકપદમાં રહ્યા પછી ત્રણ વર્ષે સાધુ થવાય. આ કાળમાં એણે સામાયિક ચારિ-ત્રને સમ્પૂર્ણ આચરવું જોઇએ, ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ અને અનેક પરીક્ષણોમાથી ઉત્તીર્ણ થવું જોઇએ. એમ થાય તો જાણવું જે એ દીક્ષા લેવા યોગ્ય થયો છે; જો પરીક્ષ-ણોમાં ઉત્તીર્ણ થાય નહિ, તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પાછો જાય.

સાધુ બનાવવાને જે દીક્ષા આપવામાં આવે છે તેમાં સૌથી

પ્રથમ ક્રિયા તો પ્રવ્રજ્યા છે. એમાં અનેક પ્રકારની નાની નાની ક્રિયાઓ હોય છે. આચાર્ય વિજયધર્મસૂરિએ (આ આચાર્ય ૧૦મી ડીસેમ્બર, ૧૯૨૩ ને રોજ માળવામાં આવેલા શીવપુરી ગામમાં સ્વર્ગવાસી થયા છે) સાધુ હિમાંશુવિજયને દીક્ષા આપેલી તેનું વર્ણન લખ્યું છે, તેમાંથી સવિસ્તર વિગત મળી આવશે. એમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એ ક્રિયા ૨૭ દિવસે સમાપ્ત થાય છે ને ત્યારપછીયે એ નવીન સાધુએ એક સપ્તાહ સુધી અમુક વ્રત પાળવાનાં હોય છે.

સાધુની દીક્ષાને માટે લગ્નને જેટલે જ સમારમ્ભે શુભ મુહૂર્ત કાઢવામાં આવે છે; આ સમસ્ત ક્રિયામાં જે મોટો ખર્ચ કરવાનો તે, જો સ્થિતિ સારી હોય તો દીક્ષા લેનાર કે તેનાં સગાં સમ્બન્ધી આવીને કરે છે, નહિ તો શ્રાવકો ફાળો કરીને એ ખર્ચ કરે છે. સારાં કપડાં પહેરેલાં શ્રાવકશ્રાવિકાઓ દીક્ષા લેનારને તેને પિતૃગૃહેથી શિબિકામાં કે ઘોડા ઉપર બેસાડીને વાજતે ગાજતે દીક્ષાક્રિયા થવાની હોય તે સ્થાને લઇ જાય છે. ત્યાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને બીજા સાધુઓ વાટ જોતા બેઠા હોય છે. નગર બહાર કોઇ પવિત્ર વૃક્ષ નીચે કે ગુરૂના સ્થાનકના ચોકમાં એ ક્રિયા થાય છે. ત્યાં મંડપ બાંધેલો હોય છે અને તેમાં વેદી (નંદી) રચેલી હોય છે. પુષ્કળ સાધુસાધ્વીની અને શ્રાવકશ્રાવિકાની સમક્ષ ત્યાં જિનપ્રતિમાની પૂજા ને પછી પ્રદક્ષિણા કરવામાં આવે છે. સ્તોત્રો ગાવામાં આવે છે ને મંત્રો ભણવામાં આવે છે. ત્યારપછી દીક્ષા લેનાર પોતાનાં વસ્ત્રોનો, આભૂષણોનો અને (જો હોય તો) ઉપવિતનો ત્યાગ કરે છે અને સાધુનાં વસ્ત્ર પહેરે છે. ત્યારપછી પોતે પોતાના વાળ ઉખેડી નાંખે છે અથવા તો ગુરૂ કે બીજા કોઇ પાસે આ દુઃખજનક ક્રિયા કરાવે છે. ત્યારપછી મંત્રો અને સૂત્રો ભણીને સામાયિક ચારિત્ર પાળવાનું વ્રત લે છે અને નવું નામ ધારણ કરે છે. (સ્થાનકવાસી સાધુઓના નામ મોટે ભાગે તેમનાં પૂર્વાવસ્થાના નામને મળતા હોય છે.) ત્યારપછી માથા ઉપર વાસક્ષેપ કરવામાં આવે છે. પછી સમવસરણની પ્રદક્ષિણા કરીને એ નવીન સાધુ ગુરૂને અને બીજા સાધુઓને નમન કરે છે તથા સાધ્વીઓ અને શ્રાવકશ્રાવિકાઓ એ નવીન સાધુને નમન કરે છે.

તેરાપંથીઓના સાધુઓમાં સાધુએ અને સાધ્વી થવાની દીક્ષાક્રિયા કંઇક જુદી રીતે થાય છે. લાડનું (Ladnun) માં એવી એક ક્રિયા થયેલી તે સંબંધે હર્મન યાકોબીએ મને આમ લખેલું. “ દીક્ષા લેનારાં બે જણ દંપતી હતાં, તેઓ બ્રહ્મચારી કે બ્રહ્મચારિણી નહોતાં, તેમજ ક્ષુલ્લક કે ક્ષુલ્લિકા પણ નહોતાં. એક ધર્મશાળાની સામેના મેદાનમાં આ ક્રિયા થઇ હતી, થોડાંક પગથીઆં ચઢીને ધર્મશાળાને દરવાજે જવાનું હતું અને તે દરવાજો જમીનથી માથાપુર ઉંચો હતો. પગથીઆંની બંને બાજુએ ઓટલા હતા. જમણી બાજુને ઓટલે આચાર્ય અને યતિઓ બેઠા હતા, ડાબી બાજુને ઓટલે સાધ્વીઓ બેઠી હતી, ત્યાં દીક્ષા લેનાર દંપતીને સારાં વસ્ત્ર પહેરાવીને આણ્યાં. પત્ની સાધ્વીઓની પાસે ઉભી, પતિ આચાર્યની સામે જમીન ઉપર ઉભો. સ્થાન એવું હતું કે પ્રદક્ષિણા થાય નહિ. દીક્ષા લેનાર પુરૂષનો મોટો ભાઇ એની પાછળ ઉભો હતો, તેણે એક કાગળ આચાર્યને આપ્યો, તેમાં કુટુમ્બની દીક્ષાવિષે સમ્મતિ લખી હતી. આજુબાજુના જનમંડળમાં કંઈ શાન્તિ થઇ એટલે આચાર્ય સ્પષ્ટ સ્વરે એક લાંબુ સૂત્ર બોલ્યા. પછી સાધુએ મસ્તક નમાવ્યું, માથા ઉપર માત્ર ચોટલી હતી, તે આચાર્યે પાંચ ભાગે ઉખેડી નાખી, તે પ્રસંગે થનાર સાધુના મુખ ઉપર કંઇ પણ વિકૃતિ જણાઇ નહિ. ત્યારપછી એ સાધુએ બીજા સાધુઓને નમન કર્યું અને એમની હારમા સૌથી છેલ્લો બેઠો, સાધ્વીને બીજી સાધ્વીઓ પાસે બેસાડી. સાધુને દીક્ષા આપી તે પૂર્વે સાધ્વીએ તો આચાર્યની સૂચનાથી એમને માત્ર થોડીકવાર નમન કરવાના હતાં.”

એ ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી સાધારણ રીતે થોડોક ઉપદેશ આપવામાં આવે છે અને ત્યારપછી થોડીક બીજી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, એ મુખ્ય ક્રિયા તો ચારેક કલાકમાં પતી જાય છે, પણ પછી બીજી વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ કરવામાં આખો દિવસ ચાલ્યો જાય છે.

દીક્ષાક્રિયા થયા પછી સાધુએ આધ્યાત્મિક ક્રિયાઓ કરવાની

હોય છે; તે દ્વારા તે છેદોપસ્થાપન નામે ચારિત્રના બીજા પદ ઉપર આવે છે. તપ, કષાયશુદ્ધિ અને ભૌતિક વાસનામાંથી મુક્તિ દ્વારા એ ચારિત્રનાં બાકીનાં બીજાં ત્રણ પદ (પૃ. ૨૧૧) ઉપર ચઢે છે. આટલા માટે ગુરૂ જે બતાવે તે ધર્મ સાધુએ પાળવાના હોય છે. તે ઉપરાંત બીજા પણ અનેક વિધિ પાળવાના છે. એ ધર્મનું અને વિધિનું ઉલ્લંઘન થતાં તેણે પ્રતિક્રમણ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ અને એ પ્રમાણે એણે અનેક આધ્યાત્મિક ક્રિયા કરવાની હોય છે.

સાધુને જ્યારે વાચકને, ઉપાધ્યાયને કે આચાર્યને પદે લેવામાં આવે છે ત્યારે પણ સંઘની અંદર અનેક તૈયારીઓ થાય છે. તેવે પ્રસંગે સમવસરણની પ્રદક્ષિણા થાય છે, સ્તોત્રો અને મંત્રો ભણાય છે, વાસાર્ચના થાય છે ને તે ઉપરાંત અનેક ક્રિયાઓ થાય છે. આચાર્ય બનાવવાની ક્રિયા વિશિષ્ટ પ્રકારે મહત્ત્વની છે. તે પ્રસંગે થનાર આચાર્યને પહેરાવવાનાં વસ્ત્રને રાત્રે અમુક ક્રિયાથી શુદ્ધ કરવામાં આવે છે; ત્યાં પછી બે આસન મૂકાય છે, તેમાંના એક ઉપર ગુરૂ બેસે છે ને બીજા ઉપર અક્ષસમૂહ (સ્થાપનાચાર્ય) મૂકાય છે. કેટલીક ક્રિયા થયા પછી અને કેટલાક મંત્રો તથા સ્તોત્રો બોલાયા પછી ગુરૂ આચાર્ય થનાર સાધુના કાનમાં ત્રણવાર સૂરિમંત્ર ભણે છે અને તેના હાથમાં અક્ષસમૂહ મૂકે છે. ત્યારપછી એનું નવું નામ પાડે છે. (આ નવું નામ તે ઘણું કરીને તેના સાધુનામને ઉલટાવીને પાડવામાં આવે છે ને ત્યારપછી તેને સૂરિ પદ લગાડવામાં આવે છે; જેમકે ઈન્દ્રવિજયનું નવું નામ વિજયઈન્દ્રસૂરિ.) ત્યારપછી એ નવા આચાર્ય બેમાંના એક આસન ઉપર બેસે છે, અને ગુરૂ તથા બીજાં બધાં સૌ એમને નમસ્કાર કરે છે તથા " સંસારપર્વતના વજ્ર સમાન." જૈનધર્મના ઉપદેશકરૂપે એમને વિષે કેટલાક શ્લોક બોલાય છે. ત્યારપછી ઉપદેશ અપાય છે ને બીજા ધાર્મિક વિધિ થયે તે ક્રિયા સમાપ્ત થાય છે. શ્રાવકો તે પ્રસંગે મહોત્સવ કરે છે તે દશ દિવસ સુધી ચાલે છે.

સાધુ સ્વેચ્છાએ ઉપવાસ કરીને મૃત્યુને આમંત્રણ આપે છે,

તે ક્રિયાને સંલેખના કહે છે. ૧૨ વર્ષ સુધી પ્રચંડ તપ આચર્યા પછી સંલેખનાને માટે એ સાધુ પર્વત ઉપર જાય છે, ત્યાં એક વૃક્ષ નીચે બેસે છે અને અન્નજળને અભાવે મૃત્યુ પમાય ત્યાં સુધી કોઇ અંગને હલાવતા પણ નથી. આ પ્રકારે સંલેખનાની ક્રિયા હાલમાં ભાગ્યે જ કરવામાં આવે છે. ઘણુખરા સાધુઓ તો (અને વળી શ્રાવકો પણ) મરણપથારીએ હોય છે ત્યારે હાજર રહેલા આચાર્યની, ગુરૂની કે સાધુની સમક્ષ સર્વ પ્રકારે અન્નજળ તજવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે. મરનાર પોતાનું મ્હોં ઉત્તર દિશામાં ફેરવીને કુશાસન ઉપર પલાંઠી વાળીને બેસે છે, પાસે આણેલી જિનપ્રતિમાની પૂજા કરે છે અને સ્તોત્રો તથા મંત્રોવડે તીર્થંકરોની તથા દેવીઓની સ્તુતિ કરે છે, ત્યારપછી એનું જે કોઇએ કંઇ અશુભ કર્યું હોય તે સૌને ક્ષમા આપે છે ને તેવી જ રીતે એણે જે કોઇનું કંઇ અશુભ કર્યું હોય તે સૌની ક્ષમા યાચે છે. ત્યારપછી પંચમહાવ્રતનું ફરી ગ્રહણ કરે છે અને સર્વ પ્રકારે અન્નજળનો ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. ત્યારપછી સંલેખનાવ્રત લેનાર સાધુજન મંત્રો અને શાસ્ત્રપાઠ સાંભળતો સાંભળતો સ્વર્ગે જાય છે. વર્તમાન અશુભતમ આરામાં આપણા ભૂખંડમાં નિર્વાણ પામવું તે અશકય છે, પણ હવે તે બીજે કે ત્રીજે ભવે નિર્વાણ પામશે એમ મનાય છે. આવી રીતે સમાધિમાં જેણે મૃત્યુને સ્વીકાર્યું છે, તેને જૈનો બહુ ઉંચી કક્ષાએ મૂકે છે અને તીર્થયાત્રા કર્યે જેમ કર્મક્ષય થાય તેમ એના કરૂણાળુ સાન્નિધ્યથી પણ કર્મક્ષય થાય છે એમ માનીને ધાર્મિક જનો એની પાસે જાય છે.

જ્યારે સાધુ મરણ પામે છે ત્યારે શ્રાવકો થોડઘણે આડમ્બરે દહનક્રિયા કરે છે. સાધુઓ તથા ધાર્મિક શ્રાવકો ઉપવાસ કરે છે ને ભૌતિક જીવનની અનિત્યતા વિષે કથા સાંભળે છે.

સાધ્વીની દીક્ષાને તથા મરણને પ્રસંગે તેમજ તેને પ્રવર્તિની, મહત્તરા વગેરે પદે લેવાને પ્રસંગે જે ક્રિયા થાય છે તે ઉપર બતાવેલી સાધુને કરવાની ક્રિયાને મળતી હોય છે.

દિગમ્બરોના સાધુસંઘની રચના કંઈક જુદા પ્રકારની છે ને

તેથી તેમને માટેની ક્રિયાઓ પણ કંઇક જુદા પ્રકારની છે. શ્રાવક સાધુ થાય ને પછી અનુક્રમે ઉંચે પદે ચઢતો જાય તે સૌ પ્રસંગે અમુક અમુક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે. ધાર્મિક જને કયે અનુક્રમે કઇ ક્રિયા કરવાની છે તેનું વર્ણન આદિ પુરાણમાં (અ. ૩૮) આ પ્રમાણે આપેલું છે:–પ્રથમ તો શ્રાવકે પ્રશાન્તિ પામવી જોઇએ, ઇન્દ્રિયવિલાસ ત્યજવા જોઇએ અને ધાર્મિક અભ્યાસમાં ચિત્ત લગાડવું જોઇએ. ત્યારપછી પોતાની સમ્પત્તિ ધર્મકાર્યને માટે, પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને માટે અને ઇતિર બાળકોને માટે વહેંચી નાખવી ને પછી ઘરનો ત્યાગ કરવો. ત્યારપછી એને ક્ષુલ્લક બનાવવાની ક્રિયા થાય, એ પદમાં પણ એણે અનેક વિધિ આચરવાના છે; આગળ જતાં એણે વસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કરીને जिनरूपता પામવાની છે. ઉપવાસ, તપ, અને અધ્યયન કરીને એ ગુરૂ થાય. એથીયે જ્યારે એ ઉપરને પદે જાય ત્યારે ચતુર્વિધ સંઘનો ગણધર થાય. પણ આ ગણધરનું પદ એ પોતાના અન્ત પર્યન્ત ધારણ કરી રહેતો નથી; તપમાં કે ધ્યાનમાં મચ્યા રહેવાને માટે એ પદ પોતાના શિષ્યને સોંપી સર્વ કાર્યભારથી મુક્ત થાય છે પછી અન્નત્યાગ કરીને સમાધિમાં સંલેખના મૃત્યુ સ્વીકારે છે અને બીજે ભવે સ્વર્ગલોકમાં અવતરવાનું સાધન એમ સાધી લે છે.

મન્દિરપૂજા.

નિત્યકર્મ

જૈનમન્દિરમાં કરવાના વિધિઓ અનેક પ્રકારના છે. મન્દિરમાં જે પૂજાવિધિ થાય છે તેનું વર્ણન કરતાં તો આખો ગ્રન્થ ભરાય. તેથી અહીં તો ગુજરાતના જિનમન્દિરમાં પ્રભાતે, મધ્યાન્હે અને સંધ્યાકાળે જે વિધિઓ કરવાનો રિવાજ છે, તેમાંના મુખ્ય મુખ્યનું સંક્ષિપ્ત જ વર્ણન કરી જઇશ. જે. બર્જેસે (J. Burgess) ઇંડિયન ઍન્ટિક્વેરિ ૧૩ માં (૧૮૮૪) પૃષ્ઠ ૧૯૧ થી જે વર્ણન આપ્યું છે[૭૨] તેને આધારે નીચેનું વર્ણન આપું છું.

પ્રભાતે ૬½ વાગ્યે દેવપૂજાને લગતી ક્રિયા શરૂ થાય છે. પૂજારી

પ્રથમ તો સ્નાન કરે છે, અથવા મ્હોં, હાથ ને પગ એ શરીરનાં પાંચ અંગને તો ધુએ જ છે. ત્યારપછી એ મંદિરને ઉઘાડે છે. પવિત્ર ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કરવાને સમયે निस्सिही શબ્દ બોલે છે, એ શબ્દનો ભાવ એ છે કે હું સંસારમાંથી નિસરૂં છું તથા સર્વ સંસારિકતાનો ત્યાગ કરૂં છું. પછી એ મન્દિરને ને પ્રતિમાને શુદ્ધ કરે છે. તીર્થંકરની પ્રતિમાને જમણે પાસે દીવો હોય છે ને ડાબી બાજુએ ધૂપદાની હોય છે તે એ સળગાવે છે. ત્યારપછી તીર્થંકરનાં નવ અંગ (અંગુષ્ઠ, કુર્પર (જાનુ), કરગ્રન્થી, સ્કન્ધ, શિખા, લલાટ, કણ્ઠ, વક્ષ અને નાભિ) ઉપર પૂજારી વાસચૂર્ણની રેખાઓ કરે છે અને ચન્દન, કપુર, કસ્તુરી, અમ્બર અને કેશરના બનાવેલા સુગન્ધિત પ્રવાહીનો ક્ષેપ કરે છે.

મન્દિરની અંદરના ખંડમાં નાનું . એક મેજ હોય છે, તેના ઉપર અક્ષતનો સ્વસ્તિક રચેલો હોય છે. એ સ્વસ્તિક ઉપર ફળ અને અર્ધચન્દ્ર ઉપર નૈવેદ્ય ચઢાવવામાં આવે છે. ત્યારપછી પૂજારી (બ્રાહ્મણ જેમ ઉપવિત પહેરે છે તેવી રીતે નાખેલા) પોતાના ઉત્તરાસનનો પાલવ પોતાને બે હાથે પકડે છે. તે વડે જમીનને સાફ કરે છે ને એક મંત્ર (ખમાસમણ) બોલે છે. તે વખતે બે કુર્પર, બે હથેળી અને કપાળ જમીનને અડાડીને પંચાગ પ્રણામ કરે છે. ત્યારપછી પ્રતિમાની ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરી તેની સામે યોગમુદ્રાસન વાળીને બેસે છે. ત્યારપછી ચૈત્યવન્દન નામે પ્રાર્થના બોલી શકાય એટલા માટે એક મંત્ર ભણે છે ને સન્તોને નામે इच्छं શબ્દથી અનુમતિ મેળવે છે. ત્યારપછી તીર્થંકર (શાન્તિનાથ વિગેરે) આશીર્વાદ આપે એટલા માટે મંત્ર ભણે છે. ત્યારપછી વિધિપુરઃસર શરીરનાં અંગ વાળીને બીજા પણ કેટલાક મંત્ર ભણે છે ને સ્તોત્રો ગાય છે. દેવપૂજાને અન્તે જયઘણ્ટા વગાડે છે અને आवस्सही (સંસારમાં પ્રવેશું છું) કહીને મન્દિરમાંથી પૂજારી ચાલતો થાય છે.

દેવપૂજા બીજીવાર સવારમાં દશેક વાગ્યે (બીજે પહોરે) શરૂ થાય છે. પ્રથમ તો પૂજારી સ્નાન કરે છે. એ પ્રસંગે તે પૂર્વ તરફ મુખ કરીને ૧૦ ककावालि એટલે કે બે કર્ણ, બે કર્ણગ્રન્થી, બે

કુર્પર, એ કક્ષા, કણ્ઠ 'અને કટિ એમ ક થી શરૂ થતાં ૧૦ અંગને ધુએ છે અને શુદ્ધ શ્વેત વસ્ત્રથી એ સૌ અંગ લુંછી નાંખે છે. પછી મંદિર પાસેના કુંડમાં જાય છે ને ત્યાં પોતાના પગ ધુએ છે. કાથા ઉપર પગ લુંછી નાંખે છે ને ત્યારપછી નિસ્સિહી શબ્દ બોલીને મન્દિરમાં જાય છે. પોતાના ઉત્તરાસનને આઠ પડું વાળે છે ને પ્રતિમાને પોતાનો શ્વાસવાયુ લાગે નહિ એટલા માટે એમ ઘડી કરેલા ઉત્તરાસનને મ્હોંએ બાંધે છે

મન્દિરમાં જઇને જેના ઉપર કેશર વટાય છે એ પત્થર (ઓરશીઆ) પાસે જાય છે, ત્યાં નવું કેશર વગેરે વાટે છે ને એક પાત્રમાં ભરે છે અને ત્યારપછી ગર્ભગૃહમાં પેસે છે. ત્યા ગઇ પૂજાને પ્રસંગે ચઢાવેલાં પુલ ઉતારી લે છે ને તીર્થંકરની પ્રતિમા ઉપર પુલ ધૂલ વગેરે કંઇ ચોટ્યું હોય તે મયુરપીચ્છથી સાફ કરી નાંખે છે. પછી એક વસ્ત્રને પાણીમાં બોળે છે, પ્રતિમા ઉપરનો ચન્દન-લેપ દૂર કરવાને તે ભીનું વસ્ત્ર તેના ઉપર ફેરવે છે. કોઈ સ્થળે એ લેપ દઢ ચોંટી ગયો હોય તો ઉશીરતૃણના મૂળની બનાવેલી વાળાકુંચીથી એને ઉખેડી નાખે છે. એવી રીતે પ્રતિમાને સ્વચ્છ કર્યા પછી દૂધ, દહીં, ઘી, પાણી અને સાકર એ પાંચ દ્રવ્યોનું પંચામૃત તૈયાર કરે છે. એ પંચામૃતને કલશ નામે પાત્રમાં ભરે છે. એ પાત્ર નળીવાળી ચાદાની જેવું હોય છે. પંચામૃતથી પ્રતિમાને સ્નાન કરાવે છે. ત્યારપછી બીજા કલશમાં આણેલા સ્વચ્છ જળથી સ્નાન કરાવે છે. એ વખતે પૂજારી સંસ્કૃત શ્લોક ભણે છે ત્યારપછી ત્રણ જુદાં અંગલુહન લે છે ને દરેક વડે એક વાર એમ ત્રણ વાર પ્રતિમાને લુહી નાંખે છે. ત્યારપછી પ્રતિમાના આસનને ધોઇ નાખે છે. હાથ ધોયા પછી પ્રતિમાનાં નવ અંગ ઉપર ધીરે હાથે ચન્દનનો લેપ કરે છે.

ત્યારપછી પુષ્પપૂજા કરે છે. સાથે આણેલી છાબમાંથી પૂજારી પુલ લે છે ને પ્રતિમા ઉપર ચઢાવે છે, તથા કંઠ ઉપર પુલમાળા ચઢાવે છે. પછી મંત્ર ભણતો ભણતો ધૂપપૂજા ને દીપપૂજા કરે છે. પ્રતિમાને ચામર કરે છે. ત્યારપછી પાસેના ખંડમાં જઇને

મેજ ઉપર સ્વસ્તિક રચે છે ને તેના ઉપર અક્ષત, ફળ તથા નૈવેદ્ય ચડાવે છે. ત્યારપછી સ્તોત્રો ગાય છે અને મંગલઘંટા વગાડીને પૂજા સમાપ્ત કરે છે. ત્યારપછી આવસ્સહિ શબ્દ બોલીને પૂજારી મન્દિરમાંથી ચાલતો થાય છે.

સન્ધ્યાકાળની પૂજા સાદી હોય છે. એ પૂજા ૫ અને ૬ વાગ્યાની વચ્ચે થાય છે. નિસ્સિહી શબ્દ બોલીને પૂજારી મન્દિરમાં જાય છે અને દીવા કરે છે તથા ધૂપપૂજા કરે છે. પછી પાંચ દીવેટોએ દીવા કરીને આરતિ ઉતારે છે. ત્યારપછી પ્રતિમાની સામે મંગળદીપથી દીપપૂજા કરે છે. તે સમયે નગારાં ઘંટ વગેરે વાગે છે. મન્ત્રો ભણ્યા પછી પૂજારી જયઘંટા વગાડે છે અને આવસ્સહિ શબ્દ બોલીને મન્દિરમાંથી નીકળે છે.

જૈનમન્દિરોમાં જે વિધિએ પૂજા થાય છે તેનું આછું ચિત્ર ઉપર આપ્યું છે. સમ્પ્રદાયે સમ્પ્રદાયે એમાં કંઇક કંઇક તફાવત છે. પ્રતિમા આગળ દીવા કરવાનો અને અન્ધારૂં થયા પછી ધૂપદીપ પૂજા કરવાનો રિવાજ શ્વેતામ્બરોમા જ છે; દીગમ્બરો રાત્રે તે પૂજા કરતા નથી, પણ છતાંયે શાસ્ત્રગ્રન્થો વાંચવાને માટે મન્દિરમાં દીવા તો કરે છે.[૭૩]

નૈમિત્તિક કર્મ

પ્રતિમાની સ્થાપના ને પ્રતિષ્ઠા કરવાને પ્રસંગે અનેક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે. બન્ને સમ્પ્રદાયની અને તેમની શાખાઓની એ ક્રિયાઓમાં તફાવત છે. વળી જુદી જુદી પ્રતિમાની પણ સ્થાપનાની ને પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયામાં પણ તફાવત હોય છે. કારણ કે શાસનદેવતાની, દેવોની ને ગ્રહોની પ્રતિમાના સંબંધમાં જે ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે તેનાથી જુદી જુદી તરેહની ક્રિયાઓ તીર્થંકરની પ્રતિમાના સમ્બન્ધમા કરવાની હોય છે. તેમજ વળી એક ને એક દેવની જુદા પ્રકારની ને જુદા ઉપયોગની જુદી જુદી પ્રતિમાઓ સંબંધે પણ જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે ધાર્મિક શ્રાવકના ઘરમાં પૂજા કરવાને માટે રાખેલી પ્રતિમા

અધ્યાય ૭

સમાપ્તિ

ધર્મના ઇતિહાસમાં જૈનધર્મનું સ્થાન.

માનવજાતિ જે જે ધર્મ પાળતી આવી છે તે સૌ ધર્મોનું, તેમના કલેવરને અનુસરીને, વર્ગીકરણ કરવાના પ્રયત્ન અનેક વાર અનેક દિશાએથી થયા છે. આ દૃષ્ટિએ જૈનધર્મને પણ કોઇ અમુક વર્ગમાં મૂકવાનો કોઇ પ્રયત્ન કરે તો એને નિરીશ્વરવાદી, મનુષ્યપૂજક, આધ્યાત્મિક, નૈતિક, સંસારત્યાગી, ઉદાસીન, નિર્વાણધર્મ માને. જેઓ યુરોપિયન ધર્મોનાં સ્વરૂપમાં શ્રદ્ધા રાખી રહ્યા છે, તેમને તો 'નિરીશ્વરવાદી ધર્મ' એ શબ્દો જ વદતો વ્યાઘાત સ્વરૂપ લાગશે, પણ તે ભૂલ છે. કારણ કે 'ધર્મ' એ શબ્દના મૂળ અર્થમાં (religio vinculo pietatis obstrictides et religate sumus-Lactantius, Institut III 28) દેવ અને મનુષ્ય વચ્ચેનો સમ્બન્ધ હશે કે નહિ—પણ આજે તો એ શબ્દમાં એવો જ ભાવ સમાયેલો છે કે ધર્મમાં ઇશ્વરની ભાવનાની ખાસ જરૂર જ છે એવું કાંઇ નથી, નહિ તો બૌદ્ધધર્મ, ચીનનો સુધરેલો ધર્મ વગેરે અનેક સંસ્થાઓ સામાન્યતઃ ધર્મ કહેવાય છે તેમને તે પ્રદેશમાંથી નીકળી જ જવું પડે. યુરોપિયન ધર્મજ્ઞાનની ભાવનાએ જૈનધર્મ બેશક નિરીશ્વરવાદી છે, કારણ કે તે અનેકેશ્વરવાદી નથી, એકેશ્વરવાદી નથી, દ્વૈતવાદી નથી, અદ્વૈતવાદી નથી, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી નથી. આર્થર શૉપનહાઉઅરે પોતાના ધર્મ મતમાં જે ભાવના પ્રદર્શિત કરી છે એ જ ભાવના આ નિરીશ્વર ધર્મમાં છે. જૈનો પોતે પણ જ્યારે પોતાના ધર્મને નિરીશ્વરવાદી કહે છે, ત્યારે પોતાનો મત સાબીત કરવા પોતાનાં પ્રમાણ આપે છે. કારણ કે ઈશ્વર સંબંધીનો પ્રશ્ન ભારતવર્ષમાં યુરોપથી જુદી જ દૃષ્ટિએ લેવાય છે ને એ દૃષ્ટિએ તો જીવના આધ્યાત્મિક સ્વભાવનું કે (બૌદ્ધો માને છે તેમ) જીવના મોક્ષ પછી એના આધ્યાત્મિક સ્વભાવનું કે પારલૌકિક દૈવી ગતિ પામેલ-નિર્વાણ

પામેલા) જીવના આધ્યાત્મિક સ્વભાવનું અસ્તિત્વ જે સ્વીકારે નહિ તે નાસ્તિક ગણાય. આ દૃષ્ટિએ જોતાં જૈનધર્મ ખરે જ નિરીશ્વરવાદી નથી; જૈનો પોતાને અમુક અપેક્ષાએ ઇશ્વરવાદી પણ માને છે ને તેમ માનવાનો તેમનો દાવો સાચો છે, કારણ કે જીવના (જો કે નિર્વાણ પામતાં જ પ્રકટ થવાના) પવિત્ર અને શુદ્ધ સ્વભાવને તેઓ માને છે અને તીર્થંકરો જેવા નિર્વાણ પામેલા પુરૂષોને પોતાના નેતા અને દેવરૂપે પૂજે છે.[1]

જૈનધર્મ અને ભારતના ઇતરધર્મ.

ઇતિહાસની તેમજ કલેવરની દૃષ્ટિએ જૈનધર્મમાં ભારતધર્મનાં સૌ લાક્ષણિક અંગ છે. હિન્દુ અને બૌદ્ધધર્મની પેઠે તે પણ કર્મના, પુનર્જન્મના અને મુક્તિના સિદ્ધાન્તોને પોતાના ધર્મના મુખ્ય બિન્દુસ્વરૂપ માને છે; નરક-સ્વર્ગ અને મર્ત્યલોક વિષેનાં વર્ણન, જગતના ઇતિહાસમાં પ્રવર્તતા કાળની ગણના અને ધર્મના સંસ્થાપકોનાં યથાનિયમે જન્મ વિષેની હકીકતો પણ જૈનધર્મમાં પેલા બે ધર્મને મળતી છે. એ ધર્મમાં સામાજિક તેમજ ધાર્મિક જીવનનાં સ્વરૂપ પણ તે બે ધર્મનાં જેવાં છે. આ વાતો છેક સ્વાભાવિક છે, કારણ કે હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન એ ત્રણેય ધર્મ એક જ મૂળમાંથી નીકળ્યા છે, સૈકાઓ સુધી સાથે જ ખીલ્યા છે અને એમણે એકમેક ઉપર તીવ્ર છાપ પાડી છે.

જૈન અને હિન્દુધર્મ.

જૈનધર્મ અને હિન્દુધર્મ વચ્ચે સામ્ય તો પુષ્કળ જ છે. સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનમા (અને હિન્દુઓમાં એ તો મુખ્ય વાત છે) આજે જૈન હિન્દુથી થોડે જ અંશે જુદો છે. સ્થિતિ એવી છે કે જૈનો અને હિન્દુઓ જાણે જુદા જુદા સમ્પ્રદાયના હોય તેમ તેને અનુસરીને બંનેના રીતરિવાજોમાં કેટલાક તફાવત છે, એ બે વચ્ચે એથી વધારે ભેદ નથી અને એ સિવાય તેમનો જીવનક્રમ વ્યવહારથી સરખો જ ઘડાઇ ગયેલો છે. ડૉ. બ્યુલરે તે વિષે કહ્યું છે કે જીવનચર્યા વિષેના જૈનવિધિઓ

મોટે ભાગે મનુસ્મૃતિએ આપેલા વિધિઓને મળતા છે, એ લખે છે કેઃ–" જૈનોએ અનેક વિધિઓ બ્રાહ્મણ સ્મૃતિઓમાંથી લીધા છે. જે બ્રાહ્મણ આપત્કાળે વૈશ્યજીવન પાળતો હોય તેને માટે બ્રાહ્મણ સ્મૃતિમાં જે વ્યવસાય નિષિદ્ધ ગણ્યા છે, તે જ વ્યવસાય શ્રાવકને માટે પણ નિષિદ્ધ ગણાયાં છે. [2] " અને ત્યારપછી તે લેખક મનુસ્મૃતિ અને જૈનધર્મના ગ્રન્થો વચ્ચે બીજી કેટલીક સમાનતા બતાવે છે. મદ્યમાંસનો ઉપયોગ નહિ કરનારા હિંદુઓમાં જેવા સામાજિક અને ધાર્મિક રીતરિવાજો છે તેવા જ જૈનોમાં પણ છે. જુદા એટલે અંશે પડે છે કે અહિંસાના સિદ્ધાન્તને જૈનો બહુ તીવ્રભાવે પાળે છે ને તેથી અંધારૂં થયા પછી વાળુ કરતા નથી વગેરે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જોઇએ તો એ બેમાં મહત્ત્વનો ફેર એ છે કે પવિત્ર નદીઓમાં સ્નાન કર્યાનું માહાત્મ્ય જૈનો માનતા નથી, હિન્દુઓ પોતાના સાધુ (સંન્યાસી)ને દાટે છે એમ જૈનો દાટતા નથી પણ બાળે છે, તેઓ પશુયજ્ઞ કરતા નથી, તેઓમાં સતી થવાનો રિવાજ નહોતો. આ બધા સામાજિક અને ધાર્મિક તફાવત પ્રમાણમાં નજીવા છે અને એ ધર્મમાં કેટલીક વસ્તુઓ એવી છે કે જુનામાં જુના વિચારના હિન્દુને પણ તેમના પવિત્રતાના વિચારોની આડે આવતી નથી. એટલા માટે આજે હિન્દુઓ જૈનોને મોટે ભાગે બીજા ધર્મના અનુયાયી ગણતા નથી, પણ હિન્દુધર્મના જ અનુયાયી માને છે.[3] પૃ. ૩૩૦ ઉપર જણાવ્યું જ છે કે ઘણી યે જગ્યાએ વૈષ્ણવો અને હિન્દુઓ એક જ નાતના હોય છે. જૈનો પણ હિન્દુઓને બીજા ધર્મના માનતા નથી, ઘણા યે જૈનો વસતિપત્રકમાં પોતાને હિન્દુ જણાવે (લખાવે) છે, હિન્દુ દેવની પૂજા કરે છે, હિન્દુ પર્વ પાળે છે (પૃ. ૪૪૫) અને પોતાના મન્દિરોમાં હિન્દુ બ્રાહ્મણો પાસે પૂજા કરાવે છે (પૃ. ૩૨૮). સામાન્ય હિન્દુ ધર્મ તરફ જૈનોનું પ્રયાણ છેલ્લા સૈકામાં એટલે સુધી થયું છે કે જો એમ ને એમ જ ચાલ્યું જશે તો જૈન ધર્મ હિન્દુધર્મમાં પુરેપુરો ગળી જશે એવો સંભવ છે. સંકે[illegible] જૈનો આ ભય સમજી ગયા છે, તેથી હિન્દુઓ અને જૈનોમાં જે તફાવત (જેમકે, વારસાના નિયમ) છે તેને તે વળગી રહ્યા છે અને જૈનોમાં જે વિશેષતા છે તેને પકડી રાખવાનો આગ્રહ રાખે છે.

હિન્દુ અને જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તો વચ્ચે બહુ ફેર છે. જૈનો વેદને માનતા નથી, સ્મૃતિગ્રન્થોને અને બ્રાહ્મણોના ઈતર પ્રમાણભૂત ગ્રન્થોને પ્રમાણભૂત માનતા નથી, પણ જૈનધર્મ અને હિન્દુધર્મ વચ્ચે મહત્ત્વનો ભેદ તો એ છે કે જૈનસંઘને સંગઠિત રાખી શકે એવા અમુક સ્પષ્ટ ધાર્મિક તત્ત્વો અને પ્રણાલિકાઓ જૈનધર્મમાં છે; હિન્દુધર્મમાં એના સર્વે અનુયાયીઓને એક બંધને બાંધી રાખે એવાં કશાં સર્વમાન્ય ધર્મતત્ત્વો નથી, અને વળી એ ધર્મમાં પરસ્પરવિરોધી અનેક સિદ્ધાન્તો છે અને તે સર્વે પોતે સાચા હોવાનો દાવો કરે છે. સિદ્ધાન્તોની આ વિવિધતા એટલી તો વિચિત્ર છે કે હિન્દુઓના સિદ્ધાન્તો વિષે, ખાસ કરીને સંસ્કારી જન જેને વિષે ચર્ચા કરી શકે એવા સિદ્ધાન્તો વિષે, સ્વાભાવિક રીતે અભિપ્રાય આપતાં સંકોચ થાય. એમાંના કેટલાંક સિદ્ધાન્તોની રૂપરેખા દોરવાનો પ્રયત્ન મેં મારા Hinduismus નામના ગ્રન્થમાં કર્યો છે; તે સિદ્ધાન્તોની તુલના જૈનસિદ્ધાન્તો સાથે કરીએ તો આ ભેદ સ્પષ્ટ તરી આવશેઃ ઘણાખરા હિન્દુઓ સ્રષ્ટા અને નિયન્તા ઈશ્વરને માને છે, જૈનો માનતા નથી; હિન્દુઓ જુગે જુગે જગતની સૃષ્ટિ અને પ્રલય માને છે, જૈનો અનાદિ અનન્ત માને છે, હિન્દુઓ માને છે કે શુદ્ધ સનાતન ધર્મ દેવોએ (ઈશ્વરની પ્રેરણાથી બ્રહ્માએ મર્ત્યલોકમાં) પ્રકટ કર્યો, જૈનો માને છે કે મહાપુરુષોએ–તીર્થંકરોએ પોતે પ્રકટ કર્યો ને પ્રસાર્યો; હિન્દુઓ માને છે કે દેવ મોક્ષ પામી શકે, જૈનો માને છે કે એમ થઈ શકે નહિ, એ તો માત્ર માનવીનો જ અધિકાર છે અને તેથી તેમને મોક્ષ પામવાની ઈચ્છા થાય તો એમણે પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યપણે અવતાર લેવો જોઈએ ને તપ કરવું જોઈએ; હિન્દુઓ કર્મને અદૃષ્ટ સત્તા માને છે, જૈનો એને પુદ્ગલનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વ માને છે ને તે જીવને વળગે છે એમ માને છે; હિન્દુઓ માને છે કે ભક્તજન ઈશ્વરની ભક્તિ કરે તેને પરિણામે તેની કૃપાથી સુખ મળે છે, જૈનો માને છે કે પોતાનાં જ કરેલાં સતત કર્મથી સુખદુઃખ મળે છે; ઘણાખરા હિન્દુઓ માને છે કે નિર્વાણ બધા ય પામી શકે, જૈનો ભવ્ય અને અભવ્ય વચ્ચે ભેદ કરે છે (પૃ ૧૯૪); ઘણાખરા

હિન્દુઓ માને છે કે મોક્ષ થતાં જીવ ઇશ્વરના સ્વર્ગમાં અનાદિ કાળ સુધી રહે છે અથવા પરમાત્મામાં ભળી જાય છે, જૈનો માને છે કે લોકને શિખરપ્રદેશે કેવળી (સિદ્ધ) અક્ષુબ્ધ નિષ્ક્રિય શાન્તિમાં રહે છે; અન્તે ખાસ કરીને જૈનધર્મમાં એવાં અનેક તત્ત્વો છે કે જે હિન્દુ આધ્યાત્મિક પ્રણાલિમાં નથી. (જેમકે ધર્મ અને અધર્મતત્ત્વો, લેશ્યા, ગુણસ્થાન વગેરે), એ ધર્મના જ્ઞાનતત્ત્વમાં અને ન્યાય શાસ્ત્રમાં સ્વતંત્ર (સ્યાદ્વાદ જેવાં) તત્ત્વો છે અને એમાં એની પોતાની આગલી પરિભાષાનો ઉપયોગ કરેલો છે.

જૈનોની આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તની તુલના હિન્દુઓના છ દર્શનો સાથે અહીં કરવી નિરર્થક છે; અહીં તો એટલું જ જણાવવું બસ થશે કે ન્યાય ને વૈશેષિક પ્રણાલિની છેક સમીપ જૈનધર્મ છે, કારણકે બંનેમાં પરમાણુવાદ તેમજ જીવના કર્તૃત્વ વિષેના મન્તવ્ય માન્યાં છે. જૈનધર્મમાં અને સાંખ્યમાં નિરીશ્વરવાદ સમાનભાવે છે, વળી બંનેમાં જીવની વ્યક્તિપણે સમ્પૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને મુક્તિ માની છે, એમાં પણ અમુક અંશે સમાન ભાવ છે. આ સિવાય બ્રાહ્મણ દર્શનો અને જૈનદર્શન વચ્ચે સમાન અંશો બહુ થોડા છે.

જૈનદર્શન બ્રાહ્મણદર્શનથી ભિન્ન અને સ્વતંત્ર હોવા છતાં, કાળ વહેતે એણે બ્રાહ્મણદર્શનમાંથી ઘણું સ્વીકાર્યું છેઃ યોગમાંથી અને તંત્રમાંથી (પૃ. ૩૭૯) લીધું છે, વેદાંતમાંથી લેવાના ને તીર્થંકરોમાં હિન્દુઓની દેવભાવના આરોપવાના પ્રયત્ન કર્યા છે.

હિન્દુઓની અને જૈનોની વિશ્વવિદ્યા વચ્ચે પણ નિકટનો સંબંધ દેખાય છે; અને વળી એફ. ઓ. શ્રાડર કહે છે એમ એ તો નક્કી જ છે કે જૈનોનાં સ્વર્ગોનાં નામ તે કંઇક અંશે બ્રાહ્મણોનાં અને ખાસ કરીને વૈષ્ણવોનાં સ્વર્ગોનાં (બ્રહ્મલોક સહસ્રાર આદિ) નામ સાથે મળતા છે.

જૈન સન્તચરિતોની કથાઓ ઉપર પણ બ્રાહ્મણ કથાઓની સ્પષ્ટ છાપ પડેલી છે. સગરની, પરશુરામની, મહાભારતનાં અને રામાયણનાં પાત્રોની અને બીજા અનેકની કથાઓ જૈનોએ

)

લીધી છે અને તેમને પોતાની ભાવનાએ ઘડી છે. આ વાત તેઓ તો સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વીકારતા નથી, પણ એમણે એ કથાઓને જે સ્વરૂપે ઘડી કાઢી છે, તે સ્વરૂપ ઉપરથી જ સમજાઈ આવે છે કે તેમની કથાઓ બનાવટી છે ને સાચી તેમજ પ્રમાણભૂત કથાઓ બ્રાહ્મણોની છે.[૪] (આ ગ્રંથકર્ત્તાની માન્યતા માત્ર છે)

વળી જે વિવિધ સિદ્ધાન્તો, મન્તવ્યો, ઉપદેશો અને રિવાજો આજે જૈનો પોતાના માની રહ્યા છે, તેમાંના અનેક હિંદુઓની સાથે એકસરખા છે. આ બધા ઉપરથી જૈનો એવો દાવો કરે છે કે અમારો ધર્મ પ્રાચીન છે, ને તેમાંથી જ હિન્દુ ધર્મ નીકળ્યો છે. આવો દાવો કરવાનો પ્રાચીન પૂરાવો તેઓ આપે છે ને કહે છે કે પ્રાચીન ઇતિહાસમાં એમ લખ્યું છે કે ભરતે પ્રકટ કરેલા સત્યવેદની ભાવના ભૂલ્યો એટલે મનુષ્ય મિથ્યાત્વમાં પડ્યો અને પશુયજ્ઞ કરતો થયો.[૫] આવો દાવો આજે પણ જૈન દાર્શનિકો કરે છે અને ચમ્પતરાય જૈન લખે છે કે " હિન્દુ ધર્મ મૂળથી જ જૈનધર્મની શાખા હતી. "[૬]

આવા દાવાને ઇતિહાસનો કશોય આધાર નથી, એ દાવો જૈનો સિવાય બીજું કોઇ માનતું નથી, પણ એ વાત છેક કાઢી નાખવા જેવી નથી, કારણકે જૈનધર્મે હિન્દુ ધર્મ ઉપર બેશક અનેક વિષયોમાં છાપ પાડી છે. હિન્દુઓના અતિપ્રાચીન ધર્મગ્રન્થોમાં—ઉપનિષદોમાં, રામાયણ, મહાભારતમાં અને બીજા ગ્રન્થોમાં —જૈન ભાવનાનાં ચિહ્ન હોય એ કેવળ સંભવિત છે; પણ એ વિષયમાં સંશોધન હજી એટલું ઓછું થયું છે કે સ્પષ્ટતાએ કશું કહી શકાય એમ નથી. મંડુક ઉપનિષદ્ અને જૈનધર્મ વચ્ચે નિકટનો સંબંધ છે એમ પ્રો. હર્ટલ જે કહે છે તે માનવાને પૂરતો આધાર હજી મળ્યો હોય એમ મને લાગતું નથી. હર્ટલ બતાવે છે તે બ્રહ્મલોક અને મુક્તિ વિષેની જૈનોની ભાવના ઉપનિષદની ભાવનાથી જુદા પ્રકારની છે અને એ બેને સરખાવી શકાય એમ નથી. એ બે વચ્ચેની સમાનતા તે માત્ર Termini Technici છે.[૭] બેશક હિન્દુ સમ્પ્રદાયો ઉપર જૈનધર્મની છાપ તો છે જ. પણ-

યજ્ઞની વિરૂદ્ધ અહિંસાની ભાવના તીવ્રભાવે જે ઉભી થઈ અને ખાસ કરીને વૈષ્ણવધર્મમા અન્નાહારની ભાવનાએ જે જડ ઘાલી તે બૌદ્ધધર્મની અને જૈનધર્મની ભાવનાને જ પરિણામે કહી શકાય વૈષ્ણવધર્મ ઉપર જૈનધર્મે બીજીપણ ઘણી રીતે અસર કરી છે. જિન વિષ્ણુનો અવતાર મનાય છે,[8] વિષ્ણુએ ઋષભરૂપે આર્હત્ શાસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું એમ પદ્મતંત્ર ૧,૧,૪૪થી લખ્યું છે.[9] ભાગવત પુરાણ ૫, ૩ થી અને ૧૧, ૨ માં તેમજ વૈષ્ણવોના બીજા ધર્મ-ગ્રન્થોમાં તેવી જ રીતે ઋષભને વિષ્ણુના અવતાર માન્યા છે તેમાં ઋષભના ચરિત વિષે જે કથા આપી છે, તે જૈન કથા સાથે થોડે જ અંશે મળતી આવે છે, પણ ઋષભની કથા વૈષ્ણવધર્મના ગ્રન્થમા આવે એ જ હકીકત મહત્ત્વની ગણાય.[10] વૈષ્ણવોના દાર્શનિક સમ્પ્રદાયોમા ખાસ કરીને મધ્વના (ઇ સ. ૧૧૯૯–૧૨૭૮) બ્રહ્મ સમ્પ્રદાયમા જૈન ધર્મની છાયા સ્પષ્ટ દેખાય છે, આ હકીકત તુરત જ સાબીત થઇ શકે તેમ છે કે દક્ષિણ કાનડામા મધ્વ રહેતો ને અનેક સૈકાથી જૈનધર્મ ત્યા મુખ્યધર્મ હતો, માટે તે ધર્મની છાપ મધ્વના સમ્પ્રદાય ઉપર છે. "વિષ્ણુધર્મનું મધ્વ દર્શન (Madhvas Philosophie des Vishnu Glaubens)" નામના મારા ગ્રન્થમા પૃષ્ઠ ૨૭, ૩૧ ઉપર મેં જણાવ્યું છે કે પ્રારબ્ધ-વાદ, શ્રેણિઓ વગેરે મધ્વના સિદ્ધાન્તો તે જૈનધર્મને આધારે ઘડાયા હોય એમા કશું અસંભવિત નથી.

શૈવ સમ્પ્રદાય ઉપર પણ જૈનધર્મની છાપ પડી છે જી યુ પોપ[11] અનુમાન કરે છે કે જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપને આવરણ કેનાર ત્રણ પાશનો અથવા મલનો શૈવ સિદ્ધાન્ત જૈનસિદ્ધાન્તને આધારે હોય. એ સંશોધક જ્યારે પોતાના અનુમાનની વિગતોમાં ઉતરે છે ત્યારે તેનામા જૈનધર્મ વિષેનું ઉંડું ને સાચું જ્ઞાન નથી એમ જણાઇ આવે છે, છતાંયે આનવ–કર્મ–અને માયા–મલનો સિદ્ધાન્ત જૈનોના કર્મસિદ્ધાન્તને આધારે પ્રકટ થયો હોય એ વાતને અવગણી શકાય એવી નથી, છતા એને વિષે કંઇક સ્પષ્ટ નિર્ણય ઉપર આવવાને માટે વધારે સંશોધનની અપેક્ષા છે, લિંગાયતોના ધર્મ-કર્મ ઉપર પણ જૈનધર્મની અસર હોવાનો સંભવ છે,[12] પરંતુ

એ સમ્પ્રદાય વિષે પણ શાસ્ત્રીય સંશોધન થાય ત્યારપછી જ કંઈક સ્પષ્ટતાએ કહી શકાય. રાજપુતાનામા અલખગીરનો સમ્પ્રદાય છે; તે સમ્પ્રદાયનો સંસ્થાપક લાલગીર હતો; સર જી. ગ્રાયર્સન કહે છે કે તે સમ્પ્રદાયમાં અને જૈનધર્મમાં ઘણીક વાતો સમાન છે.[13] તેના સંશોધનની પણ જરૂર છે. વર્તમાનકાળમાં પણ જૈનોએ હિન્દુઓના આધ્યાત્મિક જીવન ઉપર છાપ પાડી છે: જે. એન. ફર્કહાર (J. N. Furguhar) જણાવે છે[14] કે આર્ય સમાજના સંસ્થાપક દયાનંદ સરસ્વતીના (૧૮૨૪-૧૮૮૩) જન્મસ્થાન ટંકારિયામાં (કાઠિયાવાડ) સ્થાનકવાસીઓનું પરિબળ હતું અને ઘણું કરીને એ સમ્પ્રદાયની અસરથી જ દયાનંદ મૂર્તિપૂજાનો ઉચ્છેદ કરવાને પ્રેરાયા હતા; ભારતપ્રજાના નેતા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો તેમાં પણ જૈનભાવનાની અસર સ્પષ્ટ છે. ગાંધી જો કે જન્મે વૈષ્ણવ છે, પણ પોતાની યુવાવસ્થામા જૈનધર્મની ગંભીર છાયામાં આવ્યા હતા. અભ્યાસ કરવાને એ ઇંગ્લૅણ્ડ જતા હતા, ત્યારે જતા પૂર્વે જૈનસાધુ બેચરજીને હાથે પોતાનાં માતાની સમક્ષ માંસ-મદિરા અને નારીનો સ્પર્શ નહિ કરવાની એમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી[15]

જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ.

યુરોપમા જૈનધર્મ વિષે પ્રથમ જાણ થઈ ત્યારથી, તે ધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ વચ્ચે કઇ ઐતિહાસિક સમ્બન્ધ છે કે નહિ ? એ પ્રશ્ને જૈનધર્મનો અભ્યાસ કરનારા સર્વે સંશોધકોને મુંઝવી મૂક્યા હતા. જૈનો પોતે માને છે કે એક પતિત જૈનસાધુએ બૌદ્ધધર્મની સ્થાપના કરી હતી. એક કથા પ્રમાણે પાર્શ્વનાથનો એક અનુયાયી સાધુ બુદ્ધકીર્તિ સરયૂ નદીને તટે તપ કરતો હતો; એ જ્યાં બેઠો હતો ત્યા એક મરેલી માછલી તણાઇ આવતી એણે જોઇ. એ ઉપરથી એને વિચાર આવ્યો કે એ માછલીમાં જીવ નથી તેથી એને ખાવામાં દોષ નથી અને ખાઈ ગયો. આ આચારથી વિચ્છેદનું કારણ ઉભું થયું ને તેમાંથી બૌદ્ધધર્મની સ્થાપના થઈ.

બીજી કથા પ્રમાણે પાર્શ્વનાથના બીજા એક અનુયાયી સાધુ મૌદ્ગલાયને, મહાવીર ઉપરના દ્વેષભાવને કારણે, બૌદ્ધધર્મની સ્થાપના કરી અને શુદ્ધોદનના પુત્ર બૌદ્ધને ઇશ્વર કહ્યો.[૧૬] બૌદ્ધધર્મ જૈનધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે એમ પ્રથમ તો યુરોપિયન પંડિતો (કોલબ્રુક, પ્રિન્સેપ, સ્ટિવન્સન, ઍ. ટૉમસ) પણ માનતા. મહાવીરના મુખ્ય શિષ્યનું નામ ગૌતમ હતું અને તેથી એને જ ગૌતમબુદ્ધ માની લઇને એ પંડિતો પોતાના એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા હતા.

બીજી બાજુએથી બૌદ્ધો જૈનોને પાખંડી કહે છે અને બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાંથી ચોરી કરીને જૈનોએ પોતાનો ધર્મ સ્થાપ્યો છે એવો આરોપ કરે છે.[૧૭] ગયા સૈકાના અનેક યુરોપિયન સંશોધકોનો પણ એવો મત હતો કે જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મનો સમ્પ્રદાય છે. " બૌદ્ધધર્મ અવનતિ પામવા લાગ્યો, તેવે સમયે તેમાંથી જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ થઇ[૧૮] " એમ વિલ્સન અને બેન્ફી જેવા ભારતસંશોધક માનતા, ત્યારે વળી ક્રિ. લાસન જેવા એને ઈ. સ. ૧–૨ સૈકામાં અથવા એ. વેબર જેવા બૌદ્ધધર્મનાં શરૂઆતનાં સૈકામાં ઉત્પન્ન થયેલો માનતા. એક ધર્મમાંથી બીજો ધર્મ નીકળ્યો એવું સાબીત કરવાના એ બધા જે પ્રયત્નો હતા. તેની ભૂલ છેવટે ઍચ. યાકોબીએ ભાંગીને સ્પષ્ટ રીતે સાબીત કરી આપ્યું કે એ બે ધર્મમાં જે સમાન અંશો છે, તે ઉપરથી એમ સાબીત થઇ શકતું નથી કે એક ધર્મમાંથી બીજો ધર્મ નીકળ્યો છે.

જૈનધર્મમાં અને બૌદ્ધધર્મમાં અનેક સમાન અંશો છે એ વાત સાચી છે અને બ્રાહ્મણ લેખકોએ એ બે ધર્મને એકઠા ગુંચવી નાખ્યા છે, તે ઉપરથી પણ એ વાત સ્પષ્ટ રીતે સાબીત થાય છે. એ બે ધર્મના કેટલાક અંશો તો કેવળ સરખા જ છે; બન્ને વેદની સત્તાનો અનાદર કરે છે અને બ્રાહ્મણના ગુરુપદ તથા યજ્ઞ સામે વાંધો ઉઠાવે છે. બંને સર્વશ્રેષ્ઠ સગુણ ઇશ્વરનો અસ્વીકાર કરે છે, બંનેએ તે સમયને અનુકૂળ સન્તપુરુષોને સ્વીકાર્યા, જે બાહ્ય સ્વરૂપે મળતાં આવે એવાં (મંદિરો, સ્તૂપો, ચૈત્યો)[૧૯]

સ્થાનોમાં મળતા આવે એવા પૂજાવિધિ સ્વીકાર્યા. બંનેએ પોતાના ધર્મસ્થાપકને એક જ પ્રકારનાં (અર્હત, બુદ્ધ, જિન) નામ આપ્યાં, એક જ પ્રકારનાં સૌન્દર્ય તેમને આરોપ્યાં અને એક જ પ્રકારનાં ચિહ્નથી તેમને અલંકૃત કર્યા; આ બધી વસ્તુસ્થિતિથી હ્યુએનત્સ્યાંગ પણ આશ્ચર્ય પામેલો.[२०] બંને અમુક ચક્રવર્તીઓને સ્વીકારે છે ને તેમનાં સરખા જ પ્રકારનાં ગુણોનું આરોપણ કરે છે. વળી બંને અહિંસાના સિદ્ધાન્તને તીવ્ર બનાવે છે અને નૈતિક આજ્ઞાઓ પણ સરખેરૂપે આપે છે; બંનેના સંઘમાં સાધુ અને સાધ્વી મહત્ત્વનાં અંગ મનાય છે. વળી વધારે સમાનતાસૂચક તો એ વાત છે કે બંને ધર્મના સંસ્થાપક—મહાવીર અને બુદ્ધ—સમકાલિન હતા, બંનેએ એક જ પ્રદેશમાં—બિહારમાં ઉપદેશ શરૂ કર્યો હતો, એ બંનેના જીવનચરિતમાં એક ને એક સ્થાનનો અને માણસનો ઉલ્લેખ આવે છે, એ બે પુરૂષોનાં સંબંધમાં જે જે મનુષ્યો આવેલા, તેમનાં નામ પણ એક જ પ્રકારનાં છે, કારણ કે મગધના ક્ષત્રિયોમાં તે કાળે તેજ પ્રકારે નામ પાડવામાં આવતાં (મહાવીરના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું અને તેજ નામ બુદ્ધનું તેમની કુમારાવસ્થામાં હતું; મહાવીરની પત્નીનું નામ યશોદા હતું, બુદ્ધની પત્નીનું નામ યશોધરા હતું.)

આ બધાં સ્થળોની ને સમયની, કેટલાક સિદ્ધાન્તોની, સામાજિક બંધારણની અને બીજી કેટલીક બાહ્ય સમાનતાઓ ઉપરથી ભૂલાવો ખાવાનો નથી, એ બેમાં મૌલિક ભેદો છે તે વિચારવા જોઇએ. એ બેના ધાર્મિક ગ્રંથો જુદા છે, ઇતિહાસ જુદો છે, કથાઓ જુદી છે, એટલું જ નહિ, પણ ધાર્મિક સિદ્ધાંતો પણ જડમૂળથી કેવળ જુદા છે. બ્રાહ્મણધર્મની પેઠે જૈનધર્મ પણ શાશ્વત અભૌતિક જીવનું અસ્તિત્વ માને છે અને માને છે કે જ્યાં સુધી એ પુદ્ગલના બંધનમાં હોય છે ત્યાં સુધી સંસારમાં રખડે છે. બૌદ્ધોનો મુખ્ય સિદ્ધાંત તો એ છે કે કોઈ અહમ્—કોઇ જીવ છે જ નહિ. જેને આત્મા, અહમ્ અથવા જીવ રૂપે જાણીએ છીએ એ કોઇ શાશ્વત પદાર્થ નથી, પણ ક્ષણિક ધર્મોનો સન્તાન છે. એક ક્ષણે ઉત્પન્ન થનારી ને બીજી ક્ષણે નાશ પામનારી વિવિધ

પદાર્થોની સાંકળ જ છે, એ પદાર્થોની પ્રતિમાથી ઉત્પન્ન થયેલું રૂપ છે. અહમના નાસ્તિત્વનો આ સિદ્ધાન્ત બૌદ્ધધર્મમાં સદા મહત્ત્વનો મનાયો છે,[૨૧] અને સ્વાભાવિક રીતે જ જૈનધર્મમાં મનાતા જીવતત્ત્વની કેવળ વિરૂદ્ધનો છે. જ્ઞાનના, નીતિના, કર્મના અને ખાસ કરીને નિર્વાણના સિદ્ધાન્તમાં તેમજ બીજા અનેક મહત્ત્વના સિદ્ધાન્તોમાં એ બે ધર્મમાં ઘણો ફેર છે. જૈનો માને છે કે જીવને જે પુદ્દગલ તત્ત્વો ઘેરી રહ્યાં છે તેને વિરતિદ્વારા તે દૂર કરે અને તેમાંથી નીકળી પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તે નિર્વાણ પામે. પછી તે લોકને શિખરપ્રદેશે ચડે અને પવિત્ર વ્યક્તિગત, સર્વ અલૌકિક શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરીને શુદ્ધ સ્વરૂપે શાશ્વત કાળ સુધી ત્યાં રહે. એથી વિરૂદ્ધ બૌદ્ધો માને છે કે અહમના કલેશજનક ક્ષણસ્થાયી નાશવન્ત તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય એટલે સ્કન્ધને ફરી બંધનમાં આવવું પડતું નથી અને ધર્મશાન્તિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યાં સુધી કર્મની સત્તાએ સ્કન્ધ મરણ પછી નવ નવા બંધનમાં જન્મ લીધા કરે છે.

એ બે ધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં મોટો ભેદ પાપના નિર્ણય સંબંધે છે. બહારના જીવની હિંસા થાય એટલે જૈનો પાપ થયું માને છે અને તેથી અજાણ્યે થયેલી હિંસાને પણ પાપ માને છે. મનની વૃત્તિ ઉપર પાપનો આધાર છે એમ બૌદ્ધો માને છે એટલે જાણીજોઇને કરેલી હિંસાને જ પાપ માને છે.

એ બે ધર્મની આજે જે સ્થિતિ થઇ છે તેનું કારણ પણ એ છે કે તેમની સમાજરચનામાં પણ મોટો ભેદ છે. બૌદ્ધોએ જે સંઘ બાંધ્યો તેમાં સાધુ અને સાધ્વી એ બેને જ સ્થાન આપ્યું; ગૃહસ્થોને સંઘબહાર રાખ્યા. સાધુઓને અને સાધ્વીઓને પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે ગૃહસ્થો ઉપર બધો આધાર રાખવો પડતો, તોપણ સાધુઓના ચારિત્ર ઉપર ગૃહસ્થોનો કશો અંકુશ નહોતો, અને તેમના ધાર્મિક જીવનમાં પણ ગૃહસ્થોનો સંબંધ પ્રમાણમાં બહુ શિથિલ હતો. જૈનોનો સંઘ મૂળથી જ જુદો હતો, કારણકે તેમાં સાધુ અને સાધ્વી ઉપરાંત શ્રાવક અને

કાનો સ્વીકાર થયો હતો. સંઘના મહત્ત્વના અંગરૂપે શ્રાવકો તેમાં સારો ભાગ લે છે અને સાધુના ચારિત્ર ઉપર અંકુશ રાખે છે (પૃ. ૩૪૦) અને બીજા એવા મહત્ત્વના અધિકાર ભોગવે છે. સાધુ અને ગૃહસ્થ વચ્ચેના જુદા સંબંધને લીધે બંને ધર્મમાં જુદાં પરિણામ આવ્યાં છે. બૌદ્ધધર્મમાં સંઘ અને ગૃહસ્થ વચ્ચેનો સંબંધ અતિ શિથિલ હોવાથી પરિણામ બહુ માઠું આવ્યું. બૌદ્ધ સાધુ-સઘ વિકાર પામતો ગયો, બ્રાહ્મણધર્મના પ્રચંડ વિરોધ સામે એ સંઘને ટકવું કઠણ થઇ પડયું અને ધર્માન્ધ મુસલમાનોના ક્રૂર અત્યાચારથી એનો નાશ થયો, એટલે તેની સાથે જ બૌદ્ધધર્મ પણ ભરતખંડમાંથી અદશ્ય થઇ ગયો અને તે ધર્મના અનુયાયીઓ હિન્દુ થઇ ગયા, કારણકે તેમને બૌદ્ધસંઘ સાથે કશો ગંભીર સંબંધ નહોતો. એથી વિરૂદ્ધ જૈનધર્મ પોતાની સમાજરચનાને પરિબળે આજસુધી એ દેશમાં ટકી રહ્યો છે. એને ય જુગે જુગે તડકો છાંયડો જોવો પડ્યો છે, પણ છતા યે એનો સાધુસઘ બૌદ્ધધર્મના સાધુસંઘની પેઠે અવદશામા નથી આવી પડ્યો અને હિન્દુ-ધર્મની સ્પર્દ્ધા અને મુસલમાન ધર્મના અત્યાચાર સામે પણ શ્રાવકોના અનુરાગને લીધે એ ધર્મ આજે પણ ટકી રહ્યો છે.[૨૭]

ઉપર બતાવ્યુ તેમ જૈન અને બૌદ્ધધર્મ એકમેકથી ગમે એટલા સ્વતંત્ર અને અલગ હોય, તોપણ એ બે એટલો લાંબો કાળ એટલા બધા પ્રદેશોમા ખીલ્યા છે કે તેમની અસર એકમેક ઉપર થયા વિના ન જ રહે એ તો વગર કહ્યે સમજાય એવી વાત છે. પોતપોતાની વિશિષ્ટતાઓ અને એકમેક સાથે વિરોધતાઓ હોવા છતાં એક ધર્મે બીજા પાસેથી કેટલાંક બાહ્ય સ્વરૂપો—ખાસ-કરીને મૂર્તિવિધાયક અને સામાજીક ભાવો—લીધા છે. એકમેક ઉપર જે પ્રભાવ પાડ્યો છે તેને વિષે હજી વિશ્વાસજનક સંશોધન થયું નથી એ ખેદનો વિષય છે; બેશક એ પ્રકારનું સંશોધન ધારીએ એટલું સહેલું પણ નથી, કારણકે અમુક વાત એક ધર્મે બીજા ધર્મમાંથી લીધી છે કે એ બંને વેદવિરોધી ધર્મોએ તે વાત બંનેને સમાન હિન્દુધર્મમાંથી લીધી છે એનો નિર્ણય કરવો એ સહેલી વાત નથી. બેશક કોઈ કોઇ પ્રસંગ એવા છે

ખરો કે જેમાં, આ વાત એક ધર્મે બીજા ધર્મમાંથી લીધી, એમ કહી શકાય; જેમકે યાકોબી જણાવે છે[૨૪] તેમ, વિચાર ઉપર માઠી અસર કરનાર, બાહ્ય જગતનો પ્રભાવ જેને બૌદ્ધો આસ્રવ કહે છે, એ ભાવ જૈનધર્મના આસ્રવ–ભાવમાંથી પ્રકટ થયો હોવો જોઇએ, કારણકે જીવ ઉપર કર્મપુદ્ગલ અસર કરે છે એવી ભાવના માત્ર જૈન દર્શનમાં જ છે. બીજી બાજુએ હરિભદ્રસૂરિના योगबिन्दुમાં તીર્થંકરોને બોધિસત્ત્વ કહ્યા છે તે ભાવ જૈનોએ બૌદ્ધો પાસેથી લીધો છે એમ નિર્વિવાદ કહી શકાય.

જૈન ધર્મ અને આર્યેતર ધર્મો.

વિદેશી ધર્મના જે અનુયાયીઓ ભરતખંડમાં આવી વસ્યા છે અને જેમણે એ દેશમાં પોતાના ધર્મને માટે સ્થાન કર્યું છે, તેમની સાથે જૈનો પોતાના વેપારને લીધે સંબંધમાં તો આવ્યા છે પણ એ સંબંધ ભાષાની ને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ થોડા ને ધર્મની દૃષ્ટિએ તો નહિ જેવો જ છે. આલ્બ્રેષ્ટ વેબરે ગ્રીક અને ભારત–ખાસ કરીને જૈન–કથાઓમાં રહેલી સમાનતાઓ શોધવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને એ એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો છે કે " એ સમાનતાઓ ગૌણ છે, ઈતિહાસકાળની છે, હોમરની અથવા તો પશ્ચિમની કથાઓમાં એ તરી આવે છે અને તેથી તે બીજે ક્યાંકથી લેવાઇ ને સ્વીકારાઈ હોય." પણ જ્યારે આ સંશોધક અહલ્યા–એકિલેયુસની[૨૫] ચર્ચા કરીને તેને પોતાના મન્તવ્યના આધારમાં ટાંકે છે, ત્યારે તો એ વાત ઉપર વિશ્વાસ બેસતો નથી.

જૈનધર્મ ઉપર પારસીધર્મે અસર કરી હોય એ સંભવિત છે. તેજસ સમુદ્ઘાતમાં સાધુના ખભામાંથી બિંબ નીકળે છે (પૃ. ૧૭૧), એ મન્તવ્ય સોહકની (Sohak)[૨૬] ઇશાની કથામાંથી લેવાયું હોય એમ ઍચ. યાકોબી કહે છે તે વાત વિચારવા જેવી છે. જૈનધર્મ ઉપર પારસીધર્મની શી અસર થઇ છે તે વિષે હજી કંઇ સંશોધન થયું નથી; પણ એવી અસર, સંભવે છે એમ એક પારસી જ મને કહેતો હતો.

જૈનધર્મે માની (Mani) ધર્મ ઉપર કંઇ અસર કરી કે

નહિ તે પણ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. ત્રણ ગુપ્તિ, અર્થાત્ કાય, વચન અને મનના વ્યવહાર ઉપરના અંકુશને (પૃ. ૨૦૯), માની ધર્મમાંની હાથ, મ્હોં અને મન ઉપરની મુદ્રા (Signacula) સાથે ડબ્લ્યુ બૅંગે (W. Bang) સરખાવી[२] છે, અને માનીના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો પણ દક્ષિણને અંધકારનો પ્રદેશ માને છે, એવી એ બે ધર્મોમાં સમાનતા છે એમ જણાવ્યું છે. એ બંને પ્રસંગોમાં જૈન ભાવનાની છાયા નહિ પણ ભારત ભાવનાની છાયા હોય, કારણ કે ઉપરના બંને પ્રસંગોમાં સામાન્ય રીતે ભારત ભાવના જ છે. Electi અને ofuditores (સાંભળનાર) અર્થાત્ 'સાધુ' અને 'શ્રાવક (સાંભળનાર)' વચ્ચે જે સરખામણી એ. જી. ફૉન વેઝેનડૉંકે (von Wesendonk) કરી છે[२८] તે વિચારવા જેવી છે, પણ એવી બીજી વધારે સમાનતાઓ કાઢી શકાય ત્યારે જ એમ કહી શકાય કે માનીના ધર્મ ઉપર જૈનધર્મની અસર થઇ છે.

કંઇ સૈકાઓ સુધી મુસલમાન ધર્મ જૈનધર્મ સાથે ભૌગોલિક સંબંધમાં ને તે રીતે નિકટના સંબંધમાં આવ્યો છે ને તેણે જૈનધર્મ ઉપર સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ગંભીર છાપ પાડી છે. એકંદરે ભારતવાસીઓની–ખાસ કરીને પશ્ચિમના અને ઉત્તરના ભારતવાસીઓની તેવી જ રીતે જૈનોની ભાષામાં ફારસી–આરબી શબ્દો ખુબ પેઠા છે ને હવે ત્યાં હક્કદાર થઇ પડ્યા છે, પણ મુસલમાનોની સૌથી વિશેષ અસર તો જૈનોની સ્થાપત્ય–અને ચિત્રકળા ઉપર થઇ છે અને તેમાં મુસલમાન આદર્શ પ્રમાણે જૈનોની એ કળાને કંઇક જુદું સ્વરૂપ મળ્યું છે; બેશક જૈનકળાને એથી હાનિ પણ થઇ છે. જૈન સ્થાપત્યકળાની અસર મુસલમાન સ્થાપત્યકળા ઉપર પણ થઇ છે, પણ એમાં તો સાચી રીતે મુસલમાન કળાએ કંઇ ખાસ વિકાસ નથી કર્યો, માત્ર નકલ જ કરી છે, કારણ કે મુસલમાનોથી તૂટેલાં જૈન દેવાલયોના અવશિષ્ટ ભાગ મસ્જીદો બાંધવામાં વાપર્યા છે, અથવા તો જૈન દેવાલયોમાં થોડોક ફેરફાર કરીને જ તેની મસ્જીદો બાંધી દીધી છે.

ધાર્મિક પ્રદેશમાં મુસલમાનધર્મે જૈનધર્મ ઉપર કંઇક મહત્ત્વની અસર કરી છે. મૂર્તિપૂજાની વિરુદ્ધ લોંકાશાએ જે વિરોધ જગાવ્યો અને તેવી જ રીતે મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કરનાર કેટલાક સમ્પ્રદાય વૈષ્ણવધર્મમાં પણ જાગ્યા એ મુસલમાનધર્મની પરોક્ષ છાયા જ હતી. બીજી બાજુએથી હિન્દી મુસલમાન ઉપર જૈનધર્મની અસર પણ જણાઈ આવે છે; કારણ કે હિન્દી મુસલમાનોએ–ખાસ કરીને ભારતના આર્યધર્મોમાંથી થઇ ગયેલા મુસલમાનોએ–એ આર્યધર્મોના ઘણા સિદ્ધાન્તોને ને રીતરિવાજોને સ્વીકારી લીધા છે. આ ઐતિહાસિક વિષયનું સંશોધન મુસલમાનધર્મના સંશોધકને બહુ રસિક થઈ પડે એવું છે.,

જૈનધર્મની અસર મુસલમાનધર્મ ઉપર એથીએ મોટા વિસ્તૃત પ્રદેશ ઉપર પડી હોય એમ લાગે છે. A. Furher. V. Kremer એક નાના નિબંધમાં લખે છે કે આરબી કવિ અને ફીલસુફ અબુ–લ્–અલા (Alu-l-Ala, ૯૭૩–૧૦૫૮), જે નુમાનમાં (Numan) આવેલા પોતાના પિતૃનગર મારાતમાં (Marut) સામાન્ય રીતે અબુ–લ્–અલા અલ–મારીના (al. Maarri) નામથી ઓળખાતો, તેણે જૈન પ્રભાવને બળે પોતાના નૈતિક સિદ્ધાન્તો ઘડી કાઢયા છે. આ માણસના આચાર વિચાર કેવળ અ–મુસલમાન હતા અને તેનું વર્ણન ક્રેમર આ પ્રમાણે કરે છેઃ—" અબુ–લ્–અલા કેવળ અન્નાહાર જ કરતો; અને વળી દૂધ પણ નહોતો ખાતો, કારણ કે બચ્ચાંના ભાગનું દૂધ માતાના સ્તનમાંથી ખેંચી લેવું એને એ પાપ માનતો; વળી બની શકતું ત્યાં સુધી તો આહાર વિના જ એ ચલાવતો. મધનો પણ એણે ત્યાગ કર્યો હતો, કારણ કે જે મધમાખીઓએ એટલી ખંતથી જે મધનો સંગ્રહ કર્યો છે, તેમની પાસેથી તે મધ લુંટી લેવું એ અન્યાય છે એમ એ માનતો. તે જ કારણે એ ઇંડા પણ ખાતો નહિ. આહારમાં ને વસ્ત્રમાં એ સંન્યાસી જેવો જ રહેતો. મારાં વસ્ત્ર સુતરનાં છે, તે લીલાં કે પીળાં કે રાતાં નથી અને બીજા સૌ માણસો જેનો ત્યાગ કરે એ મારો આહાર છે. પગે માત્ર લાકડાની પાવડીઓ જ પહેરતો, કારણ કે પશુને મારવું ને તેનું

ચામડું વાપરવું એ પાપ છે, તેથી ચામડાના જોડા પહેરવા સારા નથી એમ માનતો. બીજે એક સ્થળે, નગ્ન રહેવાની એ પ્રશંસા કરે છે અને કહે છે કે ' ગ્રીષ્મ એ જ તારે માટે સમ્પૂર્ણ વસ્ત્ર છે.[૨૯] ' ભીખારીને દિરમ (Dirhem) દેવો તેના કરતાં માખીને જીવન દેવું સારૂં છે.' એમ એ કહેતો, તે જ દેખાડી આપે છે કે અહિંસા ધર્મને કેવે તીવ્રભાવે એ માનતો."

નગ્નતા, જીવરક્ષણ, અન્નાહાર અને વળી મધનો ત્યાગ[૩૦] વગેરે વિષયો ઉપરનો એનો જે પક્ષપાત તે દેખાડી આપે છે કે એના વિચાર ઉપર જૈનધર્મની, ખાસ કરીને દિગમ્બર સમ્પ્રદાયની અસર હતી. અબુ-લ્-અલા પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ બગદાદમાં રહેલો, એ નગર વેપારનું કેન્દ્ર હતું, જૈન વેપારીઓ ત્યાં ગયા હોય, તેમની સાથે કવિનો સંબંધ બંધાયો હોય એ બધી વાતો સંભવિત છે. એનાં લખાણો ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે એને અનેક ભારત ધર્મમન્તવ્યોનું જ્ઞાન હતું. ભારતના સાધુઓ નખ ઉતારતા નથી એ વાતનો એણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. શબદાહની પદ્ધતિની એ પ્રશંસા કરે છે ને લખે છે કે " જુઓ, ભારતવાસી પોતાનાં શબને કેવાં બાળે છે; બધી ઉપાધિઓ કરતાં એ સારૂં છે, મને જો બાળો તો રાતે ખોતરી ખાતાં તરસથી (yena) અને વળી દુર્વ્યવહારથી અને અપવિત્રતાથી બચી જાઉં. શબની ઉપર કપુર વગેરે જે સુગંધિત પદાર્થો નાખો છો, તે સૌ કરતાં અગ્નિ સારો છે." ભારતના સાધુઓ ચિતાની અગ્નિજ્વાળામાં પડતું મૂકતા એ વાતથી અબુ-લ્-અલા બહુ વિસ્મય પામેલો. મૃત્યુ પામવાના આ માર્ગને જૈનો બેશક ધર્મહીન 'પ્રમત્ત તપ' માને છે, પણ બીજી રીતે એટલે કે ઉપવાસ કરી મૃત્યુ પામવાની પ્રણાલીને પ્રશસ્ત ગણે છે. બની શકે તો આહારનો કેવળ ત્યાગ કરવો એવા અબુ-લ્-અલાના વચન ઉપરથી એવા પણ અનુમાન ઉપર આવી શકાય કે એને 'સંલેખના' વિષે (પૃ. ૪૩૬) પણ જ્ઞાન હતું, પણ એ વ્રત એ પોતે પાળી શકે એવો એનો આત્મા સબળ નહોતો. આ બધા ઉપરથી એમ લાગે છે કે અબુ-લ્-અલા જૈનોના સંબંધમાં આવ્યો હતો અને તેમના કેટલાક ધાર્મિક

સિદ્ધાન્તો એણે સ્વીકાર્યા હતા. એની કવિતાઓમાં આવતા દાર્શનિક વિચારો ઉપરથી એમ લાગે છે કે એને જૈનધર્મ વિષે બહુ ઉંડું જ્ઞાન નહોતું, કારણકે એ કવિતાઓ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે એ પુનર્જન્મને માનતો નહિ.

યાહુદીધર્મ અને ખ્રિસ્તિધર્મ ઉપર જૈનધર્મની અસર કેટલે અંશે પડી છે, તેનો તોલ બહુ સંભાળથી કરવાનો છે. સોલોમને આપેલા ન્યાયના જેવો ન્યાય (પૃ. ૨૭૯) અને ત્રણ વેપારીઓનું[31] દૃષ્ટાન્ત, મહાવીરને જેમ બાર મુખ્ય (૧૧) શિષ્યો હતા તેમ ક્રાઇસ્ટને પણ બાર શિષ્યો હતા અને તેમાંથી એકેક (જુડાસ, ગોશાલ) ગુરુદ્રોહી હતો, આવા આવા સમાન અંશોમાં કશું મહત્ત્વ નથી.

ભારતવર્ષમાં જવાનો સમુદ્રમાર્ગ ઉઘડ્યો તે પહેલાં બહુ જમાનાથી જૈનો ખ્રિસ્તિઓના સંબંધમાં આવ્યા હતા. પોર્ચ્યુગીઝ ભારતમાં આવ્યા તે પૂર્વે બહુ સૈકાથી દક્ષિણ ભારતમાં ખ્રિસ્તિ સંઘ હતા એ વાત જાણીતી છે. છેવટના કેટલાક દશકાથી તો ખ્રિસ્તિધર્મની છાપ જૈનધર્મ ઉપર પડેલી સ્પષ્ટ છે. વર્તમાનમાં જૈનો ખ્રિસ્તિધર્મમાં ધર્મપ્રચારની વપરાતી પ્રણાલીઓનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે.—ટ્રેક્ટ કાઢે છે, ધર્મની પરિષદો ભરે છે, તીર્થસ્થાનોની વ્યવસ્થા કરે છે, યુવકસંઘો સ્થાપે છે અને એવી ઘણી પ્રણાલીઓનો ઉપયોગ કરે છે. વળી નવા જમાનામાં તો પોતાના ધર્મના હિતને હેતુએ બાઇબલનો પણ ઉપયોગ કરે છે. સેંટજેનના પ્રકટીકરણના ૪ થા અધ્યાયમાં ૨૪ તીર્થંકર સંબંધેનો મર્મ ખોલતા[32] ચમ્પતરાય જૈન કહે છે કે "બીજા સૌ ધર્મો મળી શકે અને એકમેક સાથે મેળ પામી શકે એવી ભૂમિકા માત્ર તીર્થંકરોનો જ ધર્મ રચે છે. (The creed of the Tirthankars furnishes the only platform where all other creeds may meet and be reconciled to one-another.)[33]

ઉપરની વિગતોથી જાણી શકાશે કે ઈરાની, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તિધર્મો સાથે જૈનધર્મનો સંબંધ છેક નજીવો છે. અહીં જે વિગતો આપી છે તેમાંની વળી અનેક તો અનિશ્ચિત

છે, પણ ભવિષ્યમાં કોઈ સંશોધક એ સંબંધોને પ્રમાણભૂત અને નિશ્ચિત કરી શકશે, ત્યારે એને જણાઇ આવશે કે એવા સંબંધની વિશિષ્ટતાઓ ધર્મની દષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વની નથી. કારણ કે જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ કેવળ ભારતની વિચારપ્રણાલીમાંથી જ થઇ છે, અને હિન્દુધર્મની તથા બુદ્ધધર્મની પેઠે જૈનધર્મની પણ જન્મભૂમિકા પશ્ચિમના તેમજ અતિપૂર્વના ધર્મોની જન્મભૂમિકા કરતાં બહુ જુદે જ પ્રકારે રચાએલી છે. ભારત ધર્મપ્રણાલીની કથાઓ તથા ઐતિહાસિક ભાવનાઓ પશ્ચિમના ધર્મોની કથાઓ ને ભાવનાઓ કરતાં છેક જુદી જ છે, એટલું જ નહિ પણ એ ધર્મના ખુદ સિદ્ધાન્તો પણ જુદા જ પ્રકારની આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ રજુ કરે છે. એની ત્રણ વસ્તુઓ તો સ્પષ્ટ રીતે આવે છેઃ—

ભારતના સૌ આર્યધર્મોઓ-પછી ગમે તો એ હિન્દુ હોય, બૌદ્ધ હોય કે જૈન હોય તો પણ સંસારના આ જીવનમાં દુઃખ જ જુએ છે એને મન આ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે તેમાં કશું કશાદ્વારા પણ ફેરફાર કરી શકે નહિ. કશાથી એ દુઃખ ટાળી શકાય નહિ, સ્વર્ગમાં સુખનું અને વિલાસનું રાજ્ય છે, ત્યાં જવાથી યે દુઃખ ટળી શકે નહિ, ખુદ અનિત્ય દેવોને પણ દુઃખ વળગેલું છે જ. સમસ્ત જીવન દુઃખ ભર્યું છે, કારણ કે તેમાં આનન્દ નથી, શાન્તિ નથી; એને કર્મ કરવાં પડે છે ને કર્મનાં ફળ ભોગવવાં પડે છે. પશ્ચિમવાસીની ભાવના એથી વિરુદ્ધ છે; એ ભૌતિક જીવનમાં દુઃખ નથી જોતા એમ નથી, પણ એમાં સુખનું મૂળ પણ જુએ છે. આ ભાવના ગ્રીકોની, પારસીઓની, મુસલમાનોની અને આધુનિકોની જ છે એમ નથી, પણ મધ્યજુગના ખ્રિસ્તિઓની પણ હતી. એને મન સંસાર એ દુઃખની ખીણ છે, પણ એ સ્થિતિ ટુંકા વખતની જ છે, કારણ કે કાળને અન્તે માનવપુત્ર સ્વર્ગમાં પિતાની કીર્તિમાં પ્રકટ થશે અને તેના દેહનું પુનરુત્થાન થશે. ત્યારે વળી નવી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થશે અને તે ન્યાયપરાયણોની અને પવિત્રોની શાશ્વત આવાસભૂમિ બનશે.

૨. ભારતવાસી અનન્તને માને છે. એ માને છે કે જગત્ શાશ્વતકાળથી શાશ્વતકાળ સુધી રહે છેઃ એ માને છે કે કાં તો (જૈનો માને છે તેમ) એ સરજાતું ય નથી ને નાશે ય પામતું નથી, અથવા કાં તો (હિન્દુઓ માને છે તેમ) એ સરજાય છે ને નાશ પામે છે એ વાત ખરી, પણ તે માત્ર એક જ વાર નહિ, પણ જુગે જુગે એમ ને એમ થયા કરે છે. વળી તેઓ માને છે કે મુક્તિને માટે જ્યારે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે મળે છે; કાળને અમુક સમયે જ મળે છે એવું કંઈ નથી પારસીઓ તેમજ મુસલમાનો માને છે કે જગતનું નાટક એક જ વાર ભજવાય છે. ખ્રિસ્તિઓ માને છે કે જગત્ અમુક સમય સુધી જ ચાલે છે અને શૂન્યમાંથી તથા મનુષ્યપતનથી શરૂ થાય છે, ક્રાઈસ્ટના આત્મસમર્પણથી દિશા બદલાય છે અને છેવટે ન્યાય તથા ક્રાઈસ્ટનું શાશ્વત રાજ્ય, આવી સૌનો અન્ત આવે છે. આધુનિકો વિકાસને અને વર્દ્ધનને માને છે અને તેમાં પણ ઍડવર્ડ હાર્ટમાન (Edward v. Hartmann) જેવા નિરાશાવાદી માને છે કે જગત્પ્રવાહ તો કોઇ અચેતન દેવની વૃત્તિઓનો ઇતિહાસ છે અને એ દેવ પ્રયાસ કરતો કરતો અશુભમાંથી શુભ તરફ જતો જાય છે.

વ્યક્તિત્વનો નાશ કરવો એમાં જ કલ્યાણ છે એમ ભારતવાસી માને છે. જૈન માને છે કે જીવને પૌદ્ગલિક આવરણમાંથી મુક્ત કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે, ને ત્યારે તેની વ્યક્તિગત વિશિષ્ટતા કશી રહેતી નથી; સૌ તીર્થંકરો એકમેક સરખા જ છે, માત્ર તેમની પાદુકા ઉપરનાં ચિહ્નોથી જ, અમુક પ્રતિમા કયા તીર્થંકરની છે તે જાણી શકાય. ધાર્મિક હિન્દુ માને છે કે ઈશ્વરની કૃપાથી મુક્તિ મળે, ત્યારે ઇશ્વરના નિરાનુરાગ પ્રતિબિમ્બ રૂપે બની રહેવાય; વેદાન્તી બ્રહ્મને જાણે છે ત્યારે તે એમાં ભળી જાય છે, બુદ્ધના અહમ્-ભાવનું મિથ્યાજ્ઞાન તેના નિર્વાણમાં ટળી જાય છે પશ્ચિમની ભાવના એથી વિરૂદ્ધ છે એ પોતાના વ્યક્તિત્વનો નાશ થવા દેતી નથી, પણ ગમે તો આ જીવનમાં, ગમે તો ઉચ્ચતર

જીવનમાં એને પરિપૂર્ણ બનાવે છે, અશુભ વાવીને શુભ લણવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પૃથ્વીના બાળકનું શ્રેષ્ઠ સુખ વ્યક્તિત્વમાં છે.

પશ્ચિમની અને પૂર્વની વિચારશ્રેણિ વચ્ચે મુખ્ય ભેદ કયા છે તે ઉપરની હકીકતોથી જણાઇ આવશે. એ બેની વચ્ચેના ભેદ ઉપર રસ્તો બંધાય, એ બે વચ્ચેનો સામાન્ય પ્રદેશ શોધી શકાય, એ બેની તૂલના કરી શકાય એવા પ્રયત્ન થયા છે, પણ એથી એમ માની લેવાય નહિ કે એ બે વચ્ચે જે ખાડો છે તે પૂરી શકાય. બંનેમાં માનવજાતિના સાચા અનુભવ છે, બંને કાળની આવશ્યકતાને અનુસરી વિકાસ પામ્યા છે અને તેમનામાં જીવનશક્તિ હશે ત્યાં સુધી જીવતા રહેશે. પશ્ચિમના તેમજ ભારતના બંને તત્ત્વદર્શને હજારો વર્ષ જીવીને પોતાના અસ્તિત્વનો અધિકાર સાબીત કરી આપ્યો છે. તેથી આ દર્શન ઉંચું કે પેલું ઉંચું એ વિષે વિવાદ કરવો નિરર્થક છે, પણ તે બેમાં અમુક ભેદ છે, એ જાણવું આવશ્યક છે; કારણ કે એ બન્નેની વિશિષ્ટતા જે જાણે, તે જ એ બેના જીવનની ભાવનાઓની સમ્પૂર્ણતા અને અપૂર્ણતા નિશ્ચિતભાવે સમજી શકે.

નોંધો

સંક્ષેપ

ERE=Encyclopaedia of Religions and Ethics, ed. by J. Hastings.

GSAI=Gioenale della Societa Asiatica Italiana.

Ind. Antq.=Indian antiquary.

J=Jainism.

JRAS=Journal of the Royal Asiatic Society.

JBORS=Journal of the Bihar Orissa Research Society.

RAS=Royal Asiatic Society.

SBE=Sacred Books of the East.

Tattw=તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર.

WZKM=Wiener Zeitschrift jur the Kunde des Morgenlandes.

ZDMG=Zeitschrift der Deutochen Morgenlandischen Gescllschaft.

અધ્યાય ૧—ભૂમિકા.

૧ (પૃ ૧૪) Chr. Lassen " Indische Aetertumskunde " (Leipzig 1861) IV, પૃ. ૭૫૭.

૨ (પૃ. ૧૪) Major C. Mackenzie, *Dr*. F. Buchanan અને H. T. Colebrooke : " Asiatic Researches " IX (Calcutta 1809), J. Delamaine, F. Buchanan Hamilton, H. T. Colebrooke : "Transactions of the R. A. S." I (London 1827) અને Lient, *Col*. William miles : તેઓ પુસ્તકમાં III, પૃ. ૩૩૫—કોલબ્રૂકના લેખ ફરીવાર એના " Miscel-

laneous Essay" (London [1]1837, [2]1873) અને તેના "Essays on the Religion and Philosophy of the Hindus" (Leipzig 1858) એમાં છપાયા છે.

૩ (પૃ. ૧૪). H. H Wilson: "Asiatic Researches" XVI, XVII (કલકત્તા ૧૮૨૮, ૧૮૩૨), તેજ લેખકના "Sketch of the Religions sects of the Hindus" (લંડન ૧૮૬૨) એમાં ફરી છપાયા છે.

૪ (પૃ. ૧૫). વેબરના અને તેના અનુયાયીઓના જૈન-સંશોધન સંબંધે સરખાવો E. Windioch: Geschichte der Sanskrit-Philologie und Indischen Altertumskunde" (Strassburg ૧૯૧૭) પૃ. ૩૪૬ થી.

અધ્યાય ૨—ઇતિહાસ.

૧ (પૃ. ૧૯) "Alberunis India" Ed. Sachaw નો અંગ્રેજી અનુવાદ (લંડન ૧૮૮૮) II પૃ. ૧૦.

૨. (પૃ. ૨૩) પાર્શ્વની પૂર્વેના તીર્થંકરોના-ઋષભના, અરિષ્ટનેમિ વગેરેના-ઇતિહાસનો નિર્ણય કરવા આધુનિક જૈન લેખકો મથે છે અને વેદ વગેરે પ્રાચીન સાહિત્ય ગ્રન્થોમા તીર્થંકરોના નામ છે એમ બતાવવાનું સાહસ કરે છે, જેમકે બરોડીઆ: "History of Jainism" પૃ. ૧૫; Seeker: "Notes on the Sthanakwasi Jains" પૃ. ૧૭, ન્યાયવિજયના "અધ્યાત્મતત્ત્વાવલોક" ઉપર મહેતાનો ઉપોદ્ઘાત, પૃ. IV; "Mithya Khandan containing the Origin of Jainism" (Ludhiana ૧૯૧૪) એ પુસ્તકમાં શ્રી પ્રેમચંદ (પાછળનું નામ, નાનકચંદ) જૈનદૃષ્ટિએ આ વિષયને વિગતવાર ચર્ચે છે—मुनयोवातरशनाः એવો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદ ૧૦ : ૧૩૬ : ૨ માં જોઇને A. Weber ને પણ લાગ્યું કે એ ઉલ્લેખ દિગમ્બર જૈનો વિષે છે (એનો નિબંધ Lur indischen Religious-geschickte," Drische Revue 1899. ખાસ આવૃત્તિના પૃ. ૨૧ ઉપર)

૩ (પૃ. ૨૩) બિમલ ચરણ લૉએ "Historical Gleanings" (કલકત્તા ૧૯૨૨) એમાં આપેલા છેવટના એકીકરણમાં પૃ. ૭૬ થી સરખાવશો.

૪ (પૃ. ૨૧) R Hoernle: "Proceedings of the Asiatic Society of Bengal" ૧૮૯૮, પૃ. ૩૯ થી.

૫ (પૃ ૨૮) H. Jacobi: "Die Entwicklung der Gottesidee by den Indern" (Bonnund Leipzig, 1923) પૃ. ૨૫; Th. Stcherbatoky: "The Central Conception of Buddhism" (London, 1923) પૃ. ૭૨.

૬ (પૃ. ૨૯). Jacobi તેજ ગ્રંથ પૃ. ૬૮; Stcherbatoky તેજ ગ્રંથ પૃ. ૭૩; Sten Konow નો એવો જ મત in Chantepie de la Saussaye, "Lehrbuch de Religionsgeschichte" ⁴(Tubingen, 1924) II પૃ. ૧૦૯.

૭ (પૃ. ૨૯) Stcherbatoky તેજ ગ્રંથ, પૃ. ૬૮.

૮ (પૃ. ૩૫) ભદ્રબાહુના કલ્પસૂત્રમાં આપેલી હકીકત, પાર્શ્વનાથના શિષ્યો સંબંધેનો જીનચરિતમાંનો § ૧૬૦ તે બીજા ગ્રંથોમાં આપેલી હકીકતો સાથે સમ્મત થતો નથી; સરખાવશો M. Bloomfield: Life and stories of Parshwanath પૃ ૧૮, ૧૪૪, Hoernle, Ind. Antiq XIX (૧૮૯૦) પૃ. ૨૩૩ થી ૨૫૦ વર્ષને માટે પાંચ ધર્મ-સંસ્થાપક બહુ ઓછા છે!

૯ (પૃ. ૩૭). શ્વેતામ્બરોને મતે ઇ. સ. પૂ. ૫૨૭ માં મહાવીર નિર્વાણુ પામેલા અને તેવીજ રીતે ઘણાખરા દિગમ્બરોને મતે પણ (સરખાવશો નેમિચન્દ્રનો "ત્રિલોકસાર", શ્લોક ૮૫૦; વળી પ્રો. યાકોબીના જણાવ્યા પ્રમાણે કામતાપ્રસાદ જૈનનો 'ભગવાન મહાવીર," પૃ. ૨૧૧). બીજા દિગમ્બરો એથી યે આગળ ૬૦ વર્ષ માને છે (જ. લા. જૈની: "Outlines of Jainism" પૃ. XXVII)—આખા એ વિષયને માટે સરખાવશો યાકોબીની 'કલ્પસૂત્ર'ની અને 'પરિશિષ્ટપર્વણુ'ની આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના, G. Buhler, Denkschr. d. Wierer akademic ૩૭, પૃ. ૨૪૮; J. Carpentier, Ind. Antiq. 43, પૃ. ૧૧૮ થી, A. F. R. Hoernle ERE I પૃ. ૨૬૧ (મહાવીરનું નિર્વાણ વર્ષ ઇ. સ. પૂ. ૪૮૪ માને છે), તેમજ V. A. Smith: "Early History of India" ૪ થી આવૃત્તિ (ઓક્સફર્ડ ૧૯૨૪) પૃ. ૪૯. JRAS ૧૯૧૭, પૃ. ૧૨૨ થી પ્રસિદ્ધ થએલા વેંકટેશ્વરના મત પ્રમાણે મહાવીર

ઇ. સ. પૂ. ૪૩૭ માં નિર્વાણ પામેલા અને પીટકના નિગ્રન્થો તે પાર્શ્વનાથના અનુયાયીઓ હતા, પણ તે મત સંભવિત નથી. સરખાવશો Sir Charles Eliot "Hinduism and Buddhism" (London 1921) 1 પૃ. ૧૦૫.—બુદ્ધના નિર્વાણ વર્ષ વિષેના મતોના એકીકરણ વિષે જોશો M. Winternitz "Geschichte der Indischen Litteratur" II પૃ ૨, ૩૬૩ અને V. A. Smith પૃ. ૪૯ થી

૧૦ (પૃ. ૩૯) Ernst Leumann "Buddha and Mahavir" Zeitschrift fur Buddhismus IV પૃ. ૧૩૦ થી.

૧૧ (પૃ ૪૨) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અધ્યાય ૨૩

૧૨ (પૃ. ૪૨) સરખાવશો બિ. ચં. લૉની છેલ્લી આવૃત્તિ: "Historical Gleanings" (કલકત્તા, ૧૯૨૨) પૃ. ૨૬ થી.

૧૩ (પૃ. ૪૨) A. F. R, Hoernleએ ERE પૃ. ૨૫૯ ઉપર આજીવિકોના સિદ્ધાન્તનું અને ઇતિહાસનું વિગતવાર વર્ણન આપ્યું છે.

૧૪ (પૃ ૪૬) સરખાવશો H. Jacobi, ZDMG ૩૫ (૧૮૮૧) પૃ. ૬૬૭.

૧૫ (પૃ. ૪૬) આ વિષે જોશો L. Rice, Ind. Antiq ૩ (૧૮૭૪) પૃ. ૧૫૬ થી; H. Jacoby, ZDMG ૩૮ (૧૮૮૪) પૃ. ૯ થી; J. F. Fleet Ind. Antiq ૨૧ (૧૮૯૨) પૃ. ૧૫૬થી; Fleetની પેઠે V. A. Smith પણ ચન્દ્રગુપ્તે દીક્ષા લીધા ને સાધુ થયાની વાત કાલ્પનિક ગણી કાઢી હતી, પણ પોતાના "Early History of India" ની ચોથી આવૃત્તિમા (૧૯૨૪) એ વાતને ઐતિહાસિક માની છે.

૧૬ (પૃ ૪૭) ચાણક્ય વિષેની કથાઓ હેમચન્દ્રના "પરિશિષ્ટપર્વણ" ૮ માં છે (જર્મનમા Joh. Herlet "Ausgewahle Eryahlungen aus Hem. Per." Leipzig ૧૯૦૮, પૃ. ૧૮૬થી.

૧૭ (પૃ. ૪૮) વળી સરખાવશો E. Thomas: "The early Faith of Asoka" JRAS ૯ (૧૮૭૭) પૃ ૧૫૫થી.

૧૮ (પૃ. ૪૮) Buhler ના Beitrage Zur Erklarung der Asoka-Inschriften" (Leipzig) પૃ. ૨૭૮ ને અનુસરીને, થોડાક ફેરફાર સાથેનો અનુવાદ.

૧૯ (પૃ. ૪૯) Beal Si-yu-ki, Buddhist Records of the

Western World" (૨ જી આવૃત્તિ, લંડન, ૧૯૦૬) II ૬૬, ૧૫૮ ૧૬૯, ૧૯૫.

૨૦ (પૃ. ૫૦) છેવટમાં આર. ડી. બૅનરજી અને કે. પી. જયસ્વાલે ખારવેલ સંબંધી વિવેચન કર્યું છે (JBORS III ડીસે. ૧૯૧૭ પૃ. ૪૨૫ થી) V. A. Smith " Early History of India " ૪ થી આવૃત્તિ (લંડન ૧૯૨૪) પૃ. ૪૪ જોશો. હુએનત્સાંગ વિષે જોશો Beal ના તેજ ગ્રન્થમાં પૃ. ૨૦૮.

૨૧ (પૃ. ૫૧) ખાસ કરીને સરખાવશો H. Jacobi ZDMG ૩૮ (૧૮૮૪) પૃ. ૧થી; ૪૦ (૧૮૮૬) પૃ. ૯૨ થી.

બંને સમ્પ્રદાયના સિદ્ધાન્તો ને ક્રિયાવિધિ વચ્ચેના ૨૨ ભેદો વિષેની હકીકત W. Miles એણે As. Researches III પૃ. ૩૬૮થી આપ્યા છે, ૮૪ ભેદો વિષેની " Jain Gazette " X નં. ૬–૯મા આપ્યા છે ને તે XX પૃ. ૯૩ થી ફરી છપાયા છે.

૨૨ (પૃ. ૫૪) Buhler WZKM ૧ પૃ. ૧૬૫; ૨ પૃ. ૧૪૧; ૩ પૃ. ૨૩૩; ૪ પૃ. ૧૬૯,૩૧૩; ૫ પૃ. ૫૯, ૧૭૫; ૧૦ પૃ. ૧૭૧

૨૩ (પૃ. ૫૪) જોશો H Jacobi, ZDMG ૩૪ (૧૮૮૦) પૃ. ૨૪૭, E Leumann; ZDMG ૩૭ (૧૮૮૩) પૃ, ૪૯૩.

૨૪ (પૃ. ૫૫) જિનપ્રભુસૂરિના " કલ્પપ્રદીપ " મા (૧૪મું સૈકું) શાલિવાહનનો ઇતિહાસ આપ્યો છે; જોશો V N. Mandlik, J. Bombay Branch RAS ૧૦ (૧૮૭૩) પૃ ૧૩૧થી તેમજ Bombay Gazetteer I ૨ પૃ. ૧૬૯ થી, શાલિવાહને વિક્રમને હરાવ્યો હતો એ કથા કેવળ ઇતિહાસ વિરૂદ્ધની છે, એમ બીજાં વર્ણનોથી સાબિત થાય છે અને તે પ્રમાણે તો વિક્રમનો વંશ ૧૩૫ વર્ષ ચાલ્યો હોવો જોઇએ. જૈનો નિશ્ચય ભાવે માને છે કે વિક્રમ જૈન હતો અને એનું નામ સન્ધ્યાવંદન પહેલાંના સંકલ્પમા રાજા શ્રેણિકના નામ પેઠે જ આવે છે. વિક્રમ સંબધે સરખાવશો હરિત્ કૃષ્ણદેવ, Zeitscki jur Indologie I પૃ. ૨૫૦ (૧૯૨૨) આર. રામશાસ્ત્રી JRAS ૧૯૨૫ પૃ. ૮૧

૨૫ (પૃ. ૫૬) K. B. Pathak Ind. Antiq ૧૯૧૮ પૃ ૧૮, વળી જોશો H. B. Bhide, Ind. antiq ૧૯૧૯, પૃ. ૧૨૩.

૨૬ (પૃ ૫૮) ૧૩ મા કે ૧૪ મા સૈકામાં લખાએલા " બપ્પભટ્ટિ-સૂરિ ચરિત્ર " માંથી 'આમ' ની કથા ઉત્પન્ન થઇ છે; એમા ઐતિહાસિક બીજ કેટલું, છે તે પ્રશ્ન છે. શંકર પા. પંડિતની "ગઉડવહો" ની આવૃત્તિ નો (Bombay Sanskrit Series No. 34) ઉપોદ્ઘાત પૃ. CXXXV થી જુઓ.

૨૭ (પૃ. ૫૮) મેરુતંગનો " પ્રબંધચિંતામણિ " (Tawney ના અનુવાદ પૃ. ૬૩)

૨૮ (પૃ. ૬૦) ઉપરનો જ ગ્રંથ પૃ. ૧૯. ૨૯ (પૃ. ૬૦) Bombay Gezetteer I. પૃ. ૧૬૯

૩૦ (પૃ. ૬૦) G Buhler Uber das Leben des Jain mouches Hemchandra Denkschripten der K. Akademie der Wissenschaften, Wien 1889.

૩૧ (પૃ. ૬૩) ઉપરના ગ્રન્થમા પૃ. ૪૫ થી કુમારપાળ વિષે વળી જુઓ Some Distinguished Jains by Tank (૨જી આવૃત્તિ આગ્રા ૧૯૧૮) પૃ. ૧ થી.

૩૨ (પૃ ૬૪) સોમદેવે પોતાના કાવ્ય નામે " કીર્તિકૌમુદી " મા વસ્તુપાલનાં કાર્યો વર્ણવ્યાં છે. August Haack એણે એનો જર્મન અનુવાદ Die Lotosblume des Ruhmes એવે નામે કર્યો છે. (Ratibor, ૧૮૯૨.) ઉપોદ્ઘાતમાં વસ્તુપાલના સમગ્ર જીવન વિષે વિગતવાર હકીકત આપી છે સરખાવો વળી U S. Tank; " Some distinguished Jains" પૃ ૪૭થી.

૩૩ (પૃ ૬૬) પછીની હકીકતો માટે સરખાવો B Lewis Rice: " Mysore and Coorg " (લંડન ૧૯૦૯)

૩૪ (પૃ ૭૦) બિટ્ટિદેવ ૧૦૯૬ માં વૈષ્ણવ થયો હોય, કારણ કે તે હજી તો ગાદીએ બેઠો નહોતો, માત્ર એકાદ વિષયનો (પ્રાન્તનો) અધિકારી હતો. " Vaishnavism Shaivism Etc. " (Strassburg ૧૯૧૩) પૃ. ૫૨ ઉપર સ. ગો. ભાણ્ડારકર જણાવે છે કે 'બિટ્ટિ' તે 'વિષ્ણુ' શબ્દનું અપભ્રષ્ટ રૂપ છે તેથી એ રાજાને પહેલેથી 'વિષ્ણુદેવ' પણ કહેતા.

૩૫ (પૃ ૭૦) E. P Rice. " History of Kanarese Literature " ૨જી આવૃત્તિ (કલકત્તા ૧૯૨૧) પૃ ૨૨.

૩૬ (પૃ. ૭૧) એમ. એસ. રામસ્વામી આયંગરઃ "South Indian Jainism પૃ. ૩૨.

૩૭ (પૃ. ૭૧) ઉપરનો ગ્રંથ પૃ. ૩૩ થી.

૩૮ (પૃ. ૭૧) Sir Walter Elliot: Coins of Souther India (London ૧૮૮૬) પૃ. ૩૮, ૪૦, ૧૨૬.

૩૯ (પૃ. ૭૧) Coldwell: "Comparative Grammar of the Dravidian or South Indian Family of Languages" ૩ જી આવૃત્તિ (લંડન ૧૯૧૩) પ. ૧૮૪

૪૦ (પૃ. ૭૨) Rice: "Kanarese Literature" પૃ. ૨૬.

૪૧ (પૃ. ૭૨) Ind. Antiq ૨ (૧૮૭૩) પૃ. ૨૫; Rice Epigraph. Carnatica II પૃ. ૪૭.

૪૨ (પૃ. ૭૪) કુમારિલ અને જૈનો વિષે જોશો K. B. Pathak, Transact. J. Int. Orient. Congress London 1893 I પૃ. ૧૮૬ થી; બ્રહ્મસૂત્ર ૨ ઉપર શંકર ૨, ૩૩–૩૬.

૪૩ (પૃ. ૭૪) Ind Antiq ૧૯૧૧ પૃ. ૨૧૫.

૪૪ (પૃ. ૭૫) Elliot; "Coins of South India" પૃ. ૧૨૬; V. A. Smith: "Early History of India" પૃ. ૪૭૫, અને ત્યાં જ બીજું સાહિત્ય; વળી જોશો Ind. Antiq. ૨૨ પૃ. ૬૩— જૈનો અને શૈવો વચ્ચે જાદુબળે લઢાએલાં યુદ્ધોનું વર્ણન "મદુરાસ્થલ પુરાણ" માં છે, એ વિષેનું પૃથક્કરણ William Tagor ના "Oriental Historical Manuscripts" (મદ્રાસ ૧૮૩૫) એના ૧ લા ભાગમાં, ખાસ કરીને, ૭૦ થી, ૭૬ થી, ૧૧૧ થી જોશો.

૪૫ (પૃ. ૭૫) લિંગાયતો વિષે સરખાવશો. V. Glasenapp: "Hinduismus" પૃ. ૩૬૩ થી અને Missional Würthim "Magazin für die neueste Geschichte der evengelischen mission sund Bibel-Gesellschaften" ૧૮૫૩ (Basel), ૧ લો ભાગ પૃ. ૮૬ થી; જૈનોના બસવદ્વારા ધર્માન્તર વિષે તેજ સ્થળે પૃ. ૧૧૭ ઉપર જોશો.

૪૬ (પૃ. ૭૬) Bombay Gazetteer I ૨ (૧૮૯૬) પૃ. ૪૮૨ થી.

૪૭ (પૃ. ૭૬) Rice: " Mysore and Coorg " પૃ. ૨૦૮.

૪૮ (પૃ. ૭૬) રામાનુજના કોઇ સમકાલિન પુરુષે લખેલા એમના ચરિતમાં ૯૭ મા શ્લોકમાં આન્ધ્રપૂર્ણના " યતિ રાજવૈભવ "ને કહ્યું છે: निष्पिष्टदेहापि जैनवर्गाः । આ ગ્રન્થની એસ. કૃષ્ણસ્વામી આયંગરની આવૃત્તિ અને તેના અનુવાદ વિષે જુઓ Ind. Antiq ૩૮ (૧૯૦૯) પૃ. ૧૨૯ થી—એજ લેખકે લખેલા અને મદ્રાસમાં જી. એ. નાટેશને પ્રસિદ્ધ કરેલા "Sir Ramanujacharya, A sketch of His Life and Times" માં લખ્યું છે કે આ Constanline of Vaishnavism ના બીજા ધાર્મિક પ્રશ્નો સંબંધેના આચાર વિચારો જોઇએ છીએ, ત્યારે તેમને આરોપેલી ક્રૂરતા માની શકાતી નથી અને તેથી તેને કલ્પનામાત્ર ગણી કાઢવી જોઇએ.

૪૯ (પૃ. ૭૭) Rice, Ind. Antiq. ૪૧ (૧૯૧૨) પૃ. ૨૩; Rice: " Mysore and Coorg " પૃ. ૧૧૨, ૨૦૭.

૫૦ (પૃ. ૭૭) સરખાવશો. v. Glasenapp : " Madhvas Philosophic des Vishnu-Glaubens " (Bonn und Leipzig ૧૯૨૩)

૫૧ (પૃ. ૭૭) Sir G. Grierson ERE ૨, પૃ. ૫૪૫ (હરિશ્ચન્દ્રના " વૈષ્ણવ સર્વસ્વ " ને અનુસરી).

૫૨ (પૃ. ૭૯) Sir T. W. Arnold: " The Preaching of Islam " ૨ જી આવૃત્તિ, લંડન ૧૯૧૩, પૃ. ૨૭૧.

૫૩ (પૃ. ૭૯) ઉ. દે. બરોડીઆ: "History and Literature of Jainism" પૃ. ૭૫.

૫૪ (પૃ. ૮૦) V. A. Smith : " Jain Teachers of Akbar " R. G. Bhandarker Commemoration Volume. (પૂના ૧૯૧૭), પૃ. ૨૬૫ થી; P. C. Nahar અને K. C. Ghosh એમનું મૂળ લેખોનું પુરું ભાષાંતર " Epitome of J. " મા પરિશિષ્ટ પૃ. VI–XXX ઉપર છે; વળી Guérot: " Epigraphic Jaina. " પૃ. ૨૧ અને નં. ૬૮૨, ૬૮૪, ૬૯૨ જોશો.

૫૫ (પૃ. ૮૦) Rice, Epigr. Carnatica VIII Nagar No. 46.

૫૬ (પૃ. ૮૨) James Tod: " Annals and Antiquities of Rajasthan " (London ૧૮૨૯) I પૃ. ૫૧૯ થી, ૫૫૩ થી—'મેવાડના ઉદ્ધારક' જૈનપ્રધાન ભામાશાનો ઇતિહાસ U. S. Tankના " Some distinguished Jains " માં પૃ. ૪૫ ઉપર ટુંકામાં આપ્યો છે. તેજ લેખકે વળી, જે અનેક જૈનોએ રાજપુત રાજાઓની સેવા કરેલી તેની વિગતવાર હકીકત આપી છે.

૫૭ (પૃ. ૮૨) Ind. Antiq. ૧૯૧૭ પૃ. ૨૭૬.

૫૮ (પૃ. ૮૨) Seeker: " Notes on the Sthankwasi Jains " (૧૯૧૧).

૫૯ (પૃ. ૮૫) M. D. Desai : " Shrimad Yashovijayaji, a Life of a Great Jain Scholar " Bombay (વર્ષ વિના)

૬૦ (પૃ. ૮૬) આ હકીકતો મને રા. છોટેલાલ જૈન અને કલકત્તાની " શ્રી સમ્મેતશિખર ચમ્પાપુરાદિ દિગમ્બર જૈન તીર્થક્ષેત્ર કમિટી " સાથેના પત્રવ્યવહારથી મળેલી ને તે માટે તે બંનેનો આભાર માનું છું.

૬૧ (પૃ. ૮૭) ૧૮૮૧ ના વસતિપત્રક પ્રમાણે ૧૨૨૧૮૯૬ જૈનો હતા. ૧૮૮૧–૧૮૯૧ ના દશકામા જે વધારો છે તે (આગલા વસતિપત્રકમાં ભૂલ ના હોય તો) તે વારે શરૂ થએલા જૈનધર્મ પ્રચારને કારણે હોવો જોઇએ. જૈનધર્મના પ્રચાર માટે નવેસરથી પ્રયત્નો થતા હોવા છતાં અને તેમનામાં સંગઠન થતું હોવા છતા જૈનોની વસતિ ત્યાર પછી ઘટતી જ જાય છે એ ખેદજનક છે.

૬૨ (પૃ. ૮૯) વિજયધર્મસૂરિનું જીવનચરિત બહુ રીતે યુરોપિયન ભાષાઓમાં લખાએલું છે; જેમકે, A. Guerinot એમણે Journ. Asiatique 18 માં પૃ. ૩૭૯ થી; L. P. Tessitory: ' Vijaya Dharma Suri, a Jaina Acharya of the Present Day (સ્થળ અને વર્ષ વિના;) A. J Sunavala: " Vijaya Dharma Suri " (Cambridge); " Modern Review " (કલકત્તા ૧૯૨૩) પુસ્તક ૨૩, પૃ. ૪૬૫ થી H. S. Bhattacharya.

૬૩ (પૃ. ૮૯) પછી આવતી હકીકતો માટે " Archiv fur Religionswissenschaft " XIII (૧૯૧૦) પૃ. ૬૧૫ થી, XVIII (૧૯૧૫) પૃ. ૨૭૩ થી અને J. N. Farquhar ; " Modern Re-

ligious movement in India" (New York ૧૯૧૫) પૃ ૩૨૪ થી સરખાવશો.

૧૪ (પૃ. ૯૩) ગાંધી વિષે "Speeches and Writings of Virchand P. Gandhi. Vol. I. The Jain Philosophy. Collected and Edited by Bhagu F. Karbhari" (મુંબઇ ૧૯૧૧) પૃ. IV થી એમની જીવનરેખા સરખાવશો. શિકાગોમાં ભરાએલી Parliament of Religions વિષે જોશો: "The Chicago-Prashnottar or Questions and Answers on Jainism for the Parliament of Religions held at Chicago U. S. A. in 1893 by late Mahamuni Shrimad Vijyanandsuri, Translated and published by Shri Atmanand Jain Pustak Pracharak Mandal, Agra 1918".

૧૫ (પૃ. ૯૪) H. Warren ના જણાવ્યા પ્રમાણે પાછળથી Robert Wightman અને J. H. Dunn ઉમેરાયા હતા.

અધ્યાય ૩—ગ્રન્થો.

૧ (પૃ. ૯૬) "Scienta" ભાગ XIV વર્ષ ૭ (૧૯૧૩) પૃ. ૨૭૨ થી H. Jacobi: "Was it Sanskrit?"

૨ (પૃ. ૯૬) Journ. of the American Oriental Society Vol. XXXII પૃ. ૪૧૯.

૩ (પૃ. ૯૬) Wackeenagel: "Altindische Grammatik" I પૃ. XIX.

૪ (પૃ. ૯૭) બનારસીદાસ જૈન: "Ardha-Magadhi Reader" (લાહોર ૧૯૨૩) પૃ. XI

૫ (પૃ. ૯૮) R Pischel: 'Grammatik der Prakrit-Sprachen" (Strassburg ૧૯૦૦) પૃ. ૧૯ થી.

૬ (પૃ. ૯૮) H. Jacobi: "Bhavisatta Kaha" (Abh. Kgl-Bayer. Akademie Phil. Klasse, XXIX, 4 münchen 1918) p. 86.

૭ (પૃ. ૧૦૨) H. Jacobi, Archiv für Riligionswissenschaft XVIII (૧૯૧૫) પૃ. ૨૭૫.

૮ (પૃ ૧૦૪) Weber : ' Indische Studien " ૧૬, પૃ. ૨૧૫ થી

૯ (પૃ ૧૦૫) " Report 1883/84 " પૃ ૧૨૯ ઉપર રા ગો. ભાણ્ડારકરે જણાવ્યા પ્રમાણે વજ્રીનો સંઘ મથુરાનાની પછી ભરાએલો; તારીખો ત્યારે ફેરવવાની રહી

૧૦ (પૃ. ૧૦૫) ત્યા જ ભાણ્ડારકર " Jaina Law " પૃ ૩ ઉપર જ. લા. જૈનીએ આપેલી એક દિગમ્બર કથા પ્રમાણે વિ સ ૪૯ મા (૪ પૃ. ૮ મા) ગ્રન્થો સગ્રહાયા હોય.

૧૧ (પૃ ૧૦૭) Weber : "Indische Studien" ૧૬ પૃ. ૩૪૯.

૧૨ (પૃ ૧૧૧) અહીં સરખાવશો Leumann ZDMG ૪૬ પૃ. ૫૮૧ થી, " Archives d'Etudes Orientales " Vol 18 ની Charpentier ની આવૃત્તિની ભૂમિકા ૧/૨, Schubring, Orientalist-ische " Literatur Zitung 1924 સપ્ટે. પૃ ૪૮૩ થી

૧૩ (પૃ ૧૧૨) Nahar and Ghosh "Epitome of J." ના પરિશિષ્ટ પૃ. XXXVIII ઉપર ૩૬ જૈન-ઉપનિષદનું પત્રક આપે છે—ઘણા ધર્મગ્રન્થોના પ્રાકૃત નામોના સસ્કૃત રૂપ અનિશ્ચિત છે. વળી એ ધર્મગ્રન્થોના ક્રમમા પણ ફેર છે ઘણા શ્વેતામ્બરો અગ, ઉપાગ, મૂલસૂત્ર, છેદસૂત્ર, પ્રકીર્ણ અને પછી બે સૂત્ર એવે ક્રમે એ ગ્રન્થોને મૂકે છે સ્થાનકવાસીઓ આ ક્રમે મૂકે છે ૧૧ અંગ, ૧૨ ઉપાગ, ૪ મૂલસૂત્ર (ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકાલિક, અનુયોગદ્વાર, નન્દિ), ૪ છેદસૂત્ર (૧, ૩, ૪, ૫) અને આવશ્યકસૂત્ર સ્વતત્ર રૂપે

૧૪ (પૃ ૧૧૩) H. Jacobi " The Kalpsutra of Bhadrababu " પૃ ૧૨ ઉપરનુ પત્રક જોશો.

૧૫ (પૃ ૧૧૪) Weber . " Indishe Studien " ૧૬ પૃ. ૩૪૪–૩૫૪ V. Glasenapp " Die Lehre Von Kalman " પૃ ૯ થી.

૧૬ (પૃ. ૧૧૪) Weber " Indische Studien " ૧૬ પૃ ૨૧૯.

૧૭ (પૃ. ૧૧૫) "Jaina Sutras" (SBE) I પૃ. XXXIX.

૧૮ (પૃ. ૧૧૬) સરખાવશો સકલકીર્તિનો "તત્ત્વાર્થસારદીપક" ૧ લો અધ્યાય (જોશો રા. ગો. ભાણ્ડારકર: "Report of the Search for Sankrit Mss. 1883/84" પૃ. ૧૦૬ થી, ૩૯૩ થી); નેમિચન્દ્રનો "ગોમ્મતસાર," જીવકાણ્ડ, પૃ. ૩૪૮ થી (Jaina Gazette ૧૯૦૫ પૃ. ૧૩૩ થી અને જ. લા. જૈની: Outlines of J." પૃ. ૧૩૫).

૧૯ (પૃ. ૧૧૯) J. N. Farquahar: "Outlines of Religious Literature of India" પૃ. ૨૧૯.

૨૦ (પૃ. ૧૨૧) ZDMG ૬૦ (પૃ. ૧૯૦૬) પૃ. ૨૮૭ થી; દિગમ્બરો ઉમાસ્વાતિને ઉમાસ્વામિ કહે છે અને તેમને કુંદકુંદના શિષ્ય માને છે. એમને મતે એમનો સમય વીર સં. ૭૧૪-૭૯૮ નો હતો. તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રના પાઠ વિષે શ્વેતામ્બર દિગમ્બરમાં અનેક સ્થળે મતભેદ છે. (જૈ. લા. જૈનીના ભાષાન્તરની ભૂમિકા જોશો.)

૨૧ (પૃ ૧૨૧) Peter Peterson: "Report of Operations in search of Sanskrit Mss. in the Bombay Circle" Bombay ૧૮૮૩, પૃ. ૬૭.

૨૨ (પૃ ૧૨૨) "સમરાઇચ્ચકહા" ની યાકોબીની આવૃત્તિમા તેનો ઉપોદ્ઘાત.

૨૩ (પૃ. ૧૨૫) માધવના "સર્વદર્શનસંગ્રહ" માંનું (પૂનાની આવૃત્તિના પૃ. ૧૧૯ ઉપરનું) અવતરણ; Paul Deussen નું ભાષાન્તર "Allg. Geschicte der Philosopie" I ૩ પૃ. ૩૬૯.

૨૪ (પૃ ૧૨૬) WZKM ૨ (૧૮૮૮) પૃ. ૨૪.

૨૫ (પૃ. ૧૨૬) સુશિલ કુમાર દે: "Studies in History of Sanskrit Poetics" (લંડન ૧૯૨૩) ભાગ ૧, પૃ. ૧૨૩, ૧૭૦, ૨૦૨, ૨૦૫, ૨૦૮, ૨૧૦, ૨૮૩, ૨૯૭.

૨૬ (પૃ. ૧૨૬) P. C. Nahar: "A Note on the Jaina Classical Literature" (Second Oriental Conference, Calcutta ૧૯૨૨) પૃ. ૯

૨૭ (પૃ ૧૨૬) R. Simon " Zeitschr. Indologie ૨ (૧૯૨૩) પૃ ૧૧૦

૨૮ (પૃ ૧૨૬) બી શેષાગિરિ રાવ " Andhra Karnata J " પૃ ૯૮.

૨૯ (પૃ ૧૨૭) આ ગ્રન્થોમાથી તેમજ ઇન્દ્રભૂતિના " જીન સહિતા " માથી, સોમસેનના " ત્રિવર્ણાચાર " માથી અને જિનસેનના " આદિપુરાણુ " માથી મળી આવતા વારસાઇ હક્કના વાક્યોના અવતરણુ, દિલ્હીમા પ્રકટ થએલા " Jaina Law " નામે સગ્રહમા આપ્યા છે

૩૦ (પૃ ૧૨૭) અમદાવાદવાળી ૧૯૦૬ ની આવૃત્તિનુ પૃ ૧૫૧, ૧૭૪ જુઓ

૩૧ (પૃ ૧૨૭) આ પ્રકારના અનેક ગ્રન્થોના નામ W Kirfel " Kosmograpic der Inder " મા પૃ ૨૦૮ ઉપર આપે છે

૩૨ (પૃ ૧૨૭) જૈન જ્યોતિર્વિદ્યા વિષે સરખાવશો E Leumann " Beziehungen der Jaina Literatur zu Anderen Literaturkreisen Indiens ' III (Acts du VIe Congres des Orientalistes III 2, p 469-564, Leiden 1885)

૩૩ (પૃ ૧૨૭) મહાવીરાચાર્યના " ગણિતસારસગ્રહ " ની એમ રગાચાર્યની મદ્રાસની (૧૯૧૨ ની) આવૃત્તિ અને તેનું ભાષાન્તર જૈન ગણિત વિષે વળી સરખાવશો જ લા જૈનીની " Jaina Gem Dictionary " ના પૃષ્ઠ ૧૪૦ થી આપેલુ " Brief Statement of 21 kinds of numbers '

૩૪ (પૃ ૧૨૭) પરમાણુખડ-શતિંશિકા, પુદ્ગલ-શ, નિગોદ-શ, (શ્રી આત્માનન્દ-ગ્રન્થરત્નમાલામા પ્રકટ થએલુ ૧૩ મુ પુસ્તક)

૩૫ (પૃ ૧૨૭) Guérinot ' La doctrine des êtres Vivants dans la religion Jaina ' (Rev. de L'histoire des Religions, 47, Paris, 1903)

૩૬ (પૃ ૧૨૮ Rice " History of Kanarese Literature " પૃ ૩૭, ૪૫ પૂજ્યપાદનુ નામ આજે પણ જૈનોમા પ્રખ્યાત છે, અને જે વૈદ્યો એમને અનુસરે છે અને એમની વિધિએ ઔષધ કરે છે, તેમની તેવા પ્રકારની જાહેરાતો જૈન પત્રોમા હોય છે Jaina Ga

zette XX નં. ૧ માં એની એક જાહેરાત આ પ્રમાણે છે: "દરેક ઔષધ શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામીએ બનાવેલા વિધિ પ્રમાણે બરાબર બનાવવામાં આવે છે. અમારાં ઔષધ એવાં શુદ્ધ કે ગૃહસ્થ અને સાધુ બંને વાપરી શકે".

૩૭ (પૃ. ૧૨૮) "આદિપુરાણ" પૃ. ૧૬, ૧૬૨ થી શિલ્પશાસ્ત્ર ઉપર આપેલી હકીકતનો સંક્ષેપ.

૩૮ (પૃ. ૧૩૦) G. Bühler: "Leben Hemachandras" પૃ. ૫.

૩૯ (પૃ. ૧૩૩) Jon. Hertel: "Das Panchatantra" (Leipzig 1914) p. VII થી.

૪૦ (પૃ. ૧૩૩) H. Jacobi: "Erzählungen in Mahārāshtri" p. XIX.

૪૧ (પૃ. ૧૩૫) "ત્રિશષ્ટિલક્ષણમહાપુરાણ" ના અધ્યાય ૭૫, ૧૮૩ થી; E. Hurtzsch નું અંગ્રેજી: "Quarterly Journal of the Mythic Society" XII, પૃ ૩૧૭-૪૩૮.

૪૨ (પૃ. ૧૩૭) H. Jacobi ની પ્રસ્તાવના સાથેની આવૃત્તિ, Abh. Bay, Akademic, Philos. Kl. XXIX, 4 (München 1918).

૪૩ (પૃ. ૧૩૮) Leumann નું "Nonne" પ્રથમ "Zeitschr. für Buddhisms" III પૃ. ૧૯૩ થી (München 1921) અને પછી સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે પ્રકટ થયું.

૪૪ (પૃ. ૧૩૮) Georg Muller Verlag, Munchen તરફથી ૧૯૧૩ માં આ વાત જાહેર થઇ છે.

૪૫ (પૃ. ૧૩૯) Jain Gazette X (૧૯૧૪) પૃ. ૧૪૬. W. Kirfel નું જર્મન ભાષાન્તર (Leipzig 1924).

૪૬ (પૃ. ૧૩૯) "Indische Liebeslyrik in Übersetyungen Von Fr. Ruckert" (Munchen 1921) એની મારી આવૃત્તિમા "Geist und Wesen der indischen Kunstdichtung" નાં લક્ષણ જોશો.

૪૭ (પૃ. ૧૪૦) આ પ્રકારના બીજા ગ્રંથો વિષે જુઓ Rice: "Epigr. Carnatica" II પૃ. ૫૪ ની નોંધ.

૪૮ (પૃ. ૧૪૦) Achdly f. d. kunde des Morgenlandes V નં. ૩ માં Albrecht Weber ની આવૃત્તિ અને તે જ પત્રમાં VII નં. ૪ માં (Leipzig ૧૮૭૬ તેમજ ૧૮૮૧ માં) તેનું સુધારેલું સ્વરૂપ. ભાષાન્તરવાળી ગાથા બને આવૃત્તિમાં આ અનુક્રમે છે: (૧) I, II ૧૬; (૨) II ૩૮૫; (૩) I, II ૪૬; (૪) I ૧૩૫, II ૧૩૨; (૫) II ૬૫૮; (૬) II ૮૧૮. હાલની બીજી ગાથાઓ કવિતા સ્વરૂપે ફરીથી O. V. Glasenapp એમણે "Indische Gedichte aus vier Jahrtausenden" મા (Berlin 1925) પૃ. ૭૧–૭૫ ઉપર આપી છે.

૪૯ (પૃ. ૧૪૨) Julius Laber: "Uber das Vajjalaggam des Jayavallabha" (Leipzig 1913).

૫૦ (પૃ. ૧૪૩) "South Indian J." પૃ. ૪૧ થી.

૫૧ (પૃ. ૧૪૩) "Weihnachtsbaum fur Arme Kinder. 6. Christbescherung, Von Frudrich Hofmann" મા F. Ruckert એમણે પ્રકટ કર્યું (Hildburghausen 1847 પૃ. ૧૫૩). જુદું છપાયું L. Hirschberg ના "Ruckert-Nachlese" મા (Weimer ૧૯૧૧) II પૃ. ૩૪૬ થી.

૫૨ (પૃ. ૧૪૪) "Nâladiyar with Introd, Transl. and Notes by G. U. Pope" (Oxford ૧૮૯૩).

૫૩ (પૃ. ૧૪૫) Richard Schmidt નું સંસ્કૃત તથા જર્મન ZDMG 59 અને 61 મા (૧૯૦૫, ૧૯૦૭) ગાથા ૬, ૨૦, ૨૪.

૫૪ (પૃ. ૧૪૭) પછીનાને માટે સરખાવો E. Hultzsch: "Neue Sanskritdramen" (Nachr-der K. Ges. d. Wiss. zu Gottingen Phil. Kl 1921) પૃ. ૩૬ થી.

૫૫ (પૃ. ૧૪૮) Sten Konow: "Das indische Drama" (Berlin ૧૯૨૦) પૃ. ૯૫ થી.

૫૬ (પૃ. ૧૪૯) Ind. Antiq. ૧૯૧૭ પૃ. ૨૭૬.

અધ્યાય ૪—સિદ્ધાન્તો.

૧ (પૃ. ૧૫૪) ZDMG ૩૮ (૧૮૮૪) પૃ. ૧૮.

૨ (પૃ. ૧૫૫) W. Schubring એમણે ZDMG ૭૫ (૧૯૨૧) પૃ. ૨૫૪ થી વિશ્વવર્ણનના કેટલાક વિષયોમાંના મતભેદ વિષે ચર્ચા કરી છે.

૩ (પૃ. ૧૫૬) સિદ્ધાન્તનો પ્રત્યેક પ્રશ્ન ચર્ચતાં તેના મૂળ આધારભૂત ગ્રન્થોનાં નામ મેં ત્યાં જ આપ્યા છે, તેથી અહીં તો કોઇ નવા સાહિત્ય ગ્રન્થનું નામ આપવાનું હશે તો આપીશ.

૪ (પૃ. ૧૫૬) "પ્રત્યક્ષ"ના અર્થ સંબંધે જૈન દાર્શનિકોમાં મતભેદ છે સ્થાનાગસૂત્ર અને ઉમાસ્વાતિ (તત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ૧ : ૧૧થી) જેવા અનેક, માત્ર આત્માથી જ થએલા (અવધિ, મનઃપર્યાય, કેવળ) જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ માને છે અને મન તથા ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાનને પરોક્ષ માને છે. પછીથી થએલા–સિદ્ધસેન દિવાકર માણિક્ય નંદિ, દેવસૂરિ આદિ–દાર્શનિકો ભારતવર્ષના બીજા ઘણાખરા સંપ્રદાયોના દાર્શનિકોની સાથે એકમત થાય છે ને કહે છે કે ઇન્દ્રિયગત જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ જ છે. (સરખાવશો S. C. Vidyabhusana: "History of the Mediaeval School of Indian Logic," ખાસ કરીને પૃ. ૯, ૨૮, ૩૮.)

૫ (પૃ. ૧૫૭) તર્કથી અને અનુમાનથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાન વચ્ચે કેટલાક ભેદ માને છે. તર્કનું ઉદાહરણ આ વાકય છે; "જ્યાં અગ્નિ હોય છે, ત્યાંથી ધુમાડો નિકળે છે: પણ જ્યારે અગ્નિ હોતો નથી, ત્યારે નિકળતો નથી." અનુમાનનું ઉદાહરણ આ વાકય છે: "અહીં અગ્નિ છે, કારણ કે અહીં ધુમાડો છે."

૬ (પૃ. ૧૬૨) આમાના કેટલાક વિષયો વિષે જોશો સતીશચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણ: "History of the mediaeval School of Logic" (કલકત્તા ૧૯૦૯) અને "A History of Indian Logic" (કલકત્તા ૧૯૨૧); S. N. Dasgupta: "History of Indian Philosophy" (Cambridge ૧૯૨૨) I પૃ. ૧૭૩ થી; એસ. રાધાકૃષ્ણ: "Indian Philosophy" (London & New York ૧૯૨૩) I પૃ. ૩૦૨; Nahar and Ghosh: "Epitome of J." પૃ. ૧૦૩ થી; "તત્વાર્થાધિગમસૂત્ર" વિષે યકોબી I પૃ. ૩૫

૭ (પૃ. ૧૫૨) "તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર" વિષે યાકોબી I પૃ. ૭.

૮ (પૃ. ૧૫૬)................................... II પૃ. ૧૭.

૯ (પૃ. ૧૫૬) "દ્રવ્યસંગ્રહ" પૃ. ૨૨.

૧૦ (પૃ. ૧૫૬) વધારે માટે જુઓ "તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર" વિષે યાકોબી IV પૃ. ૧૫; Kirfel: "Kosmo-Graphic પૃ. ૩૩૭ થી; Jaini: "Outlines" પૃ. ૧૫; "Gem Dictionary" પૃ. ૧૫૩.

૧૧ (પૃ. ૧૫૮) આ સિદ્ધાન્ત વિષે ભારતના દાર્શનિકોમાં ઘણા વિવાદ ઉઠેલા છે. વૈશેષિક સમ્પ્રદાયનો આ સિદ્ધાન્ત સામે પ્રચંડ વિરોધ છે; જોશો E. Hultzsch: "Annambhattas Tarksangraha" (Abh. Göttinger Ges. d. Wiss; ૧૯૦૭) પૃ. ૮.

૧૨ (પૃ. ૧૫૯) "દ્રવ્યસંગ્રહ" ૧૬ અને ટીકા.

૧૩ (પૃ. ૧૫૯) "વેતાલપંચવિંશતિ" આવૃત્તિ Uhle (૧૮૮૧) XI, ૨.

૧૪ (પૃ. ૧૬૨) "ગોમ્મતસાર" કર્મકાણ્ડ, શ્લોક ૨૧.

૧૫ (પૃ. ૧૬૩) આનો અર્થ એવો છે કે જે જીવ નરક–આનુ-પૂર્વી–નામ–કર્મના બંધનમાં છે, તે પોતાનો અન્યભવ પૂરો કરીને નરક આનુપૂર્વી કર્મને બળે ત્યાંથી નીકળીને નરકના ભવને સ્થળે જાય છે; અને 'વિગ્રહગતિ'ના એટલે એક ભવેથી બીજે ભવે જતા સુધીના કાળમાં નરકભવનું રૂપ ધારણ કરી રાખે છે.

૧૬ (પૃ. ૧૬૫) દિગમ્બરો માને છે કે સ્થિર નામકર્મથી રસ, અસૃજ (રુધિર), માસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર એ શરીરની સાત ધાતુઓ તથા વાત, પિત્ત, કફ, નાડી, પિંડ, ત્વક્ અને પાચક અગ્નિ એ સાત ઉપધાતુઓનું રૂપાન્તર થાય છે (નરજાતિના પ્રસંગમાં). અસ્થિર નામકર્મથી ઉલટી અસર થાય છે (નારીજાતિના પ્રસંગમાં) તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર વિષે જ. લા. જૈની VIII પૃ. ૧૧.

૧૭ (પૃ. ૧૬૯) V. Glasenapp: "Hinduismus" પૃ. ૨૪૦.

૧૮ (પૃ. ૧૭૫) 'ગોમ્મતસાર" જીવકાણ્ડ, શ્લો. ૧૩૦.

૧૯ (પૃ. ૧૭૬) પુરુષની સંભોગલાલસાનાં છ પગથીઆં ગણાવ્યાં છે: W. Schubring: "Mahanishitha Sutta" પૃ. ૬૬.

૨૦ (પૃ. ૧૭૭) વી. રા. ગાંધી : " Karma Philosophy " પૃ: ૪૫; W. Schubring ઉપરના તેજ ગ્રંથમાં પૃ. ૭૦, ૭૩.

૨૧ (પૃ. ૧૭૮) દ્રવ્યસંગ્રહ ૧૦, ટીકા.

૨૨ (પૃ. ૧૯૩) " Es ging ein mann durchs syrerland, fuhrt' ein Kanrel am Halfterband (સિરિયામાં થઈને એક માણસ જતો હતો, ગળે બંધ બાંધીને એક ઉંટને દોરતો હતો) " એ કવિતાવાળી Rückert ની કથામાં આ જૈનકથાનો ભાવ છે. હરિભદ્ર : " સમરાઇચ્ચકહા, " યાકોબીની આવૃત્તિ, પૃ. ૧૧૦ થી; પ્રદ્યુમ્ન: " સમરાદિત્ય સંક્ષેપ, " યાકોબીના આવૃત્તિ II ૩૨૦ થી, પૃ. ૫૮ (Hertel નું જર્મન પૃ. ૨૨૫); હેમચન્દ્ર : " પરિશિષ્ટપર્વ " II ૧૯૧ (Joh. Hertel નું જર્મન : " Ausgewählte Ecahlungen Aus Hem's Pari. " Leipzig ૧૯૦૮ પૃ. ૬૪ થી); અમિતગતિ : " ધર્મપરીક્ષા " II, ૫–૨૧ (N. Mirsnow નો વસ્તુસાર : " Die Dhar. des Amit. " પૃ. ૩૯). સમસ્ત જગતમાં ચાલતી આ કથાનાં વિવિધ સ્વરૂપો વિષે જોશો E. Kuhn : " Der Mann in Brunnen " (Bohtlingk, Stuttgart ૧૮૮૮, પૃ. ૬૮–૭૬), વળી જોશો Chauvin : " Biblisgraphic des owrages arabes " II, પૃ. ૮૫, નં ૧૧૩; ૧૭; III, પૃ. ૧૦૦.

૨૩ (પૃ. ૨૦૩) તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર IV, ૫ ઉપર જ. લા. જૈનીએ આ આશ્રવ ગણાવ્યા છે; Stevenson : " Heart of J. " પૃ. ૧૪૧, ૨૦૫; Nahar and Ghosh : " Epitome of J. " પૃ. ૫૩૨ થી.

૨૪ (પૃ. ૨૦૫) V. Glasenapp : " Lehre Vom Karman " પૃ. ૩૫; Stevenson ઉપરના જ ગ્રંથમાં પૃ. ૧૧૩ થી, ૧૩૨ થી, ૨૦૧ થી; Nahar and Ghosh ઉપરના જ ગ્રંથમાં પૃ. ૪૯૩ થી, ૫૧૪ થી.

૨૫ (૨૦૯) આ ૨૫ ભાવના " આચારાંગસૂત્ર " (II, ૧૫) માં વર્ણવી છે (Jacobi : " Jaina Sutras " I પૃ. ૨૦૨ થી).

૨૬ (પૃ. ૨૧૨) અનિચ્છાએ સહેલાં દુઃખનું તેમજ ઇચ્છાપૂર્વક કરેલાં પાપનું ફળ પરલોકમાં મળે છે, જોશો " ઔપપાતિક સૂત્ર " §§ ૬૯, ૭૦; J. J. Meyer : " Indian Tales " પૃ. ૯.

૨૭ (પૃ ૨૧૯) સૂચા છે કે નહિ તે પ્રશ્નની વિગતવાર ચર્ચા જિનસેનના "આદિપુરાણ" ૪ ૧૬ થી આવે છે, હરિભદ્રના "ષડ્દર્શન-સમુચ્ચય" ગુણરત્નની ટીકા, ૪૫ થી, મલ્લિષેણની "સ્યાદ્વાદમંજરી" (Chowkhamba-Series ની આવૃત્તિ પૃ ૨૩ થી), H. Jacobi "Die Entwicklung der Gottesidee by den Indern" મા એનું જર્મન ભાષાન્તર પૃ ૧૦૨ થી, વળી જોશો F. O. Schrader "Uber den stand der Indischen Philosophie zur Leit Mahavirs and Buddhas" પૃ ૬૨ થી, S N Dasgupta "History of Indian Philosophy" I, ૨૦૩ થી H. Jacobi 'Atheism (Jain)" ERE 2, પૃ ૧૮૬ થી, Rikhab Dass Jaini "An Insight into Jainism" પૃ ૫૯ થી

૨૮ (પૃ ૨૨૩) મલ્લિષેણ "સ્યાદ્વાદમંજરી" VI ૬૯ થી (યાકોબીના ભાષાન્તરમા પૃ ૨૦૯ થી).

૨૯ (પૃ ૨૨૮) "ગોમ્મતસાર" જીવકાણ્ડ ૧૯૭.

૩૦ (પૃ ૨૨૮) નેમિચન્દ્ર "ત્રિલોકસાર" ૧ ૧૪૩, જોશો કેમરીચંદ ભંડારીની "Ardha Magadhi Dictionary" I પૃ ૪૧૦.

૩૧ (પૃ ૨૨૯) જોશો "Hinduismus" પૃ ૨૨૯, Schomerus 'Caiva-Siddhanta" પૃ ૨૨૩ થી F S Growse "The Ramayan of Tulsi Dás, translated" (6th edition, Allahabad ૧૯૨૨) પૃ ૮ નીચે નોંધ

૩૨ (પૃ ૨૨૯) જ લા જૈના 'Jaina Gem Dictionary" પૃ ૧૫૭—કેટલાક શરૂઆતમા જ નિગોદના આ બે પ્રકારે ભેદ પાડતા નથી, પણ માને છે કે "સમાન દેહની વનસ્પતિ ' ૧૪૦૦૦૦૦ હોય છે ને તે "વિશેષ પ્રકારના દેહની વનસ્પતિ" થી ભિન્ન છે

૩૩ (પૃ ૨૩૦) વિશ્વનું અહીં જે વર્ણન ઉતાર્યું છે, તે મુખ્ય અને મહત્ત્વના મતોનો સાર છે એમા વિસ્તાર કર્યો નથી તેમજ વિવિધ સમ્પ્રદાયોના સિદ્ધાન્તોની તે સબધની વિશેષતાઓ તેમ મતભિન્નતાઓ આપી નથી, કારણકે જૈન વિશ્વવર્ણનનું વિસ્તૃત વર્ણન W Kirfel "Die Kosmographie der Inder", પૃ ૨૦૮–૩૩૧ ઉપર આપેલુ

છે. વળી આ ગ્રન્થનું અવલોકન કરતાં W. Schubring એમણે અનેક હકીકતો આપી છે (ZDMG ૭૫ [૧૯૨૧] પૃ. ૨૫૦–૨૭૫), તે ઉપરાંત ઉમાસ્વાતિ : " તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર " ૩–૪, નેમિચન્દ્રના " દ્રવ્યસંગ્રહ " ઉપર બ્રહ્મદેવની ટીકા ૩૫ (મૂળગ્રન્થ પૃ. ૪૭ ફ૨).

૩૪ (પૃ ૨૩૯) " દ્રવ્યસંગ્રહ " ઉપર બ્રહ્મદેવની ટીકા ૩૫ (પૃ. ૪૮).

૩૫ (પૃ. ૨૩૯) Stevenson : " Heart of J. " પૃ. ૨૭૧.

૩૬ (પૃ. ૨૪૩) G. Thibaut : " Astronomic, Astrologic and Mathematik " im " Grundriss der Inde-Arischen Philologic u. Altertumskunde " III, 9 (Strassburg ૧૮૯૯) પૃ ૨૧.

૩૭ (પૃ. ૨૪૮) હેમચન્દ્ર : " ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષ ચરિત " ૪: ૩: ૨૧૧; અમૃતચંદ્ર : " તત્ત્વાર્થસાર " ૨: ૧૬૭.

૩૮ (પૃ. ૨૫૦) કાલચક્ર વિષે જોશો F. O. Schrader : Uber den Stand der Indischen Philosophic zur Zeit Mahavirs and Buddhas " પૃ. ૫૮ થી.

૩૯ (પૃ. ૨૫૦) તત્ત્વાર્થાધિગમ ૪: ૧૫ ઉપર ટીકા. આ હકીકત જૈનોને બહુ મહત્ત્વની છે. ભારતમા હુ પમા—આરા ચાલે છે ને એ આરામાં કોઇ નિર્વાણ પામી શકે નહિ; પણ વિદેહ જેવા ક્ષેત્રમાં પામી શકાય. જે જૈન નિર્વાણ પામવાનો હોય તે આવને ભવે વિદેહમા જન્મ પામે ને ત્યાથી નિર્વાણ પામે.

૪૦ (પૃ. ૨૫૧) " Outlines of Jainism " પૃ. ૧૨૭ ઉપર આનું પત્રક આપ્યું છે.

૪૧ (પૃ. ૨૫૨) " તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર " ૬: ૨૩ (યાકોબી).

૪૨ (પૃ ૨૫૫) ભદ્રબાહુ : " કલ્પસૂત્ર " § ૧૧૮.

૪૩ (પૃ. ૨૫૬) દે. રા. ભાણ્ડારકર : " Jaina Iconography " Ind. Antiq. ૪૦ (૧૯૧૧) પૃ. ૧૨૫ થી, ૧૫૩ થી સમવસરણ વિષે વિગતવાર હકીકત આપે છે.

૪૪ (પૃ. ૨૫૭) હેમચન્દ્ર : " અભિધાનચિન્તામણિ " ૫૭ થી,

Otto Böhtlingk અને Charles Rieu ને અનુસરીને (થોડા ફેરફાર સાથે) ભાષાન્તર. વળી જોશો "લોકપ્રકાશ" ૩૦, ૯૮૪ થી, "પ્રવચન-સારોદ્ધાર" ૧, સૂત્ર ૪૫૦.

૪૫ (પૃ. ૨૫૭) જોશો H. Jacobi ZDMG ૩૮ (૧૮૮૪) પૃ. ૧૩.

૪૬ (પૃ. ૨૫૮) "પ્રવચનસારોદ્ધાર" ૧: ૪૪૦.

૪૭ (પૃ. ૨૬૦) આ અતિશયો લોકપ્રકાશ ૩૧: ૨૩ થી ગણાવ્યા છે.

૪૮ (પૃ. ૨૬૧) હેમચન્દ્ર: "ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત ૭: ૧૩: ૧૧: થી.

૪૯ (પૃ. ૨૬૪) "પ્રવચનસારોદ્ધાર" ૧: ૨૯૮ થી.

૫૦ (પૃ. ૨૬૫) હેમચન્દ્ર "અભિધાન-ચિન્તામણિ" ૫૦ થી— ગઇ ઉત્સર્પિણીના ભરતવર્ષના ૨૪ તીર્થંકરોનાં નામ આ પ્રમાણે છે:— કેવલજ્ઞાની, નિર્વાણી, સાગર, મહાયશ, વિમલ, સર્વાનુભૂતિ, શ્રીધર, શ્રીદત્ત, દામોદર, સુતેજ, સ્વામી, શિવાશી (અથવા મુનિસુવ્રત), સુમતિ, શિવગતિ, અસ્તાગ (અબાધ), નેમીશ્વર, અનિલ, યશોધર, કૃતાર્થ, ધર્મીશ્વર (જિ-નેશ્વર), શુદ્ધમતિ, શિવકર, સ્યન્દન, સમ્પ્રતિ.

૫૧ (પૃ. ૨૬૫) E. Lenmann "Actes du 6 iéme Congrés des Orientalistes" III પૃ. ૫૪૮ (Leiden ૧૮૮૫).

૫૨ (પૃ. ૨૬૬) "૬૩ લક્ષણમહાપુરાણ" માંના વર્ણનની વિવિધતા વિષે જુઓ Glasenapp in der Jacobi Festschrift.

૫૩ (પૃ. ૨૬૮) નેમિચન્દ્ર: "ત્રિલોકસાર" ૮૨૮; વળી જ. લા. જૈની: "Outlines" પૃ. ૧૨૬.

૫૪ (પૃ. ૨૬૮) ગુણભદ્ર: "ઉત્તરપુરાણ."

૫૫ (પૃ. ૨૬૯) દિગમ્બરો જુદાં કલ્પદ્રુમ માને છે. તેનાં નામ અને તેનાથી મળતાં ફળના નામ નીચે આપું છું:—૧ મદ્યાંગ: મદ્ય, ૨ તુર્યાંગ: વાદ્ય, ૩ વિભૂષાંગ: આભૂષણ, ૪ સ્રગંગ: માળા, ૫ જ્યોતિરંગ: પ્રકાશ (આ પ્રકાશ નિરંતર પ્રવર્તે છે, તેથી દિવસ રાત્રિનો ભેદ રહેતો નથી), ૬ દીપાંગ: એથી પણ પ્રકાશ, ૭ ગૃહાંગ: ઘર, ૮ ભોજનાંગ: ભોજન, ૯ પાત્રાંગ: વાસણ, ૧૦ વસ્ત્રાંગ: વસ્ત્ર (આદિપુરાણ ૩: ૩૯.)

૫૬ (પૃ. ૨૭૨) જોશો "આદિપુરાણ" અધ્યાય ૩.—કુલકર, ઋષભ, ભરત અને તેના પછીના પુરુષોની અલગ હકીકતો A. Weber: "Uber das Satrunjaya-Māhātmya" (Leipzig) પૃ. ૨૬ થી મળી આવશે.

૫૭ (પૃ. ૨૭૨) ઋષભના પૂર્વભવો L. Sauli એ અપૂર્ણ નિબંધો "Analisi dell' Adicvaracaritra di Hemcandra" માં (Studi Italiani di Filologia Indo-Iranica, ૧૯૦૯) ગણાવ્યા છે; વળી આદિપુરાણને અનુસરતી ટુંકી ગણના માટે જોશો H. H. Wilson: "Descriptive Catalogue of the Orienal Mss. collected by the late Collin Mackenzie (૨ જી આવૃત્તિ, કલકત્તા ૧૮૨૮) પૃ. ૧૭૬ થી.

૫૮ (પૃ. ૨૭૫) "કથાકોષ" માં બાહુબલિની કથા વર્ણવી છે. (C. H. Tawney નું ભાષાન્તર પૃ. ૧૯૨ થી).

૫૯ (પૃ. ૨૭૫) જોશો "આચારદિનકર" પૃ. ૮/૧ ચાર આર્ય વેદનાં નામ આ પ્રમાણે છે: સંસ્કારદર્શન, સંસ્થાનપરામર્શન, તત્ત્વાવબોધ, વિદ્યાપ્રબોધ. ધાર્મિક ક્રિયાઓમા આજે વપરાતા સંસ્કૃત શ્લોક જૈન વેદમાંથી લીધેલા છે.

૬૦ (પૃ ૨૭૬) બ્રાહ્મણ વર્ણની ઉત્પત્તિની કથા મેં "Jacobi Festchrit" માં આપી છે.

૬૧ (પૃ. ૨૭૭) "ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર" ઉપરની દેવેન્દ્ર ગણિની ટીકામા સગરની કથા વિગતવાર આપી છે. Richard Fick એમણે એનું મૂળ તથા એનું ભાષાન્તર પોતાના નિબંધ નામે "Eine Jainistische Bearbeitung der Sagar-Sage" માં આપ્યું છે. સગર કથાનું સામાન્ય બ્રાહ્મણ સ્વરૂપ Glasenapp ના "Hinduismus" પૃ. ૯૪ થી આપેલું છે.

૬૨ (પૃ ૨૭૯) હેમચન્દ્રે ("ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિત" ૩: ૩) રાણી પાસે, અહિંસાવ્રતને અનુસરતો ઉત્તર અપાવ્યો છે; રાણીએ કહ્યું કે તીર્થંકરનો જન્મ થાય ત્યાં સુધી થોભી જાઓ. એ તમને ન્યાય આપશે, આથી જૂઠી માતા રાજી થઇ, પણ સાચી માતા તો આંસુ પાડવા લાગી ને તુરતજ ન્યાય માગવા લાગી.—આ આખી કથા સોલોમને આપેલા

ન્યાયની કથા જેવી જ છે. (૧ રાજાઓ ૩: ૧૬–૨૮). આ સંબંધે જોશો Hertel "Geist des Ostens" I (૧૯૧૩) પૃ. ૧૯૨; L. P. Tessitory, Ind. Antiq. ૧૯૧૩ પૃ. ૧૪૮ થી; આ કથા કયાંથી લેવાઈ હશે તે સંબંધેનું બીજું સાહિત્ય જોશો R. Garbe: "Indian und das Christentum" (Zubingen ૧૯૧૪) પૃ. ૨૫ થી.

૬૩ (પૃ. ૨૮૩) વાસુપૂજ્ય એમના સમયના બળદેવ, વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ એમનાં જીવનચરિત તથા એમના વિષેની કથાઓ વર્ધમાનસૂરિના "વાસુપૂજ્ય ચરિત્ર" ને (આશરે ઇ. સ ૧૨૪૩) અનુસરીને A. Ballani પોતાના "Rivista degli Orientali" I માં પૃ ૪૧ થી, ૧૬૯ થી, ૪૩૯ થી; II પૃ. ૩૯, ૨૩૯ થી (Rom ૧૯૦૭/૦૮) આપે છે.

૬૪ (પૃ. ૨૮૪) Mrs. Stevenson "Heart of J." પૃ. ૫૪ ઉપર કથાઓ આપે છે.

૬૫ (પૃ. ૨૮૫) અનન્ત અને એમના સમયના ૪થા ત્રણ શલાકાપુરુષના ચરિત "ચામુણ્ડરાય પુરાણ" ને અનુસરી H. H. Wilson "Descriptive Catalogue of the mss collected by Col. Mackenzie" ૧૭૯ ઉપર આપે છે.

૬૬ (પૃ. ૨૮૬) અનેક પ્રસંગોના વર્ણનથી શણગારેલી સનત્કુમારની કથા જૈનોને અતિપ્રિય છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્ર ગણિની પ્રાકૃત ટીકામા એ કથા આવે છે (અંગ્રેજી ભાષાન્તર J. J. Meyer ના "Indian Tales" મા, ફ્રેંચ ભાષાન્તર G. de Blonay ના Revue de L'historie des Religions" ૩૧ મા [પારીસ ૧૮૯૫], પૃ. ૨૯–૪૧); હરિભદ્રના "નેમિનાથ ચરિત" મા પણ અપભ્રંશમા એ કથા આવે છે (યાકોબીનું જર્મન ભાષાન્તર: "Abhdlg. der Bayerischen Akademic der Wiss" Phil Kl. XXXI ૨, Munchen 1921).

૬૭ (પૃ. ૨૯૨) જોશો Hüttemann: "Die jnata-Erzählungen im 6. Anga des Kanons der jinisten" (Dissertation Strassburg 1907) પૃ ૨૯ થી.

૬૮ (પૃ. ૨૯૫) જૈન રામ કથા બ્રાહ્મણ કથાથી અનેક પ્રસંગોમાં અનેક રીતે જુદી પડે છે. વળી જૈન કથાના પણ જુદા જુદા સંસ્કરણ

એકમેકથી અનેક રીતે જુદાં પડે છે. એવા પ્રસંગો માટે જોશો N. Mironow: "Die Dharmapariksha des Amitgati" પૃ. ૨૮, ૪૯ થી; રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર: "Notices of Sanskrit Mss" ૬ (૧૮૮૨), પૃ. ૭૦ થી (પુણ્યચન્દ્રોદય પુરાણ); William Stutterheim: "Rama Legenden und Rama-Reliefs in Indonesian" (Munchen ૧૯૪૫) પૃ. ૬૩; D. C. Sen: "The Bengali Ramayans" પૃ. ૩૫ અ, ૨૦૬.

૬૯ (પૃ. ૨૯૬) આ સંબંધે જોશો A. Weber: "Uber das Satrunjaya Mahatmya" પૃ. ૩૫ થી અને અંગ્રેજી ભાષાન્તર, Ind. Antiq. ૩૦ (૧૯૦૧) પૃ. ૨૩૯ થી; "અન્તગડ-દસાઓ" (L. D. Barnett નું ભાષાન્તર, લંડન ૧૯૦૭, પૃ. ૧૩-૧૫, ૬૭-૮૨); ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ૨૨ (H. Jacobi નું ભાષાન્તર, SBE ૪૫, પૃ ૧૧૨ થી); વળી દ્વારવતીના ડુબ્યા વિષે અને કૃષ્ણના મરણ વિષે જોશો ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્રની ટીકા (H. Jacobi નું ભાષાન્તર, ZDMG ૪૨ [૧૮૮૮], પૃ. ૪૯૩-૫૨૯), તેમજ અરિષ્ટનેમિની કથા વિષે તે જ સ્થાને (Jarl Charpentier નું જર્મન ભાષાન્તર, ZDMG 64 [૧૯૧૦], પૃ. ૪૦૮-૪૨૯).

૭૦ (પૃ. ૨૯૯) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્રની ટીકાને અનુસરી P. E. Pavolini એ બ્રહ્મદત્તની કથાનું ઇટાલિયમાં ભાષાન્તર કર્યું છે: G. S. A. I. ૬ (૧૮૯૨) પૃ. ૧૧૧. ૧૪૮; J. J. Meyer એમણે "Hindu Tales" મા અંગ્રેજી ભાષાન્તર કર્યું છે; હેમચન્દ્રના "યોગશાસ્ત્ર" ઉપરની ટીકા વિષે P. E. Povolini એ G. S. A. I. ૭ (૧૮૭૩), પૃ. ૩૩૯-૩૪૨ ઉપર વિવેચન કર્યું છે.

૭૧ (પૃ. ૩૦૦) ચિત્ર અને સમ્ભૂત એ ભાઈઓની કથા બ્રાહ્મણ (હરિવંશ ૧. ૧૮-૨૪), બુદ્ધ (જાતક નં. ૪૯૮) અને અનેક જૈન (આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૯, ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્રની ટીકા) સ્વરૂપમાં છે. જોશો E. Leumann, WZKM ૪, પૃ. ૧૧૧, ૧૪૬; ૬ પૃ. ૧-૪૬ (Wien ૧૮૯૧-૯૨).—જોશો વળી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ૨૩ (H. Jacobi નું અંગ્રેજી ભાષાન્તર, SBE ૪૫, પૃ. ૫૬ થી; Ed v. Lehmann નું જર્મન ભાષાન્તર: "Textbuch zur Religionsgeschichte" [Leipzig ૧૯૧૨] પૃ. ૨૦૭ થી.

૭૨ (પૃ. ૩૦૨) પ્રથમ Major Delamaine એમણે પાર્શ્વ-કથા "Transactions of the RAS" I માં (૧૮૨૭), પૃ ૪૨૮ થી પ્રસિદ્ધ કરી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપરની દેવેન્દ્રની ટીકામાની કથા Jarl Charpentier એમણે ભાષાન્તર કર્યું ZDMG ૬૯ (૧૯૧૫), પૃ ૩૨૧–૩૫૯. ભાવદેવસૂરિના "પાર્શ્વનાથ ચરિત" ને અનુસરી પાર્શ્વકથાનું પૃથક્કરણ Maurice Bloomfield એમણે પોતાના પુસ્તક "The Life and Stories of the Jaina Savior Parsvanath" મા (Baltimore ૧૯૧૯) આપ્યું છે.

૭૩ (પૃ. ૩૦૯) જૈનોએ મહાવીરનું જીવન ખૂબ વિસ્તારથી લખ્યું છે. જોશો ભદ્રબાહુનું "કલ્પસૂત્ર" (યાકોબીનું ભાષાન્તર, SBE ૨૨, પૃ. ૨૧૭ થી), માણેકચંદ જૈનીનું "Life of Mahavir" (અલ્લાહાબાદ ૧૯૦૮).

૭૪ (પૃ. ૩૧૦) કલ્કિ વિષે જોશો H B Bhide, Ind. Antiq. ૪૮ (૧૯૧૯) પૃ. ૧૨૩ થી

૭૫ (પૃ. ૩૧૧) જમ્બૂસ્વામી વિષેની કથાઓ હેમચન્દ્રના "પરિશિષ્ટપર્વ" અધ્યાય ૨ થી આવે છે. યાકોબીનું પૃથક્કરણ એના નિબધમા પૃ. ૨૦ થી, જર્મન ભાષાન્તર J. Hertel "Auswahke Erya hlungen aus Hemchandras Parishistaparvan" પૃ. ૪૪ થી

૭૬ (પૃ. ૩૧૨) જોશો નોધ ૩૯ (પૃ. ૪૮૬).

૭૭ (પૃ. ૩૧૩) જુદા જુદા ગ્રન્થોમા કંઇક કંઇક ફેર હોય છે (જેમકે રંગદેવને બદલે ગંગદેવ). ભાણ્ડારકર, રિપોર્ટ ૧૮૮૩–૮૪ પ્રમાણે ૧૦ પૂર્વ જાણનારા યુગપ્રધાનના નામ આમ છે: મહાગિરિ, સુહસ્તી, ગુણસુન્દર, શ્યામ, સ્કંદિલ, રેવતીમિત્ર, ધર્મ, ભદ્રગુપ્ત, ગુપ્ત અને વજ્રસ્વામી.

૭૮ (પૃ. ૩૧૪) ભાણ્ડારકર, તે જ ગ્રન્થ પૃ. ૧૨૫

૭૯ (પૃ. ૩૧૪) "Guérinot Epigraphie Jaina" પૃ. ૩૬, જિનસેન · "આદિપુરાણ" ૨ ૧૪૧ થી.

૮૦ (પૃ. ૩૧૪) એ પ્રકારની અનેક કથાઓ ધર્મઘોષના "ઋષિમંડલ પ્રકરણ" ના ભાણ્ડારકરના પૃથક્કરણમા (રિપોર્ટ ૧૮૮૩–૮૪, પૃ.

૧૭૦ થી), હેમચન્દ્રના " પરિશિષ્ટપર્વ " ના માકોબીના પ્રયપ્રકરણમાં તેમજ બીજે સ્થળે મળી આવશે.

૮૧ (પૃ. ૩૧૫) ભાવિ ઉત્સર્પિણીની વિવિધ ઘટનાઓ બનવાના સમય વિવિધ ગ્રન્થોમાં વિવિધ આપ્યા છે. કેટલાકને મતે કલ્યાણજનક વૃષ્ટિ દુઃષમદુઃષમા આરાના અંતમાં વરસે છે. કુલકરો દુઃષમામાં અવતરે છે, ઈત્યાદિ (જોશો ઉત્તરપુરાણ ૭૬ : ૪૫૪ થી).

૮૨ (પૃ ૩૧૮) હેમચન્દ્રનો " અભિધાનચિન્તામણિ " ૫૩-૮૬; " લોકપ્રકાશ " ૩૪ : ૨૯૭ થી; " પ્રવચનસારોદ્ધાર " ૧ સૂત્ર ૪૫૭ થી; " ઉત્તરપુરાણ " ૭૬ : ૪૭૭ થી.

૮૩ (પૃ. ૩૧૯) " પ્રકરણરત્નાકર " ભાગ ૨ નં. ૬૧, શ્લો. ૧૮, એ જ ગ્રન્થમાં એ જ પ્રકારના બીજા શ્લોક.

૮૪ (પૃ. ૩૨૦) હરિભદ્ર : " લોકતત્ત્વનિર્ણય " ૧ : ૩૮ (Suali, GSAI ૧૮ [૧૯૦૫] પૃ. ૨૭૮).

૮૫ (પૃ ૩૨૦) Herbert Warren : Jainism in Western Garb, as a solution to life's great problems " (Madras 1912).

૮૬ (પૃ. ૩૨૦) O. Pertold : " The Place and Importance of Jainism in the Comparative Science of Religions " (Bhāvnagar, O. J.), ખાસ કરીને પૃ. ૧૪ થી.

૮૭ (પૃ. ૩૨૧) " બ્રહ્મસૂત્ર " ૨: ૨: ૩૩ ઉપર શંકરાચાર્યની ટીકા; કબીર, બીજક, રમૈનિની ૩૦ (અહમદશાહની આવૃત્તિ, કાનપુર ૧૯૧૧); દયાનન્દ સરસ્વતી, ખાસ કરીને " સત્યાર્થપ્રકાશ " ના ૧૨ મા સમુલ્લાસમાં.

૮૮ (પૃ ૩૨૧) E. Washburn Hopkins : " The Religions of India " (Boston and London ૧૮૮૫) પૃ. ૨૯૬.

અધ્યાય ૫—સંઘ.

૧ (પૃ. ૩૨૨) સમન્તભદ્ર : " રત્નકરંડ-શ્રાવકાચાર " ૧૨૦.

૨ (પૃ. ૩૨૨) Georg Bühler : " Uber die indische Sekte der Jaina " પૃ. ૩૬.

૩ (પૃ. ૩૨૩) હેમચન્દ્ર : " પરિશિષ્ટપર્વ " ૮૯-૧૦૨.

૪ (પૃ. ૩૨૩) Bühler તે જ ગ્રન્થમાં પૃ. ૩૬. જૈનધર્મ સ્વીકારેલો એવા એક પાદરી વિષે મારકોબીને ખબર હતી.

૫ (પૃ. ૩૨૩) Samuel Beal: " Si-yu-ki. Buddhist Records of the Western World " (લંડન ૧૯૦૬) ૧, પૃ. ૫૫.

૬ (પૃ. ૩૨૩) Pulle GSAI ૧ (૧૮૮૭), પૃ. ૫૫.

૭ (પૃ. ૩૨૩) A. Grünwedel: " Alt–Kutocha. " (બર્લિન ૧૯૨૦) ૧: ૧૦, ૧૨.

૮ (પૃ. ૩૨૪) G. Bühler, Ind. Antiq. ૭ (૧૮૭૮) પૃ. ૨૮.

૯ (પૃ. ૩૨૪) F. Buchanan: " Particulars of the Jainas, " Asiatic Researches IX (૧૮૦૭), પૃ. ૨૦૮.

૧૦ (પૃ. ૩૨૫) " આદિપુરાણ " ૧૬: ૧૮૩ થી; ૩૮: ૩ થી. " Jacobi–Festschrift " માંના મારા નિબન્ધમા વિગતવાર.

૧૧ (પૃ. ૩૨૬) ભદ્રબાહુ : '' કલ્પસૂત્ર, " જિનચરિત ૧૭.

૧૨ (પૃ. ૩૨૬) Bombay Gazetteer ૪, પૃ ૧૦૬.

૧૩ (પૃ. ૩૨૭) Jaina Gazette X નં. ૪ (એપ્રિલ ૧૯૦૪).

૧૪ (પૃ ૩૨૮) Imperial Gezetteer of India (૧૯૦૭) ૧, પૃ. ૪૧૬.

૧૫ (પૃ. ૩૨૮) જ. લા જૈની : " Jaina Law " પૃ. ૭૭.

૧૬ (પૃ. ૩૨૮) Census of India. ૧૯૧૧, XXI મૈસુર પૃ. ૧૭૭.

૧૭ (પૃ. ૩૨૮) Bombay Gazetteer ૭, પૃ. ૫૬.

૧૮ (પૃ. ૩૨૮) આ વિષે સૌથી પ્રથમ Dr. Buchanan–Hamilton એમણે Transactions of the RAS (૧૮૨૪) પૃ. ૫૨૪, ૫૩૭ ઉપર નોંધ કરી.

૧૯ (પૃ. ૩૨૮) Bombay Gazetteer ૨૩, પૃ. ૨૮૦; કંઈક અંશે ચતુર્થમાંથી અને પંચમમાથી પણ ઉપાધ્યાય લેવામાં આવે છે (તે જ ગ્રન્થમાં પા. ૨૪, પૃ. ૧૩૫).

" ૭૯ (પૃ ૩૬૦) Miles " Transact. of the RAS " III પૃ ૩૫૮ થી (અને તેમા જ II ૪૧૪ થી Delamaire પણ) અનેક વાતો અને પેટાવાતો ગણાવે છે

૮૦ (પૃ ૩૬૦) જે સાહિત્ય મળ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે ધર્મ-સાગરનો "Sonne fur die Eitlen der Irrlehren (મિથ્યાજ્ઞાન–તિમિર -દિનકર ?) નામે શ્વેતામ્બર કવમે ૧૫૭૩ મા લખાયેલો ગ્રન્થ (Weber, Sitzungsber, der Berliner Akademie ૧૮૮૨, પૃ ૭૯૬) આ ગ્રન્થમા ૧૦ નાત સબધે વાત છે, ધર્મસાગરના સમયમા જે નાતોનુ કશુ મહત્ત્વ નહિ હશે, તેનું એમા વર્ણન નથી, એ સમય પછીના કાળમા જે ઉત્પન્ન થઈ હશે તેનુ વર્ણન તો સ્વાભાવિક રીતે જ ના હોય એ જ રીતનો બીજો ગ્રન્થ દેવસેનનો " દર્શનસાર " છે, એ વિક્રમ પછી ૯૯૦ મા (ઇ સ ૧૦૪૭ મા ?) લખાયો હશે હરિભદ્રના ' ષડ્દર્શન સમુચ્ચય " ઉપરની ગુણરત્નની ટીકામા પણ આ સબધે કઇક હકીકત છે આ ગ્રન્થોમા સાક્ષો આપી નથી તે કઇક અશે અને અનિશ્ચિત ભાવે Census of India ના રિપોર્ટોમાથી અને ગેઝેટીઅરોમાથી, Nahar and Ghosh ની નોધોમાથી તેમજ આચાર્ય વિજયધર્મ તેમજ રા છોટેલાલ જૈન સાથેના પત્રવ્યવહારમાથી મેળવી લીધી છે તે તે માટે તેમનો આભાર માનુ છુ

૮૧ (પૃ ૩૬૩) " Archiv Fur Religionswissenschaft " XVIII (૧૯૧૫) પૃ ૨૭૨ વળી જોશો " Census of India " ૧૯૨૧ Vol I મા પરિશિષ્ટ ૪

૮૨ (પૃ. ૩૬૫) દેવસેન ' દર્શનસાર " અને હરિભદ્રના " ષડ્-દર્શન સમુચ્ચય " ઉપર ગુણરત્નની ટીકા ૪ આરમ્ભ

૮૩ (પૃ ૩૬૬) વિજયધર્મ સાથેના પત્રવ્યવહારને અનુસરી.

૮૪ (પૃ. ૩૬૬) જ. લા. જૈની, Ind Antiq. ૩૩ (૧૯૦૪) પૃ. ૩૩૦ થી.

અધ્યાય ૬—કર્મકાણ્ડ.

૧ (પૃ. ૩૬૮) " યોગશાસ્ત્ર " માથી અવતરણ (ન્યાયવિજયના " જૈનદર્શન " માથી [" ધર્મનીતિ ગ્રથાવળી " પુસ્તક ૧ અમદાવાદ ૧૯૨૦] પૃ. ૪૮)

૨ (પૃ. ૩૬૯) શંકર : " અપરોક્ષાનુભૂતિ " ૧૪૦, " આત્મબોધ " ૪૯.

૩ (પૃ. ૩૭૧) J. G. Buhler : " On the Indian Sect of the Jainas, " Jas. Burgess ની અંગ્રેજી આવૃત્તિ (લંડન ૧૯૦૩) પરિશિષ્ટ પૃ. ૬૬ થી. શ્વેતામ્બર નામ હેમચન્દ્રના " અભિધાન ચિન્તામણિ " (યશોવિજય ગ્રન્થમાળા) ૧ : ૪૪ પ્રમાણે આપેલાં છે.

૪ (પૃ. ૩૭૨) હેમચન્દ્ર, તેજ ગ્રન્થમા ૨ . ૧૫૩ થી.

૫ (પૃ. ૩૭૨) " આચારદિનકર " પૃ. ૨૨૩/૨.

૬ (પૃ ૩૭૨) " દ્રવ્યસંગ્રહ " ના અંગ્રેજી ભાષાન્તરને ત્રીજે પૃષ્ઠે છપાયેલા પ્રખ્યાત શ્લોક પ્રમાણે આ સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે : ૪૦ ઇન્દ્રો ભવનવાસીના, ૩૨ વ્યન્તરના, ૨૪ કલ્પવૈમાનિકના, ૨ જ્યોતિષ્કના, (એટલે કે સૂર્યચન્દ્રના), ૧ મનુષ્યોનો ને ૧ તિર્યંચોનો.

૭ (પૃ. ૩૭૩) " આદિપુરાણ " ૩૮, ૨૨૬; ઉમાસ્વામી · " તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર " ૩ : ૧૯.

૮ (પૃ ૩૭૩) Burgess, Ind. Antiq. ૧૩ (૧૮૮૪) પૃ. ૨૭૬.

૯ (પૃ. ૩૭૫) જોશી નેમિચન્દ્ર " ષષ્ટિશતક " ૮૨ (" પ્રકરણ રત્નાકર " ભાગ ૨ જામા), જ્યા ગણેશની પૂજા વિષે કહ્યું છે.

૧૦ (પૃ. ૩૭૮) " પંચપ્રતિક્રમણ " પૃ ૨૯૫.

૧૧ (પૃ ૩૭૯) ત્યાંજ; આચારદિનકર પૃ. ૨૨૫/૧

૧૨ (પૃ. ૩૭૯) આચારદિનકર પૃ. ૨૨૮/૧

૧૩ (પૃ. ૩૮૦) હેમચન્દ્ર : યોગશાસ્ત્ર ૪ : ૧૧૭ થી.

૧૪ (પૃ. ૩૮૦) શુભચન્દ્ર . " જ્ઞાનાર્ણવ " (મૂળ અને ભાષાન્તર) ઘોષણની " દ્રવ્યસંગ્રહ " ની આવૃત્તિના પરિશિષ્ટમા પૃ. LIX થી; સરખાવો હેમચન્દ્ર : " યોગશાસ્ત્ર " ૭-૧૨, ભાણ્ડારકર : " Reports " ૧૮૮૩-૮૪ પૃ. ૧૧૦-૧૧૨)

૧૫ (પૃ. ૩૮૩) હેમચન્દ્રના " યોગશાસ્ત્ર " ૪ : ૧૨૩ થી અનેક આસન બતાવ્યા છે. (E. Windischnું ભાષાન્તર, ZDMG ૨૮ [૧૮૭૪] પૃ. ૨૫૭.

૧૬ (પૃ. ૩૮૩) " આચારદિનકર " પૃ. ૧૧૪.

૭૯ (પૃ ૩૬૦) Miles' Transact. of the RAS" III પૃ ૩૫૮ થી (અને તેમા જ II ૪૧૪ થી Delamaire પણ) અનેક વાતો અને પેટાવાતો ગણાવે છે

૮૦ (પૃ ૩૬૦) જે સાહિત્ય મળ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે ધર્મસાગરનો "Sonne fur lie Eulen der Irrlehren (મિથ્યાજ્ઞાન-ઉલ્લુ-દિનકર?) નામે શ્વેતામ્બર કનમે ૧૫૭૩ મા લખાયેનો ગ્રન્થ (Weber, Sitzungsber, der Berliner Akademie ૧૮૮૨, પૃ ૭૯૬) આ ગ્રન્થમા ૧૦ નાત સબધે વાત છે, ધર્મસાગરના સમયમા જે નાતોનુ કઇ મહત્ત્વ નહિ હશે, તેનુ એમા વર્ણન નથી એ સમય પછીના કાળમા જે ઉત્પન્ન થઈ હશે તેનુ વર્ણન તો સ્વાભાવિક રીતે જ ના હોય એ જ રીતનો બીજો ગ્રન્થ દેવસેનનો 'દર્શનસાર' છે એ વિક્રમ પછી ૯૯૦ મા (ઇ સ ૧૦૪૭ મા?) લખાયો હશે હરિભદ્રના 'ષડ્દર્શન સમુચ્ચય" ઉપરની ગુણરત્નની ટીકામા પણ આ સબધે કઇક હકીકત છે આ ગ્રન્થોમા સાલો આપી નથી તે કઇક અશે અને અનિશ્ચિત ભાવે Census of India ના રિપોર્ટોમાથી અને ગેઝેટીઅરોમાથી, Nahar and Ghosh ની નોંધોમાથી તેમજ આચાર્ય વિજયધર્મ તેમજ રા છોટેલાલ જૈન સાથેના પત્ર વ્યવહારમાથી મેળવી લીધી છે તે તે માટે તેમનો આભાર માનુ છુ

૮૧ (પૃ ૩૬૩) "Archiv Fur Religionwissenschapt" XVIII (૧૯૧૫) પૃ ૨૭૨ વળી જોશો "Census of India" ૧૯૨૧ Vol I મા પરિશિષ્ટ ૪

૮૨ (પૃ. ૩૬૫) દેવસેન 'દર્શનસાર" અને હરિભદ્રના "ષડ્દર્શન સમુચ્ચય' ઉપર ગુણરત્નની ટીકા ૪ આરમ્ભ

૮૩ (પૃ ૩૬૬) વિજયધર્મ સાથેના પત્રવ્યવહારને અનુસરી.

૮૪ (પૃ ૩૬૬) જ. લા. જૈની, Ind Antiq ૩૩ (૧૯૦૪) પૃ ૩૩૦ થી

અધ્યાય ૬—કર્મકાણ્ડ.

૧ (પૃ. ૩૬૮) "યોગશાસ્ત્ર" માથી અવતરણ (ન્યાયવિજયના "જૈનદર્શન" માથી ["ધર્મનીતિ ગ્રથાવળી" પુસ્તક ૧ અમદાવાદ ૧૯૨૦] પૃ. ૪૮)

૩૫ (પૃ. ૩૯૯) એમના વિષે જુઓ v. Glasenapp : " Der Hindusmus " પૃ. ૪૪૧.

૩૬ (પૃ. ૩૯૯) જાયસ્વાલ JBORS III, પૃ. ૪૬૫; વળી સરખાવો એમ. જે. મહેતાની "અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક" ની ભૂમિકા પૃ. XV થી.

૩૭ (પૃ. ૪૦૧) B. Laufer : Documente der indischen Kunot, I : Citralaksana " (Leipzig ૧૯૧૩) પૃ. ૮ થી.

૩૮ (પૃ. ૪૦૧) " ઓપપાતિક સૂત્ર " § ૧૬. (આ પ્રમાણે Dr. W. Hüttemann પાસેના એક હસ્તલિખિત ગ્રન્થમાંથી લીધું છે.)

૩૯ (પૃ. ૪૦૨) આ ક્રિયાઓ વિગતવાર " આચારદિનકર " અધ્યાય ૩૩ માં વર્ણવી છે.

૪૦ (પૃ. ૪૦૩) P. Peterson : "૩ Report" (૧૮૮૭) પૃ. ૨૫.

૪૧ (પૃ. ૪૦૩) Rice ના " Epigr. Carnatice " II પૃ. ૧૫૩ ઉપર લેખ નં. ૮૫ માં શ્રવણબેલગોલાવાળા ગોમ્મટનું બહુ સુન્દર વર્ણન આપ્યું છે.

૪૨ (પૃ. ૪૦૪) Jaina Gazette XX પૃ. ૩૦ (જાન્યુઆરી ૧૯૨૪)

૪૩ (પૃ. ૪૦૫) " Tranoact. of the IXth Congress of Orientalists " (૧૮૯૩) મા G. Buhler પૃ. ૨૧૯.

૪૪ (પૃ. ૪૦૫) A. K. Coomarswamy : " Jaina Paintings and Manuscripts " પૃ ૩૦.

૪૫ (પૃ. ૪૦૫) Jouveau-Dabreul : " The Pallava Painting, " Pudukottai ૧૯૨૦.

૪૬ (પૃ. ૪૦૬) Nahar and Gosha : " Epitome of J." પૃ. ૬૯૬, ૭૦૭ (તેમા જ વળી ચિત્રો).

૪૭ (પૃ. ૪૦૬) W. Hüttemann : " Miniaturen Sum Jinacarita, " Bassler Archiv ૧૯ ૩

૪૮ (પૃ. ૪૦૬) A. K. Coomarswamy : " Notes on Jaina Art " (Journal of Indian Art, No 127, London 1914). " Catalogue of Indian Collections in the

Museum of Fine Arts," Boston, Part IV: Jain Paintings and Manuscripts" (Boston 1924).

૪૯ (પૃ. ૪૦૭) Deutsche Revue XIX (૧૮૯૪), પૃ ૨૨૯ થી

૫૦ (પૃ. ૪૦૮) થોડા જ વખત ઉપર પંજાબમાં અને સિંધમાં પ્રાચીન ઇમારતોના અવશેષ જડી આવ્યા છે ને તે હજારો વર્ષના પ્રાચીન છે. સ્પષ્ટ રીતે જ તે બીજી કોઈ સંસ્કૃતિના છે ને તેથી આ વખતી વેળા તેના ઉપર ધ્યાન રાખ્યું નથી

૫૧ (પૃ ૪૦૯) "રાજપ્રશ્નીય ઉપાઙ્ગ"માં, જોશો E. Leumann: "Transact of the VIth Intern. Orientalist Congress" Part III, Sect. II, પૃ. ૪૯૮.

૫૨ (પૃ. ૪૦૯) G. Bühler WZKM ૪ (૧૮૯૦) પૃ. ૩૨૭ થી.

૫૩ (પૃ. ૪૦૯) G. Bühler WZKM ૫ (૧૮૯૧) પૃ. ૧૭૯.

૫૪ (પૃ. ૪૧૦) Sir J. H. Marshall: "Comparative History of India" ૧ પૃ. ૬૩૪.

૫૫ (પૃ. ૪૧૧) E. Hulhysch: "Annual Report on Epigraphy" Madras ૧૯૦૦–૧૯૦૧.

૫૬ (પૃ. ૪૧૪) Bombay Gazetteer, 9, ૧, પૃ. ૧૧૨.

૫૭ (પૃ. ૪૧૪) Census 1901, XVIII Baroda, પૃ. ૧૫૦.

૫૮ (પૃ. ૪૧૭) Bombay Gazetteer ૨૪ પૃ. ૧૩૯.

૫૯ (પૃ. ૪૧૮) J. Tod: "Annals and Antiquities of Rajsthan" (સંવત ૧૮૩૨) ૧, પૃ ૫૧૮.

૬૦ (પૃ. ૪૧૮) સરખાવશો નોંધ ૪૪ (પૃ. ૪૭૭).

૬૧ (પૃ. ૪૧૮) જ્ઞાનસાગર: "રત્નચૂડ" (Joh. Hertel: "Indische Marchenromane" ૧, પૃ. ૧૧૭).

૬૨ (પૃ. ૪૧૮) તે જ સ્થળે પૃ. ૧૦૩ થી; વળી ત્યાંજ સંક્ષેપમાં સ્વપ્નવિદ્યા આપેલી છે.

૬૩ (પૃ. ૪૧૯) જોશો Rice: "Epigr. Carnatica" ૨ પૃ. ૪.

૬૪ (પૃ. ૪૧૯) "આદિપુરાણ" ૪૧; જોશો "Jacobi Fests-

chrift માં. v. Glasenapp. મંત્રતંત્ર વિષે વધારે હકીકત માટે જોશો v. Glasenapp ના "Hinduismus" માં "Aberglaube and Lauberai (વહેમ અને જાદુ)" વિષેનું પ્રકરણ, પૃ. ૩૬૯–૩૭૭; ત્યાં જે કહ્યું છે તે જૈનોને પણ લાગુ પડે છે.

૬૫ (પૃ. ૪૨૦) આ પછીનું વર્ણન મુખ્યત્વે વર્ધમાનસૂરિના "આચાર દિનકર" ને આધારે કર્યું છે.

૬૬ (પૃ ૪૨૫) "આચાર દિનકર" પૃ. ૩[૧] ઉપરની ટીકામાં આજીવિકાશાસ્ત્રને સ્નેહનું, વ્યવહારનું ને નીતિનું શાસ્ત્ર કહ્યું છે.

૬૭ (પૃ. ૪૨૫) પદ્મરાજ પંડિત: "A Treatise on Jaina Law and Usages" પૃ. ૯ પ્રમાણે જૈનોએ (હિન્દુઓની પેઠે) ૭ પ્રકારના વિવાહ માન્યા છે. પિતા પોતાની કન્યા વરને સોંપે તે **બ્રહ્મવિવાહ**; કન્યાપક્ષની સમ્મતિ વિના ને વિધિ વિના રાજા કોઇ કન્યા સાથે લગ્ન કરે તે **ગાન્ધર્વવિવાહ**; રાજકન્યા જાતે વર પસંદ કરે તે **સ્વયંવર**; રાજા જિતેલા શત્રુઓની કોઇ કન્યા લઇ લે ને તેની સાથે લગ્ન કરે તે **રાક્ષસવિવાહ**; કન્યાપક્ષને અમુક દ્રવ્ય આપીને વર લગ્ન કરે તે **અસુરવિવાહ**; (આ વિવાહ માત્ર ક્ષત્રિયને જ વિધેય છે); રાજા પોતાના કે પારકા કુળમાંથી કોઇ કન્યાને બળાત્કારે હરી લાવે ને તેની સાથે લગ્ન કરે તે **પૈશાચવિવાહ** પહેલા પ્રકારનો વિવાહ તે જ આર્ષવિવાહ છે, કારણ કે તેમા પિતા પોતાની કન્યા અગ્નિ સમક્ષ લાવીને વિધિપુર:સર વરને સોંપે છે. એ જ ગ્રન્થને મતે, સ્ત્રી જો ઘૃણાજનક, વંધ્યા, દુરાચારી, કલહપ્રિય, ધર્મહીન અથવા વ્યાધિગ્રસ્ત હોય તો પુરુષ ફરીવાર લગ્ન કરી શકે, પણ આ કારણો નથી હોતા, તોય પુરુષો ફરી લગ્ન કરે છે.

૬૮ (પૃ. ૪૨૭) પ્રાચીનકાળના વરઘોડાનું વર્ણન હરિભદ્રની "સમરાઇચ્ચિકહા" મા, ધનપાલની "ભવિસત્તકહા" મા અને તેવાં જ બીજાં કાવ્યોમાં આપેલું છે. હાલના વરઘોડાના વર્ણન વિષે જોશો "Bombay Gazetteer" ૯, ૧, પૃ. ૬૧; ૧૫, ૧, પૃ ૨૩૪; ૨૪ પૃ. ૧૪૧; Stevenson: Heart of J." પૃ. ૧૯૫ થી; J. Burgess, Ind Antiq ૧૩ (૧૮૮૪) પૃ ૨૮૦; સૈયદ સિરાજ ઉલ હસન: "Castes and Tribes of H. E. H. the Nizam's Dominions" ૧, પૃ ૨૬૧ થી.

Kritische Ausgabe (Leipzig ૧૯૨૪) પૃ. ૬૫ થી—ઉપનિષદમાં આવેલી કથાઓને જૈનોએ પોતાની દૃષ્ટિએ ઉપયોગ કરી લીધો છે એમ Charlotte Krause એ પ્રકટ કરેલી " Nasaketari Katha; an old Rajasthani Tale " માં (Asia Major I, Leipzig ૧૯૨૪) જણાવેલું છે.

૮ (પૃ ૪૫૮) " અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતા " M. D. (Rámánujácharya ની આવૃત્તિ, અડિયાર ૧૯૧૬) ૩૩,૧૮.

૯ (પૃ. ૪૫૮) F. O. Schrader : Introduction to the Panchatantra (અડિયાર ૧૯૧૬) પૃ. ૧૧૩.

૧૦ પૃ. ૪૫૮) L. de Millone' : " Etude Sur le my the de Vrishabha " (Annalesde musee Guimet vol X પૃ. ૪૧૩ થી, Paris ૧૮૮૭).

૧૧ (પૃ. ૪૫૮) G. U. Pope : The "Tiruvacagam" (Oxford ૧૯૦૦) પૃ. LXXXVI.

૧૨ (પૃ ૪૫૮) J. N. Farguhar : " Religious Literature of India " પૃ. ૨૫૯.

૧૩ (પૃ. ૪૫૯) FRE ૧ પૃ. ૨૭૬.

૧૪ (પૃ ૪૫૯) J. N. Farguhar : ' Modern Religious movements in India " (New York ૧૯૧૫) પૃ. ૧૦૪.

૧૫ (પૃ. ૪૫૯) ગાંધીજીનું નામ જૈનોમાં અજાણ્યું નથી (જોશો પૃ.), છતાં પે મો. ક. ગાંધી જૈન નહિ, પણ હિન્દુ છે અને વળી વૈષ્ણવ છે. પોતાના ધર્મસ્વીકારમાં " (Young India " October ૨૬, ૧૯૨૧) તે પોતેજ એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે અને તેનું અવતરણ U S. Tank : Some distinguished Jains માં (૨ જી આવૃત્તિ ૧૯૧૮ પૃ. ૭૪) આ પ્રમાણે છે : " By birth I am a Vaishnavite...I have derived much religious benefit from Jain religious works as I have from scriptures of the other great faiths of the World. I owe much to the living company of the deceased plilosopher Raichand Kavi who was a Jain by birth. " Remain Rolland "Mahatma

Gandhi" અને એવાં જ બીજાં પુસ્તકોમાં ગાંધીજીને જૈનધર્મના અનુ-યાયી માન્યા છે.

૧૬ (પૃ ૪૬૦) Mironow : " Die Dharmprakâsha des Amitgiri " પૃ ૪૭.

૧૭ (પૃ. ૪૬૦) Beal: " Si-yu-ki " ૧ પૃ. ૧૪૩.

૧૮ (પૃ. ૪૬૦) Ersch and Gruber : " Allg. Encychopädie de wissenschapten and kunste " (Leipzig ૧૮૪૦) II, ૧૭. પૃ ૨૦૬ ઉપર " Jh. Benfey : " Indian "

૧૯ (પૃ. ૪૬૦) Sir charles Eliot: " Hinduism and Buddhism " (લંડન ૧૯૨૧) ૧ પૃ. ૧૧૯ ઉપર પાલીતાણાનાં જૈન મન્દિર અને બર્મિઝ બૌદ્ધ મંદિરોની સમાનતા બતાવી છે.

૨૦ (પૃ ૪૬૧) Beal: " Si-yu-ki " ૧ પૃ. ૧૪૫.

૨૧ (પૃ ૪૬૨) જોશો v. Glasenapp: " Hinduisms " પૃ ૩૦ ની નોંધમા અવતરણ.

૨૨ (પૃ ૪૬૩) L. de la vallie Poussin: " The way to nirvana " (Cambridge ૧૯૧૭) પૃ. ૬૭; A. B keith : " Buddhist Philosophy " (Oxford ૧૯૨૩) પૃ. ૨૦૩

૨૩ (પૃ ૪૬૩) A. F. R. Hoernle: " Annual address ૧૮૯૮ " Proceedings of the Asiatic Society of Bengal 1898 પૃ. ૮૫).

૨૪ (પૃ ૪૬૮) ERE ૭ મૃ. ૪૭૨.

૨૫ (પૃ. ૪૬૪) Sitzungberichte der Berliner Akademic, ૧૦ નવેમ્બર ૧૮૮૭.

૨૬ (પૃ ૪૬૪) Graf Schook: " Heldensagen von Firdusi " (૨ જી આવૃત્તિ, બર્લિન ૧૮૬૫), ભૂમિકા પૃ ૬૧.

૨૭ (પૃ ૪૬૫) W. Bang : " Manicharische Laien Beichtspiegel " Musion XXXVI પૃ. ૨૩૧ Lauvain-૧૯૨૩.

૨૮ (પૃ. ૮૬૫) B. G. von Wesendank : " Uyer georgisches Heidentum " in " Couasica, " Fase. -૧ (Laipzig ૧૯૨૪), પૃ ૩૯ થી.